

Shree Shivas Sharanam
THE NALOPAKHYANA
AND
THE SAVITRYUPAKHYANA.

(FROM THE MAHABHARATA)

PART I

EDITED WITH A SANSKRIT COMMENTARY BY
THE LATE APPASHASTRI RASHIVADEKAR

Vidyavachaspati, Vidyalanakara, Mahopadeshaka.

And with English translation by

THE LATE BABU PRATAPCHANDRA ROY c. 1 k.

And annotated by

N. S. LOKUR, B.A. L.L.B.

Dist Government Pleader, BELGAUM.

Publisher:—**SADASHIV GANESH PHADKE,**
PROPRIETOR, Of Messrs-G. RAMCHANDRA & Co.
Budhwar Peth, Poona City

Printer—**Part I. K. R. GONDHALEKAR,**
"Jagaddhitech" Press, 432 Shanwar, Poona City.

Printer—**Part II. A. V. PATWARDHAN,**
"Arya Bhushan" Press, Budhwar, Poona City.

1917

All rights reserved.

श्रीशिवः शरणम् ।

श्रीमन्महाभारतान्तर्गतं

नलोपाख्यानं

सांवित्र्युपाख्यानं

च

स्वर्गाय श्रीअश्वमेधविद्यावाचस्पतिविद्यालङ्कारमहोपदेशकेन
विनिर्मितया वालघोषिन्याख्यया
व्याख्यया समुल्लसितम् ।

स्वर्गाय श्रीभतापचन्द्राय. सी. आय. ई. विरचितेन
श्रेजीभापानुवादेन संवलितम् ।

प्रथमभागात्मकम् ।

पुण्यपत्तने

श्रीमज्जाद्वितेच्छुयन्त्रालये समुद्य प्रकाशितम् ।

स्त्रिस्ताब्दाः १९१७.

व्याख्यातरि केवलमायतन्ते प्रबन्धस्यास्याधिकाराः सर्वेऽपि ।

श्रीशिवः शरणम् ।

भूमिका ।

श्रवणाञ्जलिपुटपेयं विरचितवान् भारताख्यममृतं यः ।
तमहमरागमकृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे ॥

इह खलु जगति यानि नामविद्यन्त आश्चर्याणि वस्तूनि तेष्वेवेदमन्यतमं
महाभारतं नाम । एष किल निरर्गलप्रसरः पीयूषसारसरसः सरस्वतीनिःस्यन्दो
मुनीन्द्रस्य तत्रभवतः कृष्णद्वैपायनस्येति विदितमेवैतदक्षरमुखानामशेषाणाम् ।
यथा किल समुद्रततया निखिलेऽपि भुवनतलेऽप्रतिभटो महीधरप्रवरो हिमवान्,
यथा वा पावनतमेध्वद्वितीया मधेश्वरशिरोविहारिणी भगवती भागीरथी,
यथा वा सकलक्षेत्रमूर्धन्यभूता समस्तदुरितध्वान्तप्राग्भारविध्वंसिनी भगवती
वाराणसी, एवमेव च महत्तया च सरसतया च पावनतया च हृदयहारितया
चाद्वितीयमेव भुवनेध्वशेषेषु प्रबन्धरत्नं महाभारतं नाम । न हीदृशमपरं
शक्यमालोकयितुं क्वापि केनापि । यानि च नामाविनश्वराणि निखिलातिशा-
यीनि भूषणानि भारतस्य वर्पस्य तेष्वेवेदमन्यतमम् । स्थाने किलोदीरित कविप्र-
काण्डेन गोवर्धनाचार्येण—

व्यासगिरां निर्योसं सारं विश्वस्य भारतं वन्दे ।

भूषणतयैव संज्ञां यदङ्कितां भारती वहति ॥ इति ।

एतदेवोपजीव्य विरचिता हृदयहारिणस्ते ते प्रबन्धाः प्राचीनैः कविभिः ।
किमधिकं, साक्षाद्वा परम्परयाऽपि वा महाभारतमेव प्रायश उपजीवन्ति प्रबन्धाः
एवैपि प्राच्याम् । न खलु नास्त्यन्नावर्थः धीमति महाभारते यो नौमान्यत्रोपपा-
दितः समालोक्येत । अत एवोक्तमभियुक्तैः “व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम्” इति ।

यथा किल सारभूतमखिलेऽपि वाङ्मये महाभारतमेवमेव च विद्योन्ततेऽत्र
सारभूतानि भूषास्याख्यानानि । यानि किलानुवाच्यमानान्यात्मप्रवणतां नयन्ति
द्राव्यनयन्तरङ्गाण्यनुवाचयितृणां परिभ्रमयन्ति प्रमदमहावर्णवे, स्वलयन्ति च
प्रमोदाधुसंतानाभिति न खल्वेतदधिदितं महाभारताभिज्ञस्य कस्यापि रसिकस्य ।
एवं विधेष्वेव खाख्यानेध्वन्यतमं महाभारतान्तःपातिनि वनपर्वणि विभ्राजमानं
तरलायमानमिव वनपर्वहारे नलोपाख्यानं च सावित्र्युपाख्यानं चेत्युपाख्यानद्वि-
तयम् । यदेतादिदानीं संयोज्य नवीनया ध्याख्यया समुपहृतं सहृदयेभ्योऽस्माभिः ।

अनयोश्चोपाख्यानयोरादिमे निपद्यदेशाधिनायकः पुण्यश्लोकप्रवीरः भीमान-
नशो नाम धीरोदात्तचरितो नायकः । यः किलः स्वयंपरार्थमनुप्राप्तानप्यपहाय
महेन्द्रप्रभृतीन्मरान्स्वयंवृतो राजहंसमुत्पापगतगुणानुरक्तया गुणजया विदर्भ-
राजस्य भीमस्य दुहित्रा परमपतिमतया दमयन्त्या । अस्य च महात्मन उपाख्या-
नमिदं महात्मनामपि पुण्यश्लोकानामपि नियतेरनतिक्रमणोपत्यमवबोधयति ।
दूसादीनां च कामजानां व्यसनानां परमानिष्टजनकस्वमभिद्योतयति । भीमता
नलेन सौवर्णयिहृद्गमानामादानाय प्रसारितस्य यसनस्यैव तैर्हरणं प्रदर्शयद्य
‘विपद्विपदमेवानुपप्राप्ती’ त्येतमर्थं विस्पष्टयति । मध्येकाननं च प्रसुमायाः सहध-
र्मिण्यः पुण्यश्लोककृतं स्यागमभिदधत् गुलमसाहसत्वं विपदामभिध्यञ्जयति ।
दमयन्त्याश्च दासीभावावलम्बनमाचक्षाण ‘नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमि-
क्रमेण’ त्येतद्वचनोक्तमर्थं यथार्थमाचष्टे । उन्मत्ततुल्यं चारण्ये परिभ्रमतो नलस्य
फर्कोटकसदृशेन नागेन साहाय्याधानमुपनिबध्नात् ‘यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्य-
ञ्चोऽपि सहायताम्’ इत्येनमर्थं प्रत्याययति । नलसदृशस्य महात्मनो नरपतेर्यो-
ध्याधिपतिसारथ्यस्वीकरणं कथयद्य ‘नियतियलोन्नतायां विपदि तदनुरूपेणैव
व्यापारेणातिवाहनीया दिवसा’ इत्युपदिशति । सुदूरं च विघटितयोस्ततो
दमयन्तीनलयोः समागमं समुपवर्णयत् ‘देशादन्तरमादपि मध्यादपि जल-
निधेर्दिशोऽप्यन्तात् । आनीय सटिति घटयति विधिरीभमतभिमुखीभूतः ॥
इत्येनमर्थं विज्ञापयति । आचष्टे च ‘संवद्विपद्वापि निसर्गलोला कुत्रापि न स्थैर्य-
मुरीकरोति’ इति । अवबोधयति किलात्र पातिव्रत्यस्य पारमार्थिकं चोऽञ्ज्वलं च
स्वरूपं श्रीमत्या दमयन्त्याश्चरितम् । सन्ति किलोपाख्यानेऽस्मिन्स्तथाविधाः
रसङ्गाः केऽपि ये हि समनुवाच्यमानाः परिस्फलयन्त्यश्रूणि । यद्यपि नेदं
काव्यं तथापि कश्चित्सहजयैव रसवत्तया काव्यमप्यतिशेते । रसवत्तमत्यैवोपजी-
व्यैतद्विरचितानि तैस्तैः कविभिस्तानि तानि काव्यानि । तत्र तावच्छ्रीमता का-
लिदासेन विरचितमिति श्रूयमाणं नलोदयं नाम यमकमात्रप्रधानमत एव च
जघन्यश्रेणीयं क्षुद्र काव्यं प्रथमम् । द्वितीयं च महाकविना धामनभट्टाणेन संप्र-
धितं नलाभ्युदयं नाम । यत्किलाष्टमसर्गान्तमेवोपलभ्यते । यत्र च समवलोक्यते
महोभारतीयः क्रमश्च भूपतीच्छाया च । हृदयहारिणी किलात्रत्या वाक्स्तराणि ।
तृतीया पुनर्नलचम्पूः । नास्यां समप्रमेव गुम्फित नलचरितं कविना, नापि वा
समुपात्ता भारतीयनलचरितच्छाया । तुरीयं श्रीमता कवीन्द्रेण श्रीहर्षेण संहन्ध
नैपथ्यचरितम् । यद्यपि व्युत्पादकमेतत् तथापि नातिहृदयहारीत्येव निर्विशङ्क-
मभिधीयतेऽस्माभिः । अपवादः पुनरत्र केवलं करुणोक्तिर्हेसस्य । चरितं पुनस्त-
त्रभवतो नलस्यैकान्तत एव तिरोहितं वाऽन्यथा वा कृतं प्रभविष्णुना श्रीहर्षेण ।
कुन वा निसर्गत एव रस प्रबहललोपाख्यानं ? कापि वा शृङ्गारसाराणि श्रीहर्ष-
वचनानि ? यदि तु सामान्यजनदुरवबोधे सम्यज्जनानादरणीयेन च शृङ्गारेण संघ-
टित काव्यं काव्यमूर्धन्यतामवगाहेत निदध्यादेव तदा कुमारसभवादीनां शीर्षे

पदं नैषधचरितम् । पञ्चमं पुनः श्रीमता कृष्णानन्देन प्रणीत सहृदयानन्द नाम ।
यात्किल किरतीव सुधां श्रोत्रपुटे श्रोतृणाम् । यच्च मदयत्यनुवाच्यमानमन्तरङ्गाणि
रक्षिकानाम् । यदपि च समुपस्थापयति पुरस्तात्सुविशुद्धां मूर्तिं प्रसादगुणस्य ।
सर्वथा पञ्चममप्येतत्प्रागभ्यमेधावहति काव्येष्वेतेषु । एतद्विभिन्नानि पुनर्नाद्यापि
नयनसरणिं नः समवतीर्णानि नलचरितमधिकृत्य विरचितानि काव्यानि ।
मारुतमञ्जर्यादिगतानि तु न स्वतन्त्राणि ।

सावित्र्युपाख्याने च विशदीकृत पतिमतानां पतिप्रेम, महतां च यचन-
स्यापरिवर्तनार्हत्वं, सपद इव च विसतन्तुभद्गुणत्वं विपदः, महत्यामपि च
विपदि धैर्यस्यापरित्याज्यत्वं, यलीयसश्च पुरुषकारस्य देवातिक्रमणसामर्थ्यम् ।
न किल मनोहरमपि चरितमेतदधिकृत्य विरचितं काव्यं किमपि केनापि
संदष्टमस्माभिः । केवलं गद्यैः परिवर्तितं केनापि कापि चरितमेतदालोकितम् ।

यत्र च महाभारत उपनिबद्धमेतदाख्यानद्वितयं तदेतत्

कुतो वा महाभारतं ?

इत्येवमनुयुज्जानाः केपि लघोरपि भारतस्यापरस्य सत्तामुत्प्रेक्षन्ते । वस्तुतस्तु
भरतान् (भरतवशजान् भूपान्) अधिकृत्य कृतत्वाद्भारतमिति सजामनु-
प्राप्त प्रबन्धरत्नमिदं निरर्गत एव महत्यान्महाभारतत्वमाप्नोत् । सदृश्यन्ते
ह्यनपेक्षाकृता अव्ययविधाः सजाः । यथा महोदधिरिति । न ह्यस्ति लघ्वदधि-
नाम समुद्रः कोऽपि । अस्य च महाभारतसंज्ञायां प्रयुक्तौ निमित्तमभिहितं
महाभारते ' एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेवतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः
समस्य तुलया धृतम् ॥ चतुर्भ्यः सरदस्येभ्यो वेदेभ्योऽभ्यधिकं यदा । तदा
प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ' ॥ इति । अस्तु वा जैमिनीये
भारतसंज्ञा वैयासिके चास्मिन् महाभारतामिति । न हेतावताऽऽदितो लघोः
प्रबन्धस्यास्याख्योनैश्चोपाख्यानैश्च परिवृद्धित्वात्सम्बन्धमहाभारतत्वापत्तिरिति
युक्तमभिधातुमिति कृतमप्रकृतानुसरणेन ।

महाभारतं च कस्मिन्काले प्रादुर्भूतमिति जिज्ञासायां कलेयुगस्यारम्भ
इत्येव युक्तमाख्यातुम् । तदेव हि सार्वभौमपदमाधिरूढो महाराजो युधिष्ठिर
इति । संप्रति च कलेः पञ्च सहस्राण्यब्दानामतिक्रान्तानि । शिष्टपरम्परया
च भारतीयेषु निराबाध प्रचरितेय सत्सरसख्या नाश्रद्धेयतामर्हतीति नो
शुद्धिः । नवीनयापि पुनः सरण्या सोऽयमेव भारताविर्भावकालः स्फुटी-
भवति । विस्तरमिमां च नात्र काकदन्तगणनयाऽऽत्मानमायासयितुमिच्छामः ।

महाभारतीयानि पद्यानि

किल नार्वाचीनानां कवीनामिव समालक्ष्यन्ते । तानि हि वैदिकीभिव सर-
णिमालभ्यन्ते । यथा तावद्वैदिकानि च्छन्दांस्यस्यसख्यातान्येवमेव प्रायेण

भारतीयानि । विशेषतश्चाष्टाभ्याधिकाक्षराणि । कचित्सुनर्गाया अपि समाल-
स्यन्ते । गाया च नाम पादादिनियमरहितं छन्दः । अत एव चारिमन् कचिदष्टा-
क्षरपद्मासमानस्यापि वृत्तस्य चरणे नवान्यप्यक्षराणि संहस्यन्ते । कचिच्च
पद्माऽष्टौ वा तदधिका अपि वा चतुर्थ्यो न्यूना अपि वा चरणाः । छन्दसः
पुनरेतस्य लक्षणं 'अत्रानुक्तं गाया' इति सूत्रितं भगवता पिङ्गलाचार्येण ।
विवृतं चैतत् 'विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मयत् । मञ्छन्दो नोक्तमत्र
गायेति सत्पूर्वस्यभिः प्रोक्तम्' ॥ इति केदारेण । इदमेव चास्योदाहरणम्,
एवंविधानां च छन्दसामुपनिषन्नेन प्रतीयते प्रागेव लौकिकछन्दसां प्रचा-
रताः प्रादुर्भूत नलोपाख्यानं सावित्र्युपाख्यानं च तत एव च महाभारत-
मपीति । स चायं कालो नार्याचीनः परन्तु प्राचीनतम एवेति विस्पष्टम् .

महाभारतीय व्याकरणप्रयोगा अपि.

भूयिष्ठमत्र निदर्शनभावमासेवन्ते । अत्र हि नात्मनेपदपरस्मैपदनियमो धातु-
नाम् । यथा 'वसस्व मायि कल्याणि' (६५-६५) 'उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयाम्'
(६५-६८) 'यच्चान्यदपि पश्येथाः' (७५-६) 'निवर्त गच्छस्व न ते
धर्मो भवेत्' (२९६-२९) इत्यादौ । न नुमनियमः । यथा 'अत्रैव
वसती भद्रे' (६५-६६) 'कुर्वन्ती प्रभया देवीम्' इति । न गणनियमः ।
यथा 'न स्वपामि निशास्तदा' (६५-६१) इत्यादौ । न सन्धीनामवश्यं
भावित्वम् । यथा 'सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाशनः ।'
(६४-१०६) 'त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मोह' (६४-११७) 'उत्ताहोऽसि
वराहना' (६४-११९) इत्यादिषु । संख्याशब्दानां विंशत्यादीनां
बहुत्वमपि । यथा 'पञ्चाशद्विंशैश्चैव पदशतैश्च पदातिभिः । (७८-२)
इत्यादौ । कुत्रेऽपि चानियमः । यथा 'वंशभोज्यमिदं राज्यं' (७८-९)
इत्यादिषु । सर्वनामताऽप्यनियता । यथा 'द्वयोरेकतरे बुद्धिः' इत्यत्र ।
भवच्छब्दयोगेऽपि युष्मद्वन्मध्यमः पुरुषः । यथा 'नेतुं किल भवान्
कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो' (२९६-२४) इत्यत्र । शतुः स्त्रीप्रत्य-
याभावः कापि । यथा 'निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वादस्यमानिन्दिता । मृतमेव
हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन्' (२९५-३२) इत्यत्र । समासान्तोऽ
जरथानेऽपि । यथा 'कुलस्य संतानकर सुवर्चसम्' (२९८-३८)
इत्यादौ । एवं धात्वादेशा अपि । यथा 'न विपीदितुमर्हसि' (७९-१२ इत्यादौ

छान्दसा अप्यत्र प्रयोगा दृश्यन्ते

यथा 'ततोऽग्निमानयित्वेह' (२९७-७८) इत्यत्र 'निवर्तयित्वा
सावित्री स्वमेव भवनं ययौ' (२९७-६०) इत्यत्र चेत्येवमादिषु 'क्त्वा च
छन्दसि' इति क्वैव न तु व्यप् । यथा वा 'वेतनं ते शतं शता' इत्यत्र
जसो हा । यथा वा 'भ्रातृणां सोदराणां च तथैवास्या भवच्छतम्'
(२९८-१३) इत्यत्र लट्यडभावः ।

नञ्या अपि च केऽपि नियमाः

समालक्ष्यन्ते । यथा सामीप्यार्थे सप्तमी । यथा । 'सुप्तमस्युपिता त्वयि' (६९-१८) इत्यत्र । त्वयि त्वत्समीप इत्यर्थः । एव 'वस वै मयि बाहुक' (६७-७) इत्यादौ च । कचिःपुनस्तृतीयार्थेऽपि सप्तमी । यथा पुनस्यानुमते ततः । (६९-२२।२३) इत्यादौ । आपेक्षिक्याः पञ्चम्याः स्थाने तृतीयापि । यथा 'अन्नसरस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्वि' शेषतः' (६७-३) एवमादिषु । देशवाची च शब्दः स्त्रियामावन्त-
तया प्रयुक्तस्तद्देशराजधानीमभिधत्ते । यथा 'ततो विदर्भा सप्राप्तम् । (७३-१) इति । अभ्यागच्छत्कोशलायाम्' इति (७६-२८) च ।

एवविधानां च प्रयोगाणां विचारे लौकिकव्याकरणनिर्माणतः प्रागेव प्रादु-
र्भूत महाभारतमित्यवश्यं वक्तव्यं भवति । अन्यथा ह्यपशब्दा एवैते सपये-
रन् । रूढमूले हि लोके व्याकरणे तद्विरुद्धाः शब्दा अपशब्दतया प्रोच्यन्ते ।
नाप्येते समाद्वियन्ते । प्रत्युत विनिव्यन्ते 'ग्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द'
इत्यादिभिः । अपचरिते वाऽप्यरूढमूलेऽपि वा व्याकरणे आदृशा लोके प्रयो-
गात्तादृशा एव समाद्वियमाणाश्चोपनिबध्यमानाश्च कधिभिर्न रसमपकर्षन्ति ।
तत एव च नैव दोषपक्षे प्रविशन्ति । समापन्नन्ते च शिक्षानामप्यादरणी-
यत्वम् । एवमपि चातिमात्रमेव प्राचीन महाभारतं च तदन्तः पात्ये
तदाख्यानाद्विषयः चेति नात्र सन्देहः समुन्निपतिः ।

महाभारतीयभाषाविषये च विद्यते काचिदाख्यायिका ।

या किल विशायमाना रक्षयेन्मनः प्रियपाठकमहोदयानामिति सेषमत्र
संक्षेपतः उपनिबध्यतेऽस्माभिः । यथा । कदाचित्किल महाकविः कालिदासो
भारणस्या व्यासमूर्तिमालोक्य नाभिमस्या अद्गुल्या समालोडयितुं प्रारब्धतः ।
तदा च भगवान् व्यासः प्रादुर्भूय 'महात्मन् किमेतत् ?' इत्यप्राक्षीत् । कालि-
दासः प्राह 'भगवन् पदेपदे किल प्रयुक्ताश्चरारा महाभारते भवता 'द्रोण'
च भीष्म च जयद्रथ च' त्यादिषु । तदिदानीमपि किमेते निरवशेषतामा-
पन्नाः किं वा समवशिष्यन्त एव ते जठर इति विशातुकाम उदरं त आलोड-
यामीति । व्यासस्तु विहसन्नाह 'भद्र यदि शक्नोषि विरचय मनुक्तमर्थमालम्ब्य
विनैव चकारप्रयोग पद्यम् । सोऽयमर्मः—पञ्चसु पाण्डवेषु प्रथमो द्रौपद्याः
पतिश्चासीच्चैवशुरश्च । चरमस्तु पतिश्च देवा च । तदितरे पुनः पतयश्च
श्वशुरश्च देवश्च' इति । कालिदासोप्येतदाकर्ण्य क्षटियैव प्रत्याह 'पति-
श्वशुरस्ता ज्येष्ठे पतिदेवतानुजे । इतरेषु तु पाश्चात्यास्त्रितय त्रितय त्रिषु ।' इति ।
तदाकर्ण्य पर विस्मयमापन्नो भगवान् व्यासः प्रासीदत् । इति । सेषं जन-
यदनविहारिण्याख्यायिका मनोविनोदमात्रलैवेति नेतदावश्यकं वक्तुम् ।

पर्यालोचिते चास्मिन्नाख्यानद्वितये महाभारतसमये संप्रसीव जनानां
 केपुचिद्विषयेऽप्यामीदेव श्रद्धेति स्पृहीभयति । यथा ग्रहचारजनितेषु फलेषु ।
 तत एवोक्तम् 'ग्रहा न निपरीतास्तु' इति (६५-२४) वैपरीत्य च
 प्रतिकूलत्वम् । तच्च ग्रहाणां स्वजन्मराशितः स्थानविशेषावस्थानेन द्योत्यम् ।
 ततश्च प्रतीयते राशिविज्ञानमप्यामीदेव महाभारतकाल इति । एव सामुद्रि-
 केऽप्यासीद्विश्वासः । अत एवोक्त 'अस्या ह्येष भुवोर्मध्ये सहजः पिप्पु-
 रुत्तमः । * * * चिह्नभूतो विभूत्यर्थमय घात्रा विनिर्भितः ।' (६९-५-७)
 इति । प्रश्नशास्त्रेऽपि । तत एवोक्त 'ब्राह्मणान् विविधशानान् पर्यपृच्छयु-
 धिष्ठिरः ।' (७९-२७) इति । प्रतीयते च महाभारतावसरे गणित-
 शास्त्रसत्ताऽपि । अत एवोक्तम् 'विदध्यक्षद्वयज्ञ मा संख्याने च विशार-
 दम् ।' इति । कलासु च मूर्तिनिर्माणं चित्राणां चालेखनमासीदेव । अत
 एवोक्तम् 'बालस्याश्वाः प्रियास्तस्य करोत्यश्वाश्च मृण्मयान् । चित्रेऽपि
 विलिखत्यश्वान्' (२१३-१३) इति । अश्वशास्त्रादिक च ततस्ततः
 स्पष्टयत्यात्मनः सत्तामिति विज्ञायेतैव विनापि परिश्रम जिज्ञासुभिः

धर्मसंहितास्तु महाभारततः प्राचीना इति

महाभारते तद्वतानां वचनानां प्रमाणतयोपन्यासाद्विश्रियते । एतच्च सावि-
 श्रुपाख्याने २९३ अध्यायगतस्य त्रयस्त्रिंशस्य तदुत्तराध्यायगतस्य च पङ्-
 विशस्य पद्यस्यावलोकनेन शक्येत विज्ञातुम् ।

तदेव यावदुपलभ्यं विनिवेदित प्रियपाठकेभ्य आख्यानद्वितयविषयेऽत्र
 निवेदनीयमस्माभिः । सर्वथा च परिचाययेत्प्राचीन समय, सजनयेज्ज्ञान-
 कला, समुपादिशेत्सदाचरित, अवबोधयेत्सुविशुद्धा पातिव्रती, ज्ञापयेत्पारमा-
 र्थिक च सुविशुद्ध च प्रणय, निवेदयेच्चावश्यभाषिनी भावानामपरिहार्यत्वं,
 नियतेश्च बलीयस्त्व, बलीयसश्च पुरुषकारस्य विशुद्धतमस्य च धर्मस्य नियति-
 मप्यतिवर्तमानत्वमेतदाख्यानद्वितयमित्यस्ति नो विश्वासः । बुद्धचरिताद्यपेक्षया
 तु पठन एतस्य महीयानेव सभाव्यते लाभश्चात्राणामिति नात्र सदेहः ।
 तदेतस्यानुशीलनेन सपात्रासु श्रेयः प्रियपाठका इत्याशास्य विरम्यतेऽस्मा
 भिरिति शिवम् ।

विनयावनतः

श्रीअप्पाशर्मा विद्यावाचस्पतिः

श्रीशिव. शरणम् ।

विज्ञापनम् ।

ॐ

विदितमेवैतन्मोहमयीविभागीयानां भूयसा विदुषा यदागामिनि १९१३तमे
ख्रिस्तीयवत्सरे नलोपाख्यानं च सावित्र्युपाख्यानं चैतैतदुपाख्यानद्वितयं पी.ई.
श्रेष्ठ्या अध्येयतया विनियुक्तं मोहमयीविभागीयेन विद्याधिकरणेनेति । अति
मनोहरं चान्तरान्तरां दुःखशोधं चाख्यानान्तरमिवैतदपि श्रीमन्महाभारतान्तः
पात्युपाख्यानद्वन्द्वम् । अत एव चैतदन्तरान्तरा व्याख्यानतापेक्षमिति शक्यमेवैत-
द्विज्ञातुं जिज्ञासुभिः । सन्ति खल्वत्र प्राचीना व्याख्यास्तथापि नैतां बालानामुप-
कुर्वन्ति । प्रगल्भमतिमानाणामेव हि वृत्ते तदारम्भः । तत एव च नाम्न
दुरवगमप्राप्यपि तत्तानि पदानि व्याख्यायन्ते, न वा प्रदर्श्यते जटिलतमेपु
स्थलेषु सम्बन्धो, न वा व्याकरणादिकं यथास्थानमुपनिबध्यते । यापि चात्र
सरणिर्व्याख्यानस्य नेयमुपकारिणी बालानाम् । केचित् पुनर्महाभारतव्याख्यातारः
सर्वत्र वेदान्तमेव पश्यन्तः सुतरामुत्तानार्थान्यपि पदानि वेदान्तविषयतया
व्याख्यायां व्याकुलीकुर्वन्त्यन्तरङ्गं विदुषाम् । तत एव च विनिर्माय नवीनामेव
व्याख्या बालबोधिनी नाम प्रकाश्यतेऽस्माभिस्तथा सनाथमेवैतदुपाख्यानयुगम् ।

व्याख्यायास्तावद्विनिर्माणे सुविशुद्धं मूलमावश्यकमिति तदधिगमार्थं
प्रयतमानैः सप्तासादितानि पञ्च महाभारतपुस्तकान्यस्माभिः । तानि च—

(१) कलिकाताया स्वर्गायेण श्रीमता प्रतापचन्द्ररायमहोदयेन देवनाग-
राक्षरैः सुमुद्रा प्रकाशितम् । यद्यारमाकं पश्यदेशः ।

(२) बाईक्षेत्रमधिवसद्भिः श्रीमद्भिर्वचोपनामभिर्नानासाहेयमहोदयैर्दत्तम् ।
लिपितमेतदतिप्राचीनं नीलकण्ठीयव्याख्यासंवलितं सुविशुद्धं च ।
यत्किल नर्सशतया निर्दिष्टमस्माभिः । एतच्च वाराणस्यां लिखितमिति
विशयते ।

(३) बाईक्षेत्रनिवासिभिर्व्यासोपाख्यैः श्रीमद्यूरेश्वरशर्मभिः प्रवितीर्णम् । पञ्च-
सप्तधोपनिस्कम् । एतच्च श्रीमता चतुर्भुजमिश्रेण विरचितं व्याख्यः

या सवर्णित जटिलप्रायाश्च १८११ तमे विमर्शमाच्छे भट्टमाधवजी
त्याख्येन केनाप्यमदायादनगरे लिखितम् ।

(४) भूयोभिरेव भारतवर्षायेः सुविमुद्धतया च प्रामाणिकतया च समु-
द्धोध्यमाण कुम्भघोणतः श्रीमद्भिः कृष्णाचार्यमहोदयेः प्रकाशितम् ।
यदिह कनाग्रा सकेतितम् ।

(५) पुण्यपत्तने 'न्यू इण्डियन स्कूल' संशया पाठशालायां संहृताभ्यापकपद-
मधितिष्ठद्विरोकोपाहैः श्रीमद्देवशर्मभिर्विभ्राजितम् । यत्किल मसहाम
प्रारम्भत्तामायहति । मुद्रितं च नीलकण्ठीयव्याख्यासनाथ चैतत् । इति

एतेषु च पञ्चसु पुस्तकेषु धीमता प्रतापचन्द्ररायेण प्रकाशितमेव प्रमाणी-
कृतमस्माभिः । विनिवेशितं च मूलपदे । अन्ततो हि विनिवेशितस्तस्यैव महात्मन
हरेजीभाषामयोऽनुवाद इति । अधस्तात्पुनर्विनिवेशितानि तत्तत्पुस्तकगतानि ।
पाठान्तराणि । एतेषु च पाठेषु टिप्पणीगता अपि मूलापेक्षया कश्चिन्मनोरमा
इत्यत्र नास्ति न. सदेह । अनुवादवैसादश्यभीषाभिः पुनः सत्यप्येव प्रतापपुस्तक-
मेव मूलीकृतमस्माभिः । पाठभेदानां तु चारुत्वाचास्ताविचारो व्याख्यायां
विहितः ।

सर्वतः किल प्रथितप्रायमिदानीं भारते वर्षे कुम्भघोणनगरतः श्रीकृष्णा-
चार्यः प्रकाशित महाभारतम् । एतच्च नानाविधदाक्षिणात्यकोशानुसारेण सशोधि-
तामिति प्रतिज्ञा तेषाम् । प्रशस्यते चैतत्प्राचीनमतानुयायिभिरिव मुक्तकण्ठमेव
मध्यमतानुवर्तिभिरपि विद्वत्प्रवरैः । अतश्च तदेव मूलतया स्वीकरणीयमित्यासी-
न्मनोरयोऽस्माकम् । किन्तु सः मोक्षिकया सदृश्यमानमेतन्मैथिल्यमेवानैषीन्मनो-
रथमेनमास्माकीनम् । यानि हि समासादितानि महाभारतपुस्तकान्यस्माभिस्तत्र
द्वितीयं च तृतीयं चेत्येते लिखिते च प्राचीने च । तदितरेष्वपि च पञ्चममनेकै-
र्विद्वद्भिः सशोधितमतिमात्रमेव शुद्धं च । कुम्भघोणमुद्रिते पुनः पुस्तके सदृश्य-
माना भूयास एव पाठाः पुस्तकचतुष्टयेऽस्मिन्लोपलभ्यन्ते । न केवलं कियन्ताश्चि-
त्पदपाठा एव पदान्यपि च भूयास्यन्यत्राविलोक्यमानानि कुम्भघोणपुस्तके समा-
लभ्यन्ते । किमधिकं नलोपाख्यानान्ते हरिश्चन्द्राख्यानमध्येकमाधिकमेवात्र विनि-
विष्टं सदृश्यते । नानाविधदाक्षिणात्यकोशानुसारेण सशोधितेऽपि पुनः पुस्तक-
एतस्मिन् किल विनिर्दिष्टं कस्मिन् वा पुस्तके उपलब्धपद पद्यमाख्यान वेद-
मिति । कियत्सुचित्तुः । स्थानेषु मन्थामहे तत्रभवतो भुनीन्द्रस्य चादरायणस्य
धाचि च्युतसत्कारतामसहमान एव प्रादुरकरोत्युम्भघोणपुस्तके पाठभेद आस्मा-
कम् । यथा 'पत्नी हि पातिना सदा' इति सर्वत्र पुस्तकेषु (अ. ६९ प. ४१)
सदृश्यमान पाठः पतिनेत्येतस्यासद्वृत्तत्वमिवाशङ्कमान 'पत्नी पत्या हि
नित्यदे' त्येवरूपेण विपरिणतः । यथा वा 'अशोभयश्च नगरं पताकाध्वजमा-
लिनम् । ' (७६।६) इत्येष 'अशोभयश्च नगरं पताकाध्वजमालिनीम् । '
इत्येवरूपता प्राप्ता । पताकाध्वजमालिनमेत्येतस्य नगरविशेषणतानुपपत्तिरेवात्र

निदानम् । यथा वा 'नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत' इत्येतत्पदार्थमात्म-
 नेपदाभावं यतः परिहर्तुमिव 'नलस्य नरवीरस्य यतस्वानयने पुनः' इत्येवं परिण-
 तिमनुप्राप्तम् । क्वचित्पुनः कुम्भघोणपुस्तकवर्तिनः पाठस्यास्थाने भीरुतापि
 स्फुटीभवति । यथा 'मुनामाक्षिभुवाणि च' (५७।७) इत्येष पाठः 'मुनासानि
 शुभानि च' इत्येवंविधत्वमापन्नः । अत्र चाक्षिभुवशब्दस्यासाधुत्वसंदेहेनैव नि-
 दानेन भवितव्यम् । अस्थाने पुनरेषः । 'अचतुरे' त्यादिना हि निपातनात्साधुरे-
 वाक्षिभुवशब्द इति । एवं 'दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छत्' इत्यसावपि श्लोकपादोऽ-
 श्वशिरसो गमनकर्मत्वानर्हतामिव संभावयन् 'आशु सरोऽगच्छत्' इत्येतदात्मनै-
 वात्मानं परिणमयामास । नैव पुनरशासीदशशिरश्च नाम तीर्थविशेष इति । टि-
 प्पन्यः पुनः प्रायेण सर्वा अपि नीलकण्ठपुस्तकानुसारिण्यो नीलकण्ठव्याख्यातः
 समुद्धृता एव कुम्भघोणीये पुस्तके समालक्ष्यन्ते । सरला अपि पुनर्नीलकण्ठापे-
 क्षया चतुर्भुजमिश्रादिभिर्विनिर्दिष्टा नात्रोपनिबद्धा अर्थाः । तत्किमुपेक्षणीयतयै-
 वामी संभाविताः सुसंस्कृत गङ्गाभारतमभिकामयमानैः श्रीकृष्णाचार्यैः । किं वा
 नाधिगतं टीकान्तरपुस्तकमिति नैतच्छक्यते संभावयितुमस्माभिः । इत्थं च नी-
 लकण्ठीयव्याख्याऽनुसारिण्यपि पुस्तक एतस्मिन्समाहता अपि नीलकण्ठेनाय-
 श्यका अपि पाठभेदमात्रेणापि नोपदर्शिताः पाठाः । यथा 'उवाच वाक्य तत्त्वशो
 नैपथं वदता वरः ।' (७७ ११) इत्येतदर्थमित्येवमादयः । दिङ्मात्र किलैत-
 द्विस्तरभीरुभिः प्रदर्शितमस्माभिः । शक्यं चैतत्तत्र तत्र मूले च टिप्पन्यां च चक्षुः
 प्राक्षेपाद्भिः समवगन्तु विद्वद्भिः । तदेव भूयसांमेवानपेक्षितानामनिर्दिष्टप्रभवानां
 पाठानामुपलम्भादपेक्षितानां च केषांचिदनधिगमात्समधिगतेषु चानेकेषामनौ-
 चित्यात्प्राचीनत्वसंभावनायां संदेहोन्नेपाच्च नात्र प्रमाणीकृतं कुम्भघोणपुस्तक-
 मस्माभिः । समुचिताः पुनरेतद्गताः पाठा निनिवेश्य व्याख्यायां ससाधुवाद
 व्याख्याताः ।

समुपलब्धयोश्च व्याख्ययोः श्रीमतो नीलकण्ठस्यैव प्राचीनेति प्रतिभाति ।
 अस्यां पुनः सुविरलान्येव पदानि व्याख्यान्तानि । क्वचिच्च मानुष्यकसहज समा-
 लक्ष्यते स्खलितमपि । यथा 'तथा त्वमपि राजेन्द्र समुद्बुद्धस्यसेऽचिरात् ।'
 (७९-५) इत्यत्र 'वश्यसे दीव्यसे । तत्र कान्तावित्येतस्य रूपम् ।' इति
 व्याख्यातं तत्रभवता नीलकण्ठेन । वशकान्तावित्यत्र पुनः कान्तिशब्द इच्छार्थो
 नैव तु दीर्घार्थ इति नैतदविस्पष्टम् । यथा वा 'दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छत्'
 इत्यत्र (७९-२१) अश्वशिरोश्च हृदयमित्येवं विवृतम् । अश्वशिरसस्तु तीर्थत्वेन
 मनस्यपरिस्फुरणादेवेव व्याख्या प्रादुरभूत् । एवं 'न तेऽपवर्गः सुकृतादिना कृत'
 इति यमसावित्रीसंवादगतपद्यव्याख्यायामप्यपवर्गशब्दोऽपवर्जनवाच्यपि सन्न-
 न्यथा व्याख्यातो नीलकण्ठेन । प्रदर्शितानि च प्रायेणैवविधानि स्थलानि
 व्याख्यायामस्माभिः ।

चतुर्भुजमिश्रः पुनर्विरलतमान्येव पदानि व्याचष्टे । सरलमेव चालम्बते

पन्थान प्रायेण । न चापि सावेगमेव वेदान्तमनुधावति श्रीमतो नीलकण्ठस्येव
लेखन्येतस्य । तथापि तु नातीव शिथिलं प्राचीनपथाभिनिवेश एतस्य । यथा
चैतत्तथा यमसावित्रीसन्नादादिषु स्पृगीभवति । अन्यत्रापि च यत्रैव प्रतिभाति
तदेव विशदीकृतमस्माभिः ।

तदेव सत्यपि व्याख्याद्वितय आवश्यकैवात्र बालावगोधिनी कापि व्याख्ये
ति विचिन्तयद्भिर्विनिर्मिता बालगोधिनी नाम व्याख्याऽस्माभिः । अस्या च विवृ
तानि तानि तानि दुरवगोधानि पदानि । विनिवेशितानि तत्र तत्रापि प्रमाणानि ।
स्पृटीकृतो भावः । विशदीकृतं सन्धः । विचारितं च तत्तेषां पाठानां
साधुत्वं चासाधुत्वं च । तथा च समवलम्बिता, भाषाया सरणिर्यथेयं विनैव
प्रयासमल्पेनापि वा प्रयासेन शक्येत च्छानैरवयवबहुम् ।

यद्यप्येवमेकान्तत एवावहितमेतस्या विनिर्माणेऽस्माभिस्तथापि न किल न
स्यात् स्खलितमेतस्याम् । यावच्छक्यं तु प्रयतितं तत्परिहारेऽस्माभिरिति
क्षम्यता विद्वद्भिर्वादि स्यादस्योपलम्भ एव । यमसावित्रीसन्नादसङ्घटितस्तु
प्राचीनैरप्रदर्शितैव प्रदर्शितोऽस्माभिः । सेयमपि मन्यामहे प्रमोदयेदेवान्तरङ्ग
रसिकानाम् ।

यत्सत्यं, सस्कृतपुस्तकानां मुद्रणं हि नामेदं 'पष्ठ महापातक' मेव ।
गरीयसी ह्यत्र वैयाकुली भवति यन्नालयेष्वधराणां ग्रथने । दुर्लभाश्च सशोध
यितारं दुर्लभतमाश्च स्वीयनिर्विशेषमन्यदीयपुस्तकमुद्रणे सावहितप्रयतमाना
मुद्रायन्त्राधिपतयः । तदेतन्नाश्चयं यत्प्रधाननिर्माणव्यापृतेऽन्यत्र विन्यस्तसन्नो
धनभरे प्रकाशयितरि समग्रशिष्यते प्रकाश्यमानेषु प्रबन्धेषु पुद्गल्य वाश्चिदिति ।
अत एव च प्रार्थयामहे श्रीमतः क्षम्यता कतिपयापमुद्रणविषये शुष्माभिरिति ।
शक्यैव च व्याख्या च मूलं च जगत्प्रदाधरयथायेन सयोजयद्विरपमुद्रणात्
मेवामपमुद्रणतावगतु प्रणवद्भिः । मुद्रणं हि नामेदं द्रविणोत्सगशीलस्यापि
दैवमेवापरमिदलोकभवम् । मुद्रायन्त्राधिपतय एव च तद्वाणो येष्विदं समायतते ।

एव च नानाविधानां पुस्तकानामनुरोधेन सशोध्यं च मन्यया च व्याख्ये
या सयोज्यं सुशोधयामनुप्रापितं नलोपाख्यानं च सावित्र्युपाख्यानं चेत्येत
दाख्यानद्वितयमस्माभिः । अत्र पुनरावश्यं केषाञ्चन च्छत्राणां कृतं द्वये
जीभापामयस्यानुवादस्यापि विनिवेश इति विचिन्तयन्तस्तत्रापि भावति
महि । अनुमोदितं च सानन्दं दिगन्तविभ्रातयशसा सी आयु ई विरुदशा
लिना द्युर्गायेण श्रीमता प्रतापचन्द्रायमहोदयेन विनिर्मितस्यानुवादस्य
प्रकाशनं समाननीयया कल्याणगुणशील्या च तदीयकन्यकया श्रीमत्या हरि
दामीदासादेव्येति सहस्रशः किलास्ये धनवादावितराम । चिरं चास्या
कृतमा स्म । अनुवादं पुराणं प्रशसितस्तेस्ते पण्डितप्रवरैः पुस्तकस्यास्या
न्ततो विनिवेशितं । मन्यामहे स्वादेवातो महीयसी शोकरि व्याख्यामिति ।

इंमेजीभागमयी पुनटिप्पनी

नेतान्तमेवानावश्यकं योजयितुम् । अपेक्षन्ते ह्येनां छात्रा इति समा-
कलयन्तश्च प्रार्थनामास्माकीनां सफल्यद्विर्वेल्लगांवपत्तननिवासिभिः सुविश्रुत-
नामधेयैः सुप्रथितटिप्पनीनिर्माणपाटवैश्च बी. ए. एल एल. बी. इत्युपाधि-
परिमण्डितैर्लोकरोपनामधेयैः श्रीनारायणरायमहोदयैर्विरचितां न्यवेशयाम
हृदयहारिणीं टिप्पनीमप्यत्रान्ते । यत्सय विनियन्त्रिताः स्म उपकारेण लो-
कूरश्रीनारायणरायैः । कृतशः किल सर्वथा स्म एतेषु ।

अत्र किलोपाख्यानद्वितये सदृश्यन्ते निपधादिदेशानां नामानि । तानि
चावेक्षमाणानां जायते जिज्ञासा कुत्र याऽमी देशा भारते वर्प इति ।
तस्याश्च परिपूर्तये योजितमत्र प्राचीनस्य भारतवर्षस्याल्लेख्यम् । अस्य
च विनिर्माण आरचितं सहाय्यममस्मदुपादिष्टा सरणिमनुसरताऽऽलेखकेन
च्छात्रेण नः श्रीमता नीलकण्ठेनेति यच्छामः प्रणयगर्भितानां शीर्वादानेतस्मै ।

आलेख्येऽस्मिन् भूयानेवावलोक्येत विशेष आलेख्यान्तरतः प्रज्ञैः । अत्र हि
पृथवेण सिंहलतो विनिर्दिष्टा लङ्काऽस्माभिः । अन्यैव चालम्बिता नुवो
मध्यरेखा नाम । अन्येऽपि चैव देशाः केऽपि विनियेषिता अस्माभिर्नैवाले-
ख्यान्तरेषु तथोपलभ्येरन् । अस्माभिः पुनरत्र प्रमाणीकृता ज्यौतिषसिद्धान्त-
प्रणयाः पुराणप्रबन्धाश्च । निपधादिदेशानिर्देशः पुनर्महाभारतानुसारेणैव
कृतः । देशानां सीमानिर्देशः पुनरेकान्तत एव दुष्करः प्रमाणानुपलम्भा-
दिति नाशतोऽयत्र प्रावर्तिष्महि । सामान्यत एव तु विनिर्दिष्ट स्थानमेतेषामिति

तदेव प्रयतित प्रबन्धस्यास्य यावच्छस्य सर्वाङ्गमनोरमतया प्रकाशनेऽ-
स्माभिः । तथापि यदि लक्ष्येतात्र कोपि दोषो धीमद्भिः क्षम्यता तदैव इति
प्रार्थयामहे । आशास्महे च समनुवाचयन्तो व्याख्या चानुयाद च टिप्पनीं
च समासादितावरोधाः सफलीक्रियामुः प्रयासमास्माकीन छात्रा इतीति शिवम्

व्याख्याता

श्रीअप्पाशर्मा विद्यावाचस्पतिः

श्रीशिव, शरणमः।

श्रीमति महाभारते वनपर्वणि

नलोपाख्यानपर्व ।

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

जनमेजय उवाच—

अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।

युधिष्ठिरप्रभृतय, किमकुर्वत पांडवा, ? ॥ १

बालवोधिनी ।

आम्नायशीर्षनिवहै परिगीयमान-

मानन्दसारमुमया कलितार्धकायम् ।

सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुममेयमीशं

चन्द्रार्धचूडमनिशं हृदि भावयाम् ॥

श्रीनादरायणमुनीन्द्रमुखोद्गतानां

केषांचिदद्य वचसाममृतोत्तमानान् ।

व्याख्यानमल्पमतिमात्रविवोधहेतो

संतन्यते सुविशदार्थवचोविलासम् ॥

नीलकण्ठादिरचिता सन्ति व्याख्यास्तु काश्चन ।

तथापि बालवोधाय स्यादियं बालवोधिनी ॥

अस्यां च संशयोच्छित्यै कोशव्याकरणादिकम् ।

यथास्थानमविस्तीर्णं सप्रमाणं निवेद्यते ॥

अथ तत्रभवान्महर्षिप्रवरो वादरायण, श्रीमति महाभारत आदिपर्वणि प्रस-
ङ्गप्राप्त पुण्यश्लोकप्रवीरस्य भहीषतेर्नलस्य चरितमुपवर्णयितुकामस्तदुपक्रममु-
पनिषन्नाति जनमेजय उवाचेत्यादिनाऽध्यायेन । तत्र तावद्दार्तराष्ट्रेण दुर्यो-
धनेन द्यूते चञ्चलेन परागित्य निर्वासितेषु पाण्डवेषु श्रीमानर्जुनो दिव्यास्त्रप्राप्तय
ऐन्द्र लोक प्रातिष्ठतेत्येतादन्तो वृत्तान्तो वैशम्पायनमुखाजनमेजयेन विज्ञातः ।
सतः परमिदानीं जिज्ञासमानो जनमेजय उवाच । जनप्रजा एजयति भ्राज
यति स्वीयेन चरितेनेति जनमेजयः परिक्षितः पुत्रो राजा । एजृ दीप्तौ इत्य-
सौ ण्यन्तात् 'एजेः खश्' इति खश् । अरुर्द्विपदित्यादिना भुम् ।

(१) युधिष्ठिरप्रभृतयो धर्मादयः 'गवियुधिन्त्या स्थिर' इत्यलुक् पत्व च ।

वैशम्पायन उवाच—

अस्त्रहेतोरिति पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 न्यवसन् कृष्णया सार्धं काम्यके भरतर्षभाः ॥ २
 ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।
 दुःस्वार्ता भरतश्रेष्ठा निपेदुः सह कृष्णया ॥ ३
 धनञ्जयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ।

(२) अस्त्रहेतोरिति । महात्मनि महान् उदार आत्मा मनो यस्य तथा भूते । पार्थे पृथायाः कुन्त्याः पुत्रेऽर्जुने । अस्त्रहेतोः अस्त्राणां कृते शक्रलोक इन्द्रलोके गते सति । भरतर्षभाः भरतशब्दोऽन भरतकुलोत्पन्नेषु स्वाक्षणिकः तेषु ऋषभाः श्रेष्ठाः 'स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूल नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ।' इत्यमरः । ते पाण्डवाः । कृष्णया द्रौपद्या सार्धं सह । 'सहस्रकृत्' इत्यादिना तृतीया । 'पाञ्चाली पार्षती कृष्णा' इति त्रिकाण्डशेषः । द्रौपद्याश्च कृष्णवर्णत्वादेव कृष्णेत्याख्या । तदुक्तं महाभारते 'कृष्णोत्पेवाद्भुवन्कृष्णा कृष्णाऽभूत्मा हि सर्वतः ।' इति । काम्यके एतदाख्ये वने । न्यवसन्वास कृतवन्तः । काम्यकं च नामैतद्वन पञ्चाम्बु सरस्वत्यास्तीरे विनिविष्टम् । एतच्च हरितनापुरतः पश्चिमस्या दिशि विद्यते । एव हि प्रयाणमुवर्जित पाण्डवानां महाभारते—आदितस्तावदेते हस्तिनापुरादिनिर्गता उदङ्मुखाः प्रस्थाप्य भागीरथ्यास्तीरे कस्यापि न्यग्रोधपादपस्याधस्ताद्रानिमित्तिवाहयामासुः । ततः परं च शौनकादिभिः सान्निविताः समासादितसूर्यप्रकाशः काम्यकं प्रपद्युः । तथा ह्युक्तम् 'पाण्डवास्तु वने वा समुद्दिश्य भरतर्षभाः । प्रययुर्जान्हवीतीरात्कुम्भेन सहानुया ॥ सरस्वतीद्विपद्वत्वी यमुना च निपेन्व ते । ययुर्वै नैव वनं सततं पश्चिमा दिशम् ॥ ततः सरस्वतीतीरे समेषु मरुधन्वसु । काम्यकं नाम ददृशुर्वैनं मुनिजनप्रियम् ॥ तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ॥' इति । (वनपर्वणि अ० २) भारते नदीनां क्रमो न विवक्षितः । असमवात् । जादितो हि यमुना परस्तात्सरस्वती भवतीति ।

(३) तत इति । विविक्ते पार्थिवे इव वर्तमाने शाद्वले शाद्वहस्ति (हरितवृणवति प्रदेशे) । नडशादाद्द्वलच् इति द्वलच् । 'शादो जम्बाल शम्भयोः' इति 'शाद्वल' शाद्वहस्ति' इति चामरः । निपेदुः उपवेशनं चक्रुः । निपेदुस्तदेवपदेशनार्थास्तिद् । अन इत्येतेन मृद्विति कपुस्तकपाठः । स चायं रमणीयः । ततः पुनः समस्त पदमेतत् विविक्तमूदुशाद्वल इति ।

(४) धनञ्जयमिति । धनञ्जय अर्जुनम् । तस्य च तत्सहाया प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शितं महाभारते 'सर्वाश्च जनपदाश्च जित्वा वित्तमाश्रित्य वेवलम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मो धनञ्जयम् ॥' इति । शोचमानाः शोकविषयी-

तद्वियोगार्दितान् सर्वान् शोकः समभिपुष्टुवे ॥४
 धनञ्जयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः ।
 अथ भीमो महाबाहुर्धुधिरमभापते ॥ ५
 निदेशात्ते महाभाग ! गतोऽसौ भरतर्षभः ।
 अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६
 यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
 सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७
 योऽसौ गच्छति धर्मात्मा बहून्देशान्विचिन्तयन् ।
 भवन्नियोगाद्वीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ९

कुर्वाणाः अस्मिन्नर्थे शुचेः सकर्मकत्वादनजयस्य कर्मत्वम् । न चायं शानच्-
 किन्तु चानश् । अनात्मनेपदित्वाच्छोचतेरिति बोध्यम् । साधुकण्ठाः अधु-
 मिः सह वर्तमानाः कण्ठा येषां तथाभूताः । अधुनिरुद्धकण्ठा इत्यर्थः ।
 प्रयुज्यते चैव कथयः । यथा शाकुन्तले 'कण्ठः स्तम्भितशष्पवृत्तिकलुषः ।
 इति । अप्र हेतुः सुदुःखिता इति । अभिपुष्टुवे उपसर्प 'पुष्टुश्च सर्प-
 जे' (क. क.) इत्यतो लिट् । व्यासवानिति यावत् ।

(६) निदेशादिति । महाभाग महान् भागो भाग्ययस्य तथाभूत इति
 सोत्प्रासोक्तिः । ते तव निदेशात् आज्ञया । असौ सः । प्रयुज्यते हि तच्छ-
 ब्दार्थेऽपि कचिददःशब्दः । 'योऽसौ सुभ्रु समागत' इत्यादौ (सा. द. ७
 प.) यस्मिन् अर्जुने पाण्डुपुत्राणामस्माकं प्राणा प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठा स्थैर्यं
 प्राप्ताः । यमेवालम्ब्य स्थिरत्वं प्राप्ता य एवास्मदीयप्राणानां स्थैर्यस्य हेतुरित्यर्थः ।

(७) यस्मिन्निति । पाञ्चालाः पञ्चालदेशाधिपतयो द्रुपदादयः । प-
 ञ्चालश्च देशः पञ्चाभिः प्रधानाभिर्नदीभिः अलति शोभत इति व्युत्पत्त्या
 सप्रति पञ्चाव इति प्रसिद्ध एव । प्राचीना त्वस्य सीमा शक्तिसममतन्त्रे प्रद-
 र्शिता यथा—'कुक्षेत्रात्पश्चिमाया, तथा चोत्तरमागत' । इन्द्रप्रस्थान्महेशा-
 नि दशयोजनकद्वये ॥ पञ्चालदेशो देवेशि' इति । सात्यकिः सत्यकस्य
 नाम यादवस्य पुत्रः पाण्डवपक्ष्यो वीरः । वासुदेवः श्रीकृष्णः ।

(८) य इति । भवन्नियोगात् भवत आज्ञया । धर्मात्मा धर्म आत्मा
 मनो यस्य तथाभूतः । वीभत्सुः वीभत्सतेऽन्याय्यात्यधो जुगुप्सत इति वीभत्सुः
 अर्जुनः । यथेः स्वार्थे सन्नन्तात्सन्नन्तमिथ इत्युः । उक्तं हि महाभारते 'न
 कुर्यां कर्म वीभत्सं युध्यमानः कथंचन । तेन देवमुनुष्येषु वीभत्सुरिति वि-
 श्रुतः ॥' इति । दुःखतर अतिशयेन दुःखहेतुः । किं ? न किमप्यन्यदित्यर्थः ।

(९) यस्येति । यस्य अर्जुनस्य बाहू कर्मभूतौ । आजौ युद्धे । परान्
 शत्रून् 'अभिघातिपरासती' त्यमरः । मेदिनीं पृथिवीम् ।

यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मृतः ।
 नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ १०
 ते वयं बाहुबालिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वामुदेवेन पालिताः ॥ ११
 वयं हि सह कृष्णेन, हत्वा कर्णमुत्थान्परान् ।
 स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुन्धराम् ॥ १२
 भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।
 अहीनपौरुषा बाला ! बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १३
 क्षात्रं धर्मं महाराज ! त्वमवेक्षितुमर्हसि ।
 नहि धर्मो महाराज ! क्षत्रियस्य वनाश्रयः ॥ १४
 राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।

(१०) यस्येति । धनुष्मतः प्रशस्तधनुर्धरस्य प्रभावात् प्रभावे विश्वस्य । त्यबलोपे कर्मण्यधिकरणे चेति पञ्चमी । सभामध्ये द्यूतमध्ये । 'सभा द्यूतसमूहयोः' इति हैमः । धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रपुत्रा दुर्योधनादयः । ससौबलाः सौबलेन सुबलापुत्रेण शकुनिना सह वर्तमानाः । अमुं लोकं परं लोकं न नीताः । न हता इत्यर्थः ।

(११) त इति । उत्थित प्रादुर्भूतमात्मनः क्रोधः, भवन्मूलं भवान् मूलं कारणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सहामहे । त्वदपेक्षयैव सहामहे इत्यर्थः । ननु भोः क्रोधस्यानियमने विनाश इति चेत्तेत्याह वामुदेवेन पालिता इति । को हि साक्षाद्भगवता पालितानां विनाशे समर्थ इति भावः ।

(१२) न चेत्क्रोधः सहाते, किं वा तदा विधीयत इत्यत्राह वयमिति । कृष्णेन सह वर्तमाना वयम् । परान् । शत्रून् । कृत्स्नां सकलां वसुन्धरा पृथिवीं प्रशासेम आत्मनः शासनगतां कुर्याम । प्रशासेमेत्यार्षम् ।

(१३) भवत इति । बलवत्तराः अहीनपौरुषाः हीनधीणः परेभ्यो न्यूनान् न भवति तथाभूतं पौरुषं पराक्रमो येषां तथाभूता अपि सर्वे वयं केवलं भवतो द्यूतदोषेण द्यूतरूपेण दोषेण हेतुभूतेन बाला बालसदृशीभूताः । अत एव च बलिभिः बलवत्तराभ्योऽरमत् हीनैरिति भावः । उपप्लुताः पीडिताः । अत्र बाला इत्यत्र राजत्रिति कपुस्तकपाठः । तत्र राजाक्षिति सोलुण्डनोक्तिः ।

(१४) क्षात्रमिति । क्षात्रं क्षत्राणां क्षत्रियाणां स्वधर्मिणम् । तस्येदमित्यण् । अवेक्षितुं आलोचयितुमिति यावत् । वनाश्रयः वनस्याश्रय आश्रयणमित्येतद्रूपः ।

(१५) राज्यमिति । राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापालनादिभ्यः । कर्मणि घञ् । परं श्रेष्ठम् । विदुः जानन्ति मन्यन्ते इति यावत् । 'विदो लटो वा' इति लटो

१ इति प्राक् 'यस्य' प्रसिद्धिर्वादि वयं सभामध्ये धनुष्मतः । जितान्मन्त्रामहे सर्वा-
 न्धार्तराष्ट्रान् ससौबलान्' इत्यधिकं वस्तुत्वेकं । २ महाबला (च) ३ मया (क)
 ४ महाभीमो (क) ५ राजन् (प. न. च) ६ क्षत्रधर्म (च)

स क्षत्रधर्मविद्राजा मा धर्म्यान्नीनशः पथः ॥ १५
 प्राग् द्वादश समा राजन् ! धार्तराष्ट्राग्निहन्महि ॥ १६
 निवर्त्य च वनात्पार्यमानाय्य च जनार्दनम् ।
 व्यूढानीकान्महाभाग ! जवेनैव महामते ! ॥ १७
 धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशांपते ! ।
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्तससौनलान् ॥ १८
 दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्येति ।
 मया प्रशमिते तस्मिंस्त्वमेष्यसि वैनं पुनः ॥ १९

णलादित्वाज्जेरुस् । बुधा मन्वादयो ज्ञानिनः कर्तारः । ते हि प्राहुः 'क्षत्रियाणः
 षरो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ॥ ' इति । स क्षत्रियभूत इत्यर्थः । क्षत्रधर्माविः
 क्षत्रियधर्मशः राजा सन् त्व धर्म्याद् धर्मादनपेतात् न्याय्यादित्यर्थः । पथो मार्गात्
 मा नीनशः मा भ्रष्टो भव । चौरादिकस्यापरिसमाप्तत्वान्नशोः स्वार्थेणिजन्ताद्बुद्ध ।

(१६) ननु भोः प्रतिशात किल द्यूते विजितैरस्माभिर्द्वादश वर्षाणि
 वने वत्स्याम इति, तत्कथमिदानीमेव प्रतिशामद्गः स्वीकरणीय इति चेत्तत्राह
 प्रागिति । हे राजन् द्वादश समाः वर्षाणि प्राक् पूर्वं गतानीति शेषः । शा
 खानुरोधेन वत्सरशब्दस्यैकदिनमात्रपरत्वाद्गतान्यस्माक वने द्वादश वर्षाणीति
 प्रतिशामद्गोपि नास्त्येवेति भावः । यथा चैतत्तथाऽत्र त्रयोविंशे पद्ये स्फुटीकरि-
 ष्यामः । तस्मात् धार्तराष्ट्रान् निहन्महीत्यार्यमात्मनेपदम् । निहन्म इत्यर्थः ।

(१७-१८) निवर्त्येति । पार्थमर्जुन, योगरूढः किलाय शब्दस्तस्मिन्न
 न्यत्र पुनर्यौगिक एवेति बोद्धव्यम् । निवर्त्य परावर्त्य प्रत्यानीयेत्यर्थः । आ
 नाय्य दूतादिद्वारेति भावः । आनयतेर्ष्यन्तात् क्त्यो ल्यप् । व्यूढानीकान्
 व्यूढ कृतव्यूह अनीक सेना येषा तथाभूतान् । व्यूहश्च योद्धुकामाना सेनायाश्च-
 क्रात्याकारेण सनिवेशः । सज्जसैन्यानेति भावः । एतेनात्मनः शौर्यातिशयो
 व्यज्यते । धार्तराष्ट्रान् दुर्योधनादीन् । अत्र महाहवे इति महामत इत्यत्र क-
 पुस्तक पाठः । तत्र महति आहवे सप्रामे । तत्र हि मुद्गार्थे रिपुराहूयत इति ।
 विशा नराणां पते राजन् । एतेन प्रजापालन हि नाम धर्म एवाय
 भवत इति गम्यते । ' विद् पुंसि मनुजे वैश्ये ' इति मेदिनी ।

(१९) दुर्योधनाभिति । प्रतियोत्स्यति प्रतिरथो भूत्वा युद्ध करिष्यति ।
 परस्मैपदमार्थम् । चपुस्तके पुनः प्रतियोत्स्य इत्येव पाठः । स तु रमणीयः ।
 युधेरात्मनेपदित्वात् । प्रशमिते हते सति । तस्मिन्दुर्योधने । एष्यसि सत्यामि
 च्छाया गच्छेति भावः । दृश्यते हि काचिद्दोष्येपि प्रयुज्यमानो लृट् । यथा
 तिष्ठ तावन्मुहूर्तं स्थित्वा ततो गमिष्यसीत्यादौ ।

१ द्वाजन्मा धर्म्यात् (क च, न.) २ इतः । पर ' तदयेन विचिन्त्यताम् ।
 तदुत्तिष्ठ महाराज ' इत्यधिक कपुस्तके । ३ महाहवे (क) ४ योत्स्यते (च)
 ५ वनात्पुन (च)

एवं कृते न दोषाश्च भविष्यन्ति विज्ञापते ! ।

यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिन्दम ! ॥

अवधूय महाराज ! गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ २०

एवमेतद्भवेद्राजन् ! यदि राजा न बालिशः ।

अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ २१

निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।

नहि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २२

तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।

(२०) एवमिति । दोषा न भविष्यन्ति, अस्माकमिति शेषः । अयं यदि भविष्यन्ति तदा कथमिति चेत्तत्राह यज्ञैरिति । तात हे अरिन्दम शत्रु, निवर्हण ! सज्ञाया भृतृवृजीत्यादिना खच् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमि । असज्ञाया प्रयोगस्तु लाक्षणिकः । विविधैर्प्रज्ञैः करणभूतैः अवधूय निरास्य दूरीकृत्येत्यर्थः ।

(२१) उपालभते एवमिति । हे राजन् बालिशो मूर्खः । ' मूर्खवैधेयबालिशा ' इत्यमरः । धर्मपरायणः धर्मो न्याय एव पर अपन आश्रयो यस्य तपाभूतः न्यायमात्रावलम्बीत्यर्थः । दीर्घसूत्रः दीर्घेण बहुकालेन सूत्र कार्याभ्योऽस्य दीर्घसूत्रः । चिरकारी अलस इत्यर्थः । भवान्यद्यस्माकं राजा न स्यात्तदा एवमेतद्भवेत् । त्वमेव केवलमभ्राह्मणायसे धर्मभीक्षुरकारि चेति भावः ।

(२२) ननु भो अनर्हं शास्त्रावलम्बनामिति चेन्नार्हतदेवमित्याह निरुत्प्रेति । निकृत्या शास्त्रेण । ' निकृतिः शास्त्र ' मित्यमरः । निरुत्तिप्रज्ञा, निकृती शास्त्रे प्रज्ञा बुद्धिर्येषां ते शास्त्रमात्रावलम्बिन इत्यर्थः । निरुत्तो प्रज्ञा, पाण्डिता इति या । निश्चयः सिद्धान्तः । नैकृतिकं निकृत्या जयति नैकृतिकः । तेन दीव्यति खनति जयाति जित ' मिति ठक् । हत्वा वर्तमानानामिति शेषः । अन्यथा हि समानकर्तृकत्वं व्याह्रियते । उच्यते विद्वद्भिरिति शेषः ।

(२३) अयं यदि राजनीतिमपि शास्त्रमेव मन्यमानस्य नास्त्येव तत्र विश्वास्त्यर्हि धर्म एव तावत्प्रमाणीकयितव्यमित्याह । तथेति । हे भारत भरत कुलोत्पन्न ! तपा यथा राजनीतिराह एव इदल्लोके धर्मज्ञे, भीमास्तेविद्वद्भिरित्यर्थः धर्मेषु धर्मग्रन्थेष्वित्यर्थः दृश्यते । किं तादित्याह हे महाराज आरोरात्र अदध रात्रिभानयोः समाहार ' अह सर्वदेवे ' त्यादिना अच् समासान् । ' रात्राद्नाशः पुष्टि ' इति पुस्तकमाय पुनरायः । सवत्सरेण तुल्य द निधयेन इति । एकोऽप्यदोरात्रः सवत्सरसमान इति । भूयने किल ' विश्वसृत्रामयने सवत्सरसममिति । विश्वसृत्रामयनं नाम सत्र सवत्सरेण सवत्सरेर्निष्ठा-रामित्यर्थः । अत्र किमु सवत्सरान्दो वर्षपरः प्रसिद्धवान् ! किं वा मासपरः ? दो मास स सवत्सर इति श्रवणात्, किं वा द्वादशमासपरः ' सवत्सरप्रतिमा

१ न दोषा नो भविष्यन्ति (च) न न दोषा भविष्यन्ति (क न) न न दोषा भविष्यन्ति (म) २ पापे (च) स्वात्ता (न) ३ वरेषु (च)

अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण ह ॥ २३
 तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज ! पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २४
 यदि वेदाः प्रमाणास्ते दिवसादूर्ध्वमन्युत ! ।
 त्रयोदश समाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमीरन्दम ! ।

‘द्वादश रात्रय’ इति ध्वणात् । किं वा गौणो दिवसपर इत्याशङ्काया
 ‘त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहस्यते । नाहःसद्यस्ततोऽहःसु गौणी सयत्स
 राभिधा ॥’ इति दिनपरत्वमेव सवत्सरशब्दस्य व्यवस्थापित मीमांसाया पष्ठा-
 व्याप्तस्य पष्ठे पादे ‘सहस्रसंवत्सर तदायुषामसभयान्मनुष्येषु’ इति सूत्रे ।
 एतच्च माधवमते सप्तमपादे । अस्या च ‘विश्वसृजमयम सहस्रसंवत्सरम्’
 इत्यन श्रुतावादितः पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृत इत्यादौ त्रिवृत्पदोपनिबन्धनात्तेन च
 त्रिवृत्सहस्रस्तोमयुक्तैकादिनाभिधानात्सवत्सरशब्दोऽनाह पर एवेति भावः ।
 स्तोमश्च यागविशेषः ।

(२४) तथैवेति । हे विभो तथैव तादृशमेव सवत्सरशब्दो दिनपर एवे-
 त्येतत्प्रतिपादकमेवेत्यर्थः । वेदवचन ‘विश्वसृजायन सहस्रसंवत्सरम्’ इ-
 त्येतद्रूपमित्यर्थः । नित्यदा सदा । आपोऽय दाप्रत्यय । श्रूयते । हे महाराज !
 कृच्छ्रतः आपदि । आपदर्शकात्कृच्छ्रशब्दात्सार्धाविभाक्तिकस्तासि आयादि
 त्वात् । सवत्सरः पूर्णो भवति । एकेन अहनेति शेष । नीलकण्ठस्तु कृच्छ्रपद
 सवत्सरपद च प्रायश्चित्तविशेषपरमित्याशयान ‘द्वादशवार्षिक प्रायश्चित्त
 प्रतिज्ञात तत्कृच्छ्रतः कृच्छ्रैरपि सद्यो भवति । तथाहि । त्रिशता प्राजापत्य-
 कृच्छ्रैरेकोन्दो भवति। एय मित्रविन्देष्टिपावित्रेष्टिमृगारेष्टिप्रभृतिभिर्दशदशप्राजाप
 त्यस्थाने धर्मशास्त्रे विहिताभिर्द्वादशवार्षिक व्रत समापयितुं शक्यमित्यर्थः’ इत्याह

(२५) यदीति । हे अच्युत च्युतो धर्मतो भ्रष्टो न भवति तथाभूत
 युधिष्ठिर ! यदि ते तव वेदाः प्रमाणाः प्रामाणभूता । प्रमाणमिति पाठस्तु
 साधुः । दिवसात् एकस्मादिवसात् ऊर्ध्वं उत्तरस्मिन् काले । इतः परमेक-
 दिवसव्यपगम इत्यर्थः । त्रयोदश समाः त्रयोदश वर्षाणि तत्परिमित इत्यर्थः ।
 कालः परिनिष्ठितः समाप्तः । परिनिष्ठा हि समाप्ति सा सजाताऽस्य परिनिष्ठितः ।
 तारकादित्यादितच्चाहति ज्ञायता त्वयेति शेष । तथैव वेदे प्रतिपादनादिति भावः ।

(२६) ततः किमित्याह । काल इति । हे अरिन्दम शत्रुनाशन । सा
 तुयन्ध अनुयन्धैः सम्बन्धिभिः परिवारैरित्यर्थः सह वर्तमान दुर्योधन हन्तु
 अयमिति शेषः कालः । कालसमयवेलास्त्विति हन्तेस्तुमुन् । अयमेव दुर्योधन-
 नाशोचितः समय इति भावः । कुत एतदित्याह । एकाम्रामिति । यतः हे
 राजन् स दुर्योधनः सर्वो पृथिवीं एकाम्रा एको दुर्योधन एवाग्रे यस्यास्तया-

अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान् दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ॥ ३०

यूतेन ते महाराज पुनर्द्यूतमवर्तत ।

भवांश्च पुनराहूतो यूते नैवापनेष्यति ॥ ३१

स तथाऽक्षेपु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ।

चारिण्यासि महाराज ! वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२

यद्यस्मान्न महाराज ! कृपणान्कर्तुमर्हासि ।

यावज्जीवमवेष्व वेदधर्माश्च कृत्स्नशः ॥ ३३

निकृत्या निकृतिप्रज्ञां हन्तव्या इति निश्चयः ।

अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्तिं सुयोधनम् ॥ ३४

उत्तीर्णान् समापितवतः अस्मान् । पाप इति नारिर्मन्किञ्चन सम्भवतीति व्य-
ज्यते । अधिगच्छेत् जानीयात् । आत्मनेपदमार्थम् । तदा दृष्ट्वा च दृष्ट्वेत्य-
र्थः । अनुशिष्टो ह्यवधारणायोऽपि चकारः । तथाहि मेदिनी चार्थेषु 'पक्षा-
न्तरे तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे ।' इति । आह्वयेत् यूतार्थमिति भावः ।
अत्र 'स्पर्धायामाह' इत्यात्मनेपद न, आप्तत्वात् ।

(३१) आहूता अपि वयं न गमिष्याम इति चेन्नैतत्सम्भवीत्याह
यूतेनेति । हे महाराज ते यूतेन कारणभूतेन पुनर्द्वितीयवारं यूतमवर्तत इतः
पूर्वमेव वृत्तम् । आदितो हि विजितोऽपि यूते दुर्योधनेन युधिष्ठिरो विमो-
चितो धृतराष्ट्रेण पुनश्च शकुनिप्रोत्साहितेन तेनाहूतो विनिवृत्त्य यूतं चकार
वनवासं च पणीचकारेति समाप्योक्ति ७०—७६ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् । ततः
किमिह । च किञ्च भवान् पुन यूते आहूतः सन् तदाह्वानं यूतं वा
नैव अपनेष्यति दूरीकरिष्यति । अवश्यं स्वीकरिष्यतीति भावः ।

(३२) स इति । स तेनाहूत इति । अक्षेपु पाशकेषु तथा तेन दृष्टपू-
र्वेण प्रकारेण कुशलः । अत्यन्तकुशल इति भावः । निश्चितो जातनिश्चयः ।
गतचेतनः अपेतज्ञानः । वसती, अनेकदिनकृत्यवासम् । पार्थक्येन प्रतिदिन
सघटमानं वासमादाय बहुवचनम् । चरिष्यसि आचरिष्यसि करिष्यसीत्यर्थः ।

(३३) पालितमाह । हे महाराज यदि अस्मान् कृपणान् दीनान् कर्तुं
नार्हासि न योग्यो भवसि तदा यावज्जीव यावज्जीवसि तान् दित्यर्थः । 'य-
वति विन्दजीवोः' इति णमुल् । वेदधर्मान् वेदानां सवन्धिनो वेदप्रतिपा-
दितान् धर्मान् कृत्स्नशः साकल्येन अवेष्व विचारयेत्यर्थः ।

(३४) न चात्र शाठ्यं दोषायेत्याह । निकृत्येति । निकृतिप्रज्ञाः नि-
कृतौ शाठ्ये प्रज्ञाः पण्डिताः शाठ्यचतुरा इत्यर्थः । निकृत्य हन्तव्या इति
निश्चयः । धर्मशास्त्रस्येति भावः । अनुज्ञात इत्येतदर्थमुत्तरत्र सवध्यते ।

१ युद्धं प्रवर्तते (क) २ रतु (च) ३ सर्वथा (च) ४ सु- (न च, क. म) ५
वेदान्धर्माश्च (क च, न) ६ शाश्वतान् (च) ७ प्रज्ञाः (क म) प्राज्ञे (च)
८ हन्तव्य (क म) ९ यावद्वन्मि (च)

यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।

हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥ ३५

वैशम्पायन उवाच—

एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्ध्न्युपाग्राय पाण्डवम् ॥ ३६

असंशयं महाबाहो ! हनिष्यसि सुयोधनम् ।

वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३७

यत्वं मां भापसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।

अनृतं नोत्सहे वैकुंठं न ह्येतन्मोहि विद्यते ॥ ३८

(३५) यथेति । पूर्वपद्यतोऽर्धमनुपञ्जनीयम् । त्वया अनुशातोऽनुमोदितः अहं (भीमः) यावच्छक्तिं यावती, शक्तिस्तावादित्यर्थः । ' यावदवधारणे ' इति समासः । गत्वा, यथा उत्सृष्टः क्षितः अनिलसारथिः अनिलो वायुः सारथिः प्रेरयिता यस्य तथाभूतोऽग्निः कर्ता कक्षं तृणं दहेत् तथा मन्दं मूले सुयोधनं हनिष्यामि । भवान् मे इति शेषे पृथी मामित्यर्थः । अनुजानातु । अत्र यावच्छक्तीत्यत्र यावद्धन्मीति चतुर्भुजादतः पाठः । तत्र च यावद्धन्मि हनिष्यामीत्यर्थः । अयमेव च साधुः । अन्यथा हि दूरान्दयश्च नातिसामञ्जस्य च पदानां भवतीति ।

(३६) एवमिति । सान्त्वयन् शान्तिं प्रापयन् । मूर्ध्न्युपाग्रायेति शिरसि आग्राय । आग्राणक्रियाया आधारत्वान्मूर्ध्नः सप्तमी । एष किल प्राच्यामाचारो यत्कनीयास मूर्ध्न्युपाजिग्रन्ति स्मेति ।

(३७) असंशयमिति । महाबाहो इति सामर्थ्यमभिप्रेत्ययति । त्रयोदशादूर्ध्वं गाण्डीवधन्वना गाण्डीवमेतन्नामकं धनुर्धरस्य तेन अर्जुनेन सह वर्तमानः स्वकर्ता । सुयोधनं हनिष्यसि । इत्येतदसंशयम् । नास्त्यत्र मे संशय इत्यर्थः ।

(३८) पण्डितपत्न्यार्थं उत्तरयति । यत्त्वमिति प्रभो सामर्थ्यशालिन् पार्थ पृथाः पुत्र भीम यत्तु मां कालः प्राप्त इति भापसे । तन्नोच्यत इति शेषः । यच्चनमाह अनृतमिति । अनृत असत्यं यच्च इत्यर्थः । अनृतं यथातथेति वा । यत्कुं नोत्सहे । कुत इत्याह नेति । एतत् अनृतं तद्वचनोत्साहो वा मयि न विद्यते ।

(३९) यत्तूतं निवृत्त्या निवृत्तिप्रज्ञा इति तत्राह अन्तरेणेति । कौन्तेव कुन्तीपुत्र दुर्धरं तु खेन धर्षितुं पराजितुं शक्यं अशक्यपराजयेतिपाचत् भीम । पापनिश्चया पापं पापहेतुर्निश्चयो विधानविषयको यस्यास्तथाभूताम् । निश्चयमात्रेणापि पापोत्पादिकामित्यर्थः । निवृत्तिं शठता अन्तरेण विनापि ' अन्तरान्तरेणयुक्त ' इति द्वितीया । सानुग्रहं सपरिवारं सुयोधनं

१ पाण्डव (च) २ यश्च (च) ३ धर्मराजापसे (क) ४ इव (च) ५ कर्त
६ ५ मम (च) ६ निश्चयम् (क. च. न. म.)

अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयाम् ।
 हन्ता त्वमासि दुर्धर्प ! सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ ३९
 एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृपिः ॥ ४०
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेक्ष्य महानाहुः कृपणं बहुभापत ॥ ४२
 अक्षद्यूते च भगवन् ! धनं राज्यं च मे हृतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४३
 अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।

मारयिता असि भविष्यसीत्यर्थः । त्रयोदशापि वर्षाणि सत्वर गमिष्यन्तीति द्योतयितुं वर्तमानसामीप्यद्योतको लट् ।

(४०) एवमिति एव ब्रुवति सति बृहदश्व एतन्नामा महानृपि महर्षिः ।

(४१) तमिति । धर्मात्मा धर्म आत्मा मनोयस्य तथाभूत धर्म एवात्मा जीवो यस्येति वा । धर्मराट् धर्मेण राजत इति तथाभूतो युधिष्ठिरः । राजेः कृष्णः । धर्मचारिण धर्मे चरितुं शील यस्य तथाभूतम् । ताच्छीलिको णिनिः । तमभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा मधुपर्केण करणभूतेन । मधुना पक्वं सपको दध्यादीना यत्र स मधुपर्कः । तद्वक्षणं यथा कालिकापुराणे ' दधि सर्पिर्जल क्षौद्र (मधु) सितैताभिस्तु पञ्चभिः । प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतुष्टये ॥ जुलु तु सर्वतः स्वल्पं सिता दधि घृतं समम् । सर्वपामाधिकं क्षौद्रं मधुपर्कं प्रयोजयेत् ॥ ' इति । शास्त्रवत् यथाशास्त्र पूजयामास ।

(४२) आश्वस्तमिति । आश्वस्त अपेतरेदेतया सुखितमित्यर्थः । ' स्थादाश्वासस्तु निर्वृतिः (सुखम्) ' इति हैमः । आसीन उपविशन्त उपविष्टमिति यावत् । ' ईदास ' इति ईत् । उपासीनः सेवमानः समीपोपविष्टो वा । महाबाहुर्युधिष्ठिरः । कृपणं दीनं यथातथा बहु अभापत उक्तवान् ।

(४३) भाषणमेवाह अक्षेति । हे भगवन् अक्षकोविदैः अक्षशब्दोऽत्र तत्क्रीडाया लक्षणिक अक्षेषु अक्षक्रीडाया कोविदैः पण्डितैः । ' सन् सुधीः कोविदो बुध ' इत्यमरः । निकृतिप्रज्ञैः शास्त्रे पण्डितैः कितवैः द्यूतकारवैर्द्यूतधनादिभिः । ' धूर्तोऽक्षदेवी कितव ' इत्यमरः । आहूय द्यूतार्यमाह्वानं कृत्वा अक्षद्यूते अक्षक्रीडाया मे धनं राज्यं च हृतम् ।

(४४) अनक्षज्ञस्येति । मे अनक्षज्ञस्य हि सतः अक्षज्ञानशून्यस्यैव सतः पापनिश्चयैः पापो दुष्टो निश्चयः कर्तव्यविषयको येषां तैः कर्तृभिः प्राणभ्योऽपि गरीयंसी गुह्यतमा मे भार्या च भार्याऽपि सभा नीता । नयतेर्द्विकर्मक-

भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ४४
 पुनर्दूतने मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ।
 प्राज्ञजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४५
 अहं वने दुर्वसतीर्वसन् परमदुःखितः ।
 अश्वत्थूताधिकारे च गिरः शृण्वन् सुदारुणाः ॥ ४६
 आर्तानां सुहृदां वाचो व्यूतप्रभृति शंसताम् ।
 अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४७
 यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि ।
 विना महात्मना तेन गतसत्त्वं ह्वाभवम् ॥ ४८
 कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सुं कृताञ्च पुनरागतम् ।

त्वान्द्रापीयाश्च सभायाश्च कर्मत्वम् ।

(४५) पुनरिति । पुनः द्वितीयवारमपि दूतेन करणभूतेन मां जित्वा अजिनैः मृगचर्मभिः परिवारितः परिवेष्टितम् । परिपूर्वाद्दृणोतेर्णिजन्तामिष्टा । अजिनैः परिवृतं कृत्वेत्यर्थः । वनवासं वने वासो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । सुदारुणं अतिशयेन भयङ्करं महारण्यं प्राज्ञजयन् प्रकर्षेण अगमयन् ।

(४६) अहमिति । वने दुर्वसतीः दुष्ट निवासं वसन् आश्रयजित्यर्थः । च किंच अश्वत्थूताधिकारे अश्वत्थूतस्य विषये मदीयमश्वत्थूतमधिकृत्येत्यर्थः । सुदारुणाः गिरो भीमप्रभृतीनां वचनानि शृण्वन् परमदुःखितः अस्मीति शेषः ।

(४७) आर्तानामिति । आर्तानां मदीयेन कर्मणा व्याकुलीभूतानां तत एव च व्यूतप्रभृति व्यूतोपक्रमादारभ्य शसता ' नैतद्भद्रम् ' इति कथयतां सुहृदां दिवानां वाचो हृदि श्रिता मदीये मनसि सत्प्रभा इव वर्तमानाः स्मृत्वा सर्वरात्रीः सर्वा रात्रीः । ' कालाध्वनोऽत्यन्तसयोग ' इति द्वितीया । विचिन्तयन् अस्मीति शेषः । चिन्ताकुल एव सर्वा रात्रीरपि वाहयामीति भावः ।

(४८) पुनरागतमग्राह यस्मिन्निति । यस्मिन् गाण्डीवधन्वनि समस्तानां सकलानां अस्माकमित्यर्थात् । प्राणा । य यथास्मत्प्राणानामाधार इत्यर्थः । तेन महात्मना विना गतसत्त्वं, गतप्राण इव अभवम् । ' द्रक्ष्यामुप्यवसायेषु सत्प्रम् ' इत्यमरः । अत्र पूर्वाधोत्तरं ' स चेन्द्रलोकं गतवानस्रहेतोर्महाबलः । ' इत्यादिकं कपुस्तके । ' आरभ्य क्वचित्दनं प्रतिभाति । कुत्र हि गतो घनजप इति न विदितं बृहदश्वेन । नापि चैतदेतेनोत्तरं संपृष्टमिति । अन्यथा ह्यतो जिज्ञासमानः पृच्छेदेवेति ।

(४९) कदेति । कृतान् कृतानि अभ्यस्तानि अत्राणि येन तथाभूतम् । अमुं महान्तं उदारमनसमित्यर्थः । अतश्चित्तं सन्ना आलस्यं सजातमस्मिन्स्त-

१ अत्राभिपद्यता (क) २ यस्मिन् वक्ष्यमाधत्ता. सदा (क) ३ धन्वना (च) ४ सत्प्रम् एवं ' स चेन्द्रलोकं गतवानस्रहेतोर्महाबलः । ' इत्यादिकं कपुस्तके ५ सत्ता इति मते (क)

प्रियवादिनमस्तु दयायुक्तमतन्द्रितम् ॥ ४९

अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।

भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा कश्चित् ? ॥ ५०

न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५१

बृहदश्व उवाच—

यद्वीपि महाराज ! न मत्तो विद्यते कश्चित् ।

अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५२

आभूता न भवति सः । अनलस इत्यर्थः । तम् । वीभत्सुं अर्जुनम् (अष्टमपद्य-
व्याख्यायां दृश्यम्) इतः पर पद्यचतुष्टयमाधिक कपुस्तके प्रक्षिप्तमेतन्नावश्यक-
मिति न व्याख्यायते ।

(५०) अस्तीति । अस्तीति प्रश्ने काकुः । मया सदृश इति शेषः । यद्वा
भवेति पञ्चम्यर्थे तृतीया । आर्पित्वात् साधुः । अत एवोत्तरत्र ५२ तमे पद्ये
मत्त इति पञ्चम्येवोपात्तेति । अल्पभाग्यतरः अतिशयेन अल्पभाग्यः । अति-
शयने तरप् । भवति ह्येषोऽद्वयार्थोपपदेऽपि । ' नैर्देशिकानां वार्ततरका ' इति
भाग्यप्रयोत् । राजा भवता दृष्टपूर्वः पूर्वं दृष्टः । श्रुतपूर्वः पूर्वं श्रुतः । ' भूत-
पूर्वं चरद् ' इतिनिर्देशात्पूर्वपदस्य परनिपातः ।

(५१) नेति । मत्त इति पञ्चम्यर्थे तसिः । दुःखिततरः अतिशयेन दु-
खितः पुमान् नास्तीति मे मतिः अह मन्य इत्यर्थः । इतः पर पद्यमेकमाधिकं
कपुस्तके प्रक्षिप्तत्वात् व्याख्यायते ।

+ बृहदश्व उवाचेति । इतः पर पद्यमेकमाधिक कपुस्तके सदृश्यते आव-
श्यक चैतत् । विना हि गाण्डीविना विचेतना इवास्मह इत्यभिहित धर्म-
राजेन । अवश्य चात्र किमपि सान्त्वनाय यत्तव्य मुनिना । विना च पद्य-
मेतन्नैतदुच्यते इति । अतश्चैतदत्रानुपञ्जनीयम् । तदर्थश्च—हे बुद्धिमतां वर
त्वया विपादे खेदे मनो न कार्यं न व्यापारणीयम् । मनसि खेदो न कर्तव्य
इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह आगमिष्यतीति । वीभत्सुः अर्जुनः आगमिष्यति च
अभिधान् शत्रून् विजेष्यते पराजेष्यते । ' विपराभ्या जे ' रित्यात्मनेपदम्

(५२) यदिति । हे महाराज ! पाण्डव ' मत्तः मत् अल्पभाग्यतरः कश्चित्
पुमान् कश्चिदपि अस्तीति न विद्यते न शायते वेत्तेः कर्मणि लट् ' इति । यद्वीपि ।

१ इतः पर इति सर्वे महेश्वास चिन्तयानां धनञ्जयम् । अनेन तु विषण्णोऽहं
कारणेन सज्जानुजः ॥ वनवासाच्चिबृत्तं मां पुनस्ते पापबुद्धयः । घृतेनैवाह्वयिष्यन्ति
बलादक्षेपु तदिदं ॥ आहूतश्च पुनश्यते नास्मि शत्रो निवर्तितुम् । पणं च मम ना-
त्यर्थं धनु किञ्चन विषत् । एतत्सर्वमनुष्याश्चिन्तयानो दिवानिशम् । न मत्तो दुःखि-
ततरः पुमानस्तीति कश्चन । ' इत्यधिक कपुस्तके । २ नास्ति (क) ३ इतः पर
' एव ब्रुवन्त दुःखार्तमुवाच भगवानृषिः । शोकं व्यपनुदन् राशो धर्मराजस्य धीम-
तः ' इत्यधिक कपुस्तके । ४ इतः पर ' न विपादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमतां
वर । आगमिष्यति वीभत्सुरभिषांश्च विजेष्यते । ' इत्यधिक कपुस्तके

अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि शुश्रूपसेऽनघ !

यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ! ॥ ५३

वैशम्पायन उवाच—

अथैनमनवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।

इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि प्रार्थिवम् ॥ ५४

बृहदश्व उवाच—

शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ! ।

यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ! ॥ ५५

निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।

तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥ ५६

स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।

(५३) अत्रेति । हे अनघ निष्पाप पृथिवीपते राजन् अत्रविषये यदि शुश्रूपसे श्रोतुमिच्छसि । शृणोतेः सनि 'शाश्वस्मृदशां सन' इत्यात्मनेपदम् । तदा यः राजा त्वत्तो दुःखिततर आसीत् ते वर्णयिष्यामि कथयिष्यामीत्यर्थः ।

(५४) अथेति । एन बृहदश्व अब्रवीत् उक्तवान् सुषो लङ् । 'बुव ईट' इतीट् । इति अब्रवीदित्यनेन सवन्धः । कुतो वक्तव्यमित्याह इमामिति इमा मयानुभूयमाना अवस्थां प्राप्त पार्थिव पृथिव्या ईश्वरं (राजान) श्रोतुमिच्छामि ।

(५५) शृण्विति । अच्युत धर्मादपरिभ्रष्ट पृथिवीपते सार्वभौम ! एष च यावितोऽर्थस्य निर्देशः । राजन् अवहितः सन् एकाग्रमनाः सन् भ्रातृभिः सह शृणु । यः राजा त्वत्तो दुःखितः आसीत् तमित्यर्थः ।

(५६) निषधेष्विति । निषधेषु निषधनाम्नि देशे । देशसहावाचिभ्यो देशाद्युत्तरपदरहितेभ्यो बहुवचन प्रयुज्यते । निषधदेशश्चोत्तरेण विन्ध्य विद्यते । उक्तानि ह्यतो दक्षिणतो विद्यमानानि स्थानानि दमयन्तीभ्यति पन्थान निर्दिशता निषधेषु वर्तमानेन नलोनात्रैव 'एते गच्छन्ति ब्रह्मवः पन्थानो दक्षिणापथम् । अवन्तीमृष्यवन्त च समतिक्रम्य पर्वतम् । एष विन्ध्यो महाभागः पयोष्णी च समुद्रगा । ×× एष पन्था विदर्भाणामेष यास्यति कोसलान् । अतः पर च देशोऽय दक्षिणो दक्षिणापथः ॥' इति । अवन्ती चोजयिनी, एमा दक्षिणेन ऋष्यवाणाम पर्वतः (अछाशाः २२ ° इत्यर्वाचीनाः ।) ते आतिक्रम्य विन्ध्य इत्यादिः क्रमः । ततश्चावगम्यते यद्विन्ध्यादुत्तरतोऽवन्त्याः सन्निहितस्तस्या अप्सुदीचीनो निषधदेश इति । नाम्ना नलः 'नलनामेत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसर्गान्' इति तृतीया । धर्मार्थकोविदः धर्मशास्त्रे आर्षशास्त्रे च पण्डितः । धर्मार्थशब्दौ सन्ताल्योर्लोभनिषी ।

(५७) स इति । पुष्करेण नाम भ्रान्ता निकृत्या शाल्येन विजितः स राजा सुदुःखितः, नुतय दुःखपीडितः, सन् भार्या सह वनवास घने वासो

वनवासं सुदुःखार्तो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ५७
 न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च घान्धवाः ।
 वने निवसतो राजञ्च शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ५८
 भवान् हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंनिभैः ।
 ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्रथैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम् ॥ ५९

युधिष्ठिर उवाच—

विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
 चरितं वदतां श्रेष्ठ ! तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ६०
 इत्यारण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि बृहदश्वयुधिष्ठिरसंवादे
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

अध्यायत्रिपञ्चाशः ।

बृहदश्व उवाच—

आसीद्विराजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
 उपपन्नो गुणैरिष्टैरुपवांनश्वकोर्विदः ॥ १

यस्मिन्कर्मणि तत्रथा तथा । न्यवसत् । वने न्यवसदित्यर्थः । इति नः अस्मा-
 कम् । शेषे पृष्ठी । अस्माभिरित्यर्थः । श्रुतम् ।

(५८) त्वत्तोऽप्यसौ हीनां दशमानापन्न इति प्रदर्शयितुमाह । नेति । वने
 निवसतः तस्य नलस्य न शिष्यन्ते स्म नावशिष्टाः । 'लट् स्मे' इति लट् ।

(५९) भवानिति । हि निश्चयेन भवान् देवसंनिभैर्वीरैर्भ्रातृभिः ब्रह्म-
 कल्पैः ब्रह्मदेवसदृशैः । ईशदसमाप्तौ कल्पम् । एष पुनः सादृश्यार्थ एव
 मन्यते कविभिः । अत एव च दण्डिना 'कल्पदेशीयदेश्याश्चे'त्युपमावाच-
 फेषु प्रोक्तम् । द्विजाग्रथैः ब्राह्मणश्रेष्ठैः । द्विजेषु ब्राह्मणादिषु त्रिषु अन्यैः
 श्रेष्ठैः ब्राह्मणैरिति वा । संवृतः परिवृतः । तस्मात् त्वमिति शेषः शोचितुं
 शोकं कर्तुम् नार्हसि ।

(६०) विस्तरेणेति । हे वदतां मध्ये वर श्रेष्ठ सुमहात्मनः अत्यन्त-
 मुदारमनसः नलस्य ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां बालबोधिण्या द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

(१) आसीदिति । वीरसेनसुतः वीरसेनस्य नाम राज्ञः सुतः पुत्रः ।
 नामेति प्रसिद्धौ । नल इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । इष्टैः पूज्यैः (अम्यर्हणीयैः)
 गुणैः । 'इष्टमीप्सिते क्रतुकर्मणि । पूज्ये प्रेयसि सत्कार' इति हैमः । उपपन्नः
 युक्तः रूपवान् प्रशस्तरूपः । प्राशस्त्ये गतुप् । अश्वकोविदः अश्वे अश्वशास्त्रे

१ शिष्यन्ति (च) अध्रयन्त (क) २ सम्मितीः (क) ३ अतः परं 'यन्वा
 दानपतिर्दशः सदा शीलपुरस्कृतः ।' इत्यधिकं कपुस्तके ।

अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
 उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २
 ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निपथेषु महीपतिः ।
 अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
 ईप्सितो नरनारीणामुदारः संयतोन्द्रियः ।
 रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४
 तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

कोविदः पण्डितः । अश्वशब्दोऽनाश्वशास्त्रे लाक्षणिकः । अश्वविद्यायेदित्य च
 नलस्य मूल एवाग्रतः स्फुटीभावप्यति । अस्ति च नलप्रणीतमश्वशास्त्रमपि

(२) अतिष्ठादिति । यथा देवपतिरिन्द्रः तथा मनुजेन्द्राणां राजा मूर्ध्नि
 अतिष्ठत् तेषां शिरसा समाननीयोऽभूत् वन्दनीय आसीदित्यर्थः । आदित्यः
 सूर्य इव तेजसा सर्वेषां उपर्युपरि ऊर्ध्वमूर्ध्वं अतिष्ठत् । सर्वोत्कृष्ट आसीदि-
 त्यर्थः अत्र च ' उभत्सर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽप्तेडि-
 तान्तेषु ' इति द्वितीया न भवति । तत्र ' उपर्यप्यधस, सामीप्य ' इति सामीप्यार्थे
 एव कृतद्विवचनस्योपरिशब्दस्य ग्रहणात् । अत्र पुनर्नास्ति सामीप्यसम्बन्ध इति ।

(३) ब्रह्मण्य इति । ब्रह्मणे ब्राह्मणाय हितः । ' सत्यवमापतिलवृष
 ब्रह्मणश्च ' इति यत् । ' ये चाभावकर्मणो ' इति प्रकृतिभावात् टिलोपः ।
 महान् अक्षौहिणीपतिः । अक्षौहिणीपतिषु महानित्यर्थः । अक्षौहिणी च सेनावि-
 शेषः तस्याः पतिः पाता । अक्षौहिण्या सेन्यप्रमाणं तु ' अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु
 स्वागाष्टैकादिकै (२१८७०) गजैः, । रथैरेते (२१८७०), ईयैस्त्रिभिः
 (६५६१०), पञ्चभिश्च (१०९३५०) पदातीभिः ॥ ' इति । सर्वमे-
 कीकृतं २१८७०० मितं भवति । यथा महाकाव्यस्य प्रणेता महाकविरेव
 महत्या अक्षौहिण्याः पतिर्महानक्षौहिणीपतिरिति स्वीकारे तु ' सद्यः निधिवे-
 दाधिवन्द्राक्ष्यामिहिमाश्रुभिः । महाक्षौहिणिका प्रोक्ता सख्यागणितकोविदेः ।'
 इति सैन्यप्रमाणं बोध्यम् । तत्र १३२१२४९०० मितं संपद्यते । ऊहः
 समुद्रोऽस्त्यस्यामूहिनी अधाणा रथचक्राणां लक्षणया रथानामूहिनी रथस-
 मूह्यतीत्यर्थः । सेनायामय रूढः शब्दः ।

(४) ईप्सित इति । नरनारीणां, लप्यश्च पूर्वमिति नरशब्दस्य पूर्वं
 प्रयोगः । ईप्सितः आप्नुमिष्टः । आप्नोतेः ' सजन्ताग्निहा । ' आप्नुम्युषामीत् ' इति
 ईप्सम् ' अत्र लोपोऽभ्यासस्ये ' त्यभ्यासलोपश्च । संयतोन्द्रियः ।
 निष्कृतोन्द्रियः धन्विनां प्रशस्तधनुष्मता मध्ये । अवारान्तादन्वशब्दान्मत्वर्थ
 इति । निर्धारणे पट्टी । साक्षात् स्वयं मनुष्यं वर्तमानः । मनुश्च यद्योगात्त-
 राणां मानयता त राजा ।

(५) तथैवेति । विदर्भेषु विदर्भनाम्नि देशे । एष च प्रदेशः सप्रति

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५
 स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मपिर्दमनो नाम भारत ! ॥ ६
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोपयामास धर्मवित् ।
 महिष्या सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
 तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारंश्च त्रीनुदारान्महायशः ॥ ८
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
 उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥ ९
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
 सौभाग्येषु च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०

वन्हाड (Berar) इत्याख्यायत इत्याहुः । अस्य च मर्यादा शक्ति-
 सगमतन्त्रे यथा ' भद्रकालामहापूर्वं रामदुर्गाच्च पश्चिमे । वैदर्भदेशो देवेशि'
 इति । भीम एतन्नामा राजा । प्रजाकामः प्रजानां मूर्तो मनोरथ इव वर्त-
 मानः । यद्वा प्रजाकामः सततीच्छुः । अप्रजः सतानशून्यः आसीत् । अत्र
 ' नित्यमसिञ्च प्रजामेधयो ' रित्यसिञ्चोऽभाव आर्थः ।

(६) स इति । प्रजार्थं सन्तत्यर्थम् । सुखमाहितः अत्यन्त समाधानयुक्तः ।
 दमनो नाम दमन इति प्रसिद्धः । त राजानं भीमम् ।

(७) तमिति । त दमन धर्मवित् धर्मज्ञः एतेन सतोपणे धर्मातिक्रमा-
 भावो द्योत्यते । महिष्या पट्टराज्या सह । ' कृताभियेका महिषी ' त्यमरः ।
 सत्कारेण साधनभूतेन । सुवर्चस अत्यन्ततेजस्विनम् ।

(८) तस्मा इति । प्रसन्नो महायशः स दमनः सभार्याय तस्मै
 राज्ञे कन्यारत्नं श्रेष्ठा कन्या उदारान् उत्कृष्टान् त्रीन् कुमारान्पुत्रांश्च वरं ददौ ।
 एतच्चतुष्टयप्राप्तिरूपमेकं वरं ददावित्यर्थः ।

(९) अपत्यानां नामान्याह दमयन्तीमिति । उपपन्नानित्यादिपुत्रविषये
 दमयन्तीविषये त्वागामिनि पद्ये वक्ष्यते । भीमान् शत्रुभयङ्करान् ।

(१०) दमयन्तीति । सुमध्यमा शोभनो मध्यमो मध्ययस्याः सा दम-
 यन्ती रूपेण स्वरूपेण तेजसा कान्त्या यशसा कीर्त्या । अत्र वपुषेति कपुस्त
 कधृतः पाठः । स चैतदपेक्षया रमणीयः प्रतिभाति । यशः प्रापेत्युत्तरत्रोक्तेः ।
 श्रिया लक्ष्म्या । सर्वत्रापि करणे तृतीया । सौभाग्येषु शोभनदैवविषये च सौ-
 भाग्येनेति कपुस्तकपाठः साधीयान् । पूर्वत्र तृतीययैवोपक्रमात् । भाग्यशब्दश्च
 बहुवचनान्तोऽपि प्रयुज्यते कविभिः ' सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाले'
 त्यादौ (शाकुन्तले) । लोकेषु भुरादिषु भुवनेषु, जनेषु वा यशः प्राप ।

अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलङ्कृतम् ।*

शतं शतं सखीनां च पर्युपासच्छचीमिव ॥ ११

तत्र स्म राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।

सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ १२

अतीव रूपसम्पन्ना श्रीरिवायत्तलोचना ।

न देवेषु न यक्षेषु तादृग् रूपवती क्वचित् ॥ १३

मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टरूपाय वा श्रुता ।

वित्तप्रसादनी वाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १४

नलश्च नरशार्दूलो लोकैष्वप्रतिमो मुवि ।

(११) अथेति । वयसि तारुण्ये प्राप्ते सति । समलङ्कृतं सम्यगलङ्कृतं मनोरङ्गैरलङ्कारैर्युक्तम् । दासीनां शतं सखीनां च शतं कर्तुं शची-
मिन्दाणीमिव । एतेन चारुतातिशयो व्यज्यते । पर्युपासत् उपास्ते स्म । तस्याः
सेवा चक्र इत्यर्थः । दैवादिकादस्यतेः पर्युपपूर्वाद्भुष्टि 'अस्मतिवक्तिख्याति-
म्योऽङ्' इति च्छेरङ् । घातृनामनेकार्थत्वात्सेवाया वृत्तिः । 'पर्युपास्ते' इति
कपुस्तकपाठस्तु साधीयान् । लट्पुनस्तत्रापि कथंचिदेवोपपादयितुं शक्यः ।

(१२) तत्रेति । अनवद्याङ्गी न अवधानिं गर्हणीयानि अङ्गानि
यस्यास्तथाभूता शुभाङ्गी । सर्वाभरणभूषिता सर्वैराभरणैर्भूषिता भैमी भीम-
स्य राशः पुत्री दमयन्ती तत्र सखीमध्ये विद्युत् विशेषेण द्योतमाना सौदा-
मिनी ताडिदिव । राजते स्म अंशोभत । विद्युदिति विपूर्वात् द्योततेः कर्तरि
क्विप् । नीलकण्ठस्तु 'मुष्टु जगतो जीवनं ददति ते सुदामानो मेघास्तेषां
समूहः सौदामनः प्रावृत्कालस्तत्सन्धिनी' इति प्राह । चतुर्भुजोक्तोऽयमस्म-
दाहत एवार्थः स्मृत्वाभावाज्ज्यायान् ।

(१३) अतीवेति । श्री. लक्ष्मीरिय आयत्तलोचना आयते दीर्घे लोचने
नेत्रे यस्यास्तथाभूता । तादृक् सेव दृश्यते तथाभूता । तादृशीत्यर्थः । दृशेः
क्विन् । तादृगिति रूपविशेषणं वा । रूपवतीत्यस्य दृष्टरूपेत्युत्तरेण संबन्धः ।

(१४) मानुषेष्विति । अन्येषु गन्धर्वोत्तमादिषु । दृष्टरूपा दृष्ट रूप
यस्यास्तथाभूता । दृष्टपूर्वेति कपुस्तकपाठस्तु साधीयान् । पूर्वं दृष्टेत्यर्थः ।
वित्तप्रसादनी वित्तस्य प्रसादे प्रसन्नतायां साधनभूता । प्रपूर्वात्सदेः करणे ल्युट् ।
टिप्पणं टीप् । देवानामपि देवानां मध्येऽपि । निर्धारणे पृष्ठी । सुन्दरी सौ-
न्दर्यशालिनी । वाला गोटशरणां छीति कल्पद्रुमः ।

(१५) नल इति । नरशार्दूलो नरभेष्टः । 'मृगुत्तरस्य देव्याप्रपुङ्गव-
र्षमकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागागा' इति श्रेष्ठार्थमोचराः । इत्यमरः । नलो-

* शतं शतं च तां पुरुरागे (क) २ पुरां (क, व, ज, न.) ३
प्रसविनी (क) ४ रुपा- (क) पुनर- (व)

कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १५

तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।

नैर्पथस्य समीपे च दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १६

तयोरदृष्टः कामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।

अन्योऽन्यं प्रति कौन्तेय ! स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १७

अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।

अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १८

स ददर्श ततो हंसाञ् जातरूपपरिष्कृतान् ।

वने निवसतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९

ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।

पि भुवि लोकेषु जनेषु अप्रतिमः नास्ति प्रतिमोपमा यस्य तथाभूतः । रूपेण मूर्तिमान् स्वयं कन्दर्पो मदन इव अभवत् ।

(१६) तस्या इति । तस्या दमयन्त्याः समीपे । तुः पादपूणार्थः । नि-
श्चयार्थो वा । निपातानामनेकार्थत्वात् । नलं प्रशशंसुः प्रशंसितवन्तः । वार्ता-
हरा इति कर्तृपदमत्र शिष्यते ।

(१७) तयोरिति । सततगुणान् अन्योन्ययोरित्यर्थात् शृण्वतोः तयोः
दमयन्तीनलयोः । अधिकरणे सप्तमी । अन्योन्यं प्रति परस्परस्य विषये अदृष्टः
अप्रकटरूपः कामो मदनः अभूत् उत्पन्नः । निरुपसर्गस्यापि भवतेः सो-
पसर्गविदर्थप्रतीतिः यागात्स्वर्गो भवतीत्यादिवत् । कामः अभिलापो वा ।
अत्रार्थे च तयोरिति पृष्ठी । न पुनरसावर्थो मनोरमः । हृच्छय इत्युत्तरत्रोक्तेः ।
स हृच्छयो मदनः व्यवर्धत विशेषेण अवर्धत । 'विपमायुधो दर्पककामहृच्छ-
याः ।' इति मदनपर्यायेषु हैमः ।

(१८) अशक्नुवन्निति । नलः कर्ता हृदा मनसा करणभूतेन । कामं
धारयितुं नियन्तु अशक्नुवन् अन्तः पुरसमीपस्थे अन्तःपुरं नृपस्य स्त्रीम-
न्दिरं तस्य समीपवर्तिनि । 'सुपि स्थ' इति कः । वने उपवने । रहोगतः
रहसि निर्जनप्रदेशे विद्यमानः । आस्ते उपाविशत् इत्यर्थः ।

(१९) स इति । ततः स नलः जातरूपपरिष्कृतान् जातरूपेण सुव-
र्णैर्न परिष्कृतान् विभूषितान् हेममयानित्यर्थः । 'चामीकर जातरूपम्'
इति सुवर्णपर्यायेष्वमरः । (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य) वने उद्याने निवसतां-
तेषां मध्ये एकं पक्षिणं जग्राह गृहीतवान् ।

(२०) तत इति । ततोऽन्तरिक्षान्तरिक्षगः खगो हंसः वाचं व्या-
जहार उक्तवान् । व्याहृपूर्वो हरतिर्वचने । द्विकर्मकश्चायम् । वचनमाह

१ निपथस्य (च) २ परिच्छदान् (क) ३ अतः परं 'अन्यं तदा भर्तादिभ्यां
बृध्माहस्य पक्षिणः । समुच्चुनैपथ वाक्यं भो भो राजन् शृणु प्रभो ॥ न हन्तव्यो न
हन्तव्यस्त्वयायं राग उद्यमः । अस्माकं सोदरो भ्राता कनीयाश्चापि पार्थिव ॥'
इत्यधिकं नपुस्तके ।

हन्तव्योऽस्मि न ते राजन् ! करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २०
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैपथ ! ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २१
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्तसर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदन्तिके ।
 निपेतुस्ते गुरुत्मन्तः सा ददर्श च तान् गणान् ॥ २३
 सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।

हन्तव्य इति । हे राजन् ते त्वया । अयं च ते शब्दो निपातः । ' तेमेशन्दौ निपातौ त्वयामपेत्यर्थः ' इतिवामनवचनात् हन्तव्यः हन्तु योग्यः न अस्मि । यद्वा अस्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्मि अहमित्यर्थः । कुत इत्याह करिष्यामीति । अहं तव प्रियं करिष्यामि तस्मात् त्वया हन्तव्य इत्यर्थः ।
 (२१) किं तत्प्रियमित्याह दमयन्तीति । नैपथ निपथदेशाधिपते नल । तथेति शेषः । त्वा दमयन्त्या, सकाशे तथा कथयिष्यामि वर्णयिष्यामि यथा सा त्वदन्यं त्वत्तो भिन्नं पुरुषं कर्हिचित् कदाचिदपि न मंस्यति न मंस्यते न बहुमानविषयं करिष्यतीत्यर्थः । अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्या नित्यत्वाच्चात्मनेपदम् ।

(२२) एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण उक्तो महीपतिः राजा नल-हंस उत्तसर्ज । मुक्तवान् ततः ते, बहूनामेव हंसानां तत्रोपस्थानाद्बहुवचनम् । समुत्पत्य उड्गीय । अगमन् गतवन्तः गमेर्लुङ् लुङित्वान्छ्लेरङ् ।

(२३) विदर्भेति । विदर्भनगरीं विदर्भाणां नगरीं राजधानीं कुण्डिनस-शां गत्वा तदा ते गुरुत्मन्तः गुरुतः पक्षाः सन्त्येषां ते पक्षिणो हंसाः । गुरु-च्छब्दान्मतुप् । ' प्रत्यये भाषाया नित्य ' मित्यनुनासिकस्तु न भवति यवा दिगणे ' गुरुत् ' इति तकारनिपातनात् । अत एव चानुनासिकाभावे न जश्त्वमपि । यवादित्वादेव च न ' झय ' इति मतोर्वः । अयवादेरिति पर्यु-दासात् । दमयन्त्या अन्तिके समीपप्रदेशे निपेतुः अवतीर्णाः । सा दमयन्ती च तान् गणान् पक्षिसणान् ददर्श । अत्र रगगानिति पाठस्तु साधुतरः ।

(२४) सेति । सखिगणावृता सखीनां गणेन समुदायेन आवृता परि-वृता । ' दृष्टापोः सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ' इति च्छान्दस सखीशब्दस्य न्हस्वत्वम् । अद्भुतरूपान् अद्भुत आश्चर्यजनकं रूपं येषां तथाभूतान् । अद्भुताभिनि हेतु-हेतुमतोरभेदोपचारात् । रगगान् सेत आकाशेन गमो गमनं येषां तान्

१ न च सा वामयिष्यति (१) २ अतः परं ' तव चैव यथा भाषा भविष्यति तथाऽनयः । विधारयामि नरव्याघ्र सोऽनुजानातु मा भवान् ॥ ' इत्यधिकं कपुस्तके । चपुस्तके तु ' तत्रैव च यथा भाषा भविष्यति तथा धयम् । विधारयामो नरव्याघ्र ! स मामुत्तसर्जमर्हसि । ' इति । ३ तदन्तिके (च) ४ ददर्शय (क) ददर्शय च (च) ५ रगगान् (म. क. च.)

हृष्टा प्रहीतुं रगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २४

अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने ।

एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसानभ्युपाद्रवन् ॥ २५

दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।

स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमधाव्रवीत् ॥ २६

दमयन्ति ! नलो नाम निपधेषु महीपतिः ।

अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ।

कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ २७

तस्य वै यदि भार्यात्वं भवेथा वरवर्णिनि ! ।

सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ! २८

वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।

दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २९

त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।

पक्षिणो हंसान् । त्वरमाणा त्वरा कुर्वती । उपचक्रमे आरम्भं कृतवती । उप-
पूर्वात्क्रमेणारम्भार्गोऽहिद । ' प्रोषाम्या समर्थाम्या ' मित्यात्मनेपदम् ।

(२५) अथेति । प्रमदावने प्रमदाना तरुणीना यन उद्याने । सर्वतः सर्वत्र ।
आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसि । विससृपु प्रासर्पन् । सृपेर्विपूर्वाहिद । कन्या दम-
यन्तीप्रभृतयः एकैकशः एकैकान् हंसान् । ' सख्यैकवचनाच्च वीप्सायामि ' ति
शस् । समुपाद्रवन् सत्वरमुपजग्मु ।

(२६) दमयन्तीति । अन्तिके समीपे वर्तमानय हस उपाधावत् सत्वरमुपजगा-
म । स मानुषीं मनुष्यसंबन्धिनीं गिर वार्णीं कृत्वा । मानुष्या वाचाऽब्रवीदित्यर्थः ।

(२७) हसस्य वाचमाह दमयन्तीति । रूपे स्वरूपविषये अश्विनोः अश्विनी-
कुमारयोर्नाम देवाना वैद्ययोः सदृशस्तुल्यः । तौ हि रूपवत्तमावाख्यायेते । मानु-
षास्तस्य नलस्य समान पुनः प्रशंसति कन्दर्प इति । रूपेण सौन्दर्येणोपलक्षितः
सौन्दर्यविशिष्ट इत्यर्थः । उपलक्षणे तृतीया । ' रूप स्वभावे सौन्दर्य ' इति मेदिनी ।
स्वयं कन्दर्पो मदनः मूर्तिमान् शरीरवान् शरीरधारी सन् ' अभवत् अवतीर्ण इव ।

(२८) तस्येति । हे वरवर्णिनि ! वरः श्रेष्ठो वर्णोऽस्यस्यास्तथाभूते दम-
यन्ति । त्वमिति कतुर्पदशेषः । तस्य नलस्य भार्यात्वं पत्नीत्वं यदि भवेथाः
प्राप्त्याः । भूमाप्तावात्मनेपदी । तथा ह्युक्तं दैवे ' सत्ताया भवति, प्राप्ता
णिचि भावयते तडि । भवते शपि तत्रैव ' इति । तदेति शेषः हे सुमध्यमे
ते तव इदं जन्म रूपं च सफलं भवेत् ।

(२९) पुनरपि नल प्रशंसितुमाह वयमिति । हि निश्चयेन तथाविधो
नलसदृशः न दृष्टपूर्वः पूर्वं न दृष्ट इत्यर्थः ।

(३०) नलपरिणयनस्यानुरूपत्वमाह त्वमिति । चापीति चार्थं त्वं
नारीणां मध्ये रत्नं श्रेष्ठं । नरेषु मध्ये च नलो वरः श्रेष्ठः । तत्स एव त्वया

विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान् भवेत् ॥ ३०
 एवमुक्ता तु हंसने दमयन्ती विशांपते !
 अन्नवीक्षत्र तं हंसं त्वमप्येवं नलं वद ॥ ३१
 तथेत्युक्त्वाण्डज, कन्यां विदर्भस्य विशांपते ! ।
 पुनरागम्य निपघानले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३२
 इति श्रीमति महाभारते वनपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 हंसवाक्ये त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ! ।

तैतः प्रभृति नै स्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १

ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।

बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २

त्रियतामिति भावः । यतः विशिष्टायाः सर्वाभ्योऽपि विशेषवत्याः सर्वोत्कृष्टा-
 या इत्यर्थः विशिष्टेन सर्वोत्तरेण सह संगमो योगः गुणवान् शोभनः भवेत् ।

(३१) एवमिति । बृहदश्वोक्तिरियम् । विशां नराणां पते पालक
 राजन् युधिष्ठिर ! तत्रोद्धाने त हंस अन्नवीत् । वचनमाह त्वमिति । त्वं नलम-
 पीति योजना । एव यथा मामुक्तवानसि तथेत्यर्थः ।

(३२) तथेति । अण्डजः पक्षी हंस कर्ता । विदर्भस्य विदर्भदेशाधि-
 पतेः । आर्यस्तद्राजलुक् । कन्या दमयन्तीम् । तथेत्युक्त्वा पुनः निपघान्
 भागम्य सर्वं वृत्तं नले नलायेत्यर्थः न्यवेदयत् निवेदितवान् ।

इति नलोपाख्यानव्याख्यायां बालबोधिण्यां त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

(१) दमयन्तीति । हे भारत भरतकुलोत्पन्न युधिष्ठिर ! हंसस्य तद्वचः
 श्रुत्वा वर्तमानेति शेषः सा दमयन्ती ततः प्रभृति तस्मात्कालादारभ्य
 नलं प्रति नलविषये स्वरथा स्वास्थ्यवती न बभूव । नलेच्छया कामाधिकारेण
 व्याकुलान्तरद्गापीदित्यर्थः ।

(२) एतदेव विस्पष्टयति तैत इति । ततः अस्वास्थ्यात् हेतोः तदा दमयन्ती
 चिन्तापरा चिन्ता स्वामीष्टवस्तुष्वप्यनमेव परा प्रघाना यस्यास्तथाभूता । प्राधान्य-
 त्वचिन्तामेव द्रुवंतीत्यर्थः । चिन्तालक्षणं तु 'प्यान चिन्ता हितानातेः शून्यता-
 श्रायतापहृत् ।' इति दर्पणे । दीना दैन्यवती । दैन्यं च निरतोन्नत्यम् । तदाहः
 'दीर्गत्याघैरनौजस्य दैन्यं मलिनतादिपृत् ।' इति दर्पणकाराः । विवर्णवदना
 विवर्णं विभिन्नपणे कान्तिशून्यं वा वदनं यस्यास्तथाभूता । निःश्वासपरमा निःश्वा-
 साप्यपरमाः प्रघाना यस्यास्तथाभूता मुहुर्मुहुर्निःश्वसतीत्यर्थः । बभूव ।

१ च हं (५) २ वेश्मे (५) ३ तदा (क) ४ विशाया (न)

ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
 पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३
 न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
 न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती पुनः ॥ ४
 तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जहुरिङ्गितैः ।
 ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीजनः ॥
 न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ! ।
 तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ॥ ६
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्त्वां सुतां प्रति ।
 किमियं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्येव लक्ष्यते ॥ ७
 स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।

(३) ऊर्ध्वेति । अथ क्षणेन दमयन्तीत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदृष्टिः ऊर्ध्वा
 ऊर्ध्वभागासिनी दृष्टिर्यस्यास्तथाभूता । तत्र हेतुः ध्यानपरेति । उन्मत्तदर्शना
 उन्मत्ताया इव दर्शन साक्षात्कारो यस्यास्तथाभूता । उन्मत्तवद्दृश्यमानेत्यर्थः ।
 हृच्छयाविष्टचेतना हृच्छयेन मदनेन आविष्टा आसमन्तात् कृतप्रवेशा चेतना
 बुद्धिर्मन इति यावत् यस्यास्तथाभूता । ' प्रतिपञ्चसिचेतनाः ' इति बुद्धि-
 पर्यायेध्वमरः ।

(४) नेति । शय्यासनभोगेषु शय्या चासन च भोगा उपभोग्यवस्तु-
 स्वीकाराश्च । तेषु रतिं प्रीतिं न विन्दति न प्राप्नोति । स्मेत्यध्याहार्यम् । एते-
 नारतिर्नाम सात्विको भाव उक्तः । निद्रानाशमाह नेति । नक्त रात्रौ दिवा
 दिवसे । शेते निद्राति स्म । हाहेति कृत्वेतिशेषः । पुनः वारवारमित्यर्थः ।
 मुहुरितिपाठस्तु साधुः ।

(५) तामिति । ता. सख्यः कर्न्यः अस्वस्था तत एव च तदाकारां
 स आकारः स्वरूप यस्यास्तथाभूता ता इङ्गितैः हृद्रतभावानुरुपाभिस्तदु-
 यनक्षमाभिश्चेष्टाभिः साधनभूताभिः । जहुरिङ्गितैः शानयत्यर्थः । तस्याश्चेष्टाभिराशय
 शातवत्य इत्यर्थः ।

(६) न्यवेदयदिति । नरेश्वर हे युधिष्ठिर दमयन्त्याः सखीगणात्
 तच्छ्रुत्वेत्यस्य चिन्तयामासेत्युत्तरेण सवन्धः ।

(७) चिन्तायमासेति । स्वा स्वीयां सुतां प्रति सुताविषये तत् सखी-
 मिर्निवेदितं सुमहत्कार्यं अस्वास्थ्यरूप अवस्थान्तरचिन्तयामास । तद्विषयिणी
 चिन्ता कृतवानित्यर्थः । चिन्तामाह किमिति । अद्य इयं बुद्धिस्था मे दुहिता
 पुत्री किं किमर्थम् नातिस्वस्येव लक्ष्यते दृश्यते ।

(८) स इति । सः चिन्तयमानः स्वा सुतां प्राप्तयौवनां तारुण्यमा-

देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १४

तावर्चयित्वा मधवा ततः कुशलमव्ययम् ।

पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५

नारद उवाच—

आवयोः कुशलं देव ! सर्वत्रगतमश्विर ! ।

लोके च मधवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ! ॥ १६

गुहदश उवाच—

नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।

धर्मज्ञाः पृथिवीपालस्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १८

शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः ।

अयं लोकोऽश्रयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १८

क नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।

आगच्छतो महीपालान्दयितानतिथीन्मम ॥

नारद उवाच—

एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभापत ॥ १९

र्षिः । तदाहुः ‘ नारं पानीयमित्युक्त तत्प्रितुभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति । ’ इति । पर्वतः एतत्सशो देवर्षिः । महाप्राज्ञो महाविद्वांसौ । प्रश एव प्राशः । प्रशादित्वात्स्वार्थेऽण् । देवराजस्य देवानां राज इन्द्रस्य । राजाहः सत्प्रिभ्य इति टच् । विविशाते प्रविष्टवन्तौ । आर्पमात्मनेपदम् ।

(१५) ताविति । मधवा इन्द्रः कर्ता तौ नारदपर्वतौ । अव्यय नास्ति व्ययो नाशो यस्य तथाभूत अविच्छिन्नमित्यर्थः । कुशलं क्षेमम् । कुशलस्याक्षीणतां पप्रच्छेत्यर्थः । विभुः प्रभुः त्रैलोक्याधिपतिरित्यर्थः । एतेन सर्वगतानामयप्रशस्यौचित्यं द्योत्यते । सर्वगत सर्वत्र लोकेषु विद्यमान अनामयं आयानां रोगाणामभावम् । तयोरिति शेषे पृष्टी तावित्यर्थः । पप्रच्छ ।

(१६) आवयोरिति । सर्वत्रगत सर्वविषयसर्वान्धि । प्रयुज्यते च गत शब्दः सम्बन्धेऽपि यथा ‘ भवत्योः सग्रीगत ’ ‘ इतोगत वृत्त ’ मित्यादौ (शाकुन्तले) । कृत्स्ने सकले लोके ।

(१७-१९) नारदस्येति । बलवृत्रहा बल वृत्र च नाम दैत्यं हन्ति तथाभूत इन्द्रः । हन्तेः क्तिप् । पप्रच्छ । प्रश्नमाह धर्मज्ञा इति । धर्मज्ञाः ‘ युद्धे चाप्यपलायन ’ मित्येवंलक्षणमात्मनो धर्मं जानानाः । त्यक्त जीवितं स्वीयं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा योद्धुं शीलं येषां ते । युधेस्ताच्छीलिको णिनिः । स्वजीवितनिरपेक्षं युध्यमाना इत्यर्थः । ये अपराङ्मुखा युद्धादित्यर्थात् । काले सति प्रसङ्गे शस्त्रेण निधनं मरणं गच्छन्ति तेषां यथैव मम तथा, कामधुक् कामान् दोग्धिं पूरयति तथाभूतः । इष्टप्रद इत्यर्थः । दुहेः क्तिप् ।

शृणु मे मघवन्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥
 विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
 रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोपितः ॥ २०
 तस्याः स्वयंपुरः शक्र ! भविता नचिरादिव ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २१
 तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
 काङ्क्षन्ति स्म विज्ञेयेण बलवृत्रनिपूदन ॥ २२
 एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साम्रिकाः ।
 आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २३
 ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
 श्रुत्वैव चाश्रुबन्द्वा गच्छामो वयमप्युत ॥ २४
 ततः सर्वे महाराज ! सगणाः सहवाहनाः ।

अयं लोक इन्द्रलोकः अश्वयः शाश्वतिक इत्यर्थः । दयितान् प्रियान् अतिथीन् प्रायुणिकान् । कनु सन्तीति प्रश्नः । इन्द्रेण उक्तः पृष्ठः । अत्यभायत उत्तर दत्तवान् ।

(२०) शृण्विति । हे मघवन् येन महीक्षितः मह्यां क्षयन्ति ईशते महीक्षितः पृथ्वीश्वरा राजानः । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' इत्यतः क्विप् । 'ऋह्रस्य पिति इती'ति तुक् च । येन कारणेन न दृश्यन्ते तादिति शेषः । मे मत्त इत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वान् । विदर्भराज्ञः विदर्भदेशाधिपतेः । समाप्तान्तविधेर नित्यत्वान्न टच् । रूपेण सौन्दर्येण कारणभूतेन सर्वयोपितः सर्वाः स्त्रियः अतिगता अतिद्वान्ता । सर्वा अपि अतिशय्य वर्तमानेत्यर्थः । अस्तीति शेषः ।

(२१) तस्या इति । स्वयं स्वयं नियते पतिरस्मिन्कन्यया तथाभूतो विवाहविधेः । नचिरादितः प्रायेणाल्पेनैव कालेन । सर्वशः सर्वे ।

(२२) तामिति । हे बलवृत्रनिपूदन । बल वृत्र च दानव निपूदयति नाशयति तथाभूत इन्द्र । महीक्षितो राजानो लोकस्य रत्नभूता रत्नसदृशीम् । रत्नबल्लोकमलङ्कुर्वन्तीमित्यर्थः । प्रार्थयन्तः याचमानाः सन्तीति शेषः । अर्थ यतेरागर्वायत्वेनामनेयदित्येऽपि निवृत्तप्रेषणात्पुनर्हेतुमाणिचि परस्मैपदम् । सत एव च शता साधुः । स्मेति पादपूरणे । तेन न काङ्क्षन्तीति लिङ्गार्थे छद् । 'चक्षितुर्महर्षेणोदपूरण' इत्यमरः । काङ्क्षन्ति इच्छन्ति ।

(२३) एतस्मिन्दमयन्तीत्यमरवृत्तान्ते वक्ष्यमाने सति । अमरोत्तमाः देवभेदाः साम्रिका अभिना सद् वर्तमाना लोकपाला दिक्पाला यमादयः । अत्र च दिशामेव पतयो लोकपालत्वेन विरक्ष्यन्ते नैव तु निदिशामपि । अत एव चाग्नेः पार्थिवेन निर्देशः ।

(२४) तत इति । महत् महत्प्रयुक्तम् । टणाः सन्तः शत्रुघ्नः । वचनमाह गच्छाम इति । अतः निश्चिन्त्ये । अग्रे गताः किं च वयमपि गच्छाम इत्यर्थः ।

विदर्मानभिजगमुस्ते यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २५
 नलोपि राजा कौन्तेय ! श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २६
 अथ देवः पार्थ नलं दृष्टुर्भूतले स्थितम् ।
 साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदाय ॥ २७
 तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
 तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २८
 ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
 अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ २९
 भो भो निपेधराजेन्द्र ! नल ! सत्यव्रतो भवान् ।
 अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३०
 इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ।

—:०:—

(२५) तत इति । सगणाः गणेन सेनाविशेषेण सह वर्तमानाः । योपसर्जनस्येति वैकल्पिकः सहस्य सभावः । तत एव च सह्यादना इति साधु । गण-प्रमाणं तु २७ गजाः २७ रथाः ८१ अश्वाः १३५ पदातय इति । यतः येषु विदर्भेषु । आद्यादित्वात्तसिः ।

(२६) नल इति । कौन्तेय कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर । राजा समागम स्वयंवराय समुपस्थानम् । दमयन्तीमनुव्रत. दमयन्त्यामनुरक्त इति यावत् । अदीनात्मा अदीनः तेजस्वी आत्मा शरीर मनो वा यस्य तथाभूतः ।

(२७) अथेति । रूपसंपदा सौन्दर्यस्य समृद्ध्या हेतुभूतया मूर्त्या शरीरेण विशिष्टं साक्षात् मन्मथं मदनमिव स्थितं नलं दृष्टुः दृष्टवन्तः ।

(२८) तमिति । भ्राजमानं प्रकाशमानम् भ्राजुं दीप्तावित्यतो लटः शानच् । यथा रवि रविमिव । रूपसंपदा नलस्य सौन्दर्यातिशयेन विस्मिता आश्चर्यं प्राप्ताः सन्तः विगतसंकल्पा विगतो नष्ट संकल्पो दमयन्तीविषयकोऽभिलाषो येषां तथाभूताः ।

(२९) दत्ता इति । दिवौकस दिव स्वर्ग ओको निवासस्थान येषां ते देवाः । अन्तरिक्ष आकाशे विमानानि विष्टभ्य स्थिरीकृत्य नभस्तलादवतीर्य नैषधं नलं अब्रुवन् ।

(३०) भो भो इति । सत्यव्रत. सत्यमेव व्रत यस्य तथाभूतः सत्यैकानि श्रेत्यर्थः । अस्तीति पूर्वार्धं योज्यम् । हे नरोत्तम त्वमिति शेषः अस्माकं । साहाय्यं कुरु । कित्तदित्याह । दूतो भवेति । अस्माकमिति सगम्यते ।

इति श्री नलोपाख्यानव्याख्यायां बालबोधिण्या चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ।

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नल करिष्य इति भारत ! ।
 अधैतान्परिप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १
 के वै भवन्तः कञ्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
 किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
 एवमुक्ते नैपथेन मधवानभ्यभाषत ।
 अमरान्वै निग्रोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
 अहमिन्द्रोऽयमाग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
 गरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
 त्वं वै समागतान्स्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
 लोकपाला महेन्द्राद्याः सभां यान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
 प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।

(१) तेभ्य इति । तेभ्यः तान्परितोषयितुम् । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिने इति चतुर्थी । करिष्ये भवता साक्षाप्यामिति शेषः । तत्कार्यस्य स्वीयकार्यत्वाभिप्रायेण फलस्यात्मगामित्वविवधनादात्मनेपदम् । इति प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञा कृत्वा । कृताञ्जलिः वद्धाञ्जलिः उपस्थितः समीपं गतः सन् ।

(२) प्रश्नमाह क इति । ईप्सित इष्टं च किञ्च तत्र साहाय्यविषये । मया किं कार्यं इति यथातथ तथा स्वरूपमननिक्रम्य यथास्यात्तथा, सत्यामित्यर्थः ।

(३) एवमिति । मधवानिन्द्र कर्ता । मधं मुख्यमस्यास्तीति मधवानिति स्वामी । मधवा बहुलमिति आदेशे वा साधु । तथा च महते पूज्यत इति मधवा । श्वन्नु श्रुतित्यादिनिपातनात्साधु । तस्य आदेशः । 'वज्री विडौजा मधवान् पुरन्दर' इति ह्रस्वः । निग्रोध जानीहि । बुधेर्भौमादिकहोद् । वै पादप्ररणे ।

(४) अहमिति । अपा जलना पतिः । पाता वरुणः ।

(५) कार्यमाह त्वमिति । वे इति त्वयं त्वत्तु इत्यर्थः । समागतान् प्राप्तान् निवेदय कथय अस्मद्वार्तां तस्यै निवेदयेत्यर्थः । निवेदनीयमर्थमाह लोकपाला इति सार्धेन पथेन । दिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छवः महेन्द्राद्या इन्द्रादयः । अत्र च महच्छब्दो निरर्थकः । तदाह केशवमिश्रः । 'भूतेन्द्रभारतेशास्त्राद् महच्छब्दो निरर्थकः' । 'इति । समा यान्ति आयान्तीत्यर्थः । अनुपसृष्टस्याप्युपसृष्टवदर्थः । योतकृत्यादुपसर्गाणाम् । समायान्तीति पाठस्तु साधु । महेन्द्राद्या इत्यत्र सहेन्द्रास्त्येति चतुर्भुजाभिः पठति तदपि साधुतरम् ।

(६) प्राप्तुमिति । इच्छन्तीति चतुर्णां सम्भूयकर्तृत्वाद्बहुवचनम् । शक्रः आग्निः वरुणो यमश्चेत्येत इत्यर्थः । तेषां मध्ये अन्यतम एकम् । पातित्वे

तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६

एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।

एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७

कथं तु जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् ।

परार्थमीदृशं वक्तुं तत्क्षमन्तु ममेश्वराः ॥ ८

देवो ऊचुः—

करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैपथ ।

न करिष्यसि कस्मात्त्वं ब्रज नैपथ मार्चिरम् ॥ ९

बृहदश्व उवाच—

एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैपथः पुनरब्रवीत् ।

सुरक्षितानि वेदमानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ १०

पतिकर्मविषये । कर्माणि त्वः । भावे वा । वरयस्व स्त्रीकुरुष्व । पत्न्यस्य कर्तृणा
मित्रादात्मनेपदम् । एतेन ते श्रेयः रूपस्यत इति द्योत्यते । हेति अवधारणे ।

(७) एवमिति । प्राञ्जलिः प्रकृष्टोऽञ्जलिर्यस्य तथाभूतः । बद्धाञ्जलिः
सन्नित्यर्थः । वचनमाह एकेति भवद्भिः समानेन अर्थेन कार्येण समुपेत स
मागतम् । यद्भवता दमयन्तीयरणरूप कार्ये तदेवोद्दिश्य प्राप्तमित्यर्थः । सम
वेतमिति पाठे सद्यदमित्यर्थः । प्रेषयितु नार्हथ ।

(८) अनर्हत्वे हेत्यन्तराभिधानपूर्वकं क्षमामभिप्रार्थयते । तुकारोऽन
हेत्वर्थः । कथं नु इति पाठस्तु साधीयान् । जातसङ्कल्प जात संकल्पः प्रार्थ
नीयस्त्रीविषयकोऽभिलाषो यस्य स पुमान् पुरुष कर्ता । एतेन परार्थे प्रार्थ-
नस्यात्यन्तासम्भवो द्योत्यते । स्त्रिय स्वाभीष्टा नारीं प्रति ईदृशं भवदुक्तसदृश
परार्थे परस्य स्वस्मान्निर्गतस्य अर्थमभिलाष कार्यं वा वक्तुं उत्सहते उत्साहयान्
स्यादित्यर्थः । अशक्यसंप्रटनमेतदिति भावः । तन् नस्मात् ईश्वरा भवन्तः मम
क्षमन्तु क्षमा कुर्वन्तु । अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् ।

(९) करिष्य इति । हे नैपथ नल ! अस्मासु विषये । अस्मत्समक्ष
मिति यावत् । करिष्य इति संश्रुत्य प्रतिज्ञा कृत्वा । संपूर्णको हि शृणोतिः प्र
तिज्ञार्थः । 'प्रतिज्ञान नियमाश्रवसंश्रवाः, इत्यमरः । कस्मात् हेतोः न
करिष्यसि अवश्य करिष्यसीति भावः । ब्रज गच्छ । अत्र वदेत्यपि काचि-
त्पाठः । चिर विलम्ब मा कुर्विति शेषः । विलम्बो मास्तु इति वा ।

(१०) एवमिति । सुरक्षितानि अत्यन्त रक्षितानि वेदमानि दमयन्त्याः
सदनानि प्रवेष्टुं कथं उत्सहे उत्सहेत्यर्थः (उत्साहयान् भवेयम्)

१ स-नवत (व ७.) २ हि (व) ३ उत्सहते (क म.) ४ तद्वै पश्यामः
श्वर (क) ५ अत्र ' एवमुक्तं नैपथन मयवा-पुनरब्रवीत् ' इति व पुस्तकपाठः ।
६ अत्र ' स वै त्वमागतानस्मान् दमयन्त्य निवेदय । भ्रमया बोध्यम् हि
त्य कुर्वेत्रमरशासनम् ॥ ' इत्यधिकं कपुरातरे ,

न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १६

अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।

कोऽयं देवोऽथवा यक्षो गन्धर्वो वा भविष्यति ? ॥ १७

न तास्तं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमापि किञ्चन ।

तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्सो वराङ्गनाः ॥ १८

अथैनं स्मयमानं तु स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।

दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९

कस्त्वं ? सर्वानवद्याह्ता ! मम हृच्छयवर्धन !

प्राप्तोऽस्यमरवद्भोर ! ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ! ॥ २०

कथमागमनं चेत् ? कथं चास्मि न लक्षितः ।

शुभीता भयन्त दृष्टाः सन्तः । 'मुदीगिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः । नल प्रम-
दामुः प्रशस्तिपात्यः । एन नल न अभ्यभाषन्त किमपि नीलकण्ठस्यः लज्जा-
वत्तात्पर्यं तेजसाभिभूतत्वाच्चेति भावः । नु किन्तु मनसा करणभूतेन अभ्य-
पूजयन् सङ्कृतपात्यः ।

(१७) प्रसंख्यमाह । अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । महात्मनो नलस्य ।
अय कः देवो यक्षो गन्धर्वो वा भविष्यति । इतरैर्विधेयं रूपस्यासम्भवा-
दिति भावः ।

(१८) नेति । ताः त किञ्चन किमपि व्याहर्तुं पक्वम् । व्याहपूर्वो हर-
तिर्वचने । न शक्नुवन्ति स्म । 'लट् स्मे' इति ऋद्धये लट् । अवचने हे-
तुमाह । तेजसेति । वराङ्गनाः श्रेष्ठा स्त्रियो दमयन्त्याः सख्यः ।

(१९) अपेति । तु किन्तु यद्यपि सख्यो नोक्तवत्त्वस्तथाप्यन्यर्थः ।
अथ स्मयमानं हर्षद्वयान्तम् पिण्ड इत्यङ्गास इत्यतो लटः शानच् । स्मितल-
क्षणं तु 'हर्षद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पर्शिताधरम्' इति दर्पणे । आ-
त्मनः सदृशेनेन स्त्रीणां सभ्रान्तस्वमात्मोक्तमानस्य स्मितोदयः । एन नलम् ।
स्मितपूर्वाभिभाषिणी स्मितं पूर्वं प्राग्यार्हं स्तनया तथा भाषितं शीलं यस्याः
सा दमयन्ती विस्मिता आश्चर्यं प्राप्ता सती ।

(२०) भाषणमाह क इति । सर्वानवद्याह्ता सर्वान्ति अनवद्यानि अम-
र्त्याणि दोषशून्यानि मनोहराणीति वाचन् अह्ताणि अययया यस्य तपाभूत
मम हृच्छयवर्धनं हृच्छयस्य मदतस्य वर्धनं वृद्धिकारकं । वर्धयतीति वर्धनः ।
वृद्धेर्धन्तात्प्लुः । अमरवत् देवतुल्य । प्राप्तः त्व कः अस्मि इति हे अनघ
निश्चाप ते तव । शेषे पठो । त्वत्त इत्यर्थः । ज्ञातुमिच्छामि ।

(२१) शतव्यान्तरमप्याह कथमिति । कथं केन प्रकारेण ? किमर्थ-
मित्यर्थेऽनु निपातानामनेकार्थत्वाद्द्रष्टव्यः । न लक्षितो न दृष्टः । यक्षिभि-
रित्यर्थात् । कस्तावदागमने प्रतिगन्ध इति चेतत्राह । मुरक्षितामिति । मे वेष

सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोपशसनः ॥ २१
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।

नेल उवाच—

नलं मां विद्धि कल्याणि । देवदूतमिहागतम् ॥ २२
देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ! ॥ २२
तेषामेव प्रभावेण प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३
एतदर्थमहं भद्रे ! प्रेषितः सुरसुत्तमैः ।
एतद्भुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४
इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

पट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।

एह सुरक्षित अतिशयेन रक्षित, तत एव चालक्षितस्य प्रवेशासम्भव इति भावः । चैवेति चार्थे । राजा भीमः उग्रशासनः उग्र भयकर शासन दण्डो यस्य (यत्कर्तृकः) तथाभूतः । शासनस्योपग्रामवेभमाणस्य बलादपि प्रवेशासम्भव इति भावः ।

(२२) नलमिति । हे कल्याणि शोभने । इह आगत मा देवदूत नल विद्धि जानीहि । विदेरादादिकालोद् ।

(२१) देवा इति । पतिं वरय पतित्वेन स्वीकुरुर्वित्यर्थः । हे शोभने दमयन्ति ।

(२२) अलक्षिततयाऽऽगमने कारणमाह तेषामिति । तेषा शक्रादीनां प्रभावेण सामर्थ्येन कारणभूतेन अलक्षितो रक्षिभिरदृष्ट एव प्रविष्टः त्वदीय एहमित्यर्थात् उत्तरार्धे च तेषामेव प्रभावेणेत्येष एव हेतुः । न अवारयत् न निवारयामास ।

(२३) हे भद्रे ! अह एतदर्थं एतस्मै सदेशहरणरूपाय कार्याय सुरसुत्तमैः देवभ्रेष्टैः प्रेषितः त्वत्सकाशमित्यर्थात् । हे शुभे । एतत् मदुक्तं श्रुत्वा यथेच्छसि तथा बुद्धिं निश्चय कुरु ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां बालयोगिन्या पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

(१) सेति । सा दमयन्ती देवेभ्यः देवान् इन्द्रादीननुकल्पितुम् ।

१ इत्युक्तं कपिलके नास्ति ।

प्रणयस्य यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १
 अहं चैव हि यन्चान्यन्ममाम्नि वसु किंपन ।
 तत्सर्वं तव विग्रन्धं कुरु प्रणयमीश्वर । ॥ २
 हसानां वचनं यत्तु तन्मां दृष्टति पार्थिव ।
 त्वत्कृते हि मया वीर ! राजान सन्निपातिता ॥ ३
 यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानव ।
 विपममिं जलं रज्जुमास्थाम्ये तव कारणात् ॥ ४
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ? ॥ ५
 -येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।

नमस्कृत्य तानितिशेषः । प्रहस्य हसित्वा अशक्योन्मूलनेऽपि पतिव्रतानाम-
 नुरागे हस्तप्रक्षेप देवानामाकलयन्त्या हासोन्मेव । वचनमाह प्रणयस्येति ।
 यथाश्रद्धं श्रद्धा मदीय त्वद्गत विश्वासमनतिक्रम्य । हे राजजल ! प्रणयस्य
 मय्यनुरागं कुरु । प्रपूर्वाजयतेरनुरागार्थकाहोद् । अित्वादात्मनेपदं वैकल्पि-
 कम् । ते तव किं करवाणि कुर्याम् । प्रार्थनायां लोद् । अत्र यथाश्रद्धं
 देवानमस्मृत्य मा प्रणयस्येति योजयन् शिरोवेष्टनेन प्राणायामे प्रवर्तमानो
 नीलकण्ठश्चिन्त्य एव ।

(२) त्वमेव ममेश्वरो नान्य इत्यात्मनोऽभिलाषं विस्पष्टयति अहमिति ।
 चैवहीति निपातसमुदायश्चायं । मम किञ्चन किमपि वसु द्रव्यम् अस्ति
 तत्सर्वं तव त्वदीयमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः हे ईश्वरेति । त्वं हि मम स्वामी-
 त्यर्थः । विग्रन्धं निर्विशङ्कं यथा तथा प्रणयः अनुरागः कुरु ।

(३) नैतत्कपटत्कापाटिकत्वं किंतु परमार्थं एवेत्याह हसानामिति ।
 हसानां वचनं त्रिपञ्चाशाध्यायान्ते समुपनिबद्धं ' दमयन्ति नलो नामे '
 त्यादि । तत् मा दहति दाहसदृशीं दशामनुभावयति त्वग्यभिनिविष्टत्वान्म-
 नसस्तव चानधिगतत्वादिति भावः । त्वत्कृते तव कृते त्वदर्थम् । सुप् सुपेति
 समासः । हिकारोऽवधारणार्थः । सन्निपातिता यिनिमन्यानीता ।

(४) आत्मनः प्रत्याख्यानेऽनिष्टमाह यदीति । हे मानवः समानदा-
 यिन् एव यदि भजमाना त्वां सेवमाना मा प्रत्याख्यास्यसि निराकरिष्यसि ।
 त्यक्ष्यसीत्यर्थः । तदाहमिति शेषः । तव कारणात् त्वदर्थम् । ततश्चैतज्जन्य-
 पातकं त्वय्येव निपतिष्यतीति भावः । रज्जु उद्धन्यनार्यां आस्थास्ये आश्र-
 यिष्यामि प्राणत्यागार्थमित्यर्थः । आर्णमात्मनेपदम् ।

(५) एवमिति । नलवचनमाह तिष्ठस्त्विति । लोकपालेषु इन्द्रादिषु
 तिष्ठत्सु सत्सु मानुषं मामित्यर्थात् । कथमिच्छसि ?

(६) इतोऽपि नाहमनुरूप इत्याह येषामिति । अहं येषां लोककृता
 लोकान् कुर्वता जनयता पालयतां वा । क्रियासामान्यार्थकत्वात्करोते पाल-

धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यगनयमर्दनम् ।

महेन्द्रं सर्वदेवानां पातं न धरयेत्पतिम् ? ॥ ११

नियतामपिशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।

वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यभिर्न शृणु ॥ १२

नैपधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ! ।

समाप्नुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥ १३

देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ! ।

वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ १४

तामुग्राच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।

दैत्येनागत्य कल्याणि ! त्वया भद्रं विधीयताम् ? १५

कथं ह्रीहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।

(११) इन्द्र प्रशंसति धर्मात्मानामिति । धर्मात्मान धर्मे आत्मा मनो यस्य तथाभूतं, महात्मान उदारमनसम् । सर्वदेवानां महेन्द्र महान्तमधिपतिं इन्द्रम् ।

(१२) कियतामिति । यदि लोकपालानां मध्ये वरुणं मन्यसे बहुमन्यसे अनुमन्यसे वा । तदेति शेषः अविशङ्केन शङ्काशून्येन मनसा श्रियता स्वामीष्टो वरुणवरणरूपोऽर्थ इत्यर्थात् । इदं सुहृद्वाक्यं सुहृदो मित्रस्य मे वाक्यं शृणु अनुतिष्ठेत्यर्थः ।

(१३) नैपधेनेति । अथ नैपधेन एवमुक्तप्रकारेण उक्ता सा दमयन्ती शोकजेन नलप्राप्तिरूपेष्टप्रतिपन्नकथवर्णजन्यतः शोकाज्जातेन वारिणा अश्रुजलेन समाप्नुताभ्यां पूर्णाभ्यामिति यावत् । नेत्राभ्यां विशिष्टा सती वचः अभ्रवीत् ।

(१४) वचनमाह देवेभ्य इति । नमस्कृत्य वन्दनमात्रार्हत्वेन पतित्वा योग्यत्वादिति भावः । नमस्कृत्य दूरतः परित्यजेति वा । सहश्यते हि दूरतः परिहरणार्थकताऽपि नमः शब्दस्य ' नमस्ते अस्तु धन्यः ' इत्यादौ (रुद्रभाष्ये द्रष्टव्यम्) । ते तुभ्यः कर्मत्वाविवक्षणाच्चतुर्थी । त्वामिति वार्थः तेशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वात् ।

(१५) तामिति । वेपमाना शोकवशात्कम्पमानां वचनमाह दैत्येनेति । अत्र मयेऽध्याहार्यम् । हे कल्याणि ! दैत्येन दूतत्वेन हेतुभूतेन आगत्य मया तथा स्वदुक्तप्रकारेण विधीयतां क्रियतां ? प्रश्ने वाक्यः । नैतनुक्तरूपमिति भावः ।

(१६) अयुक्तता विवृणोति । कथमिति । हि यस्मात् अयं च दमयन्तीवचनस्यानुष्ठानमशक्यत्वे हेतुः । प्रतिश्रुत्य परस्य कार्यं स्वीकृत्य । विशेषतश्च देवानां, कार्यमिति शेषः । प्रतिश्रुत्य । देवानामिति शेषत्वाविवक्षायां पठ्यते । देवेभ्यः प्रतिश्रुत्येत्यर्थः । पठ्यते च नामेव कल्पयति ।

परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्तरे ॥ १६
 एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता तत्.
 एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे ! विधीयताम् ॥ १७
 ततो व्याघ्राकुलां वाचं दमयन्तीं शुचिस्मिता ।
 प्रत्याहरन्तीं शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८
 उपायोऽयं मया हृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
 येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ १९
 त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ ! देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
 आयातु संहिता सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ २०
 ततोऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर ।

कैव प्राप्ताम् । इह भवत्सकाशे स्वार्थे आत्मनः कृते इह भवत्सकाशे कथ-
 मुत्तरे उत्साहवान् भवेयम् । नैतच्छक्यं च युक्तरूपं चेति भावः । परार्थे
 इत्येव त्वत्स्यैव प्रपञ्चः । परे हि देवाः तेषामर्थे प्रयत्न आरभ्येति । परार्थे
 प्रयत्नमारभमाणस्य तेनैव स्वार्थसाधनमत्यन्तमेवान्याय्यमिति नैतच्छक्यं
 पटनमिति भावः ।

(१७) ननु भोः स्वार्थोऽप्ययं धर्म एव परमनोरथपूरकत्वादिभ्य इति-
 चेशोऽयमपि स्वार्थलक्षणो धर्मो ममान्यतोऽपि मुप्राप इत्याह एष इति ।
 यदि एष भवत्योक्तः स्वार्थो धर्मः, तदाऽयं मम तत्. देवकार्यधपादनादपि
 मयिता अवश्य भावीत्यर्थः । देवकार्यमपि हि मया प्रार्थितं मे स्वार्थ एवेति ।
 यथेति शेषः । हे भद्रे यथा एव मदभिधेतप्रकारं स्वार्थं करिष्यामि साधयि-
 ष्यामि तथा विधीयतां त्यजेति शेषः परम शत्रादीन् येन मे कार्यं संप्रयेतेति भावः ।

(१८) तत् इति । ततः शुचिस्मिता, शुचि शुभ निदोष वा स्मृतं म-
 न्दहासो मस्वास्तधामुक्ता दमयन्ती कर्त्री व्याघ्राकुला वाच्यैः आकुला निदृष्ट-
 कण्ठत्वादिस्मृताभित्यर्थः । वाचं व्याहरन्ती यदन्ती सती शनकैः शनैः ।
 अभ्यधर्मनाम्नामकन् प्राकटेरित्यकन् स्वार्थं । नल राजानं अब्रवीत् ।

(१९) यत्नमहा उपाय इति । हे नरेश्वर राजन् नल मया अयं
 यत्नमात्र उपायः. मास्त्रीशरोपायः निरपायः अपायमून्यः निरवयः (अग-
 र्तिः) इति चतुर्भुजः । हृष्टः पिपासादिधारिता इत्यर्थः । येनोपायेन कथ-
 चन केनापि प्रकारेण ते दोषो न भविता । भवतेर्गुणः ।

(२०) उपाय निर्दिशति एव चेति । त्वं च इन्द्रपुरोगमाः इन्द्रः
 पुरोगमः पुरःसरो येषां ते देवाभ्येत्येते सर्वे संहिता मिश्रिताः सन्तः यत्र
 मम स्वयंवररात्रायान्तु ।

(२१) ततः विमिश्रा इति । लोकपालानां इन्द्रादीनां सन्निधौ
 गम्यते । हे नरेश्वर नरश्रेष्ठ । 'रघुवत्तरपदे ध्याम्युद्गम्यमभ्युपगम्य' ।

वरयिष्ये नरव्याघ्र ! नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशांपते ।
 आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२
 तमपश्यंस्तथाऽऽयान्तं लोकपाला महेश्वराः ।
 दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३
 कश्चिद्दृष्टा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 किमगर्वाच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ! २४

नल उवाच—

भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकक्षं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ २५
 प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।

पुंसि श्रेष्ठार्यगोचराः ' इत्यमर एवं अनेन प्रकारेण ते दोषो न भविष्यति ।
 मयैव ते परिणीतत्वेन त्वयि दोषारोपस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । '

(२२) एवमिति बृहदश्वोक्तिरियम् । वैदर्भ्या दमयन्त्या । विशांपते
 राजन् युधिष्ठिर ! समागता अत्मना सम मिलिताः ।

(२३) तामिति । महेश्वराः महासामर्थ्यशालिनः । त दमयन्तीविषयकम् ।

(२४) कचिदिति । कचिदित्यभीष्टप्रश्ने । हे अनघ निष्पाप भूमिपते
 राजन् नल सर्वान् नः आस्मान् किं अब्रवीत् उत्तरयामास तद्वद ।

(२५) भवद्भिरिति । भवद्भिः आदिष्टः आहूतः अह दण्डिभिः दण्ड-
 गद्भिः कञ्चुकिभिर्भिरत्यर्थः । स्थविरैर्वृद्धैः पुरुषैः वृत व्याममित्यर्थः । एतेन
 दुष्प्रवेशत्व गम्यते । सुमहाकक्ष सुतरा महत्यः कक्षाः प्रकोष्ठका यत्र तत् ।
 दमयन्त्या निवेशन गृहम् । प्रविष्टः ।

(२६) प्रविशन्तमिति । तत्र गृहे प्रविशन्त मा ता पार्थिवसुतां राशः
 पुत्रीं ऋते विना कश्चित्कोपि नरः पुरुषः कर्ता भवतामेव तेजसा प्रभावेण
 हेतुभूतेन न दृष्टवान् । नरशब्दस्य मनुष्यसामान्यवाचकत्वाद्गङ्गीकारे तु ' स-
 ख्यश्चास्या मया दृष्टा ' इत्युत्तर पक्ष विरुध्येत । नरो न दृष्टवान् नार्यस्तु
 काश्चिद् दृष्टवत्य एवेति भावः । अन दमयन्तीमृत इति ' ततोऽन्यत्रापि
 दृश्यते ' इति तार्किकाद्वितीया । हरदत्तस्तु पदमस्यो ' ' अन्यत्रादितरर्त '
 इतिसूत्रे ' कथं तर्हि यत्किञ्चिद्राजसूयमृते सोम ' मिति ? च्छान्दसत्यात् ।
 कथं ' न मामृते राम रमेति वाल्मी ' ' क कर्म प्रध्वस्त फलति पुरुषारा-
 धनमृते । ' इति । ' ' निरङ्कुशाः कवयः ' इत्याह । कौस्तुभे दीक्षितचरणास्तु
 ' एवमन्येऽपि (प्रयोगाः) दक्षिणहणात्साधनीयाः । तद्यथा ' चैत्रं याव-
 ष्ठीतामिति । ' फलति पुरुषाराधनमृते ' इति च । तथा च चान्द्रसूत्रं
 ' ऋते द्वितीया च ' इति । चकारात्पञ्चमी । ' इत्याहुः । संदृश्यते चैतच्चा-
 न्द्रगूत्र चान्द्रव्याकरणस्य द्वितीयाध्याये प्रथमे पादे पदशीतितमम् । चान्द्रः

ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ २६
 सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चाभवन्सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७
 वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुजिरानना ।
 मानेन गतसंकल्पा वृणीते सा सुरोत्तमाः ॥ २८
 अत्रवीक्ष्वैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
 त्वया सह नरव्याघ्र ! मम यत्र स्वयंवरः ॥ २९
 तेषामहं सन्निधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध ! ।
 एवं तव महानाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३०
 एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।

- वृत्तिकारश्च ' ऋतेऽन्धेन योगे द्वितीया भवति पञ्चमी च । ' इति व्याच-
 ख्यौ । शाकटायनोऽपि ' पञ्चमी चतुर्थे ' (१।३।१९१) इत्याह । जैनेन्द्रोपि
 ' का (पञ्चमी) चतुर्थे ' (१।४।४६) इत्येव सनयामास । चोपदेवस्तु
 ' धिक्समये ' त्यादिना ऋतेयोगे द्वितीया प्रविधाय ' मुक्तिर्नर्ततेऽन्युतोपास्ति'
 इत्युदाहरति । तदेव व्याकरणान्तरसंवादाद्दीक्षितमतमेव ज्याय इति द्रष्टव्यम् ।
 दुर्भट्टवृत्तौ शरणदेवस्तु ' ऋते द्वितीयेति कश्चित् । तत्र । ' अन्यादितरर्त'
 इतिप्रतिपदपञ्चमीबाधरुहेतोरदर्शनात् । तस्मात् ' द्वितीयेति ' योगविभाग-क-
 र्त्तव्यः । ऋतेयोगे द्वितीयार्थम् । इत्याह ।

(२७) वास्ता नार्थ इत्याह सख्य इति । च किंच हे विबुधेश्वराः
 विबुधानां देवानामीश्वरा । मयाऽस्या दमयन्त्याः सख्यो दृष्टाः । अहं च
 ताभिः उपलक्षितो दृष्ट ।

(२८) वर्ण्यमानेष्विति । हे सुरोत्तमा देवभेष्टाः । चकारोऽप्राप्यर्थः
 मया भवत्सु वर्ण्यमानेषु सत्स्वपि गतसंख्या गतौ निशातः । सकल्पो भव-
 द्भिस्स्या उदाहो भवत्विलेखरूपो मदीयो मानसव्यापारो यया तथाभूता सती
 का माभेव वृणीते वरयति । ' गत विनातयातयो ' इति मेदिनी । मामित्यस्य
 गतेन वा सकल्पः । मा गतः सकल्पो वाञ्छा मन इति यावत्तस्यास्तथाभूतेत्यर्थः ।

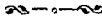
(२९) ततः किमित्याह अत्रवीक्ष्विति । नैवेत्यवयवसमुदायश्चाप्ये ।
 बात्या गोदशवर्गवयस्का दमयन्ती अत्रवीत् । वचनमाह आयातिरिति । एतच्च
 विशेषेण पदेन व्याख्यातप्राय स्पष्टार्थम् ।

(३०) तेषामिति । तेषां देवानाम् । हे महानाहो एवं एतेन प्रका-
 रेण ते दोषो न मरिता इति अत्रवीदित्यनेन सवन्धः । हेत्यवभाषणे ।

(३१) एतावदिति । हे विबुधा ! देवा ! तत्र यथावृत्तं गृत्तं जातं
 भनदित्यस्य वर्तते । यथावृत्तं तद्वत्सु गन् एतावत् । एतत्प्रमाणं यस्य तथाभूतम्
 माभाभिर्दिग्दिग्भूमाभिर्गो योवयं । तथ गता उदाहृत उपन्यस्तं निवेदित-
 मिति । एषे अपक्षिणे कर्ण्ये अत्र पर वारत्तं तत्रोपार्थः । हे निदोषवराः

मया शेषे प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१
इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
पदपञ्चाशोऽध्यायः ।

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

वृहदश्व उवाच—

अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
तद्भुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते नृपा रङ्गा महासिंहा इवाचलम् ॥ ३

देवानामधिपतय* । तृतीया यौवनरूपैव दशा येन ते त्रिदशा । 'त्रिदशा वि-
शुधा' सुरा* इत्यमर* । भवन्तः प्रमाणं कर्तव्याकर्तव्यनिश्चये प्रमाणभूता
इत्यर्थः । अतः परमपि यद्भवद्भिरादिश्येत तदवश्यं प्रमाणीकरिष्यामीति भावः ।
इति बालशोधिन्या पदपञ्चाशोऽध्यायः ।

(१) अथेति । अथ नलप्रतिगमनानन्तरं शुभे निर्दोष इत्यर्थः । काले ।
स च कालः कल्पसूत्रकारैः प्रदर्शितः । यथा गोभिल—उदगयने पूर्वपक्ष
इत्यादि । दोषाश्च गुरुशुक्रास्तादयः । पुण्ये शुद्धे तिथौ चान्द्रादिने । रिक्ता-
त्वप्रभृतयश्च तिथिदोषाः । तद्विरहितत्वं च तस्याः शुद्धत्वम् । त्रान्तिवृत्तस्य
द्वादशो भागो राशिः । तस्य च त्रिंशद्विभागा अशाख्या । अमात्रस्याया
सूर्याचन्द्रमसावेकस्मिन् राशावेकस्मितेवाशे भवतः । ततः प्रत्यहं चन्द्रमा
द्वादशांशानुपभुङ्क्ते । सोऽयमस्योपभोगकालस्तिथिरित्याख्यायते । तदाह
सूर्यः 'अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी । भागैर्द्वादशीमस्तस्या-
त्तिथिश्चन्द्रमसः दिनम् ॥' इति । क्षणे मुहूर्तं पुण्य इत्यनुवर्तते । आजुहाव
आहूतवान् । आहूपूर्वात् ह्वयतेर्लिट् । स्वयंवरे स्वयवरार्यम् । निमित्ते सप्तमी ।
(२) तदिति । तदाह्वानम् । हृच्छयपीडिता मदनेन पीडिताः ।
त्वरिताः सजातत्वरः । अभीप्सवः अभ्याप्तुं प्राप्तुमिच्छवः । 'आपूश-
प्युधामीत्' इत्याप्रोतेः सनीत्वाभ्यासलोपौ ।

(३) कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य स्तम्भे रुचिरमनोहरम् । तोरणेन
बाहिर्द्वारेण बन्दनमालिकया वा विराजितम् । महासिंहा अचल पर्वत तद्वर्ति-
वनमिवेति यावत् । इव रङ्गं सभामण्डपं विविशुः प्रविष्टवन्तः । उपमालङ्कारः ।

तत्रासनेषु विविधेष्वर्षाणां पृथिवीश्रितः ।
 सुरभिस्रग्धराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
 तां राजसमितिं पुण्यां नगैर्भोगवतीमिव ।
 संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५
 तत्र स्म पीना दृश्यन्ते वाहवः परिघोपमाः ।
 आकारवर्णसुश्लक्षणाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
 मुक्तेशान्तानि चारुणि मुनासाक्षिभुवाणि च ।
 मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च ॥ ८
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 तत्र तत्रैव सक्ताऽभून् च चाल च पश्यताम् ॥ ९

(४) तत्रेति । सुरभिस्रग्धराः सुरभीणां सुगन्धानां सजां मात्स्यानां धरा धारकाः । प्रमृष्टेति । प्रमृष्टानि प्रकर्षेण विमुद्धानि मणिकुण्डलानि येषां ते । सर्वे पृथिवीश्रितः राजानः आसीना उपविष्टा इत्यर्थः ।

(५) तामिति । नगैः सर्पनिशैः भोगवतीं शेषस्य नगरी इव, व्याघ्रैः गिरिगुहा पर्वतसप्तान्धनीं गुहामिव वा पुरुषव्याघ्रैः पुरुषश्रेष्ठैः संपूर्णाम् । तां पुण्यां पवित्रां राजसमितिं राज्ञां समाम् । अतः परं ' प्रविवेश नलो देवैः पुण्यश्लोको नराधिप । ' इति कपुस्तकेऽधिक पदार्थम् आवश्यकं चानेतत् । अन्यथा हि साकाङ्क्षमेव वास्य भवतीति । स्पष्टार्थं चेतत् ।

(६) तत्रेति । तत्र रङ्गे परिवस्य अर्गल्या उपमा सादृश्यं येषां ते परिषददायताः पुण्यश्रेष्ठ्यर्थः । पीना स्थूलाः वाहवो राजा मुजाः । आकारवर्णसुश्लक्षणाः आकारेण वर्णेन च सुश्लक्षणाः सुतरां मनोहराः । ' श्लक्ष्ण मनोहर ' मित्युपादिकोपः । पञ्चशीर्षा पञ्चशीर्षाणि पटा येषां तथा मता उरगाः सर्पा इव । उरसा हि ते गच्छन्तीति । उपमालङ्कारः ।

(७) मुक्तेशान्तानीति । मुक्तेशान्तानि शोभनः केशानां शिरसिजानामन्तः प्रान्तो येषु तथाभूतानि । प्रसाधितत्वात्केशानाम् । चारुणि मनोहराणि । मुनासाक्षिभुवाणि अक्षीणि च भ्रुवक्षाक्षिभुवाणि । ' अचतुरविचतुरे ' स्यादिनेपातनाद्भ्रुव उवद् अत्र समासान्तः । शोभना नासा चाक्षिभुवाणि च येषां तथाभूतानि । दिवि आकाशे ।

(८) दमयन्तीति । प्रभया शरीरदीप्त्या करणभूतया राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च मुष्णन्ती अपहरन्ती आत्मैकतानानि धुर्वतीत्यर्थः ।

(९) तस्या इति । तस्या दमयन्त्याः गात्रेषु अवयवेषु । तेषां राज्ञां ।

१ पूर्णा (क) २ अत्र परं ' प्रविवेश नलो देवैः पुण्यश्लोको नराधिप । ' मयधिकं कपुस्तके । ३ मुनामानि शुभानि च (च, क)

ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।

ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीन् ॥ १०

तान्समीक्ष्य ततः सर्वात्रिविशेषाकृतीन्स्थितान् ।

संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नलं नृपम् ॥ ११

यं यं हि दृष्ट्वा तेषां तं तं मेने नलं नृपम् !

सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याऽथ तर्कयामास भाविनी ॥ १२

कथं नु देवाजानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।

एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३

श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास भारत ! ।

• (१०) तत इति । हे भारत युधिष्ठिर । अथ प्रवेशोत्तर ततः तस्मिन् रङ्गे । सप्तम्यर्थे तसिः । राज्ञां नामसु संकीर्त्यमानेषु । उच्चार्यमाणेषु । कृत संशब्दन इत्यतश्चोरादिकात्कर्मणि लटः शानच् । उपधायाश्चेतीत् । उपधायां चेति दीर्घः । तुल्याकृतीन् तुल्याः समाना आकृतयो येषां तथाभूतान् पञ्च पुरुषान् । चतुर्भिस्त्रिद्वयैर्देवैरपि नलरूपस्य धृतत्वादिति भावः ।

(११) तानिति । ततः तान् सर्वान्निर्विशेषाकृतीन् । निर्गतो विशेषो भेदो याम्यस्तथाभूता आकृतयो येषां तथाभूतान् स्थितान् विद्यमानानिति यावत् । संदेहात् सशयात् हेतोः । नल नृप न अभ्यजानन् सोऽयमिति न शतवती । अभिपूर्वो हि जानातिः पूर्वं दृष्टस्य लक्षणादिना ज्ञाने । सर्वेषामपि समानरूपतयाऽथ वा नलोऽयं वेति शत्रु न प्रबभूवत्यर्थः ।

(१२) अभिज्ञानाभावे हेतु विस्पष्टयति य यमिति । तेषां समानाकाराणां पञ्चानां मध्ये य य दृष्ट्वा दृष्टवती । आर्षमात्मनेपदम् । त तं नलं नृपं मेने । समानत्वात्स्वरूपस्येति भावः । अत एव च संदेहमाप्तवती । अयं भाविनी भावो लीलाऽस्त्यस्यां सा सुन्दरीत्यर्थः । दमयन्ती । ' क्रियालीला-पदार्थेषु ' इति भावशब्दार्थेषु मेदिनी । भामिनीति पाठे कोपनेत्यर्थः । भामो हि क्रोधः । न चायमनोचितः पाठः । प्रकृतानुपयोगात् । चिन्तयन्ती विचारयन्ती सती बुद्ध्या करणभूतया तर्कयामास नलविषयक तर्कं कृतवतीत्यर्थः । अथ नल एतल्लक्षण विशिष्टत्वादित्वादिकमनुमानं कृतवतीत्यर्थः ।

(१३) तर्कतोऽप्यविशते नले दुःखमेव प्रापेयाह कथामिति । विद्यां जानीयां वेत्तेर्ज्ञानार्थात्लिङ् । वैदर्भी दमयन्ती । भृशदुःखिता भृशं अत्यन्तं दुःखिता सतीत्युत्तरेण सन्धः । विज्ञातुमशक्यत्वाच्चलस्येति भावः ।

(१४) श्रुतानीति । हे भारत ! श्रुतानि बुद्धेभ्यः समाकर्णितानि देवलिङ्गानि देवानां चिन्तानि (लक्षणानि) तर्कयामास । ऊहितवती विचिन्त्य

१ निह (क. म. ग.) निव (च) २ अतः परं ' निर्विशेषवयोविपरुषाणां सत्र मा शुभ । ' इत्यधिकं कपुस्तके ' तत्समीक्ष्य ततः सर्वात्रिविशेषाकृतीनिव । संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नलं पतिम् । ' इति तु चपुस्तके । भामिनी (क)

यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निपधाधिपः ॥ १९
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ।
 यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ॥ २०
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव परिशन्तु मे ।
 स्वं चैव रूपं कुर्वन्तु लोकपाला महेश्वराः ॥ २१
 यथाऽहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ॥ २२
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैपधे ।
 मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च नैपधे ॥ २३
 यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ।
 साऽपश्यद्विबुधान् सर्वानस्वेदान् स्तब्धलोचनान् ॥ २४
 हृषितस्रजोज्जीनान् स्थितान् स्पृशतः क्षितिम् ।

तैः स निपधाधिपो नल एव मे भर्ता पतिर्विहितः । एतच्च नलरूपधारित-
 यैव दमयन्तीमपहर्तुं प्रवृत्तिर्देवानामभिद्योतयति ।

(२०) तेनेति । यथा यस्मात् मया नलस्य आराधने प्राप्तिनिमित्तम् ।
 ' चर्मणि द्वीपिन हन्ती ' स्यादिवत्सप्तमी । ' आराधनं पाकप्राप्त्योः साधने
 तोषणेऽपि च ' इति हैमः । इदं स्वयंवररूपमित्यर्थः । एतच्च ' त्वं चैव हि नर-
 श्रेष्ठ, इत्यादिना (अ. ५३-५. २०-२१) दमयन्तीवचनेन प्रतीयते ।

(२१) तेनेति । लोकपालाः कर्तारः स्वस्वीयं, कुर्वन्तु प्रकटयन्तु—

(२२) यथेति । यथा येन स्वरूपप्रकटनप्रकारेण अहं पुण्यश्लोकप्रवि-
 त्तकीर्तिं नराधिप राजानं नलं अभिजानीयां अभिज्ञानविषयं कुर्याम् । तत्
 दमयन्त्याः करुणं हृदयद्रावकं तत्पूर्वोक्तं परिदेवितं विलापम् । परिपूर्वाद्देवतेर्न-
 पुंसके भावे क्त इति क्तः । निशम्य श्रुत्वा—

(२३) निश्चयमिति । परमं उत्कृष्टं आत्यन्तिकमिति यावत् निश्चयं, नै-
 पधे निपधानामधिपतौ नले तथ्यं पारमार्थिकं अनुरागं, मनसो विशुद्धिं अ-
 त्यन्तशुद्धतां, बुद्धिं, ज्ञानं, भक्तिं (देवेषु) प्रेमं, नैपधे रागं दमयन्तीविषयक-
 मनुरागं च दृष्ट्वेति शेषः । उभयोरपि परस्परगतं प्रेमं सवीक्ष्येत्यर्थः ।

(२४) यथोक्तमिति । देवा यथोक्तं तस्या उक्तं वचनमनातिरुम्य तद्व-
 चनानुसारेणेत्यर्थः । लिङ्गधारणे लिङ्गानां देवमानुषाचिन्हाणां धारणे अव-
 धारणे सामर्थ्यं तस्या इति शेषः । चक्रिरे । ततश्च सा दमयन्ती कर्त्री सर्वान्
 विबुधान् अस्वेदान् स्वेदरहितान् स्तब्धलोचनान् स्तब्धानि अनिमिषत्वाग्निमेवो-
 न्मेवशून्यतया स्तब्धवद्भासमानानीत्यर्थः लोचनानि नेत्राणि येषां तथाभूतान् ।

(२५) हृषितेति । हृषितस्रजोज्जीनान् हृषितां विकसितां अम्लानां
 इति यावत् स्रजो माल्यानि येषां ते च ते रजोभिर्हीनाश्च धूलिसपर्कशून्याश्च
 तान् । क्षितिं भूमिं अस्पृशतः । स्पृशतेः स्पर्शार्थकाल्लटः शता । एव भूतान्

१ पुण्यन्तु (क) २ अम्लान (क) ३ हृषितस्रजो जीनान् (च)

आश्वासयद्वारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥

यत्त्वं भजसि कल्याणि ! पुमांसं देवसन्निधौ । ३१

तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतं ते वचने रतम् ॥

यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ! । ३२

तावच्चयि भविष्यामि सत्यमेतद्वीमि ते ॥

दमयन्ती तथा वाग्भिर्भिवन्ध कृताञ्जलिः । ३३

तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।

तानेव शरणं देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ३४

वृते तु नैपधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।

प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ ३५

प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।

(३१) आश्वासयदिति । वरारोहां वर उत्तम आरोहं श्रोणी यस्यास्तां सुन्दरीमित्यर्थः । ' श्रोण्यामप्यारोहो वरास्त्रियाः ' इत्यमरः । प्रहृष्टेन अन्तरात्मना अन्तरिन्द्रियेण मनसा उपलक्षितः । उपलक्षणे तृतीया । आश्वासयत् वाग्भिः मुखितां चकार । वाच आह यादिति । हे कल्याणि शोभने दमयन्ति त्वं यद्यस्मात् देवसन्निधौ इत्यात्मनि दमयन्त्या प्रणयपक्षपातातिशयो द्योत्यते । पुमांसं मनुष्यं माम् । ' स्युः पुमांसं पञ्चजना ' इति मनुष्यपर्यायेध्वमरः । भजसि सेवसे स्वीकरोपीत्यर्थः ।

(३२-३३) तस्मादिति । तस्मान् एतं मां ते वचने रतं त्वदाशयां रममाणमित्यर्थः । भर्तारं पतिं विद्धि जानीहि । च किंच हे शुचिस्मिते मे देहे यावत्प्राणा धरिष्यति अवस्थास्यन्त इत्यर्थः । धृञ् धारण इत्यस्य प्रेयणाया निवृत्तौ रूपम् । तावत् त्वयि भविष्यामि प्रभविष्यामि । तव प्रभुर्भविष्यामि । ते पतिर्भविष्यामीत्यर्थः । त्वामाद्यभ्य वर्तमानो भविष्यामीति वार्थः । ते तुभ्यम् । संप्रदानत्वेन विवक्षणाच्चतुर्थी, तथा यथा नलस्तामेव दमयन्ती (नल) वाग्भिः अभिवन्ध संपूज्येति यावत् । अभिनन्द्येति पाठस्तु साधीयान् । अभिनन्दितं कृत्वेत्यर्थः । कृताञ्जलिः आसीदिति शेषः ।

(३४) ताविति । परस्परतः अन्योन्यस्मात् हेतुभूतात् प्रीतौ दृष्टौ । तौ दमयन्तानिलौ अग्निपुरोगमान् अग्निः पुरोगमः पुरःसरो येषु तान् देवान् दृष्ट्वा तानेव जनसा शरणं जग्मतुः ।

(३५) वृते इति । महौजसः महत् ओजः प्रभावो येषां ते सर्वे लोकपाला इन्द्राद्याश्चत्वारः । तेपामेव सन्निहितत्वात् । प्रहृष्टमनसः प्रहृष्टं प्रमुदितं मनो येषां तथाभूताः सन्तो नलाय अष्टौ वरान् ददुः ।

(३६) वरानाह प्रत्यक्षमिति । प्रीयमाणः प्रीतिं (' हर्ष ') प्राप्तुवन् शचीपतिः इन्द्रः यज्ञे प्रत्यक्षदर्शनं आत्मनः साक्षाद्दर्शनं, अनुत्तमां नास्त्युत्तमां

नैपधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६

अभिरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैपधः ।

लोकानात्मप्रभाञ्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३७

यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।

अपांषितरपां भावं यत्र वाञ्छति नैपधः ॥ ३८

स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ।

वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३९

पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः ।

यस्यास्तथाभूता शुभा शोभना गतिं स्वर्गादिभ्योऽप्राप्तिं च ददौ ।

(३७) अभिरिति । अग्निः कर्ता यत्र यस्मिन्प्रदेशे नैपधो वाञ्छति इच्छति तत्रेति शेषः आत्मभय आत्मनो (वद्नेः) भव प्रादुर्भाव प्रादात् । किञ्च हुताशनः हुतमशन यस्य स वरिणः आत्मप्रभान् । आत्मनः स्वस्य प्रभेय प्रभा येषां तान् । अभिवद्वक्त्राशमानानित्यर्थः । लोकान् स्वर्गादीन् ।

(३८-३९) यम इति । यमः अन्नरस अन्ने रस आस्वादावैशेष्ये प्रादात् । यद्यदन्न नलो निष्पादयिष्यति । तत्र तत्र रसविशेष उत्पत्स्यत इति वर प्रायच्छदित्यर्थः । धर्मे परमां श्रेष्ठामात्मनिकीमिति यावत्स्थितिं अवस्थानम् । अपां जलानां पतिर्वरुणः यत्र नैपधो वाञ्छति तत्र अपां जलानां भावमुत्पात्तिं प्रादात् । यत्र जलो वाञ्छेत्तत्र जलमुत्पद्येति वरं प्रादादित्यर्थः । च किञ्च उत्तमगन्धाढ्याः स्रजो मात्स्यानि च प्रादात् । अत्र वरप्रदानस्यैव प्रस्तुतत्वात् 'नैपधाभीष्टानां स्रजां उत्तमगन्धाढयस्य भविष्यती'ति वरप्रादादित्यर्थः । सकरद चात्र पुष्पसदृतिपर लक्षणया । अत एव प्रोक्तमुत्तरत्र (७५ तमेऽध्याये) 'मृद्यमानानि पाणिन्या तेन पुष्पाणि नान्यथा । भूय एव मुगन्धीनि दृपितानि भवन्ति दि ॥' इति अत एव च प्रत्येकं द्वयोर्द्वयोर्वरयोः सविष्टितानां चाष्टानां त्रयाणां प्रदानमुपपद्यते । सर्वे चत्वारोऽपि देवाः प्रत्येकं मिथुनं ददुः द्वौ द्वौ वरावित्यर्थः । ददुः । अत्येति शेषे गच्छी अश्मे इत्यर्थः । त्रिदिवं तृतीयं लोकं स्वर्गम् । 'त्रिदिवं त्रिदशाख्याः' इति स्वर्गं यथावेत्यमरः । इतः परं च श्लोकचतुष्टयमधिकं कपुटाके सट्टे, तच्च न स्यात्स्यायते प्रथिमत्स्यात् ।

(४०) पार्थिवा इति पार्थिवा अग्रे राजानः अत एव ब्रह्मण्य दमयः सत्त्वमिनाद अनुभूय दृष्ट्वा विनादमहोत्सवमनुभूयेत्यर्थः । विस्मयान्विताः आश्चर्ययुक्ताः । आश्चर्यमनकस्यादिवाहमहोत्सवस्येति मायः । मुदिताः अनु-

दमयन्त्याश्च मुदिता प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ४०
 गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
 विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४१
 उष्य तत्र यथाकामं नैपधो द्विपदांवरः ।
 भीमिन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ॥ ४२
 अवाप्य नारीरत्नं तु पुण्यश्लोकोपि पार्थिवः ।
 रेमे सह तथा राजञ्ज्येव बलवृत्रहा ॥ ४३
 अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ।
 अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ४४
 ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुपः ।

रूपदाम्पत्यावलोकनादिति भावः । यथागत आगतमनतिक्रम्य यथा आग-
 तास्तथैवेत्यर्थः । अत्र च विवाहपदेन वरणमात्रं विवक्षितं नैव तु संस्कारः ।
 उत्तरत्र पुनः संस्कार एव विवक्षितः । यद्वा विवाह अनुभूय भाविन मनसा
 निश्चित्येयः । विस्मयान्विताः देवानपि परित्यज्य नलस्य वरणादिति भावः ।
 (४१) गतेष्विति पार्थिवेन्द्रेषु नृपश्रेष्ठेषु प्रीतो हृष्टः । विवाह एतदाख्यं
 संस्कारं कारयामास पुरोहितेनेति शेषः ।

(४२) उप्येति । द्विपदा मनुष्याणां मध्ये वरः श्रेष्ठः । पद्भित्यादिना
 पादस्य पदादेशः । नैपधः तत्र भीमस्य नगरे यथाकामं यथेच्छ उष्य वासं
 कृत्वा । क्तवो ल्यप् । अत्र न्यासः “ वा च्छन्दसी ” तिवाच्ये ‘ क्त्वापि-
 च्छन्दसी ’ ति वचनमसमासेऽपि ल्यबर्थे, तेन ‘ अर्च्य देवानागत ’ इति ।
 ‘ छान्दसा ’ अपि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते इति भाषायामपि सिद्धमिति दुर्ध-
 टवृत्तौ शरणदेवः प्राह । एष च विधिः प्रामाणिकप्रयोगसिद्ध्यर्थो न तु प्रवृ-
 त्त्यर्थ इति द्रष्टव्यम् । समनुज्ञातः सम्यक् प्रदत्ताभ्यनुज्ञः । स्वकं स्वीयम् ।

(४३) अवाप्येति । तुः पादपूर्णावधिः । अपि किञ्च पुण्यश्लोकः पार्थिवो नलः । नारीरत्नं स्त्रीषु श्रेष्ठा दमयन्तीम् । ‘ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपी ’ त्यमरः ।
 अवाप्य प्राप्य । हे राजन् युधिष्ठिर ! बलवृत्रहा बलस्य वृत्रस्य च हन्ता इन्द्रः
 इत्याद्या इव तथा दमयन्त्या सह रेमे विहृतवान् ।

(४४) अतीवेति । अंशुमान् सूर्य इव भ्राजमानः प्रकाशमानः अतीव
 अत्यन्तं मुदितो हृष्टो वीरो राजा नलः धर्मेण न्यायेन । ‘ धर्माः पुण्ययम-
 न्याये ’ त्यमरः । परिपालयन् प्रजा अरञ्जयत् अनुरागयुक्ताः कृतवान् ।

(४५) ईज इति चापीति चार्थे किंचेत्यर्थः । नाहुपः नहुपस्य पुत्रः ।
 शिवादेराकृतिगणत्वाद्वा । ‘ यतिययातिसवात्ययातिवियतिवृत्तिसशा नहुपस्य
 पदपुत्रा महाबलपराक्रमा बभूवुः । ’ इति विष्णुपुराणम् (४-१०) यया-
 तिरिव अश्वमेधेन अश्वः मेध्यते हिंस्यतेऽस्मिन् अश्वमेधो यशविशेषः तेन
 ‘ प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यान ’ मिति तृतीया । ईजे यागं कृतवान् । यजेर्लिट् ।

अन्यैश्च बहुभिर्धीमान्कृतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ४५

पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।

दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ४६

जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः ।

इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ॥ ४७

एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।

ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ४८

इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यातपर्वणि

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

बृहद्बध उवाच—

धृते तु नैपथे भैम्या लोकपाला महौजसः ।

यान्तो दृढशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १

यच्चिरवपीति सप्रसारणम् । अश्वमेधश्च 'लघुणविशेषाक्रान्तमश्व सप्रोक्ष्य कपाले जयपत्रबध्नाक्षजेत् । तद्रक्षार्थं च पुरुषविशेषं नियोजयेत् । सवत्स-
रान्तेऽश्वे आगते सति, अथवा केनापि सप्तद्वे युद्धकृत्वा तमानीय, ययावीधि-
वधं कृत्वा तद्रूपया होमः कर्तव्यः ।' इत्याहुतः (श. फ.) एतस्य च विशेषतो विवरणं लघुशब्दार्थसर्वस्वे द्रष्टव्यम् । एतद्विधिश्च तौत्तरयित्राष्टाणस्य तृतीयवाक्येऽष्टमनवमप्रपाठकयोः । धीमान् ज्ञानवान् नलः अन्यैः अश्वमेध-
भिर्जेः आप्तदक्षिणैः आप्ता ययांता प्रभूतेति यावत् दक्षिणा येषु तथाभूतैः । विपुलदक्षिणायुक्तैस्त्वयः । बहुभिः पत्नैः इव इत्यनेन पूर्वेण सवन्धः ।

(४६) पुनश्चेति । पुनश्च यशानुष्ठानोत्तरमित्यर्थः । अमरोपमो देव-
शूरयः । उपवनेषु । उद्यानेषु । विजहार विहारं कृतवान् । विपुलांशरतोर्लट् ।

(४७) जनयामासेति । इन्द्रसेन एतज्जमानः, इन्द्रसेनो चैतज्जाज्ञीम् ।
अथ सप्तमाय आपः ।

(४८) एवमिति । यजमानः यागं कुर्वाणः विहरन् विहारं कुर्वन् नराधिपं नराणां
पाता । वसुधाधिपो राजा । वसुसंपूर्णां धनेन सम्पन्नां पूर्णां वसुधां पृथिवीं ररक्ष ।

इति नलोपाख्यातपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ भीमतो निपथेऽस्य दशभिर्पांसं प्रदर्शयितुं कामस्तत्र निदानभूतां
कलेः प्रणिगमुषनिरघ्नात्पद्मापेर्ननेन ।

(१) धृते इति । भैम्या दमयन्त्या नैपथे धृते सति यान्तो गच्छन्तः ॥
यानेन्दः यशः । लोकपाला इन्द्रादयः । कलिना युगविशेषेण सह आयान्तं
आगच्छन्तं द्वापरं कलिपूर्वपातितं युगविशेषं दृष्टुं दृष्टव्यम् । अश्वमेध-
शरत्सन्दी शरद्विशाखदेवतापत्तिनौ । नैपथ्यकालं पत्तिनौ । दर्शनाद्यनोपात्तम् ।

अथाब्रवीत्कलि शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
 द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ? ॥ २
 ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् ॥ ३
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
 वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
 देवानामन्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युचुस्ते दिवौकसः ।

(२) अथेति । शक्र इन्द्रः कलिं संप्रेक्ष्य दृष्ट्वा । वचनमाह द्वापरेणेति । सहायेन सह गच्छता द्वापरेण सह । क यास्यसि गमिष्यसि । यद्यपि पूर्वदेश-
 त्यागपूर्वकउत्तरदेशसयोगानुकूलो व्यापारो गमन, तथाप्यत्रोत्तरदेशसयोग-
 मात्रस्य गमनत्वेन विवक्षणात्तस्य च भावित्वाह । अन्यथा ह्यारब्धापरिस-
 माप्तत्वाद्रमनस्य लडेव स्यात् ।

(३) तत इति । हि यतः मम मनः कर्तुं तां दमयन्तीं गतं तस्यां
 गतं तामेव सस्पृहं विषयीकृतवादित्यर्थः ।

(४) तमिति । प्रहस्य अत्यत हसित्वा । अतिक्रम्य काल स्वयवर-
 गमने प्रवृत्तिमुपलक्ष्यतो हासः । निर्वृत्तः निष्पन्नः (सजातः) तथा दम-
 यन्त्या । अस्मत्समीपतः अस्माक समीपे । आद्यादित्वात्तसिः ।

(५) एवमिति । कोपसमन्वितः कोपेन युक्तः । आत्मनोऽनिष्टस्य
 दमयन्त्याः स्वयवरस्य सवृत्तत्वादिति भावः । आमन्य आगच्छेति समीप
 आहूयेत्यर्थः । आहूपूर्व आमन्त्रयतिराप्रश्रेऽपि विद्यते । अत्र पुरसौ नेष्टः ।
 आप्रशो हि गमनानुशापनम् । न हि ततः पर पुनर्द्राघीयान् सलापः सभवतीति ।

(६) कलेर्वचनमाह देवानामिति । यत् यस्मात्सा देवानां मध्ये मानुष
 पतिं अविन्दत अलभत । देवाननादित्य मानुष वृतवतीत्यर्थः । तस्मादिति
 शेषः । तत्र तत्कर्मविषये तस्याः विपुल भूयिष्ठ दण्डधारण दण्डस्यास्मत्कृत
 स्य शासनस्य धारण स्वीकरणमनुभयनमिति यावत् । न्याय्य न्यायादनपेते
 योग्यामित्यर्थः । अनुभूयतामनयाऽस्मत्कृतो विपुलो दण्ड इति भावः । 'धर्म-
 पथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत् दण्डधारणशब्दो दण्डकारणार्थोऽपि काचित् कोशो
 सदृष्टः । तेन दण्डकारणमुचितमित्यर्थः । अयमेव चार्थोऽङ्गिष्टत्वात्साधुतरः ।

(७) एवमिति । कलिना एवमुक्ते सति दिवौकसः दिव स्वर्ग ओकः
 स्यान् वेदा ते देवाः । 'दिवमित्यकारान्तोऽपि कुलवत् । प्रायेण वृत्तिविष-

अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७

का च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।

यो वेद धर्मानखिलान्यथावचरितव्रतः ॥ ८

योऽधीति चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।

नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९

अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ।

यस्मिन्सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दनः क्षमः ॥ १०

ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ।

येऽस्य प्रयोगः । ' इति हैमव्याख्या । प्रत्युच्चः उत्तरं दत्तवन्तः । उत्तरमाह अस्माभिरिति । समनुज्ञाते सति अनुमत्तौ दत्तायां सत्याम् ।

(८) युक्तं चैतादित्याह केति । सर्वगुणोपेतम् गुणशब्दोऽत्र सद्गुणमात्रपरः । सर्वः सद्गुणैर्गुणमित्यर्थः । आश्रयेतेति श्रिजो जित्वादात्मनेपदम् । यथावत् यथायोग्यं चरितव्रतः चरितमाचरितं व्रतं ब्रह्मचर्यं येन तथाभूतः । ' नैकाद्यादी भवेद्व्रती ' इत्यादिषु मन्वादिवचनेषु व्रतिपदस्य ब्रह्मचार्यार्थकत्वदर्शनाद् व्रतं ब्रह्मचर्यमित्यर्थः प्रतीयते । यः अखिलान् सर्वान् धर्मान् वेद जानाति । विदो लटो वेति णङ् । यथावचरितव्रत इत्युत्तरत्रापि संयज्यते ।

(९) य इति । यः आख्यानपञ्चमान् आख्यानं इतिहासः पञ्चमं येषु तान् चतुरः चतुःसख्याकान् सर्वान् समग्रान् वेदान् अधीति । अधीतान्पूर्वकं पठति । अधिपूर्वादिदोऽध्ययनायाहृद् । अधीतान्पूर्वकं पठनमेवाभ्ययनशब्दार्थः । ' आख्यानानीतिहासांश्चे ' त्यादिषु मन्वादिवचनेषु आख्यानानीतिहासतः पार्थक्ये निर्देशात्सौपर्यमैत्रावरुणादीन्याख्यानानीति चेद्वाङ् तथैव तन्मन्वादौ । पार्थक्येन निर्देशात् । अत्र पुनराख्यानानां वेदेषु पञ्चमत्वोक्तेः ' इतिहासपुराणं पञ्चमो वेदानां वेदः ' इति श्रुतेरितिहास एवाख्यानपदार्थः । अयमपि व्याख्यायत एवेति । यस्य गृहे नित्यं धर्मतः धर्मेण (प्रवृत्तेषु) यरेषु पञ्चमहायज्ञेषु देवास्तृप्ताः ।

(१०-११) अहिंसेति । नित्यं अहिंसायां रतः सक्तः । अहिंसा च कथमपि परत्रोद्वाभावः । तदाहुर्वाक्यपादाः ' अहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः, इति (योगभाष्ये २.३०) । सत्यवादी सत्यं वदितुं शीलं यस्य तथाभूतः । सत्यमप्युक्तं तैरेव तत्रैव यथा ' सत्यं यथार्थं वाङ्मनसे, यथा दृष्टं यथाऽनुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ् मनश्चेति । परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता, सा यदि न यक्षिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्त्या वा भवेदिति । एषा सर्वभूतोपकाराय प्रवृत्ता न भूतोपघाताय । यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यात्, न सत्यं भवेत् । ' इति । दृढं व्रतं नियमो यस्य । दृढीकृतात्कस्मादपि नियमात्कथमप्याविचलित्यर्थः ।

१ का रि (क) कथ (च) २ दाक्ष्यं (क, म)

एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! ॥ ११

आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ।

एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! ॥ १२

कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले हृदे ।

लोकपालसमे इन्द्रादिदिक्पालतुल्ये यस्मिन् पुरुष्यामे नरश्रेष्ठे पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रस्तस्मिन् । ' उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग ' इति समासः । सत्य, धृतिः चित्तवृत्तिविशेषः । तदाहुर्गीताभाष्ये भगवन्तो भगवत्पूज्यपादाचार्याः ' धृतिर्धारण, सर्वावस्थास्वनवसादो भवति यया धृत्योत्तम्भितस्ये ' ति (१८-४३) ' महत्यामपि विपदि देहेन्द्रियोत्तम्भनी चित्तवृत्तिर्धृतिः ' इत्यानन्दगिरिः । अस्याश्च भेदा गीतास्वप्तादशे त्रयस्त्रिंशादिषु पदेषु द्रष्टव्याः । ज्ञान ' आत्मादिपदार्थानामवबोधः (गीताभाष्यम् १०-४) ' तपः द्वन्द्वसहन, तदुक्त योगभाष्ये ' तपो द्वन्द्वसहन, द्वन्द्वश्च जिघत्सापिपासे, शीतोष्णे, स्थानासने, काष्ठमौनाकारमौने च व्रतानि चैव यथायोग कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनि । ' इति । ' काष्ठमौन इदिगतेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम्, अवचनमात्रमाकारमौनम्, इति वाचस्पतिमिश्राः । ' शास्त्रोक्तरीत्या निद्रेप द्वन्द्वसेवन (तपः) ' इति विशानः । शौच शुचिभावः । ' इगन्ताश्च लघुपूर्वात् ' इत्यण् भावे । शौच च लक्षयति बृहस्पतिः ' अभक्ष्यपरिहारश्च सप्तर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थान शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ' इति । बाह्यानां चाभ्यन्तराणां च मलानां क्षालन शौचमित्यर्थः । अत एवाह व्याघ्रभूतिः ' शौचं तु द्विविधं प्रोक्त बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं, भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ ' इति ॥ दमो बाह्येन्द्रियोपशमः शमश्चान्तः करणस्थोपशमः । (गीताभाष्ये १०-४) उपशमश्च विषयेभ्यो व्यावृत्तिरित्यानन्दगिरिः । इत्येतानि ध्रुवाणि निश्चलानि । एवरूप ईदृशं नलं शपितुं शप्नु (शपेन योजयितुम्) आर्पे इद् । शपतीति शपः । पचाद्यच् । स इवाचरति शपति । आचारे क्तिप् । ततस्तु तुमुनि स्याच्छपितुमिति । नलशब्दात्पुनरेव सप्तम्यपेक्ष्यते । कामयेत् । काम (इच्छा) कुर्यात् । तत्करोतीति णिच् ।

(१२) आत्मानमिति । स मूढः आत्मानं शपेत् । नलाय तेन षट्चः शाप आत्मन्येव फलप्रदर्शयेदित्यर्थः । आत्मना स्वयमेव आत्मानं हन्यात् । तस्मै शापप्रदाने शप्नुरात्मविनाशः स्यादित्यर्थः ।

(१३) कृच्छ्रे इति । कृच्छ्रे दुःखहेतौ, हेतुहेतुमतोरभेदोपचारात् । अगाधे गाधः सुखोत्तरणीयो न भवति तथाभूते तत् एव च हृदे हृदतुल्ये ।

१ अतः परं ' अपि नो भागधेयं स्यात् इत्यादीन्येकादश पदान्यत्राधिकानि संलक्ष्यन्ते चपुस्तके । एतानि पुनः पठितमेऽध्याये सप्तमादीनि सप्तदशान्तानीहेति नात्र पुनः प्रकाशयन्ते ।

अकृत्वा पादयोः शौचं तत्र न नीलसीवशत् ॥ ३
 स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षयूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यब्रवीद्भाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।

शश्यायमशतः । अन्यथा पार्थक्येन पुष्करसकाशे गमनासम्भवात् । रूपान्तरेण गमनामिति तु नीलकण्ठाशयः ।

(४) स इति । स कलिः । पुष्करस्य एतत्सशस्य नलभ्रातुः । इद एहीत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारम् । आह उवाचेत्यर्थः । वचनमाह एहीति । एहि आगच्छ । किमर्थमित्याह नलेनेति । नलेन सह दीव्य द्यूत कुरु । दीव्यतेर्लोद ।

(५) ननु तत्र मे पराजयः स्यादिति चेन्नेत्याह अक्षयूत इति । मया सहितः भवान् अक्षयूते अक्षक्रीडायाम् । नल जेता । जयतेर्लोद । जेष्यतीत्यर्थः । हि निश्चयेन । ततोऽपि को लाभ इत्याह । राज्यं प्रतिपद्यस्व प्राप्तुहि ।

(६) एवमिति । अभ्ययात् उपगतवान् । चैवेति चार्थे किंच कलिः गवां वृषभाणां मध्ये वृषः श्रेष्ठो भूत्वा पुष्करं अभि पुष्करमभिलक्ष्य अगात् गतवान् । पुष्करेण साकं गतवानित्यर्थः । अभिरभाग इति कर्मप्रवचनीयतायां द्वितीया । कलेश्च वृषभत्वं पणसाधनद्रव्यार्थं पुष्करस्येति बोद्धव्यम् । गवां शरीणामिति व्याचक्षाणश्चतुर्भुजो गोशब्दस्य लक्षितलक्षणया पाशकार्थत्वं प्रवदश्च नीलकण्ठः क्लृप्तत्वादुपेक्षणीयावेव । अत एवाह भारतमञ्जरी क्षेमेन्द्रः 'अहं सहायस्ते द्यूते वृषो भूत्वा पुरःस्थितः । द्वापरादिष्कृतैरक्षैः पणं मामेव कल्पयेः ।' इति । अन्वगादिति कपुस्तकपाठस्तु साधुतरः ।

(७) आसाद्येति । आसाद्य प्राप्त्य । परवीरहा शत्रुवीराणां हन्ता । भ्राता नलस्येत्यर्थात् । वृषेण पणीभूनेनेति भावः । दीव्याव द्यूतं करवाव । प्रार्थनायां लोद ।

(८) नेति । समाह्वानं द्यूतार्थमाह्वानं न चक्षमे न सोदवान् । प्रेक्षमाणायाः । 'पृथ्वी जानादरे' इति पृथ्वी । 'प्रेक्षमाणां' ।

१ अतः परं 'अपि नो भागधेयं स्यात्' इत्यादीन्वेकादश पदान्यत्राधिकानि संलक्ष्यन्ते चपुस्तके । एतानि पुनः पठितमेऽध्याये सप्तमादीनि सप्तदशान्तानीहेति नात्र पुनः प्रवादयन्ते ।

अकृत्वा पादयोः शौचं तत्र न कीलरीवशत् ॥ ३
 स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षयूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यब्रवीद्भाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।

शशायमंशतः । अन्यथा पार्थक्येन पुष्करसकाशे गमनासंभवात् । रूपान्तर-
 रेण गमनामिति तु नीलकण्ठाशयः ।

(४) स इति । स कलिः । पुष्करस्य एतत्सशस्य नलभ्रातुः । इदं
 एहीत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारम् । आह उवाचेत्यर्थः । वचनमाह एहीति । एहि
 आगच्छ । किमर्थमित्याह नलेनेति । नलेन सह दीव्य द्यूतं कुरु । दीव्यतेर्लोद ।

(५) ननु तत्र मे पराजयः स्यादिति चेन्नेत्याह अक्षयूत इति । मया
 सहितः भवान् अक्षयूते अक्षक्रीडायाम् । नलं जेता । जयतेर्लुद । जेष्यती-
 त्यर्थः । हि निश्चयेन । ततोऽपि को लाभ इत्याह । राज्यं प्रतिपद्यस्व प्राप्तुहि ।

(६) एवमिति । अभ्ययात् उपगतवान् । चैवेति चार्थे किञ्च कलिः
 गवां वृषभाणां मध्ये वृषः श्रेष्ठो भूत्वा पुष्करं अभि पुष्करमभिलक्ष्य अगात्
 गतवान् । पुष्करेण साकं गतवानित्यर्थः । अभिरभाग इति कर्मप्रवचनीय-
 तायां द्वितीया । कलेश्च वृषमत्वं पणसाधनद्रव्यार्थं पुष्करस्येति बोद्धव्यम् ।
 गवां शारीणामिति व्याचक्षाणश्चतुर्भुजो गोशब्दस्य लक्षितलक्षणया पाशकार्यत्वं
 प्रवदश्च नीलकण्ठः क्लिष्टत्वादुपेक्षणीयावेव । अत एवाह भारतमञ्जरीं क्षेमेन्द्रः
 'अहं सहायस्ते द्यूते वृषो भूत्वा पुरःस्थितः । द्वापराधिष्णुतैरक्षैः पणं मामेव
 कल्पयेः ।' इति । अन्वगादिति कपुस्तकपाठस्तु साधुतरः ।

(७) आसाद्येति । आसाद्य प्राप्य । परवीरहा शत्रुवीराणां हन्ता ।
 भ्राता नलस्येत्यर्थात् । वृषेण पणीभूतेनेति भावः । दीव्याव द्यूतं करवाव
 प्रार्थनायां लोद ।

(८) नेति । समाह्वानं द्यूतार्थमाह्वानं न चक्षमे न सोढवान् । प्रेक्ष-
 माणायाः । 'पष्ठी चानादरे' इति पष्ठी । प्रेक्षमाणां वैदर्भी (दमयन्ती)
 अनादृत्येत्यर्थः । पणकालं द्यूतस्य 'कालं द्यूतकरणोचितं कालमित्यर्थः ।

वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यते ॥ ८
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीप्यमानमरिदमम् ॥ १०
 ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत ! ।
 राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११
 ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यनेदयत् ।
 एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२
 निवेद्यतां नैपधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।

‘ क्रय्यशाकाटिकादूतव्यवहार ’ इति पणशब्दार्थेषु मेदिनी ।

(९) हिरण्यस्येति । हिरण्यस्य हेमः । शोषे पृष्ठी । हिरण्यमित्यर्थः ।
 एवमुत्तरत्रापि । सुवर्णस्य शोभनवर्णस्य यानयुग्यस्य युग स्कन्धकाष्ठ वहन्ति
 युग्याः । ‘ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ’ इति यत् । यानानि रथादीनि वाह-
 नानि युग्या अभ्युपादयश्च यानयुग्य तस्य । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवती-
 त्येकवद्भावः । तदित्यर्थः । वाससाम् वस्त्राणीत्यर्थः । कलिना आविष्टो नलः ।
 जीयते स्म अजीयत पुष्करेणेति शेषः । जयतेर्दुहादित्वेन द्विकर्मकत्वान्नलस्य
 च हिरण्यादीनां च कर्मत्वम् । अभिभवपूर्वकं च ग्रहणं जयतेरर्थः ।

(१०) तमिति । अक्षमदसंमत्तं द्यूतजन्मेन मदेनोन्मत्तीभूतं सुहृदा
 मध्ये । निर्धारणे पृष्ठी । कश्चन कोऽपि । अरिदमं शत्रुशमनं दीप्यमानं ते-
 जसा प्रज्वलन्तं तम् । पृष्ठार्थेऽसौ द्वितीया । निवारणशब्दस्य कृदन्तत्वात्
 ‘ कर्तृकर्मणोः कृती ’ ति पठ्या अवश्यमावित्वात् आर्पित्वात् द्वितीयेत्येके ।
 दीक्षितास्तु ‘ अनित्येव पृष्ठी, तदर्हमिति निर्देशात् । ’ इति वीस्तुमे प्राहुः ।
 ततश्च नात्र द्वितीयाया असाधुत्वम् । शरणदेवोप्येवम् ।

(११) तत इति । पौरजनाः पुरवासिनो लोकाः । मन्त्रिभिः मन्त्रो
 राजकार्याणां रहस्यालोचनमरितं कार्यत्वेन तेषां तैः । मत्वर्थं इति । आतुर
 अक्षतूतरूपेण रोगेणाभिभूतम् । ‘ विकृतो व्याधितोऽपटुः । आतुरः ’ इत्यमरः
 राजानं निवारयितुं द्रष्टुमागच्छन् ।

(१२) तत इति । सूतः सारथिः । ‘ सूतस्तु सारथौ तक्षिण ’ इति
 मेदिनी । कार्यवान् कार्यं किमपि कर्तव्यमस्त्यस्य तथाभूतः । कार्याधीत्यर्थः ।

(१३) सूतस्य वचनमाह निवेद्यतामिति । नैपधाय नलाय । निवेद-
 नीयमाह सर्वा इति । प्रकृतयः पौरवर्गाः । ‘ प्रकृतिगुणसाम्ये स्वादमात्यादि-
 स्वभावयोः । ×× पौरवर्गे ’ इति मेदिनी । अमुष्यमाणः असहमानः ।

१ प्राप्त (क) २ अन पर ‘ ततः स राजा सहासा देवितुं सप्रचक्रमे ।
 भ्राता देवामिभूतेन देवाविष्टो जनार्धिपः । ’ इत्यधिकं कपूरतके ।

अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३

ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।

उवाच नैपथं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४

राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।

मन्त्रिभिः सहितः सर्वे राजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५

तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ।

तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं तथाविधाम् ॥ १६

आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ।

ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७

नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ।

तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।

स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । धर्मार्थदर्शिनः धर्मार्थं द्रष्टुं शील यस्य तथाभूतस्य धर्मशास्त्रशस्यार्थशास्त्रज्ञस्य चेत्यर्थः । व्यसनं अक्षयूते ससाक्तिम् । 'व्यसनं त्यज्यमे सक्तौ' इति मेदिनी । द्यूतं च कामजं व्यसनं राज्ञाम् । तदाह मनुः । (७-४७) 'भृगयाक्षा दिवास्वप्नः + कामजो दशको गणः' इति । एतेन चार्थधर्मयोर्नाशस्तेनैवोक्तः 'कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्याम्' इति ।

(१४) तत इति । दुःखेन करणभूतेन कर्षिता कर्ष आकर्षणं स संजातो यस्यास्तयाभूता । दुःखाकृष्टेत्यर्थः । शोकोपहतचेतना शोकेनोपहता प्रस्ता चेतना बुद्धिर्यस्याः सा । बाष्पकलया बाष्पेण कण्ठानिरोधहेतुना दुःखजेनाश्रुणा कला अव्यक्तमधुरा तथा वाचा ।

(१५) दमयन्त्या वचनमाह राज्ञिति । त्वां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः । द्वारि द्वारदेशे । 'स्त्री द्वाद्धारम्' । इत्यमरः । राजभक्तिपुरस्कृतः राजविपयकेणानुरागेण पूजितः (समाननीयता प्राप्तः) पुरः अग्रे कृत इति वा राजभक्त्या पश्चादवस्थाय नोद्यमान इवेत्यर्थः । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इति सः । एतेनायस्यं द्रष्टव्यत्वं द्योत्यते । इतः परं पद्यमेकं प्रक्षिप्तमिति न व्याख्यायते ।

(१६) तमिति । तामित्यस्य नाभ्यभाषतेत्युत्तरेण सन्धः । एवमुत्तरत्रापि प्रतिश्लोकं यावदध्यायम् । रुचिरापाङ्गीं रुचिरौ मनोहरौ अपाङ्गी नैत्रप्रान्तौ यस्यास्ताम् । विलपन्तीं रुदतीम् ।

(१७) आविष्ट इति । कलिना आविष्टः शरीरे कृतप्रवेशः । एष चाभाषणे हेतुः । मन्त्रिण इत्यस्य जग्मुरित्युत्तरेण सन्धः ।

(१८) नेति । व्रीडिताः आत्मनोऽवमानेन लज्जिताः । अयं राजा नास्ति । इवेति गम्यम् । असन्निधायमिदानीमिति मन्वाना इति शेषः ।

१ इतः परं 'वृद्धेर्नांक्षणमुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वितः । आगतं सहितं राज-
न्यग्रसादानलम्बनम् ॥' इत्यधिकं कपुस्तके ।

वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पैणकालममन्यते ॥ ८

हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।

आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९

तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।

निवारणेऽभवच्छत्तो दीव्यमानमरिंदमम् ॥ १०

ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत ! ।

राजानं द्रधुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११

ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यनेदयत् ।

एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२

निवेद्यतां नैपधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।

‘ ऋष्यशाकाटिकाद्यूतव्यवहार ’ इति पणशब्दार्थेषु मेदिनी ।

(९) हिरण्यस्येति । हिरण्यस्य हेमः । शोभे पृष्ठी । हिरण्यमित्यर्थः । एवमुत्तरनापि । सुवर्णस्य शोभनवर्णस्य यानयुग्यस्य युग स्कन्धकाष्ठ वहति युग्याः । ‘ तद्वहति रथयुगमासङ्गम् ’ इति यत् । यानानि रथादीनि बाहू-
नानि युग्या अश्ववृषादयश्च यानयुग्य तस्य । सर्वो द्वन्द्वो विभापयैकवद्भवती-
त्येकवद्भावः । तदित्यर्थः । वाससाम् वस्त्राणीत्यर्थः । कलिना आविष्टो नलः ।
जीयते स्म अजीयत पुष्करेणेति शेषः । जयतेर्दुहादित्वेन द्विकर्मकत्वाच्चलस्य
च हिरण्यादीनां च कर्मत्वम् । अभिभवपूर्वकं च ग्रहणं जयतेरर्थः ।

(१०) तमिति । अक्षमदसंमत्तं द्यूतजन्येन मदेनोन्मतीभूतं सुहृदा-
मध्ये । निर्धारणे पृष्ठी । कश्चन कोऽपि । अरिंदमं शत्रुशमनं दीप्यमानं ते-
जसा प्रज्वलन्तं तम् । पृष्ठार्थेऽसौ द्वितीया । निवारणशब्दस्य कृदन्तया
‘ कर्तृकर्मणोः कृती ’ ति पठ्या अवश्यमावित्वात् आर्पित्वास्तु द्वितीयेत्येके ।
दीक्षितास्तु ‘ अनित्येय पृष्ठी, तदर्हमिति निर्देशात् । ’ इति कौस्तुभे प्राहुः ।
ततश्च नानं द्वितीयाया असाधुत्वम् । शरणदेवोप्येवम् ।

(११) तत इति । पौरजनाः पुरवासिनो लोकाः । मन्त्रिभिः मन्त्रो-
राजकार्याणां रहस्यालोचनमस्ति कार्यत्वेन तेषां तैः । मत्वर्यं इति । आतुर-
अक्षयूतरूपेण रोगेणानिभूतम् । ‘ विकृतो व्याधितोऽपटुः । आतुरः ’ इत्यमरः
राजानं निवारयितुं द्रधुमागच्छन् ।

(१२) तत इति । सूतः सारथिः । ‘ सूतस्तु सारथौ तक्षिण ’ इति
मेदिनी । कार्यवान् कार्यं किमपि कर्तव्यमस्त्यस्य तथाभूतः । कार्यार्थीत्यर्थः ।

(१३) सूतस्य वचनमाह निवेद्यतामिति । नैपधाय नलाय । निवेद-
नीयमाह सर्वा इति । प्रकृतयः पौरवर्गाः । ‘ प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादि-
स्वभावनयोः । ×× पौरवर्गे ’ इति मेदिनी । अमृष्यमाणः असहमानः ।

१ प्राप्त (क) २ अत पर ‘ तत, स राजा सहासा दैवितुं संप्रचक्रमे ।
भाता देवाभिभूतेन देवाविष्टो जनाधिपः । ’ इत्यधिकं कपुस्तके ।

अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३

ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्पिता ।

उवाच नैपथं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४

राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।

मन्त्रिभिः सहितः सर्वे राजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५

तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ।

तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्ती तथाविधाम् ॥ १६

आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ।

ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७

नायमस्तीति दुःखार्ता प्रीडिता जग्मुरालयान् ।

तथा तदभवद्भूतं पुष्करस्य नलस्य च ।

स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । धर्मार्थदर्शिनः धर्मार्थां द्रष्टुं शील यस्य तथाभूतस्य धर्मशास्त्रशस्यार्थशास्त्रशस्य चेत्यर्थः । व्यसन अधश्चूते सत्सक्तिम् । 'व्यसन त्वशुभे सक्तौ' इति मेदिनी । चूतं च कामज व्यसनं राज्ञाम् । तदाह मनुः । (७-४७) 'मृगायाक्षा दिवास्वप्नः + कामजो दशको गणः' इति । एतेन चार्थधर्मयोर्नाशस्तेनैवोक्तः 'कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्याम्' इति ।

(१४) तत इति । दुःखेन करणभूतेन कर्पिता कर्ष आकर्षणं स संजातो यस्यास्तथाभूता । दुःखाकृष्टेत्यर्थः । शोकोपहतचेतना शोकेनोपहता प्रस्ता चेतना बुद्धिर्यस्याः सा । बाष्पकलया बाष्पेण कण्ठानिरोधहेतुना दुःखेनाश्रुणा कला अव्यक्तमधुरा तया वाचा ।

(१५) दमयन्त्या यचनमाह राज्ञिति । त्वा दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः । द्वारि द्वारदेशे । 'स्त्री द्वाद्द्वारम्' । इत्यमरः । राजभक्तिपुरस्कृतः राजविपयकेनानुरागेण पूजितः (समाननीयता प्राप्तः) पुरः अग्रे कृत इति वा राजभक्त्या पश्चादवस्थाय नोद्यमान इवेत्यर्थः । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इति सः । एतेनावश्यं द्रष्टव्यत्वं द्योत्यते । इतः परं पद्यमेकं प्रक्षिप्तमिति न व्याख्यायते ।

(१६) तामिति । तामित्यस्य नाभ्यभाषतेत्युत्तरेण सवन्धः । एवमुत्तरत्रापि प्रतिश्लोकं यावदध्यायम् । रुचिरापाङ्गीं रुचिरौ मनोहरौ अपाङ्गौ नेत्रप्रान्तौ यस्यास्ताम् । विलपन्तीं वदतीम् ।

(१७) आविष्ट इति । कलिना आविष्टः शरीरे कृतप्रवेशः । एष चाभाषणे हेतुः । मन्त्रिण इत्यस्य जग्मुरित्युत्तरेण सवन्धः ।

(१८) नेति । प्रीडिताः आत्मनोऽवमानेन लजिताः । अयं राजा नारितः । इवेति गम्यम् । असन्निवायमिदानीमिति मन्वाना इति शेषः ।

१ इतः परं 'वृद्धेर्नाश्रणमुख्यैश्च वणिगांश्च समन्वितः । आगतं सहितं राज्ञे-
नवप्रासादावलम्बनम् ॥' इत्यधिकं कपुस्तके ।

युधिष्ठिर ! बहुन्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८
इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
ऊनपष्ठितमोऽध्यायः ।

पष्ठितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १
भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३

आलयान् गृहान् । 'गृहा' पुंसि च भूम्येव निकायनिलयालयाः । 'इत्यमर
तथा तेन प्रकारेण । बहून् मासान् अनेकेषु मासेष्वविच्छिन्नमित्यर्थः । काला
ध्वनोरत्यन्तसंयोगे ' इति द्वितीया । तु किन्तु पुण्यश्लोकः पावित्रकीर्तिर्नल
अजीयत जितः । पुष्करेणेत्यर्थात् । 'श्लोको यशसि पद्ये च' इत्यमरः ।
इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिन्यामेकोनपष्ठितमोऽध्यायः ।

(१) दमयन्तीति । देवने द्यूते उन्मत्तवत् उन्मत्तमिव गतचेतस
नष्टविवेकम् । चेत शब्दोऽत्र विवेकं लक्षयति । देवने गतः प्रविष्टः अत्यन्त
मासक्तमिति यावत् चेतो यस्य तथाभूतं वा । दमयन्ती—

(२) भयेति । भयेन, विपद्ः समापतनसंभावनया जातेन शोकेन च समाविष्टा
अत्यन्तमाविष्टा । पार्थिवं प्रति राज्ञो नलस्य विषये । तत् तस्मिन्काले समुपास्थित
सुमहत् अत्यन्तमद्भुतविशिष्टं कार्यं आत्मनः कर्तव्यं इति चिन्तयामास । शैली-
भगवतो बादरायणस्य यत्तस्मिन्विषये तदानीं सुमहत्कार्यमित्याकलयामासे
त्याद्यर्थे तं प्रति तत्सुमहत्कार्यमित्यादि प्रयुङ्क्ते । अत एव च प्रयुक्तं पूर्वं
आपि 'चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्त्वा सुता प्रति' इति (५१-७)

(३) सेति । तत् द्यूत पाप अनिष्ट अनिष्टहेतुमित्यर्थः । पापशब्दोऽनि-
ष्टार्थः कल्पद्रुमे द्रष्टव्यः हेतुहेतुमतोरभेदोपाचरः । शङ्कमाना संभावयन्ती
तत्प्रियं तस्य राज्ञः प्रियं चिकीर्षन्ती कर्तुमिच्छन्ती नलमिति उपक्रमानुरो
धात्सर्वनामैव परामर्शनीये नलमिति प्रयोग आर्पित्यात् । हृतसर्वस्व हृतं स
स्व धन यस्य तथाभूत उपलभ्यं ज्ञात्वा । उपपूर्वो हि लभिर्ज्ञानार्थः । अब्र-
वीदित्यस्य बृहत्सेनामित्यनेनोत्तरेण सबन्धः ।

बृहत्सेनामतियशां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।
 हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४
 बृहत्सेने ! प्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
 आचक्ष्वं यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥ ५
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा नलमाप्रजन् ॥ ६
 तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।
 न्यवेदयद्भीममुता न च र्सं प्रत्यनन्दत ॥ ७
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा !
 दमयन्ती पुनर्वेश्म श्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ८

• (४) बृहत्सेनामिति । बृहत्सेनेति धात्र्याः सशा । अतियशा अत्यन्त यशो यस्यास्तथाभूताम् । यशसोऽदन्तत्वमार्पणम् । धात्रीमुपमातरम् । परिचारिकां सेविकाम् । परिपूर्वो हि श्रुतिः सेवने । हितां हितकारिणीम् । सर्वार्थकुशलां सर्वेषु कार्येषु कुशलाम् । सुभाषिता शोभन भाषित भाषण यस्यास्तथाभूताम् । भाषितमिति भाषेर्नपुसके भावे क्तः । अनुरक्ता अनुरागवतीम् ।

(५) वचनमाह बृहत्सेन इति । प्रज गच्छ नलशासनात् नलस्याशया अमात्यान् अमां सह भवाः तेषु तेषु कार्येष्वालोचनार्थं वर्तमाना अमात्या मन्त्रिणः तान् । ' अव्ययाच्यप् ' इति ल्यप् । ' मन्त्री धीसाचिवोऽमात्य ' इत्यमरः । आनाय्य आनीयेत्यर्थः । निवृत्तप्रेषणाक्षयतेः प्रयोजकणिचि क्त्यो ल्यप् । दूतादिद्वारा आनाय्येति वार्थः । तन्मन्दिरात्कार्यस्थानमानीयेत्यर्थः । अर्थस्य रहस्येव निवेदनीयत्वादानाय्याचक्ष्वेत्युक्तिः । यत् द्रव्यं हृत पुष्करेणेत्यर्थात् च किञ्च यत् अवशिष्ट अवशेषभूत वसु द्रव्यं नलस्य तदाचक्ष्व । अतः परं कपुस्तके सहृदयमानमावश्यकं प्रक्षिप्तं स्पष्टार्थं पद्यम् ।

(६) तत इति नलशासनं बृहत्सेनया कथितं विज्ञाय भ्रात्वा । अपीति वितर्कः । नः अस्माकं भागधेयं भाग्यं स्यादपि । कच्चिदस्मदीयं भाग्यं नलनूतविरामलक्षणं फलं प्रदर्श्यात्मनोऽस्तित्वं प्रकाशयेत् ? इति उक्त्वा । आप्रजन् आगताः ।

(७) ता इति । तुकारस्तत इत्यर्थः । भीममुता दमयन्ती कर्त्री ताः सर्वाः प्रकृतयो मन्त्रिणः द्वितीयं द्वितीयवारं समुपस्थिताः प्राप्ताः इतीति शेषः । इति न्यवेदयत् अकथयत् नलायेत्यर्थात् । स नलः चकरस्त्वर्थः । न प्रत्यनन्दत नाभ्यनन्दयत् नन्दतिरश्रान्तर्भाषितव्यर्थः । आर्पमात्मनेपदम् ।

(८) वाक्यमिति । सा दमयन्ती भर्तारं पतिं नलं वाक्यमात्मनो वचनं अप्रतिनन्दन्तं अभिनन्दनेनायोजयन्तं अभिवीक्ष्य वेश्म एहं प्रविवेश ।

१ अतः परं ' इत्येवं सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर । उवाच देव्या वचनं मन्त्रिणां सा समीपतः ॥ ' इत्याधिकं कपुस्तके । २ पुनराप्रजन् (क) ३ तत् (क. म. न.)

निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् ।
 नलं च हृतसर्वस्वं धार्त्रीं पुनरुवाच ह ॥ ९
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्णेयं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपास्थितम् ॥ १०
 बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्णेयमानयामास पुन्यैरामकारिभिः ॥ ११
 वाष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयच्छलक्ष्णया गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १२
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विपमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १३
 यथा यथा हि नृपतिः पुष्करैरेव जीयते ।
 तथा तथाऽस्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १४

(९) निशम्येति । अक्षान् पाशकान् पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् पुण्यश्लोकान् नलात् पराङ्मुखान् विमुखान् नलविरुद्धानित्यर्थः निशम्य श्रुत्वा । हृतसर्वस्व हृत सर्वं स्व धन यस्य तथाभूतम् ।

(१०) बृहत्सेने इति । हे कल्याणि शुभे बृहत्सेने ! नलशासनात् नलस्याज्ञया वाष्णेयमेतज्ज्ञमान सूत साधिम आनय । कुत इत्याह महादिति । यतः महत् कार्ये प्रयोजन । ' कार्ये हेतौ प्रयोजने ' इति मेदिनी ।

(११) बृहत्सेनेति । आसकारिभिः आसशब्दोऽत्र भावप्रधानः । आसेन आसतया श्रद्धेतया कर्तुं कार्यमनुष्ठानं शीलं येषां तथाभूतैः । श्रद्धैरित्यर्थः । आनयामास । आनयतेर्ष्यन्ताद्धिद् । आप्तेतिभावप्रधानो निर्देशः ।

(१२) वाष्णेयमिति । सान्त्वयन्नित्यर्थे पुस्त्य, सान्त्वयन्तीत्यर्थः । पान्त्वयन्नित्यर्थः इत्यतश्चौरादिकालङ्घः शता । सामप्रयोगे विपयीकुर्वतीत्यर्थः । स्वामिनः पराभवमसहमानस्य धोमसमावनया सान्त्वनम् । श्लक्ष्णया मनोहरया । अनिन्दिता प्रशसनीया, देशकालज्ञा देशमात्मनाऽधिष्ठित, कालं च जानाति तथाभूता । तस्मिन् देशे तथाविधे च काले यत्कर्तव्यं तज्ज्ञानतीत्यर्थः । प्राप्तकालं प्राप्तः कालो यस्य तथाभूतम् । वचनमित्यध्याहार्यम् ।

(१३) यचनमाह जानीषे इति । त्वयि त्वद्विषये तथा सम्यग्वृत्तः सम्प्रक्वृत्त वर्तन यस्य तथाभूतः । तथा त्वं जानीषे । एतेन च समयेऽस्मिन्साहाय्यस्याकरणे कृतप्रत्वापत्तिरिति द्योत्यते । विपमस्थस्य संकटे वर्तमानस्य । ' कुतस्त्वा कर्मलमिदं विपमे समुपास्थितम् । ' इति गीता ।

(१४) विपममाह यथेति । द्यूते रागः प्रणय आसक्तिरिति यावत् । भूयः भूयिष्ठ यथा तथा अभिवर्धते ।

यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्तिनः
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १५
 सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथाऽयं न शृणोति च ।
 ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६
 नूनं मन्ये न दोषोस्ति नैषधस्य महात्मनः ।
 यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७
 शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सारथे कुरु मद्बचः ।
 न हि मे शुष्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि ॥ १८

(१५) आस्तां नन्वेतत् । कदाचिदेतेनापि पुष्करो जीयेतेति चेन्नैतदस्तीत्याह यथा चेति । यथा पुष्करस्य वशवर्तिनः सन्तः पतन्ति तथा नलस्यापि अक्षेषु विपर्ययः वैपरीत्य वशवर्तित्वाभाव इत्यर्थः । तदत्र नास्ति विजयप्रत्याशेति भावः ।

(१६) यद्येवं, उपदिश्यतामिदानीं सुहृद्भिरिति चेत्तदपि निष्फलमित्याह सुहृदिति । सुहृदां मित्राणां स्वजनानां स्वीयानां (संबन्धिनां) च वाक्यानि यथावत् यथायोग्यं न शृणोति न च नशृणोत्यपि । दूरे तावत्तदुपादिष्टार्थानुष्ठानमिति भावः । ननु भोः सुहृदुपदेशापेक्षया सहधर्मिण्युपदेशो ज्यायान् । स हि बलादिवावर्जयत्यन्तःकरणं सर्वाङ्गमनोरम इति प्रवृत्त्यता तावदत्रेति चेत्सोऽप्यत्र काननचन्द्रिकायमान एवेत्याह ममेति । नाभिनन्दति न बहुमन्यते । तत्र हेतुः मोहित इति । मोह विवेकशक्तिशून्यता प्राप्तः । 'अहह गहनो मोहमहिमे' ति भावः ।

(१७) ननु भो गरीयानय दोषो यदात्मनो बहिश्चराणां प्राणानां सहधर्मिण्या अपि वचो न शृणोति चेन्नायमेतस्य दोषः किन्तु भवितव्यताया एवेत्याह यत्त्विति । राजा मोहितः सन् यन्मे वचनं नाभिनन्दति सोऽयं तस्य महात्मनो नैषधस्य दोषो नूनं नेति मन्य इति संबन्धः । 'प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः, सर्वङ्कषा भगवती भवितव्यतैवे' ति भावः ।

(१८) तदिदानीं त्वयैवाधीयतां साहाय्यमित्याह शरणमिति । त्वां शरणं रक्षितारं प्रपन्ना प्राप्ता । त्वमेवेदानीं नो रक्षितेति भावः । मद्बचः मद्बुक्तमर्थमित्यर्थः । ननु भोः प्रतीक्ष्यतां तावत् कदाचित्परस्ताद्विजयोऽप्यस्य सम्भविष्यतीति चेन्नैतदस्तीत्याह नेति । मे मम भावो हृदयं न शुष्यते न निर्मलं भवति । संदिग्ध इवेत्यर्थः । अतः कदाचित् विनशेदपि विनाशमपि प्राप्नुयात् । सभावनायां लिङ् । 'गणकार्यमनित्यम्' इत्युक्तेः 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादिवत् शप् । शुष्यत इत्यर्पमात्मनेपदम् । 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' इति मनसो मे सान्दिग्धत्वमेव

१ नैषधः (क) २ इतः प्राक् 'यथा राक्षः प्रदीप्तानां भाग्यानामवमारये ।' इत्यधिकं पदार्थं कपूरत्वे । ३ शेषः (क) ४ विनाशं प्रति सारथे (क)

निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् ।
 नलं च हृतसर्वस्वं धार्त्री पुनरुवाच ह ॥ ९
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्णेयं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ १०
 बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ११
 वाष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयच्छलक्ष्णया गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १२
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विपमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १३
 यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते ।
 तथा तथाऽस्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १४

(९) निशम्येति । अधान् पाशकान् पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् पुण्यश्लोकान् नलात् पराङ्मुखान् विमुखान् नलविरुद्धानित्यर्थः निशम्य श्रुत्वा । हृतसर्वस्व हृत सर्वे स्व धन यस्य तथाभूतम् ।

(१०) बृहत्सेने इति । हे कल्याणि शुभे बृहत्सेने ! नलशासनात् नलस्याज्ञया वाष्णेयमेतन्नामान सूत सारथिम् आनय । कुत इत्याह महादिति । यतः महत् कार्यं प्रयोजन । ' कार्यं हेतौ प्रयोजने ' इति मेदिनी !

(११) बृहत्सेनेति । आप्तकारिभिः आप्तशब्दोऽन भावप्रधानः । आप्तेन आप्ततया श्रद्धेयतया कर्तुं कार्यमनुष्ठानु शील येषां तथाभूतैः । श्रद्धेयैरित्यर्थः । आनयामास । आनयतेर्ण्यन्ताह्रिद् । आप्तेतिभावप्रधानो निर्देशः ।

(१२) वाष्णेयमिति । सान्त्वयन्नित्यार्पे पुस्त्य, सान्त्वयन्तीत्यर्थः । पान्त्वसान्त्वप्रयोग इत्यतश्चौरादिकालटः शता । सामप्रयोगे विपयीकुर्वतीत्यर्थः । स्वामिनः परामवमसहमानस्य शोभसभावनया सान्त्वनम् । श्लक्ष्णया मनोहरया । अनिन्दिता प्रशसनीया, देशकालज्ञा देशमात्मनाऽधिष्ठित, कालं च जानाति तथाभूता । तस्मिन् देशे तथाविधे च काले यत्कर्तव्यं तज्ज्ञानतीत्यर्थः । प्राप्तकाल प्राप्तः कालो यस्य तथाभूतम् । वचनमित्यध्याहार्यम् ।

(१३) वचनमाह जानीषे इति । त्वयि त्वद्विषये तथा सम्यग्वृत्तः सम्यग् वृत्तं वर्तनं यस्य तथाभूतः । तथा त्वं जानीषे । एतेन च समयेऽस्मिन्साहाय्यस्थावर्णे कृतप्रत्यापत्तिरिति ज्ञोत्यते । विपमस्थस्य संकटे वर्तमानस्य । ' कुतस्त्वा कदमलमिदं विपमे समुपास्थितम् । ' इति गीता ।

(१४) विपममाह यथेति । द्यूते रागः प्रणय आसक्तिरिति यावत् । भूयः भूयिष्ठ यथा तथा अभिवर्धते ।

यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्तिनः

तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १५

सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथाऽयं न शृणोति च ।

ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६

नूनं मन्ये न दोषोऽस्ति नैपथस्य महात्मनः ।

यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७

शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सारथे कुरु मद्बचः ।

न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि ॥ १८

(१५) आस्तां नन्वेतन् । कदाचिदेतेनापि पुष्करो जीयेतेति चेन्नैतदस्तीत्याह यथा चेति । यथा पुष्करस्य वशवर्तिनः सन्तः पतन्ति तथा नलस्यापि अक्षेषु विपर्ययः वैपरीत्य वशवर्तित्वाभाव इत्यर्थः । तदत्र नास्ति विजयप्रत्याशेति भावः ।

(१६) यत्रैवं, उपदिश्यतामिदानीं सुहृद्भिरिति चेत्तदपि निष्फलमित्याह सुहृदिति । सुहृदां मित्राणां स्वजनानां स्वीयानां (संवन्धिनां) च वाक्यानि यथावत् यथायोग्यं न शृणोति न च नशृणोत्यपि । दूरे तावत्तदुपादिष्टार्थानुष्ठानमिति भावः । ननु भोः सुहृदुपदेशापेक्षया सहधर्मिण्युपदेशो ज्यायान् । स हि बलादिबाधजयत्यन्तःकरणं सर्वाङ्गमनोरम इति प्रवृत्त्यतां तावदत्रेति चेत्सोऽप्यत्र काननचन्द्रिकायमान एवेत्याह ममेति । नाभिनन्दति न बहुमन्यते । तत्र हेतुः मोहित इति । मोह विवेकशक्तिशून्यता प्राप्ताः । 'अहह गहनो मोहमाहिमे' ति भावः ।

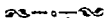
(१७) ननु भो गरीयानय दोषो यदात्मनो बहिश्चराणां प्रागानां सहधर्मिण्या अपि वचो न शृणोति चेन्नायमेतस्य दोषः किन्तु भवितव्यताया एवेत्याह यत्त्विति । राजा मोहितः सन् यन्मे वचनं नाभिनन्दति सोऽयं तस्य महात्मनो नैपथस्य दोषो नूनं नेति मन्ये इति संबन्धः । 'प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः, सर्वङ्कपा भगवती भवितव्यतैवे' ति भावः ।

(१८) तदिदानीं त्वयैवाधीयतां साहाय्यमित्याह शरणमिति । त्वां शरणं रक्षितारं प्रपन्ना प्राप्ता । त्वमेवेदानीं नो रक्षितेति भावः । मद्बचः मनुक्तमर्थमित्यर्थः । ननु भोः प्रतीक्ष्यतां तावन् कदाचित्परस्ताद्विजयोऽप्यस्य संभविष्यतीति चेन्नैतदस्तीत्याह नेति । मे मम भावो हृदयं न शुध्यते न निर्मलं भवति । सदिग्ध इवेत्यर्थः । अतः कदाचित् विनशेदपि विनाशमपि प्राप्नुयात् । संभावनायां लिङ् । 'गणकार्यमनित्यम्' इत्युक्तेः 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादिवत् शप् । शुध्यत इत्यर्पमात्मनेपदम् । 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' इति मनसो मे सन्दिग्धत्वमेव

१ नैपथः (क) २ इतः प्राक् 'यथा राजः प्रदीप्तानां भाग्यानामवसारथे' । इत्यधिकपदार्थकपूस्तके । ३ शेषः (क) ४ विनाशं प्रति सारथे (क)

ऋतुपर्ण स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
 भृतिं चोपययौ तस्य सारध्येन महीपतेः ॥ २५
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 पष्ठितमोऽध्यायः ।

एकपष्ठितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

ततस्तु याते वाष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किञ्चन ॥ १
 हृतराज्यं नलं राजप्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
 द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
 शिष्टा ते दमयन्तेका सर्वमन्यज्जितं मया ।
 दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
 पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
 व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ४

(२५) ऋतुपर्णमिति । ऋतुपर्णो नलसमसामयिकोऽयोध्याधिपतिः ।
 उपतस्थे वृत्तिलिप्सया उपजगाम । 'उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लिट्' 'वा लिप्सायामिति
 षक्तव्य' मित्यात्मनेपदम् । भृतिं वेतनं, सारध्येन सारथि कर्मणा करणभूतेन ।
 इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया वाल्मोहिन्या पष्ठितमोऽध्यायः ।

(१) तत इति वाष्णेये पूर्वाध्यायनिर्दिष्टे सारथी । याते सति । पुण्य-
 श्लोकस्य नलस्य राज्यं राष्ट्रम् । यच्च अन्यत् किञ्चन किमपि वसु द्रव्यं तद-
 पीति षच्छब्दबलालभ्यते ।

(२) हृतराज्यमिति । प्रहसन् परिहासविपकीकुर्वन् प्रहासशब्दश्च
 परिहासार्थः 'प्रहासे च मन्योपपद' इत्यथ सिद्धातकौमुद्यां द्रष्टव्यः । भूयः
 पुनरपि द्यूतं कर्तुं प्रवर्ततां प्रवृत्तं भवतु । प्रतिपाणः प्रतिपणीकरणार्थं वस्तु ।
 पण एव पाणः । स्वार्थेऽण् । आदितः पुष्करेण पणीकृते वस्तुनि पणीकरणी-
 यस्य नलस्य वस्तुनः प्रतिपणत्वोक्तिः ।

(३) शिष्टेति । एका केवला । शिष्टा अवशिष्टा । पणः पणीकर-
 णम् । साधु यथा तथा वर्तता भवतु ।

(४) पुष्करेणेति । मन्युना कोपेन हेतुभूतेन । व्यदीर्यतेव विदीर्णं
 वभूयेव । निपूर्वादीर्यतेर्लिट् । चकारस्वरथे । च किन्तु एन पुष्करं किञ्चित्
 किमपि । नाब्रवीत् नोक्तवान् विपदि सहिष्णुत्वस्यैव श्रेयस्त्वादिति भावः ।

१ च सदशौ चास्य सारध्येन नियोजिनः (क) २ महीपत (च. म.)
 ३ यच्चापि (क) ४ द्यूतं (क)

त्रिरात्रमुपितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०

पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।

प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ॥ ११

क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।

अपश्यच्छकुनान्काश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ १२

स चिन्तयामास तदा निपघाधिपतिर्वली ।

अस्ति भक्ष्यो समागम्यं वसु चेदं भविष्यति ॥ १३

ततस्तान्परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।

तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १४

उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।

दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १५

वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।

न्तोऽपीति मुकुटः । जलमात्रेण केवलेन जलेन करणभूतेन वर्तयन् वृत्तिं कुर्वन् सन् । जलमात्रमेवाभ्यवहरन् सन्नित्यर्थः । उपितः वास कृतवान् ।

(११) पीड्यमान इति । क्षुधा क्षुधया कर्ष्या । तत्र नगरसमीपे फलमूलानि कर्षयन् आकर्षन् । चौरादिकस्यापरिसमाप्तत्वाणिन् स्वाधेन । प्रातिष्ठत प्रयाण कृतवान् । 'समयप्रविश्यःस्थ' इत्यात्मनेपदम् । अन्वगात् अन्वगमत् । इणो लुङ् ।

(१२) क्षुधयेति । बहुतिथे बहूना पूरणे । 'बहुपूरागणसघस्य तिथुक्' इति इट् तिथुरु च । अहनि दिवसे । हिरण्यसदृशच्छदान् हिरण्येन सुवर्णेन सदृशाच्छदाः पश्चाणि येषां तथाभूतान् । 'छदः पलाशे गरुति' इति मेदिनी । शकुनान् पक्षिणः । 'शकुन्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः ।

(१३) अस्तीति । अयं पक्षिसमूहः भक्ष्यः भक्षणार्हः । इदं पक्षिसमुदायरूपं वसु धनं च भविष्यति । स्वर्णमयत्वादेतत्पक्षाणामिति भावः ।

(१४) तत इति । परिधानेन परिधीयते गात्रमनेन तथाभूतेन । करणे स्पृष्ट् । वाससा वस्त्रेण । अधोवसनेनेत्यर्थः । तदेकवस्त्रत्वात्तस्य । परिधानशब्दस्याधोवसनवाचित्वेऽपि परिधानसाधनवाचकता विशिष्टवाचकानामिति न्यायात् । सर्वे पक्षिणः विहायसा आकाशमार्गेण ।

(१५) उत्पतन्त इति । उत्पतन्तः उड्डयमानाः खगाः पक्षिणः । दिग्वाससं दिश एव वासो यन् यस्य तथाभूतं वस्त्रशून्यमित्यर्थः । तत एव च अधोमुखं अवनतमुखम् । लज्जितत्वादिति भावः ।

(१६) वचनमाह वयमिति । सुदुर्बुद्धे । सुतरां दुष्टा बुद्धिर्यस्य तथाभूतं नलः । गालिरियम् । वयं पक्षिणः । अक्षाः पाशकाः । वासो वस्त्रं जिहीर्षवः इर्तुमि-

आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वधि ॥ १६-

तान्समीपगतानक्षानात्मानं च निवाससम् ।

पुण्यश्लोकस्तदा राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १७

येषां प्रकोपाद्देश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।

प्राणयात्रां न विन्देयं दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः ॥ १८

येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्ममि नैपथाः ।

इमे ते शकुना भूत्वा वासो भीरु हरन्ति मे ॥ १९

वैपम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।

भर्ता तेऽहं नित्रोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ।

एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।

अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २१

एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

च्छन्तः सन्तः । हरते सन्नतादुः । आगता । किमर्थमियमिच्छेत्याह नेति । द्वित्वयि सवाससि वन्नयुक्ते गते सति नः अस्माकं प्रीतिः हर्षः न तस्मादागता इत्यर्थः ।

(१७) तानिति । निवासस विगत वासो यस्मात्तथाभूत वत्प्रच्युतमित्यर्थः ।

राजन्नित्रय वीक्ष्येति पाठः साधुतमः । तान्पक्षिरूपानक्षानात्मानं च वीक्ष्येत्यर्थः ।

(१८) वचनमाह येषामिति । हे अनिन्दिते प्रशस्ते दमयन्ति । येषां प्रकोपात् हेतुभूतात् ऐश्वर्यात् प्रच्युतः प्रभ्रष्टः दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः सन्नपि प्राणयात्रां प्राणरक्षणोपायं अभ्यवहाय, यात्राशब्द उपायार्थः कल्पद्रुमे द्रष्टव्यः । न विन्देयं प्राप्तुं न शक्नुयाम् । शक्तिं लिङ् चेति । विन्दतोर्लिङ् ।

(१९) येषामिति । येषां कृते यैरेव निमित्तभूतेरित्यर्थः । ' निमित्त पर्यायप्रयोगे सर्वासं प्रायो दर्शनमिति पट्टी । कृतेऽशब्दस्त्वव्ययम् । नैपथाः निपथा निवासो येषां ते (निपथदेशवासिनः) लोकाः कर्तारः । ' सौरेय निवास ' इत्यण् । मयि मद्विषये । त इमे अक्षा इत्यर्थः । हे भीरु भयगाले दमयन्ति । ' वासश्चापहरन्ति मे ' इति पाठे चकारोऽप्यर्थः । अन्यत्सर्वमपहतमिदानीमयशिष्टं वासोऽप्यपहरन्तीत्यर्थः ।

(२०) वैपम्यमिति । परम आत्यन्तिकं वैपम्यं दुःखम् । गतचेतनः नष्टबुद्धिः । ' प्रतिपञ्चसिचेतनाः ' इति बुद्धिपर्यायेष्वमरः । हितं हिते हेतुभूतं इदं मयोदीर्यमाण । नित्रोध शृणु । निपूर्वको हि बोधतिः श्रवणार्थः ।

(२१) अथ पितृपुरमेव प्रयातुं श्रेयासां दमयन्तीत्यभिप्रेत्य नानाविधदेशापनञ्छलेन विदर्भगामिनं मार्गमुपदिशति । एत इति । दक्षिणापथं दक्षिणा दक्षिणस्या दिशः पन्था देशविशेषः । यं निन्देदानीं दक्षिणेत्याचक्षते । दक्षिणादाजित्याच् । ' ऋक्पूर्वभूः पथादानञ ' इत्यञः । अवन्ती उज्जयिनी । केचित्तु नगरीयमुज्जयिनीतः श्रोतार्थान्तरितेत्याहुः । यस्तुतस्तु

१ मगीय (क. च.) २ वासश्चापहरन्ति मे (य.) ३ वासोऽप्यपहरन्ति मे (च.)

आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ॥ २२
 एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलान् ।
 अतःपरं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३
 एबद्धाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।
 उवाचासकृदातो हि भैमीमुदिश्य भारत ॥ २४
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःरेन कर्पिता ।
 उवाच दमयन्ती तं नैपथं करुणं वचः ॥ २५
 उद्वेजते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
 तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २६
 हृतराज्यं हृतरव्यं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमाश्रितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां निर्जने वने ॥ २७

‘यहङ्गक्रोजयिनी’ त्यादौ भास्करेणोजयिन्याः ‘रोहितकमवन्ती चेति’
 सूर्येण चावन्त्या भूमध्यरेखागतत्वेनोपवर्णनादवन्त्येवोजयिनी प्राचां मत
 इति प्रतीयते । अत एव च ‘उजयिनी स्याद्विशालावन्ती पुष्पकर-
 ष्णिनी’ इति हैमः ।

(२२) एष इति । पयोष्णी तापीत्यर्वाचीना । ‘तापी पयोष्णी
 रेवाचे’ त्यादिषु पुनः पुराणवचनेषु पयोण्यास्तापीत पार्थक्येन निर्देशा-
 द्भिन्नैव तापीतः पयोष्णीति प्रतीयते ।

(२३) एष इति । कोशलान् कोशलदेशम् । कोशला इति पाठे तु कोशलदे-
 शराजधानीमित्यर्थः । एतस्य च प्रदेशस्य विदर्भसन्निहितत्वाद्दमयन्त्यै निवेदनम् ।

(२४) एतदिति । एतत्पूर्वोक्त मार्गनिर्देशविषयकम् । समाहितः
 समाधानयुक्तः । तत्र हेतुमाह आर्त इति । हि यत भैमीमुदिश्य आर्तः
 दमयन्तीविषये पीडितः । दमयन्त्याः क्लेशेन क्लिश्यन्नित्यर्थः । वर वियोगो
 न तु प्रेयस्याः क्लेशानुभवावलोकनमिति मन्वानस्य मार्गोपदेशे समाहितता ।

(२५) तत इति । बाष्पकलया अव्यक्तमधुरया ।

(२६) उद्वेजत इति । उद्वेजते उद्वेग (खेद) प्राप्नोति । गण-
 कार्यस्यानित्यत्वाद्विजतेः शप् । विभेतीति वा । ‘ओषिजी भयचलनयोः’
 इत्युक्तेः । उद्वेपत इति पाठे तु भीत्या कम्पत इत्यर्थः । सर्वशः सर्वाणि
 अङ्गानि अवयवाः सीदन्ति अवशीर्यमाणानीष भवन्ति । दुःखातिशयवशा-
 दिति भावः । सकल्पमभिलाषम् ।

(२७) हृतेति । उत्सृज्य त्यक्त्वा । निर्जने जनशून्ये । पूर्वाधेन
 साहाय्यस्यावश्यकत्वं निर्जने वन इत्यनेन च साहाय्यस्यात्यन्तमसम्भवो
 योत्यने । नैष महर्षिमिण्या धर्म इति भावः ।

१ एष वास्याति (क) अथ गच्छति (घ.) २ दक्षिणां (क. च.)
 ३ उद्वेपते (क. च.)

श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयान्तस्य तत्सुरम् ।

वने घोरे महाराज नाजयिष्याम्यहं क्लमम् ॥ २८

१५ न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतम् ।

औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ २९

नल उवाच ।

एवमेतद्यथाऽऽत्य त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।

नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ३०

न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु शङ्कसे ।

त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वामनिन्दिते ॥ ३१

वसयन्त्युवाच ।

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहच्छसि ।

तत्किमर्थं विदुर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ? ३२

१६ अत्रैमि चाहं नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि ।

चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेया महीपते ॥ ३३

पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।

अतोऽनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरोपम ॥ ३४

(२८) एवमपि तात्रर्कि करिष्यसीति चेत्तत्राह श्रान्तस्येति । तत् अनुभूतपूर्वं मुन्य चिन्तयान्तस्य चिन्तयत । चिन्तयतेर्लेट शानच् । ' आग-
मशास्त्रमनियम् ' (प. शे. ९४) इत्युक्तेन मुनागम । नम ग्लानिम् ।

(२९) नेति । भार्यासमं भार्यया तुल्यम् । भिषजा दुःखरूपस्य
रोगस्य प्रतीकार जानानाना मतं समतम् । औषधं प्रतीकारोपाय । ते तुभ्यम् ।

(३०) एवमिति । सुमध्यमे शोभनो मध्यमो मध्यं यस्यास्तथाभूते ।
यथा आत्म्य प्रवीणि । ' हुव पञ्चानामादित ' इत्यादिना णरादिषु यत्वा-
हृदेशे च ' आहस्य ' इति य । एव तथा एतत् । आर्तस्य दुःखितस्य
नरस्य भार्यासमं मित्रं, भेषजं दुःखप्रतीकारोपायश्च नास्ति ।

(३१) परित्यागशङ्कामपनेतुमाह नेति । हे भीरु ! एतेन त्यागस्या
स्मत्ताञ्चितत्वं द्योयते । त्यक्तुकामं त्यागुं कामो यस्य तथाभूत । ' तुका
ममतसोऽपी ' ति मत्सोः । अत्र पर्याप्तं यथा तथा किं किमर्थं शङ्कसे
शङ्कोः । आत्मानं त्यजेयमिह त्वत्वेन त्यक्तुं शक्नुष्य न नीर न तु त्वाम् ।

(३२) यदीति । इह वने विहातुं त्यजुम् । तत् तर्हि ।

(३३) अत्रैमि मां त्यक्तुं नार्हसि इति अत्रैमि जाने । कृ. परतु
अरुह्येन वैशानिगवशात् । इति दद्या प्रागेन चेतसा उपलब्धिः (अति भूत
एव) एतेन एव । समावन्तानां लिङ् । अस्ति ररया मे त्यागसमम् इति भावः ।

(३४) कथमेव त्वमावन्त इत्याह पन्थानमिति । हि यत् नम ममम् । देहे

१. भार्यासमं भेषजम् । त्वत्वे हि त्वं दुःखेषु (क.)

यदि चायमभिप्रायस्तव ज्ञातीन्त्रजेदिति ।
 साहितावेव गच्छावो विदुर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३५
 विदुर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।
 तेन त्वं पूजितो राजन्सुरं वत्स्यासि नो गृहे ॥ ३६
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 नलयात्रायामेकपट्टोऽध्यायः ।

द्विपट्टितमोऽध्यायः ।

नल उवाच—

यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
 न तु तत्र गमिष्यामि विपमस्थः कथंचन ॥ १
 कथं समृद्धो गत्वाऽहं तव हर्षविवर्धनः ।

पट्टी । पन्थान अभीक्ष्ण पुन पुन. 'भूय. पुन पुन शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ।'
 इत्यमरः । आख्यासि कथयासि । अनिमित्त निष्कारण यथा तथा वर्धयासि ।
 एतेन ते निवेदनेन मे शोक प्रवर्धत इत्यर्थः ।

(३५) यदीति । ज्ञातीन् पितृकुलसंबन्धिनो बान्धवानिति यावत् ।
 त्रजेत् गच्छेत् । इय भार्येति शेषः । इतीत्यस्याभिप्राय इत्यनेन संबन्धः ।
 तदेति शेषः । यदि मन्यसे अनुमन्यसे इत्यर्थः ।

(३६) नास्ति ते तत्रानादरशङ्कापीत्याह विदुर्भेति । मानद बहुमान
 प्रद नल । पूजयिष्यति सत्करिष्यति । न अस्माक । तव मम चेत्यर्थः ।
 अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनम् । पितुर्गृह आत्मीयत्वारोपादियमुक्तिः । न
 इति परकोयत्वरुद्धकाया अयनवसरमभिप्रेतयति । वत्स्यासि वास करिष्यसि ।
 इति नलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्या एकपट्टोऽध्यायः ।

(१) दमयन्त्याः पितृकुलस्य पारक शङ्काभावमभ्युपगम्य गमनेऽनु-
 मतिं प्रकाशयति । यथेति । यथा यस्मात् तथा तस्मात् । ममेति आपयोर-
 भिन्नत्वादिति भावः । तु किन्तु तथापीत्यर्थः । विपमस्थः सकटे वर्त-
 मानः । कथंचन केनापि प्रकारेण न गमिष्यामि ।

(२) कथमिति । (पूर्वं) समृद्ध. समृद्धिमान् अत एव तव हर्षवर्धनः
 आनन्दस्याभिवर्धयिता सन् गत्वा (इदानीं) परिब्युतो राज्यतो भ्रष्टः पारिव्रज
 इति पाठे परिधीनः सन् । 'दीव्यतेर्दिवोऽविजिगीषायाम्' इति निष्ठातस्य नः ।

१ राजन् भविष्यति । २ 'बृहदथ उवाच । इत्युक्तः स तदा देव्या
 नलो वचनमब्रवीत् ।' इत्यतः पूर्वमधिकं कपुस्तके ।

परिच्युतो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २

बृहदश्व उवाच—

इति सुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।

सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोर्धेन संवृताम् ॥ ३

तावेकवस्त्रसंवीतावदमानारितस्ततः ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४

तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निपधाधिपः ।

वैदर्भ्या सहितो राजा निपसाद् महीतले ॥ ५

स चैकैवस्त्रो मलिनो विवर्णः पांसुगुण्डितः ।

दमयन्त्या सह श्रान्तः मुष्वाप धरणीतले ॥ ६

दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयाऽपहृता ततः ।

सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७

मुमायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशांपते ।

च्युतोः शूडिति ऊद् च । अत एव च तव शोकविवर्धनः सन् कथं गमिष्यामि । न युक्त विपमस्थस्य गमनमिति भावः ।

(३) इतीति । वाससः अर्धेन । अर्धस्य नलेन परिहितत्वादिति भावः ।

(४) ताविति । एकवस्त्रसंवीतौ एकेनैव वस्त्रेण सम विभक्तेन संवीतौ आच्छन्नौ । इतस्ततः अटमानौ पर्यटनशीलौ । अटते श्रान्तौ । तौ सा च मे च । 'पुमान् त्रिव्ये' त्येकशेषः । समा गृहम् । 'वासः कुटी द्वयोः शाला सभा' इति गृहपर्यायेधमरः । उपेयतुः उपगतवन्तौ । उपपूर्वादिणो लिट् । अमरेऽपि वास इत्यारभ्य चत्वारि कुटीनामानीत्येवोचितम् ।

(५) तामिति । निपधाधिपो राजा महीतले निरास्तरण एवेत्यर्थः । अहो प्रभावो भवितव्यताया इति भावः ।

(६) स इति । एकवस्त्रः एक परिधानीयमात्र वसन यस्य तथाभूतः तत एव च पांसुगुण्डितः धूलिवातः । गुण्डित इति 'गुण्ठि वेष्टन' इत्यतो निष्ठा । तत एव च विकटो विकराल इव दृश्यमानः । 'विकटा वज्रवाराह्या त्रिशूळविकरालयोः ।' इति मेदिनी । मुष्वाप सुम्बान् । स्वपोर्लिट् । अतः फलं पश्यमेक प्रक्षित कपुस्तके स्पष्टार्थम् ।

(७) दमयन्तीति । दुःखमासाद्य प्राप्य वर्तमाना सुकुमारी सौकुमार्ययुक्ता तपस्विनी अनुकम्पार्हा । 'तपस्वी तापसे चानुकम्पे त्रिषु' इति मेदिनी । सहसा युगपत् निद्रया अपहृता आहृष्टा गृहीतेत्यर्थः ।

(८) मुमायामिति । विशांपते राज-बुधिष्ठिर । शोकोन्माधितचित्तात्मा

१ परिष्णो (क. च) २ नास्तीदं कनचपुम्नकेषु. ३ वै वि- (क. च. न म) ४ अतः पर 'न. स्ववसनस्यान्ते दमयन्तीं विशांपते । भूमावभृतीं च मुमाय पतिमानिदृशं शोभना ॥' इत्यधिकं कपुस्तके.

शोकोन्मथितचित्तोऽत्मा न स्म शेते तथा पुरा ॥ ८
 स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
 बने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९
 किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
 किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १०
 मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
 मद्विहीना त्विमं गन्धेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११
 मयि निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुव्रता ।
 उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं कश्चित् ॥ १२
 स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
 उत्सर्गेऽभ्यन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १३
 न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्पयितुं पथि ।

शोकेन उन्मथित चित्तं आत्मा देहश्च यस्य तथाभूतः । अत एव च यथा
 पुरा तथा न शेते स्म निद्रां न लेभे ।

(९) स इति । तत् शत्रुकृत राज्यापहरणं सर्वशः सर्वात्मनेत्यर्थः ।
 सुहृत्त्यागं सुहृदां मित्राणां त्यागम् । मित्रकृतमात्मनस्त्यागमित्यर्थः । परि-
 ध्वंसं परिक्षयम् प्रेक्ष्य आलोच्य । उपेयिवान् प्राप्तवान् ।

(१०) किमिति । इदं मनसि चिन्त्यमानं भार्यापरित्यागरूपं कार्यम् ।
 कृत्वा वर्तमानस्येति शेषः । नु वितर्कं । श्रेयः श्रेष्ठम् । मरणस्य शब्दादीयसि
 प्रशस्यस्य अ इति श्रः । जनस्य दमयन्तीरूपस्य ।

(११) मामिति । मामनु मामभिलक्ष्य रक्ता राग (प्रेम) विशिष्टा
 अनुरक्त्या इति कर्मप्रवचनीयसंशयां द्वितीया । मय्यनुरक्तैत्यर्थः । अत एव
 मत्कृते मदर्थम् ।

(१२) मयीति । मयि भविष्ये अनुव्रता अनु सदृशं व्रतं आचार-
 इत्यर्थः यस्यास्तथाभूता । प्रेमवशान्मदाचारसदृशमाचारमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।
 मयेति पाठे मया हेतुभूतेनेत्यर्थः । उत्सर्गे अस्यास्त्यागे सति संशयः सुखावि-
 पयकः सदेहः स्यात् तु तथापि कश्चित् कदाचिदित्यर्थः । विन्देत् प्राप्नु-
 यात् । अपीति संभावनायाम् ।

(१३) स इति । बहुधा अनैकैः प्रकारैः । दमयन्त्या उत्सर्गे त्यागे
 श्रेयः कल्याणम् ।

(१४) ननु भोः । परित्यक्तामेनां पथि केचिद्वर्पययुरिति चेन्नैतदेव

यशस्विनी महाभागा मद्भक्त्येवं पतिप्रता ॥ १४
 एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।
 कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १५
 सोऽवस्रतामात्मनश्च तस्याध्वार्थैकवस्त्रताम् ।
 चिन्तयित्वाऽध्यगाद्राजा वस्त्रार्थस्यावकर्तनम् ॥ १६
 कथं वासो विकर्तये न च बुद्धयेत मे प्रिया ।
 विचिन्त्यैवं नलो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १७
 परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
 आससाद् समोद्देशे विक्रोशं रङ्गमुत्तमम् ॥ १८
 तेनार्थं वाससदिष्टत्वा निवस्य च परंतपः ।
 सुमामुत्सृज्य वैदर्भी प्राद्रवद्गतचेतनाम् ॥ १९
 ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।

मित्याह नेति । तेजसा हेतुभूतेन तेजोविशिष्टत्वादित्यर्थः । धर्पयितुं अमि-
 मयितुम् । मद्भक्ता मम भक्ता अनुरागिणी ।

(१५) एवमिति । दमयन्त्यां विषये एवं पूर्वोक्तप्रकारेण न्यवर्तत
 निश्चिता आसीत् । उत्सर्गमेवास्या निश्चितवानित्यर्थः । तत्र हेतुमाह कलि-
 नेति । कलिना कर्त्रा दमयन्त्या विसर्जने त्यागनिमित्तं दुष्टभावेन दूषितेन
 मनसा हेतुभूतेन । दमयन्त्यास्त्यागमुद्दिश्य कलिना मनसो दूषितत्वादिति भावः ।
 अत्र दमयन्त्या इत्येवादिमेऽर्थे क्वचित्पाठः सद्यः । तत्र च दमयन्त्या
 निवृत्ता परावृत्तेत्यर्थः ।

(१६) स इति । वस्त्रार्थस्य अर्थस्य वस्त्रस्य अवकर्तनं अवकर्तृ पृथ-
 क्करणं, द्वयोरपि परिधाननिर्वाहार्थमिति भावः । अभ्यगात् मनसोपससार
 मनसि कृतवानित्यर्थः ।

(१७) कथमिति । यथा तथेत्यध्याहार्यम् । यथा मे प्रिया न बुध्यत
 न ज्ञायतात् । तथा वासः कथं विकर्तयेमिति सवन्धः । पर्यचरत् कर्तनसाध-
 नान्नेषणार्थं परितश्चचार ।

(१८) परीति । भारत मुषिष्ठिर ! परिधावन् । धावु गतिमुत्थोरि-
 त्यसौ लटः शता । विक्रोश विगतः क्रोशात् पिधानाद्विक्रोशः तम् । स्वर्गं
 आससाद् प्राप्तवान् ।

(१९) तेनेति । उक्त्वा पृथक् कृत्वा । द्विधा कृत्वेति तु नार्थः ।
 अर्थस्य कर्मत्वात् । निवस्य परिधाय । वस्तेराच्छादनार्थात् कस्यो ल्यप् ।
 निरर्थेति पाठो लेखकप्रमादमूलक एवेति प्रतिभाति । मुतां तत एव च गत-
 चेतनां नष्टशाम् । उत्सृज्य त्यक्त्वा प्राद्रवत् अगच्छत् । हुगताचित्यसौ लट् ।

(२०) तत इति । निवृत्तहृदयः निवृत्त गमनाक्रियातः परावृत्त हृदय

१ निवस्य (च) २ निवद (क) .

दमयन्ती तदा दृष्ट्वा स्तरोऽ निपधाधिपः ॥ २०

या न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।

सेयमग्न सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ २१

इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।

उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २२

कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।

चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिपेविते ॥ २३

आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्रणौ ।

रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ २४

एवमुक्त्वा प्रियां भार्या रूपेणाप्रतिमां भुवि ।

कलिनाऽपहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५

यस्य तथाभूतः । प्रणयातिशयवशादिति भावः । स्तरोऽ विललाप ।

(२१) विलापमाह यामिति । पुरा न पश्यति नापश्यत् । असूर्यपश्य-
त्यादिति भावः । आदित्यः सूर्यः ।

(२२) इयमिति । चारुहासिनी चारु हसिनु शील यस्यास्तथाभूता । वस्त्रावकर्तेन
वस्त्रखण्डेन संवीता आच्छन्ना । व्येज् सवरण इत्यतो निष्ठाया यजादिस्वात्स-
प्रसारणे हल इति दीर्घः । उन्मत्तेव भूता । पत्युस्तिरोभूतत्वादिति भावः ।
बुद्ध्वा जागरानन्तरं कथं किं प्रकारा भविष्यति का दशमनुभविष्यतीत्यर्थः ।

(२३) कथमिति । भैमीति राजपुत्रीत्वादनचरस्याशक्यत्वं द्योत्यते ।
मया विरहितेति च विपदि परित्रातुरभावादत्यन्ताशक्यत्वं तस्य द्योतयति ।
स्वभावतोऽपि नैव शक्यसंचार वनामिति द्योतयितुमाह मृगेति । मृगैः त्रयैः
पशुभिः व्यालैः सर्पैश्च निपेविते नितरा सेविते ।

(२४) परित्राणार्थमाशिष्य प्रयच्छति आदित्या इति । आदित्या द्वादश देव-
विशेषाः 'अर्यमा च विधाता च त्वष्टा पूषा च भारत । विवस्वान्सविता धाता मित्रो
वरुण एव च । अशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ' इति
हरिविशोक्ताः । वसवः अष्टौ देवविशेषा ' धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवा-
निलोऽनलः । प्रत्यूपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । ' इति भरतोक्ताः ।
रुद्रा एकादश देवताविशेषा ' अजैकपादहिर्युध्न्यो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च व्यम्बकोऽग्न्यपराजितः । वैतस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इमे
स्मृता ' इति जटाधरेण निर्दिष्टाः । अश्विनौ अश्विनीकुमारौ । मरुतो देव-
विशेषाः । स्वयमप्यात्मानं गोतु प्रभवसीत्याह धर्मेणेति । धर्मेण कर्त्रा समावृता
सम्पद् कृतावरणा । न हि धर्मावृताना नाशः सम्पतीति भावः ।

(२५) एवमिति । प्रिया भार्या उद्दिश्येति शेषः । प्रिया रूपेणाप्रति-
मा (निरुपमा) इति च त्यक्त्वा प्रधानस्याशक्यत्वमभिप्रेतयति । गमन-
कारणमाह कलिनेति । प्रातिष्ठदित्यार्थमात्मनेपदम् । उद्यतः त्यागोद्युक्तः सन् ।

१ मया हीना (क. च.)

गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति मभां प्रति ।
 आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृत्यते ॥ २६
 द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
 दोलेव मुहुरायाति याति चैव मुहुर्मुहुः ॥ २७
 अवकृष्टु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
 सुमामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं बहु ॥ २८
 नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्ततद्विगुणयन्मुहुः ।
 जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य मोहितः ॥ २९
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 द्विपष्ठितमोऽध्यायः ।

त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतकृमा ।
 अबुध्यत वरारोहा संव्रस्ता विजने वने ॥ १
 अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।

(२६) स्नेहप्रवृत्तेर्बलीयस्त्वमभिद्योतयितुं प्राह गत्वेति । वीप्साया
 द्विर्वचनम् । मुहुः गत्वा गत्वा पुनरेतीति सन्धः । तत्र कारणमाह कलिनेति ।
 एकतः कलिनाऽपरतश्च सौहृदेन (प्रेम्णा) समाकृष्यमाणो दोलेव बभूवेति
 भावः । सौहृदमिति शोभनं हृदयं यस्य तस्य भावः । मुहुश्छब्दात् युवादित्वादर्णम् ।

(२७) एतमेवार्थं विस्पष्टयति । द्विधेव द्विप्रकारमेव ।

(२८, २९) अवकृष्ट इति । नु किन्तु मोहितो मोहः प्रापितः । प्राद्रवत्
 अगच्छत् । करुणं यथा तथा बहु विलप्य । कलिना स्पृष्टः अत एव नष्टात्मा
 नष्ट आत्मा मनो लक्षणया विवेको यस्य तथाभूतः । अत एव च तत्तत्
 विगणयन् अदगणयन् । शून्ये निर्मानुषे । दुःखितः सन् जगाम ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां नलोधिण्या दमयन्तित्यागे द्विपष्ठोऽध्यायः

(१) अपक्रान्त इति । नले अपक्रान्ते सति अबुध्यतेति सन्धः ।
 गतकृमा नष्टग्लानिः । निद्राया आसेवनादिति भावः । ततश्च विजने निर्मा-
 नुषे । संव्रस्ता भीता आसीदिति शेषः । विजने इति सत्रासे हेतुः प्राह ।

(२) अपश्यमानेति । भर्तारं अपश्यमाना अपश्यन्ती । आर्यमात्मने-
 पदम् । तत एव च संव्रस्ता अत्यन्तं भीता । उधैः तारस्वरेण महाराजेति

प्राक्रोशदुचैः संव्रस्ता महाराजेति नैपथम् ॥ २
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामीन्कि जहासि माम् ।
 हा हताऽस्मि विनष्टाऽस्मि भीताऽस्मि विजने वने ॥ ३
 ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
 कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य कानने ॥ ४
 कथमुत्सृज्य गन्ताऽसि दक्षां भार्यामनुव्रताम् ।
 विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५
 शक्यसे तां गिरः सम्यक् कर्तुं मयि नरेश्वर ।
 यास्त्वया लोकपालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६
 नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।

प्राक्रोशत् आहूतवती । क्रुश आह्वाने रोदने चेत्यतो लङ् । महाराजेत्यार्य-
 त्वात् प्लुतत्वाभावात् प्रकृतिभावः ।

(३) हेति । हेति विपादे । ' हा विपादशुगार्तिषु ' इत्यमरः ।
 किं कस्मात् जहासि त्यजसि । हता हतप्राया विपन्नतमत्वादिति भावः ।
 विनष्टा विनाशं प्राप्तेव ।

(४) नन्विति । नन्विति स्मारणे । धर्मज्ञ इति भार्योत्पागस्यानौचित्यं
 द्योतयति । सत्यवागिति च ' न त्वां त्यक्तुमिच्छामी ' त्यात्मवचनातिक्रमस्य ।
 तथा ' न चाहं त्यक्तुकामस्त्वाम् ' इत्येव (६१-३१) प्रकारेण । उत्सृज्य
 गच्छसीति शेषः ।

(५) कथमिति । दक्षां चतुरां अनुव्रतां अनुकूलाचारां भार्यां सहधर्मि-
 णीम् । एतेन त्यागस्यात्यन्तमनौचित्यं द्योत्यते । अनपकृते मत्कृतापकाराभावे
 सति । अपकृते ह्यपकारः । परेण शत्रुणा मदन्त्येन वा पुष्करेण । अयुक्तोऽयं
 चौरापराधे माण्डव्यदण्ड इति भावः ।

(६) शक्यसे इति । मयि मद्विषये याः पुरा स्वयंवरकाले कथितास्त्व-
 येति शेषः । ता इति च यच्छब्दबलाल्लभ्यते । तेषां मद्वरणायोपास्थिताना-
 मिति भावः । एतेनात्मनः प्रणयदार्ढ्यं द्योत्यते । गिरो वाचः कर्मभूतः सम्यक्
 कर्तुं तदुक्तमर्थमनुष्ठातुमित्यर्थः । शक्यसे शक्नोषीत्यर्थः । दैवादिकस्यापरि-
 समाप्तत्वाच्छ्रयन् । वेति प्रश्ने । पद्यतोऽस्माद् गम्यमानापि निन्दा दमयत्यां
 नोचितेति द्रष्टव्यम् । अत एव च वेत्यस्यायदेति नार्थः । ता इति पाठस्तु
 साधीयान् ।

(७) नेति । पुरुषर्षभ नरश्रेष्ठ । अकाले असमये न विहितो न कृतः
 पात्रेति शेषः । यत्र यस्मिन् अकारणे सति । यस्मादिति यावत् उत्सृष्टा

१ कथंविधत्स्व हि तथा (क) २ मां गतः (क. च.) ३ वदयां
 (क. च.) ४ नापकृतः (क) ५ कुतो दासि (क) ६ न (क) ७
 सत्ताः (क) ' शक्यसे ता गिरः सत्या मयि कर्तुं नरेश्वरः ' (च)

यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७
 पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
 भीताऽहमतिदुर्धर्षं दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८
 दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेप द्वेष्टोऽसि नैषध ।
 आचार्यं गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभापसे ॥ ९
 नृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
 विलपन्ती समालिङ्ग्य नाश्वासयासि पार्थिव ॥ १०
 न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन ।
 कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ ११
 कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः श्रमकृन्तितः ।
 सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भाविष्यासि ? ॥ १२

त्यक्ता । मुहूर्त अल्पकालमपि । जीवती । ' मुहूर्तमल्पकालेऽपी ' ति
 शब्दार्णवः ।

(८) परिहासेन यत्र क्वापि निलीयावस्थितो भर्तेत्याशङ्क्याह । पर्याप्त
 इति । अयं मयानुभूयमानः परिहासस्त्वया कृत इत्यर्थात् । पर्याप्तः अल-
 भूतः । नास्मदधिकोपेक्षेत्यर्थः । कुतः पर्याप्तिरित्याह भीतेति । अतिदुर्धर्षः
 अत्यन्त दुरभिभवः ।

(९) दृश्यस इति । गुल्मैः प्रकाण्डदून्वैस्तस्मिन्निषेधैः करणभूतैः आत्मानं
 आचार्यं आवृत्तं कृत्वा । चौरादेरपरिसमाप्तत्वात्स्वार्थे णिच् । किं कस्मात् ।

(१०) नृशंसमिति । इह एवमनेन प्रकारेण गता विद्यमाना समागम्य
 नाश्वासयासि धैर्यप्रदानेन सुखिता न करोषि इति यत् तदेतत् नृशंस क्रूर
 कर्मेत्यर्थः । वतेति खेदे । ' नृशंसो घातुकः क्रूर ' इत्यमरः ।

(११) नेति । अन्यदपि किञ्चन न शोचामि । एकः मया विरहितः
 कथं भवितासि सत्ता प्राप्स्यसि जीविष्यसित्यर्थः । न त्वया जीवितुं शक्यमिति
 भावः । इति हेतोः । त्वां शोचिमि शोचामीत्यर्थः । आर्षभिदम् । शोचय
 इति पाठे शोचतेर्भावादिकाशिवृत्तप्रेषणाणाञ्च साधुता ।

(१२) कथमिति । सायाह्ने अह्नो दिवसस्य साये अन्ते । दिनान्त
 इत्यर्थः । वृक्षमूलेषु आवासार्यमुपाश्रितेषु मामपश्यन्निति । एवविधे हि समये
 यथावत्परिचरन्ती भार्यैव दुःखमपनयतीति तामपश्यन्निति भावः ।
 आत्मनस्तृष्णादिभिः प्रेयस्या ममापि तृष्णाद्याकुलीभाव सभावयन् सविशेष
 पक्षिमानुप्राप्त इति वा भावः । कथं किम्प्रकारः । नुर्वितर्कः ।

१ नृश भीताऽस्मि (क) २ दुर्धर्ष (क. 'च. न म.) ३ तिष्ठसि (क)
 तिष्ठति नैषधः (च) ४ नृशंसं (क), नृशंस (च) ५ शोचये (क),
 रादिभि (च)

ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
 इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत् दुःप्रिता ॥ १३
 मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४
 अतीव शोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
 उवाच भैमी 'निःश्वस्य रुदत्यथ पतिप्रता ॥ १५
 यस्याभिशापाहुः सार्तो दुःखं विन्दति नैषधः ।
 तस्य भूतस्य नो दुःखाहुः समभ्यधिकं भवेत् ॥ १६
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
 तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुरजीविकाम् ॥ १७
 एव तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
 अन्वेपमाणा भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८
 उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती ईतस्ततः ।

(१३) तत इति । प्रदीप्ता प्रज्वलिता । मन्युना शोकरूपेणाग्निनेति गम्यते । 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । इतश्चेतश्च पर्यधावत् परि भ्रान्तवती । आर्यमात्मनेपदम् ।

(१४) मुहुरिति । उत्पतत इत्यार्यमात्मनेपदम् । लट् च लङर्थे । उद-
 पतादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । विह्वला व्याकुला । आलीयते भीतत्वाद्भय
 हेतोरत्मानं गोपयितुमिति भावः । क्रोशति भर्तारमाह्वयति ।

(१५) अतीवेति । अस्यार्धस्य रोदित्यनेन पूर्वेण सवन्धः । अन्यथा
 हि निश्चस्येति पौनरुक्त्यं प्रसज्येत ।

(१६) यस्येति । यस्येति कर्तृकर्मणो वृत्तीति कर्तरि पठ्ठा, अभिशापेन
 अनिष्टचिन्तनेन । यस्कृतेनानिष्टचिन्तनेनेत्यर्थः । भूतस्य जन्तो न' अस्माकम्
 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति बहुवचनम् । मम च नलस्य चेत्यर्थः । दुःखात्
 अभ्यधिक दुःख भवेत् भवतु । 'जन्तौ द्वीव त्रिपूचिते' इति भूतशब्दार्थेषु
 मेदिनी ।

(१७) अपापेति । अपापचेतसः अदुष्टमनसः नल य एव ईदृशम् । स
 इति शेषः । तस्मात् नलात् दुःखतरं अत्यन्तं दुःखम् । असुरजीविका
 असुरेण जीविका जीवन्ताम् । धातुर्यनिर्देशो णुल् । स्त्रीत्वाद्वाप् । जीवतु
 करोतु । धातूनामनेकार्थत्वात् । 'जीवेद्भाताणजीविकाम्' (४-११) इत्यत्र
 हि मनावित्यमेव कुल्लुको जीवति व्याचख्यौ । सुरशून्य जीवत्वित्यर्थः ।

(१८-१९) एव त्रिति । युग्मकमेतत् । अन्वेपमाणा अन्वेपयन्तीत्यर्थः
 'एषु गता' वित्यतोऽनुपूर्वाहटः शानच् । श्वापदसेविते श्वापदैर्हिमैः पशुभिः

हाहा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १९
 तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
 करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ २०
 सहसाऽभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
 जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१
 सा प्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता ।
 नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैपथम् ॥ २२
 हा नाथ मामिह वने प्रस्यमानामैनाथवत् ।
 ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २३
 कथं भविष्यसि पुनर्मानुस्मृत्य नैपथ ।
 कैथं भवाञ्जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ॥ २४
 शापान्मुक्तं पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ।

सेविते वृत्तसेवने युक्त इत्यर्थः । इतस्ततः प्रदेशे हा हा राजन्निति विलपन्ती
 रुदती । उन्मत्तवत् इतश्चेतश्च धावति । भूते लट्पठः ।

(२० । २१) तामिति पुनर्युग्मकम् । अत्यर्थं अत्यन्तं क्रन्दमाना
 क्रोशन्तीं वाशतीं विराव कुर्येतीम् । वाशतिस्तिरश्वा शब्दे रुढः । 'तिरश्वा
 वाशित इत' मित्यमरः । कुररीं पक्षिविशेषमिव । अस्या हि इत क्रन्दनप्रतिम
 भवति । अत एवाह मालतीमाधवे भवभूतिः 'नादस्तावादिकलकुररीकूजित-
 सिन्धताराः' इति । करुणं यथा तथा शोचन्तीम् शोकं कुर्याणाम् । शोचतेः
 सकर्मकत्वविधवायां त्वात्मानं च भर्तारं चेति कर्मपदमभ्याहार्यम् । सहसा
 अकस्मात् अभ्यागतं समीपं प्राप्तम् । अभ्यासपरिवर्तिनीं अभ्यासे (से)
 आत्मनः समीपे परिवर्तते परिभ्रमति विद्यते या तथाभूताम् । अजगरः सर्प
 विशेषः स्वनाम्ना ख्यातः । जग्राह गृहीतवान् ।

(२२) सेति । ग्राहेण गृह्णातीति ग्राहोऽजगरः तेन । 'विमापा ग्रह'
 इति णः । परिप्लुता व्याप्ता । नात्मानमिति प्राणेभ्योऽपिऽप्रियः पतिः पति
 मतानामित्यहो माहात्म्यमेतास्वामिति भावः ।

(२३) शोकमाह । हेति विगादे । विजने निर्मानुषे । एतेन परित्रातु-
 रत्यन्तमभावो लोक्ष्यते । प्रस्यमाना कवलीक्रियमाणाम् । अनुधावसि
 सवेगमुपगच्छतीत्यर्थः ।

(२४) कथमिति । मामनुस्मृत्य कथं किंप्रकारो भाविष्यसि । अनिर्य-
 क्षणीय प्रकारं प्रतिपत्त्यस इत्यर्थः कथं ध्यास्यसीति वा । जगाम गतवान् ।
 दग्धयन्त्याः सुमतया गमनस्य परोक्षतया लिट् ।

(२५) ननु प्राचीनं स्रग्दादि समग्रहारयतो न युक्तः भेऽवस्थानमिति

१. ६. विमानं (क. घ.) २. सुमध्यमात् (क.) ३. भीमं (घ.) ४. पशजिता
 ५. भागामम् (क.) ६. एतच्च, ७. अनुस्मृते नास्ति । ८. पापान् (म. क. न.)

श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिम्लानस्य नैपथ ॥ २५

कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनेष ।

ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ॥ २६

आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ।

तां तु दृष्ट्वा तथा प्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ॥ २७

त्वरमाणो मृगव्याधः समीपेऽस्मिन् वेगेन ।

मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ २८

निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ।

मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ॥ २९

चेद्व्रतमपि ननु लभ्येतैष पुनरेतादिति कृत तत्र खेदेनेत्याह शापादिति । दम-
यन्त्या सभावितात् मुक्तः । बुद्धिं शानं चेतो विचारशक्तिमिति यावत् ।
लब्धा लप्स्यस इत्यर्थः । भवानिति कर्तृपदं सवध्यते । लभेर्लुट् । अर्धतोऽस्मात्
‘कथं भविष्यसीत्यादि पूर्वतरमर्थं योजयन् लब्धेत्यत्र च लब्धेति पाठः कल्प-
यन्त्याचक्षाणो नीलकण्ठमहोदयः सर्वयाचिन्त्य एव सहृदयप्रवरैः । अतः पर
पुनः शोचति श्रान्तस्येति । श्रान्तस्य श्रम प्राप्तस्य, परिम्लानस्य ग्लानिमनुप्राप्तस्या
(२६) क इति । पूर्वार्धे पूर्वश्लोकोत्तरार्धान्वायि । मृगव्याधः मृगान्
विध्यति तथाभूतो मृगवधाजीवी । गहने दुष्प्रवेशे ।

(२७) आक्रन्दमानामिति । आक्रन्दमाना आक्रोशन्तीं संश्रुत्य सम्यक्
श्रुत्वा । तस्याः क्रन्दित श्रुत्येत्यर्थः । जवेन वेगेन अभिससार तस्याः समीप
जगाम । हेति पादपूर्ती । उरगेण सर्पेण (अजगराण) । स ह्युरसा गच्छ-
तीति । आयतेक्षणां आयते दीर्घे ईक्षणे नेत्रे यस्यास्तथाभूताम् । सुन्दरी-
मित्यर्थः । एतेन काममूलकत्वमेतत्कृतस्य स्त्रीपरित्राणस्य गम्यते ।

(२८) त्वरमाण इति । त्वरमाणस्त्वेतां कुर्वन् । त्वरतेर्लट् । शानच् ।
वेगतः वेगेन समतिक्रम्य आक्रम्येत्यर्थः । अजगरमिति शेषः । मुखतः मुखा-
त्प्रभृति । निशितेन शानोल्लीढेन तीक्ष्णेनेत्यर्थः । शो तनूकरण इत्यतो
निपूर्वाभिध्वा । शस्त्रेण पाटयामास । विदारितवान् । चौरादिकस्य पटेर्धातू-
नामनेकार्थत्वाद्विदारणे वृत्तिः ।

(२९) निर्विचेष्टमिति । निर्विचेष्टं चेष्टाभिः शून्यम् । प्रकृतिः खल्वसावजगराणां
यदेते प्रस्तमानुपा न विचेष्टिषु प्रभवन्तीति । भुजगं सर्पमजगरम् । स हि भुजेन
कौटिल्येन गच्छतीति । विशस्य हिंसित्वा । शमु हिंसायामित्यतः क्वो ह्यपू ।
मृगजीवनो मृगा एव जीवनमुपजीविका यम्य तथाभूतः व्याधः । मोक्षयित्वा
अजगरोदरान्मोक्षं गमयित्वा । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इति मोक्षशब्दाणिच् ।

१ ग्लानस्य (च. क. न. म.) २ अतः परं ‘बृहदश उवाच’ इत्यधिकं कपुस्तके
३ तां तु कश्चित् (क), तामकस्मात् (च) ४ समाधिक्रम्य (न. म.), सत्वरं
गहने वने (क) ५ अतः परं ‘समाधिक्रम्य वेगेन सत्वरः स वनेचरः ।’ इत्य-
धिकं कपुस्तके । ६ मुखे तं (क) ७ ह (च.)

समाश्रास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ।
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागत वनम् ॥ ३०
 कथं चेद महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनी ।
 दमयन्ती तथा तेन पृच्छधमाना विशापते ॥ ३१
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेऽस्य भारत ।
 तामर्धवस्त्रसवीता पीनश्रोणिपयोधराम् ॥ ३२
 सुकुमारानवद्याङ्गी पूर्णचन्द्रनिभाननाम्
 अरालपद्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ॥ ३३
 लक्षयित्वा मृगव्याध कामस्य वशमीयिवान् ।
 तौमेव श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ॥ ३४
 सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भाविनी ।
 दमयन्त्यपि त दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ॥ ३५
 तीव्रोपसमाविष्टा प्रज्ज्वालेव मन्थुना ।

(३०) समाश्रास्येति । मृगशावाक्षि मृगशावस्य हरिणशिशोरिवाक्षिणी
 यस्यास्तथाभूते । सुदरीत्यर्थ । अभ्यागत आगमनाविषयीकृतम् । त्वयेति शेष ।

(३१) कथमिति । भाविनी अनुरागीणी । कृच्छ्रं दुःखम् ।

(३२) सर्वमिति । एतत् वृत्तं यथावृत्तं वृत्तं घटितमनातिक्रम्य । यथा
 घटितं तथेत्यर्थ । आचचक्षे वक्षितवती । चाण्डो लिट् । अर्धवस्त्रसवीता
 अर्धेन वाससा प्रावृताम् । पीनश्रोणिपयोधरा स्थूलनितम्बस्तनीम् ।

(३३) सुकुमारेति । सुकुमाराणि अनवद्यानि निर्दूषणानि चाङ्गानि
 अवयवा यस्यास्ताम् । पूर्णचन्द्रनिभाननां पूर्णस्य चन्द्रस्य निभ सदृश आनन
 यस्यास्ताम् । अरालपद्मनयना अरालानि कुटिलानि पद्मानि लोभानि ययो
 र्तथाभूते नयने यस्यास्ताम् ।

(३४) लक्षयित्वेति । लक्षयित्वा दृष्ट्वा । कामस्य मदनस्य वशं अधी
 नताम् । ईयिवान् प्राप्तवान् । हणो लिट् कसु । एवमिति किञ्चेत्यर्थे ।
 व्याध । श्लक्ष्णया मनोहरया मृदुपूर्वया मृदु मार्दवयुक्तत्वं पूर्वं
 तथाभूतया । वाचा करणभूतया ।

(३५) सान्त्वयामासेति । सान्त्वयामास साङ्गा योजयामास । भाविनी
 तर्कयितुं शीलं यस्यास्तथाभूता तर्कशीलत्यर्थे । अनुपसर्गाणामपि
 सभावनायै । तान्द्रीलिको णिनि । त दुष्ट
 शब्दात् ।

(३६) तीव्रेति । तीव्रेणात्यन्तिकेन रोपेण समाविष्टा सम्यक्कृतशरीर
 प्रवेशा । मन्थुना कोपेन । 'मयुर्दन्धे नतौ कुधि' इत्यमरः । मन्थुनेत्यधिक

१ चाभ्यागता (च म न) चाभ्यागता (क) २ तामध (य क) ३ ती
 ५ (य)

स तु पापमतिः क्रुद्धः प्रधर्षयितुमातुरः ॥ ३६
 दुर्धर्षा तर्कयामास वीक्षामग्निशिखामिव ॥
 दमयन्ती तु दुःस्वार्ता पतिराज्यविनाकृता ॥ ३७
 अतीतवाक्पथे काले शशापैर्न रुगा किल ।
 यथाऽहं नैपधादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ॥ ३८
 तथाऽयं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ।
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसु. पपात मोदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९
 इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 त्रिपष्ठोऽध्यायः ।

चतुष्पष्ठोऽध्यायः ।

ॐ ० ॐ

बृहदश्व उवाच—

सा निहत्य मृगज्याधं प्रतस्थे कमलेश्रुणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं शिष्टिकागणनादितम् ॥ १

मप्यार्पित्वाऽदोदव्यम् । पापमतिः पापे पापा वा मतिर्यस्य तथाभूतः । आतुरः
 कार्मेन व्याकुलीभूतः । प्रधर्षयितु अभिभयितु बल कारविषयीकृतुमिति
 यावत् । तर्कयामासेत्युत्तरेण सवन्धः । 'धर्षणे स्यात्पञ्चिमे' इति मेदिनी ।

(३७) दुर्धर्षामिति । दुर्धर्षा दुःस्वेन धर्षितु शक्याम् अशक्याभिभवा-
 मित्यर्थः । अग्निशिखामग्निज्वालाम् । 'अर्चिर्हति शिखा' इति ज्वालापर्यायेष्व-
 मरः । तर्कयामास विचारयामास । पतिराज्यविनाकृता पत्या गज्येन च विरहिता ।

(३८) अतीतेति । अतीतोऽतिशान्तः शस्त्रभो बान्धो मार्गो तत्र तथा-
 भूते । यत्र न शस्यो वाचाऽऽत्मा परिनातु तथाभूत इत्यर्थः । काले शशाप-
 शाप दत्तवती । शापमाह यथेति । यथा यदीत्यर्थः ।

(३९) तथेति । तथा तर्हीत्यर्थः । मृगजीवने व्याधः परासुः परांगता
 असवो यस्य तथाभूतः सन्मृतः सन्नित्यर्थः । 'परासुप्रातपश्वपरेतप्रेतसस्थिता'
 इत्यमरः । पतता पततु । आपमात्मनेपदम् । उक्तमात्रे उक्त एव । वचन-
 समनन्तरमेवत्यर्थः । व्यसु विगतप्राणः सन् । मेदिन्या भूमौ ।

इति श्रीनलचरितव्याख्याया बालरोधिया त्रयष्पष्ठोऽध्यायः ।

(१) सेति । सा दमयन्ती प्रतस्थे प्रययौ । 'समवप्रविश्यः स्य'
 इत्यात्मनेपदम् । प्रतिभय भयङ्करम् । शिष्टिकागणनादित शिष्टिकाना
 चीरीणा 'चिल्ट' इतिख्याताना गणनादि । नादयुक्त इतम् । 'चीरी
 शिष्टिका च समा इमाः ।' इत्यमरः ।

१ क्षुद्रः (क. म. न.)

सिंहद्वीपिरुख्याग्रमहिर्पक्ष्मणैर्युतम् ।

नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतम्करसेवितम् ॥ २

सालवेषुधवाश्वत्थतिन्दुकेऽङ्गुदकिंशुकैः ।

अर्जुनारिष्टसछन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥ ३ ॥

जम्ब्याम्रलोध्रखदिरशालवेत्रसमाकुलम् ।

पद्मकामलकप्रक्षकदम्ब्योदुम्बरावृतम् ॥ ४

वदरीयित्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।

प्रियालतालखर्जूरहरीतकिविभीतकैः ॥ ५

नानाधातुशतैर्नक्षान्विविधानपि चाचलान् ।

(२) वनमुपवर्णयति सिंहत्यादिभिश्चतुर्भिः । सिंह इति । सिंहाः द्वीपिनः चिनकाया व्याघ्रविशेषाः ' चित्ता ' इति ख्याताः । रुरुः ' रोहं ' इति महा-
राष्ट्रया ख्यातो मृगविशेषः । महिषो वनमहिषः नृक्षा अच्छमह्ना ' अस्वल ' इति ख्याताः मृगा हरिणाश्च तैः । नानेति नानापक्षिणां गणैः आकीर्णं व्यातम् । म्लेच्छाः ' गोमासखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते । सर्वाचार-
विहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते ' इति वीषायनेन परिभाषिताः ।

(३) सालेति । सालाः सर्जाः ' सालई ' इति ख्याता वृक्षविशेषाः वेषणः, धवाः अश्वः प्रभृतिरोगनिर्मूलना वृक्षविशेषाः ' धवो घटो नन्दिदुरु ' इति मावप्रकाशः । अश्वत्थाः, तिन्दुकाः स्फूर्जकाः ' टेंभुरणी ' इति ख्याताः, अङ्गुदा ' हिङ्गणमिष्ट ' इति ख्याताः, किंशुकाः पलाशाश्च तैः । अर्जुनेति अर्जुनाः ' सादडा ' इति ख्याता अरिष्टाश्च ' रिठा ' इति ख्यातास्तैः सछन्नं आवृतम् । स्यन्दनैस्तिनिधैः ' तिबस ' इति ख्यातैः । सछन्नमिति समासैक-
देशोऽनुवर्तते । सशाल्मलैः शाल्मलैः शाल्मालिभिः ' सावरी ' ति ख्यातैः सहवर्तन्ते तयामृतैः ।

(४) जम्ब्यः आम्राः लोध्रा ' लोध ' इति ख्याताः खदिराः ' खैर ' इति ख्याताश्च ये साला वृक्षास्तैश्च वेत्रैर्वेतसैश्च समाकुलं व्यातम् । पद्मकेति । पद्मकाः पद्मकाष्ठतरवः आमलकाः प्रक्षाः ' पायरी ' इति ख्याताः कदम्बाः ' कळव ' इति ख्याता उदुम्बराश्च तैरावृतम् ।

(५) वदरीति । न्यग्रोधैर्वटैः । प्रियालेति प्रियाला राजादनाः ' चार ' इति ख्याताः तालाः खर्जूर हरीतका हरीतकी (हिरडा) तिरवः विभीतकाः ' वेहडा ' इति ख्याताश्च तैः समाकुलम् ।

(६) नानेति । अतः परमष्टमं पत्रं यावद्द्वितीयान्तानि कर्मपदान्यष्टम-
पद्यान्तर्गतेन ददर्शेत्यनेन सवर्ण्यन्ते । नाना यानि धातुशतानि तैः नक्षान्
वक्षान्धातानि ति यावत् । अचलान् पर्वतान् । पक्षित्तपुष्टान् पक्षिभिर्नादितान्

निकुञ्जान्परिसंघुष्टान्दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ६
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ।
 सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७
 पल्वलानि तटाकानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सैरितो निर्क्षरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ८
 यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
 महिपांश्च वराहांश्च भ्रक्षंश्च वनपन्नगान् ॥ ९
 तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता ।
 वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेपती तदा ॥ १०
 नाविभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
 दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता ॥ ११
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमयाश्रिता ॥ १२

निकुञ्जान् लतादिपिहितोदरान् प्रदेशान् । अद्भुतदर्शनाः अद्भुत आश्चर्यजनकं दर्शनं यासां ताः दरीः कन्दराणि ।

(७) नदीरिति । महान्तस्तडागाः । वापी खाते चतुर्दिक्षु प्रातिदिश त्रिंशदधिकशतहस्तान्यूनो जलाशयाविशेषः ।

(८) पल्वलानीति । पल्वलानि अल्पसरांसि । तडागाः खाते चतुर्दिक्षु प्रतिदिश चत्वारिंशद्वस्तान्यूनो जलाशयाविशेषः । तडागादिलक्षणानि च जलाशयोत्सर्गतत्वे दृश्यानि । गिरिकूटानि पर्वतशिखराणि । सर्वशः सर्वाणि । निर्क्षरान् सराख्याञ्जलप्रवाहान् ।

(९) यूथश इति । विदर्भाधिपनन्दिनी दमयन्ती । यूथशः यूथभूतान् । यूथः समूहः । वनपन्नगा आरण्यकाः सर्पाः । सर्पाः हि पन्न पातित यथा तथा गच्छन्तीति ।

(१०) तेजसेति । स्थित्या स्थैर्येण । अन्वेपती अन्वेपयन्ती । अनुपूर्वादिपतेरनुदात्तेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यतया लटः शतरि ' उगितश्चे ' ति स्त्रियां ङीप् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुमभावः ।

(११) नेति । अविभ्यदित्यार्पम् अविभेदित्यर्थः । भियो लङ् कस्यचित् कस्मादपीत्यर्थः । शोपे पठ्यी । दारुणा भीषणा अटवीं वन प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता भर्तुर्दुःखेन सजातपीडा क्लेशिता वा विललापेत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(१२) विदर्भेति । भार्त्रेति भर्तुः सन्निधना शोकेन परीतानि अङ्गानि अवयवा यस्यास्तथाभूता ।

१ पक्षि (क) निकुञ्जपक्षिसंघुष्टा (च) २ चरतो (क) ३ सरित्सरांसि च तदा (क) ४ दर्शनाम् (क) ५ महिपान्वराहान् गोमायूक्षवानरपन्नगान् (क) ६ वानरपन्नगान् (च) ७ चचारेका (क) ८ कश्चिता (च, क.)

दमयन्त्युवाच ।

व्यूढोरस्कं महाबाहो निपधानां जनाधिप ।

कनु राजन्गतोऽस्यद्य त्यक्त्वा मां रिजने वने ॥ १३ ।

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

कथमिष्टा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १४

यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाशुते ।

स्मर्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ १५

यच्चाक्तं विद्मर्हसैः समीपे तव भूमिप ।

मत्समक्षं यदुक्तं च तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १६

चत्वार एकतां वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।

स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७

तस्माद्वर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।

उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १८

(१३) व्यूढोरस्केति । व्यूढ पृथुल वक्षो हृदय यस्य तथाभूता व्यूढः सहतविन्यस्तपृथुलेष्वभिधेयवन् । इति मेदिनी । ' विमृज्य त्यक्त्वा मामिति शेषः ।

(१४) अश्वमेधेति । भूरिदक्षिणैरिति भूरि भूयिष्ठा दक्षिणा येषु तथाभूतैः । क्रतुभिर्वीरै इष्ट्वा । यज्ञान् कृत्वेत्यर्थः । मयि मद्धिपये मिथ्या असत्यावलम्बी सन् प्रवर्तसे । नैतत्सदृशमिति भावः ।

(१५) यादिति । यत् विवाहकाले ' यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे श्वाचिस्मिन्ते । तावच्चयि भविष्यामि सत्यमेतद्वयीमि ते ॥ ' इति उक्तम् (५७-२२) वचनं तद्वचनमित्यर्थः । पार्थिवर्षभ भूपतिश्रेष्ठ ।

(१६) यदिति । विद्मर्हसैः विहायसि आकाशे गच्छद्भिः । गमेर्द्ध । ' विहायसो विह चे' ति विहादेशः । अवेक्षितुं आलोचयितुम् । नार्हति तादृश प्रेम त्यागमिति भावः ।

(१७) चत्वार इति वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः । साङ्गोपाङ्गा अङ्गैरुपाङ्गैश्च सह वर्तमानाः । वेदानामङ्गानि च ' शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दसा चयः । ज्योतिषामयन चेति षडङ्गानि प्रचक्षते ॥ ' इत्युक्तानि । उपाङ्गानि च पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राख्यानि । एकतः एकस्मिन्पार्थिव । सत्यं किल साङ्गोपाङ्गेन वेदचतुष्टयेन समितमिति भावः ।

(१८) तस्मादिति । पुरा मत्सकाशे यद्वच उक्तवानसि तत्सत्यं कर्तुमर्हसीति सवन्धः ।

*१ सिद्धोरस्कं (क. च.) २ गतोऽसि त्वं (क) गतोऽसीह (च) ३ श्वात (क) स्वात—(च) ४ कर्तुं (क. च.) ५ तद्वचं (क. च.) ६ महासकाशे च तैत्तिरीयं (क. च.)

हा वीर ननुनोमाहं नष्टा किल तवानघ ।
 अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभापसे ॥ १९
 भर्त्सयत्येव मा रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ २०
 न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियाऽस्तीत्यब्रवीः सदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारती नृप ॥ २१
 उन्मत्तां विलपन्ती मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभापसे ॥ २२
 कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २३
 यूथभ्रष्टामिधैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मामार्य रंजनीमरिर्कशन ॥ २४
 महाराज महारण्ये अहमेकाकिनी सती ।

(१९) हेति । अनघ निष्पाप । तव नष्टा असद्रुता । त्वयाऽपेक्ष्यमाणाऽपि
 ते नेदानीमस्मि अस्मान्निष्पादयिष्यामि । नाम प्राकाशये । स्पष्टोऽयमर्थ इति
 भावः । हा इति विपादे । यद्वा तव सत्यम्यहं नष्टा नाशमनुप्राप्तेत्यर्थः
 अन्यत्पूर्ववत् । घोरतमे कानने नाशस्थावश्यमार्थित्वाद्भूततयोक्तिः । प्रति
 भापसे उत्तरयसि ।

(२०) भक्षयतीति । रौद्रो भयङ्कर । व्यात्तास्य व्यात्त भक्षणार्थ
 उद्घाट्य प्रसरित आस्य मुखेन तथाभूत । अरण्यराट् अरण्यस्य राट् राजा
 सिंहः । क्षुधा आदिष्टः आक्रान्तः । एतेन जीवनप्रत्याशाया अभावो द्योत्यते ।

(२१) नेति । त्वत् त्वत्तः । अन्यारादित्यादिना पञ्चमी । भारती
 याणीम् । ज्ञाता सत्याम् ।

(२२) उन्मत्तामिति । उन्मत्तामुन्मादयुक्तामिव सजाताम् । इष्टा
 प्रियाम् । ईप्सिता आसृतामिति । ईप्सितोऽसीत्यत्र ईप्सितोऽपीत्येव पाठः साधु
 तमः । अपिरेव स्रष्ट प्रयुक्तः प्रतिभापणाभावस्यायुक्तता विपदीकुर्यात् पुनर-
 स्तिरिति ।

(२३) कृशांमिति । विवर्णां कान्तिसूच्या ग्लान्तामित्यर्थः ।

(२४) यूथेति । यूथभ्रष्टा यूथात्सजातीयानां समूहाद् भ्रष्टा हरिणीमिव
 घर्तमानाम् । पृथुलोचन विशालनेत्र नलः । पृथुलोचनता हि लक्षण महात्मन
 इति लक्षणविद आचक्षते । अरिर्कर्षणेति अरीन् कर्षयति वधार्थमिति तथा-
 भूतः । कर्षणेति पाठे कृशकार्श्य इत्यतो दैवादिकाणि चो ल्युट् । कर्षयति
 कृशीकरोतीति कर्षणः क्षयकारीत्यर्थः ।

(२५) महाराजोति । महारण्ये एकाकिनी असहाया 'एकादाकीनिचा

१ नामाहमिष्टा (क. न.) २ प्रियेत्यसकृदब्रवी (च) ३ अत्रवास्तदा (क)
 ४ रंजनी (क न म) ५ इति (क. न.) ६ इति (क. न.)

देमभन्त्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २५

कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गराशोभनम् ।

नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तमम् ॥ २६

वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ।

शयानगुपविष्टं वा स्थितं वा निपधाधिप ॥ २७

प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकपिवर्धनम् ।

कं नु पृच्छामि दुःसार्ता त्वदर्थे शोककर्षिता ॥ २८

कश्चिद्दृष्टस्त्वयाऽरण्ये संगेत्येह नलो नृपः ।

को नु मे वीर्यं प्रष्टव्यं वनेऽस्मिन्प्रस्थितं नलम् ॥ २९

अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ।

यमन्वेपसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ॥ ३०

अयं स इति कस्याश्च श्रोण्यामि मधुरां गिरम् ।

सदाय' इत्याकिनिच्छासती । एतेन प्रतिभाषणाभावस्यात्यन्तमयुक्तस्य द्योत्यते ।

(२६) कुलेति । कुल कुलीनता शील सदृत्त ताम्या उपसपन्न युक्तम् । ' शील स्वभावे सदृत्ते ' इति मेदिनी । चार्चिति चारुणि मनोहराणि सर्वाण्यङ्गानि यस्य स चासी शोभनश्च तम् ।

(२७-२७) ननु पृच्छयता यः कोऽपि मदीयमधिष्ठानमिति चेन्नैतच्छक्य-सघटनमित्याह वन इति । इतः प्रभृति सार्धे पद्यद्वयमेक वाक्यम् । शयान-शयन कुर्याणम् । प्रस्थित प्रयान्तामिति यावत् । शोककर्षिता शोकेनाकुष्टा (आक्रान्तेत्यर्थः) कृषेर्निवृत्तप्रेषणाणिचि निष्ठा । कर्षितेतिपाठे कृशीकृत्यर्थः ।

(२९) कश्चादिति । कश्चिदित्यभीष्टप्रश्नेऽव्ययम् । सगत्य समागम्य ' त्वया इहाराण्ये सगम्य नलो नृपः कश्चिदृष्टः ? ' इति सन्न्यः । इतीत्यध्याहार्यम् । पद्यार्धमिदं पूर्वान्वयि । मे मया । निपातोऽय मे शब्दः । को नु नल पृष्टव्य इति सन्न्यः । प्रच्छेद्विकर्मकतया किमर्थश्च नलश्चेति कर्मद्वितयम् ।

(३०) अभिरूपमिति । अभिरूप विद्वांस मनोहर वा । ' प्राप्त-स्वरूपामिरूपा धुधमनोऽश्वयोः ' इत्यमरः । ' अभिरूपभूयिष्ठा परिपादियमिति ' कालिदासः । परव्यूहविनाशन शत्रुसमूहनाशनम् । ' सदोदे प्रकरौष-धारनिकरः ' इति हैमः । पद्मनिभेक्षण कमलसदृशनेत्र । अन्वेपसि अन्वी-च्छसि । एषू गताविग्यतो लब्धः । अनुदात्तेत्यलभ्यारूपत्वात्पदेत्यन्तित्यस्यात्परस्मैपदम् । अतः पर चतुस्त्रिंश पद्य यावदुत्तरोत्तरपद्यपूर्वार्ध पूर्वपूर्वपद्योत्तरार्धान्वयि ।

(३१) अयमिति । मधुरा मनोहरा । अयं पुरो दृश्यमानः चतु

१ आभाषणाणां स्त्री पत्नी (क) सपत्नीमभिभाषन्ती (च) सपत्नी (न. म.) सपत्नी (च) संपत्नी (क) ३ शोभन (न. म.) शोभना (च) शोभनाम् (क) अतः परं च ' अनुभूतां महाराज किं मां न प्रतिभाषसे । ' इत्याधिक वपुस्तके । ४ निवर्द्धन (क) ५ संगतेति (क) ६ कथयेदेष वनेऽस्मिन्निष्ठितं नृपम् (क. च.)

अरण्यराड्यं श्रीमांश्चतुर्दशो महाहनुः ॥ ३१
 शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति पृच्छाम्येनमशङ्किता ।
 भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ॥ ३२
 विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ।
 निपधाधिपतेर्भार्या नलस्यामित्रघातिनः ॥ ३३
 पतिमन्वेपतीमेकां कृपणां शोककर्शिताम् ।
 आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४
 अथवा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि ।
 मां खादय मृगश्रेष्ठः दुःखादस्माद्विमोचय ॥ ३५
 श्रुत्वाऽरण्ये विलापितं न मामाश्वासयत्ययम् ।

दशैः चतस्रो दशैः बहिर्दृश्यमाना यस्य तथाभूतः अरण्यराट् अरण्यस्य राजा ।
 राजत इति राट् । राजेः कृप् । ' राजा राट् पार्थिव ' इत्यमरः ।

(३२) शार्दूल इति शार्दूलो व्याघ्रः । अभिमुखः समुखः सन् एति
 गच्छति । अशङ्किता अभीता । ब्रजामि उपगच्छामीत्यर्थः । नल प्रष्टुमिति
 भावः । गत्वा पृच्छति भवानिति । मृगाणां वन्यानां पशूनाम् । कानने अरण्य-
 विषये । प्रभुः स्वामी । असीति शेषः ।

(३३) विदर्भेति । दमयन्तीति विद्धि दमयन्तीं जानीहि । कर्मणो
 निपातेनाभिधानात्प्रथमा । ' नारद इत्यबोधि स ' इत्यादिवत् । आमित्र-
 घातिनः शत्रुघातनशीलस्य । ताच्छील्ये णिनि ।

(३४) पतिमिति । अन्वेपतीं अन्विच्छन्तीं । नुमात्मनेपदयोरभाव-
 स्तूपपादितः प्रागेव । कृपणा दीना । आश्वासय वार्तानिवेदनेन सुखय ।

(३५) अथवेति । त्वं वनपते इत्यत्र अरण्यनृपते इति पाठस्तु न साधुः ।
 नृपतिशब्दस्याधीश्वरसामान्यवाचकत्वाभावात् । नृणामेव ह्यधीश्वरे युक्तः
 प्रयोग एतस्येति । शंससि कथयसि । शमु स्तुतावित्यस्य धातूनामनेकार्थ-
 स्वात्कथने वृत्तिः । प्रयुज्यते चानार्थ एन कथयः । यथा कालिदासः ' न मे
 हिंसा शंसति किञ्चिदीप्सितम् । ' इति (रघु) । तर्हीति यदिशब्दबला-
 द्भ्यते । खादय भक्षय । खादतेर्निवृत्तप्रेषणाणिचि लोट् । कुत इत्याह ।
 दुःखादिति । वाक्यमेतत्खादने हेतुमयबोधयति ।

(३६) शार्दूलमनाचक्ष्णामुपलभ्यान्वतः प्रवर्तते श्रुत्वेति । अयं व्याघ्रः मां नाश्वा-
 सयति । अत इति शेषः । स्वादुसलिला मधुरजलम् । सागरगमां सागरे गच्छ-
 न्तीम् । ' गमेः सुपि वाच्य ' इति सच्चा ' अरुर्दिपदित्यादिना ' मुम् । आपगा नदीम् ।
 सा ह्यापेन जलसमूहेन गच्छतीति । यामि प्रष्टुमिति भावः । अतः परं यथापूर्वं
 यथोत्तरं चात्मनो निवेदनस्य नलवेषयकस्य च प्रश्नस्याभावाद्भविष्यमेव

१ अतः परं ' सिंहस्कन्धो महाबाहु पक्षपत्रनिमेक्षणः । ' इत्याधिकं कपुस्तके
 २ अथवाऽरण्यनृपते (क. च.) मामदस्व मृगश्रेष्ठ विशोकां कुरु दुःखिताम्
 (च) ४ ममेव मृगराट् स्वयम् (क. च.)

यामीमां स्वादुसलिलामापगां सागरङ्गमाम् ॥ ३६

इमं शिलोच्चयं पृच्छे शृङ्गैर्वहुभिरुच्छ्रितैः ।

विराजद्भिरिवानेकैर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३७

नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूपितम् ।

अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ॥ ३८

सिंहशार्दूलमातङ्गनराहक्षमृगायुतम् ।

पतत्रिभिर्वहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ३९

किंशुकाशोरुवकुलपुत्रागैरुपशोभितम् ।

कर्णिकारधवप्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ४०

सरिद्धिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् ।

गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपति प्रति ॥ ४१

कैश्चित्पत्रैरिति प्रतीयते । नैव पुनः कापि सदृशान्येतानि । 'श्रुत्वाऽरण्ये विलपितममैष मृगारट् स्वयम् । यत्प्रेष मृष्टसलिलामापगा सागरोपमाम्' इति कचपुस्तके धृतस्तु पाठो नैतदपेक्षते । बहुषु पुनर्नैष सदृष्टो नापि चारुतर इत्युपेक्षितोऽस्माभिः

(३७) अथ पर्वत पृच्छामीत्याह इममिति । शिलोच्चय पर्वतम् । 'स हि शिलानामुच्चय इति । पुण्य पवित्रम् । शृङ्गैः शिखरैः उच्छ्रितम् । प्रकृत्या दिश्वानृतीया । उच्छ्रितशिखरमित्यर्थः । विराजद्भिः शोभमानैः । अनुदात्तेष्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वाल्लटः शता । नैकवर्णमनोरमैः नैके अनेके वर्णा येषां तान्यत एव च मनोरमाणि । नैकेति नशब्देन सुप्पुपेति समासः ।

(३८) नानेति । कलापरमेतत् । इतः परं द्वितीयान्तानि पद्यान्येकचत्वारिंशतेन गिरिराजमित्यनेन सवर्ण्यन्ते । नानाधातुसमाकीर्णो अनेकैर्धातुभिर्व्याप्तम् । विविधोपलभूपितम् अनेकप्रकारैः पापाणैरत्नैर्वा शोभितम् । 'उपलः प्रस्तरे रत्ने' इति मेदिनी । केतुभूतं ध्वजसदृशम् । उत्थित उच्छ्रितमित्यर्थः । उच्छ्रितमिति पाठस्तु साधुतरः ।

(३९) सिंहेति सिंहानां शार्दूलानां मातङ्गानां (गजानां) वराहाणां ऋक्षाणां मृगाणां च अयुतानि दशसहस्राणि यस्मिंस्तथाभूतम् । अयुतशब्दोऽप्रासख्येयता लक्षयति । पतात्रिभिः पक्षिभिः पतत्र्याणि हि पततस्त्रायन्ते तानि तेषां सन्तीति । अनुनादितं नादयुक्तं कृतम् ।

(४०) किंशुकेति । किंशुकाः पलाशाः । पुत्रागाः 'उड्णी'ति विख्याताः । कर्णिकाराः 'पागेरा' इति ख्याताः । यथा अशौहरा वृधविशेषाः ।

(४१) सरिद्धिरिति । सविहङ्गाभिः हसादिजलचरपाक्षियुक्ताभिः । सरिद्धिर्नदीभिः समाकुलं व्याप्तम् । नृपतिं प्रति नलविषये । तावत् आदौ ।

१ याल्येष मृष्टसलिलामापगा सागरोपमाम् । (क) याल्येता मृष्टसलिली (च) २ विराजितं दिवस्पृग्भिः (व, न.) ३ मित्रोच्छ्रितम् (क) मिव स्थितम् (च) ४ उपशोभितम् (च) ५ अन. परं 'पृथिव्या रुचिराकारं चूडामोषमिव स्थितम् ।' इत्यधिकं कपुलके । ६ प्रक्षामि (च)

भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।

शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४२

प्रणमे त्वाऽभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।

राज्ञः स्तुपां राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४३

राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।

भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४४

राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।

आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचोर्विहितेक्षणः ॥ ४५

ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।

शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४६

सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।

तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४७

(४२) भगवन्निति । दिव्यदर्शनं दिव्य दर्शनं वर्णो यस्य तथाभूतं अलौकिकस्वरूपेत्यर्थः । 'दर्शनं वर्णमुकुरचक्षुः शास्त्रोपलब्धिषु' इति त्रिकाण्ड-शेषः । विश्रुतं विख्यातं । शरण्यं शरणे रक्षणे साधो ! । 'तत्र साधु' इति यत् ।

(४३) प्रणम इति । अभिगम्य आगम्य । प्रणमे नमस्करोमि । आर्प-स्तम् । निबोध जानीहि । विश्रुता ख्याताम् ।

(४४) राजेति । महारथः 'एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु भ्रन्वि-नाम् । अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥' इत्युक्तलक्षणो वीरः । क्षितिपती राजा । चातुर्वर्ण्यस्य चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं तस्य । ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्यशूद्राणामित्यर्थः । 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थं उपसख्यान' मिति प्यङ् स्मार्थे ।

(४५) राजसूयेति । राज्ञा सोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादनीयो राजा वा सोमः (लताविशेषः) सूयतेऽस्मिन्स राजसूयो राज्ञा कर्तव्यो यज्ञविशेषः । 'राजसूयसूये'त्यादिनिपातनात्साधु । 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते' इति श्रुतिः । अश्वमेधश्च प्रागुक्तः क्रतुविशेषः । बहूनां करणाद्बहुवचनम् । दक्षिणावता भूयिष्ठदक्षिणायुक्तानाम् । भूमार्थं मतुप् । आहर्ता कर्ता । 'आहर्ता क्रतूनाम्' इति कादम्बरी । पृथिति पृथुनी विशाले चारु मनोहर अशित स्पन्दन ययोस्तथाभूते च ईक्षणे यस्य स ।

(४६) ब्रह्मण्य इति । ब्रह्मण्यो ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यो हितः । 'तस्मै हित' मिति यत् । अत्र च ब्राह्मणवाच्येन ब्रह्मशब्दो गृह्यत इति भाष्ये द्रष्टव्यम् । अन-सूयकः नासूयतीति तथाभूतः । 'असूय उपतापन' इत्यतो णुल् कर्तरि । शील-वान् शोभनस्वभावयुक्तः । पृथुश्रीर्विपुलसंपत्तिः ।

(४७) सम्यग्गिति । गोप्ता रक्षिता । गुपेस्तृच् कर्तरि । त्वामुपस्थितां त्वत्समीपं प्राप्ताम् ।

निपधेषु महाराजः शशुरो मे नरोत्तमः ।
 गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४८
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४९
 नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वाम्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥ ५०
 यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।
 तस्य मामर्षलां श्रेष्ठां विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ५१
 त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनायां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेषमाणां भर्तारं त्वं मां पर्वतसत्तम ॥ ५२
 समुल्लिखद्भिरितौर्ह त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।

(४८) पितृकुलमाख्याय पतिकुलमिदानीमाचष्टे निपधेध्वति। गृहीतनामा मुगृहीतनामेत्यर्थः । स च प्रातःस्मरणीयनामा । 'स मुगृहीतनामा स्यात् प्रातः स्मर्यते बुधैः ।' इत्युक्ते ।

(४९) तस्येति । तस्य वीरसेनस्य । पितुः सकाशात् क्रमप्राप्त । वश-
क्रमेण प्राप्त राज्य राध्ट्रम् । हेति निश्चये पादपूर्तो वा ।

(५०) नल इति । नलो नाम नल इति प्रसिद्धः । नाम प्राकाश्ये ।
अरिहा शत्रूणा हन्ता । हन्तेः क्तिप् । याम्मी याचोऽगुक्तिपटुः । 'याचो मुक्ति-
पटुर्वाग्मी'ति तर्कवाचस्पतिः । अत्र द्विगकारमेव रूपमित्येके । वस्तुतस्तु
'हलो यमा यमि लोप' इति वैकल्पिके लोप एकगकारमपि रूप सपद्यत
एव । सोमपः सोम पिबति तथामृतः । पिबते कः । यशकतैत्यर्थः । तत्रैव
हि सोमरसः पीयत इति । सोमश्च नाम मानसपरिसरोद्भवो लताविशेषः । यस्य
किल सोमस्येव कलाः शुक्ले पक्षे पेनाण्युपचीयन्ते कृष्णे चावहंसन्ति ।
विशेषतश्च स्वरूपादिकमेतस्य मुश्रुते चिकित्सितस्थान एकोनविंशोऽध्याये
द्रष्टव्यम् । अग्निमान् आहिताग्निः ।

(५१) यष्टेति । यष्टा यजनशीलः । यजेस्ताच्छील्ये तृन् । एवमुत्तरनापि
अबला श्रेष्ठामित्यत्र अचलश्रेष्ठेति पाठः साधुतरः । अन्यथा ह्यात्मनः
श्लाघा भवतीति ।

(५२) त्यक्तश्रियमिति । त्यक्ता श्रीः सपद्यया तथामृताम् । अनाया
नास्ति नाय आश्रयो यस्यास्तथामृताम् । व्यसनान्विता दुःखयुक्ताम् । अन्वे-
षमाणामित्यनुपूर्वादेपतेर्भौवादिकाल्लटः शानच् । अनेकार्थत्वादन्वेषणे वृत्तिः ।
मामिति विद्धीति पूर्वेण सवन्धः ।

(५३) समुल्लिखद्भिरिति । समुल्लिखद्भिरित्येवान युक्तः पाठः । कर्मणि

कश्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारणे नलः ॥ ५३

गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घयादुरमर्षणः ।

विक्रान्तः सत्त्ववान्वीरो भर्ता मम महायशाः ॥ ५४

निपधानामधिपतिः कश्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ।

किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्वलाम् ॥ ५५

गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ।

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ॥ ५६

यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ।

कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसन्निभाम् ॥ ५७

श्रोष्यामि नैपधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ।

वैदर्भीत्येव विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ॥ ५८

आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकविनाशिनीम् ।

नैराकाङ्क्षात् । स आकाश उल्लिखान्नः धर्पद्भिः अभ्रकपैरित्यर्थः । एतेन च दूरस्थस्यापि दर्शने शक्तिरभिव्यज्यते । दारुणे भयङ्करे । कश्चिदिति प्रश्ने ।

(५४) नल विशिनीष्ट गजेन्द्रविक्रम इति । गजेन्द्रविक्रमः गजेन्द्रस्येव विक्रमो गतिर्यस्य तथाभूतः । 'द्विरेन्द्रगतिश्चकोरनेन' इति मृच्छकाटिकम् अमर्षणः अभिभवासहिष्णुः । अमर्षश्चावश्यको गुणविशेषो विशेषतो राज्ञाम् । अत एवाह भारवि. 'अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहादेन न विद्विपादरः' इति । विक्रान्तः पराक्रमशाली सत्त्ववान् बलशाली ।

(५५) निपधानामिति । विलपतीति आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् विह्वला व्याकुलाम् । अर्धमिदमुत्तरान्वयि ।

(५६) गिरेति । गिरा वाचा करणभूतया । पुनर्नलमेवोद्दिष्ट्याह वीरेति । अर्धमेतदुत्तरान्वयि । स यस्मिन् सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य तथाभूत । 'सधा स्थितिप्रतिशयोः' इति मेदिनी ।

(५७) यदीति । आत्मना स्वयमेव आत्मानं स्व स्वीयां मूर्तीं वा । कदेत्याद्यर्धमुत्तरान्वयि । सुस्निग्धगम्भीरा सुतरा स्निग्धा स्नेहवती चासौ गम्भीरा च ताम् । जीमूतस्वनसन्निभाम् मेघध्वनिसदृशीम् ।

(५८) श्रोष्यामीति । नैपधस्य वैदर्भी इति विस्पष्टा वाच कदा श्रोष्यामीति सन्धः । ता पूर्वमनुभूताम् । अनुभूतार्थकत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षा 'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकस्तच्छब्दो यच्छब्द नापेक्षते' इत्युक्तेः ।

(५९) आम्नायेति । अर्धमेतत्पूर्वग्रान्वयि । आम्नायसारिणी आम्नायस्यैव वेदस्य सार उत्कृष्टोऽंशः अस्त्यस्यां तथाभूतां । वेदतुल्यामियर्थः । नृद्धाम्

१ अरिमन्धोरे वने (च) २ वैदर्भ्येति (क) वैदर्भ्यलोककथितां (च)

३ आम्नाभिधायिनी (क) आत्मानुसारिणी (च)

भीतोनाश्यासय च मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६०
 सा गत्वा ग्रीनहोरात्रानन्ददर्श परमाङ्गना ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१
 वासिष्ठभृग्वान्रिसमैस्तापसैरपन्नोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२
 अञ्जभक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
 जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गादिदृक्षुभिः ।

सुसमृद्धा अर्दनामिति यावत् । आत्माभिधायिनीमित्यादिस्तु पाठ उपेक्ष्यः
 समयेऽस्मिन्नुपपदस्य दमयन्त्यात्मानि प्रयोगासमवात् । धर्मवत्सल धर्मे कसल
 स्निग्ध (प्रणयिन्) ' स्निग्धस्तु वत्सल ' इत्यमरः ।

(६०) इतीति । इति एवप्रकारेण । पर्वत प्रत्येव प्रस्तुते वचने स्मृता-
 धुपरिणतत्वाच्चलमुद्दिश्योक्तिरप्रधानैवेति गिरिश्रेष्ठमित्येवोक्तम् । पार्थिवनन्दिनी
 राजपुत्री । भूयः पुनरपि । ततस्तस्मात्प्रदेशात् ।

(६१) सेति । ग्रीन् अहोरात्रान् गत्वा अहोरात्रत्रय यावदाविच्छेदेन
 गमनं कृत्वेत्यर्थः । ' कालाध्वनोरत्यन्तसयोग ' इति द्वितीया । परमाङ्गना
 उत्कृष्टा स्त्री तापसारण्य तापसाना तपस्विना अरण्य दिव्यकाननशोभित
 दिव्यस्य दिवि भवस्य काननस्य नन्दनाख्यस्य वनस्येव शोभित शोभा
 यस्य तथाभूतम् । दिव्यकाननमिव शोभितामिति वा ।

(६२) कानन विशिनष्टि वसिष्ठेत्यादि । वसिष्ठो भृगुरत्रिश्वेत्येते स्वनामख्याता
 मुनिप्रवराः । तत्तुल्यैः । नियतैर्नियमवद्भिः । नियमाश्च ' शौचसन्तोषतपः-
 स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा ' इति पतञ्जलिना प्रोक्ताः । संयताहारैः संयतो
 निगृहीतो योगविरुद्धपदार्थवर्जनेन स्वरूपसकोचमापादित आहारो यैस्तथा-
 भूतैः । अस्पाहारैर्वा ' अस्पाहार ' प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः । ' जनसगश्च
 लौल्य च पद्भिर्योगो विनश्यति ॥ ' इत्युक्तेः । दमशौचसमन्वितैः दमस्य
 शौचेन शुद्धतया निर्दुष्टत्वेन समन्वितैः निर्दोषदमशालिभिरित्यर्थः । नह्यत्र
 दमशौचयोर्द्वन्द्वः । नियमान्तर्भूततया शौचस्य पुनर्वचने पौनः-
 क्त्यापत्तेरिति ।

(६३) अञ्जभक्षैरिति । भक्षन्त इति भक्षाः भक्षयितारः । पचाद्यच् ।
 अपा भक्षाः । ' सर्वं वाक्य सावधारण ' मिति न्यायात् अपामेव भक्षितारो
 नान्यस्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । पर्णाहारैः पर्णानि वृक्षेभ्यः स्वयं पतितानि
 आहारो भक्ष्य येषां ते । ' स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसः '
 इति कालिदासः । स्वर्गमार्गादिदृक्षुभिः । स्वर्गस्य प्राप्त्युपाय साक्षात् द्रष्टुमि-
 ष्याद्भिः । वल्कलाजिनसवीतैः वल्कलैः कृत्स्नत्वचाभिः आजिनैर्भृगुचर्मभिश्च सवीतैः

बलकलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३

तापसाध्युपितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ।

नानामृगगणैर्जुष्टं नानामृगगणायुतम् ॥ ६४

तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ।

सुभूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचां सुद्विजानना ॥ ६५

वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ।

सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ ६६

योपिद्रुलं महाभागा दमयन्ती तैपस्विनी ।

साऽभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ॥ ६७

स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ।

पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८

प्रावृत्तैः । सयतेन्द्रियैः यत यमः । भावे क्तः । सम्यक् यतेषु यमेषु इन्द्रियाणि येषां तैः । यमससक्तेन्द्रियैरित्यर्थः । अर्थान्तराङ्गीकारे तु जितेन्द्रियैरित्यनेन पौनरुक्त्यापात्तिः । यमाश्च 'अर्हिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा' इति पतञ्जालिनोक्ताः । उपशोभितामिति पूर्वस्मात्पद्यादनुकृष्यते ।

(६४) तापसाध्युपितामिति । तापसाध्युपित तापसैः कृतावासम् । अधि-पूर्वाद्भिर्सेनिष्ठा । यत्रादित्वात्सप्रसारणम् । आश्रममण्डल आश्रमप्रदेशम् । जुष्ट सेवितम् । जुपी सेवन इत्यतो निष्ठा । नानामृगगणायुतामित्यत्र शाखामृगगणायु-तमित्युच्यतेः पाठः । शाखा मृगाश्च वानरा । तेषां गणानामयुत यस्मिंस्तथाभूतम् ।

(६५) तापसैरिति । सुद्विजानना शोभना द्विजा दन्ता आनन च यस्या-स्तथाभूता । शोभना दन्ता यस्मिंस्तथाभूतमानन यस्याः सा वा । समाश्वसत् सम्यगाश्वासं प्राप्तवती आदृष्ट्वा चैवसेल्लङ् ।

(६६) वर्चस्विनीति । वर्चस्विनी तेजस्विनी । 'अस्मायेत्यादिना' विनिः । सुप्रतिष्ठां मुजयनामिति नीलकण्ठ । शोभना प्रतिष्ठा स्थैर्यं यस्यास्तथाभूतेति तु युक्तम् । स्वसितायतलोचनेत्यत्र 'स्वश्चितोऽतगाग्निनी' ति चतुर्भुजः पठति । व्याचष्टे च स्वश्चित मन्दोपक्रम यथा तथा गन्तु शील यस्यास्तामिति । स्वश्चितशब्दः पुनः मन्दत्वप्रतिपादने न समर्थः । आश्रमपद आश्रमप्रदेशम् ।

(६७) योपिदिति । योपित्सु स्त्रीषु रत्न श्रेष्ठा । तपस्विनी अनुकम्पार्हा । तपोवृद्धान् तपसा वृद्धान् ज्येष्ठान् । तानृषीनित्यर्थः । अभिवाद्य नमस्कृत्य । अभिपूर्वको हि वादयतिः प्रणामे ।

(६८) स्वागतमिति । ते दमयन्त्याः । प्रोक्ता औच्यन्त । यथान्याय यथायोग्यं पूजां बहुमानम् ।

१ शाखा (क. न. म.) अनःपरं सा दृष्ट्वैवाश्रमपदं चारुगणानेवेवितम् । शाखामृगगणेश्च तापसैश्च समन्वितम् । इत्यधिकं च पुरातने २ नास्तीदमर्थं च पुरातने ३ स्वाधिभ्यतो सुप्रतिष्ठा स्वश्चितोऽतगाग्निनी (च) ४ मनस्विनी (च) ५ तापसोत्तमैः (म. क. च.)

भीर्तामाश्वासय च मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९

इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।

दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६०

सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।

तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१

वासिष्ठभृग्वारिसमैस्तापसरैरपशोभितम् ।

नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२

अन्मक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।

जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गादिदृशुभिः ।

सुसमृद्धा अदनिामिति यावत् । आत्माभिधायिनीमियादिस्तु पाठ उपेक्ष्यः समयेऽस्मिन्पदस्य दमयन्त्यात्मानि प्रयोगासमवात् । धर्मवत्सल धर्मं कसल स्निग्ध (प्रणयिन्) ' स्निग्धस्तु वत्सल ' इत्यमरः ।

(६०) इतीति । इति एवप्रकारेण । पर्वत प्रत्येव प्रस्तुते वचने स्मृता-
शुपस्थितत्वाच्चलमुद्दिशोक्तिरप्रधानैवेति गिरिश्रेष्ठमित्येवोक्तम् । पार्थिवनन्दिनी राजपुत्री । भूयः पुनरपि । ततस्तस्मात्प्रदेशात् ।

(६१) सेति । त्रीन् अहोरात्रान् गत्वा अहोरात्रत्रय यावदाविच्छेदेन गमनं कृत्वेत्यर्थः । ' पञ्चलाध्वनोरत्यन्तसयोग ' इति द्वितीया । परमाङ्गना उत्कृष्टा स्त्री तापसारण्य तापसाना तपस्विना अरण्य दिव्यकाननशोभित दिव्यस्य दिवि भवस्य काननस्य नन्दनाख्यस्य वनस्येव शोभित शोभा यस्य तथाभूतम् । दिव्यकाननमिव शोभितामिति वा ।

(६२) कानन विशिनष्टि वासिष्ठेत्यादिवासिष्ठो भुगुरनिश्चेत्येते स्वनामख्याता मुनिप्रवराः । तत्तुल्यैः । नियतैर्नियमवद्भिः । नियमाश्च ' शौचसन्तोषतपः-
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा ' इति पतञ्जलिना प्रोक्ताः । संयताहारैः संयतो निगृहीतो योगविरुद्धपदार्थवर्जनेन स्वरूपसकोचमापादित आहारो यैस्तथा-
भूतैः । अस्पाहारैर्वा ' अस्पाहारः प्रयासश्च प्रजल्यो नियमग्रहः । ' जनसगश्च लौत्य च षड्भिर्योगो विनश्यति ॥ ' इत्युक्तेः । दमशौचसमन्वितैः दमस्य शौचेन शुद्धतया निरुद्धत्वेन समन्वितैः निर्दोषदमशालिभिरित्यर्थः । नह्यत्र दमशौचयोर्द्वन्द्वः । नियमान्तर्भूततया शौचस्य पुनर्वचने पौनः-
कत्यापत्तेरिति ।

(६३) अन्मक्षैरिति । भक्षन्त इति भक्षाः भक्षयितारः । पञ्चाद्यन् । अपा भक्षाः । ' सर्वे वाक्य सावधारण ' मिति न्यायात् अपामेव भक्षितारो नान्यस्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । पर्णाहारैः पर्णानि वृक्षेभ्यः स्वयं पतितानि आहारो भक्ष्यं येषां ते । ' स्वयं विशिर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसः ' इति कालिदासः । स्वर्गमार्गादिदृशुभिः । स्वर्गस्य प्राप्स्युपाय साक्षात् द्रष्टुमि-
च्छाद्भिः । वल्कलाजिनसवीतैः वल्कलैर्दृश्यत्वाभिः आजिनैर्मृगचर्मभिश्च सवीतैः

१ नास्तीदं कपुस्तके । २ दक्षितम् (च)

चल्कलीजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३

तापसाध्युपितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ।

नानामृगगणैर्जुष्टं नानामृगगणायुतम् ॥ ६४

तापसैः समुपेतं च सा दृष्टैव समाश्रयत् ।

सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचां मुद्विजानना ॥ ६५

वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ।

सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ ६६

योपिद्रुलं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी ।

साऽभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ॥ ६७

स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ।

पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८

प्रावृत्तैः । सयतेन्द्रियैः यत यमः । भावे क्तः । सम्यक् यतेषु यमेषु इन्द्रियाणि येषां तैः । यमससक्तेन्द्रियैरित्यर्थः । अर्थान्तराङ्गीकारे तु जितेन्द्रियैरित्यनेन पौनरुक्त्यापात्तिः । यमाश्च 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा' इति पतञ्जलिनोक्ताः । उपशोभितमिति पूर्वस्मात्पद्यादनुकूप्यते ।

(६४) तापसाध्युपितमिति । तापसाध्युपित तापसैः कृतावासम् । अधि-पूर्वाद्धिसेर्निष्ठा । यत्रादित्वात्सप्रसारणम् । आश्रममण्डल आश्रमप्रदेशम् । जुष्ट सेवितम् । जुषी सेवन इत्यतो निष्ठा । नानामृगगणायुतमित्यत्र शास्त्रामृगगणायु-तमित्युचितः पाठः । शास्त्रामृगाश्च यानराः । तेषां गणानामयुत यस्मिंस्तथाभूतम् ।

(६५) तापसरिति । मुद्विजानना शोभना द्विजा दन्ता आनन च यस्या-स्तथाभूता । शोभना दन्ता यस्मिंस्तथाभूतमानन यस्याः सा या । समाश्रयत् सम्यगाश्राप्तं प्राप्तवती आङ्पूर्वाच्छ्वसेर्लङ् ।

(६६) वर्चस्विनीति । वर्चस्विनी तेजस्विनी । 'अस्मायेत्यादिना' विनिः । सुप्रतिष्ठां मुजयनामिति नीलकण्ठः । शोभना प्रतिष्ठा स्थैर्यं यस्यास्तथाभूतेति तु मुत्तम् । स्वसितायतलोचनेत्यत्र 'स्वञ्चितोऽयतगामिनी' ति चतुर्भुजः पठति । व्याचष्टे च स्वञ्चित मन्दोपक्रम यथा तथा गन्तुं शीलं यस्यास्तामिति । स्वञ्चितशब्दः पुनः मन्दत्वप्रतिपादने न समर्थः । आश्रमपद आश्रमप्रदेशम् ।

(६७) योपिदिति । योपित्सु स्त्रीषु रत्न श्रेष्ठा । तपस्विनी अनुकम्पार्हा । तपोवृद्धान् तपसा वृद्धान् ज्येष्ठान् । तानृषीनित्यर्थः । अभिवाद्य नमस्कृत्य । अभिपूर्वको हि वादयतिः प्रणामे ।

(६८) स्वागतमिति । ते दमयन्त्याः । प्रोक्ता औच्यन्त । यथान्यायं यथायोग्यं पूजा बहुमानम् ।

१ शास्त्रा (क. न. ग.) अनःपरं सा दृष्टवैवाश्रमपदं चाङ्गुगानेषेवितम् । शास्त्रामृगगणैश्च तापसैश्च समान्वितम् । २ इत्यधिकं चतुस्तके २ नारदीयमर्थं चतुस्तके ३ स्वर्चिन्मती सुप्रतिष्ठा स्वञ्चितोऽयतगामिनी (च) ४ मगस्विनी (च) ५ तापसोत्तमैः (म. क. च.)

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवाम हे ।
 तानुवाच वरारोहा कश्चिद्भगवतामिह ॥ ६९
 तपःस्वप्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ ७०
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
 ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किंच किंचर्पसि ॥ ७१
 दृष्ट्वैव ते परं रूपं शुक्तिं च परमामिह ।
 विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वासिहि मा शुचः ॥ ७२
 अस्यारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः ।
 अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ७३
 साऽब्रवीत्तानृपीत्राहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४
 मानुषी मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ।
 तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७६

(६९) आस्यतामिति । अथ ते, हे इति स्रुद्धिरियं दमपन्त्याः ।
 आस्यतां उपविश्यताम् । आस्तेः कर्मणि लोट् । त्वयेति शेषः । किं करवाम
 कुर्याम । करोतेलोट् । तानित्युत्तरपन्थान्वयि ।

(७०) तपसीति । तपसि तपोधिषये । एवमुत्तरत्रापि वैषयिक एवाधारे
 सप्तमी । कश्चिद्भगवतां कुशलम् इति संवन्धः ।

(७१) तैरिति । सर्वानवद्याङ्गि सर्वाणि अनवद्यानि दूरणानर्हण्य-
 ङ्गानि यस्यास्तथाभूते । चिन्तीर्पसि कर्तुमच्छसि । करोतेः सन् ।

(७२) दृष्ट्वेति । पर श्रेष्ठ, न अस्माक, विस्मय आश्चर्य समुत्पन्नः जातः ।
 लोकातिशायित्वात्कान्त्यादीनामिति भावः । मा शुचः शोक मा कार्षीः । ई-
 शुचिर्पूतीभाव इत्यतो देवादिकात् 'माडि लुड्' इति लुड् । इतिवाद् ।
 पानूनामनेकार्थत्वाच्छोके वृत्तिः ।

(७३) अस्येति । एव अस्य अरण्यस्य देवी उताहो अथवा अस्य
 महीभृतः पर्यतस्य । उताहो अस्येति प्रगृह्यत्वाभाव आर्यः । अस्याश्चेति
 चकारो वार्थः । च अथवेत्यर्थः देवीति प्रश्ने कानुः ।

(७४) मानुषीमिति । हे तपोधनाः । यूयं सर्वे कर्तारः । विजानीत अवगच्छत ।
 विरत्त धात्वर्थानुवर्ती । अभिधास्यामि वक्ष्यामि मे वृत्तमिति शेषः । सर्वशः सर्वम् ।

(७६) विदर्भोपति । महीपालः मही पालयति तथाभूतः । महीपतिः
 राजा । अत्र चैको यौगिकः परश्च रूढः शब्दः । अन्यथा पानिकस्यापत्तेः ।
 जानीत यूयमिति शेषः ।

निपधाधिपतिर्धोमात्रलो नाम महायशः ।

वीरः सग्रामाजिद्विद्वान्मम भर्ता विशांपतिः ॥ ७७

देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

गोप्ता निपधवंशस्य महातेजा महाबलः ॥ ७८

सत्यवान्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिर्मर्दनः ।

ब्राह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरञ्जयः ॥ ७९

नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमुद्युतिः ।

मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ८०

आहर्ता ऋतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।

सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ८१

स कौश्रीनीकृतिप्रज्ञैरनार्यैरकृतात्माभिः ।

आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ॥ ८२

(७७) निपधेति । सग्रामाजित् सग्रामेषु युद्धेषु जयति उत्कर्षं प्राप्नोति तथाभूतः । विशांपतिः नरपतिः राजा नलः मम भर्ता ।

(७८) भर्तारमुपवर्णयति द्वाभ्याम् । देवतेति । देवतानामभ्यर्चनमेव पर कार्यान्तरापेक्षया प्रधान यस्य तथाभूतः । द्विजातिजनवत्सलो ब्राह्मणजन-प्रणयी । द्वे जाती जन्मनी येषां ते द्विजातयो ब्राह्मणाः । ' मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीय मौञ्जिवन्धनात् । ' इत्युक्ते ब्राह्मणानां द्विजन्मता । एष च शब्दो वर्गत्रयसाधारणोऽपि रूढ्या ब्राह्मणेष्वेव प्रयुज्यते । गोप्ता राक्षिता । दैवतपरः दैवतानि पराणि इतरापेक्षया प्रधानानि यस्य स । पारित्यज्य कार्यान्तराणि देवोनेव सेवमान इत्यर्थः । परपुरञ्जयः परेषां शत्रूणां पुराणि नगराणि जयति पराभूय गृह्णाति तथाभूतः । सज्ञायां भृतृवृज्जीत्यादिना सज्ञायां सिद्धः पुरञ्जय-शब्दो गौण्या लक्षणयाऽन्यत्रापि प्रयुज्यते ।

(८०) नल इति । देवराजसमुद्युतिः । इन्द्रतुल्यशान्तिः । आरिहा अरीन् हन्ति तथाभूतः । हनः कृप् ।

(८१) आहर्तेति । ऋतुमुख्यानां यज्ञेषु प्रधानानां आहर्ता कर्ता । वेद-वेदाङ्गपारगः वेदेषु वेदानामङ्गेषु च पूर्वमुक्तेषु पारगः पारगतः । मृधे युद्धे सपत्नानां शत्रूणां, ते हि सहैकस्मिन्नर्थे पतन्तीति कल्पद्रुमः । सपत्नीव द्विध-मानः सपत्न इति तु भानुदीक्षितः । तन्मते ध्वन् सपत्न इति निर्देशाददन्तत्वम् ।

(८२) स इति । निवृत्तिप्रज्ञैः शाठ्यकर्माणि पण्डितैः । अनार्यैः असा-धुभिः । ' आर्यः साधो सौविदल ' इति विश्वः । तल्लक्षणं च ' कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रवृत्ताचारे स वा आर्य (वै+आर्य) इति स्मृतः । ' इति । अकृतात्माभिः कृत कार्यं, भावे क्तः । अकृतेष्वकार्य-ध्वात्मा मनो येषां तैः । उत्तरपथेन सबद्धपद्ममिदम् । अतस्तत्रापि यानि तृतीयान्तानि तानि कौश्रीदिति पदेन सम्बध्यन्त इति बोध्यम् ।

'देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ।
 'तस्य 'मामवगच्छध्वं भार्या राजर्षभस्य वै ॥ ८३
 दमयन्तीति विख्यातां भर्तुर्दर्शनलालसाम् ।
 सा वनानि गिरींश्चैव सरासि सरितस्तथा ॥ ८४
 पल्वलानि च सर्वाणि तथाऽरण्यानि सर्वशः ।
 अन्वेपमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ॥ ८५
 महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ।
 कश्चिद्भगवतो रम्यं तपोवेनामिदं नृपः ॥ ८६
 'भवेत्प्राप्तो नलो नाम निपधानां जनाधिपः ।
 'यत्कृतेऽहमिदं दुःखं प्रपन्ना भृशदारुणम् ॥ ८७
 'वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ।
 यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ॥ ८८

(८३) देवन इति । देवने द्यूतकर्मणि । जिह्वैः कुटिलैः । ' तथापि
 जिह्वः स भवजिगीषया ' इति भारविः । राज्य वसूनि द्रव्याणि च जितः ।
 जयतेर्द्विकर्मकत्वात् राज्यस्य वसूनां च नलस्य च (तच्छब्दार्थस्य) कर्मत्वम् ।
 अवगच्छध्वम् अवगच्छत जानीत । अपूर्वो हि गमिष्यति । भार्यमात्मनेपदम् ।
 राजर्षभस्य राजश्रेष्ठस्य । अतः नरमूननवातितम पद्य यावदुत्तरोत्तरसम्बद्धानि
 पद्यानि ।

(८४) दमयन्तीति । विख्यातां प्रसिद्धाम् । दर्शनलालसाम् दर्शने
 लालसा आत्यन्तिकी इच्छा यस्यास्तथाभूताम् । सापेक्ष वेऽपि गमकत्वात्स-
 मासः । 'अभिलाषश्च तर्षश्च सोऽयर्थे लालसा' इत्यमरः । लालसेति । लसतेर्घा-
 त्नामानेकार्थत्वादीन्साया वर्तमानाद्यन्तादच् । यप् च । सा पूर्वोक्तवृत्ता अहम् ।

(८५) पल्वलानि । पल्वलानीति अल्पानि सरासि । ' पल्वल चाल्प-
 सर ' इत्यमरः । सर्वशः सर्वाणि । रणविशारद युद्धकर्मणि विद्वान् प्रगल्भ
 वा । ' विद्वत्प्रगल्भौ विशारदौ ' इत्यमरः ।

(८६) महात्मानमिति । कृतास्त्रं अग्न्यस्तास्त्रम् । अन्वेपमाणेति पूर्वोक्त
 सन्धः । कश्चिदिति प्रश्ने । तपोवेनामित्यस्य प्राप्त इत्युत्तरेण सन्धः ।

(८७) भवेदिति । जनाधिपो राजा । ब्रह्मन् ब्राह्मणाः । आर्षभेक्य
 चनम् । प्रपन्ना प्राप्ता । भृशदारुण भृशः सख्यातिनामिनो दारुणा भयानका
 माता यस्मिंस्तथाभूतम् । भृशशब्दस्य द्रव्यवृत्तितया पुस्त्यम् । 'ऋषिं श्रीप्रा-
 यस्ते स्वातिषध्वेषा सत्तनामि यत्' इत्यमरात् ।

(८८) वनमिति । प्रतिभय स्वरूपत एव भयङ्करम् । घोरं घुरन्ति
 नदन्ति हिंस्रशुभ्रभूतयो यस्मिंस्तत् । घुर भीमार्थशब्दयोस्त्वितो घञ् । घोरत्वे
 हेतुमाह शार्दूलमृगसेवितमिति । यदीयुत्तरावगम्यार्थमिदम् । यदि कैश्चिदहो-
 रात्रैः साधनभूतैः ।

आत्मानं श्रेयसा योऽप्ये देहस्यास्य विमोक्षणात् ।

को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुर्यभम् ॥ ८९

कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ।

तथा विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ॥ ९०

दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यदर्शिनः ।

उदरकस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ॥ ९१

वयं पश्यामस्तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैपथम् ।

निपधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनम् ॥ ९२

भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ।

विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ ९३

(८९) आत्मानमिति । तर्हीत्यध्याह्नियते यदिशब्दबलात् । अस्य भवता पुरो वर्तमानस्य देहस्य मदीयस्य शरीरस्य विमोक्षणात् त्यागात् । त्याग विधाय । त्यक्त्वोपे पञ्चमी । आत्मानं स्वश्रेयसा कल्याणेन योऽप्ये योजयिष्यामि । युजेरन्तर्भाषितव्यथाल्लुट् । अस्मति पत्यौ जीवितस्य निरर्थकतया त्यक्त्वेद श्रेयः संपादयिष्यामीति भावः । कुतो जीवितहानिरित्यनाह क इति । हि यतः त पुरुर्यभं नरश्रेष्ठं नलं ऋते विना मे अर्थः प्रयोजनं किम् । न काश्चिदर्थ इति भावः । तमृते इति 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यत' इति द्वितीया । 'ऋते देवदत्तमिति द्वितीयापीष्टा' इति 'दिगीतरत्तेऽन्यैश्चे' ति कलापसूत्रे दुर्गः । विशेषतस्तु प्रागेव प्रपञ्चितम् ।

(९०) कथमिति । भर्त्रिति भर्तुं सचन्धिना शोकेन सर्वतः पीडिता । 'कथं भविष्यामि अवस्थास्ये । नैव मयाऽनस्यातु शक्यमित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण । विलपतीं विलापं कुर्वतीम् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । भीमनन्दिनीमित्युत्तरेण सवध्यते ।

(९१) दमयन्तीमिति । सत्यदर्शिनः सत्यं द्रष्टुं शक्तुं शीलं येषां ते । सर्वे दृश्यर्था शानार्था इत्युक्ते । ताच्छील्ये णिनि । वचनमाह उदरक इति । उदरकः भावि फलम् । 'उदरक एष्यत्कालीनफले' इति मेदिनी । कल्याणः शुभः भविता । भवतेर्लुट् । हे शुभे क्षेमवति । 'वाच्यबल्लेखमशालिनि' इति शुभशब्दार्थेषु मेदिनी । एतेन क्षेमप्राप्तेरवश्यभाविता द्योत्यते । एवं कल्याणीत्यपि । कल्याणी कल्याणवती ।

(९२) वयमिति । तपसा साधनभूतेन पश्यामो जानीमः । प्रभवन्ति हि तपास्विनो भूतभवद्भावि च विजातुमिति । शायमानमर्थमाह क्षिप्रमिति । इतीति शेषः । इति पश्याम इति सन्धः । रिपुनिपातिनं रिपून्निपातायितुं विनाशयितुमित्यर्थः । शीलं यस्य तथाभूतम् ।

(९३) भैमीति । धर्मभृता धर्मे विभ्रति पुण्यन्ति तेषां मध्ये । भृजः किप् । निर्धारणे पठ्ठी । विगतज्वरं प्रशान्तपीडम् । द्रक्ष्यसे इत्यर्थमात्मनेपदम् ।

तदेव नगरं श्रेष्ठं प्रशासतमरिन्दमम् ।

द्विपतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ॥ ९४

पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ।

एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ॥ ९५

अन्तर्हितास्तापसास्ते सामिहोत्राश्रमास्तथा ।

सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ॥ ९६

दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्तुपा ।

किंनु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहामवत् ॥ ९६

कनु ते तापसाः सर्वे क तदाश्रममण्डलम् ।

क सा पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिपेविता ॥ ९८

(९४) तदेवेति । प्रशासतामिति । अत्र प्रशासन्तामित्ययुक्तः पाठः । 'जक्षित्वाद्यः पाठे' ति शास्तेरप्यस्ततया 'नान्यस्ताच्छतु' रिति नुम. प्रतीयेषात् । पथमिदमुत्तरपदान्वयि ।

(९५) पतिमिति । कल्याणाभिजनं कल्याणोऽभिजनः कुल यस्य तथा-भूतम् । 'कुलान्यभिजान्वया.' इत्यमरः । एवमित्यर्थमुत्तरपदान्वयि । इष्टा मियाम् । 'इष्टमाश्रितेऽपि स्थात्पूजिते प्रेयसि त्रिपु' इति मेदिनी । महिषीं पट्टराशीम् ।

(९६) तापसेति । तापसा अन्तर्हिता इति चेदः । सन्धिः पुनरप्यः । सामिहोत्राश्रमाः अग्निहोत्राणि तत्सम्बन्धिनोऽग्नय इति यावत् तानि च आश्रम-श्चतैः सह वर्तमाना । अन्तर्हिता अदर्शनं गताः । आश्रये आश्रयेहेतुः सदर्शनम् । हिः पादपूरणेऽवधारणे वा । विस्मिता आश्चर्यं प्राप्ता । विपूर्वको हि रमयतिराश्चर्ये ।

(९७) दमयन्तीति । वीरसेननृपस्तुपेऽप्यतः परं 'चिन्तयामास वैदर्भी' क्रिमेतद्दृष्टवत्यहम्' इत्यधिकं कपुस्तके । आवश्यकं चैतदनार्थम् । चिन्तनस्वरूप-माह किमित्यादिना द्विजनिपेवितेत्यन्तेन । किंनित्यव्ययद्वयं वितर्कः । 'किंनु' प्रश्नवितर्कयोः' इति मेदिनी । स्वप्नः प्रसुप्तेन समनुभूयमानं वृत्तान्तादि । विधिः प्रकारः ।

(९८) केति । नृपितर्के । तापसा कनु, गता इत्यभ्याहिरयते । तदनुभूतं आश्रममण्डलं आश्रमप्रदेशः । अनुभूतार्थकत्वादेवात्र यञ्जन्निरपेक्षता तच्छब्दस्य । द्विजनिपेविता द्विजैस्सकारणैवादिभिः पक्षिभिर्ब्राह्मणैर्वा निपेविता । अतः परं पदमेकमाधिकं प्रक्षितत्वादनावश्यकत्वाच्च न व्याख्यायते ।

१ पतिमेष्यसि (क) २ अतः परं 'चिन्तयामास वैदर्भी' क्रिमेतद्दृष्टवत्यहम् ।' इत्यधिकं कपुस्तके । ३ 'कनु ते ह गता दृष्टा, कनपुष्पोर-शोभिता ।' इत्यतः परमधिकं कनपुष्पस्तकेषु । तत्र परमपि च 'इत्येवं न दृष्टां विविता कमन्ध्या ।' इत्यधिकं कपुस्तके ।

ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ९९
 सा गत्वाऽथापरां भूमिं बाष्पसन्दिग्धया गिरा ।
 विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाऽशोकतरुं ततः ॥ १००
 उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने ।
 पल्लवापीडितं हृद्यं विहङ्गैरनुनादितम् ॥ १०१
 अहो यतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
 आपीडैर्वहुभिर्भाति श्रीमान्पर्वतराडिव ॥ १०२
 विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।

(९९) ध्यात्वेति । चिरं बहुकालपर्यन्तं ध्यात्वा विचार्य । विवर्णवदना विवर्णे
 गन्तिशून्यं वदनं यस्यास्तथाविधा । तत्र हेतुर्भर्तृशोकपरेति ।

(१००) सेति । परं भूमिं अन्यं प्रदेशम् । बाष्पसन्दिग्धया बाष्पेण
 ण्ठस्य निरुद्धत्वादस्पष्टया गिरा वाचा विललाप । ततः अशोकतरुं दृष्ट्वा-
 यस्योत्तरेण सबन्धः । यद्वा ततः । तस्या भूमौ अशोकतरुं दृष्ट्वा विललाप
 विलापं कृतवती । पत्युरभावादिति भावः । अशोको हि पञ्चस्वन्यतमः शरो
 मदनस्य । तत एव च तदालोकनस्य कामोद्दीपकतेति ।

(१०१) उपगम्येति । पुष्पितं विकसितं पुष्पाणां विकसितत्वेन तरौ
 विकसितत्वोपचारः । पुष्पं विकसन इत्यतो निष्ठा । यद्वा सजातानि पुष्पाण्य-
 स्मिंस्तथाभूतम् । तारकादित्वादितच् । पल्लवापीडितं पल्लवानामापीडा गुच्छाः
 सजाता अस्मिंस्तथाभूतम् । इतच् पूर्ववत् । हृद्यं हृदयस्य प्रियं मनोहर-
 मित्यर्थः । 'हृदयस्य प्रिय' इति यत् । हृदयस्य हृल्लेखे'त्यादिना हृदादेशः ।
 विहङ्गैः पाक्षिभिः अनुनादित आत्मनः कूजितैः सशब्दतां नीतम् । इह खलु भवि-
 सत्यमेवातः परं केनापि पद्येन । अत्र हि सायशेष वाक्यम् । उपगमपरभाविन्याः
 क्रियाया अनिर्देशात् । नैव पुनरेतत्कस्मिन्नपि पुस्तके सदृष्टम् । उवाचेत्यप्या-
 हार एव वा स्वीकरणीयः । वचनस्यैवोत्तरत्रोपन्यासात् ।

(१०२) अहो इति । अहोवतेत्याश्चर्यं । श्रीमान् शोभासंपन्नः ।
 अगमो वृक्षः । न ह्यसौ गच्छतीति । गमेः पचायच् । 'पलाशीं ह्रुमागमा'
 इत्यमरः । आपीडैः कुसुमगुच्छैः विशिष्टः पर्वतराट् पर्वतस्य राजेवेत्युत्प्रेक्षा ।
 भाति मानविषयो भवति । अनेकापीडविशिष्टत्वरूपसामान्यधर्मनिर्देशादुपमा
 वा । आपीडैः पुष्पफलादिरूपैरलङ्कारैरिति नीलकण्ठः । अतः परमपि 'पृच्छामि
 तावदेनामि' त्याद्यर्थकमावश्यकं वाक्यं, नैव पुनरेतद्दृश्यते क्वापि ।

(१०३) विशोकामिति । प्रियदर्शनं प्रियं दर्शनं यस्य तथाभूतं मनोहरे-
 त्यर्थः । अशोकेति विशोककरणे सामर्थ्यमभिद्योतयति । नास्ति शोको यस्मिन्

वीतशोकभयावाधं कश्चित् दृष्टवान्नृपम् ॥ १०३

नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।

निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ? ॥ १०४

एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।

व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०५

यथा विशोका गच्छेयसशोकनृगं तत्कुरु ।

सत्यनामा भवाशोकः अशोकः शोकनाशनः ॥ १०६

एवं साऽशोकवृक्षं तमार्ता वै परिगम्य ह ।

जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०७

सा ददर्श नृगात्रैकात्रैकाश्च सरितस्तथा ।

नैकाश्च पर्वतात्रम्यात्रैकाश्च मृगपक्षिणः ॥ १०८

कन्दराश्च नितम्याश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः ।

ह्यशोको भवतीति । विशोका विगतः शोको यस्यास्तथाभूताम् । वीतेति । वीता विगता शोकभययोरावाधा पीडा यस्मात्तथाभूतम् । भयशोकविवर्जितमित्यर्थः । दृष्टवानित्यस्योत्तरपक्षपूर्वाधेन सवन्धः ।

(१०४) नलमिति । दमयन्त्या मम । नल नाम नृपमिति पूर्वतः सवध्यते । दृष्टवान् असीति शेषः । कश्चिदिति प्रश्ने । उत्तरार्धस्तु पृथग्वाक्यमिति मे प्रियमिति न पौनरुक्त्याय । असीति प्रश्ने काकुः । प्रिय पतिमित्यर्थः ।

(१०५) प्रिय विशिनष्टि एकवस्त्रेति । एकवस्त्रार्धसंवीत एकेन वस्त्रार्धेन संवीत कृतावरणम् । सुकुमारतनुत्वचम् सुकुमारा मृदुल्य तनोः शरीरस्य त्वक् चर्म यस्य तथाभूतम् । व्यसनेन दुःखेन अर्दित पीडितम् ।

(१०६) यथेति । विशोका सती गच्छेय गृहं प्रतीत्यर्थात् । अशोक-नृगः अशोकतरो । न गच्छतीति नृगः । ' नृगोऽप्राणिष्वन्यतरस्यामि ' ति निपातनात्साधुः । ' शैलवृक्षौ नृगावगौ ' इत्यमरः । सत्यनामा सत्य यथायं नाम यस्य तथाभूत । सत्यत्वस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुं नामार्थमाह अशोक इति । अशोकः किल शोकनाशनः शोकस्य नाशयिता भवतीति शेषः । नास्ति शोको यस्मादिति व्युत्पत्तेरिति भावः । अन्यथा घत्तूरस्येव कनक इति विसदृशमेव तेऽशोक इति नामेति भावः । तृतीयतुर्ययोः पादयोः सन्धिरार्षः ।

(१०७) एवमिति । आर्ता पीडिता सा वराङ्गना श्रेष्ठा स्त्री दमयन्ती अशोकवृक्षं परिगम्य भर्तृप्रवृत्तिविशानायापगम्य तदनन्तरं दारुणतरं पूर्वस्मादधिकभयङ्करं देशं जगाम ।

(१०८) सेति । नैकान् अनेकान् । सुषुपेति गशब्देन समासः । मृगपक्षिणः मृगान्पक्षिणश्च ददर्श ।

(१०९) कन्दरानिति । कन्दरान् दरीः । ' दरी तु कन्दरो वा स्त्री ' इत्यमरः । अद्भुतदर्शना आश्चर्यजनकाकारा महत्त्वादिविशिष्टत्वात् । पूर्वत्र

१ स्वमतः । (च) २ मम शोकविनाशनः (क. च.)

ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेपती तदा ॥ १०९

गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।

ददर्शार्थं महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ११०

उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।

सुशान्ततोयां विस्तीर्णां हृदिनीं वेतसैर्घृताम् ॥ १११

प्रोद्घुष्टां कौश्वकुरैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।

कूर्मप्राद्वक्षपाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११२

सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।

उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ ११३

सौरिसामान्यवचनादन च महानदीवचनात् पौनरुक्त्यमिति बोध्यम् । नित-
भ्यान् पर्वतकटकान् । 'कटकोऽम्बी नितम्बोऽद्रे' रित्यमरः । अन्वेपती
अन्विच्छन्ती । एषुगतावित्यतोऽनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यतया परस्मै-
पदे लटः शतरि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमभावः ।

(११०) गत्वेति । प्रकृष्ट द्राघीयासमित्यर्थः । गत्वा अतिक्रम्य ।
हस्त्यश्वरथसंकुल हरितभिरश्वै रथैश्च संकुल व्याप्तम् । महासार्थं महान्तं वणिक्-
समूहम् । 'सार्थो वणिग्गणे वृद्धे' इति हैमः । 'आन्महत समानाधिकरण-
जातीययो' रिति महत आत्त्वम् ।

(१११) महासार्थं विशिनष्टि उत्तरन्तामिति । प्रसन्नसलिला स्वच्छ-
जलम् । प्रसादो हि कालुष्याभाव इति । सुशान्ततोया सुशान्त सुतरमेवाक्षुब्ध
तोय यस्यास्तथाभूताम् । एतेन च गाम्भीर्यातिशयः सरितो द्योत्यते । विस्तीर्णा
विशालाम् । हृदिनी हृदा अगाधजलप्रदेशाः सन्त्यस्या तथाभूताम् ।

(११२) पुनरपि नदीं विशेषयति प्रोद्घुष्टामिति । कौश्वकुरैः कौश्याः
'करकुशा' इति महाराष्ट्रा ख्याताः, कुरराश्च उत्क्रोशापरपर्यायाः कुररीति-
ख्याताः पक्षिविशेषा येषां किल विकलानां नादो नारीणामाक्रन्दितध्वनि-
मनुहरति । अत एवाह श्रीमान् भवभूतिर्मालतीमाधवे 'नादस्तावद्विकल-
कुररीकूजितस्निग्धतारः' इति । तैश्च प्रोद्घुष्टा नादिताम् चक्रवाकैः स्वनाम-
ख्यातैः पक्षिविशेषैः उपकूजिता शब्दयुक्तत्वं नीताम् । कूर्मैः प्राद्वि-
र्मकुरैः सार्यैर्मत्स्यैश्च आकीर्णा व्याप्ताम् । विपुलद्वीपशोभिताम् विपुलैर्विस्तीर्णैः
द्वीपैर्जलमध्यवर्तीभिः स्थानैः शोभिताम् । द्विगता आपोऽत्र द्वीपम् । कक्पू-
'खण्डू' पथामानक्ष' इत्यः समासान्तः । 'द्वन्तरूपसर्गोभ्योऽप ईप्' ।
इतीप् च ।

(११३) सेति । उपसर्प्य समीपं गत्वा । सृपेरूपपूर्वाञ्जिवृत्तप्रेषणा-
ष्णिचि क्त्यो ल्यप् । जनमध्यं सार्थमध्यं विवेश आश्रयार्थं प्रविवेश ।

उन्मत्तरूपां शोकार्तां तथा वस्त्रार्धसंवृतां ।

कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११४

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः ।

केचिच्चिन्तां परां जग्मुः केचित्तत्र विचुकुशुः ॥ ११५

प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे ।

अकुर्वन्त दयां केचित्प्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११६

काऽसि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।

त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेहं कञ्चित्त्वमासि मानुषी ॥ ११७

वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथवा दिशः ।

देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११८

यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वैराग्यना ।

सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ ११९

(११४) दमयन्तीं विशिनष्टि उन्मत्तेति । उन्मत्तरूपा उन्मत्तवद्रूपं यस्याः सा । भर्तृवियोगवशेनोन्मत्तत्वात् । पांसुध्वस्तशिरोरुहा पांसुभिर्ध्वस्ता आकीर्णा इति यावत् शिरोरुहा मूर्धजा यस्याः सा ।

(११५) तामिति । तत्र सार्धं तां दृष्ट्वा प्रदुद्रुवुः पलाययामासुः । अत्र देतुर्भीता इति । परां अतिशयितां चिन्तां जग्मुः । महाभयसमापत्तिश्चकुर्येति भावः । विचुकुशुः विशेषेणाक्रोशं कृतवन्तः । अतिमात्रमेव भीतत्वादिति भावः ।

(११६) प्रहसन्ति स्मेति । हे भारत युधिष्ठिर । तां केचित् प्रहसन्ति स्म परिहसन्ति स्म । परिहासविषयीकृतवन्त इत्यर्थः । अभ्यसूयन्ति स्मेत्यनुवर्तते । अभ्यसूयाया विषयं कुर्वन्ति स्मेत्यर्थः । कोपप्रभवत्वाभावादनासूयाया न 'कुषुदुहे' त्यादिना चतुर्थी । असूया च गुणेषु दोषारोपः । दयामकुर्वन्त तस्यामित्यर्थाल्लभ्यते । प्रच्छुः तामिति मंहकण्डल्याऽनुवर्तते । का त्वमित्यादिकं पृष्ठवन्त इत्यर्थः ।

(११७) प्रश्नमेवाह केति । मृगयसे अन्वेषयसि । मृग अन्वेषण इत्यतश्चौरादिकाल्लभ्यते । स्मेहेति सधिरार्षः । स्म इहेति च्छेदः । इहास्मिन् सार्धं त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्म । कञ्चिदित्यभीष्टप्रश्ने । त्वं मानुष्यासि कञ्चित् ।

(११८) पुनः पृच्छन्ति वदेति । हीतिपादपूरणे । शरणं गताः शरणं प्राप्ताः । गमेरनुपसृष्टस्यापि सोपसर्गवदर्थः । तत एव चागता इत्यर्थः ।

(११९) यक्षी वेति । यक्षी यक्षस्त्री । पुंयोगादाख्यायामिति ङीप् । एषमुत्तरत्रापि । उताहोऽसीति सधिरार्षः । 'ओदि'ति प्रगृह्यत्वात् । उताहो असीति च्छेदः । नः अस्मभ्यं स्वास्ति क्षेमं कुरु । 'नमःस्वस्ती' त्यादिना चतुर्थी ।

१ चिन्तापरास्तस्युः (च. क.) २ च आरवा (च) कुर्वन्त्यस्या (क)
३ सर्वे (च.) ४ पत्रगी (५) सुराङ्गना (च. क.)

यथाऽयं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
 तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥ १२०
 तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
 प्रत्युवाच ततः सार्धं भर्तृव्यसनपीडिता ॥ १२१
 सार्थवाहं च सार्थं च जना ये तत्र केचन ।
 युवस्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२२
 मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपस्तुपां राजभार्या भर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ १२३
 विदर्भराष्टम पिता भर्ता राजा च नैपथः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गान्यपराजितम् ॥ १२४
 यदि जानीत नृपतिं शिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पुरुषशार्दूलमभिन्नगणसूदनम् ॥ १२५

(१२०) प्रार्थयन्ते । यथेति । क्षेमी कुशलवान् सन् । ' अत इनि-
 ठना ' विति मत्वर्थ इनिः । इतः अस्मात्प्रदेशाच्छीघ्रं व्रजेत् गच्छेत् । तथा
 विधत्स्व कुरु । अकर्तृगामिन्यपि क्रियाफल आत्मनेपदमार्पम् । यथा नः अस्माकं
 श्रेयः कल्याण भवेत् ।

(१२१) तथेति । तथा पूर्वोक्तप्रकारेण उक्ता । ततः तदनन्तरम् ।
 भर्तृव्यसनपीडिता भर्तुः सखन्धिना व्यसनेन दुःखेन पीडिता । प्रत्युवाच
 उत्तर दत्तवती ।

(१२२) कान्प्रत्युवाचेत्याह । सार्थवाह सार्थं वणिक्समूहं वहत प्राप-
 यति स्व स्व स्थानमिति सार्थवाहस्त वणिक्समुदायास्याधिष्ठातारम् ।
 सार्थं च । चकारः किल समुद्येयानां सार्थस्यान्ते वा प्रतिसमुच्चये वा परस्ता-
 द्ययुज्यत इत्यत्रोत्तर एव पक्षः स्वीकृतो भगवता व्यासेन । तत्र तस्मिन्स्थाने
 ये केचन जना आसन् तानिति शेषः । युवस्थविरबालाः यवानः, स्थाविरा
 वृद्धाः, बालाश्च । पुरोगमा अप्रगामिनः प्रधाना इत्यर्थः । तान्प्रत्युवाचेत्यर्थः ।

(१२३) प्रतिवचनमाह त्रिभिः । मानुषीमिति । मानुषीं मनुष्यजातीं । य
 स्त्रियम् । विजानीत अवबुध्यध्वम् । मनुजाधिपते राज्ञः । भर्तृदर्शनलालसां
 भर्तृदर्शने लालसा अभिलाषातिशयो यस्यास्तथाभूताम् ।

(१२४) राजपुत्रीत्यादिकं विवृणोति विदर्भराष्टिति । विदर्भाणां
 राजा भीमः । नैपथः निषधानामश्विरः । अपराजित नास्ति पराजितं
 पराजयो यस्य तम् । मार्गामि अन्वेपयामि । मार्गं अन्वेपण इत्यतो लट् ।
 ' अन्वेपणेऽर्थे मृगयैत णौ यौ मार्गेर्भवेन्मार्गति मार्गर्थेच्च ' इति दैवम् ।

(१२५) यदीति । यदि जानीत तर्हीति शेषः । मे प्रियं शंसत कथ-
 यत । पुरुशशार्दूलं नरश्रेष्ठम् । ' उपमित व्याघ्रादिभि ' रिति समासः ।
 गणसूदन अभिजाणां शत्रूणां गणस्य सूदन नाशयितारम् ।

तामुवाचानवद्याङ्गी सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्वचः ॥ १२६
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२७
 कुञ्जरद्वीपिमहिपशार्दूलक्ष्मृगानपि ।
 पश्याम्यस्मिन्वने कृत्स्ने ह्यमनुष्यनिपेविते ॥ १२८
 ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने
 तथा नो यक्षराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२९
 साऽब्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
 क नु यास्यति सार्थोऽयमेतदारयातुमर्हसि ॥ १३०

सार्थवाह उवाच—

सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुवाहोः सत्यदर्शिनः ।

(१२६) तामिति । महतः सार्थस्य प्रभुरधिपतिः शुचिर्नाम शुचिरिति नाम्ना प्रसिद्धः । वचनमाह शृण्वति । हे कल्याणि कल्याणवति दमयन्ति ।

(१२७) अहमिति । सार्थवाहः वणिक् । 'वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वणिजो वणिक् । इत्यमरः । सार्थस्य वणिक्समूहस्य नेता नायकः । हे शुचिस्मिते शुभ्रहसिते दमयन्ति । न पश्यामि नापश्यामीत्यर्थः ।

(१२८) कुञ्जरेति । कुञ्जराः करिणः । महान्तो हि तेषां कुञ्जा हन्यो भवन्तीति । 'खमुखकुञ्जेभ्यो र' इति रः । द्वीपिनश्चित्रव्याघ्राः । महिषा वनमहिषाः शार्दूला व्याघ्रा ऋक्षा अञ्चलमल्ला मृगा हरिणाश्च तान् । कृत्स्ने सकले । अमनुष्यनिपेविते मनुष्यैर्निपेवित न भवति तयाभूते ।

(१२९) ऋत इति । त्वा मानुषीं मनुष्यास्त्रिय ऋते विना अपरमित्य-
 र्थात् मर्त्यं मानुषं न पश्यामि । अशक्यसंघटनस्य च मानुषीदर्शनस्यानिष्ठा-
 पादकतामाशङ्कमानस्तदुपशमायात्मनो देवताया मणिभद्रस्य नाम यशस्य प्रसादमभिप्रार्थयते । तथेति । यक्षराट् यक्षाणामधिपतिः । मणिभद्रः एतद्रामा नः अस्माकम् । शोषे पट्टी । अस्मास्वित्यर्थः । प्रसीदतु अनुग्रहं करोतु । यथा किमप्यनिष्टं न स्यात् यथा वाऽतः परं मनुष्यदर्शनं स्यादिति शेषः ।

(१३०) सेति । आदितः सर्वान् वणिजः अब्रवीत् । ततः परं च तं सार्थवाहम् । तुः प्रभो । आख्यातुं कथयितुमर्हसि योग्यो भवसि । कथयेत्यर्थः । शैलीय विनीतानां प्रार्थनस्य यदप्रयुज्य लोटमर्हतिरेव प्रयुज्यते । सार्थवाह-
 मुद्दिश्योत्तरं वचनादर्हसीत्येकवचनम् । पूर्वत्र पुनः अर्हयेति विपरिणाम्य विमर्शिं योजनीयम् ।

(१३१) सार्थं इति । चेदिराजस्य चेदीनां देशविशेषाणां राशः । चेदिदेशश्च शुचिमत्या नाम नगस्तीरे विद्यत इति कल्पद्रुमः । सुवाहोः

क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मेनुजात्मजे ॥ १३१
इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
चतुष्पष्टोऽध्यायः ।

पञ्चपष्टोऽध्यायः ।

बृहदश्र उवाच—

सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्याङ्गी सार्धवाहवचस्तदा ।

जगाम सह तेनैव सार्धेन पतिलालसा ॥ १

अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।

तटाकं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २

एतन्नाम्नः । सत्यदर्शिनः सत्ये द्रष्टुं शतुं शील यस्य तथाभूतस्य । जनपदं देश गन्ता । गमेर्लुट् ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालयोधिन्या चतुष्पष्टोऽध्यायः ।

(१) सेति । अनवद्यानि आनिन्दितानि दोषगूण्यानीत्यर्थः । अङ्गानि अवयवा यस्यास्तथाभूता । ‘अवन्पण्यवर्षा गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु’ इति निपातनादवद्यशब्दस्य साधुत्वम् । पतिलालसा पत्न्यौ विषये लालसाऽभिलाषा-
तिशयो यस्यास्तथाभूता । एष च सार्धेन सह गमने हेतुः ।

(२) अथेति । बहुतिथे बहूना पूरणे । अनेकेषु दिवसेषु कस्मिंश्चिद्वि-
यस इत्यर्थः । कालस्यैकत्वेऽपि तदवयवभूतानां दिवसानां बहुत्वस्य तास्मिन्नु-
पचाराद्बहुतिथ इत्युक्तिः । ‘बहुपूगगणसघस्य तिथुगि’ति तिथुग् इत्यासर्वतोभद्र
सर्वतः सर्वैः प्रकारैर्भद्रं शुभम् । सर्वतोभद्र इति तडागविशेषस्यैव द्यादिति
प्रतिभाति । यथा सदनविशेषस्य । न पुनरत्र प्रमाणमुपलब्धम् । पद्मसौग-
न्धिकं शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः । ‘गन्धस्येदुत्पत्तिमुत्तुरभिभ्य’ इतीत् । तदेव
सौगन्धिकम् । विनयादिभ्यष्टागिति स्वार्थे ठागिति भानुदीक्षिताः । पद्मैः सौग-
न्धिकं पद्मसौगन्धिकम् । कमलसुगन्धशालीत्यर्थः । पद्मसौगन्धिकं ‘पद्मैः
सुरभीकृतं सौगन्धिकैश्च (कमलविशैषैः) युतम्’ इति चतुर्भुजः । स चा-
यमर्थः सौगन्धिकपदमावर्त्य तनैरुत्सार्शआद्यजन्तत्वाङ्गीकारे सभवति ।
पद्मपदस्यैव कमलसामान्यवाचकत्वेन सौगन्धिकविशिष्टत्वस्य पार्थक्येन वचन-
स्यानावश्यकत्वाद्दिष्टतमत्वाच्चोपेक्षणीयोऽयम् । नीलकण्ठस्तु ‘पद्मैश्च सौगन्धि-
कैश्च पद्मविशेषैर्युक्तत्वात्पद्मसौगन्धिकं नाम सर’ इति व्याचक्षाणः सरसोऽस्य
सर्ववैयमित्याभिप्रेति । अत्रार्थेऽर्शआद्यजन्तः पद्मसौगन्धिकशब्दः । अत्रार्थे पुनः
सौगन्धिकस्य पद्मविशेषत्वाङ्गीकाराशङ्क्यः । पार्थक्येन निर्देशायोगात्कमल-
सामान्यवाचित्ववत्सूर्यादिकासिकमलवाचकत्वाच्च पद्मशब्दस्येति । पद्मसौगन्धि-

१ नवरा—(च) २ सौगन्धिकायुतम् (क)

वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवो भयात् ।
 केचिदन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः ॥ १२
 निहतोद्गाश्च बहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
 भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३
 घोराग्नादान्विसुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
 वृक्षेष्वारुह्य संरन्धाः पतिता विपमेषु च ॥ १४
 एवंप्रकारैर्वहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
 राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्धमण्डलम् ॥ १५
 आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
 एषोऽमिहस्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताऽधुना ॥ १६
 रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
 सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७

(१२) वनेति । वनगुल्मान् वनस्य सवन्धिनः प्रकाण्डशून्यास्तरुविशेषान् । 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मो' इत्यमरः । धावन्तः सावेगं गच्छन्तः । सरतेः शीघ्रगतौ पाप्रेत्यादिना धौरादेशः । ततो लटः शता । महतो भयात् धावने हेतुभूतात् करैः शुण्डाभिः करणभूताभिः । गजैः कर्तृभिः ।

(१३) निहतेति । निहता उच्छ्रान्ताश्चाश्च बहुला येषां येषु वा तथाभूताः । पदातिजनसंकुलाः पदाम्या अतन्ति सततं गच्छन्ति पदातयस्तैः पादचारिभिः संकुला व्याप्ताः आधावमाना आसमन्ताद्भावनशीलाः । सरते-श्चानिश् । परस्परहताः परस्परेहताः शत्रुशङ्कयेति भावः ।

(१४) घोराभिति । सरन्धाः सरम्भं प्राप्ताः । सरम्भश्च भीत्यादिजन्यो वेगविशेषः । वृक्षेष्विति आरुहेः कर्मो विवक्षयाऽकर्मकत्वेनारोहणाक्रियाधार-तया वृक्षाणामधिकरणत्वम् । विपमेषु सकटेषु प्रदेशेषु ।

(१५) एवमिति । हे राजन् युधिष्ठिर ! देवेन प्रयोजककर्ता हस्तिभिः प्रयोज्यैः कर्तृभिः आक्रम्य आनमणविषयं कृत्वा । आङ्पूर्वात्क्रमेण्यन्तात् क्त्यो ल्यप् । समृद्धं समृद्धिमत् विपुलमिति वा । सार्धमण्डलं वणिक्समूहः । सार्धशब्दोऽनं वणिग्वचनः । अवयवावयविनोरभेदोपचारात् । 'कूट मण्डलः चक्रवाले' इति समूहप्राप्तिपु हैमः ।

(१६) आराव इति । आरावः शब्दः । त्रैलोक्यभयकारकः त्रयो लोकाः स्वर्गादयस्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्यात्वायं व्यन । तस्य भयजनकः । आरावमाह एष इति । त्रायध्वं रक्षत । धावत परिनाणार्थं सत्वरमागच्छत । निरुपसर्गस्यापि सरतेः सोपसर्गवद्भयः ।

(१७) रत्नराशिरिति । विशीर्णः स्फुटितः । किं किमर्थम् । एतद्द्रविणं धनं सामान्यम् सर्वसाधारणम् । मम कस्यचिद्रविजः ।

१ निद्रान्धा महता भयात् (क) निद्रान्धा बहवोऽभवन् (न) २ आरुह्य भविषा. (च) आसम्य राभ्याः (क)

एवमेवाभिभापन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ।
 पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सुकातराः ॥ १८
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
 दमयन्ती च युयुधे भयसंत्रस्तमानसा ॥ १९
 अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।
 अदृष्टपूर्वं तदृष्ट्वा धाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २०
 संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात्केचिदविभक्ताः ॥ २१
 तेऽनुबन्सहिताः सर्वे फस्येदं कर्मणः फलम् ।
 नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशः ॥ २२
 तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः ।
 न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३
 शकुनानां फलं वाऽथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।

(१८) एवमेवेति । व्यत्यासेन योजनीये पूर्वापरार्थे अभिधास्यामि गृह्णीध्व
 द्रव्यमिति वक्ष्यामि । सुकातराः सभयाः कातरशब्दो ह्यत्र भावप्रधानः
 कातर्यवाची । कातर्यं च भीतिरिति । सुकातरा इति पाठस्तु साधुतरः । सुतया
 कातरा भीता इत्यर्थः । विद्रवन्ति धावन्ति स्म ।

(१९) तस्मिन्निति । दारुणे भयकरे जनसंक्षये जनानां नाशे वर्तमाने
 सति । भयसंत्रस्तमानसा भीत्या पीडितहृदया सती दमयन्ती च अपि
 युयुधे जागर प्राप्ता ।

(२०) अपस्यादिति । वैशसं महाव्यसनामित्युत्तराचारितव्याख्यायां वीर-
 राघवः । विशसति दिनस्तिति विशसम् । पचायच् । तदेव वैशस प्रशादि-
 स्वादण् स्वायें । हिंसा चान्न मरणप्राया पीडा । अदृष्टपूर्वं पूर्वं न दृष्टम् ।
 भूतपूर्वं चरादिति निर्देशात्पूर्वस्य पूर्वनिपातः ।

(२१) संसक्तेति । पूर्वार्थस्य पूर्वेण सवन्धः । संसक्ताः प्रसक्ताः प्रवृत्ता
 इति यावत् वदनस्य सत्रधिना आश्वासा निःश्वासा यस्या तथाभूता । ये-
 स्त्वित्यर्थमुत्तरपदान्वयि । सार्थात् विनिर्मुक्ता अवशिष्टा इति यावत् । अवि-
 भक्ता अप्राप्तप्रणाः । आसन्निति शेषः ।

(२२) त इति । सहिता एकत्र मीलिताः सन्तः । वचनमाह नूनमि-
 त्यादीभिः सप्तभिः । मणिभद्रो यक्षेषु प्रधानः ।

(२३) नेति । वैश्रवणः कुबेरः । स हि विश्रवसः पुत्रः । शिष्यादि-
 स्वादण् विश्रवसो विश्रवणरवणाविति गणरूपाद्विश्रवणादेशश्च । विघ्नकर्तृणां
 देवताविशेषाणाम् ।

(२४) शकुनानामिति । शक्नोति शुभाशुभमवगन्तुं येस्ते शकुना-
 भाषजादिलक्षणादयः तेषाम् । 'शुभाशुभज्ञानविनिर्णयायूरेतुर्गुणा यः शकुनः

ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ॥ २४
 अपरे त्वध्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
 याऽसावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ॥ २५
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तथैवं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ॥ २६
 राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
 तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ॥ २७
 यदि पश्याम तां पापां सार्थग्री नैरुदु सदा ।
 लोष्टुभिः पासुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ॥ २८
 अवश्यमेव हन्याम सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ॥ २९

स उक्तः । इति वसन्तराजशाकुन ध्रुव अवश्यम्भावि । ग्रहा रव्यादयो नव
 विपरीता अनिष्टस्थानस्थित्याऽशुभफलदायिनः । नेति प्रश्ने काकुः । अपि
 न स्युरिति भावः । अन्यद्यदिष्यते तस्माद्भिन्न वैशतरूपम् । किं
 कस्मात्कारणात् ।

(२५) अपर इति । दीना दैन्यवति । ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ज्ञातिभिः
 सगोत्रादिभिः सवन्धिभिः द्रव्येण च विनाकृता विरहिता । नारीत्यस्य प्रवि-
 ष्टेत्युत्तरेण सवन्धः ।

(२६) प्रविष्टेति । विकृताकारा विकृतो बीभत्स आकार आकृति
 र्यस्यास्तथाभूता । 'विकृत त्रिषु बीभत्स' इति मेदिनी । अमानुष रूप
 कृत्वा गृहीत्वैत्यर्थः । पूर्वं प्रथमम् । द्वितीयवारं पुनः किं करिष्यतीति न
 शयत इति भावः । माया इन्द्रजालसदृशघटितघटना ।

(२७) राक्षसीति । राक्षसी वा साऽस्तीति शेषः । पाप दुष्ट कर्म । अत्र
 अस्मिन् विषये विचारणा तस्या एवेदं कर्म न वेति विचारः । नात्र सदेग्धव्य
 निश्चितत्वादस्यार्थस्येति भावः ।

(२८) यदीति । उत्तरपद्यगतेन पूर्वार्धेन सषड् पदमिदम् । सार्थग्रीं
 सार्थस्य हन्त्रीम् । पश्याम पश्येमेत्यर्थः । दशेल्लोदुत्तरीति यदिशब्दयलारसवध्यते ।
 लोष्टुभिः मुदः तण्डैः । यानि किल कृष्यमाणादेर्मुचो निष्पद्यन्ते । 'लोष्टे
 लोष्टुर्दल्लेष्टु' इति हेमः ।

(२९) कृत्यका कृत्याम् । कृत्याशब्दात्सार्थं कनि 'केन' इति ह्रस्वस्तत्-
 दात् । क्षिपकादित्वात्नेत् । कृत्या चोग्रो देवताविशेषः । या विल 'श्रीपान्जव
 लन्तीं जलन वमन्तीं कृष्टिं दहन्तीं दितिजं व्रजन्तीम् । भीम नदन्तीं प्रणमाभि
 कृत्या रौरव्यमाणा धुधयोऽप्रकालीम्' इति तान्त्रिका ध्यायन्ति । तस्माद्वश्य-
 दस्याः कृत्यात्मम् । यद्वा कृत्या कुपिता । 'देवतायां कृत्या री कुपिते त्रिषु'
 इति नानार्थजनमाला ।

ह्रीता भीता च संविम्ना प्राद्रवद्यत्र काननम् ।
 आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ॥ ३०
 अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ? ॥ ३१
 न स्मराम्यशुभं किञ्चित्कृतं कस्यचिदप्यपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ३२
 नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् ।
 अपश्चिन्नामिमां कष्टमापदं प्राप्तमत्यहम् ॥ ३३
 भर्तृराज्यापह्मरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
 भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ॥ ३४
 निर्नायता यने वासो बहुव्यालनिपेविते ।
 अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ॥ ३५
 देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्य ह्यशोचन् वैशसं कृतम् ।

(३०) ह्रीतेति । ह्रीता लजिता । संविम्ना विपण्णा । यत्र काननं
 तत्रेति शेषः । प्राद्रवत् अधावत् । तत् सार्धोक्तं हन्याम इति पापं दुष्कृत्य
 आशङ्कमाना भवेदिति सम्भावयन्ती आत्मानं स्व पर्यदेवयत् शुशोचत् ।
 निवृत्तप्रेषणादेवर्तेगिन् ।

(३१) शोचनमाह अहो इति । विधेः दैवस्य संरम्भो कोपः । न
 अनुबध्नाति न सातत्येन प्रवर्तयति । विधिरिति कर्तृपदमप्राध्याहार्यम् । इदं
 कुशलस्याननुबन्धनम् ।

(३२) नेति । अप्यपि अल्पमपि कस्यापि अशुभं कृतं मयेति शेषः ।
 कर्मादित्रयमत्र करणभूतम् ।

(३३) नूनमिति । पूर्वार्थाय हेतुमाह अपश्चिन्नामिति । नास्ति पश्चिमा
 परभाविनी यस्यास्तथाभूता चरमा कोटिमनुप्राप्तामित्यर्थः । कष्टा दुस्सहाम्
 आपदम् । अतो निश्चीयते जन्मान्तरपापापत्तिरिति भावः ।

(३४) आपदं विवृणोति भर्त्रिति । स्वजनादेवृरूपात् । तनयाभ्यां कन्या
 पुत्राभ्याम् । तनयश्च तनया चेत्येकशेषः । विच्युतिः विभ्रशो दूरीभवनं
 वियोग इत्यर्थः ।

(३५) निर्नायतेति । निर्नायता अनायता । बहुव्यालनिपेविते
 बहुभिर्ब्यालैर्नुष्टापदेर्निपेविते यने । 'श्वापदे नान्यवत्तले' इति व्याल-
 शब्दार्थेषु भेदिनी । अपरेद्युः परस्मिन्दिवसे । 'सद्यः पक्ष्मरारी' त्यादिना-
 गिपातनात्साधु । संप्राप्ते सति । हतशिष्टा हतेभ्योऽवाशिष्टाः । अशोचान्नि-
 त्पुत्तरेण सन्धः ।

(३६) देशादिति । निष्क्रम्य निर्गत्य कृतं करिभिरिति शेषः । वैशसं
 घातम् । उन्नादित महाव्यसनं वा । नराधिप राजशुधिष्ठिर ! भ्रातरं पितर-

१ यनशुभमिनिष्क्रम्य (क) २ शोचन् (क. च. म.) शोचन्ते (न) ;

मन्ये स्वयवरकृते लोकपाला समागता ॥ ४१
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवता ।
 नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तमलहम् ॥ ४२
 एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना ।
 प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३
 हतशेषैः सह तत्रा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अगच्छद्राजशार्दूल चर्द्रलेखेन शारदी ॥ ४४
 गच्छन्ती सा चिराद्गाला पुरमासादयन्महत् ।
 सायाहे चेदिराजस्य सुगहो सत्यदर्शिनः ॥ ४५

व्ययेन सह समासो न प्रतिषिद्धः । अत एव च 'अनेकमन्यपदार्थः'
 इति सूत्रे 'सर्वपश्चात्', इति भाष्यप्रयोग इत्याहुः । प्रयुज्यते चेवमनेके
 कथं । कैयटहरदत्तौ तु अयमसामान्यमेव निषेधाविषय इत्याचक्षते । तन्मते
 कृत् इति कार्यार्थेकः शब्दः । सपदादित्वात्किप् । स्वयवरस्य कृते कार्योक्त्यर्थः ।

(४२) प्रत्याख्याता इति । तत्र तस्मिन्स्वयवरे मया नलस्यार्थाय
 नलार्थम् नलप्राप्त्यर्थमिति भावः । देवता इन्द्रादयः 'देवात्तल्' इति
 देवशब्दात्स्वार्थे तल् । 'तल्-त' इति नित्य स्त्रियम । प्रत्याख्याता निरा
 कृता । तेषां देवानाम् । देवताशब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्यैव गच्छत्येव सा सामान्य
 तश्च तस्य पुस्त्येन पुस्त्यैव तच्छब्देन परामशः । वस्तुस्तु तासां प्रभावेनेत्येता
 वश्यकम् । प्रभावेनेत्यत्र णत्वाभावस्तु प्रामादिकः । णत्वस्यावश्यकमावित्वात् ।

(४३) एवमिति । दुःखार्ता पतिव्रता वराङ्गना श्रद्धायाः दमयन्ती
 तदा एवमादीनि एव पूरात्प्रकाराणि आदौ येषां तानि । तां प्रलापानि
 निरर्थकानि वचनानि कर्मभूतानि । निरर्थकवचनोपपत्तयश्चोक्तं दुःखार्तति ।
 विलप्य विलापे विषयीकृत्य । अगच्छदित्युत्तरेण समर्थः । प्रलापशब्द
 स्यात् स्त्रीरत्वम् । लिङ्गमनियत लोकाश्रयत्वाह्लिङ्गम्येति भाष्याच्चेव ।

(४४) हतशेषैरिति । हतेभ्यः शेषा अर्वाग्रास्तत्रात्तणं सट् । एतेन
 ब्राह्मणानामपि केषांचित्तदा सार्थं सह गमनं प्रतीयत । वेदपारगैरिति सह
 गमनार्हत्वमभिप्रेतयति । शारदी शरदि भवा । शरन्नाशित्वातिशयौ ।
 'सन्धिषेत्पाठुनश्चरेभ्योऽण्' इत्यणः । 'मिहृढाणाञ्' त्यादिना णीप् । न
 लेखा चन्द्रस्य कलेव वर्तमाना । एतेन काश्य न नैसर्गिक चान्तिमत्तरस्य
 च द्योत्यते । अत्र दुःखशोकमयमेति कपुस्तकपाठोऽपि साधुतरः ।

(४५) गच्छन्तीति । गाला सुदरीति यावत् । आसादयत् । उपन
 गाम । सायाहे अहो दिनस्य सायेऽन्ते । चेदिराजस्येत्यादि व्याख्यात पूर्वा
 ध्यायन्ते । अतः परं प्रक्षिप्तमर्थं नावश्यमिति न व्याख्यायते ।

१ इत्युक्तपरायणा (क) २ सत्यवादिन (क) ३ अतः परं सा तु
 तच्चारसर्वाणी सुवाचोस्तुङ्गगोपुरम्' इत्यधिकं कपुस्तके ।

अथ वस्त्रार्धसवीता प्राविवेश पुरोत्तमम् ।
 ता विद्वला कृशा दीनां मुक्तकेशीममार्जिताम् ॥ ४६
 उन्मत्तामिव गच्छन्तीं दृष्टुं पुरवासिन ।
 प्रविशन्तीं तु ता दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ॥ ४७
 अनुजग्मुस्तत्र वाला ग्रामिपुत्रा कुतूहलात् ।
 सा तैः परिवृताऽगच्छत्समीपं राजवेश्मनम् ॥ ४८
 ता प्रासादगताऽपश्यद्राजमाता जनैर्वृतान् ।
 धात्रीमुवाच चैवैनामानयेद् ममान्तिकम् ॥ ४९
 जनेन ह्रियते वाला दुःखिता शरणार्थिनी ।
 यादृग्रूपं च पश्यामि त्रियोत्तयति मे गृहम् ॥ ५०
 उन्मत्तवेशा कल्याणी श्रीरिवायतलोचना ।

..

(४६) अथेति । अथ नगरोपगमनानन्तरं वस्त्रार्धसवीता वस्त्रास्याधेनु-
 प्रावृता दमयन्ती । तानित्यस्योत्तरपद्यगतेन पूर्वार्धेन संबन्धः । अमार्जितां
 अकृतमार्जनाम् । मार्जनं च आर्द्रवस्त्रादीनां गात्रादीनां निर्मलीकरणम् ।
 मृज्जुशौचालङ्कारयोरित्यतो निष्ठा । अस्त्रातामित्यर्थः । अनलङ्कृतामिति वा ।
 धूसरवेणीमिति उभ्रातिनीलकण्ठस्य । मुक्तकेशीमित्युक्तेर्वण्या एवासम्भवात् ।

(४७) उन्मत्तामिति । उत्तरार्धमुत्तरपद्यान्वयि ।

(४८) अनुजग्मुरिति । ग्रामिपुत्रा ग्रामिणो ग्रामवासिनः । तेषां हि
 ग्रामो निवासतया भवतीति । तेषां पुत्राः । कुतूहलात् कौतुकात् । कौतुकं
 च जघन्याया दशाया विद्यमानाया अलौकिकं लावण्यमिति । सैर्वाले ।

(४९) तामिति । प्रासादगता प्रासादपदं प्रासादोपरिप्रवेशं लक्षयति
 तत्र गता प्रासादतले विद्यमानेत्यर्थः । ' एता दमयन्तीं मम अन्तिरु समीपं
 आनय ' इति धात्रीमुपमातर उवाच । चैवेति चार्थः ।

(५०) पुनर्वचनान्तरमाह जनेनेति । जनेन लोकसमूहेन ह्रियते
 ह्लेशं प्राप्यते । ह्रियतिरत्रान्तर्भावित्यर्थः । यद्वा जनेनेति द्वेती तृतीया ।
 ह्रियते तप्यते ह्लेशमनुभवतीत्यर्थः । ' दिवादेरुपतापेऽर्थे तडि स्याद्विश्रियते
 पदम् । ' इति दैवम् । बालेत्यादिकमनुवर्णयता द्योतयति । ननु किमन-
 योन्मत्तयेति चेत्तत्राह यादृगीति । यादृक् यादृश्यरूपं सौन्दर्यं अस्यां पश्या-
 मीति शेषः । तेनेति शेषः । मे गृहं द्योतयति प्रकाशयिष्यतीत्यर्थः । अत्र च
 कल्याणीत्युत्तरपद्यगतं कर्तृपदं संबध्यते ।

(५१) उन्मत्तवेशेति । उन्मत्तवेशोऽयं वेशो यस्यास्तथाभूता ।
 आयतलोचना आयते दीपे लोचने यस्यास्तथाभूता । कल्याणी कल्याणहेतुः
 श्रीरिव एषा द्योतयतीति पूर्वोक्तस्य । आकृतिः किलास्या गुणाननुमापयतीति
 भावः । सा राजमाता तं दमयन्तीं परिवृण्वन्तं च जगत्तमूहं वारयित्वा दूरी-

सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ॥ ५१

आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ।

एवमप्यमुखाविष्टा विभर्षि परसं वपुः ॥ ५२

भासि विद्युदिवाम्रेषु शंस मे काऽसि कस्य वा ।

न हि ते मानुषं रूपं भूपणैरपि वर्जितम् ॥ ५३

असहाया - नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ! ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ॥ ५४

मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ।

सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ॥ ५५

फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयास् ।

वृत्त्यं । प्रासादतल प्रासादस्थोपरिभाने 'गच्ची' तिमहाराष्ट्रयो ख्यातम् ।

भरोप्येत्युत्तरेण सवन्धः ।

(५२) आरोप्येति । विस्मिता विस्मय प्राप्ता लोकातिशायिनीमाकृति-
मालोक्येति भावः । राजन् युधिष्ठिर । अपृच्छतेत्यर्पमात्मनेपदम् । एवं
अमुतेनाविष्टाऽपि परम उ कृष्टं लावण्यशालीत्यर्थः । वपुः शरीर विभर्षि ।

(५३) भासीति । अम्नेषु मेघेषु विद्युदिव भासि । अभ्राणाममुखानां
च विद्युतो दमयन्त्याश्चोपमानोपमेयभावः । मे मह्य शंस कथय । कथनी-
यमर्थमाह कासीऽति । कुतोऽय प्रश्न इति चेत्तत्राह नेति । हि यतः भूपणै-
र्वर्जितमपि ते रूपं मानुषं मनुष्यसवन्धि न । अलौकिक विद्यत इत्यर्थः ।
अतोऽस्ति प्रश्नावकाश इति भावः ।

(५४) रूपस्यालौकिकता प्रदर्श्य सत्त्वस्यापि लोकातिशायितामाह
असहायेति । अमरप्रभे अमराणा देवानामिव प्रभा कान्तिर्यस्यास्तथाभूते ।
नोद्विजसि न विभेपि । ओद्विजी भयचलनयोरित्यतो लट् । अनुदात्तेत्वं
लक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् ।

(५५) मानुषीति । मा भर्तारं पतिं समनुव्रता सम्बन्धगुणतामिति यावत् ।
सैरन्ध्री स्वैरस्वाच्छन्त्य धरतीति तथाभूतेति शब्दकल्पद्रुमः । ताम् पृषोद-
रादित्वात्साधुः । गौरादित्वान् ङीप् । 'सीरा' प्रातिश्रियः (जवनिकः)
तासां समूहं सैर धारयित्रीं नेष्यधारिणीमन्तःपुरचरीमित्यर्थः । ' इति
नीलकण्ठः । 'चतुष्पट्टिकलाभिशा शीतरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारशा
सैरन्ध्री परिकीर्तिता ॥ ' इति कात्यः । जातिसंपन्ना जाता जन्मना कुलज
त्वेनेत्यर्थः संपन्नां । युक्ताम् । भुजिष्यां भुङ्क्ते स्यामिदत्त वेतनामिति तथा
भूतां दासीमित्यर्थः । रुचिभुजिष्यां किंध्यन् ' इत्यौणादिकः किंध्यन् ।
' भुजिष्यपारिचारकाः ' इत्यमरः । कामवासिनीं कामेन स्वेच्छया वस्तु शील
यस्यास्तथाभूताम् । ताच्छीलको णिनिः । स्वेच्छया यत्र कापि वसन्तीमित्यर्थः ।

(५६) एवमात्मनः सार्वदेक स्वरूपमभिधाय सांप्रातिकीं वृत्तिमाह

असह्येयगुणो भर्ता मा च नित्यमनुव्रत ॥ ५६

भक्ताऽहमपि त वीर छायेवानुगता पथि ।

तस्य देवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्र सुदेवने ॥ ५७

यूते स निर्जितश्च वनमेक उपेयिवान् ।

तमेकवसन वीरमुन्मत्तमित्र विह्वलम् ॥ ५८

आश्वासयन्ती भर्तारमहमप्यगम वनम् ।

स ऋदाचिद्वनं वीर कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ॥ ५९

धुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येक व्यसर्जयत् ।

तमेकवसना नम्रमुन्मत्तवदचेतसम् ॥ ६०

अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशा सदा ।

ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मा क्वचित् ॥ ६१

फलैत । य । मायप्रतिश्रया यत्र यस्मिन्प्रदक्षे साय दिनान्त स प्रतिश्रय, आश्रयस्थान यस्मात्तथाभूताम् । सचरन्त्या यत्र सायात्रो भवति तत्र निवसन्ती मित्यर्थ । सुप्नुपोन समास । एकामित्यनेन सूचितस्य भर्तुर्विरहस्य कारण मारयातुकामा तमुपवर्णयति । असख्येति । असख्येया सरयातु (गणयि तुम्) अक्षरा गुणा यस्य तथाभूत । मामनुव्रत अनुगत ।

(५७) भक्तेति । भक्ता पूजे भर्तयनुरागिणी । पूज्येषु शत्रुगणो भर्ता । पथि छायेन अनुगता । 'छायेव ता भूपनिस्त्वगच्छन् ।' इति वालिदास । तस्य देवात् देववशादित्यर्थ । सुदेवने यूते । सुशब्दोऽत्र निरर्थक । अतिमात्र अत्यन्त प्रसङ्ग आसत्ति अभूत् ।

(५८) यूत इति । एक आत्मोचितपरिवारशून्य सन् । उपेयिवान् उपजगाम । इप् गतावित्यतो लिट् कसु । 'उपेयिवानाश्चाननूचानश्चे'ति निपातनात्साधु । तमित्याद्यर्थमुत्तरान्वयि ।

(५९) आश्वासयतीति । आश्वासयन्ती सान्त्वयतीत्यर्थ । कारणान्तरे गारपयिष्ये सति ।

(६०) धुत्परीत । धुत्पा व्यात । तत एव च विमना विगत प्रियेन । विगत विविध वा गनो यस्य स विमना इति महेश्वर । व्यातुल चित्त इत्यर्थ । तदप्येव वदन्मिति शेष । व्यसर्जयत् अपहरयामासेत्यर्थ । तत्प्राप्तौ वा । तमित्याद्यर्थमुत्तरान्वयि ।

(६१) अनुव्रतीति । अनुव्रती अनुगच्छती सती बहुला अनेका निशा गती । 'रात्रिजनोरन्यतस्ययोग' इति द्वितीया । न स्वपामि न सुगमि अहमिति शेष । गणनार्थस्यानित्यत्वात्सपेक्षम् । भूतकालिदस्य । स्वप्नवा । यत्तगात्रयोगस्तु तस्या अवस्थाया स्मृतावुपस्थितत्वाप्रयत्ना समाप्तं प्रोक्तयति । ता इत्यर्थमुत्तरान्वयि ।

वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मासनागसम् ।

तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिवानिशम् ॥ ६२

साऽहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदि प्रियम् ।

न विन्दान्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ॥ ६३

तामश्रुपरिपूर्णांश्चीं विलपन्तीं तथा बहु ।

राजमाताऽब्रवीदार्ता भैमीमार्तस्वरां स्वयम् ॥ ६४

वस त्वमयि कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।

मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ६५

अपि वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।

इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ६६

राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।

समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ६७

उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्या पादधावनम् ।

(६२) वासस इति । वाससो मदीयस्य वस्त्रस्य अर्धं परिच्छिद्य छित्वा छेदनक्रियया पृथक्कृत्येत्यर्थः । परिरत्र धात्वर्थानुवर्ती । अनागस निरपराधाम् । मार्गमाणा अन्वेषयन्ती । दह्यमाना विप्लववह्निर्नेति भावः । दिवानिश रात्रिन्दिवं तं मार्गमाणा आसम् ।

(६३) सेति । कमलगर्भाभ कमलगर्भतुल्य सुकुमार गौर च हृदि आत्मनो हृदये प्रिय प्रेम्णो विपयीभूत अपश्यन्ती सा मार्गमाणाऽहं तं प्रभुं समर्थं प्राणेश्वरं मत्प्राणानां स्वामिनं प्रियं पतिं न विन्दामि न प्राप्नोमि । अतः परं प्रक्षिप्तमेकं पद्यं स्पष्टार्थम् ।

(६४) तामिति । आर्तस्वरा आर्तं शोकवशाद्वाकुलीभूतः स्वरो यस्यास्ताम् ।

(६५) वसस्वेति । आर्पमात्मनेपदम् । मयि मत्सकाश इत्यर्थः । परमा आत्यन्तिकी । मम पुरुषा दूताः ते भर्तारं मृगयिष्यन्ति अन्वेषयिष्यन्ति । मृग अन्वेषण इत्यतश्चौरादिकाभिर्वृत्तप्रेषणात्पुनर्निधिं परस्मैपदम् । अन्यथा पुनरागर्वीयत्वादात्मनेपदम् स्यात् ।

(६६) अपि वेति । अपि वेत्यथवेत्यर्थः । आगच्छेदिति सम्प्रायणायां लिट् । वसतीति आगमशोस्त्रस्यानित्वान्नुमभावः । उपलप्स्यसे साक्षात्करिष्यसि ।

(६७) राजेति । ऐ वीरप्रजायिनि वीरान् प्रजायते प्रसूते तथाभूते वीरमातः । त्वयि त्वत्समीपे समयेन नियमेन कमपि नियमं पुरस्कृत्येत्यर्थः । वस्तुमुत्सहे ।

(६८) समयमाह उच्छिष्टमिति । उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टमन्नं न भुञ्जीयां न

अतः परं इत्युक्ता साऽनवशाद्गो राजमातरमप्युन । स्थिताऽश्रुपरिपूर्णांश्चीं वेपमाणां सुदुःखिना ॥ इत्यधिकं कपुस्तके २ त्वमिह (क)

न चाहं पुरुषानन्यान्प्रभाषेयं कथंचन ॥ ६८

प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिदण्ड्यस्ते स पुमान्भवेत् ।

वध्यश्च ते सकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ॥ ६९

भर्तुरन्वेपणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ।

यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्सकाशे न संशयः ॥ ७०

अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये कचित् ।

तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमन्वीत् ॥ ७१

सर्वमेतत्करिष्यामि दृष्ट्वा ते व्रतमीदृशम् ।

एवमुक्त्वा ततो भैमी राजमाता विशांपते ॥ ७२

उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ।

सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ॥ ७३

वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।

भक्षयिष्यामीत्यर्थः । आपे परस्मैपदम् । ' भुजोऽनवन ' इत्यात्मनेपद-
विधानात् । पदधावन पादयोः प्रक्षालनम् । प्रभाषेयम् । आपे परस्मैपदम् ।
कथंचन केनापि प्रकारेण ।

(६९) प्रार्थयेदिति । मा प्रार्थयेत् इच्छेत् । अर्थव्रते निवृत्तप्रेषणात्पुन-
र्णिचि परस्मैपादम् । ते त्वया दण्ड्यः दण्डनीयः । ते तत्र दण्ड्यो दण्डम-
हति तथाभूतो वा । ' दण्डादिभ्यो यत् ' इति यत् । एतच्च सकृत्प्रार्थने ।
असकृत् प्रार्थने पुनराह वध्य इति । च किंच असकृत्वार वार मां यदि प्रार्थ-
येत् तदा स मन्दो मूर्ख ते तव वध्यः वधार्ह भवेदिति शेषः । व्रत नियमः
आहित निश्चितम् ।

(७०) भर्तुरिति । तुकारोऽन्वधारणार्थः । केवल भर्तुरन्वेपणार्थमि-
त्यर्थः । यदि एव ईदृशः समयः स्यात्तदेत्यर्थोत्तरागम्यते । वत्स्यामि धास
कारिष्यामि ।

(७१) अत इति । अतः अस्मात् अन्यथा अन्यप्रकारः कश्चित् क्वापि
वासः मे हृदये न वर्तते नास्ति । मे मनसे न रोचत इत्यर्थः । प्रहृष्टेन मनसा
उपलीयता । उपलक्षणे तृतीया ।

(७२) सर्वमिति । व्रत नियम दृष्ट्वा ज्ञात्वा । व्रतस्य ज्ञातव्यादित्यर्थः ।
विशामते राजन् सुषिष्टिर ।

(७३) उवाचेति । सैरन्ध्रीं दमयन्तीम् । दमयन्त्यां हि सैरन्ध्रीत्येतास्मा
निर्दिष्ट इति । अभिजानीष्व जानीष्यर्थः । अभिरत्र धातर्यानुयती । देवरू-
पिणीं देवानां रूपमस्तस्यास्तथाभूताम् ।

(७४) वयसेति । निकृष्टिममताः निर्गत उद्विग्न उद्वेगो यस्मान्मयाभूत
मनो यस्यास्तथाभूता सती । एतया सह मोदस्व आनन्द प्राप्नुहि ।

एतया सह मोदस्व निरुद्धिन्नमनाः सदा ॥ ७४

ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।

दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ॥ ७५

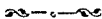
सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत ।

सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्धेगाऽवसत्तदा ॥ ७६

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि

पञ्चपट्टितमोऽध्यायः ।

षट्पट्टितमोऽध्यायः ।

गृहदश्व उवाच—

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशापते ।

ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १

तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।

अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकैति चासकृत् ॥ २

(७५) तत इति । तत तस्मान्मातुर्वचनात् तदनन्तरं वा । परम-
सहृष्टा परम अत्यन्त सहृष्टा प्रमुदिता । सखीभिः परिवारिता सती गृह
स्थीय भवनम् ।

(७६) सेति । पूज्यमाना बहुमानेन योज्यमाना । व्यनन्दत विशेषेण
आनन्द प्रापत् । आर्यमात्मनेपदम् । सुविहितैः सुष्ठु कृतैः । सम्यक्पूरितौस्त्यर्थः
सर्वकामैः सर्वाभिरिच्छाभिः हेतुभूतैः निरुद्धेगा उदेगशून्या सती ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया वाल्मीकिन्या पञ्चपट्टोऽध्यायः ।

(१) उत्सृज्येति । विशापते राजन् सुधिष्ठिर । उत्सृज्य त्यक्त्वा ।
दमयन्तीत्यागानन्तरमित्यर्थः । गहने निविडे दह्यन्तं प्रज्वलन्तमिति यावत् ।
दह्यन्तमिति दिवादेराकृतिगणत्वात् साधु । दावं वनाग्निम् । वनवह्निर्देवो
दावं इति द्वायुधः ।

(२) तत्रेति । तत्र दावामौ मध्ये मध्यप्रदेशे । भूतस्य प्राणिनः ।
शब्दमाह अभिधावेति । पुण्यश्लोक नल अभिधाव सत्वरमागच्छ इति उच्चैः
महान्तं शब्दम् । ' अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः ' इत्यमरः । अभिधावेति अभिपूर्वात्सु
गतवित्यतो लोट् । शीघ्रगती च भौरादेशः । असकृद्वास्वारं शुश्राव ।

१ अतः परं चपुस्तके ' ततः सुनन्दा राजेन्द्र सप्रदृष्टमना सती । सैरन्ध्रीस-
दिताऽगच्छ स्वमेवावसथ तदा । ततः सुनन्दया सार्धं दमयन्त्यसत्सुखम् । सर्वकामैः
समुदिता पतिदर्शनलालसा ॥ ' इत्येव पद्यद्वयं दृश्यतेऽध्यायस्याख्यानान्तमम् ।
२ अनेदं कपुस्तके पद्यम् ' सहसा यवसद्राजन्राजपुत्र्या सुनन्दया ॥ निन्तयन्ती
नलं वीरमनिशं वामलोचना ॥ '

मा भैरिति नलश्रोत्रत्वा मध्यमग्रेः प्रविश्य तम् ।
 ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३
 स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
 उवाच मां विद्धि राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
 मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः सुमहातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शमोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५
 तिष्ठ त्वं स्थानर इव यावदेव नलः क्वचित् ।
 इतो नेतां तत्र हि त्वं शापान्मोक्षयसि मत्कृतात् ॥ ६
 तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रानुमर्हति मां भवान् ॥ ७

(३) मेति । मा मै भीतिं मावहेति उक्त्वा । मा भैरिति भियोर्लुङ् ।
 आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् ' अस्तिसिचोऽपृक्त ' इतीदोऽप्रवृत्तौ ' हृद्दृष्टम् ' इति सिलोपे सिचो विसर्जनीये च रूपम् । केचित्तु ' गातिस्थापुषाभूम्य ' इत्यत्र भूधातोः पर भीधातोर्ग्रहणमिच्छन्ति भूम्यइति च सौन पञ्चम्येकवचनमाचक्षते । तेषां मते सिचो टकि रूपम् । एतत्पक्षे च ' मा भैरीरि ' त्यस्याशुद्धतापत्तिर्दुर्धारा । त भूतं शयान भूमौ पृष्ठ सयोज्य पतितमित्यर्थः । कुण्डलीकृत बलयीभूत । बन्धिना तथा कृतमिति वा । नागराजान नागानां सर्पविशेषाणां राजान कर्कोटकम् नाम । समासान्तविधेरनित्यत्वात् टच् ।

(४) स इति । प्राञ्जलिर्बद्धाञ्जलिः । एतेनास्य मानुषस्वरूपावलम्बन प्रतीयते । बद्धाञ्जलिसदृशोऽत्यन्त विनत इति वाऽर्थः । वेपमानः कम्पमानः । मरणभयादिति भावः । नृप नृन्पाति तथाभूत । राजन् । यद्वा नृपेति बृहदश्वकृता युधिष्ठिरसम्बुद्धिः ।

(५) मयेति । प्रलब्धे प्रतारितः । प्रपूर्वको हि ऋभिर्विप्रपूर्वकलभिसमानार्थः । विप्रलम्भश्च प्रतारणम् । ' शशिकरवीचिपु विप्रलब्धजिह्वः ' इति श्रीकण्ठचरितम् । ' प्रलब्धव्या न ते वयम् । ' इति तूत्तरत्र (अ. ७१ प. १६) । मन्युपरीतेन कोपव्याप्तेन । ' मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुपी ' त्यमरः ।

(६) शापमाह तिष्ठेति । स्थावरो वृक्षपापाणादिरिव । स हि स्थानशीलो भवतिति । नैन पुनः स्थानात्स्थानान्तरं प्रजतीति । ' स्थेशभासे ' स्थादिना वरञ् । यावदेव नलः (त्रामिति शेषः) इतः क्वचित् प्रदेशे नेता । तावदिति यावत्पदबलाहभ्यम् । तत्र यत्र प्रदेशे स नेष्यति तस्मिन्प्रदेशे । मोक्षयसि मुक्तो भविष्यसि । मुञ्चते । प्रेषणाया विनिवृत्तावयमर्थः सिद्धः । नेतेति नयतेर्लुङ् ।

(७) तस्येति । तस्य नारदस्य शापात् हेतुभूतात् । पदात् अवस्थान प्रदेशात् पद पदमानमपि प्रदेशं विचलितुं गन्तुं न शक्नोऽस्मि । ते भूम्य श्रेयः भेषसः साधनभूतमर्थम् । श्रेयः कल्याणम् । हेतुहेतुमतोरभेदः ।

सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ८
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाद्गुष्ठमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादेशं दावाविवर्जितम् ॥ ९
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ १०
 पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैपथ कानिचित् ।
 तत्र तेऽहं महानाहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ११
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२

(८) सखेति । किं ते सख्येनेत्यत्राह मत्सम इति । पन्नगः सर्पः त्व
 च नरेण्वह च पन्नगेध्वद्वितीय इत्युचितमुभयोः सौहार्दमिति भावः । ते
 त्वदर्थमित्यर्थः । लघुः स्वल्पोन्मानः भविष्यामि । एतेनादाय गमने सौकर्यं
 चोत्पद्यते ।

(९) इतीति । सः नागेन्द्रः सर्पश्रेष्ठः कर्कोटकः । अद्गुष्ठमात्रकः
 अद्गुष्ठः प्रमाणमस्य तथाभूत । अद्गुष्ठपरिमिताकार इत्यर्थः । प्रमाणे
 मात्रम् । स्वायें कन् । दावविवर्जितं वनाग्निना रहितम् ।

(१०) आकाशेति । आसमन्तात् काशतेऽनावृततया शोभतेऽसावाकाशः
 स चासौ प्रदेशः तन्म । अनावृतं देशम् । कृष्णवर्त्मना अग्निना । तस्य हि वर्त्म कृष्ण
 भवति । विमुक्तं विवर्जितमित्यर्थः । उत्स्रष्टुकामं त्यक्तुमिच्छन्तं तं नलम् ।

(११) पदानीति । कानिचित् कियन्तिचिदित्यर्थः । स्वानि स्वीयानि
 पदानि पदन्यासानित्यर्थः । गणयन् एक द्वे त्रीणीत्यादिसंख्याया विपरीतुर्वन्
 गच्छ । गणनादेशोऽयं दशनाभ्यनुशोपगमार्थः । गणयता हि यदा दशेत्युच्यते
 तदा तत्संख्यायाचीव दशतेल्लोडन्तस्यापि रूपं सपत्न्यत इति यथाकथमप्य-
 नुशमादाय दष्टव्यमिति । तत्र गणनायाम् । ते यत्परं उत्सृष्ट श्रेयः कल्याण
 तत् धास्यामि विधास्यामि (करिष्यामि) ।

(१२) तत इति । संख्यातुं पदानि गणयितुम् । आरब्धं कृतारम्भम् ।
 आङ्पूर्वाद्भेरविवक्षितकर्मतयाऽकर्मकत्वात् 'गत्यर्थाकर्मके' त्यादिना कर्तरि
 क्त । यद्वा आरब्धमारम्भः । नपुसके भावे क्तः । तदस्त्यस्यारब्धः । अर्श
 आत् । तम् । दशमे पदे अदशत् दष्टवान् । तत्र हि दशेति गणनात्कः ।
 तस्य च दशतेल्लोडि हो च समान रूपमिति दशं कुर्वित्यर्थः । नागाः किल
 विनाभ्यनुशा न दशन्तीति प्रसिद्धिः । तस्य नलस्य तत् रूपं सौन्दर्यं क्षिप्रं
 सत्त्वरं अन्तरधीयत अन्तर्हितमभूत् । अन्तःपूर्वाद्धातेस्तिरोधानार्थात्कर्म-
 कर्तरि लट् । विवृत आसीदानीरस्तस्येति भावः ।

स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥ १३
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति ॥ १४
 यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।
 विपेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५
 विपेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्षयति ।
 तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।
 क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७
 न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
 ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८

(१३) स इति । आत्मानं विकृतं निरूपतामापन्नं दृष्ट्वा । स्वरूप-
 धारिणं स्वस्य रूपं धारयति तथाभूतं स्वीकृतपूर्वस्वरूपमित्यर्थः ।

(१४) तत इति । सान्त्वयन् सान्त्वं कुर्वन् । सान्त्वं चात्र मधुरया चोपपन्नया
 चोक्त्या विपादापनयनम् । रूपतिरोधाने कारणमाह मयेति । त्वा जना न विद्युर्न
 जानीयुरिति हेतोः मया ते रूपं अन्तर्हितं तिरोभावं प्रापितम् । अन्तर्हितमित्य-
 न्तर्भावितव्यार्थाद्वातोर्निष्ठा । एतेन नार्थं रूपस्यालङ्घ्यतो विनाश इति द्योत्यते ।

(१५) यत्कृत इति । कृतेऽशब्दोऽव्ययनिमित्तवचनः । यन्निमित्तामित्यर्थः ।
 येन निमित्तभूतेनेति यावत् । महता दुःखेन निकृतोऽभिभूतः । स कलि-
 रित्यर्थः । मदीयेन विपेण हेतुभूतेन त्वयि दुःखं यथा तथा निवत्स्यति ।

(१६) विपेणेति । स कलिः यावत् त्वा न विमोक्षयति तावत् विपेण
 संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वयि दंष्ट्रिभ्यः सन् । विशेषणे तृतीया ।

(१७) अनागा इति । हे जनाधिप राजन् नल । अनागा नास्ति
 आगोऽपराधो यस्य तथाभूतः । 'आगोऽपराधो मन्तुश्चे' त्यमरः । आगः शब्दः
 क्लीबे । 'अनागासि प्रेयसि केन हेतुने' ति कालिदासः । अनर्हः निवृत्तेरयोग्यः ।
 येन निकृतः आभिभूतः । निपूर्वः करोतिर्वचन इत्येके । त असूययित्वा
 असूयाविषयं कृत्वा । असूयाशब्दात्प्रातिपदिकत्वात् इति णिचि क्त्वा ।
 असूया चात्र लक्षणया द्वेषः । मे मया भवतो रक्षा रक्षणम् ।

(१८) नेति । ते तव दंष्ट्रिभ्यो दंष्ट्रात्रिशिष्टेभ्यः सर्वव्याघ्रादिभ्यः ।
 ब्रह्मविद्भ्यो ब्रह्मज्ञेभ्यो ब्रह्मर्षिभ्योऽपीत्यर्थः । अस्ति च ब्रह्मर्षिभ्यश्चेत्यपि
 पाठान्तरम् । ब्रह्मविद्भ्योऽपि पाठे ब्रह्मज्ञेभ्योऽप्येव । नैव पाठः साधुः सर्वत्रानु-
 गतस्य नत्र एतन्नैव परित्यागायोगात् । भवति च ब्रह्मविद्भ्यः शापभय
 मिति । मत्प्रसादान्ममानुग्रहात् ।

राजन्विपनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
 संप्राप्तेषु न राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९
 गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः ॥ २०
 अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निपधेश्वर ।
 स तेऽश्वहृदयं दाता राजाऽश्वहृदयेन वै ॥ २१
 इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ।
 भविष्यसि यदाऽक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ॥ २२
 सममेप्यसि दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ २३

(१९) राजन्निति । विपनिमित्ता विप निमित्त यस्या तथाभूता विप-
 जन्येत्यर्थः । शश्वत् वार वार सदा वा । 'सदायै च पुनरयै च दृश्यते' इति
 शश्वत्पदार्थेपु मेदिनी ।

(२०) गच्छेति । इतोऽत्मात्प्रदेशात् । अह नलः बाहुक इति सशे-
 यम् । बाहुभ्यां कायति शोभते तथाभूतः इति च तदर्थः । वीरत्वाच्च बाहु-
 शालित्वम् । ऋतुपर्णस्य एतत्सशस्यायोध्याधिपतेः । किमर्थं तत्र गमनमित्य-
 त्नाह स इति । हि यतः सः अक्षनैपुणः अक्षेपु अक्षक्रीडाया नैपुण निपुणता
 यस्य तथाभूतः । अक्षशब्दो निरुद्धलक्षणया द्यूतमाचष्टे । अत एव 'मृगयाक्षा
 दिवास्वप्न' इत्यादि प्रयुज्यते मन्वादयः । पाठान्तरं तु साधुतरम् ।

(२१) कुत्र वायमृतुपर्ण इत्याकाङ्क्षाया गन्तव्य नगरमाह अयोध्या-
 मिति । अयोध्या योधयितुमशक्या रिपुभिः । सशेय नगर्याः । स ऋतुपर्णः
 अश्वहृदय अक्षाणा द्यूतविद्याया हृदय रहस्य दाता दास्यतीत्यर्थः । ददाते-
 लुङ् । कथमित्याह । अश्वहृदयेन अश्वशब्दोऽश्वविद्याया लाक्षणिकः तस्य हृद-
 येन रहस्येन विनिमेयभूतेन । स किल परिवृत्त्या त्वत्तोऽश्वहृदय गृहीत्वा
 अक्षरहस्य ते दास्यतीत्यर्थः । दान चात्र शिक्षणम् । नलश्चाश्वहृदयश इति प्रसिद्धः ।
 लभ्यते हि विद्याया विद्येति मुषटोऽयमर्थ इति भावः ।

(२२) इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकु कुलजः इक्ष्वाकोर्नाम राज्ञः कुले जायते
 तथाभूतः । इक्ष्वाकुश्च सूर्यवश्यो भूपः । यदा अक्षज्ञः द्यूतज्ञः भविष्यसि
 तदा श्रेयसा कल्याणेन योक्ष्यसे युक्तो भविष्यसि । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् ।

(२३) सममिति । दारैर्भार्यया दमयन्त्या सम सह एष्यसि सगस्यस
 इत्यर्थः । 'दाराः पुभूभि' इत्यमरः । 'दारान पद्मभुवस्त्रिलोकजननी' मिति
 विद्यानाथः । समेष्यसि चेति पाठस्तु साधुतमः । 'सयोक्ष्यसे स्वदारै'
 रित्यप्येवम् । शोके मनः मा स्म कृथाः मा समर्पय । 'स्मोत्तरे लङ्चे'ति लुङ् ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सममेप्यसीति सवन्धः ।

१ स हि योराक्षनैपुणम् (क. च. न.) २ संयोक्ष्यसे स्व- (क.) समेष्यसि
 च (च)

स्वं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
 संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासओदं निरासयेः ॥ २४
 अनेन वाससा च्छन्नः स्वं रूपं प्रातिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २५
 एवं नलं च संदिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 पट्पट्टितमोऽध्यायः ।

सप्तपट्टोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैपधो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १
 स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २

(२४) स्वमिति । स्व स्वीय रूप सौन्दर्यमाकार वा । इच्छेथाः इच्छेः ।
 आर्पमात्मनेपदम् । अभिलषिष्यसीत्यर्थः । तदा ते त्वया । इदं मया-
 दीयमानं वासो वस्त्रं निवासयेः परिधत्स्व । वस आच्छादन इत्यत आदादि-
 कान्तिवृत्तप्रेषणाणिचि प्रार्थनायां लिङ् ।

(२५) अनेनेति । आच्छन्नः प्रावृत्तः । स्वरूप स्वस्य स्व वा रूप
 प्रतिपत्स्यसे प्राप्स्यसि । दिव्यं दिवि भव वासोयुगं वाससोर्युग्मम् ।

(२६) एवमिति । संदिश्य उक्त्वेत्यर्थः । 'दिशिश्चारणक्रिय' इत्युक्तेः ।
 हे कौरव कुरोगोनापत्य (कुरुकुलोद्भव) राजन् युधिष्ठिर । अन्तरधीयत
 अन्तर्धानं प्राप । दिवादेरपरिसमाप्तत्वात्साधु ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिन्या पट्पट्टोऽध्यायः ।

(१) तस्मिन्निति । नागे सर्पे कर्कोटके अन्तर्हिते सति । नैपधो निप-
 धानामीश्वरः नलः प्रययौ तस्माद्देशात्प्रयाणं कृतवान् । दशमेऽहनि दिवसे ।

(२) स इति । स कृतनगरप्रवेशो नलः । राजानमृतुपर्णं उपातिष्ठत्-
 उपजगाम । अहं बाहुक एतन्नामा इति ब्रुवन् । वचनान्तरं चाह अश्वाना-
 मित्यादिना सार्धद्वितयेन । अश्वानां वाहने चोदने युक्तो योग्यः । पृथिव्या
 मत्समो मत्सदृशः नास्ति ।

अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
 अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
 यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यचैवान्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्णं भरस्व माम् ॥ ४

मृतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ॥ ५
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा ह्या मम ।
 भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६
 त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ ।

(३) अर्थेति । अर्थकृच्छ्रेषु अर्थस्य द्रव्यस्य संबन्धिषु कृच्छ्रेषु संकटेषु अहं प्रष्टव्यः तन्निराकरणोपायमिति शेषः । एतेनार्थशास्त्रे प्रावीण्यं द्योत्यते । च किंच नैपुणेषु निपुणभावेषु विषये । कः कस्मिन्विषये निपुण इत्यस्मिन्विषय इत्यर्थः । प्रष्टव्य इत्यनुपपद्यते । अन्नसंस्कार अन्नस्य गुणविशेषेण योजनं सम्यग्निष्पादनमित्यर्थः । समः करोतेः सुट् । नलः किल पाक-निष्पादने नितान्त निष्णातः । अस्ति खल्वेतेन प्रणीत पाकशास्त्रम् । अन्यैरित्यार्पत्वात्पञ्चम्यर्थे तृतीया । अन्येभ्य इत्यर्थः । विशेषतो विशेषेण ।

(४) यानीति । अस्मिन् लोके यानि शिल्पानि कलाश्च नृत्यादयः कारककर्माणि च स्वर्णकारादिकर्मादीनि । सुदुष्करमुतरां दुःखेन कर्तुं शक्यम् । मां भरस्व पुषाण । म्वादेराकृतिगणत्वात्साधुः । अतः परं प्रक्षिप्तमेकं पयं नात्यन्तमावश्यकमिति न व्याख्यायते ।

(५) वसेति । बाहुक ते तव भद्रं कल्याणं भवत्विति शेषः । वस अत्र मदग्रह इत्यर्थात् । एतत्त्वयोक्तं सर्वं करिष्यसि कुर्वित्यर्थः । प्रयुज्यते ह्येवं कवयः । मे बुद्धिः सदा शीघ्रयाने सत्वरगमने विशेषतः धियते अवतिष्ठते तत्रैव सलगा भवतीत्यर्थः । धृष्ट अवस्थान इत्यतो लट् ।

(६) स इति । सः अश्ववाहने कुशलः त्व, येन मे ह्याः शीघ्राः सत्वरगाभिः भवेयुः तं योगं उपायं आतिष्ठ अवलम्बस्व । 'द्रव्योपायसन्नहनेष्वपि । इति योग-शब्दार्थेषु मेदिनी । अश्वाध्यक्षः अश्वेषु अधिकृतः । 'अध्यक्षोऽधिकृते' पुंसि इति मेदिनी । स हि व्यवस्थावलोकनार्थमश्वानध्यक्षयतीति । ते वेतनं भूतिः शतं शताः । दशसहस्रसमितास्तदानीन्तन्यो मुद्रा इत्यर्थः । आपि पुंस्त्वं शतशब्दस्य । शत शता इति पाठे तु शता शतानीत्यर्थः । छान्दसो डाप्रत्ययः । छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते इति तत्प्रयोगः । शतं शतमिति पाठस्तु साधुतमः अङ्गिष्ठत्वात् ।

(७) त्वामिति । वार्ष्णेयजीवलौ वार्ष्णेयो जीवलश्चेत्येतदाख्यौ पुरुषौ

अतः परं 'इत्युक्तः स नलेनाथं क्रतुपर्णो नराधिपः । उवाच सुप्रीतिमनारुतं प्रेक्ष्य च महीपते ।' इत्यधिकं कपुस्तके पद्यम् । २ एतत्कपुस्तके नास्ति । ३ शतं शतम् (क, च,) शतं शता (म)

एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मायि चाहुक ॥ ७

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।

ऋतुपर्णस्य नगरे सहवाण्यजीवलः ॥ ८

स वै तत्रावसद्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।

सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९

क नु सा क्षुत्पिपासार्ता भ्रान्ता शेते तपस्विनी ।

स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साऽद्योपातिष्ठति ॥ १०

एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।

कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि चाहुक ॥ ११

आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचासि ।

तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ॥ १२

उपस्थात्यतः सेविष्येते । एताभ्यां सार्धं सह रस्यसे आनन्दं प्राप्स्यसि । वै निश्चये । मयि मत्समीप इत्यर्थः ।

(८) एवमिति । पूजितः बहुमतः । सहवाण्यजीवलः वाण्यजीवलाभ्यां सह वर्तमानः । ' चोपसर्जनस्ये ' ति सहस्य सभावाविकल्पः ।

(९) स इति । सायं सायं प्रतिसायाह्नमित्यर्थः । वीक्षया द्विवचनम् । इमं वक्ष्यमाणं श्लोकं पश्यम् । यद्यपि श्लोकशब्दः पद्यसामान्यवचनः ' श्लोको यच्छसि पश्ये चे ' ति कोशात् तथापि सोऽयमष्टाक्षरपाद पद्यविशेषमेवाद । अत एव लक्षितं कालिदासेन ' श्लोके षष्ठं गुणं ज्ञेयं सर्वत्र रूपं पश्यमम् । द्वित्रिचतुष्पादयोर्ह्रस्व सप्तमं दीर्घमन्ययोः । ' इति ।

(१०) श्लोकमाह केति । नृपितकं धुत्पिपासार्ता क्षुधा बुभुक्षया पिपासया पात्रमिच्छया (तृष्णया) च आर्ता पीडिता तपस्विनी अनुकम्पनीया सा स्त्री तस्य मन्दस्य मूलस्य स्मरन्ती । त मूलं स्मरन्तीत्यर्थः । ' अभी-मर्षयेद्या ' मिति पठ्यते । अत्र तच्छब्दः स्त्रीलिङ्गो दमयन्ती पुमांश्च नलमाचष्टे । क नु शेते । अद्य संप्रतीत्यर्थः सा कया उपतिष्ठति उपगच्छति । पाकारो नुसमानार्थः । आत्मनो वृत्तस्य प्रच्छादयितुमिष्टत्वात्तच्छब्देनैव सामान्यतो निर्देशः ।

(११) एवमिति । राजानं नन्म् । एनां श्लोके निर्दिश्यमानां कां शोचसे विल्लासयिष्यीकरोषि । ' गणकृतानित्यत्यादामनेषदम् ' इति कथि-कस्तद्व्यवस्थानां दुर्गादासप्रियायागीशः ।

(१२) आयुष्मन्निति । आयुष्मन् भूविश्रामायुष्मत्स्य तथाभूतः भूभिः मनुष्यैः । यामेवमनुशोचति श्लोकस्य विपरीकरोषि सा । पाकारः प्रभारः । नन्स्य गवनेमाह मन्देत्यादिना । मन्दप्रज्ञस्य मन्दाऽव्या प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तथा नृपस्य । अर्धमेतदुत्तरं यान्तेति ।

आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं वचः ।
 स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ॥ १३
 विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ।
 दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ १४
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेवं^१ स्म गायति ।
 स विभ्रमन्महीं सर्वा कचिदासाद्य किञ्चन ॥ १५
 वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ।
 सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ॥ १६
 त्यक्त्वा तेनार्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ।

(१३) आसीदिति । आसीदित्यस्तेर्लङ् । अस्तिसिच इतीद् ।
 बहुमता अत्यन्तं मान्या । तस्या वचः दृढतर अतिशयेन दृढमविचलम् ।
 आत्मोक्तिं कदाचिदप्यपरिवर्तयन्तीत्यर्थः । केनचित् अर्थेन कर्मणा हेतुभूतेन ।
 व्ययुज्यत वियोग प्रापत् ।

(१४) विप्रयुक्त इति । मन्दात्मा मूढमतिः । मनोवचन आत्मशब्दो
 बुद्धौ लाक्षणिकः । असुखपीडितः दुःखपीडितः । दिवारात्रं दिवा च रात्रौ
 च । ' अहः सर्वकदेशे ' त्यत्र चकारेण संख्याव्ययादेरप्युपसग्रहादव्यय-
 पूर्वाद्रात्रेरच् । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अतन्द्रितः तन्द्रा निद्रागमसूचक-
 मालस्य अस्त्यस्मिंस्तथा न भवति तथाभूतः । तारकादित्वादितच् । शोकेन
 कर्त्ता दह्यमान इत्युत्तरान्वयि ।

(१५) निशेति । तस्याः स्मरस्ता स्मरन् । ' अधीगर्थे ' त्यादिना
 पठौ । एवं उक्तप्रकार श्लोकम् । सर्वा महीं विभ्रमन् स कचित् प्रदेशे
 किञ्चन आश्रयस्थान आसाद्य प्राप्य ।

(१६) वरातीति । अनर्हः दुःखानुभवायोग्यः । भूयः पुनः पुनः ।
 अनुस्मरन् स्मरन् । पण्ड्या विकल्पाद् द्वितीया । ' मामनुस्मर युष्य चे ' ति
 गीता । उपसर्गाविव्र धात्वर्थानुवर्तिनौ । तस्याः पुनर्नार्याः किंवा सवृत्तमि-
 त्याह सेति । अर्थमेतदुत्तरपद्यान्वयि । कृच्छ्रे व्यसनेऽपि तं पुरुषं अनुगता ।

(१७) त्यजेति । अल्पपुण्येन । संभाव्यते खलु तस्याल्पपुण्यत्वमन्यथै-
 वमसंभवादिति भावः । तेन वने त्यक्त्वा यदि जीवति तदा तत् दुष्करं दुःख-
 करमित्यर्थः । दुःशब्दो दुःखवाच्यव्ययम् करोतीति करमिति च पचाद्यच् ।
 सुसुपेति समासः । यद्वा दुष्करमिति पृथगेव । येन केनापि त्यागरूपं कर्मेदं
 दुःखेनैव कर्तुं शक्यमित्यर्थः । करोते ' रीषहुः सुधि ' त्यादिना खल् ।
 यदिशब्द आसङ्गायाम् । यदि जीवति जीवति वा न वेति सन्देह एवेत्यर्थः ।
 एकेत्युत्तरान्वयि । एका असहाया बाळा नयनलोभनीयेन वयसोपगतेत्यर्थः ।

१ दृढतरश्च सः (क.) दृढतरं च सः (च) २ मेक (क. च. म. न.)

३ अल्पभागेन (क)

एका बालाऽनभिज्ञा च मार्गमाणाऽतथोचिता ॥ १७
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ।
 श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ॥ १८
 त्यक्ता तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ।
 इत्येवं नैपघो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
 अज्ञातवासं न्यवसद्वाहस्तस्य निवेशने ॥ १९
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 सप्तपष्ठोऽध्यायः ।

—०—
 अष्टपष्ठोऽध्यायः ।

वृहदश्व उवाच—

हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।

मार्गाणां अनभिज्ञा अविज्ञात्री । एतेन विपदामवश्योपनिपातित्व ध्वन्यते ।
 अतथोचिता तथा तस्य प्रकारस्य उचिता योग्या न भवति तथाभूता ।

(१८) क्षुदिति । श्वापदेत्याद्यर्थमुत्तरान्वयि । नित्यं श्वापदाचरिते श्वापदैर्हिंसैः
 पशुभिः आ सर्वतः चरिते कृतसंचारे । हे मारिष आर्य । स हि मर्पणशीलो
 भवति । पृषोदरादित्वासाधुः । ' आर्ये मारिषमार्पकौ ' इति शब्दार्णवः ।
 एष च शब्दो नाट्योक्तायेव प्रयुज्यत इति केचित् । तत्र समञ्जसम् ।
 लोकेष्वप्रयुज्यमानस्य नाट्ये प्रयोगानर्हत्वात् । नाट्यं हि नामायमादर्श एवावि-
 परीततया लौकिकस्य प्रदर्शयितेति । नाट्यवर्गे मारिषशब्दपाठस्तु नाट्ये
 बहुल दर्शनादिति । इत्येवमिति युधिष्ठिर प्राति वृहदश्वोक्तिः । तस्य राज्ञ
 ऋतुपर्णस्य निवेशने गृहे अज्ञातवास न शातो वास आत्मनो वासक्रिया
 यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा न्यवसत् । अज्ञात वास वा न्यवसत् अकरोत् ।
 वासशब्दस्य पार्थक्येन निर्देशाद्वसेः करणार्थकता ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां बालवोधिन्यां सप्तपष्ठोऽध्यायः ।

(१) एतावता नलस्य च दमयन्त्याश्च वृत्तमुपवर्ण्य सप्रति विदर्भनगर-
 गत वृत्तमुपवर्णयति । हृतेति । सभार्ये भार्यया सह सहवर्तमाने प्रेष्यता
 दासताम् । दमयन्ती हि सैरन्ध्रीभूयावस्थिता नलश्चाश्वाध्यश्चो भूत्वेति । गते

१ ममार्येऽदर्शनं (क) सभार्ये च वन (च) अतः परं ' चिन्त-
 यामास बहुशः सदागात्यैर्नराभिषः ॥ समाहूय दिजान्सर्वा निद्रं वचनमब्रवीत् ।
 अप्रहारं च दारवाभि गामं नगरसंमितम् । दमयन्ती नलं चैव पर्यन्वेपति
 यो दिज । गवां शतमहस्ताणि दाता तस्मै दिजातये ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्स-
 वत्समाहूय दिजोत्तमान् । प्रस्थापयामास तदा तयोर्दर्शनकाङ्क्षया ॥
 इत्यधिकं वयुलके ।

द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
 सन्दिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।
 मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ २
 अस्मिन्कर्मणि संपन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
 गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ३
 अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ।
 न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ॥ ४
 शतमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ।
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ॥ ५
 पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैपधं सह भार्यया ।
 नैव कापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ६

सति । अतः परं सार्धं श्लोकत्रयमधिकं कपुस्तक उत्तरार्धेन पौनरुक्त्यापादक-
 मित्युपेक्षणीयम् । प्रस्थापयामास प्रेषयामास ।

(२) सन्दिदेशेति । पुष्कल बहुल । वसुद्रव्य दत्त्वा सन्दिदेश उक्तवान् ।
 वचनमाह मृगयध्वमिति । मृग अन्वेपणे । आगर्वायत्वादात्मनेपदम् ।

(३) अस्मिन्निति । अस्मिन्नन्वेपणरूपे कर्मणि सपत्ने परिसमाप्ते ।
 अस्मिन् मदभीष्टे दमयन्तीनलाधिगमरूपे कर्मणि कार्ये सपत्ने घटिते सती-
 ति वार्थः । एतत्पक्षे विशति इत्यादि स्पष्टीकरणमात्रार्थम् । निषधाधिपे नले ।
 एतच्च दमयन्त्या अप्युपलक्षणम् । यः युष्माक मध्ये । निर्धारणे पक्षी । यः
 तौ दमयन्तीनलौ आनयिष्यति आनेष्यतीत्यर्थः । आर्य इद् । तस्मै इति शेषः ।

(४) अग्रहारानिति । अग्र ब्राह्मणभोजन तदर्थं द्वियन्ते राजधनात्पृथ-
 विक्रयन्त इत्यग्रहाराः क्षेत्रादयः इति नीलकण्ठः । अग्रहाराः शसनामिति
 चतुर्भुजः । शब्दः पुनरयं ग्रामविशेष एव रूढो दृष्टः । यस्मात्किल निवर्तते
 राजशासनम् । नगरसंमित नगरसदृश महान्तम् । इतः परमधिकमर्थं प्रक्षिप्तम् ।
 नेति । अर्धमेतदुत्तरान्वयि । याकारश्चार्थः । अन्यथा द्विवचनायोगात् ।

(५) शतमात्र इति । शत शान तस्मिन्नेव सति । तयोः केवल
 शनेऽपि सतीत्यर्थः । नपुंसके भावे क्तः । निष्ठायां तु द्विवचनमावश्यकम् ।
 दशशत दशगुणित शतम् । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । धन धनतुल्य-
 मित्यर्थः । सर्वतोदिशं सर्वासु दिक्षित्यर्थः । आपोऽव्ययीभावः । शरदा-
 दित्वात्तु टच् ।

(६) परोति । भार्यया पत्न्या दमयन्त्या सह नैपधं विचिन्वन्तोऽन्वि-
 ष्यन्तः । पराणि अन्यनृपायत्तानि राष्ट्राणि ययुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । प्रप-
 श्यन्ति ददृशुरित्यर्थः ।

१ नास्तीदमर्थं कपुस्तके । २ निष्पन्ने (क) ३ अतः पर ' हिरण्यं च. सुवर्णं
 च दासीदास तथैवच ॥ ' इत्यधिकं कपुस्तके ।

ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेशमनि ॥ ७
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ।
 मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ॥ ८
 निबद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ।
 तां समीक्ष्य विशालाक्षमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ९

सुदेव उवाच—

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
 कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्टेमां लोककान्तामिव श्रियं ।
 पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ॥ १०
 कुर्वन्ती प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ।

(७) तत इति । चेदिपुरीं चेदिदेशस्य राजधानीम् । सुदेवो नाम द्विजः यथाविति शेषः । विचिन्वानः अन्वेषयन् । अतः परं पद्यमेक प्रक्षित नावश्यकमिति न व्याख्यायते ।

(८) पुण्येति । राज्ञः पुण्याहवाचने पुण्याह वाच्यतेऽस्मिन्ब्राह्मणैरिति पुण्याहवाचन नाम कर्मविशेषः । तत्र हि ' पुण्याह भवन्तो ब्रुवन्तु ' इति प्रार्थिता ब्राह्मणा ' ॐ पुण्याहम् , इति त्रिः पठन्ति । मन्द- अल्प यथा तथा प्रख्यायमानेन प्रकाशमानेन । प्रपूर्वको हि ख्यातिः प्रकाशने । दिवादे- राकृतिगणत्वाच्छयन् । निबद्धामित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(९) निबद्धामिति । निबद्धा व्याप्तां युक्तामिति यावत् । विभावसो- रग्रेः प्रभामिव स्थितामितिपूर्वेण सम्बन्धः । कारणैर्मत्वसाधकैर्लक्षणादिभिः उपपादयन् समर्थयन् इय भैमीति तर्कयामास ।

(१०) यथेति । मे मया इय अङ्गना यथा पुरा दृष्टा तथारूपा तादृशाकारा । लोककान्ता लोकैरभीष्टा लोकेषु कान्ता कान्तिमती वा । पूर्ण- चन्द्रनिभा पूर्णस्य चन्द्रस्य सदृशीम् । श्यामा ' शीते मुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे तु मुखशीतला । ततकाञ्चनवर्णा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥ ' इति भट्टिव्याख्याया भरतमल्लिकेनोक्तम् । चारुवृत्तपयोधरा चारु मनोहरी वृत्तौ च पयोधरौ स्तनौ यस्यास्तथाभूता ।

(११) अतः पर पञ्चविंश पद्य यावदमयन्तीमुपवर्णयति । कुर्वन्ती मिति । देवीं दीव्यन्तीमित्यर्थः । राज्ञीं दमयन्तीमिति वा । प्रभया शरीर- कान्त्या सर्वा दिशो वितिमिरा विगत तिमिर तमो साम्यस्तथाभूताः कुर्वन्तीम् । आप्यो नुम् । कुर्वन्तीमिति शक्य पठितुम् । चार्विति । पञ्चपदमत्र

१ अतः पर ' तथैव राजमाता च ब्राह्मणान्पर्ववेष्टयत् । भोजनार्थं सुदे- वोऽपि तत्रैव प्रविशेत्-इ ॥ कृशां विवर्णां मलिनां मर्तृशोकपरायणाम् । ' इत्यधिकं कपुलके ।

चारुपद्मविशालार्क्षी मन्मथस्य रतीमिव ॥ ११

इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव ।

विदर्भसरसस्तस्माद्देवदोपादिबोद्धताम् ॥ १२

मलपङ्कानुलिप्ताङ्गी मृणालीमिव चोद्धताम् ।

पौर्णमासीमिव निशा राहुग्रस्तनिशाकराम् ॥ १३

पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ।

पद्मपत्रे लाक्षणिकम् । चारुणी पद्मे इव विशाले अक्षिणी यस्यास्तथाभूताम् । मन्मथस्य मंदनस्य रतीमिव एतत्सङ्गां भार्यामिव वर्तमानाम् । एतेन नलस्यापि लोकातिशायिस्वरूपमभिद्योत्यते । रतिशब्दस्य क्लिप्तान्तत्वेऽपि ङीषार्थः ।

(१२) इष्टामिति । पूर्णचन्द्रप्रभामिव समस्तलोकस्य सर्वस्य लोकस्य इष्टा प्रियाम् । विदर्भसरसः विदर्भदेशरूपात्सरारोवरात् देवदोपात् देवस्य दोषात् दुष्टाद्देवाद्देतुभूतादित्यर्थः उद्धतामुत्पाटिताम् । एतेन दमयन्त्यां कमलिनीस्वारोपः सूच्यते ततश्च सौकुमार्यहृदयाल्हादकत्वादयो धर्मा अभिव्यज्यन्ते ।

(१३) मलेति । मलस्य पङ्केनानुलिप्त अङ्ग यस्यास्तथाभूताम् ।

विरहिणीदशायां शरीरसंस्कारस्य प्रियपरितोषमात्रहेतुकस्योपेक्षणादिति भावः । अशेषमपि हि प्रियार्थमेव साध्वीनाम् । मृणालीपक्षे तु मलो भालिनः पङ्क-
स्तेनानुलिप्तमङ्ग यस्या इत्यर्थः । प्रमलाना नलिनीमिवेति पाठे तु नैव साधारणो धर्मः । मृणाली मृणालम् । पौर्णमासी पूर्णा मासोऽस्मिन्स्तद्दिन पूर्णमास तत्सम्बन्धिनीम् । तस्येदमित्यणि टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । चान्द्रः किल मासः पूर्णिमान्तश्रामान्तश्चेति द्विविधः । तनादिमः पूर्णिमायामेव परि-
समाप्यत इति । राहुग्रस्तनिशाकरा राहुणा च्छायाग्रहविशेषेण ग्रस्तः कवलितः सञ्चन्न इति यावत् निशाकरश्चन्द्रो यस्या तथाभूता । राहुश्च क्रान्तिविषुवद्-
वृत्तयोः सपातविशेषो यस्य किल विलोमा गतिर्भवति । एतत्साक्षिज्यमन्तरा च ग्रहणानिष्पत्तेरस्मिन् ग्रहणकर्तृत्वमारोप्यते । एतत्साक्षिज्यजन्यया च भुव-
श्चन्द्रमसोऽपि वा छायाया चन्द्रमसः सूर्यस्य वा कवलितस्येव सदृशनाद्ग्रास-
कर्तृत्वमेतस्मिन्नारोप्यते आरोप्यते च ग्रहे ग्रासत्वम् । वस्तुतस्तु ग्रहण-
नाम राहुसाक्षिज्यजन्यतया राहुणा कृतत्वेनोपवर्ण्यमानश्छायाकरणको वेध-
इति प्रतीयते । अत एव 'यत्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुर' इति
श्रुतौ स्वर्भानोः कर्तृत्वमिव तमसः (छायायाः) करणत्वमुपनिबध्यमानं
सङ्गच्छते । विशेषः पुनरस्मिन्विषयेऽस्माभिः प्रकाशिते ग्रहणशार्पके प्रबन्धे
द्रष्टव्यः । अत्र दमयन्तीनिशयो राहुमलपङ्कयोरनुलेपग्रासयोरङ्गनिशा-
करयोश्चोपमानोपमेयभावः ।

(१४) पतीति । पत्न्युःसम्बन्धिना शोकेन दुःखानुभवेन आकुलां व्याकुलीभूताम् । शुष्कस्रोतां शुष्कं दीनजलत्वमापन्न स्रोत स्रोतः प्रवाहो

१ प्रमलानां नलिनीमिव (क) मृणालीमिव तां भृशम् (च) २ इष्टा (क)

विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ॥ १४
 हस्तिहस्तपरिवृष्टां व्याकुलांमिव पद्मिनीम् ।
 सुकुमारीं मुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ १५
 दह्यमानामिवाकेंष मृणालीमिव चोद्धृताम् ।
 रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हममण्डिताम् ॥ १६
 चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ।
 कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां चन्दुजनेन च ॥ १७
 देहं धारयती दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ।
 भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ॥ १८

यस्यास्तथाभूताम् । स्रोतमित्यकारान्तोऽपीत्यमरटीकायां भरतः । विध्व-
 स्तोति । विध्वस्तानि विनष्टानि पर्णानि येषां तथाभूतानि कमलानि यस्यां
 तथाभूता । वित्रासितविहङ्गमा वित्रासिताः संजातावित्रासा विहङ्गमा हसां-
 दयः पक्षिणो यस्यास्तथाभूताम् । वित्रासश्च विशिष्टा भीतिः । अत्र च
 स्रोतस्तश्च लावण्यस्य च, नद्याश्च दमयन्त्याश्च, कमलानां च गान्गाणां च,
 विहङ्गमानां चालङ्कारणानां चोपमानोपमेयभावो गम्यते ।

(१५) हस्तीति । हस्तिहस्तपरामृष्टा हस्तिनो गजस्य हस्तेन शुण्डया परामृष्टां
 स्पृष्टां तत एव च व्याकुलां ज्ञेशमनुभवन्तीम् । पद्मिनीं कमलिनीमिव ।
 दुर्दैवमत्र हस्तिहस्तोपमेयम् । मुजातानि शोभनं जात प्रकारो येषां तथा-
 भूतानि अङ्गानि यस्यास्ताम् । शोभनजातीयाङ्गवतीमित्यर्थः । रत्नगर्भगृहो-
 चितां रत्नानां गर्भगृहोचिता गर्भगृहस्य उचितां योग्याम् । गर्भगृहमिति राजद-
 तादित्वात्परनिपातः । गृहस्य गर्भ इत्यर्थः । रत्नमये गर्भगृहे स्थातुं योग्यामित्यर्थः ।

(१६) दह्यमानामिति । अकेंष दह्यमानामुद्धृतां मृणालीमिवेत्यर्थः ।
 एकः पुनरधिकोऽत्रैवकार आर्यत्वात्सौटव्यः । रूपेति । रूपस्य सौन्दर्यस्य
 औदार्येण महत्तया उत्कर्षेणेत्यर्थः । गुणैश्च उपेतां युक्ताम् । मण्डनार्हमलङ्कार-
 योग्याम् । अमण्डितामनलङ्कृताम् । पतिविरहादिति भावः । 'उदारो दातृ-
 महतो' रिति मेदिनी ।

(१७) चन्द्रलेखामिति । नवा प्रातिपदिकीम् । एतेन क्राशमातिशयो-
 च्योत्येते । चन्द्रलेखा चन्द्रस्य कलाम् । एतेन च निसर्गैत एवाल्हादककान्तिं
 विशिष्टत्वमाभिव्यज्यते । व्योम्नीति निरालम्बत्व ध्वन्यते । नीलाभ्रसंवृताम् नीलै-
 र्भैरभ्रसंवृताम् । एतेन मलानिविशेषो गम्यते । प्रियैरभीष्टैः कामभोगैः कामा-
 नामभीष्टवस्तूनां भोगैरसेवनैः हीनां शून्याम् ।

(१८) देहमिति । धारयतीमित्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । भर्तृ-
 दर्शनकाङ्क्षया पतिदर्शनेप्रत्याशया धारयन्तीम् । भूषणैर्विनापि वर्तमानाया
 नार्या भर्ता नाम पर श्रेष्ठ भूषणम् । उत्तरान्वयीदमर्थम् । भर्ता हि विशिष्टा
 एता अमण्डिता अपि मण्डिताभ्योऽपि भर्तृहीनाभ्यः साविशेष शोभस्त इत्यर्थः ।

एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ।
 दुष्करं कुरुतेऽत्यन्तं हीनो यदनया नलः ॥ १९
 धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनापि सीदति ।
 इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ॥ २०
 सुखार्हा दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ।
 कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ॥ २१
 भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ।
 अस्या नूनं पुनर्लोभान्नैपधः प्रीतिमेप्यति ॥ २२
 राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वा च मेदिनीम् ।
 तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंवृताम् ॥ २३
 नैपधोऽर्हति वैदर्भी तं चेयमसितेक्षणा ।
 युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ॥ २४
 समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ।

(१९) एषेति । हि यतः तेन भर्त्रा । शोभमाना अपीति गम्यते । प्रकृत्या शोभावत्यपि शोभां नावहतीत्यर्थः । दुष्करमित्युत्तरान्वय्यर्थम् ।

(२०) धारयतीति । यत् अनया हीनो नलः आत्मनो देहं धारयति जीवतीत्यर्थः । यच्च शोकेन नावसीदति न शर्णो भवति तदेतदस्यर्थ-
 मत्यन्तं दुष्करं अन्यैर्दुःखेन कर्तुं शक्यं अशक्यकरणं वा कुरुते । इमामित्यर्थ-
 मुत्तरान्वयि । असितकेशान्तां कृष्णकेशपाशाम् । शतपत्रायतेक्षणां शतमनेका-
 नीत्यर्थः पत्राणि दलानि यस्य तत्कमलमिव आयते ईक्षणे नेत्रे यस्यास्ताम् ।
 ' कमलं शतपत्रं कुशेशय ' मित्यमरः ।

(२१) सुखार्हामिति । कदेत्यर्थमुत्तरान्वयि । दुःखस्य पारं परतीरं परि-
 समाप्तिमित्यर्थः । पारपदं च दुःखेऽम्बुधित्वारोपं गमयति ।

(२२) भर्तुरिति । रोहिणी नक्षत्रविशेषः । सा हि रोहित (रक्त) वर्णा
 भवतीति । रोहितशब्दात् ' वर्णादनुदात्तात्तापेधात्तो न ' इति ङीष् नश्च ।
 अर्हिमश्च । नक्षत्रे पञ्च तारका भवन्ति । शकटतुल्यश्वाकार एतस्य । उक्तं हि
 रत्नमालायां नक्षत्रतारकानिर्देशे ' वह्निभिर्निर्द्दाल्यु ' इति क्रमेण नक्षत्रतारा
 यस्थानम् । आकारोऽपि तत्रैव ' तुरंगमुत्सृष्टश योनिरूप क्षुराभ ईकटसम-
 मथैर्जैस्योत्तमाङ्गेन तुल्यम् । ' इति । रोहिणी च शशिनः सहर्धमिणीति
 प्राचां समयः । अस्या इत्यर्थमुत्तरान्वयि ।

(२३) राजेति । तुल्येत्यर्थमुत्तरान्वयि । तुल्येति । तुल्येन शीलेन
 घयासा च युक्ताम् । तुल्याभिजनसंवृताम् तुल्येन अभिजनेन कुलेन संवृतां
 सम्पत्स्वीकृतां युक्तामित्यर्थः ।

(२४) नैपध इति । आसितेक्षणा नीललोचना । युक्तमित्यर्थमुत्तरा-
 न्वयि । मया तस्य भार्या समाश्वासयितुं युक्तामिति सन्धः । अप्रमेयस्य
 १ लब्ध्वैव (क. च.)

अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रानिभाननाम् ।

अट्टप्रदुःखां दुःखार्ता ध्यानरादेनतत्पराम् ॥ २५

बृहदश्व उवाच ।

एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।

उपगम्य ततो भैरमां सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६

अहं सुदेवो वैदर्भि आनुस्ते दयितः सखा ।

भीमस्य वचनाद्राशस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७

कुशली ते पिता राशि जननी भ्रातरश्च ते ।

आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च तौ ॥ २८

त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ।

अन्वेषारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ २९

बृहदश्व उवाच ।

अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।

प्रमातु तत्त्वतो विशानुमशक्यस्य । लोकातिशयित्वाहुर्विज्ञेयस्वरूपस्येत्यर्थः ।

वीर्यसत्त्ववतः शौर्यधैर्यविशिष्टस्य ।

(२५) समाश्वासयितुमिति । समाश्वासयितुं पित्रादिवृत्तिनिवेदनेन धैर्येण योजयितुम् । दुःखस्येति शेषे पृथ्वी । दुःखेनेत्यर्थः । अट्टप्रपूर्वा पूर्वे न दृष्टम् । अस्या अवस्थिते प्रागस्पृष्टदुःखामित्यर्थः । दुःखानर्हामिति भावः । ध्यानतत्परा चिन्ताया प्रसक्ताम् ।

(२६) एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण कारणैर्भीमत्वसाधकैः ' यथेय मे पुरा दृष्टे ' त्यादिभिः । लक्षणैर्दमयन्तीत्वानिश्चायकैश्चिद्भिः एतानि चास्या-येऽस्मिन्ननुक्तप्रायाण्यध्यायान्तरे वक्ष्यन्ते ' अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिण्डरुत्तम ' इत्यादीनि । ता विमृश्य विचार्य ज्ञात्वेत्यर्थः ।

(२७) अहमिति ! दयितः प्रियः सखा मित्रम् । वचनात्प्रार्थनारूपात् ।

(२८) कुशलीति । हे राशि राजभायें दमयन्ति । भ्रातरः कुशलिन इति वचनविपरिणामेन संबन्धः । आयुष्मन्तौ दीर्घायुषौ । एतच्च वृद्धैः कनीयस्तु प्रयोक्तव्यमुपपदम् । दारकौ दारकश्च दारिका च कन्याकुमारावित्यर्थः । तौ हि पितृगृहे प्रहितावनयेति ।

(२९) त्वत्कृत इति । त्वत्कृते त्वदर्थम् बन्धुवर्गा बन्धावाना समूहाः । गतसत्त्वा गतप्राणा गतधैर्या अपगतबला इव वा आसते सन्तीत्यर्थः । प्रयुञ्जते किल धानूनामनेकार्थत्वात्सत्तायामास्ति कथयः । अन्वेषारस्त्वदन्वेषणकर्तारः । शतशोऽसख्याता इत्यर्थः ।

(३०) अभिज्ञायेति । त ब्राह्मण सुदेव अभिज्ञाय तद्वचननादिना शरणा । अभिज्ञानं हि दृष्टपूर्वस्य लक्षणादिना ज्ञानम् । तान् अनुभूतपूर्वान्

पर्यपृच्छत तान्सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ।
 रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्पिता ॥ ३०
 दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ।
 ततो रुदन्ती तां दृष्ट्वां मुनन्दा शोककर्पिता ॥ ३१
 सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्ती च भारत ।
 'जनित्र्याः कथयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ॥ ३२'
 ब्राह्मणेन सहागम्य तां विद्धि यदि मन्यसे ।
 अथ चेदिपतेर्माता राजश्चान्तःपुरात्तदा ॥ ३३
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ।
 ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशांपते ॥ ३४
 पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी ।
 कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ॥ ३५

स्वकान् सुहृदो मित्राणि पर्यपृच्छत पृष्टवती । आप्तमात्मनेपदम् । कथमयं ।
 कथं सः ? इत्यादि स्वीयमित्राविषये पृष्टवतीत्यर्थः । शोककर्पिता शोकेनाकृष्टा
 भृशमत्यन्तम् । इत आरभ्य प्रायेणाध्यायान्तं यावदुत्तरोत्तरपद्यान्वयि
 पूर्वपूर्वपद्योत्तरार्धम् ।

(३१) रोदने कारणमाह दृष्टेति । ' स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृत-
 द्वारमिवोपजायते । ' इति भावः । भ्रातुः इष्ट प्रियम् । रुदन्तीमित्यार्षो
 नुम् । मुनन्दा चेदिराजपुत्री । ता दमयन्ती रुदन्तीम् ।

(३२) सुदेवेनेति । च किंच एकान्ते सुदेवेन सह कथयन्ती कथां
 कुर्वती दृष्ट्वा । जनित्र्याः मातुः । शेषे पट्टी । मान इत्यर्थः । कथनमाह सैरन्ध्रीति ।

(३३) ब्राह्मणेनेति । ब्राह्मणेन सहागम्य समागता भूत्वा । भृश
 रुदती आस्त इति सशेषेण पूर्वेण सम्बन्धः । यदि मन्यसे तर्हीति शेषः ।
 तां वेद जानीहि । गणकार्यस्यानित्यात्वाच्छब्दः । अथेति । राजः चेदिपतेः
 चेदिदेशाधीशस्य माता अन्तःपुरात् निर्गम्येति शेषः ।

(३४) जगामेति । यत्र सा बाला दमयन्ती । तत्रेति शेषः । जगाम ।
 अस्याश्चागमनतः प्रागेव सुदेवस्य दमयन्तीतः प्रतिगमनं प्रतीयते । अतः
 एवोक्तं ततः सुदेवमानाय्येति । आनाय्य दूतादिभिराहूय समीपमानीयेत्यर्थः ।

(३५) पप्रच्छेति । प्रश्नमाह भार्येति । इयं भाविनी प्रेमवती स्त्री
 दमयन्ती । ज्ञातिभ्यो बान्धवैभ्यः नष्टा प्रभ्रष्टा वियोगं प्राप्तेत्यर्थः । ज्ञाती-
 न्विहाय अदर्शनं गतेति वा । त्यन्लोपे पञ्चमी । वामलोचना वामे मनोहरे
 लोचने यस्यास्तथाभूता । भर्तुर्वा कथं नष्टेति संबन्धः ।

त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ॥ ३६
 तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ।
 एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
 सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 अष्टपष्टितमोऽध्यायः ।

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

—०—

सुदेव उवाच ।

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
 सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
 राजा तु नैपधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
 भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
 स ब्रूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो मेहीपतिः ।
 दमयन्त्या गतः सार्धं न प्राज्ञायत कस्यचित् ॥ ३
 ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीमिमाम् ।

(३६) त्वयेति । एवंगता एवमस्मिन्प्रकारे अस्या दशायामित्यर्थः गता विद्यमाना सती त्वया कथं विदिता जाता । त्वत्तस्तव सकाशात् अशेषतः साकल्येन ।

(३७) तत्त्वेनेति पृच्छन्त्या मम पृच्छन्त्ये मह्यमित्यर्थः । तत्त्वेन यथार्थतया देवरूपिणीं देवतुल्यरूपशालिनीं दमयन्तीं आचक्ष्व कथय अस्याः पारमार्थिकं स्वरूपं कथयेत्यर्थः । सुलोपविष्टः सुखेनोपविष्टः यथातथं त्वया पारमार्थिकं स्वरूपमनातिक्रम्य वर्तते तथाभूतम् । वृत्तमिति शेषः । आचष्ट कथितवान् । आहपूर्वाच्चाक्षिप्तो लङ् ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्यामष्टपष्टोऽध्यायः ।

(१) विदर्भराज इति । धर्मात्मा धर्म एवात्मा जीवो यस्य तथाभूतः । धर्मे आत्मा मनो यस्येति या । भीमो नाम भीम इति प्रसिद्धः । विश्रुता प्रसिद्धा । इयं कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता तस्य सुतेति सम्बन्धः ।

(२) राजेति । नामेति नल इत्यस्मादुत्तर योज्यम् । नलो नामैत्यर्थः । नैपधो निपधानामिश्रः । धीमतो शानिनः ।

(३) स इति । ब्रूतेन करणभूतेन भ्रात्रा पुष्कराख्येन कर्त्रा । दमयन्त्या सार्धं सह गतः सन् । कस्यापि केनापि । शेषे पृष्टी । न प्राज्ञायत न विज्ञातः ।

(४) त इति । ते अविज्ञातवन्तः । शैलीयं संस्कृतभाषाविदा यदेते

१ मशमनाः (क)

सेयमांसादिता वाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४

अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि विद्यते ।

अस्या ह्येव भुवोर्मध्ये सहजः पिप्पलुस्तमः ॥ ५

श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।

मलेन संवृतो ह्यस्याश्छन्नोऽभ्रेणैव चन्द्रमाः ॥ ६

चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ।

प्रतिपत्कलुपेस्येन्दोर्लेखा नातिविराजते ॥ ७

न चास्या दृश्यते रूपं यपुर्मलसमाचितम् ।

हेतौ वक्तव्ये तच्छब्देनैव कानिद्विशेषयन्ति कर्तारम् । अत एव चैवविधेषु स्थलेषु तस्मादित्यवसेयोऽर्थः । एवं चात्रापि तस्माद्वयमित्यर्थः । तव पुत्र-निवेशने पुत्रस्य गृहे पुत्रस्यैवाधीश्वरत्वात्स्वाम्येन निर्देशः ।

(५) अत्रापि पुनः कथमयं विशातेत्याह । अस्या इति । रूपेण सौन्द-र्येण । प्रकृत्यादित्वातृतीया । अस्या दमयन्त्याः सदृशी तुल्या । नहि नैव । 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । अतोऽसौ विशातेत्यर्थः । अभिशानान्तरमाह अस्या इति । एष मया दृश्यमानः । सहजः सह जातः नैसर्गिक इत्यर्थः । पिप्पलुः कालकापरपर्यायो 'लासे' इति महाराष्ट्र्या ख्यातश्चिह्नविशेषः । रक्तवर्णतिलाकृतिश्चिह्नविशेष इति नीलकण्ठः । तिलकालक इति चतुर्भुजः । 'जडुलः कालकः पिप्पलु' इत्यमरः । उत्तमः । शुभसूचकत्वात्तस्येति भावः । अस्य च लक्षित इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(६) श्यामाया इति । श्यामायाः सुन्दर्याः । पद्मसंकाशः पद्मस्य सदृशः । आरक्तवर्ण इत्यर्थः । अन्तर्हितो मलच्छन्नत्वात्तिरोभूतः । लक्षितो दृष्टः । अस्या इत्यस्य चिह्नभूत इत्यनेनोत्तरेण सम्बन्धः ।

(७) चिह्नभूत इति । चिह्नभूतो लक्षणभूतः । लक्षणं चात्र 'खूण' इति महाराष्ट्र्या ख्यातं शानसाधनम् । विभूत्यर्थं ऐश्वर्यार्थम् । ऐश्वर्यप्रदानार्थमित्यर्थः । 'भुवोरन्ते ललाटे वा (स्त्रीणां) मशको राजसूचकः ।' इति सामुद्रिकम् । मशकश्च पिप्पलुः । भुवोरन्ते भूमध्ये । धात्रा प्रदक्षणा । प्रतिपदित्याद्यर्थमुत्तरान्वयि । प्रतिपदा मासारम्भातिथ्या । प्रतिपद्यत उपक्रम्यतेऽनया मासः (पक्षो वा) प्रतिपत् । करणे क्तिप् बाहुलकात् । कलुपस्य कलु-पवदाविस्पष्टस्वरूपप्रकाशस्य । 'कलुप त्वाविले पापे' इति मेदिनी । इन्दो-र्लेखा चन्द्रस्य कला नातिविराजते नात्यन्तं शोभते ।

(८) नेति । अस्याश्च । रूपं न दृश्यते न स्वयमेव दृशोर्विषयीभवति । अविस्पष्टत्वादिति भावः । एव च नात्यन्तं प्रकाशत इत्यर्थः । दृशोः कर्मकर्तारि लट् । अयं च वाक्ययोः साम्यस्य गम्यत्वादेकस्यैव च विराजनरूपस्य धर्मस्य पार्थक्येन निर्देशात्प्रतिपत्तुपमालङ्कारः । 'प्रति-

असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८

अनेन वपुषा बाला पिप्पुनाऽनेन सूचिता ।

लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणी ॥ ९

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशांपते ।

सुनन्दा शोधयामास पिप्पुप्रच्छादनं मलम् ॥ १०

स मलेनापकृष्टेन पिप्पुस्तस्या व्यरोचत ।

दमयन्त्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ ११

पिप्पुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।

रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तामिव तस्थतुः ॥ १२

उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ।

भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्पुनाग्नेन सूचिता ॥ १३

अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।

वस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोग्यसाम्ययो । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ।' इति लक्षणात् । मलसमाचित मलेन व्याप्त वपुः शरीर कर्तुं असंस्कृत निर्मलीकरणादिस्कारशून्यमपि व्यक्त स्पष्ट यथा तथा काञ्चनसन्निभ सुवर्णतुल्य भाति ।

(९) उपसहरति अनेनेति । निभृतो भस्मादिषु निगूढः ऊष्मणा सूचितः अग्निरिव । अनेन वपुषा अनेन पिप्पुना च कर्तुंभूतेन सूचिता शापिता इय देवी राशी दमयन्ती । लक्षिता शातेत्यर्थः ।

(१०) तादिति । विशांपते राजन्मुधिष्ठिर । पिप्पुप्रच्छादनं पिप्पु प्रच्छादयन्त मल शोधयामास दूरीचकारेत्यर्थः ।

(११) स इति । अपकृष्टेन शीणतामापन्नेन । मलस्यापकर्षणादित्यर्थः । शैलीय भाषाया यत्त्रियाया हेतुत्वे वक्तव्ये निष्ठान्तमेव हेतुगर्भतया विधेय-विशेषणतामापायत इति । व्यरोचत विशेषेण प्राक्काशत । व्यभ्रे विगतान्यभ्राणि मेघा यस्मात्तथाभूते ।

(१२) पिप्पुमिति । रुदन्त्याविति । आत्मनः सन्निकृष्टसन्निधत्वा वगमादमयन्त्या इति भावः । परिष्वज्य आलिङ्ग्य । मुहूर्तामिव क्षणमिव ।

(१३) उत्सृज्येति । बाष्प उत्सृज्य बाष्पोत्सर्गान्तरम् । शनकैः शनैः । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टे' रित्यकच् । इदं वक्ष्यमाणम् । वचनमेवाद-भगिन्या इति । अनेन पिप्पुना सूचिता त्व मे भगिन्या दुहिताऽसीति सम्बन्धः ।

(१४) उत्तमर्थे विवृणोति । अर्हमिति । मुदाशः मुदामसशकस्य दशार्णाधिपतेः दशार्णसशकदेशाधिनायस्य राज्ञः सुते दुहितौ । हे चारु-दर्शने मनोहरस्वरूपे दमयन्ति । दश ऋणानि जलानि दुर्गाणि वा यस्मि-

सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १४
 भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरवाहोरहं पुनः ।
 त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेपु पितुर्गृहे ॥ १५
 यथैव ते पितुर्गृहं तथेदमपि भाविनि ।
 यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६
 — तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशांपते ।
 प्रणम्य मातुर्भागिनीमिदं वचनमनवीत् ॥ १७
 अज्ञायमानाऽपि सती सुरमस्म्युपिता त्वयि ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १८
 सुरात्सुरतरो वासो भविष्यति न संशयः ।

न दशार्णो देशः । ऋणशब्दो दुर्गे च जल चाचष्टे । 'प्रवत्सतरे' स्यादिना
 वृद्धिः । दशार्णाख्यश्च देशो मध्यभारतवर्ती । निर्दिष्टश्चैव मेघसदेशो कालि
 दासेन । 'सपत्स्यन्ते कतिपयादिनस्थायिहंसा दशार्णा' इति । यक्षः किल
 मेघायालकाया मार्गे निर्दिशन्नादितो रेवा (नर्मदा) ततः काश्चित्पर्वता-
 स्ततश्च पर दशार्णान्निर्दिशति । उदीचीनदेशगामी चाय मार्गः । ततश्च
 प्रतीयते नर्मदामुत्तरेण केचिच्छैला (विन्ध्यच्छेदा) तानपि चोत्तरेण दशार्णा
 इति । येषां किल राजधानी विदिशा नाम वेनवत्या नाम सरितस्तीरे
 विनिविष्टा । विस्पष्टीकृत्यैतन्मेघसदेशो कालिदासेन । यथा तेषां (दशार्णा-
 ना) दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणा राजधानीं गत्वा सद्यः फलमाविकल काम-
 कत्वस्य लब्धा । तीरोपान्तस्तनितमुभय पात्यसि स्वादु यस्मात्सुभूमिं
 मुखमिव पयो वेनवत्याश्चलोर्मि ॥' इति । विदिशासन्निहितश्च नीचैर्नाम
 गिरिः । स चाय प्रदेशो मालवसन्निहित इत्यर्वाचीना ।

(१५) भीमस्येति । सा त्वन्माता भीमस्य राज्ञः राज्ञे भीमाय शोपे
 पट्टी । वीरवाहोः चेदिदेशाधिपते । तस्मै इत्यर्थः । शोपे पट्टी । दशार्णेपु-
 दशार्णदेशे पितुः मदीयस्य तातस्य । जाता जातमात्रेत्यर्थः । ततः प्रभृत्य-
 यावददर्शनात्परिचयाभाव इति भावः ।

(१६) यथैवेति । ते तव यथा पितुर्गृहं तथैव मम । यथा च ऐश्वर्य-
 नेतद्वैभव मम तथा तव । अत्र नेहे चैश्वर्यं च द्वादश मे स्वाग्यं तादृशमेव
 तवापि दुहितृस्थानीयत्वात्तवेति भावः ।

(१७) तामिति । ता मातुर्भागिनीं प्रणम्य नमस्कृत्य । इदं वक्ष्यमाणम् ।

(१८) वचनमाह । अज्ञायमानेति । त्वयेति शेषः । त्वयि त्वत्समीपे
 मूलतः यथा तथा उपिता कृतवासा अस्मि । यतः सर्वकामैः सर्वैरभीष्टवस्तुभिः
 सुविहिता सम्यक् संयोजिता ।

(१९) गमनाभ्यनुज्ञा प्रार्थयितुमुपनमते । सुरादिति । सुखात्पूर्वमनु-
 भूतात् सुखविशिष्टात्सुखहेतोर्वा वासात् सुरततरः अत्यन्तं सुखविशिष्टः सुख-

चिरविप्रोपितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९

दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।

पित्रा विहीनौ शोकातीं मया चैव कथं नु तौ ॥ २०

यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।

विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ २१

बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।

गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २२

प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरवाहिना ।

यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमत्पुनः ।

तां तु यन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत् ॥ २४

हेतुर्वा वासः इतः परभावी भविष्यति । सम्बन्धस्य विशतत्वादिति भावः । तथापि हे मातः मातृष्वसः । तस्या अपि मातृत्वस्य त्वान्मातृत्वनिर्देशः । चिरविप्रोपिता चिरमेव कृतप्रवासाम् । विप्रपूर्वादसतेः कर्तरि निष्ठा । अयं मनुज्ञाप्रदाने हेतुः ।

(२०) नन्विदमात्मीयमेव ते सद्गुण तत्किमिति गमनेनेति चेत्तत्राह दारकाविति । मे दारकौ कन्यापुत्रौ बालकौ अत्यन्तं बालभावे वर्तमानौ तत्र मलितुर्गृहे नीतौ तौ पित्रा मया च विहीनौ कथं नु वसतः । वत्स्यत इत्यर्थः । अतोऽवश्यं मया गन्तव्यामिति भावः ।

(२१) यदीति । इह अत्र गृहे मयि मद्विषये । यदि इच्छसि तर्हीति शेषः । यानं प्रयाणसाधनं वाहनं आदिश दीयतामित्याशापय । एतदेव हि मे प्रियं न पुनर्वास इति भावः ।

(२२) बाढमिति । बाढमिति स्वीकारे । ततः पुत्रस्यानुमते सति अनुज्ञाया सत्याम् । तृतीयायै वा सप्तमी । प्रयुज्यते होवमसावत्रानेकेषु स्थलेष्विति । अनुमते वर्तमानेति वा । महता बलेन सैन्येन गुप्ता रक्षिता प्रास्थापयदित्युत्तरेण संबन्धः ।

(२३) प्रास्थापयदिति । स्वन्नपानपरिच्छदां शोभनमन्नं पानं परिच्छदां परिवारश्च यस्यास्तथाभूतां कृत्वेति शेषः । श्रीमतीं शोभासपत्नां दमयन्तीम् । नरवाहिना, नरा एव वाहा वोढारस्ते सन्त्यस्य तथाभूतेन मनुष्यवाहनेत्यर्थः । मत्वर्थं इति । यानेन । एतच्च 'पालखी, मेणा' इति वा ख्यातम् । 'मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि' इति कालिदासः । प्रास्थापयत्प्रेषयामास ।

(२४) तत इति । नचिरात् अचिरेण । प्रहृष्टस्तद्दर्शनेनेति भावः । समपूजयत् सभावयामास सञ्चकारेत्यर्थः ।

सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरं चोभौ सर्वे चैव सखीजनम् ॥ २५
 देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
 परेण विधिना देवी दमयन्ती विशापते ॥ २६
 अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
 प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७
 सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भाविनी ।
 विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २८

दमयन्त्युवाच ।

मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।

नरेवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ २९

...दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।

(२५) सर्वानिति । सर्वान् बान्धवान् कुशलिनः कुशलवतो दृष्ट्वा ।
 तौ आत्मीयौ दारकौ । दृष्ट्वेत्यस्योत्तरेण सङ्गः ।

(२६) देवता इति । यशस्विनी प्रशस्तयशःशालिनी देवी राक्षी दम-
 यन्ती परेण उत्कृष्टेन विधिना विधानेन देवता ब्राह्मणाश्च पूजयामास । एते-
 षामेव हि प्रसादेन कुशलं भवतीति । विशापते नरेश्वरं युधिष्ठिर ।

(२७) अतर्पयदिति । पार्थिवो राजा भीमः । गोसहस्रेण करणभूतेन
 अतर्पयत् तृप्तं कृतवान् । तदस्मै समर्पयामासेत्यर्थः । 'गवा सहस्रं दास्यामि
 यो वस्तावानधिष्यति ।' इति प्राक्प्रतिज्ञातत्वादिति भावः । ग्रामेण द्रवि-
 णेन च करणभूतेन अतर्पयदिति सम्बन्धः । 'अग्रहाराश्च दास्यामि ग्रामं
 नगरसमीतं' मिति प्रतिश्रवणदिति भावः । धनं पुनः पुरस्कारार्थमप्रतिश्रुतं
 मपि प्रादायिः । तत्र हेतुः । तनया दृष्ट्वैवेति । प्रीतः प्रमुदितः ।

(२८) सेति । सा भाविनी दमयन्ती तत्र पितुर्वेश्मनि रजनीं समग्रायां
 राक्षी । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । व्युष्टा कृतवसतिः । एष विश्रान्तस्य हेतुः ।
 विपूर्वाद्भवेत्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् 'वसतिश्चुघोरिद्' इतीप्सं भवति
 आर्यत्वाद्वा । विश्रान्ता लब्धविश्रमा । राजन् युधिष्ठिर । अत्रैव विच्छेद-
 यन्ति केचिदध्यायम् । नैव पुनरेतेषु क्तमविच्छेदादर्थत्वात्कथाशस्य ।

(२९) वचनमाह मामिति । आनयने आनयनाविषये यतं प्रयत्नं
 कुरु । अनुदात्तेष्वलक्षस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् ।

(३०) दमयन्त्येति । सा देवी राक्षी दमयन्त्या जननी । भृशदुःखिता
 अत्यन्तं दुःखिता बाधेण अपिहिता आच्छन्ना । सावेगं प्रवृत्तस्य गात्रे प्रस-
 र्पणादिति भावः । एतेन दुःखातिशयो व्यस्यते । किञ्चिदुत्तरं नाब्रवीत् ।

१ अत्र परमेवाध्यायस्य विच्छेदो दमयन्त्युवाचेत्युपाराध्यायारम्भश्च कचपुस्तकयोः

२ नलस्य नरेवीरस्य यतरानयने पुनः (क)

बाष्पेणापिहिता राज्ञी नोत्तरं किञ्चिद्व्रवीत् ॥ ३०
 तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
 हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ॥ ३१
 ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
 दमयन्ती तव भृशं भर्तारमनुशोचति ॥ ३२
 अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती विभो ।
 प्रयतन्तु तव प्रेक्ष्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३३
 १तथा प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान्यशवर्तिनः ।
 प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलमार्गणे ॥ ३४
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ।
 दमयन्तीमैथो मृत्वा प्रस्थितास्ते तथाऽब्रुवन् ॥ ३५
 अथ तानब्रवीद्वैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।

बाष्पनिरुद्धत्वेन कण्ठस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । 'मूर्ते हि दुःख मातृणां
 कन्याः पितृविनाकृताः ।' इति भावः ।

(३१) तदवस्थामिति । ता राज्ञी । तदवस्थां सा अवस्था यस्यास्तथा-
 भूता दृष्ट्वा अन्तःपुरं अन्तःपुरयामिजनवृन्दम् । तास्थ्यात्तदुपचारः । मञ्चाः
 क्रीडन्तीतिवत् । हाहाभूत हाहाकारात्मतामिव प्राप्तम् । सर्वत एव हाहार-
 यस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः । इकारः पादपूरणे ।

(३२) तत इति । महाराज युधिष्ठिर महाराजामेति पाठे तु भीम-
 विशेषणमेतत् । वचनमाह दमयन्तीति ।

(३३) अपकृष्येति । लज्जा अपकृष्य न्यूनीकृत्य स्वय उक्तवती । एतेन
 विरहजन्यस्य दुःखस्यासहनीयतमत्वं द्योत्यते । तत्र प्रेक्ष्या दूताः पुण्यश्लो-
 कस्य नलस्य मार्गणे अन्वेषणे प्रयतन्तु प्रयतन्तामित्यर्थः । अनुदत्तित्वानि-
 मित्तकरस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । अतः परं नृददश्च उवाचेत्यधिक-
 यपुस्तके । न पुनरेतदावश्यकं प्रकरणादेव तथावगतेः ।

(३४) तथेति । प्रदेशितः उक्तः निवृत्तप्रेषणात्पूर्वाद्दिशेरुच्चारणा-
 र्थकाणिचि क्तः । नलमार्गणे नश्यन्त्वन्वेषणे यतध्वमित्यभिधायेति शेषः ।
 सर्वा दिशः प्रति प्रास्थापयत् प्रेरितवान् ।

• (३५) तत इति । विदर्भाधिपतेर्भीमस्य नियोगात् आजया प्रस्थितास्ते
 ब्राह्मणाः । दमयन्ती मृत्वा उपगम्य । अनुपसृष्टस्यापि सोपसर्गवदर्थ उपसर्गाणां
 द्योतकात्मात् । तथा भीमोक्तप्रकारम् । भीमेनात्मन उक्तं निवेदयामासुरित्यर्थः ।

(३६) अथेति । सर्वराष्ट्रेषु सर्वेषु राष्ट्रेषु इदं वक्ष्यमाणं वचः तत्र तत्र
 तामु तामु जनसंसत्सु लोकसमुदायेषु । संसच्छब्दः सभावचनः समुदाय

१ नृत् (क) २ दर्शने (क) ३ इत् पूर्व 'नृददश्च उवाचे' एवार्थकं
 यपुस्तके । ४ प्रवेदिनो (क) ५ अथापकृष्य (क)

द्यूयास्तं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ३६
 कनु त्वं कितव च्छित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३७
 सा वै यथा त्वया दृष्टा तथाऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ ३८
 तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुर्व वै वीरं प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ३९
 एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।

लक्षयति । द्यूयास्त । यूययिति शेषः । आशिपि लिङ् । अस्ति मे प्रत्याशा
 यद्द्यूयासुर्भवन्तो वक्ष्यमाणेन प्रकारेणेति भावः ।

(३७) वचनमाह सप्ताभिः । केति । कितव शठ । विस्रब्धाया
 भार्याया वञ्चनात्कितवत्वम् । मम वस्त्रार्धं छित्वा कनु प्रास्थितः प्रयातः !
 कितवत्वं विवृणोति उत्सृज्येति । विपिने अरण्य इति निर्दयत्वमाभिद्योतयति ।
 अनुरक्तां अनुरागवतीम् । एतेन त्यागानङ्गत्वं द्योत्यते । प्रियामिति तदुक्त्य-
 नुवादात्कपटकापटिकत्वं द्योत्यते । प्रियेति । एवमपि विद्यत एव त्वयि मे
 प्रणय इति भावः ।

(३८) सेति । सा बाला भृश दह्यमाना दाहसदृशी पीडामनुभवन्ती
 कर्मकर्तरि लटः शानच् । दिवादेराकृतिगणत्वाद्वा श्यन् । त्वत्प्रतीक्षिणी
 त्वत्प्रतीक्षणीशीला सती त्वया यथा दिष्टा उक्ता तथैवास्ते । दृष्टेत्येयान् रम-
 ण्यितमः पाठः । यथा त्वया दृष्टा तथैवास्ते । तामेव दशामनुभवतीत्यर्थः ।

(३९) तस्या इति । तेन शोकेन दुःखानुभवेन । रुदन्त्या इति नुमार्पः ।
 शोपे पठ्ठी । तस्यामित्यर्थः । प्रसादमनुग्रहम् । प्रतिवाक्य प्रतिवचनम् (उत्तरम्)
 वदस्व वदेत्यर्थः । आर्पमात्मनेपदम् । नीलकण्ठस्तु भासनोपसभापित्यादिना-
 त्मनेपदमाह । चिन्त्यमिदं भासनादीनामत्र स्वरसतोऽसं भवात् ।

(४०) न केवलमेतावत् अन्यदपि च वक्तव्यं, समुदीप्यमाना हि
 मानसी वृत्तिः स्वभाव प्रकाशयतीत्याह । एवमिति । एव वक्ष्यमाणप्रकारं
 अन्यत् अर्थान्तरमित्यर्थः । वक्तव्यं यथा स मयि कृपां कुर्यात् । ननु भोः
 कथमनेन वचनेनैष त्वयि कृपा कुर्यादिति चेत्तत्राह वायुनेति । हि यतः
 वायुना घूयमान आघूय सर्वतश्चात्यमान इत्यर्थः । पावकः अग्निः वन दहति ।
 दाहकत्वरूपमात्मनः स्वभावात् प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा तेजोमयोऽपि पावको
 वायुना भूयो घूयमान एव वन दहति एव तेजस्वितया पावकोपमो नलो
 वायुसदृशः प्रकम्पजनकैर्मदीयैरुत्तान्तेः प्रमुद्धो गहनतमतया काननायमान
 मदीय दुःखं विनाशलक्षणं दाहं प्रापयिष्यतीत्यर्थः । स च दाहस्तत्कृपैक-

वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ ४०
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
 तन्नष्टनुभयं कत्माद्धर्मज्ञस्य सत्तस्तव ॥ ४१
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ।
 संवृत्तो निरनुक्रोशः शब्दे मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४२
 तत्कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्षभ ।
 आनृशस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः ॥ ४३
 एवं श्रुवाणान्यादि वः प्रतिश्रूयाद्धि कश्चन ।
 स नरः सर्वथा ज्ञेयः कथासौ क नु वर्तते ॥ ४४
 यश्चैवं वचनं श्रुत्वा श्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
 तदादाय वचस्तस्य ममावेवं द्विजोत्तमाः ॥ ४५

साध्य इति षट्षिप्त एवातः कृपेतस्वैति भावः । नीलकण्ठस्तु 'शोकमिः कालवायुना दिने दिने वर्धमानो दमयन्तीशरीर्यन भक्ष्यतीति रूपकेणोक्तम्' इत्याह । अस्य पुनः साधुत्वासाधुत्वयोः सहृदया एव प्रमाणम् ।

(४१) वक्तव्यमर्थमाह भर्तव्येति । हिकारोऽवधारणार्थः । भर्तव्येवेत्यादिरर्थः पतिना पतिरित्याख्यायमानेन पुरुषेण भर्त्रेत्यर्थः । पतिशब्दादाख्यातनिजन्तात् कर्मणि 'अच इ' रित्यौणादिक इत्यल्यः । गौणश्चाप्यपतिशब्दः पतिः समास एवेत्यस्या विसृष्टाया विषयो न भवति । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात् । रमयते हि 'शृद्धौ च मातापितरौ साप्ती भार्या शिशुः सुतः । अप्यकार्यं शत कृत्वा भर्तव्या मनुस्मृती ॥' इति । 'स्वा प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च । रव च धर्मं प्रयत्नेन जाया रक्षन् हि रक्षति ।' इति च । तत् उभय भरणरक्षणलक्षण धर्मद्वयम् ।

(४२) ख्यात इति । प्राज्ञः कुलीनश्च भवान् सदा सानुक्रोशः सदयः । 'दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशः' इत्यमरः । ख्यातः प्रसिद्धः । तथापि मद्भाग्यसंक्षयात् मे दैवस्य क्षीणत्वात् निरनुक्रोशो निर्दयः संवृत्त इति मन्ये सभावयामि । नाय ते दोषः किन्तु मे भाग्यस्यैवेत्यर्थः ।

(४३) तदिति । हे नरव्याघ्र हे नरर्षभेत्यनुनयातिशये । तत् एव च न पौनरुक्त्यम् । आनृशस्य अनृशसत्त्व दया । भावे ष्यन् । नृन् शसति इन्तीति नृशसो घातुकः तद्विरुद्धोऽनृशसः सदयः । मित्रोक्ते नम् । 'नृशसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । दयालक्षणः परः श्रेष्ठो धर्मः । मे मया ।

(४४) इत्य वक्तव्यमाख्याय पुनः वक्तव्यमुपदिशति । एवमिति प्रति श्रूयात् उत्तर दद्यात् । तद्विती शेषः । सर्वथा सर्वैः प्रकारैः ज्ञेयः शानत्यरूपमाह क इति ।

(४५) य इति । एव मदुपदिष्टप्रकारम् । तत्तस्य वचः आदाय मनसि श्रुत्येत्यर्थः । मम मह्यम् । शोरे पठौ । आवेद्य वगनीयमित्यर्थः । आह पूर्वोद्दिष्टेनन्ताद्यत् ।

यथा च वो न जानीयाद्ब्रुवतो भैम शासनात् ।
 पुनरागमनं चेह तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ ४६
 यदि वाऽसौ समृद्धः स्याद्यपि वाऽप्यधनो भवेत् ।
 यदिऽवाप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ ४७
 एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
 नलं मृगयितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ ४८
 ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्व्योपास्तथाऽश्रमान् ।
 अन्वेपन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ ४९
 तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशांपते ।
 श्रावयाञ्चक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ ५०
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 नलान्वेपण एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

सप्ततितमोऽध्यायः ।

शृद्धश्च उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।

(४६) यथेति । वः युष्मान् मम शासनात् आज्ञया ब्रुवतः न जानीयात् तथा अतन्द्रितैर्निरालस्यैः पुनरागमनं कार्यम् । मयैवादिष्टा भवन्तो वदन्तीति चेजानीयात्तदा परिहर्तुकामः समागमं प्रदेशान्तरं गच्छेदिति ययै- तदसौ न जानाति तथा शीघ्रमेव प्रतिनिवृत्त्यतामिति भावः ।

(४७) यदीति । यादेवा यद्यपि । समृद्धः धनादिसमृद्धिमान् । अस्य प्रतिवचनप्रदातुः पुरुषस्य । चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् ।

(४८) एवमिति । उक्ता दमयन्त्येत्यर्थात् । मृगयितुमन्वेपयितुम् । तथा तेन प्रकारेण व्यसनिनं दुःखवन्तम् ।

(४९) त इति । पुराणि नगराणि राष्ट्राणि मण्डलानि । घोषान् आभीराणां पल्ली । पल्लीच च क्षुद्रो ग्रामः । 'घोष आभीरपल्ली स्यात् इत्यमरः । आभीराश्च गोपाः । परिभ्रम्येति शेषः । अन्वेपन्तः अन्वेपयन्तः ते नलं न अधिजग्मुः न प्रापुः । अधिपूर्वको हि गमिः प्राप्तौ ।

(५०) तदिति । तत् दमयन्त्युक्तं वाक्यं भाषितमित्यर्थः । यथा दमयन्त्या ईरितं कथितं तथा तेन प्रकारेण तत्र तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु श्रावयाञ्चक्रिरे श्रावयामासुः शृणोतेर्ष्यन्ताह्निद् ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां बालयोधिन्यामूनसप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) अपेति । दीर्घस्य कालस्य दीर्घेण कालेनेत्यर्थः । शेषे पृष्ठी ।

१ चरतो (क च.) २ भीम (क)

प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

नैपथं मृगयाणेन दमयन्ति गैया नलम् ।

अयोध्यां नगरां गत्वा भाङ्गासुरिरुपस्थितः ॥ २

श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।

ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवाणिनि ॥ ३

तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किञ्चिद्वतुपर्णो नराधिपः ।

न च पारिपदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयाऽसकृत् ॥ ४

अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।

ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५

पर्णादो नाम पर्णाद इति नाम्ना प्रसिद्धः । प्रत्येत्य प्रत्यागम्य । प्रत्याहपूर्वा-
दयतेः क्त्वो ल्यप् । इदं वक्ष्यमाणम् ।

(२) वचनमाह द्वादशाभिः । नैपथमिति । नैपथ निपथदेशाधिपतिम् ।
' तस्येश्वर ' इत्यप् । नल मृगयाणेन अन्येष्वयता । आगमशास्त्रास्यानित्य-
त्वान्न मुक् । भाङ्गासुरिः भङ्गासुरस्यापत्य ऋतुपर्णः । एष किल सूर्यवश-
जोऽयुताश्वस्य नाम राज्ञः पुत्र इति विष्णुपुराणम् (अ. ४ अ. ४) । यथा
' अयुताश्वस्तत्पुत्र नलपर्णो नलसहायोऽश्वद्वयजो यभूव । इति । श्रीमति
महामागवते तु ' सिन्धुदीपस्तस्मादयुतायुस्ततोऽभवत् ' ॥ १६ ॥ ' नल-
पर्णो नलसखो योऽश्वविद्यमयात्रलात् । ' इति (स्क. ९ अ. ९) । शैवे
पुनरसावयुताजितः पुत्र इत्युच्यते ' अयुताजितस्तुतस्त्वासीद्वतुपर्णो महापशः ।
दिव्याश्वद्वयजोऽसौ राजा नलसखोऽभवत् ॥ ६२ ॥ ' इति (धर्मसीहताया
६१ तमेऽध्याये) भङ्गासुरपुत्रस्य पुनर्नान्यतः सदृष्टम् । भागस्वरिरिति तु
कपुस्तकपाठः । नीलकण्ठचतुर्भुजौ तु ' भाङ्गासुरिः ऋतुपर्ण ' इत्येव व्या-
ख्यायामाहतुः । चपुस्तकपाठस्तु व्याख्याविरोधी लेखकप्रमादमूलक एव ।
उपस्थितः उपगतो मयेति कर्तृपदक्षेपः ।

(३) श्रावित इति । स ऋतुपर्णः महाजने महति जनसमूहे । हे वर,
वाणिनि श्रेष्ठशरीरवर्णवति दमयन्ति । यथोक्तं त्वदुक्तमनातिक्रम्य त्वदीय
वाक्यं श्रावितः ।

(४) तदिति । मया असकृत् वारवार भाष्यमाण उच्यमानः । कश्चि-
त्कोऽपि पारिपदः पारिपादि ताधुः सम्बोऽपि नाब्रवीत् । पारिपद इति ' परि-
पदोण्य ' इत्यत्र परिपद इति योगविभागणः ।

(५) अनुज्ञातमिति । अनुज्ञात गमनाय दत्ताभ्यनुज्ञ मा, नामतः नाम्ना
बाहुको नाम बाहुक इति प्रसिद्धः कश्चिद्वतुपर्णस्य पुरुषः । विजने एकान्ते ।

१ दिवानिशम् (क. च.) २ भागस्वरिः (क.) मार्गं चाभिमुख
स्थितः (च.)

सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
 शीघ्रयानेषु कुशलो मिष्टकर्ता च भोजने ॥ ६
 स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनः पुनः ।
 कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७
 वैपम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८
 रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।
 प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ ९
 विपमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टमुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ १०

(६) तस्याधिकार च स्वरूप चाह । सूत इति । सूतः सारथिः । विरूपः सौन्दर्यशून्यो विकृतरूपो वा । ह्रस्वबाहुकः ह्रस्वौ बाहु यस्य तथाभूतः शोपा-
 दिभाषेति कप् । शीघ्रयानेषु सत्वरगमनेषु । भोजने भोजनीयवस्तुष्वित्यर्थः ।
 जातावेकवचनम् । मिष्टकर्ता मिष्टानां मधुरिमविशिष्टानां कर्ता । 'मिष्टो मधुररस
 इति कल्पद्रुमः । मिष्टत्वं च तदेव येनान्न मनसेऽतिमात्रमेव स्वदमानमुपादे-
 यतमत्वमापद्यते । मृष्टकर्तेति पाठे मृष्टपद मिष्टसमानार्थकमेव ।

(७) स इति । स बाहुकः । विनिःश्वस्य इष्टजनवृत्तान्तश्रवणेन दुःखस्य
 नवीभूतत्वादिति भावः । अयमेव च रोदनेऽपि हेतुः । प्रणयिजनकुशलाजिज्ञा-
 सया कुशलप्रश्नः । न ह्यकुशले स्वाभिनि दूताः कुशलिनो भवन्तीति ।

(८) वैपम्यमिति वैपम्य विपमा दशा प्राप्ता अपि सत्यः साध्यः कुलस्त्रियः
 कुलीना नार्यः । आत्मना स्वयमेव आत्मानं गोपायन्ति । गुपूरक्षण इत्यतो लट्
 'गुपूधूपविच्छपणिपनिभ्य' इत्यायः । ताभिः स्वर्गः । जितः स्वतेजसाऽभि-
 भूय स्वायत्तीकृतः । अवश्यं लभन्त एवविधेन चरितेन स्वर्गं कुलनार्य इति
 भावः । लाभस्य निश्चितत्वाद्भूततया निर्देशः ।

(९) रहिता इति । भर्तृभिः पातिभिः स्त्रीणामनेकत्वमादाय भर्तृवद्बु-
 धचनम् । रहितास्त्यक्ताः । रह त्याग इत्यतो निष्ठा । वरस्त्रियः श्रेष्ठा नार्यः ।
 चारित्रकवचान् चारित्र सदाचरणमेव कवचं परकृतप्रहारविपलीकरण उपका-
 रकतया कवचसदृशं येषां तथाभूतान् । धारयन्ति । नासामात्मगोपने परसहा-
 पापेक्षा चारित्रवतीनामिति भावः ।

(१०) इत्थं सामान्यतोऽभिधायात्मनोऽपराधस्यापरिहार्यतानिवेदन-
 पूर्वकं दमयन्त्याः कोपापगममभिप्रार्थयते । विपमस्थेनेति । विपमस्थेन सकटे
 वर्तमानेन । मूढेन मोहं प्राप्तेन । परिभ्रष्टमुखेन विगलितमुखेन । एतच्च
 सुरोचितायाः परित्यागस्यौचित्यमभिधोतयति । यत् यस्मात्तेन परित्यक्ता
 तदिति शेषः । तत्र त्यागविषये तस्मिन् भर्तरि वा क्रोद्धुं कोपं कर्तुं नार्हति ।

प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्दृतवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोदुमर्हति ॥ ११
 सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पति दृष्ट्वा तथागतम् ।
 भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ १२
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
 श्रुत्वा प्रमाणं भवती राक्षश्चैव निवेदय ॥ १३
 एतच्छ्रुत्वाऽश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशापते ।
 दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभापत ॥ १४
 अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन ।
 त्वत्सन्निधौ नियोदयेऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १५

(११) प्राणयात्राभिर्दृत । प्राणयात्रा प्राणरक्षणोपायमाहार परिप्रेप्सोः । परिप्रेप्सुमिच्छोः । परिप्रपूर्वादाप्नोतेः सन्नन्तादुः । ' आपश्चपृष्ठा ' मीतीत् । शकुनैः पक्षिभिः सुवर्णमयैः दृतवाससो दृतवस्त्रस्य आधिभिः मानसीभिर्व्यथाभिः दह्यमानस्य भस्मीक्रियमाणस्य । एतेन तापातिशयो गम्यते । शेषे षष्ठी । एवविधाय तस्मा इत्यर्थः । श्यामा सुन्दरी सा स्त्री ।

(१२) सत्कृतेति भ्रष्टराज्यं भ्रष्टं व्युत् नष्टमिति यावत् राज्यं राजत्वं यस्मात्तथाभूतम् । क्षुधितं ' वसतिक्षुधोरि ' तीद् । व्यसनाप्लुतं व्यसनैर्दुःखैः आप्लुतं सर्वतः प्रावितम् । तथागतं तस्या दशामा वर्तमानं दृष्ट्वा । सत्कृता सत्कार प्रापिता पत्येति शेषः । असत्कृताऽपि वा न क्रोदुमर्हतीति सङ्गम्यते । तथागतमिति पाठस्तु न साधुः ।

(१३) तस्येति । पर्णादोक्तिरियम् । तस्य बाहुकस्य । श्रुत्वा एतद्वचनमिति शेषः । भवती प्रमाण इतः पर करणीयस्यावधारणे प्रभुरित्यर्थः । राक्षश्चैव निवेदय त्वमेव कथयेत्यर्थः । अश्राप्तनलो नाह राजानं द्रष्टुं शक्नोमीति भावः ।

(१४) एतदिति । विशापते राजन् सुधिष्ठिर । पर्णादस्य एतत् वचनमित्यर्थः । अश्रुपूर्णाक्षी अश्रुभिः पूर्णं अक्षिणी यस्यास्तथाभूता । बाहुकस्य मलत्वेनावधारणात्तस्य च विपद्रुतत्वशानेन दुःखोदयादिति भावः । रहः एकान्ते अभ्येत्य उपगम्य मातरं प्रति अभापत उक्तवती ।

(१५) अयमिति । अयं इदानीं मयाभिधीयमानः अर्थो विषयः भीमे भीमायेत्यर्थः । संवेदनीक्रियायामाधारत्वविवक्षणात्सत्तमी । न संवेद्यः न निवेदनीयः । अर्थमाह त्वत्सन्निधौविति । द्विजसत्तमं ब्राह्मणेषु श्रेष्ठतमम् । नियोदये मदीये कर्मणि निपुक्तं वरिष्यामि ।

यथा न नृपतिर्भूमिः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
 तथा त्वया प्रकर्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १६
 यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
 तेनैव मङ्गलेनाद्य सुदेवो यातु माचिरम् ॥ १७
 समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीर्मितः ।
 विश्रान्तं तु ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ॥ १८
 अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भाविनी ।
 नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ॥ १९
 त्वया हि मे बहुकृतं यदन्यो न करिष्यति ।
 यद्गर्वाऽहं समेप्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २०
 स एवमुक्तोऽथाश्वास्य आशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।
 गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः ॥ २१

(१६) यथेति मम प्रियमिच्छसि चेत्तदेति शेषः । मे मत ममाभि-
 प्रायम् । न प्रतिपद्येत न जानीयात् । तथा त्वया प्रकर्तव्यम् ।

(१७) यथेति । यथा यस्मात् अहं सुदेवेन आशु शीघ्रं यथा तथा
 बान्धवान् समानीता प्रापिता । नयतेर्द्विकर्मत्वादस्मत्पदार्थस्य च बान्धवा-
 नाश्च कर्मत्वम् । तथेति शेषस्तस्मादित्यर्थः । तेन भदानयनरूपेण मङ्गलेन
 शुभशकुनेन हेतुभूतेनेत्यर्थः । माचिरं सत्वरम् । नञ्समानार्थोऽयं माशब्दः ।
 सुमुप्येतिसमासः । यात्वित्यस्योत्तरेण सबन्धः ।

(१८) समानेतुमिति । इतः अस्मान्नगरायात्वित्यनेन पूर्वेण सबन्धः ।
 अतः परमाधिकमर्थं स्पष्टार्थम् । विश्रान्तं गृहीतविभ्रमम् । अर्धमेतदुत्तरान्वयि ।

(१९) अर्चयामासेति । भाविनी वैदर्भी धनेन करणभूतेन अतीव
 अत्यन्तमेव अर्चयामास सभावयामास । स बहुमानमातिमात्रमेव द्रव्यं प्राप्यच्छ-
 दित्यर्थः । अतः परं ' उवाच चैनं महता सपूज्य द्रविणेन वै । ' इत्यधिकं
 कपुस्तके । आवश्यकं चैतत् । साकाङ्क्षत्वात् । दमयन्त्या वचनमाह नल
 इति । भूयः अस्माद्बहुतरं वसु द्रव्यम् । ' भाविनी मामिनी चापी ' ति
 द्विरूपकोशः ।

(२०) किमर्थमितोऽप्याधिकस्य प्रदानं द्रव्यस्येत्याह । त्वयेति । मे मम बहु
 कृतं कार्यं संपादितम् । हि निश्चयेनायत् यस्मात् समेप्यामि समागमं प्राप्स्यामि ।

(२१) स इति । उक्तो दमयन्त्येत्यर्थात् । सुमङ्गलैः अत्यन्तं शोभनैः ।
 आशीर्वादैः शुभाशंसनवाग्भिः आश्वास्य धैर्ययुक्ता सुखिता वा कृत्वा
 तामिति शेषः । सन्ध्यभाव आर्थः । गृहान् स्वीयं गृहम् । ' गृहाः पुंसि च
 भूम्येव ' इत्यमरः । कृतार्थः कृतकृत्यः । महामना उदारहृदयः ।

१ इतः परं ' ऋतुपर्णस्य नगरे निवसन्तमोरन्दमम् । ' इत्यधिकं कपुस्तके
 २ मामिनी (क) ३ इतः पूर्वं ' उवाच चैनं महता सपूज्य द्रविणेन वै । ' इत्यधिकं कपुस्तके ।

ततः सुदेवर्माभाप्य दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 अत्रवीत्सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २२
 गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
 ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २३
 आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २४
 यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ।
 यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ॥ २५
 सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
 न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवेति वा न वा ॥ २६

(२२) तत इति । आभाप्य आहूयेत्यर्थः । आनाप्येति पाठस्तु साधुतरः ।

(२३) वचनमाह । गत्वेति । हे सुदेव कामगः कामोभिलाप इव गच्छति तथाभूतः । अत्यन्त शीघ्रगामी सन्नित्यर्थः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति वार्तिकाद्दृष्टः । कामशब्दोऽत्र तद्धर्मि मनो लक्षयति । संपतन् सावेगमुपतिष्ठन् । सपातो हि वेगेनोपस्थानमिति । स्वयवरस्य सन्निहिततमत्वप्रत्यायनार्थमुपस्थानस्य सावेगत्वम् । अत्र 'पतिमन्य चिकीर्षन्ती'ति पाठान्तरमयुक्ततरम् ।

(२४) वक्तव्यमर्थमाह त्रिभिः । आस्थास्यतीति । भैमी भीमस्य राज्ञः पुत्री । पुनर्द्वितीयवारम् । स्वयवर आस्थास्यति करिष्यति । सर्वशः सर्वे ।

(२५) यथेति । यथा कालः स्वयवरकालः गणितः सख्यातः दिवसगणनया विचारित इत्यर्थः । तथेति शेषः । स स्वयवरः श्वोभूते आगामिनि दिने लब्धात्मनि सति । आगामिनि दिन आरब्धे पततीत्यर्थः । हे अरिन्दम शत्रुप्रशमन ऋतुपर्ण । ते त्वया संभावनीय गमनेन संभावयितुं योग्य तत्स्वयवरस्थानमिति शेषः । सदेति च । शीघ्र गच्छ । नीलकण्ठः पुनरन संभाविनीति पाठमाद्रियमाणः 'संभाविनी संभाविता इयं गति' रिति व्याचख्यौ । इयमिति पुनः पद कथं वा गतिमसन्निहितायामाचष्टामिति न जानीमः । तथैव पाठाद्गङ्गीकारे चेयमिति दमयन्तीमेव प्रकृतामुस्थापयितुं प्रभवेत् । यदीति च संभावनायाम् । तथा व्यायमर्थः । इयं दमयन्ती यदि कदाचित् ते तव संभाविनी भविषी । त्वत्त्वामिका भविष्यति । त्वामपि वा वरयिष्यतीत्यस्ति संभव इति भावः ।

(२६) त्वरातिशयस्यावश्यकत्वमाह सूर्योदये इति । सूर्योदये सति । कुतो द्वितीयभटुर्वरणमित्यत्राह नेति । हि यस्मात् जीवति वा नयेति न ज्ञायते । तस्मादित्यर्थः ।

एवं तथा यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
 ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २७
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 दमयन्तीपुनःस्वयंवरकथने सप्ततितमोऽध्यायः ।

एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 सान्त्वयन् ऋक्षण्या वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १
 विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 एकाह्ना हयतत्त्वज्ञं मन्यसे यदि बाहुक ॥ २
 एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
 व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामना ॥ ३
 दमयन्ती भवेदेवं किं नु दुःखेन मोहिता ।

(२७) एवमिति । यथोक्तः तथेत्यर्थात्सम्बध्यते । वै पादपूरणेऽवधारणे
 वा । महाराज युधिष्ठिर ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालगोविन्द्या सप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) श्रुत्वेति । सुदेवस्य वच 'आस्थास्यति पुनर्मम' 'त्यादि
 'जीविति वा नवे' त्यन्त पूर्वाध्यायान्ते विनिर्दिष्टम् । ऋक्षण्या मनोहरया
 सान्त्वयन् प्रसादयन् । 'एकेनैवाह्ना सख्यातिगामीनि योजनानि प्रापये'
 त्यादिरूपस्य अशक्यसद्यटनस्यादेशस्य करिष्यमाणत्वाद्बाहुके कोपोत्पत्तिं
 सभावयतः प्रसादनम् । बाहुकं प्रति अभाषत उक्तवान् । अतःपरं प्रक्षिप्तं
 सार्धं पद्यं नावश्यकमिति न व्याख्यायते ।

(२) विदर्भानिति । विदर्भस्तत्र च दमयन्त्याः स्वयंवर एकाह्ना
 एकेन दिवसेन । समासान्ताविधेरनित्यत्वान्न टच् । हयतत्त्वज्ञं हयशब्दोऽत्र
 तद्विद्या लक्षयति । हयस्य हयविद्यायास्तत्त्व रहस्य जानाति तथाभूत ।
 एतावतो हि दवीयसो मार्गस्य लङ्घने प्रभवन्तो हया विना हयतत्त्वज्ञं न
 शक्या उच्चेतुमित्यत उक्तं हयतत्त्वज्ञेति । यदि मन्यसे अनुमन्यसे ।

(३) एवमिति । हकारः पादपूरणे । मनः व्यदीर्यत विदीर्णता प्रापत् ।
 प्रेयस्याः श्रद्धेतमायाश्च सहधर्मिण्याः पुनः स्वयंवरे प्रवृत्तेराकर्णनादिति
 भावः । प्रदध्यौ अत्यन्तं चिन्तयामास । ध्यै चिन्तायामित्यतो लिट् ।

(४) दमयन्तीति । दुःखेन मोहिता सजातमोहा दमयन्ती एतत्

१ अतः परं 'सारथीन्सं समानीय वार्ष्णेयप्रभृतान्पुत्रः । कथयामास
 यदुद्धतं ब्राह्मणेन सुतं तथा ॥ बाहुकं च समाह्वय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।'
 इत्यधिकं कपुस्तके । २ च (च.)

अस्मदर्थे भवेद्वाऽयमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४

नृशंसं यत वैदर्भी भर्तुकामा तपस्विनी ।

मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ॥ ५

स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।

पुनः स्वयंवररूप कर्म कुर्यात् इत्येतत् भवेत् स्यादिति प्रश्ने काकुः । वा अथवा अयं स्वयंवररूपः महान् उपायः अस्मदर्थे अस्मत्प्राप्त्यर्थः चिन्तितः भवेत् । अत्रापि प्रश्ने काकुः । प्रश्नश्चायमात्मानं प्रत्येवात्मगतः । विधीयते ह्येवं कस्याप्यर्थस्य विचार इति ।

(५) आदिमे पक्षे समवं प्रदर्शयति नृशंसमित्यादिना । भर्तुकामा भर्तरि पत्न्यौ मध्येव कामोऽभिलाषो यस्यास्तथाभूत् । कर्तुकामेति पाठस्तु नोचितः । तपस्विनी अनुकम्पार्हा कृपणा दीना च वैदर्भी पापबुद्धिना दुष्टमतीना क्षुद्रेण पामरेण मया निकृता प्रतारिता इत्येतन्नृशंसं अतिक्रूरं कर्म यतेति स्वेदे । निपूर्वः करोतिः प्रतारणे । ' निकृत विप्रलम्भे स्यादि ' ति मेदिनी । निकृतमिति हि नपुंसके भावे कः ।

(६) ततः किमित्याह । स्त्रीस्वभाव इति । चलः अस्थिरः । तेन यादृश पूर्वतादृशमेवेदानीमपि स्याद्येमेति नैतत्संभवतीति भावः । कारणान्तरमाह ममेति । च किंच मम दोषः अपराधः दारुणो भयङ्करः । विस्तब्धमुक्तायाः प्रणयैकरसायाः प्राणभ्योऽपि गरीयासं प्रतिमाकलयन्त्याश्च सहधर्मिण्या एकाकिन्या एव वने परित्याग इत्येतद्रूपो ह्येष इति । अतः विवासात् विवासनात् मया दूरीकरणादित्यर्थः । गतसौहृदा गतमपेत सौहृदं मद्विषयकं यस्यास्तथाभूत् सा एव कुर्यात् इति स्यात् । सौहृदमिति सुहृच्छब्दाद्युवादित्वादर्ण । आदिवृद्धिश्च । ' हृद्भगसिन्ध्वन्तेभ्यः पूर्वपदस्य चे ' त्युभयपदादिवृद्धिस्तु न भवति । ' सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो ' रिति निपातनात्तिदस्य हि निरर्थक एकदेशः सुहृच्छब्दस्य । सार्थकग्रहणे च न निरर्थकग्रहणम् । अस्ति च सुहृदयशब्दादणि हृदयस्य हृद्भावे च सार्थको हृच्छब्द इति । तथा हि शरणदेवघृतो रक्षितः ' क्वचित् अर्थवत्परिभाषया, सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातितस्य सुहृच्छब्दस्य योऽवयवो हृच्छब्दस्तदन्तस्योत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवतीति व्याचक्षते । समुदायस्तत्र मित्रवचनोऽवयवस्तु निरर्थक इति । शरणदेवस्तु ' सत्तापूर्वको विधिरनित्य ' इति ' हृद्भगे ' त्यादिवृद्धेरप्रवृत्तौ पूर्वपदमात्रवृद्धिरित्याह । चान्द्रास्तु ' हृद्भगे ' त्यत्र प्रतिपदोक्तस्यैव हृदयापरपयार्थस्य हृच्छब्दस्य ग्रहणमित्याशेते । तेन तन्मते भैवार्थे नोभयपदवृद्धिः । विरुद्धं पुनरेतद्वृत्तिग्रन्थस्येति शरणदेवः । यामनस्तु काव्यालङ्कारसूत्रेषु ' सौहृददौहृदशब्दावणि हृद्भावात् । ' इति नूनयन् ' सुहृदयदुर्हृदयशब्दयोर्युवादिपाठादणि कृते हृदयस्य हृद्भावे । आदिवृद्धौ सौहृददौहृदशब्दौ भवतः । सुहृद्दुर्हृच्छब्दाम्नां युवादिपाठादेयाणि कृते हृद्भग-

स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्वतसौहृदा ॥ ६
 मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ।
 नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ॥ ७
 यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
 ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ८
 इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।
 कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं नैराधिपम् ॥ ९
 प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप ।
 एकाहा पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ १०
 ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।

सिन्ध्वन्तेभ्य इति हृदयस्य तद्धितेऽपि कृते सत्युभयपदवृद्धौ सत्यां सौहार्द-
 मिति भवति 'इति व्याचष्टे ।

(७) पक्षान्तरं समर्थयति । ममेति । मम मद्रिपये । शेषे षष्ठी । नैरा-
 श्यात् आशाराहित्यात् । शोकेन दुःखानुभवेन संविग्ना अत्यन्त विषण्णा । एतेन
 दमयन्त्याः आत्मानि गतस्य प्रेम्णो निश्चलत्वमभिद्योत्यते । न हि कृतकं
 प्रेम दुःखमनुभावयति नापि चाकृत्रिमं चल भवतीति । शोकसंविग्नत्व चास्याः
 पर्णादवचनतो विज्ञातं नलेन । सा कर्हिचित् कदापि एव न कुर्यात् । च
 किञ्च सापत्या अपत्यसद्वृत्ता सती विशेषतो न कुर्यात् । अपत्यमात्रार्थकं
 'चाद्विवाहस्येति भावः

(८) यादिति । अत्र विषये यत् सत्यमसत्य वा निश्चय निश्चयवत्
 निश्चितमित्यर्थः । अर्शआदित्वादञ् । तादिति शेषः । गत्वा वेत्स्यामि ज्ञास्या-
 मि । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादिद्विभावः । ऋतुपर्णस्य काम मनोरथ अभीष्टं
 विदर्भगमनरूपं कार्यमित्यर्थः । आत्मार्थं च स्वस्य कृतेऽपि ।

(९) इतीति । दीनमानसः दीनमुत्साहशून्यमित्यर्थः मानस यस्य तथा-
 भूतः । कृताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः । एष सत्वाचारी भृत्याना यत्प्रभूणां पुरो
 वक्तव्येऽञ्जलिमाधत्नन्तीति ।

(१०) वचनमाह प्रतिजानामीति । ते वाक्यं वचनं प्रतिजानामि
 अङ्गीकरोमि । आर्षं आत्मनेपदाभावः । हे पुरुषव्याघ्र नरश्रेष्ठ नृप राजन्
 ऋतुपर्ण एकाहा एकेन अह्ना विदर्भनगरीं गमिष्यामि । इतः परं पद्यद्वय-
 मधिकं कपुस्तके नावश्यकमिति न व्याख्यायते ।

(११) तत इति । राजन्पुथिष्ठिर अश्वानां परीक्षां गमनक्षमत्वज्ञानार्थं
 मिति भावः । भाङ्गासुरिः ऋतुपर्णः ।

१ जनाधिपम् (क. म. ग.) नरेश्वरम् (च.) २ अतः परं ' तत्रादित्योदये
 काले शो विदर्भान्गमिष्यसि ॥ एवमुक्तोऽमर्षाद्राजा बाहुकं प्रहमन्निव । किं ते काम
 करोम्यप तुष्टोऽस्मि तव बाहुकः । बाहुक उवाच-यावधानमिदं सञ्जमृतुपर्णं करो-
 म्यहम् ॥' इत्यधिकं कपुस्तके ।

अश्वशालामुपागम्य भाङ्गासुरिनृपाज्ञया ॥ ११
 स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
 अश्वान् जिज्ञासमानो वै विचार्य च पुनः पुनः ॥ १२
 अध्यगच्छत्कृशान् श्वान्समर्थान् ध्वनि क्षमान् ।
 तेजोबलसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान् ॥ १३
 वर्जिताः पृथुप्रोथान् महाहनुन् ।
 शुद्धान् दशभिरावर्तैः सिन्धुजान् वातरहसः ॥ १४
 तान् दृष्ट्वा दुर्बलान् राजा प्राह कोपसमन्वितः ।

(१२) स इत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषकम् । स इति । बहुशः अनेकवार
 त्वर्यमाणः त्वराया प्रार्थ्यमानो बाहुकः अश्वान् जिज्ञासमानः गतिक्षमतया
 शत्रुमिच्छन् । जानातेः सन्नतात् ' शाश्वत्सृष्ट्या सन ' इत्यात्मनेपदम् ।
 पुनः पुनः विचार्य औचित्यविचार कृत्वा ।

(१३) अध्यगच्छदिति । कृशान् समर्थान् प्रकृत्यैव बलवतः । अश्वान्
 अध्वनि अध्यलङ्घन इत्यर्थः । क्षमान् समर्थान् अध्यगच्छत् लब्धवान् ।
 शतयानिति वार्थः । अश्वान्विशिनष्टि । तेज इत्यादिना साधेन । तेजोबल-
 समायुक्तान् तेजसः विक्रमस्य बलेन समायुक्तान् । चतुर्भुजस्तु तेजः सत्त्व
 बल सामर्थ्यमित्याह शलि चानौद्धत्यामिति व्याचष्टे ।

(१४) वर्जितानिति । हीनैः निवृष्टैर्लक्षणेर्वर्जितान् रहितान् । तानि
 च जात्यावर्तादिविशेषेण बहुविधानि नकुलादिप्रणीतेष्वश्वशास्त्रेषु द्रष्टव्यानि ।
 विस्तरमयात्राप्रोदाद्विद्यन्ते । पृथुप्रोथान् पृथु पृथुल प्रोथ नासिका येषां
 तथाभूताः । ' प्रोथमश्वस्य नासिका ' इति हेमः । महाहनुन् महती महा-
 न्वा हनुर्ग्रेषा तान् । हनुश्च कपोलाघोवर्ती प्रदेशविशेषः । ' दन्तवक्त्र च
 त्वान्तौ मृक्कणी अस्मिन् रूपः । अस्मिन् वाक्चतुः स्याद्दन्तः मृक्कणः
 परः ॥ गङ्गात्तरः कपोलश्च परो गण्डः कपोलतः । ततो हनुः ' इति हेमः ।
 परशब्दोऽत्राध.समानार्थः । दशभिः आवर्तैः रोम्णा भ्रमिवत्संस्थानाविशेषैः
 उपलक्षितान् । उपलक्षणे तृतीया । ' रोम्णा भ्रमिवदाशुचिरावर्त इति कथ्यते
 इति मुक्तिरूपतरो भोजः । ' यथोमस्तकपोर्द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः ।
 भाले प्रयागे (पृष्ठे) वैकैको ध्रुवावर्ता इमे दश ॥ ' इति ध्याव्याया
 चतुर्भुजः । तत एव च शुद्धान् निर्देष्टान् ' सिन्धुजान् सिन्धुषु स्थानामख्यातेषु
 जनपदेषु जायन्ते तथाभूतान् । ' समर्थ्यो जनेष्ट ' इति दः पातगृहसः यातरयेन
 रहो वेगा वेगा तथाभूतान् अन' परप्रभितमर्थे गतार्थत्वाच्च व्याख्यायते ।

(१५) दृष्ट्वेति । तान् श्वान् दृष्ट्वा किञ्चित्कोपसमन्वितः । अश्वानां
 वात्सल्यलोकेनाश्वमचक्षमावनादिति भार. । ते स्वया इदं किं वस्तु प्रार्थित

१ यगाम्नि (क) २ अत. ५८ ' दृश्यमानाः कृशानः श्वानाः प्रतीतिमान्यपि ॥
 ३ यथैवे वस्तुनदे ।

किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या न ते वयम् ॥ १५

कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तमिह ह्या मम ।

महानध्वा स चैकाहा गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १६

वाहुक उवाच ।

एको ललाटे द्वे मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ।

द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ॥ १७

एते ह्या गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।

यानन्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि तान्योजयामि ते ॥ १८

ऋतुपर्ण उवाच ।

त्वमेव ह्यतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि वाहुक ।

यन्मन्यसे समर्थास्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १९

इष्टम् । वयं न प्रलब्धव्या न वञ्चनीयाः । प्रलम्भो हि विप्रलम्भः । ते इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रापि सवध्यते । त्वयेत्यर्थः ।

(१६) विप्रलम्भसंभावनामात्मनस्तुरङ्गमानामक्षमत्वप्रदर्शनेन समर्थयति कथामिति । अल्पबलप्राणा अल्प बल भारसाहिष्णुता प्राणा वेगश्च येषां तथाभूताः । 'बल भारसाहिष्णुता प्राणाश्च वेगवत्ते'ति नीलकण्ठः । इमे ह्या मम शेषे पृष्टौ । मामित्यर्थः । कथं वक्ष्यन्ति अभीष्ट स्थानं प्रापयिष्यन्ति । नैतच्छक्यमित्यर्थः । वह प्रापण इत्यतो लट् । ममेत्यत्र रथमिति पाठः पुनः सारत्याविशेषात्साधुः । च किंच ईदृशैर्महान् द्राघीयान् अध्वा मार्गो यस्य तं विदर्भदेशं प्रति । महत् आत्माभाव आर्षं । कथं गन्तव्यम् । रथ-वहनस्य कथञ्चित्संभवेऽपि एतावतो दवीयसो मार्गस्याक्रमणमत्यन्तं दुर्घटमिति भावः । नीलकण्ठः पुनरत्र 'अध्वान् निःशब्दं महदतिदूरे । दमयन्त्याः पुनर्भूत्वात्तद्वरणे महती लज्जा तथा च अश्रुते महत्तरा लज्जेति प्रच्छन्नतयैव तत्र गतमपि वेगवशादगतमिव यथा भवति तथा गन्तव्यमिति भावः ।' इति व्याचष्टे । नैतद्युक्तं पूर्वापरविरोधादिति द्रष्टव्यम् ।

(१७) एक इति । अश्वानां प्रयाणक्षमत्वशापनाय तज्ज्ञापकावर्तसंख्या-विनिर्देशोऽयम् । उपपार्श्वे पार्श्वसमीपभागः । पथमेतत्काचिन्न दृश्यत इति नीलकण्ठः । चतुर्भुजमिश्रोऽपि नैतदाद्रिवत्ते । विरुद्धं चैतत् 'शुद्धान् दशमिरावर्तैः' इति पूर्वोक्तेनार्थेन । अत्र हि द्वादशावर्ताः सपथन्त इति । अतश्च कचन प्राचीनव्याख्याया विद्यमानमेतल्लेखकप्रमादादिना मूलप्रविश्य तदात्मतामाप-न्नमिति प्रतिभाति । असंबद्धमिव चैतदत्रैकान्ततः सदृश्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(१८) एत इति । ते तव अश्वान्त्वया निर्दिष्टानश्वानित्यर्थः । योजयामि रथ इति शेषः ।

(१९) त्वमिति । ह्यतत्त्वज्ञः अश्वशास्त्रमर्मज्ञः कुशलः स्वकर्मणि चतुरः । क्षिप्रं शीघ्रम् ।

ततः सदध्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
 योजयामास कुशलो जवयुक्तान् रथे नलः ॥ २०
 ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्वरान्वितः ।
 अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते ह्योत्तमाः ॥ २१
 ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशापते ।
 सान्त्वयामास तानध्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ २२
 रश्मिभिश्च समुद्यन्त्य नलो यातुमियेष सः ।
 सूतमारोप्य वाष्ण्यं जवमास्थाय वै परम् ॥ २३
 ते चोद्यमाना विधिवद्वाहुकेन ह्योत्तमाः ।
 समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २४
 तथा तु दृष्ट्वा तानध्वान्वहतो वातरहसः ।
 जयोध्याधिपतिः श्रीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २५

(२०) तत इति । तत ऋतुपर्णचनानन्तर चतुरः चतुःसख्याकांश्च जवयुक्तान् वेगेन युक्तान् । वेगगामिन इत्यर्थः । सदध्वान् शोभनानध्वान् ।

(२१) तत इति । ततो ह्ययोजनानन्तर युक्तं सज्जीकृतमित्यर्थः । त्वरान्वितः त्वरया युक्तः सन् समारोहत् आरूढवान् । जानुभिः करणभूतैः भूमौ पर्यपतन् । जानूनि भूमौ विन्यस्य निपतिता आसन्नित्यर्थः । पतने यद्भूमौ विन्यस्यते तस्य करणत्वेन निर्देशा इति शैलीयं भाषायाः ।

(२२) तत इति विशापते युधिष्ठिर । तेजोबलसमन्वितान् तेजसा सत्त्वेन बलेन बाह्वनसामर्थ्येन च युक्तान् । सान्त्वयामास सन्तुत्कार सत्काशाशब्द वा करणत्वेन पृष्ठमास्पात्य विगतधोमाश्चकारेत्यर्थः । एतदेव हि सान्त्वनमध्वानामिति ।

(२३) रश्मिभिरिति । रश्मिभिः प्रग्रहापर्यायै रथानां नियमनरज्जुभिः । उद्यम्य गमन उद्यतान् कृत्वा । तानध्वानित्यर्थात्सबध्यते । वाष्ण्यमेतन्नामानं सूत सारथिम् । स हि नलस्य सारथिरासीदिति । आरोप्य रथ इति शेषाः । पर आत्यन्तिकं जव वेगमास्थाय समाहित्य ।

(२४) त इति । वाहुकेन विधिवद्यथाशास्त्र चोद्यमानां प्रेर्यमाणाः ते ह्योत्तमा अश्वश्रेष्ठाः रथिन रथस्यामिनमृतुपर्णम् । मोहयन्निव मोहयन्त इव । एकवचनमार्थम् । आकाशं समुत्पेतुः आकाशं उत्पतिता बभूवुः । मोहयन्ति चेति पाठस्तु न समीचीनो लङ्लिटोः समानविषयकतया प्रयोगसायुज्यमानत्वात् । यथा तु तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात् ' यातुसबन्धे प्रत्यया ' इति भूतेऽपि लटि स्यात् । तिङन्तत्वे तु लिङेवावश्यकत्वापत्तेः ।

(२५) तथेति । वातरहसो वातस्यैव रहो वेगो येषां तथाभूतान् तथा तेन प्रकारेण बहतो गच्छतः । बाहिप्रयोगो वेगातिशयमभिज्ञोतयति । जयोध्याधिपतिः ऋतुपर्णः । परमात्यन्तिकं विस्मयमाश्रये ययौ प्राप । अदृष्ट-पूर्वयोग्यलोकेनादिति भावः ।

रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
 वाष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २६
 किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
 तथा तल्लक्षणं घीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २७
 शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्वयानां कुलतत्त्ववित् ।
 मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २८
 उताहोस्विद्वेद्राजा नलः परपुरञ्जयः ।
 सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २९

(२६) रथघोषमिति । त तदानीमनुभूयमानम् । रथघोष गच्छतो रथस्य ध्वनि श्रुत्वा । तच्चानुभूयमान हयसंग्रहण हयाना नियमनम् । दृष्ट्वेति शेषः । वाष्णेयः कर्ता बाहुकस्य हयज्ञतामश्वशास्त्रज्ञता चिन्तयामास । तामधिकृत्य मनसि विचार प्रवर्तयामासेत्यर्थः । हयशब्दोऽत्र तच्छास्त्रे लाक्षणिकः

(२७) विचारमाह किं न्विति । नुर्वितर्के । अय बाहुकः देवराजस्य देवाना राज इन्द्रस्य सारथिः मातलिरेतन्नमा स्यात् किन्तु । कुत एव सम्भाव्यत इत्यग्राह तथेति । तथा तादृशप्रकार महत् तल्लक्षण तस्य मातले-
 लक्षण चिह्न हयचोदनकौशलविशेषरूप बाहुके दृश्यते ।

(२८) शालिहोत्र इति । अथ अथवा हयाना कुलतत्त्ववित् कुलानां तत्त्वस्य रहस्यस्य परमार्थस्य वा वेत्ता शालिहोत्रो नाम मुनिः । एष च शक्रसन्निध्यवर्ता दैवतविग्रहः । परमशोभन अत्यन्त शोभन मानुष मनुष्य-सम्बन्धि वपुः शरीर प्राप्तः किन्तु । न ह्येतदश्वकौशल मानुषेषु सम्भवती-त्यत एव प्रतीयत इति भावः । शालिहोत्रश्चाश्वशास्त्रस्यादिप्रणेता देवेन्द्र-सन्निधिचारी मुनिविशेषः । यः किल शक्रादेशादिपीकास्त्रेण तुरङ्गमाना पक्षा-धिच्छेद । तैश्चाभिप्रार्थितस्तेषा कृतेऽश्वशास्त्र द्वादशसहस्रपद्यात्मक प्राणि-नाथेति नकुलप्रणीतेऽश्वचिकित्सिते प्रथमे प्रश्नाध्याये स्पष्टम् । इत्य च स्तूयते शालिहोत्रो नकुलेन ' येन ज्ञातवता हिमालयतच्छायासु विक्रीडित यः स्नातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने । रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितै-र्नानाविधैर्हृषितः ' यायावः ' च तुरङ्गयेष्वतनयः ' श्रीशालिहोत्रो मुनिः ' इति ।

(२९) उतेति । उताहोस्विदित्यव्ययसमुदायोऽथवेत्यर्थः । उतेति वितर्के । अनेकार्थत्वाभिपातानाम् । आहोस्विदित्यथवेत्यर्थे वा । परपुरञ्जयः परेषा शत्रूणा पुराणा नगराणा जेता आभिभूय ग्रहीता । सोऽय नलो नृपति-रायातः भवेत् इत्येव समचिन्तयत् मनसि विचारयामास । पुरञ्जय इति ' सशया भूत्रि ' त्यादिना जयतेः सारथि निष्पन्नस्य गौण्या लक्षणयाऽन्यत्र प्रयोगः । अथवा पूर्वार्धे वितर्क उत्तरार्धे तु बाहुकस्य नलत्वञ्चादिः । सोऽय नृपतिर्नलः आयातः बाहुकरूपेण प्राप्तः इति समचिन्तयत् व्यचारयत् ।

अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव बाहुकः ।
 तुल्यं हि लक्ष्ये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ ३०
 अपि चेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च ।
 नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यश्च भविष्यति ॥ ३१
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 द्वेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३२
 भवेन्न मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति
 प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३३
 वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।

(३०) बाहुकस्य नलत्वशङ्कासमर्थनायोभयोः सादृश्यमुपवर्णयानि ।
 अयेति । अथ च किंच । नलो यामिति तच्छब्दबलाद्ब्रूयते या विद्या वेत्ति
 तामेव बाहुकोऽपि वेत्ति । हिंकारो अवधारणे तुल्यं हि तुल्यमेव लक्ष्ये पदयामि ।

(३१) हेत्वन्तरमुपन्यस्यति । अपि चेति । इदं मया विशयमानं वयः ।
 तुल्यं समानप्रमाणकम् । तस्मात् तद्विद्यः तस्य नलस्य विद्येयं विद्या अथ-
 विद्या यस्य सोऽयं बाहुको महावीर्यो नलो न भविष्यति । प्रश्ने काकुः ।
 स्यात्कदाचिन्नल एवेति भावः ।

(३२) कथमीदृक्स्वरूपं नलस्येत्याह प्रच्छन्ना इति । हियतः दैवेन देव-
 स्यविधिना दिव्येनालौकिकेनेति यावत् । विधिना रूपान्तरपरिग्रहलक्षणेन यर्मणा
 शास्त्रोक्तैः योगशास्त्रे विहितैः निरूपणैरुपदेशैश्च युक्ताः महात्मानः प्रच्छन्ना-
 सन्त इमा पृथिवीं चरन्ति । एवमेव च कारणवशाद्विचरन्त्यात्कदाचिदयं
 नल एवेति भावः ।

(३३) ननु भोः कुत्र वा विग्रहवानिव मकरकेतुर्महाराजो नलः कुत्र
 चायं विरूपतमो बाहुक इति चेन्नैतन्नस्तर्कं प्रतिहन्तिर्याह । भवेदिति । गात्रेति
 विकृतं रूपं विरूपं तदेव वैरूप्यम् । चतुर्वर्णादिभ्य उपसख्यानमिति स्वार्थे
 ध्वम् । तस्य भावो वैरूप्यता । गात्रवैरूप्यता प्रति शरीरस्य विरूपताविषये
 मे मतिभेदः विचारान्तरं न भवेत् । केनापि हेतुना विरूपतामापन्नं नलगात्र
 मित्येव मया मन्येत । नैत्र पुनस्तावदेव नायं नल इति विनिश्चीयेतेति भावः
 तुकारः शङ्कानिरासार्थः । नलगात्रप्रमाणापेक्षया बाहुकगात्रप्रमाणस्य छिन्-
 त्तया नायं नल इति शङ्का न वर्तयेति भावः । प्रमाणात् शरीरस्य मानात्
 पुरे विद्यमानात् परिहीनो न्यूनतामापन्नः भवेत् स्यात्वेनापि कारणेन । नैता-
 मता नायं नल इति मुख्यतो यन्नुमिति भावः ।

(३४) उपसद्वरति वय इति । वयःप्रमाणवयसः प्रमाणतत्तुल्यं नल-
 तुल्यम् । अस्मीति शेषः । तु केयल रूपेण सौन्दर्येण विपर्ययो वैपरीत्यं नल-

१ अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव बाहुकः । (४) वयः नलतुल्योऽयं
 विद्यां वेत्ति स बाहुकः । तुल्यं च रूपेण ज्ञानं (५)

नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३४
 एवं विचार्य बहुशो वार्ण्यः पर्यचिन्तयत् ।
 हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३५
 ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
 चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ण्यसारथिः ॥ ३६
 ऐकाग्र्यं च तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
 परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३७
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 ऋतुपर्णविदर्भगमन एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

वृहदंश्च उवाच—

स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।

अचिरेणातिचक्राम खेचरः से धरन्निव ॥ १

दित्यर्थात् । तत् । किमित्याह । सर्वगुणैः सकलैर्नलेऽनुभूतैर्गुणैरित्यर्थः । उपेतं युक्तं बाहुक अन्ततो निश्चयेन नल मन्ये सभावयामि । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः ।' इति हैम । सार्वविभक्तिकस्तृतीयार्थे तसिः ।

(३५) एवमिति । हे महाराज युधिष्ठिर । पुण्यश्लोकस्य नलस्य सारथि-
 वार्ण्यः एव बहुशः बहु विपुलमित्यर्थः । विचार्य तत्त्वपरीक्षार्थं प्रमाणा-
 न्युद्भाव्येत्यर्थः । 'सदिग्धे वस्तुनि प्रमाणेन तत्त्वपरीक्षा विचार' इति
 गोपीचन्द्रः । हृदयेन मनसा कारणभूतेन पर्यचिन्तयत् आत्मनाऽवधारितमर्थं
 ध्यायन्नासीत् । बहुश इति पर्यचिन्तयदित्यतः । प्राग्वा योज्यम् ।

(३६) ऋतुपर्ण इति । सहवार्ण्यसारथिः वार्ण्यसारथिना सह वर्त-
 मानो राजा प्रजाना रक्षायिता राजेन्द्रो नृपश्रेष्ठः । चिन्तयन् मनसा विचार-
 यन् । मुमुदे आनन्द प्राप ।

(३७) ऐकाग्र्यमिति । ऐकाग्र्यमेकाग्रताम् । सारध्यकर्मणीत्यर्थात् । हयसंग्रहण
 अध्वनियमनादित्याम् । पर उत्कृष्ट यत्न स्वकार्यसाधनप्रयत्नश्च । मुद हर्षम् ।
 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः ।

इति श्रीनलोपाख्यानध्याख्याया बालबोधिण्या एकसप्ततोऽध्यायः ।

(१) स इति । स रथः कर्ता मार्गगता नदीः । से आकाशे चरन्
 सचरन् खेचरः से आकाशे चरतीति तथाभूतो ग्रहो विद्याधरः पञ्ची वा स
 इव । 'चोष्ट' इति ट । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ।

(१) पर प्रयत्न (च) कौशल चापि (क)

तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गोसुरिर्नृपः ।
 उत्तरीयमधोऽपश्यदभ्रष्टं परपुरञ्जयः ॥ २ ॥
 ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
 ग्रहीष्यामिति तं राजा नलमाह महामना ॥ ३ ॥
 निगृहीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।
 वार्ष्णेयो यावदेनं मे पटमानयतामिह ॥ ४ ॥
 नलस्तं प्रत्युवाचाय दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
 योजनं समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५ ॥
 एवमुक्ते नलेनाथ नातिप्रीततमा नृपः ।
 आससाद् वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६ ॥
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७ ॥

(२) तथेति । रथे तथा तेन प्रकारेण प्रयाते सति भाङ्गोसुरिः भाङ्गा-
 मुरपुत्र ऋतुपर्णः । भाङ्गोसुरिति चतुर्भुजः । भागस्वरिति कपुस्तके ।
 सार्वभिविप्रश्चिको महापात्रो महाकविः श्रीकृष्णानन्दस्तु ' भाङ्गोसुरेः कर्ण-
 पुटोपकण्ठं नित्ये चरैस्तस्य गुणप्रकर्षः । ' इत्यादौ राजानमेन भाङ्गोसुरि-
 भाह् बहुदयानन्दे । उत्तरीय उत्तरस्मिन् शरीरस्योपरिभागे भयं (प्रावरण-
 रूपेण धियमान) वस्त्रम् । ' गेहादिभ्यश्चे ' ति च्छः । अधो रथाधस्तात्
 भ्रष्ट च्युत अपश्यत् ।

(३) तत इति । त्वरमाणः त्वरा कुर्वन् । ग्रहीष्यामि । तद्वत्समीति
 शेषः । इति भन्वान इति शेषः । आह उक्तवानित्यर्थः ।

(४) यचनमाह निगृहीष्वेति । हे महाबुद्धे नलः । महाजवान् महान् जवो
 वेगो येषां तान् एतान् हयानश्चान् निगृहीष्व नियच्छ । किमर्थमित्याह
 वार्ष्णेय इति । यावत्सत्वर पटमानयताम् आनयतु ।

(५) नल इति । योजनं क्रोशचतुष्टयं समतिक्रान्तः अतीत्य स्थितः ।
 अत एव च पुनर्द्वितीयवार आहर्तुं प्रहीतुं त्वयेति शेषः । गृहान्निर्गच्छता
 किलादितो गृहीतोय भवता न पुनरत पर कदापि ग्रहीतुं शक्यो दुरधि-
 गमत्वादिति भावः । ' पुनरप्रथमे मतम् ' इति मेदिनी ।

(६) एवमिति । राजन् युधिष्ठिर । फलवन्तं फलयुक्तं विभीतकं ' बिहडा
 इति महाराष्ट्रभाषायां वृक्षविशेष आससाद् उपजगाम । तत्समीपं प्रापे-
 त्यर्थः । विभीतक इति विगत भीतरोगभयं यस्मात्सः । ' शेषद्रा । ' इति
 वा कप् । एव च दन्त्योष्ठधादिरेवायं शब्दः । यवयोरभेदाभ्युपगमात्तु
 क्वचिदोष्ठधादिः पठ्यते ।

(७) तमिति । तं विभीतकम् । संख्याने गणनक्रियायां परम उत्कृष्ट
 बलं सामर्थ्यम् । पश्य साक्षात्कुरु ।

(१) भाङ्गोसुरिः (च) भागस्वरिः (क)

सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे कश्चित् ॥ ८
 वृक्षेऽस्मिन्न्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
 पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ९
 एकमत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ।
 पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ॥ १०
 प्रचिनु ह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ ११
 ततो रैथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कल्यसे शत्रुकर्शन ॥ १२

(८) त्व किल तुरगवाहने कुशलः । अह पुनर्गणनायाम् । कुत एतदि-
 त्याह । सर्व इति । 'नहि सर्वः सर्वं जानाति' इति मुद्राराक्षसम् । कश्चन
 कोऽपि । एकत्र पुरुषे ज्ञानस्य परिनिष्ठा परिसमाप्तिः साकल्येन विद्यमानत्व-
 मिति भावः । कश्चित् कस्मिन्नपि ।

(९-१०) वृक्ष इति । युग्मकमेतत् । हे बाहुक अस्मिन् वृक्षे यानि
 पर्णानि फलानि च सन्ति यानि चात्र प्रदेशे पतितानि सन्ति तत्र तेषां मध्ये
 एकतोऽपररेति भावः । एक शत अधिकम् । अत्र अस्मिन्नपि पत्रे एकं
 पत्रमेक फल चाधिकम् । एव चैकाधिकमत्र शत फलानां पत्राणां चाधिक-
 मेकतोऽपरवेत्यर्थः । ततश्च वृक्षवर्तिभ्यः फलेभ्यो भूमी पतितानि ततो वा
 वृक्षवर्तीन्येकाधिकेन शतेनातिरिक्तानीति भावः । एवमेव च पत्राणि । उपरि
 पुनः कियन्ति पत्राणि फलानि चेत्याह । पञ्चेति । पञ्च कोट्यः । कोटि-
 शब्दो दीर्घान्तोऽप्यस्तीति भरतः । इतः परमधिकमर्थं कपुस्तके स्पष्टार्थम् ।

(११) प्रचिन्विति । प्रचिनु परीक्षस्व । प्रशाखिकाः प्रकुष्टाः शाखाः ।
 ययोः कयोरपि वा शाखयोः पत्राणामेतावत्येव सख्या सपञ्चेतेति भावः ।
 फलसंख्यामाह । आभ्यामिति । सप्तम्यर्थं आर्षीं चतुर्थी । अनयोः शाखयोरि-
 त्यर्थः । द्वे फलसहस्रे, च किंच पञ्चोनं शत फलानाम् । एव च पञ्चनवव्याधिकं
 फलानां सहस्रद्वितयमित्यर्थः ।

(१२) तत इति । अवस्थाप्य स्थिरीकृत्य । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' इत्यतो
 जिजन्तात् वत्वो ल्यप् । शत्रुकर्शेण शत्रून् कर्शयति क्षीणान् करोति तथाभूत
 मे मम परोक्षे अक्ष्णोः पर अगोचर इव । इति मत्वेवेत्यर्थः । 'प्रति-
 परसमनुभ्योऽण' इति टच् । परोक्षे लिङितिनिपातनादोच्च च । न खल्वे-
 तन्मया साधाल्कर्तुं शक्यमिति यत्किमपि वा प्रोक्तं प्रामाण्यमेवावगाहेतेति
 मत्वेव ब्रवीषीत्यर्थः ।

१ कृतम् (क) २ एकपत्राधिकं चात्र (च, न, क. म.) ३ फलकोट्यपि
 (क) ४ अतः परं 'प्रवक्ष्यामि फलान्येव यानि संख्यास्यन्ते भवान् ॥' इत्यधिकं
 कपुस्तके । (५) एषादवज्जुष्य (क, घ.) ६ कर्षेण (च, क, ग, म.)

प्रत्यक्षमेतत्कर्ताऽस्मि शातयित्वा विभीतकम् । ११

अर्थात्र गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ॥ १३

प्रत्यक्षं ते महाराज गणयित्वे विभीतकम् ।

अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं नयेति वा ॥ १४

संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।

मुहूर्तमपि वाष्ण्यो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥ १५

तमब्रवीन्पुः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् ।

बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १६

प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा त्वरते भवान् ।

एष याति शिवः पन्था याहि वाष्ण्यसारथिः ॥ १७

अब्रवीदुत्तुपर्णस्तु सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।

त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १८

(११) प्रत्यक्षमिति । शातयित्वा ऋत्वा । शब्दं शातन इत्यतो णिजन्तात् क्त्वं । ' शदेरगतौ त ' इति तः । एतत् फलादिकम् । अयं शातनानन्तरं अत्र फलादौ गणिते संख्याते सति परोक्षता अविज्ञेयत्वमित्यर्थः । न विद्यते । अत्र पाठान्तरमसमञ्जसप्रायम् ।

(१४) प्रत्यक्षमिति । ते तव प्रत्यक्षं समक्षम् । एष हि न्यूनीभावे न मयि दोषः सक्रामेदिति भावः । शातयिष्यामि ऋत्स्यामि । नाभिजानामि न जानामीत्यर्थः । अभिरथ घातव्यानुवर्ती ।

(१५) संख्यास्यामीति । ते पश्यतः सतः । ' पष्ठी चानादर ' इति पष्ठी । मुहूर्तं क्षण घटिकाद्वयं यावद्वा । ' मुहूर्तमल्पकालेऽपि घटिकाद्वितयेऽपि च ' इति शब्दार्णवः । वाजिनामश्वानां रश्मीन् प्रग्रहान् 'काङ्क्षी' इति महाराष्ट्रभाष्यात्तान् । ' मुत्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया ' इति शाकुन्तलम् ।

(१६) तमिति । सूतं सारथिं बाहुकम् । विलम्बितुं विलम्बं कर्तुं कालः समुचितः समयः न । कालातिपाते स्वयवरोपस्थानासम्भवादिति भावः । ' कालसमयवेलाश्च ' इति तुमुन् । परं यत्नं समास्थितः आत्यन्तिकं यत्नमालम्बितवान् बाहुकः ।

(१७) वचनमाह प्रतीक्षस्वेति । प्रतीक्षस्व प्रतिपालय । पश्चान्तरमाह अयवेति यदीति शेषः । यदि त्वरते तदेति च शेषः । तदा एष पुरो विद्यमानः शिवः शुभः पन्था याति विदर्भानिति भावः । तस्मात् वाष्ण्यसारथिः वाष्ण्यः सारथिर्यस्य तथाभूतः सन् । याहि गच्छ । अहं तु नागामिष्यामीति भावः ।

(१८) अब्रवीदिति । हे कुरुनन्दन युधिष्ठिर ! सान्त्वयन् प्रसादयन् । यन्ता सारथिः ।

१ अथ ते गणिते राजन्विजानाम्यपरोक्षताम् (क) नपुस्तके त्वित आरम्भाध-
इय नास्त्विति । २ तं (क. च.)

त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदभान्ह्यकोविद ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विभ्रं कर्तुमर्हसि ॥ १९
 कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।
 विदभान्यदि यात्वाऽद्य सूर्यं दर्शयिताऽसि मे ॥ २०
 अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम् ।
 ततो विदभान्यास्थामि कुरुष्वैवं वचो मम ॥ २१
 अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
 एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयाऽनघ ॥ २२
 गणयस्वाश्रितत्वं ततस्त्वं प्रीतिमावह ।
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं शतयामास तं द्रुमम् ॥ २३
 ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 ... गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २४

(१९) त्वदिति । हे ह्यकोविद अश्वविद्यापण्डित । 'सन्मुधीः कोविदो बुध' इत्यमरः । त्वत्कृते कृते शब्दो निपातः । स चात्र कर्मवचनः । ततश्च तृतीयाया लुक् । तेन तव कर्मणा हेतुभूतेनेत्यर्थः । मद्रमनेच्छायां तव ह्यवाहनकर्मैव हेतुः । अन्यथा तदुदयस्यासम्भवादिति भावः । प्रपन्नः प्राप्तः ।

(२०) काममिति । यत् मा वक्ष्यसि तत् ते काम मनोरथ करिष्यामि पूरयिष्यामीत्यर्थः । यदि अद्य विदभान् यात्वा गत्वा दर्शयिताऽसि दृष्टि-
 विषयं करिष्यामि । प्रागेव सूर्यास्तमानात् यदि विदभान् गमिष्यसीत्यर्थः ।

(२१) अथेति । संख्याय च गणयित्वैव । चकारोऽवधारणार्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । विभीतक विभीतकवार्तिकलपुष्पसमूहमित्यर्थः । मम वचः उक्तिं कुरु अनुपालयेत्यर्थः ।

(२२-२३) अकाम इति । अकाम इव अनिच्छ इव । विलम्ब-
 भयेनेच्छाया अनुदयादिति भावः । हे अनघ निष्पाप । मया समादिष्ट उक्त
 शाखाया एकदेशं एकमवयवम् । गणयस्वेति । एतेन गणनफलस्य बाहुक-
 मात्रगामित्यमात्मनश्च ताभिरपेक्ष्य ध्वन्यते । अन्यथा हि नात्मनेपद प्रसज्येतेति ।
 प्रीतिं हर्षं आवह आसेवस्य । स बाहुकः । तूर्णं क्षीघ्रम् । शतयामास चिच्छेद ।

(२४) तत इति । ततश्छेदनानन्तरं यथोक्तानि उक्तमनतिक्रम्य
 वर्तमानानि । तावन्ति तत्परिमाणानि । नृपोदितपरिमाणवन्तीत्यर्थः । गण-
 यित्वा गणनया विशायेत्यर्थः । विस्मयाविष्टः विस्मयेन आविष्टः कृतान्तः-
 प्रवेशः स बाहुकः ।

- अत्यद्भुतामिदं राजन्द्प्रवानस्मि ते वलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां ययैतद्ज्ञायते नृप ॥ २५
 तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृप ।
 विद्वषक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २६
 बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
 मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २७
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 ह्यज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८
 यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
 निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वायि तिष्ठतु बाहुक ॥ २९
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ।
 तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ॥ ३०
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्रमन् ।
 कलेस्तस्य तदार्तस्य शापान्निः स विनिःसृतः ॥ ३१

(२५) अत्यद्भुतामिति । यथा एतद्गणित शायते तामिति शेषः । ते तव विद्या श्रोतुमिच्छामि ।

(२६) तमिति । नृपः नृणां पाता गमने त्वरितः सजातत्वरः राजा ऋतुपर्णः । वचनमाह विद्वतीति । मा अक्षहृदयज्ञं गूढतरहस्यवेत्तारम् । संख्याने गणनाया विशारदं पण्डितं विद्वि जानीहि ।

(२७) बाहुक । इति मम मह्यम् । शेषे षष्ठी । मत्तः मत् ।

(२८) ऋतुपर्ण इति । कार्यगौरवात् आत्मनः कृते बाहुकेनानुग्रीयमानस्यैकेना । विदमोपगमनरूपस्य कार्यस्य गुरुत्वात् । कृतशत्वाधियेति भावः । ह्यज्ञानस्य अश्वविद्यासवन्धिनो ज्ञानस्य लोभात् अभिलाषात् । त बाहुक तथा यथा वदसि तथा करिष्यामीत्यर्थः । इति ।

(२९) यथोक्तमिति । यथोक्तं त्वदीयवचनानुसारेणेत्यर्थः । अक्षाणां द्यूतविद्याया इत्यर्थः पर उत्कृष्ट हृदय रहस्यम् । गृहाण । अश्वहृदय अश्वविद्यारहस्यं तु त्वयि मे निक्षेपो न्यासः 'ठेव' इति महाराष्ट्रणां ख्यातः । तमेन स्वाभिलषिते समये ब्रवीष्यामीत्यर्थः ।

(३०) एवमिति । विद्यामक्षविद्याम् । अश्वहृदयज्ञस्य द्यूतरहस्यज्ञस्य तस्य नलस्य शरीरात् कलिः प्रविष्टपूर्वो युगविशेषाधिष्ठातृदेवताविशेषः । निःसृतो निर्गतः ।

(३१) कलेरवस्थामाह । कर्कोटकेति । तीक्ष्णं तीव्रं कर्कोटकविषं कर्कोटकाख्यस्य नागस्य विषम् । आर्तस्य पीडितस्य तदार्तस्येत्येकं वा पदम् । तेन विषेणार्तस्येत्यर्थः । स दमयन्त्योत्कृष्टः शापान्निः शापरूपोऽग्निः ।

- स तेन कर्पितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ।
 ततो विपविमुक्तात्मा स्वं रूपमकरोत्कालिः ॥ ३२
 तं शत्रुमैच्छल्लुपितो निपधाधिपतिर्नलः ।
 तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ॥ ३३
 कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यास्मि ते पराम् ।
 इन्द्रसेनस्य जननीं लुपिता माऽशप्तपुरा ॥ ३४
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ।
 अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ॥ ३५
 विपेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोस्मि शृणु चेदं वचो मम ॥ ३६
 ये च त्वां मनुजा लोके कतिर्यिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्विष्यति^१ ॥ ३७

(३२) स इति । तेन कलिना कर्पितः समाकृष्टः समाक्रान्त इत्यर्थः । स राजा नलः दीर्घकालं चिरकालपर्यन्तम् । 'कालाध्वनोरत्यन्यसयोग' इति द्वितीया । अनात्मवान् आत्मा स्वातन्त्र्यमस्त्यस्य तथाभूतो न भवति तथा-विधः । आसीदिति शेषः । विपविमुक्तात्मा विपाद्विमुक्त आत्मा शरीर यस्य तथाभूतः । स्व स्वीय रूप आकार अकरोत् प्रकटयामास ।

(३३) तामिति । वेपमानः कम्पमानः । तत्र हेतुर्भीत इति । कृताञ्जलिर्बद्धाञ्जलिः ।

(३४) कोपमिति । कोपं संयच्छ निगृहीतं कुरु । ते तुभ्य परा उत्कृष्टाम् आत्मनः पीडामुपन्यस्य शरणागतिं निवेदयति । इन्द्रसेनस्येति इन्द्रसेनस्य नलपुत्रस्य जननीं माता दमयन्ती । वीरप्रसूरिति ध्वन्यते ।

(३५) यदेति । त्वया परित्यक्ता वने तदेति संरध्यते । ततः तस्मा-च्छापात् । भृशपीडितः अत्यन्तं सजातपीडः । सुदुःखं सुतरा दुःखं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । अपराजित नास्ति पराजयो यस्य तथाभूत । शत्रुभिर्न पराजितेति वा ।

(३६) पीडाया आत्यन्तिकत्वे कारणान्तरमप्याह । विपेणेति । नागराजस्य सर्पाधीश्वरस्य कर्कोटकस्य । दह्यमानः अवसामिति पूर्वेण संबन्धः । इदं दृश्यमाणम् ।

(३७) वचनमाह । य इति । लोके ये मनुजा अतन्द्रिता तन्द्रा आलस्यं सजात येन तथा न भवन्ति तथाभूताः सन्तः । त्वां कीर्तयिष्यन्ति आत्मनो वाचो विषयं करिष्यन्ति । कृतं सशब्दन इत्यतश्चौरादिकाल्लट् ।

१ कर्षितः (क. च. न. म.) २ अतः परं 'तं भ्रान्तरूपं नि.शोभं सङ्घिष्ठम-करोत्कालिः ।' इत्यधिकं कपुस्तके । ३ अतः परं 'न तेषां मानसं किञ्चिच्छारीरं वाचिकं तथा । भविष्यति महाराज कीर्तयिष्यन्ति ये नलम्' इत्यधिकं कपुस्तके ।

• भयार्ति शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ।

एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ॥ ३८

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ।

कलिस्त्वन्यैस्तदादृश्यः कथयन्नैपथेन वै ॥ ३९

ततो गतज्वरो राजा नैपथः पुरवीरहा ।

संप्रनष्टे कलौ राजा संख्यायास्य फलान्युत ॥ ४०

मुदा परमया युक्तस्तेजसाऽथ परेण वै ।

रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ४१

विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ।

मत्प्रसूत मत्तो जातम् । अतः पर पश्यमेक प्रक्षिप्त गतार्थमिवानेन पद्येनेति न व्याख्यायते ।

(३८) भयार्तिमिति । भयार्तिं भीत्या पीडितं शरणं रक्षितारं त्वां यातं

उपागतमित्यर्थः । विनाप्युपसर्गं तद्विशिष्टवदर्थः । द्योतकत्वादुपसर्गाणाम् ।

यदि मां न शप्स्यसे शापेन न योजयिष्यसि । तदा पूर्वोक्तं भाविष्यतीत्यर्थः ।

शप्स्यस इति स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । न्ययच्छत् निगृहीतवान् । 'निपूर्वाद्यमे-

र्लङ् । 'इपुगमियमा छ' इति च्छः ।

(३९) तत इति । भीत इति । नलस्यात्यन्तमेव क्लेशितत्वात्पुनः कोपस-

मवाशङ्कया भीतिः । विभीतक निर्दिष्टपूर्वं वृक्षविशेषम् । कलेः प्रवेशादेव

तपोरस्य 'कलिद्रुम' इत्याख्या । तथा ह्यमरः 'नाक्षरुपः कर्षफलो

भूतावासः कलिद्रुमः ।' इति । क्रिमेप दृष्टः कलिर्नलमिदैनौ वेति चेन्न

दृष्ट इत्याह । कलिरिति । नैपथेन सह कथयन् कथा कुर्वन् कलिः अन्यैः

अदृश्यः द्रष्टुमशक्यः आसीदिति शेषः । 'अन्येन नो दृष्ट' इति पाठस्तु

साधीयानेव । नो इति निषेधार्थो निपातः ।

(४०) तत इति । कलौ संप्रनष्टे अदर्शनं गते सति । संप्रणष्ट इति

मूर्धन्याविशिष्टस्तु पाठः ग्रामादिकः । नशेः पान्तस्येति णत्वनिषेधात् । गत-

ज्वरः गतो नष्टो ज्वरः शरीरस्तापो यस्य तथाभूतः । अभूदिति शेषः । उत

किञ्च अस्तु विभीतकस्य फलानि संख्याय गणयित्वा । अर्थमेदुत्तरान्वयि ।

(४१) मुदेति । परमया आत्यन्तिक्या मुदा ह्येषेण परेण उत्कृष्टेन

तेजसा क्रान्तिविशेषेण च उक्तः । तेजस्वी विक्रमवान् । 'तेजो दीप्ती

प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः ।' इति मेदिनी । जवनैर्वैगशालिभिः हयैः

प्रययौ प्रयाणं कृतवान् ।

(४२) विभीतक इति । कलिसंश्रयात् कलेराश्रयणात् कलिना समा-

श्रितत्वादित्यर्थः । अप्रशस्तः अशुभः । संवृत्तो जातः । एतेन महातकमेव

१ अन्येन ना दृष्टः (क) अन्येन नादृश्यत् (च) २ स्वरा (क) ३

संप्रणष्टे (च) ४ एतः परं तव प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्पाण्डुतन्दन

इत्याधिकं कपुस्तके ।

ह्योत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ॥ ४२
 नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशाः ॥ ४३
 नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहान् ।
 ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपतिः ।
 विमुक्तः कलिना राजनरूपमात्रवियोजितः ॥ ४४
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 नलकलित्यागे द्वासप्ततितमोऽध्यायः ।

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच ।

ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्याविक्रमम् ।
 ऋतुपर्णे जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् ॥ १
 स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।

कलिट्टम मन्वाना भ्रान्ता एवेति बोद्धव्यम् । अतः १२ प्रक्षिप्त पद्यार्थं स्पष्टार्थम् । ह्योत्तमानिति । द्विजान् पार्श्वेण इव उत्पततः उत्पतन कुर्वाणान् ह्योत्तमान् पुनः पुनः संचोदयामासेत्युत्तरेण संबन्धः ।

(४३) नल इति । संचोदयामास प्रेरयामास । प्रहृष्टेन अत्यन्तमानन्दितेन कलिना विमुक्तत्वादिति भावः । अन्तरा मना अन्तःकरणेन (मनसा) विशिष्टः । विदर्भाभिमुखः विदर्भदेशसमुखः सन् ।

(४४) नल इति । नले समतिक्रान्ते अतिदूरं प्रयाते सति । कलिरपि गृहान् आत्मनो गृहम् । गृहशब्दो हि पुंसि भूम्यपि विद्यत इति । राजन् युधिष्ठिर ! ततः कलिना विमुक्तः तत एव च गतज्वरः पृथिवीपतिः पृथिव्याः पाता राजा नलः रूपमात्रवियोजितः रूपमात्रेण केवलेन सौन्दर्येण वियोजितो विरहितः अभूत् आसीत् । तदवासिस्तु नलेच्छार्धनेव कर्कोटकवचनादिति ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां बालबोधिण्यां द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) तत इति । जना विदर्भावासिनो लोकाः । विदर्भो विदर्भदेशराजधानीम् । सत्यविक्रमे सत्यः पारमार्थिको विक्रमः पराक्रमो यस्य त ऋतुपर्णम् । प्रत्यपादयन् निवेदितवन्तः । प्रत्यवेदयन्निति पाठेऽप्यमेवार्थः ।

(२) स इति । स राजा ऋतुपर्णः भीमवचनात् भीमवचनमनुसृत्य । त्यन्लोपे पञ्चमी । कुण्डिन एतन्नामधेय विदर्भेत्यपरपर्यायम् । विदिशः दिग्भ्यां विनिर्गता विदिशः । द्वाभ्यां द्वाभ्यां दिग्भ्यां विनिष्पत्ताः कोणदिशः

नादयत्रधघोपेण सर्वाः स विदिशो दिशः ॥ २
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलश्चास्तत्र शुश्रुवुः ।
 श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३
 दमयन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् । /
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
 परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनम् ।
 नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ॥ ५
 सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ।
 प्रासादस्थाश्च शिपिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ॥ ५
 हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः ।
 ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिपिनस्तथा ।
 प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघनाद इवोत्सुकाः ॥ ६

आग्नेष्याणां विदिशः । ताभिः सहस्रतर्जानां दिशः । 'दिशोर्मध्ये विदिक्' सियाम्' इत्यमरः । नादयन् शब्दयुक्ताः कुर्वन् ।

(१) तत इति । त ऋतुपर्णसंचारकालिक । रथनिर्घोषं रथध्वनिम् । 'निर्घोषः स्वानो ध्वानः स्वनो ध्वनिः ।' इति हैमः । तत्र कुण्डिनपुरे । समहृष्यन्त अत्यन्तमनुप्यन् । 'हृष तुष्टी' इत्यतो लङ् । आपर्णमात्मनेपदम् । पुरा नलसन्निधौ इव । यथा नलसन्निधौ तथेत्यर्थः ।

(४) दमयन्तीति । यथा जलदागमे वर्षाकाले । तत्र हि जलदानां मेघानामागमो भवतीति । गम्भीरं यथा तथा नदतः शब्दं कुर्वतो मेघस्य । तथेति शेषः ।

(५) परमिति । पुरा नलेन नलवाजिषु स्वीयेष्वश्वेषु संगृहीतेषु सयतेषु सत्सु इव । नलवाजिष्वित्यत्र स्वशब्दस्थाने नलशब्दप्रयोग आर्यः । महास्वनं महान् स्वनः प्रतिध्वनिरित्यर्थः यस्य त नाद रथघोषम् । पर आत्यन्तिकं विस्मय आश्चर्य आपन्ना प्राप्ता ।

(६) सदृशमिति । भैमी दमयन्ती सदृशं नलरथघोषतुल्यम् । प्रासादस्थाः प्रासादे राजमन्दिरे तिष्ठन्ति तथाभूताः शिपिनो मयूराः । तेषां हि शिरसि शिला भवतीति । शालास्था गजशालास्था वारणा गजाश्च । सदृशं मेनिर इति विपरिणामेन सवन्धः ।

(७) कथमेतदवगम्यत इत्याह । हया इति । शुश्रुवुः परिचितमिव ध्वनिमेकतानेन मनसा श्रुतवन्त इति भावः । वस्तुतः पुनरर्थमेतदप्राधिकमिव प्रतिभाति । अश्वकृतस्य ध्वनिश्रवणस्य प्रागेवोक्तत्वात् । मेघनादे चाश्वानामौत्सुक्यामसिद्धेरिति । मेघनादे सतीव उत्सुकाः इष्टार्थप्राप्तौ समुत्सुकाः । 'इष्टार्थोत्सुक उत्सुकः' इत्यमरः । उन्मुखाः उन्नमित मुखं यैस्तथाभूताः सन्तः । प्रणेदुः ध्वनिं कृतवन्तः । उन्मुखत्वं तु स्वभाव एतेषाम्

दमयन्त्युवाच ।

यथाऽसौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।

ममाह्लादयते चेतो नल एष महिपतिः ॥ ८

अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।

असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ ९

यदि वैतस्य वीरस्य बाहोर्नागाहमन्तरम् ।

प्राविशामि सुरस्पर्शं न भविष्याम्यसंशयम् ॥ १०

यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैपधः ।

अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ ११

यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ।

नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ १२

न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्नस्मराम्यपकरिताम् ।

(८) यथेति । यथा यस्मात् मेदिनीं पृथ्वीं पूरयन्निव वर्तमानो रथ-
निर्घोषः मम चेतो मन आह्लादयत आनन्दयति । तथेति शेषः । तस्मादि-
त्यर्थः । एष रथारूढः महिपतिः नलः नल एवेत्यर्थः । यद्वा एषः अयमागत
एवेति भावः ।

(९) अथेति । अथ इत पर, चन्द्राभवक्त्रं चन्द्रस्येव आभा कान्ति-
र्यस्य तथाभूतं वक्त्रं मुख यस्य तम् । असंख्येयगुणं असंख्येयाः सख्यातुम-
शक्या गुणा यस्य तम् । यदि न पश्यामि अचिरादेव न द्रक्ष्यामीत्यर्थः ।
वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । तदेति शेषः । विनङ्क्ष्यामि विनाश
प्राप्स्यामि । विपूर्वात्तर्लट् । ' मरिज्जनशोर्लट् ' इति नुम् ।

(१०) यदीति । वै इति पादपूरणे । वा एतस्येति च्छेदः । एतच्छ-
न्देनैवोपक्रमात् । तस्य वीरस्य नलस्य सुरस्पर्शं सुखः सुखहेतुः स्पर्शो
यस्य तथाभूतं बाहोर्भुजयोः अन्तरं मध्यप्रदेशम् । प्राविशामि सत्वरं प्रवे-
क्ष्यामीत्यर्थः । पूर्ववद्भविष्यति लट् । तदेति शेषः । न भविष्यामि सत्ता
न प्राप्स्यामि न जीविष्यामीत्यर्थः । भूधातुर्हि सत्ताया पठ्यते ।

(११) यदीति । मेघनिर्घोषः मेघस्येव निर्घोषो ध्वनिर्यस्य सः ।
नापेगच्छति नोपगमिष्यतीत्यर्थः । चामीकरप्रख्यं चामीकरस्य ' सुवर्णस्य
प्रख्या कान्तिर्यस्य तम् । सुवर्णं किल चामीकरे नाम एतद्विशेषे निष्पद्यत
इति तद्भवत्वादस्य चामीकरत्वव्यपदेशः । हुताशनं अग्निम् । स हि हुतम-
भातीति । प्रवेक्ष्यामि तं विना जीवितस्य धारयितुमशक्यत्वादिति भावः ।

(१२) यदीति । सिंहविक्रान्तः सिंहस्येव विक्रान्त विक्रमः (पराक्रमः)
यस्य तथाभूतः । मत्तवारणविक्रमः मत्तस्य वारणस्य गजस्येव विक्रमो गति-
र्यस्य तथाभूतः । राजेन्द्रो नृपश्रेष्ठो नलः । अभिगच्छति उपगमिष्यति ।

(१३) नेति । नलस्येत्यप्याहारः । नलस्य स्वैरेण स्वच्छन्दधर्तवेष्यपि

न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि कदाचन ।
 प्रभुः क्षमावान्वीरश्च दाता चाप्याधिको नृपैः ॥ १३
 रहोऽनीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैपथः ।
 गुणास्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ॥ १४
 हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ।
 एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञैव भारत ॥ १५
 आरुरोह महद्वेदम पुण्यश्लोकदिदृक्षया ।

किञ्चित् अल्पमपि अनृत मिथ्यावचन, अपकारितां अपकारशीलताम् पर्यु-
 षित प्रतिज्ञातकालविलङ्घि । परित्यज्य कालमुपेत पर्युषितम् । अत्र एव
 प्रायेण प्रयुज्यमानः शब्दोऽयं तद्गुणयोगाद्वचने लाक्षणिकः । ' पर्युषित
 अवगति' (विगीत, गर्ह्यम्) इति चतुर्भुजः । न स्मरामि । प्रभुः समर्थः-
 नृपैरिति पञ्चम्यर्थे तृतीया आर्षी । इतरेभ्यो नृपेभ्य इत्यर्थः । अधिकः श्रेष्ठः ।

(१४) एवविधगुणोऽपि नात्मनि तद्गुणावष्टम्भः प्रत्युतात्यन्तमनुवर्तना-
 दिशील इत्याह । रह इति । नैपथः स नलः मम रहोऽनीचानुवर्ती नास्ति
 नीचमपकृष्ट यस्मात्तत्रया तथाऽनुवर्तितुं शील यस्य तथाभूतः । अत्यन्त-
 मनुवर्तनशील इत्यर्थः । रहसि तथाभूतो रहोऽनीचानुवर्ती । अहो नीचानु-
 वर्तीति पाठान्तरे अहो इति विस्मये । गुणानामलौकिकस्वरमरणाद्विस्मयः ।
 नीचानुवर्ती न्यग्भावेनानुवर्तनशील इति चतुर्भुजः । ' रहसि कर्तव्ये ***
 विषये नीचकर्म पारदार्यादि तदनुवर्तत इति तदन्यः अनीचानुवर्ती ' इति
 नीलकण्ठः च किञ्च क्लीबवन् अमर्षशून्य इव आसीदिति शेषः । मत्सम्बन्धे
 कदाचिदप्यमर्षं न चकारेति भावः । ' क्लैव्य सास्म गमः पार्थ ' इत्यादौ
 संहृष्टः क्लीबशब्दोऽमर्षशून्यत्वार्यर्थः । ' परस्त्रीषु क्लीब इत्यर्थः ' इति नीलकण्ठः ।
 शब्दस्य पुनरेतस्यात्र गौणवृत्तिव्यपाश्रय एव श्रेयान् । विशेषतश्च साध्या-
 दमयन्त्या वचने । गुणानत्यधर्मुत्तरान्वायि । दिवानिशं तत्परायास्तस्मि-
 न्नल आसक्तायाः ।

(१५) हृदयमिति । प्रियविनाहत प्रियेण विरहितम् । एष चात्मनि-
 श्रुत्य धर्मस्य मनस्यारोपः इदं हृदयं शोकात् दुःखानुभवान् हेतुभूतात् दीर्यते
 विदीर्णं भवति । दीर्यतिर्विशदरणे देवादिकं । अपरिसमाप्तत्वादिवादेः ।
 ' न विदीर्षे कडिनाः सन्तु म्रियः । ' इति फाल्गुदासः । एवमिति ।
 विलपमाना विलापशीला विलपन्तीति यावत् । ताञ्गीत्ये चानन् । नष्टस-
 न्नेव नष्टा विदुषा सज्ञा चेतना यस्यास्तथाभूतेन अमूदिति शेषः ।

(१६) आरुरोहेति । तत इति देहलीदीपन्यायेनोभयप्रापि सवध्यतो
 ततः तदनन्तरम् पुण्यश्लोकदिदृक्षया पुण्यश्लोकस्य नलस्य दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा

महाभारतः (क) २ अंश (च) ३ दशान् ८ मन्.परं ' आलोक्य-
 दृष्टे भूमी राजग्ननरिवती ' इत्यधिकं वस्तुनोक्तं ।

ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ॥ १६

ऋतुपर्णं महीपालं सहवार्ण्यबाहुकम् ।

ततोऽवतीर्य वार्ण्यो बाहुकश्च रथोत्तमात् ॥ १७

ह्यास्तानवमुच्यथा स्थापयामास तं रथम् ।

सोऽवतीर्य रथोपस्थात्तुपर्णो नराधिपः ॥ १८

उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपराक्रमम् ।

तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ॥ १९

स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ।

स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ॥ २०

न च किञ्चित्तदाऽपश्यत्प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ।

स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ॥ २१

अकस्मात्सहसा प्राप्तं श्रीमन्तं न स्म विन्दति ।

तया हेतुभूतया । महद्देशं गृहं राजमन्दिरमित्यर्थः । आरुह्य अरूढवती । तुङ्गगृहाप्रस्थितया हि शत्रुमण्डपमन्त्रालोकयितुमिति । तत इत्यर्थमुत्तरान्वयि । मध्यमकक्षया मन्दिरमध्यप्रकोष्ठे । प्रकोष्ठश्च ' चौक ' इति महा-
राष्ट्रवां ख्यातः । रथ आस्थित आश्रित्य स्थितम् । रथोपविष्टमित्यर्थः ।

(१७) ऋतुपर्णमिति । सहवार्ण्यबाहुक वार्ण्यबाहुकभ्या सह वर्तमानम् । तत इत्यर्थमुत्तरान्वयि ।

(१८) हयानिति । तान् रथे योजितपूर्वान् । अवमुच्य मोचयित्वा । रथं स्थापयामास यथास्थानमित्यर्थात् । स्थापयामासतुरिति पाठे तु उभयापेक्षया द्विवचनम् । स इत्यर्थमुत्तरान्वयि । रथोपस्थात् रथमध्यात् । ' रथोपस्थ उपाविशत् ' इति गीता ।

(१९) उपतस्थ इति । उपतस्थ उपजगाम । ' उपादेवपूजे ' त्यादिना सगतिकरण आत्मनेपदम् । भीमपराक्रम भीम-शत्रुभयङ्करः पराक्रमो यस्य तथाभूतः । परया पूजया बहुमानेन सबहुमानमित्यर्थः । प्रातिजग्राह स्वीचकार । आत्मनो गृहं प्रवेशयामासेत्यर्थः ।

(२०) स इति । तेन राज्ञा भीमेन स नराधिप ऋतुपर्णः पूजितः । ततः तत्र कुण्डिने वसमानो वासशीलः । चानश् । वसन्निति यावत् । स महीपती राजा ऋतुपर्णः । उत्तरान्वयमर्थमिदम् ।

(२१) नेति । मुहुर्मुहुः वारवारं प्रेक्षमाणः प्रकर्षेण पश्यन्नपि निपुणं निरूपयन्नरीत्यर्थः । स्वयंवरस्थानादिजिज्ञासया प्रेक्षणम् । तदा स ऋतुपर्णः राज्ञा विदर्भपतिना कर्त्रा समागम्य पृष्ट इति शेषः ।

(२२) भीमस्य प्रथमाह अकस्मादिति । अकस्मात् अदितर्कितं सहसा बलेन वेगेनेत्यर्थः । प्राप्तं प्राप्तिः कुत्रापि देश उपस्थानम् कर्तुं । ' नपुंसके

किं कर्तव्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ॥ २२

नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्रर्थे समागतम् ।

ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ॥ २३

राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।

नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमार्थम् ॥ २४

ततो विगणयन् राजा मनसा कोसलाधिपः ।

आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २५

राजाऽपि च स्मयन्भीमो मनसा समचिन्तयत् ।

भावे क्त' इति क्तः । श्रीमन्त भवन्तम् । गौरवे खल्वप्रयुज्यैव युष्मद् श्रीमदाद्याः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । न विन्दति न भजते न कदाचिदपि त्वमवितर्कितं च सत्त्वरं च काचिदप्युपातिष्ठसीति भावः । तत्कुत एतदद्यैवमन्नागमनामिति वचनाशयः । ते स्वागतं शोभनमागमनं अस्तु । किं ते इत्यनुपज्यते । किं कार्यम् । इति राज्ञा भीमेन पृष्टम् ।

(२३) ननु स्वयवरार्थमुपगते कुत एव प्रश्न इत्यत्राह । नेति । स नृपतिर्भीमः तं ऋतुपर्णम् । दुहित्रर्थे आत्मनः कन्यायाः कृते । स्वयवरेण तां परिणेतुमित्यर्थः । समागतं नाभिजज्ञे न ज्ञातवान् । ऋतुपर्णं इत्यर्थमुत्तरान्वयि स्पष्टार्थे च ।

(२४) राजानमिति । स्वयवरार्थमुपस्थितमित्यर्थः । एकमपत्यिकेवचन-प्रयोगतो गम्यते । न पश्यति स्म न ददर्श । स्वयंवरकथा स्वयवरस्य मार्ताम् । अपीति गम्यम् । विप्रसमागमं ब्राह्मणानामागमनम् । स्वयवरोत्स-पार्थमित्यर्थः । अतः परं प्राक्षिप्तमर्थं नात्यन्तमावश्यकम् । तत्र च स्वयवर-विधिं प्रति स्वयवरविधिविषये अन्य एतद्विन्नं कचित्त्वमप्यारम्भ उद्योगम् । न स्म पश्यतीत्यनेन संबन्धः । ' आरम्भस्तु त्वराया स्यादुद्यमे ' इति मेदिनी ।

(२५) तत इति । कोसलाधिपः उत्तरकोसलेश्वरः ऋतुपर्णः । अयोध्या-क्षुत्तरकोसलदेशराजधानी । ' प्रियासुखीरुत्तरकोसलेश्वरः ' इति रघुः । मनसा विगणयन् प्रतारितोऽहमेतेनेति सभावनया अपहेल्यन् । भवन्तं आभिवादकः अभिवादयिष्यन् नमस्करिष्यन् कृन् । नमस्कृत्यभिच्छाप्नोति धायन् । ' वृमुन्वुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम् ' इति भविष्यति ण्वुल् । ' भाविष्यति गम्यादय ' इत्यतो भाविष्यतित्युत्पत्तेः । ' अक्वेनोर्भविष्यदाध-मर्ष्ययोः ' इति वृत्त्यष्टीनिर्गोष्ठात्कर्माणि द्वितीया सोऽनुष्ठनोत्तिरियम् । आभि-मादुंक् इति पाठस्तु प्रामादेकः । उयो विधानामावात् । आगतोऽस्मि इति एवं भीममुवाच ।

(२६) राज्ञेति । स्मयन् किंचित् हसन् । आर्यं परस्मैपदम् । असमाप्यमान-वचनभयणात् स्मितोदयः । मनसा करणभूतेन तस्य ऋतुपर्णस्य आगमन-

१ म. १२ । म. चम्य काचशरभं नदंवरसिंधं मति ॥ ' रत्नविह-
' १३५० के ।

अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २६

राज्ञश्चान्यानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः ।

प्रामाण्यवहूनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ॥ २७

अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ।

पश्चादुदकं ज्ञास्यामि कारणं यद्विष्यति ॥ २८

नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।

विश्राम्यतामित्युवाच ह्यन्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २९

स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।

राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ ३०

कारणं समन्वित्यदिति सबन्धः चिन्तनमाह अधिकमित्यादिना । अधिकं कियताऽप्यंशेनेति शेषः । योजनशतं अतिक्रम्येत्युत्तरेण सबन्धः । योजनं च क्रोशानां चतुष्टयमित्यवोचाम ।

(२७) राज्ञ इति । अन्यान् राज्ञः अतिक्रम्य बहून् ग्रामांश्च अतिक्रम्य अयनृतुपर्णः अभिवादकः प्रणमिष्यन् सन् प्राप्त इति प्रश्ने काकुः । नैतच्छक्यमेति भावः । ' इति विचारयन्निति शेषः । यथातथ परमार्थं नाध्यगच्छतु न ज्ञातवान् । ' यथायंतु यथातथम् । ' इत्यमरः । तथाशब्दः सत्यवचनस्तस्य च पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्देनाव्ययीभावः ।

(२८) पुनर्भीमस्य मानसीमुक्तिं निर्दिशति अल्पमिति । तस्य ऋतुपर्णस्य आगमनकारेण आगमने हेतुभूत अल्पकार्यं अल्प क्षुद्र कार्यं विनिर्दिष्टं तेनेत्यर्थात् । यत् कारणं भविष्यति स्यादित्यर्थः । तदिति शेषः । उदकं भाविनि फले सति ज्ञास्यामि । फलं च कार्यम् । आगामिनि काले यत्कार्यमेव करिष्यति ततः शक्यमागमनकारणं विज्ञातुमिति भावः । ' उदकं एष्यत्कालीनफल ' इति मेदिनी । लक्षणया भाविष्यत्कालवचनो वाऽयमुदकशब्दः । आगामिनि काले ज्ञास्यामीत्यर्थः ।

(२९) ननु भोः कथितमेवैतेन कारणं तत्कृतः पुनर्जिज्ञासेत्याह । नेति एतत् अभिवादक आगतोऽस्मीति वचनं एवं न । असंभावादिति भावः । इति विचिन्त्येति शेषः । नृपतिर्भीमः तं ऋतुपर्णं सत्कृत्य संभाव्य व्यसर्जयत् निवासस्थानं प्रति निवासाय प्रस्थापयामास । ह्यन्तः परिभ्रान्तः अस्ति इति हेतोः विश्राम्यतां विश्रान्तिः सेव्यतां इति पुनः पुनरुवाचा विश्राम्यतामिति ' मितं हस्य ' इत्यत्र वा चित्तविराग इत्यसौ वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाभयणात् ।

(३०) स इति । प्रीतेन प्रेमाविशिष्टेन राज्ञा भीमेन सत्कृतः प्रीतः प्रेमाविशिष्टः स पार्थिव ऋतुपर्णः प्रहृष्टात्मा प्रहृष्ट आनन्दं प्राप्त आत्मानो यस्य तथाभूतः सन् राजप्रेष्यै राज्ञो भीमस्य दासैरनुगतः दिष्टं वासाय निर्दिष्टं दत्तं वा वेश्म गृहम् ।

ऋतुपर्णे गते राजन्वाण्येयसहिते नृपे ।
 वाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ॥ ३१
 स मौचयित्वा तान्शानुपचर्य च शास्त्रत ।
 स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३२
 दमयन्ती तु शोकार्ता दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं नृपम् ।
 सूतपुत्रं च वाण्येयं वाहुकं च तथाविधम् ॥ ३३
 चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैव रथनि स्वन* । ॥ ३४
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैपधम् ॥ ३४ ९
 वाण्येयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
 तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३५
 आहोस्विदुपपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
 तस्यायं रथनिर्घोषो नैपधस्येव लक्ष्यते ॥ ३६
 एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशांपते ।

(३१) ऋतुपर्ण इति । उपागमत् उपागतवान् गमेर्लुङ् । लदित्वादङ् च ।

(३२) स इति । शास्त्रतः शास्त्रानुसारेण स्वय उपचर्य सेवित्वा । तत्परिश्रमापनोदायर्थमुपचारान् कृत्वेत्यर्थः । एतान्शान् समाम्नास्य दृष्ट्वा स्थलनादिना मुखयित्वा । रथोपस्थे रथमध्ये उपाविशत् उपविष्टवान् ।

(३३) दमयन्तीति । शोकार्ता शोकपीडिता सर्ता चिन्तयामासेत्युत्तरेण संगन्ध* । निध्वेतेषु नलस्यादर्शनाच्छोर* । तथाविध तत्प्रकार विरूपमित्यर्थः ।

(३४) चिन्तयामासेति । चिन्तामाह कस्येत्यादिना त्रितयेन । एष मे बुद्धाधारुढः । नैपध नलम् ।

(३५) तर्कान्तरेण समाधत्ते । सैव नलगतैव विद्या वाण्येयेन नलसारथिना । उपशिक्षिता भवेत् । तेन हेतुना अस्य वाण्येयस्य । नृपपश्यते रथध्वनिमाह्वयमिति भावः ।

(३६) पश्चान्तरमाह आहोस्विदिति । आहोस्विन् अथवा ऋतुपर्णाऽपि यथा राजा नलस्तथा विद्यते । अश्वहृदयज इत्यर्थः । रथनिर्घोष तस्य नैपधस्य नलस्येव तद्वथानिर्घोष इवेत्यर्थः । लक्ष्यते दृश्यते ।

(३७) एवमिति । शुभा कल्याणी दमयन्ती । नैपधान्वेषणे नैपधस्यान्वेषणार्थम् । निमित्ते सप्तमी 'चर्मणि द्वीपिनि हन्ती' त्यादिवत् । दूती प्रस्थापयामास प्रेरितवती । अनन्यमुखमेव रथनिर्घोषेण बलवत्तरेण हेतुना

दूर्ती प्रस्थापयामास नैपधान्वेषणे शुभा ॥ ३७
इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
भीमपुरप्रवेशे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

ॐ—०—ॐ

दमयन्युवाच—

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथबाहुकः ।
उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १
अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथा तत्त्वमनिन्दिते ॥ २
अत्र मे महती शङ्का भवेदेव नलो नृपः ।
यथा च मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।
प्रतिवाक्यं च मुश्रोणि बुद्धयेथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४

सामान्यतो नलस्योपस्थान प्रतीत्यापि तस्यादर्शनाद्वाकुलहृदया हयानां
सप्रहीतारं बाहुकमेव चापाततो नल सभावयन्ती तत्त्व च जिज्ञासमाना
दूर्ती प्राहैपीदित्यर्थः ।

इति श्रीनलोपाख्यान-याख्याया बालबोधिण्या त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) गच्छेति । केशिनीति दूत्या नाम । शतव्यमाह क इति । एष
क इति जानीहीत्यर्थः । विकृतो बीभत्साकारः । ' विकृतं त्रिषु बीभत्स '
इति मेदिनी । ह्रस्वबाहुकः ह्रस्वावल्पप्रमाणौ बाहु यस्य तथाभूतः ।

(२) ज्ञानसाधन विधिमाह अभ्येत्येति । अभ्येत्य समीपे गत्वा । सुसमा-
दिता अत्यन्त अवहिता । मृदुपूर्वं मृदु मार्दव पूर्वं पुरःसर यत्र तद्यथा तथा ।
पृच्छेथा इत्यार्षमात्मनेपदम् । प्रच्छेर्बिधौ लिङ् । यथा येन प्रकारेण तत्त्वं
परमार्थः विज्ञायेतेति शेषः । यथातत्त्वमित्येक वा पदम् । तत्त्वं परमार्थ-
प्रकाशमनतिक्रम्य । तथा पृच्छेथा यथा तत्त्वमस्य विज्ञायेतेति भावः ।

(३) क्रिमेतेनेति चेत्तद्वाह अत्रेति । अत्र एतत्पुरुषाविषये । शङ्का
संभावना । शङ्कास्वरूपमाह भवेदिति । एष पुरुषः नलो नृपः भवेदिति ।
न केवलं शङ्कामात्रमिदं, विद्यते तु प्रमाणान्तरमपीत्याह यथेति । यथा
यस्मात् निर्वृतिः सुरम् । भवतीति शेषः । ' निर्वृतिः सुस्थितायस्तंगमनेऽपि
मुखे स्त्रियाम् । ' इति मेदिनी । ' सता हि सदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तः-
करणप्रवृत्तय ' इति भावः ।

(४) ब्रूया इति । यथा पर्णादवचनं पर्णादस्य नाम द्विजस्य वचनं प्राक् ।
(अ. ६९ प. ३७-३९) निर्दिष्टं तथा । प्रतिवाक्यमुत्तरम् । मुश्रोणि
श्रोभननितम्भे सुन्दरीत्यर्थः ।

ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था हुपैक्षत ॥ ५

केशिन्युवाच—

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र ! कुशलं मे ब्रवीम्यहम् ।
दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्यभ ॥ ६
कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७

बाहुक उवाच—

श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसलेन महात्मना ।
द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ॥ ८
श्रुत्वैतत्प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९

केशिन्युवाच—

अथ योसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ? ।
त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ? ॥ १०

बाहुक उवाच—

पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ण्य इति विश्रुतः

(५) तत इति । समाहिता समाधानविशिष्टा अवधानयुक्ता वा ।
उपैक्षत समीपतो दृष्टवती । अन्ववैक्षतेतिपाठस्तु साधुतमः । उपेक्षतेरुपेक्षणार्थ-
त्वात् एवमभ्युदैक्षतेत्यपि ।

(६) स्वागतमिति । हे मनुष्येन्द्र नरभेष्ट । राज्ञेयैव रुढः शब्दोऽयं तत्त्व-
जिज्ञासया दूत्या बाहुके प्रयुक्तः । अहं ते तव कुशलं क्षेमं ब्रवीमि भवत्विति
वदामि । निबोध अवधारय शृणु वा ।

(७) कदेति । प्रस्थिता विनिर्गताः । यूयं त्वदाद्याख्यः । तत् तमर्थम् ।
तत्त्वपरमार्थे वा । यथान्यायं यथायोग्यम् । कुतः कथनामित्याह वैदर्भीति ।

(८) श्रुत इति । कौसलेन कोसलदेशाधीश्वरेण । 'तस्येश्वर' इत्येण् ।
महात्मना उदारमनसा श्वः आगामेति । दिवमे । भविता भावी इति श्रुतः ।

(९) श्रुत्वेति । एतत्स्वयं परवृत्तम् । शतयोजनयायिभिः शत योजनानि
यावु गन्तुं शीलं येषां तथाभूतैः । यातेस्ताच्छ्रील्लिको णिनिः । युक् च ।
प्रत्यहं योजनशतातिक्रमणसमर्थ इत्यर्थः ।

(१०) अथेति । अथ अनन्तरं कथ्यतामित्यर्थः । वः युष्माकं त्रयाणां
मध्ये यस्तृतीयः त्रयाणां पूरणः । पुनरिति किंचेत्यर्थः । कस्य स्वाम्यसकन्धे
पथी । किंस्वामिकः कस्य दास इत्यर्थः । एयमुत्तरायापि इदं कर्म सारथ्य-
रूपं त्वयि समाहितं निहितं त्वदायत्तं कृतमित्यर्थः ।

(११) तृतीयः क इति प्रश्नमुत्तरयति पुण्येति । वै पादपूरणे । विश्रुतः

१ एव (क. च.) २ अन्ववैक्षण (क) अभ्युदैक्षण (च.)

स नले विदुते भद्रे भाङ्गासुरिमुपास्थितः ॥ ११

अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः ।

अतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२

केशिन्बुवाच—

अथ जानाति वार्ण्यः क नु राजा नलो गतः ? ।

कथं च त्वयि वै तेन कथितं स्यात्तु बाहुक ? ॥ १३

बाहुक उवाच—

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य शुभकर्मणः ।

गतस्ततो यथाकामं नैव जानाति नैपधम् ॥ १४

न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ! ।

गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५

आत्मैव हि नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।

प्रथितः (प्रसिद्धः) । 'प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुता ।' इत्यमरः । विदुते अपगते सति । स एवायमस्मामु तृतीय इत्यर्थः ।

(१२) आत्मवृत्तमाह । अहमिति । अश्वकुशलः अश्वविद्यायां चतुरः । सूतत्वे साराधिकर्माणि । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वा कर्माणि त्व । प्रातिष्ठितः प्रतिष्ठां प्राप्तः । सुदृढं मे सारथ्यकौशलमित्यर्थः । सारथ्ये साराधिकर्माणि भोजने पाककर्मणि च । भोजनशब्दश्च पाके लाक्षणिकः । स्वय आत्मना स्वेच्छयेत्यर्थः । वृतः अङ्गीकृतः ।

(१३) अथेति । अथशब्दोऽत्र प्रश्नार्थः । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-कात्स्न्येणैवथो अथ ।' इत्यमरः । नलो गतः । इतीति शेषः जानाति किम् । कथमेतन्मया वक्तव्यमिति चेत्तत्राह । कथं चेति कथं च कथमपि केनापि प्रकारेणेत्यर्थः । त्वयि त्वत्समीपे एतेन कथितं स्यात् । या तेनेत्यादिपाठस्तु नातिपाद्यः ।

(१४) इहेति । पुत्रौ पुत्र च पुत्री च । एकशेषः । 'पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ।' इत्यमरः । इहैव अस्मिन्नेव कुण्डिननगरे । यथाकामं स्वेच्छा-नुसारेण न तु नलमनुसृत्येति भावः । एष च नलचरिताविज्ञाने हेतुः ।

(१५) न केवल वार्ण्यः परोऽपि कोऽपि नैव वेदेत्याह । नेति यशस्विनि प्रशस्तयशःशालिनि । प्राशस्त्ये मनुष्यः । कथं न वेत्तीत्याह गूढ इति । नष्टरूपः नष्ट तिरोहित रूपमाकारो यस्य तथाभूतः । अत एव च गूढः अविशेष्यः सन् चरति । नष्टरूप इति यत्र दमयन्त्या नलत्वसंदेहस्ततः पूर्वरूपादर्शनादेव केवल तन्निवृत्तिर्मा भवतीति सूचयन्नात्मनो नलत्वमभि-व्यञ्जयति । चरतीति च नायमत्यन्त निनष्ट इति द्योत्यते ।

(१६) तर्हि सर्वथा नैवाय विशेष इति चेत्तेत्याह । आत्मेति ।

१ भागसरिम् (क) भाङ्गासुरिम् (च) २ प्रियदर्शनी (क) शुभलक्षणौ (च) ३ तु (क)

तत्सर्वं कथितं चैव विकारं तस्य चैव तम् ॥ ३१
इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
केशिनीवास्ये चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

इदंश्च उवाच--

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ केशिनि ! भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २
यदा च किञ्चित्कुर्यात्स कारणं तत्र भाविनी ! ।
तत्र संचेष्टमानस्य लक्षयन्ती विचेष्टितम् ॥ ३
न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि ! ।
याचते न जलं देयं सर्वथा त्वरमाणया ॥ ४

मिति नपुसके भावे क्तः । त स्वेनानुभूत तस्य विकार दुःखादिरूपम् ।
दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्यां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) दमयन्तीति । भृश अत्यन्त शोकपरायणा भर्तुःस्थित्यन्तरसंभा-
वनेन दुःखानुभवपरायणा तं बाहुक नल शङ्कमाना सभावयन्ती ।

(२) गच्छेति । भूयः पुनरपि बाहुके बाहुकविषये परीक्षां कुरु ।
परीक्षणप्रकारमाह अब्रुवाणेति । अब्रुवाणा समीपस्था समीपवर्तिनी सती
अस्य चरितानि आचरणानि लक्ष्य पश्य ।

(३) यदेति । हे भाविनि प्रेमशालिनि केशिनि यदा च स किञ्चित्
किमपि कारणं क्रियाम् । कारणमेव कारण स्वार्थेऽण् । करण च क्रिया । तदा
तत्र क्रियायां विषये चेष्टमानस्य प्रयतमानस्य विचेष्टित व्यापार लक्षयन्ती
पश्यन्ती भवेति शेषः । सलक्ष्येया इति पाठः प्रामादिक आपत्त्वाद्वा साधुः ।

(४) नेति । प्रतिबन्धेन प्रतिबन्धात् । द्वेता तृतीया । दानस्य मया
प्रतिषेद्धत्वादित्यर्थः । अस्य अस्मै । शोपे पठ्यी । अग्निरपि न देयः । नलः
किल स्वयंवरसमये देवैः प्रदत्ताद्वरतः स्वयमेवाग्न्यादीनां विनिर्माणे समर्थ
इति तत्प्रतिबन्धे स एवाय न वेति शक्य निशातुमित्यग्न्यादिप्रदानप्रतिबन्धः ।
याचते प्रार्थयमानाय । याचतेः स्वरितेत्वात्परस्मैपदे लटः शता । सर्वथा
केनापि प्रकारेण ।

१ केशिन्यास्तद्वचः श्रुत्वा दमयन्ती विशापते (क) २ मन्थय (क)

३ सकृच्छा (क)

एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
 निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ॥ ५
 यच्चान्यदपि पश्येथास्तत्तत्त्वयं त्वया मम ।
 दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ॥ ६
 निशाम्याथ ह्यशस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ।
 सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥
 निमित्तं यत्तया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ॥ ७

केशिन्युवाच—

दृढं शुच्युपचारोसौ न मया मानुषः कश्चित् ।
 दृष्टपूर्वः श्रुतो वाऽपि दमयन्ति तथाविधः ॥
 ह्रस्वमासाद्य तु द्वारं नासौ विनमते कश्चित् ॥ ८
 त तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।

(५) एतादिति । समीक्ष्य दृष्ट्वा । बाहुके दैवमानुष दैव देवसम्बन्धि दिव्यमित्यर्थः तच्च मानुष मनुष्यसम्बन्धि च अलौकिक च लौकिक चेत्यर्थः । ' सर्वो ब्रह्मो विभापयैकवद्भवती ' त्येकवद्भावः । यत् निमित्तं लक्षणं तस्या दृष्ट तन्मे निवेदय । ' निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ' इति मेदिनी ।

(६) यदिति । पश्येथाः पश्ये । दृशेर्लिङ् आर्पमात्मनेपदम् । मम मम, शेषे घटी । आख्येय कथनीयम् ।

(७) निशाम्येति । अथ गमनानन्तरं ह्यशस्य अशशास्त्रशस्य बाहुकस्य लिङ्गानि लक्षणानि निशाम्य दृष्ट्वा । शमोदर्शनं इत्युत्तेर्दर्शने मित्राभावात्त ह्रस्वः । ' ईक्षणं तु निशामनम् । ' इति हैमः । यथावृत्तं वृत्तं घटितमनतिक्रम्य घटनानुसारेणेत्यर्थः ।

(८) दृढमिति । असौ बाहुकः दृढं अत्यन्तं शुच्युपचारः । शुचिः उपचार आचारो यस्य तथाभूतः । उपाहोः समानार्थत्वात् । ' गाढबाढदृढानि च ' इत्यस्यन्तपर्यायेष्वमरः । अस्तीति शेषः । मया तथाविधो नलसदृशः मानुषः कश्चित् कुत्रापि न दृष्टपूर्वः पूर्वं न दृष्टः नापि वा श्रुतः । अश्रुतदृष्टपूर्वत्वसाधकानि लक्षणान्याह । असौ ह्रस्व अनुसृत सञ्चार प्रवेशद्वारम् । सचरन्त्यनेनेति कारणे षन् बाहुलकात् । आसाद्य प्राप्य । अवनमनस्यावश्यकत्वे सत्यपीति भावः । न विनमते नावनमति । आर्पमात्मनेपदम् । ' आसाद्य तु द्वारमिति पाठस्त्वद्भिद्यत्वात्साधुतमः । उत्तरत्र पुनस्तत्तु दृष्ट्वेत्येव पाठ आग्रह्यरुः । सचारो द्वारमिति नीलकण्ठः ।

(९) तमिति । तु किन्तु त सचार दृष्ट्वा यथाऽसङ्गं असङ्गं अनिरोध अतिक्रम्य न भरति तथा अप्रतिबन्ध यथा तथेत्यर्थः । अस्ति च निरोधार्थः सद्गशब्दः । ' सद्गो मूत्रपुरीषयोः ' इत्यादिष्वायुर्वेदवचनेषु

१ दिव्य (क. च.) २ दृढं शुच्युपचारोऽसौ (क) दृढं शुच्युपचारोऽसौ, (च)

संकटेऽप्यस्य सुमहान्विवरो जायतेऽधिकः ॥ ९
 ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनकेशः ।
 प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवम् ॥ १०
 तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः ।
 ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा मवाभवंस्ततः ॥ ११
 ततः प्रक्षालनं कृत्वा समाधिश्रित्य बाहुकः ।
 तृणमुष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ १२
 अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताऽहमिहागता ॥ १३
 अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
 यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दह्यते शुभे ॥ १४
 छन्देन चोदकं तस्य बहून्नावर्जितं द्रुतम् ।

तथाविधार्थदर्शनात् । त नलमित्यर्थस्तु न साधुः । तुकारस्यास्यमद्गप्रस-
 द्गात् । उत्सर्पति उन्नत एव गच्छतीत्यर्थः । द्वारस्याल्पत्वे कथं गमनसंभव
 इत्यत्राह सङ्कट इति । संकटे अल्पावकाशे सचारे सत्यपि । 'संकटं ना तु
 संचाध' इत्यमरः । 'द्वयमेतदल्पावकाशे वर्त्मादाविति महेश्वरः । अस्य
 अल्पावकाशस्य द्वारस्य विवरः अधिकः सुमहान् जायते । नलप्रवेशार्थ-
 मत्यन्तमभिवर्धत इत्यर्थः ।

(१०) ऋतुपर्णस्येति । ऋतुपर्णस्य अपांय कृते राज्ञा भीमेन अनेकशः
 अनेकप्रकारमित्यर्थः । भोजनीय भोजनाहं वस्तुजातं च किंच पाशव पशु-
 सरान्धि मांस च तत्र नलाधिष्ठितप्रेदेशे प्रेषितम् ।

(११) तस्येति । तस्य मांसस्य प्रक्षालनार्थाय प्रक्षालनार्थम् ।
 'निमित्तपर्यायप्रयोगे सरांसा प्रायो दर्शन' इति चतुर्थी । उपकल्पिताः समीप-
 मानीताः । 'साम्रामिक मे रथमुपकल्पय' इति येनी । कुम्भा घटाः । अ-
 वेक्षिता दृष्टमात्रा एव पूर्णा अभवन् ।

(१२) तत् इति । समाधिश्रित्य पावनार्थं तुल्यमानस्याप्य । समाधिपूर्वको
 हि श्रयतिरेतदर्थे तृणमुष्टिं तृणानां मुष्टिं मुष्टिरिति तृणमित्यर्थः । परिमाण-
 मात्रे प्रथमा । सवितुः सूर्यस्य सनुत इति शेषः । समादधत् धारयामास ।

(१३) अथेति । तत्र तृणमुष्टौ सहसा गुणपत् । हव्यवाहनः हव्य
 हवनीय वस्तु यादयति प्रापयति तास्मा देवता इति तथाभूतोऽग्निः । अ-
 द्भुततमं अत्यन्तमाश्चर्यदेउ तत् अग्नेः प्रज्वलनम् । विस्मिता आश्चर्यं प्राप्ता ।

(१४) अन्वादेति । आश्चर्ये आश्चर्यदेतुः । यादिति स्वरूपनिर्देशे । असौ
 नलः अग्निं स्पृश्यापि न दह्यते न दाहयिष्यो भवति । कर्मकर्तारि रुद्धः ।

(१५) छन्देनेति । च किंच उदकं तस्य छन्देन अभिप्रायमात्रेण
 आयत्नितं उमात्तं उमादः सदित्यर्थः । 'इति कल्पशामयज्येति' इति

अतीव चान्यसुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
 यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
 मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ॥ १६
 भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति हि
 एतान्यद्भुतालङ्घानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७

शृहदश्च उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
 अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ १८
 सा शङ्कमाना भर्तारं बाहुकं पुनरिङ्गितैः ।
 केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदन्ती पुनरब्रवीत् ॥ १९
 पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।

महानसाच्छ्रुतं मांसमानयस्वेह भाविनि ! ॥ २०

शाकुन्तलम् । ' छन्दोऽभिप्राय आकृतम् ' इति हैमः । ' छन्दशब्दोऽ'
 दन्तो देववत् ' इति तद्विष्णुनी । अतीव अत्यन्तं सुमहत् ।

(१६) यदिति । यदित्याश्चर्यस्य स्वरूपनिर्देशे । उपादाय गृहीत्वा ।
 ममृदे मृदितवान् । आर्पमात्मनेपदम् । मृद क्षोद इत्यसौ लिट् । तेन नलेन पा-
 णिभ्यां करणभूताभ्याम् । मृद्यमानानि पुष्पाणि कर्तृभूतानि । उत्तरेणास्य संवन्धः-

(१७) भूय इति । भूय एव पुनरपि भूयिष्ठमेव यथा तथेति वा ।
 सुगन्धीनि शोभनो गन्धो येषां तथाभूतानि । ' गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः ॥
 इतीत् । हृषितानि विकसितानि । इत्येतत् न अन्यथेति पूर्वेण संवन्धः ।
 अद्भुतालङ्घानि अद्भुताति लक्षणानि ।

(१८) दमयन्तीति । चेष्टित चेष्टा व्यापारम् । कर्मचेष्टाभिसूचितं कर्मणां
 आग्नेप्रज्वलनादीनां सवन्धिनीभिश्चेष्टाभिर्व्यापारैः सूचितम् ।

(१९) सेति । इङ्गितैः चेष्टाभिर्ज्ञापकहेतुभूताभिः बाहुक भर्तारं पतिं
 नलं शङ्कमाना संभावयन्ती । इङ्गित चेष्टेति कल्पद्रुमः । रुदन्ती रुदती पत्युरन-
 नुरूपदशानुभवेन दुःखितत्वादिति भावः । श्लक्ष्णया मनोहरया सौम्यया वा ।

(२०) वचनमाह पुनरिति । बाहुकस्य प्रमत्तस्य अनवधानवतः सतः ।
 ' प्रमत्तेऽपि न पश्यता, ' इत्यमरः । ' उपसंस्कृतं संस्कारतन्त्रं ' प्रपिताम् । श्रुते,
 पक्कम् । ' आ पाक ' इत्यत आदादिकाग्निष्टायां ' श्रुतं पाक ' इति
 निपातनाद्रूपम् । अत्र पुनरसावार्थः प्रयोगः । ' क्षीरहविषो ' रिति वार्तिकेन
 क्षीरहविषोरिवैतन्निपातनात् । महानसात् पाकस्यानात् । महच्च तदनश्च
 महानसम् । ' अनोऽश्माय ' इत्यादिना टच् । अनःशब्दोऽत्रोपकरणवचनो
 छल्लग्न्या । महानस च महदुपकरणं भवति । तदेकमूलत्वाद्देहयात्रायाः ।
 ' रसप्रसां तु पाकस्थानमहानसे ' इत्यमरः ।

१ एतान्यद्भुतलङ्घानि दृष्ट्वाहं मृगविरिम्ना । चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य
 समीपतः । (क) २ नलं बाहुकस्त्रिणम् (क च,)

सा गत्वा बाहुकस्याग्रे तन्मांसमपकृत्य च ।
 अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात्प्रियकारिणी ॥ २१
 दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुतन्दन ।
 सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ॥ २२
 प्राश्य मत्वा नलं सूर्तं प्राकोशदृशदुःखिता ।
 वैकुण्ठ्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः । २३
 मिथुनं प्रेपयामास केशिन्या सह भारत ।
 इन्द्रसेनां सह अत्रा समभिज्ञाय बाहुकः ॥ २४
 अभिप्लुत्य तदा राजा परिवज्याङ्गमानयत् ।
 बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ॥ २५

(२१) सेति । बाहुकस्याग्रे गत्वा । बाहुके व्यग्र इति पाठस्तु साधीयान् ।
 व्यग्रे कार्यान्तरव्यासक्त इत्यर्थः । अपकृत्य अपहृत्येत्यर्थः ।

(२२) दमयन्त्या इति । सेत्यर्धमुत्तरान्वापि । बहुशोऽनेकवारं नन-
 सिद्धस्य नलेन निष्पादितस्य । सिध्यतिरप्रान्तर्मदितण्यर्थः । उचिता योभ्यां ।
 नलसाधितं मांसमक्षितवतीत्यर्थः । उचितेत्यप्राशितेति पाठस्तु साधुतमः ।
 तत्र च अभातेः कर्तरि क्तः । मांसस्येति च शेषे पठ्यते । मांसमित्यर्थः ।

(२३) प्राश्येति । प्राश्य भक्षयित्वा । प्रपूर्वको ह्यभातिः पान इयं
 भक्षणेऽपि सदृशः श्रुतिषु । यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमपाण्डे घृतामप्रभे
 दशमानुषाके 'अनभेयमेव । तत्रेयं प्राशितं नेत्राप्राशितम् ।' इति । सूर्यं
 बाहुकः नलं मत्वा अन्नरसपरिचयाभिधायेत्यर्थः । प्राशितत्वात् अत्यन्तमरोदीर्ण-
 नदस्यासदृशदशानुमयायस्योक्तमिति भावः । यैत्र्यं चित्रयना (व्याघ्रलीलाभा-
 यम्) । आत्ममात्रस्यैवैकश्रुतेर्यनिमित्तेषु बाहुकस्य नलस्ये तस्य विरूपत्वादिना
 परैर्नैकत्वेनाभिराहुमशयतया पतित्वेन स्पर्शरूपानुभवाभ्यामुल्लाभायः । ततः
 मुखं प्रक्षाल्य प्रेपयामासेत्युत्तरेण संबन्धः ।

(२४) मिथुनमिति । मिथुनं वन्द्या च पुत्रधेयेतद्दत्तयन् । प्रेपया-
 मास बाहुकरय सखाय इत्यर्थात् । एतद्य प्रेपय बाहुकररीक्षार्थम् । यदि
 ह्येव नम एव स्यात्तदा पुत्रय-सत्त्वेन स्यादुल्लाभियेनेति । भ्रात्रा हन्त्रकेनेन
 च हन्त्रकेना नामागतः पुत्रीम् समभिज्ञाय सम्पृच्छन्नासा अर्धमेतदुभयमश्रुति ।

(२५) अभिप्लुत्य वेति । अभिप्लुत्य सप्रेम सम्प्रेम गत्वा । प्लुत्यतश्चिह्नोऽ-
 भिप्लुत्य सप्रेम इत्यर्थः । प्लुत्य च । परिप्लुत्य तौ समाभिज्ञाय अर्धकं आत्मन
 दातव्यं ज्ञानयत् । बाहुक इत्यर्थेन तस्यार्थः । गुणगुणोऽपि देवकुमारस्युप-
 सेतेश्चिह्नोऽभिज्ञासादिति भावः । गुनौ गुणं च गुणं च । 'पुमान् विभे'
 (वेदशेषः । आत्मा च मानः ।

भृशं दुःखपरीतात्मा सुस्वरं प्ररुद ह ।
 नैपधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ॥ २६
 उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ।
 इदं च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ २७
 ततो दृष्ट्वैव सहसा वाष्पमुत्सृष्टवानहम् ।
 बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
 वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोस्तु ते ॥ २८
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 नलकन्यापुत्रदर्शने पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

(२६) भृशमिति । भृश अत्यन्त दुःखपरीतात्मा दुःखेन व्याप्तमनाः
 सन् सुस्वर सुतरां आत्यन्तिकः स्वरः शब्दो यस्मिंस्तद्यथा तथा । उच्चैस्तम-
 मित्यर्थः । सस्वरामिति पाठस्तु साधुः । विकार पुत्रवात्सल्यजन्य मनसोऽन्य-
 थाभावम् । असकृत् अनेकवार दर्शयित्वा ।

(२७) उत्सृज्येति । सहसा युगपत् उत्सृज्य त्यक्त्वा । पुत्रसदर्शन-
 जन्येन हर्षातिरेकेण विस्मृतस्यात्मनोऽवस्थान्तरस्य पुनः सस्मरणादिति भावः ।
 अब्रवीत् आत्मानं प्रच्छादयितुमिति भावः । इदमिति । इदं मिथुनं कन्याः
 पुत्रयोर्युग्मं मम पुत्रयोः कन्यापुत्रयोः सदृशं तुल्यम् ।

(२७) तत इति । ततः तस्मात् दृष्ट्वैव दर्शनसमनन्तरमेव । साद-
 र्येनात्मपुत्रस्मरणादिति भावः । उत्सृष्टवान् मुक्तवान् । बहुशः अनेकवार
 संपतन्तीमागच्छन्तीं त्वां जनो दोषतः दोषरूपेण शङ्केत सभावयेत् । पाप-
 मेव त्वया सम मे सवन्धमाकलयेदित्यर्थः । ननु भोः कुत एव प्रथित-
 चारित्रे त्वयि शङ्कायसर इति चेत्तत्राह । वयमिति । देशातिथयो देशस्य
 प्राधुणिकाः । वैदेशिकाः कियतेचिदेव कालायात्रोपरिहितास्तेन नास्त्यस्माकमत्र
 चारित्र्याविज्ञानमिति भावः । शङ्कन्ते हि देशान्तरे सुप्रथितचारित्र्यमपि
 धार्मिकप्रवरमपि च सदोदर्यापि यवीयस्या सह वसन्त यान्त सलपन्तमपि
 वाऽन्यथैव पण्डितम्मन्या अकारणमत्सरिणो दृष्टिविकला इव विवेकविद्वेषिण
 इव च लोका इति नात्र ते बहुशः संपतनं युक्तमिति भावः । नमोऽस्तु त
 इति । वन्दनीयासि तत्क्षम्यतामिदं वचनमिति भावः । यथामुखमिति
 पाठः सुगमः ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालशोधिन्या पञ्चसप्ततोऽध्यायः ।

भृशं दुःखपरीतात्मा सुस्वरं प्ररुरोद ह ।
 नैपथो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ॥ २६
 उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ।
 इदं च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ २७
 ततो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ।
 बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
 वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोस्तु ते ॥ २८
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 नलकन्यापुत्रदर्शने पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

(२६) भृशमिति । भृश अत्यन्त दुःखपरीतात्मा दुःखेन व्याप्तमनाः
 सन् सुस्वर सुतरा आत्यन्तिक, स्वरः शब्दो यस्मिंस्तद्यथा तथा । उच्चैस्तम-
 मित्यर्थः । सस्वरमिति पाठस्तु साधु । विकार पुत्रवात्सल्यजन्य मनसोऽन्य-
 याभावम् । असकृत् अनेकवार दर्शयित्वा ।

(२७) उत्सृज्येति । सहसा युगपत् उत्सृज्य त्यक्त्वा । पुत्रसदर्शन-
 जन्येन हर्षातिरेकेण विस्मृतस्यात्मनोऽवस्थान्तरस्य पुनः सस्मरणादिति भावः ।
 अब्रवीत् आत्मानं प्रच्छादयितुमिति भावः । इदमिति । इदं मिथुनं कन्या,
 पुत्रयोर्युग्मं मम पुत्रयोः कन्यापुत्रयोः सदृशं तुल्यम् ।

(२७) तत इति । ततः तस्मात् दृष्ट्वैव दर्शनसमनन्तरमेव । सादृ-
 ष्येनात्मपुत्रस्मरणादिति भावः । उत्सृष्टवान् मुक्तवान् । बहुशः अनेकवार
 संपतन्तीमागच्छन्तीं त्वां जनो दोषतः दोषरूपेण शङ्केत सभाषयेत् । पाप-
 मेव त्वया सम मे संबन्धमाकलयेदित्यर्थः । ननु भोः कुत एव प्रथित-
 चारित्रे त्वयि शङ्कायसर इति चेत्तत्राह । वयमिति । देशातिथयो देशस्य
 प्राधुण्येकाः । वैदेशिकाः कियतेचिदेव कालायाधोपस्थितास्तेन नास्तस्माकमत्र
 चारित्र्यप्रशानामिति भावः । शङ्कन्ते हि देशान्तरे सुप्रथितचारित्र्यमपि
 धार्मिकप्रवरमपि च सहोदर्यापि यवीयस्या सह वसन्त यान्त सलपन्तमपि
 याऽन्यथैव पण्डितम्मन्या अकारणमत्सरिणो दृष्टिविकला इव विवेकविद्वेषिण
 इव च लोका इति नात्र ते बहुशः संपतनं युक्तमिति भावः । नमोऽस्तु त
 इति । चन्दनीयासि तत्ताम्पतामिदं वचनामिति भावः । यथासुखमिति
 पाठः सुगमः ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालशोधिन्या पञ्चसप्ततोऽध्यायः ।

पदसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमत ।
 आगत्य केशिनी सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
 दमयन्ती ततो भूय प्रेपयामास केशिनीम् ।
 मातु सकाशं तु खार्ता नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ २
 परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
 रूपे मे संशयस्त्वैक स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
 स वा प्रवेदयता मातर्मा वाऽनुज्ञातुमर्हसि ।
 विदित वाऽथवाऽज्ञात पितुर्मे सविधीयताम् ॥ ४
 एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
 दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिव ॥ ५

(१) सर्वमिति । विकार वात्सल्यजन्य मनसोऽन्यथाभावम् । केशिनी सर्वमित्यत्र क्षिप्रमिति पाठ साधु । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः । सर्वं निवेदनीयमिति वा ।

(२) दमयन्तीति । मातुरनुज्ञाधिगमार्थं केशिन्या प्रेषणम् । विना हि गुरुजाभ्यनुज्ञा न न्याय्यमेवमुपसर्पणमिति । प्रेपयामास किमपि सार्धं स्येति शेषः ।

(३) सदेशमाह । परीक्षित इति । मे मया बहुश अनेके प्रकारे । कुत इत्याह नलशङ्कयेति । ऐतौ तृतीया । नलसभायनया तस्य नलत्वेन सम्भितत्वादीत भावः । ततः किमित्याह रूप इति । मे मम एक केवल रूपे रूपविषये सशयः । तस्मादिति शेषः स्वयं वेदितुं शातुं परमार्थमित्यर्थात् । इच्छामि ।

(४) तदत्र किंवा मया विधीयतामिति चेत्तत्राह । स इति । युक्तं किलात्र पितरमप्यनुज्ञार्पायतुमित्यभिप्रेत्याह विदितमिति । मे पितुः विदितं यथा तथा । प्राधान्येनामीष्टत्वात्प्रथममित्यवचनम् । अज्ञातं अविदितं यथा तथा वा अत्र तु भवदिच्छैव प्रमाणमिति भावः । सविधीयता कर्मदे प्रियताम् । स्वयेति शेषः ।

(५) एवमिति । उक्ता सदेशद्वारा प्रार्थितेत्यर्थः । देवी राज्ञी दमयन्त्या जननी । भीम अब्रवीत् उक्ताती दमयन्त्युक्तमर्थमित्यर्थात् । स पार्थिवो भीमः । अन्वजानात् अनुज्ञातवान् ।

सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
 नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
 तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
 आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूव श्रुपरिप्लुतः ॥ ७
 तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
 तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ८
 ततः कापायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
 दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९

(६) सेति सा दमयन्ती तस्या दमयन्त्या यत्र प्रतिश्रयो वासः तत्रेति सङ्गृह्यते । प्रवेशयामास आनाययामास । अत्र मध्ये श्लोकश्चतुष्टयमाधिकं कपुस्तके नात्यन्तमावश्यक स्पष्टार्थे च । इतः परं तु विनिवेद्यमान उत्तरार्धे प्रवेशयामासेति पदं कर्तृपदसापेक्षं ह्रिद्यतीवेति द्रष्टव्यं धीमद्भिः ।

(७) तामिति । स्मेति पादपूरणे । तां विरहावस्थामनुभवन्तीं दमयन्तीं दृष्ट्वैव नलः शोकदुःखाभ्यां दृष्टवियोगानुचिन्तनेन दुःखेन च आविष्टः कृतान्तःप्रवेशः । अन्तःप्रविश्येन्मत्ततामिव नीत इति भावः । आवेशो हि पिशाचादीनां भवती येन विस्मृतात्मभावः पुरुष उन्मत्तवद्भवति । तद्वन्मरणयोगादेव चान्यत्राप्याहूयैर्विषयैः प्रयुज्यते प्रायेण । दृष्टवियोगानुचिन्तनं शोक इति नागेशः । अश्रुपरिप्लुतः अश्रुभिर्व्यासः ।

(८) तामिति । तथा तेन प्रकारेण युक्तं सगतं तं दृष्ट्वा तीव्रशोकसमाविष्टा तीव्रेण आत्यन्तिकेन शोकेन समाविष्टा । ' तीव्रैकान्तनितान्तानी ' त्यतिशयपर्यायेष्वमरः । अत्र तु विशेष्यनिर्णोऽयम् ।

(९) तत इति । कापायवसना कापायेण रागेण रक्तं कापायं वसनं यस्यास्तथाभूता । ' तेन रक्तं रागात् ' इत्यण् । कापायश्च रागो नीलरक्तयोर्वर्णयोर्योगेन निश्चलः । तदाह भरतः ' नीलरक्तसमायोगात्कापायो नाम जायते ॥ ' इति (२१-६२) । विरहिणीभिर्धार्यमेतद्वसनमिति प्रतीयते । जटिला जटाः परस्परप्रथिताः केशाः सन्त्यस्यास्तथाभूताः । पिच्छादित्वा-दिलङ् । विरहिणीतां केशसङ्क्रान्तां ग्राह्यां जटिलाम् । मलपङ्क्तिनी मलमयगात्रे समुपचितस्य पद्मकोऽस्यस्या तथाभूता । विरहिण्या अङ्गमार्जनाभावादिति भावः ।

१ अतः परं ' तयोर्नियोगात्कीरव्यं केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ गच्छ केशिनि शीघ्रं त्वं बाहुकं पितासनाह । आनयस्व यथा माता त्वं तथा कुरु मे प्रियम् ॥ गत्वा तु केशिनी शीघ्रं बाहुकं वाक्यमब्रवीत् । मीमंश शासनात्मतागताहं विदि बाहुक । प्रविशतां राजवेदम इत्युक्तो भरतर्षभ । बाहुकस्तु चिरं भ्यात्वा केशिन्या सह भारत । प्रविशेद महाराहुर्दमयन्तीनिवेशनम् ॥ ' इत्यधिकं कपुस्तके ।

पदसप्ततितमोऽध्यायः ।

वृहदश्व उवाच—

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
 आगत्य केशिनी सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
 दमयन्ती ततो भूयः प्रेपयामास केशिनीम् ।
 मातुः सकाशं दुःखार्ता नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ २
 परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
 रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
 स वा प्रवेक्ष्यतां मातर्मा वाऽनुज्ञातुमर्हसि ।
 विदितं वाऽथवाऽज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
 एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीमसब्रवीत् ।
 दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ५

(१) सर्वमिति । विकार वात्सल्यजन्यं मनसोऽन्यथाभावम् । केशिनी सर्वमित्यत्र क्षिप्रमिति पाठः साधु । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः । सर्वं निवेदनीयमिति वा ।

(२) दमयन्तीति । मातुरनुशाधिगमार्थं केशिन्याः प्रेपणम् । विना हि गुरुजनाभ्यनुज्ञा न न्याय्यमेवमुपसर्पणमिति । प्रेपयामास किमपि सादिश्येति शेषः ।

(३) सदृशमाह । परीक्षित इति । मे मया बहुशः अनेकैः प्रकारैः । कुत इत्याह नलशङ्कयेति । हेतौ तृतीया । नलसभारनया तस्य नलत्वेन सभवितत्वादेति भावः । ततः किमित्याह रूप इति । मे मम एकः केवलः रूपे रूपविषये संशयः । तस्मादिति शेषः स्वयं वेदितुं ज्ञातुं परमार्थमित्यर्थात् । इच्छामि ।

(४) तदत्र किंवा मया विधीयतामिति चेत्तत्राह । स इति । युक्तं किलात्र पितरमप्यनुज्ञापयितुमित्यभिप्रेत्याह विदितमिति । मे पितुः विदितं यथा तथा । प्राधान्येनाभीष्टत्वात्प्रथममित्यवचनम् । अज्ञातं अविदितं यथा तथा वा अत्र तु भवदिच्छेयं प्रमाणमिति भावः । संविधीयतां कर्मोदं क्रियताम् त्वयेति शेषः ।

(५) एवमिति । उक्ता सदृशद्वारा प्रार्थितेत्यर्थः । देवी राज्ञी दमयन्त्या जननी । भीमं अब्रवीत् उच्चवती दमयन्त्युत्तमार्थमित्यर्थात् । स पार्थिवो भीमः । अन्वजानात् अनुगततान् ।

सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
 नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
 तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्ती नलो नृपः ।
 आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवश्चुपरिप्लुतः ॥ ७
 तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
 तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ८
 ततः कापायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
 दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९

(६) सेति सा दमयन्ती तस्या दमयन्त्या यत्र प्रतिश्रयो वासः तत्रेति सवध्यते । प्रवेशयामास आनाययामास । अत्रमध्ये श्लोकचतुष्टयमाधिक कपुस्तके नात्यन्तमावश्यक स्पष्टार्थे च । इतः परं तु विनिवेश्यमान उत्तरार्धे प्रवेशयामासेति पद कर्तृपदसापेक्षं क्लिश्यतीति द्रष्टव्यं धीमद्भिः ।

(७) तामिति । स्मेति पादपूर्णे । ता विरहावस्थामनुभवन्ती दमयन्ती दृष्ट्वैव नलः शोकदुःखाभ्यां दृष्टवियोगानुचिन्तनेन दुःखेन च आविष्टः कृतान्तःप्रवेशः । अन्तःप्रविश्योन्मत्ततामिव नीत इति भार । आवेशो हि पिशाचादीनां भवती येन विस्मृतात्मभावं पुरुष उन्मत्तवद्भवति । तद्विषयोपादेव चान्यत्राद्यापूर्वो विशति प्रयुज्यते प्रायेण । दृष्टवियोगानुचिन्तनं शोक इति नागेशः । अश्रुपरिप्लुतः अश्रुभिर्घातः ।

(८) तामिति । तथा तेन प्रकारेण युक्तं सगतं तं दृष्ट्वा तीव्रशोकसमाविष्टा तीव्रेण आत्यन्तिकेन शोकेन समाविष्टा । 'तीव्रैकान्तानितान्तानी' त्यतिशयपर्यायेष्वमरः । अत्र तु विशेष्यनिर्देश्यम् ।

(९) तत इति । कापायवसना कापायेण रागेण रक्तं कापायं वसनं यस्यास्तथाभूता । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण् । कापायश्च रागो नीलरक्तयोर्वर्णयोर्योगेन निध्नः । तदाह भरतः 'नीलरक्तसमायोगाः कापायो नाम जायते ॥' इति (२१-६२) । विरहिणीभिर्धार्यमेतद्वसनमिति प्रतीयते । जटिला जटाः परस्परप्रयिताः केशाः सन्त्यस्यास्तथाभूताः । पिच्छादित्यादिलच् । विरहिणीनां केशस्पर्शकारमाना जटिलत्वम् । मलपङ्क्तिनी मलस्य गात्रे समुपचितस्य पङ्क्तोऽस्यस्या तथाभूता । विरहिण्या अहमार्जनाभावादिति भावः ।

१ अतः परं 'तयोर्नियोगात्कौरव्य केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ गच्छ केशिनि शीघ्रं त्वं बाहुकं पित्रासनात् । आनयस्व यथा माता त्वं तथा कुरु मे प्रियम् ॥ गत्वा तु केशिनी शीघ्रं बाहुकं वानयमब्रवीत् । भीमस्य दासनात्प्रागतादं विदि बाहुक । प्रविश्य राजवंश इत्युक्तो भरतर्षभ । बाहुकस्तु चिरं ध्यात्वा केशिन्या सह भारत । प्रविवेश महाबाहू दमयन्तीनिवेशनम् ॥' इत्यधिकं कपुस्तके ।

पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाह्वृक ? ।
 सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ १०
 अनागसं प्रियां भार्या विजने श्रममोहिताम् ।
 अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ ११
 किं नु तस्य मया बाल्यादपराद्धं महीपतेः ।
 यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रयाऽर्दिताम् ॥ १२
 साक्षादेवानपाहाय वृतो यः स पुरा मया ।
 अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्त्वान्कथम् ? ॥ १३
 अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवनामप्रतस्तथा ।
 भविष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य क तद्रतम् ? ॥ १४

(१०) वाक्यमाह पूर्वमिति । धर्मज्ञो नाम धर्मज्ञतया प्रसिद्धो यः कोऽपि । विपिने अरण्ये ।

(११) अनागसमिति । अनागसं अनपराधां प्रियां प्रेमविपयीभूतां विजने निर्जनप्रदेशे श्रममोहिता श्रमेण मूर्छितां विसंश्रुतामिवापन्नामित्यर्थः । स्त्रियमित्यनुपज्यते । पुण्यश्लोकं पवित्रयशसमित्युपालम्भोक्तिः । नलं ऋते विना । ' ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ' इति द्वितीया । विशेषतस्तु प्रपञ्चितं प्राक् । अनागसमित्यादिना त्यागस्यात्यन्तानर्हत्वं द्योत्यते ।

(१२) किंनिति । बाल्यात् बाल्यमारभ्य त्यग्लोपे पञ्चमी । तस्य महीपते राशो नलस्य किन्तु अपराद्धं को वापराधः कृतः । यः निद्रया अर्दितां पीडितां माम् । विपिने अरण्ये उत्सृज्य त्यक्त्वा गतः । विनैवापराधं त्यक्त्वास्मीति भावः ।

(१३) साक्षादिति । साक्षात् प्रत्यक्षमुपास्थितान् देवान् इन्द्रादीन् अपहाय त्यक्त्वा मया यो वृतः पतित्वेन स्वीकृतः । एतेन प्रणयातिशयो द्योत्यते । सः अनुव्रतां अनु आत्मनः सहस्रं वृतं नियमो यस्यास्तथाभूता सुखदुःखसविभागिनिमित्यर्थः । साभिकाम् अभिकामेन पतिसान्निध्याभिलाषेण सह वर्तमानाम् । पुत्रिणीं पुत्रवतीम् । एतदपि त्यागानर्हत्वं द्योत्यति ।

(१४) अग्नौ पतित्वेति । अग्नौ अग्निसमीपे । देवानां इन्द्रादीनां अग्रतः पाणिं गृहीत्वा परिणयं कृत्वा भविष्यामि इति अनुस्मरणाय वाक्यैकदेशस्यैव प्रयोगः तच्च वाक्यं ' यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते । तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतदद्वयीमि ते ॥ ' इति (५७-३२) सत्यं यथातथा प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां कृत्वा वर्तमानस्येति शेषः । तत्प्रतिज्ञातं त्वयि भविष्यामीति क्व गतम् । अहो सत्यप्रतिज्ञतां पुण्यश्लोकस्येति भावः । पाठान्तरं सुगमम् । नातिमनोरमञ्च ।

१ अभिमता (क) २ पाणिगृहीता च हंसानां वचने स्थिताम् (क) पाणिं गृहीत्वा तु हंसानां वचनात्तथा (च) ३ भविष्यामि (क. च.) ४ इतः परं ' इह दृश्यते उगाच ' इत्यधिकं कपुस्तके ॥

दमयन्त्या द्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिदम ।
 शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुरं प्रास्वद्वहु ॥ १५
 अतीव कृष्णशाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
 परिस्रवन्नलो राजा शोकार्तामिदमब्रवीत् ॥ १६
 मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
 कलिना तत्कृतं भीरु ! यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १७
 यत्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः पुरा ।
 वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशम् ॥ १८
 स मन्थरीरे त्वच्छापादह्यमानोऽवसत्कालिः ।

(१५) दमयन्त्या इति । हे अरिन्दम शत्रुशमन राजन्मुषिष्ठिर ! एत-
 त्सर्वं द्रुवन्त्या दमयन्त्या नेत्राभ्यां असुरं सुखं सुखहेतुः शीतलमित्यर्थः न
 भवति तथा उष्णमित्यर्थः । प्रास्वद्वत् प्रकर्षेणागलत् ।

(१६) अतीवेति । कृष्णशाराभ्यां कृष्णे तारकाया कृष्णवर्णे तत एव
 च शारे शबले च । ' शारः स्याच्छबले पुंसि वाच्यालिङ्गः समीरणे । ' इति
 मेदिनी । शबलश्च श्वेतकृष्णो वर्णः । तारकाया कृष्णत्वात्तदितरञ्च च नीलेन्द्री-
 यरकल्पतया श्वेतकृष्णत्वेन कर्तुंस्वादृशोः कृष्णशारत्वम् । कृष्णताराभ्या-
 मिति पाठस्तु साधुः । रक्तान्ताभ्यां रक्तौ अन्तौ प्रान्तभागा ययोस्तथाभूताभ्याम्
 नेत्राभ्यामित्यनुपपद्यते । परिस्रवत् विगलत् तज्जलं दृष्ट्वेति शेषः । राजा नलः
 शोकार्तां शोकेनार्तं पीडितं यथा तथा । शोकादविस्पष्टाक्षरमित्यर्थः । अतः
 परं ' नलोऽहं विपुलश्रोणि त्वामुत्सृज्य यतो गतः । आविष्टः कलिना भद्रे
 तेन मोहवशं गतः ॥ ' इत्यधिकं कपुस्तके । आवश्यकं चैतत् । आत्मप्रकाश-
 नमन्तरा वृत्तान्तरनिवेदनस्यानर्हत्वात् । अत्र च हे विपुलश्रोणि अहं नलः
 हे भद्रे (अहं) यतः कलिना आविष्टः तेन (तस्मात्) मोहवशं गतः
 सन् त्वामुत्सृज्य गतः इति सन्धः ।

(१७) त्वत्परित्यागे तु कलिरेव हेतुरित्याह ममेति । हे भीरु भयशीले
 मुन्दरीत्यर्थः ।

(१८-१९) यदिति । युग्मकमेतत् । यत् यस्मात् धर्मकृच्छ्रे धर्मस्य
 पतिपरिचर्यारूपस्य पतिव्रताधर्मस्य कृच्छ्रे व्यसने विलोपसमये मद्वियोग
 इत्यर्थः । शापेन ' यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैषधः । तस्य
 भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमभ्याधिकं भवेत् । ' (अ. ६३ प-१६) इत्येव
 रूपेण अभिहतः प्रहृतः । मा शोचन्त्या शोकाविषयीकुर्वन्त्या । तस्मादिति
 शेषः । सकालिः त्वच्छापादह्यमानो दाहविषयत्वमापद्यमानः सन् । सततं त्वच्छा-
 पदग्धः सः अग्नौ आहितः स्थापितः अग्निरिव मन्थरीरे अवसादिति सवधः ।

१ शोकार्ता इदं (क. च.) शोकार्तामिदं (न. म.) २ अतः परं ' नलोऽहं
 विपुलश्रोणि त्वामुत्सृज्य यतो गतः । आविष्टः कलिना भद्रे तेन मोहवशं गतः ॥ ,
 इत्यधिकं कपुस्तके ।

त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्रावग्निरिवाहितः ॥ १९
मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
दुःखस्यान्तेन चानेन भावितव्यं हि नौ शुभे ॥ २०
विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ २१
कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ २२
दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्वा नृपतिशासनात् ।
भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २३
स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपामिमात्मनः ।
श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गासुरिरुपस्थितः ॥ २४

भेन्नवाक्यत्वाद्दग्ध इति न पौनरुक्त्यम् । दुःखैस्तप्यमानत्वाच्छरीरस्याग्निव
शापेन दह्यमानत्वाच्च कलेरिति युक्तं सादृश्यम् ।

(२०) ममेति । व्यवसायेन उद्यमेन निश्चयेन वा तपसा च निर्जितः
पराजितः आसीदिति शेषः । कथमेतत्संवृत्तमित्याह दुःखस्येति । द्वियतः
हे शुभे कल्याणि अनेन सप्रत्यनुभूयमानेन नौ आवयोः दुःखस्यान्तेन भवि-
तव्यं तस्मादेव स निर्जितोभूदिति भावः । अत्रापि किलावयोर्दुःखस्या-
न्तेन भाव्यं, न चानिर्जिते कलौ स सनरतीति तपसा मे विनिर्जितोऽय-
मिति भावः ।

(२१) विमुच्येति । पापो नीचः कलिः मा विमुच्य त्यक्त्वा गतः ।
ततस्तदनन्तरम् । हे विपुलश्रोणि सुन्दरि । श्रोण्या द्वि विपुल्य सौन्दर्यलक्षण
प्राचाम् । तत एवोपवर्णितं कालिदासेन ' श्रोणीभारादलसगमने ' इति मेघ-
सदृशे । अहं त्वदर्थं त्वामपेक्षेत्यर्थः । द्वि यत मे मम प्रयोजन हेतुः ।

(२२) कथमिति । हे भीरु भयशालि सुन्दरीत्यर्थः । त्वं यथा त्वत्स
दृशीत्यर्थं नारी अनुरक्त अनुरागिण अनुवृत्त अनुकूलाचारमात्मसदृशव्रतं वा
भर्तारं उत्सृज्य अन्यं कर्हिचित् कस्मिन्नपि काले । ' अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्'
इति किमोर्हित्प्रत्ययः काले । कथं नु वरयेत् । नैतच्छ्रयसघटनामिति
भावः । यद्वा यथा त्वं तथा नारी या कापि वा स्त्री अनुरक्तमनुव्रतं च भर्ता-
रमुत्सृज्यान्यं कथं वरयेत् ? न कथंचिदपीत्यहो ते पातिव्रतीत्युपालम्भोऽयम् ।

(२३-२४) दूता इति । युगमकमेतत् । नृपशासनात् रागो भीमस्या-
देशात् दूताः कृत्वा पृथिवीं चरन्ति । तेभ्य इति शेषः । ' भैमी किल
तथा स्वैरवृत्ता स्वैरवच्छन्दानुसारी वृत्तं वर्तनं यस्यास्तथाभूता स्वैरिणीव
आत्मनः स्वस्य कामं अत्यन्तं अनुरूपं योग्यं इव द्वितीयं भर्तारं वरयिष्यति ।'
एव इति श्रुत्वैव भाङ्गासुरिः ऋतुपर्ण उपस्थितः, अत्र प्राप्तः ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।

प्राञ्जलिवेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २५

न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कितम् ।

मया हि देवानुत्सृज्य वृत्तस्त्वं निपधाधिप ॥ २६

तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।

वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २७

ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।

अभ्यगच्छत्कोशलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ २८

तेन वास्ये कृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहृते ।

उपायोऽयं मया दृष्टो नैपधानयने तव ॥ २९

(२५) दमयन्तीति । परिदेवित परिदेवन रुदितात्मक वचनमित्यर्थः । देव देवन इत्यतो नपुसके भावे क्तः । प्राञ्जलि यद्वाञ्जलि । क्षमापनायेति भावः । वेपमाना कम्पमाना । तत्र हेतुर्भीतेति । नलेनान्यथा शङ्कितमिति भीतिः ।

(२६) नेति । दोषेण दोषविशिष्टतेत्यर्थः । ननु वरान्तरखरणे प्रयतमानाया त्वयि कुतो नाशङ्क्यतामिति चेत्तत्राह मयेति । देवानुत्सृज्येति अनन्यथाभावी पारमार्थिकः प्रणयातिशयो द्योत्यते । तत्र मे पत्यन्तरखरणाभिलाष इति भावः ।

(२७) यद्येव तत्कुतो दूता परिभ्रमन्तीति चेत्तत्राह तथेति । अभिगमनार्थं समागमार्थम् । आभिगमनार्थमिति पाठस्तु साधु । आभिगमन च प्राप्तिः । सर्वतः सर्वत्र । आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसि । मम वाक्यानि गाथाभिः । छन्दोविशेषैः गायमाना गातु शील येषा तथाभूता । ताच्छील्ये चानश । 'अत्रानुक्त गाथे' ति पिङ्गलाचार्य । विवृत चैतत्केदारेण 'विपमाधरपाद या पादैरसम दशधर्मवत् । यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्पूर्वसूत्रिभिः प्रोक्तम् ॥ इति ' । सप्रति च श्लोकतयाऽऽख्यायमान छन्द एतस्यैव भेद इति दमयन्तीवचनप्रतिपादकानां श्लोकानां गाथात्वमिति द्रष्टव्यम् । दश दिशो गता इति सन्ध्य ।

(२८) तत इति । ततो ब्राह्मणगमनान्तर पर्णादो नाम विद्वान्ब्राह्मणः कोशलाया कोशलदेशराजधान्यामयोध्याया ऋतुपर्णनिवेशने अभ्यगच्छत् उपगतवान् ।

(२९) तेनेति । तेन पर्णादेन सम्यक् वाक्ये प्रश्नरूपे वचने कृत उक्ते सति तथा प्रतिवाक्ये प्रत्युत्तर आहृते समानीते सति । अयं स्वयंवरप्रख्यापनरूपः । मया तव आनयने आनयनविषय उपायो दृष्टः मनस्य साक्षात्कृतः अवधारित इति यावत् ।

त्वामृते नहि लोकेऽन्य एकाह्वा पृथिवीपते ।
 समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ ३०
 स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ।
 यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसाऽपि चराम्यहम् ॥ ३१
 अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
 एष मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३२
 तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।
 स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३३
 चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।

(३०) कथं स्वयंवरप्रख्यापनं मदानयन उपाय इति चेत्तत्राह त्वामिति । त्वामृते त्वां विना लोके अन्यः एकेन अह्ना अश्वैर्योजनशतं गन्तुं न समर्थः इति योजना । अतः परं 'तथापि मां महीपाल भजेता चरणौ तव' इत्यधिकं कपुस्तके । तथा तेन प्रकारेणापि स्वयंवरप्रख्यापनेनापि मां तव चरणौ भजेता सेवेयाताम् । तेनापि वा विधिना समागच्छतु सकाशं मे भवानिति विचिन्तितमिति भावः । न पुनरर्थमेतदत्यन्तमावश्यकम् ।

(३१) स्पृशेयमिति । यथा यस्मात् अहं असत् यत्सत्प्रभवति तत्पापं कृतं कर्म । नपुस्तके भावे क्त । मनसाऽपि कुतः पुनः शरीरेणेति भावः । न चरामि नाचरामि । तेन तस्मात् हे महीपते । अहमिति शेषः एतौ मत्पुरोवर्तिनौ पादौ ते चरणौ सत्येन शपथेन हेतुभूतेन स्पृशेयं स्पृष्टौ कुर्याम् । पापकर्माचरणाभावे ते चरणौ स्पृष्ट्वा शपथं करोमीत्यर्थः 'सत्यकृते च शपथे' इति मेदिनी ।

(३२) अयमिति । यद्यहं पापं चरामि । तदा य इति शेषः । योऽयं भूतसाक्षी भूतानां द्रष्टा सर्वज्ञापि प्रवेशादिति भावः । 'साक्षाद्द्रष्टारि संज्ञाया' मिति इति । सदागतिः सदा गतिर्यस्य तथाभूतो वायुः । 'वायुर्मातरिश्वा सदागतिः' रित्यमरः । 'रात्रिर्दिवं गन्धर्वहः प्रयाति' इति कालिदासः । एषः मे प्राणान् मुञ्चतु मोक्षयामित्यर्थः । मुञ्चतेरन्तर्भावितण्यर्थाल्लोडः ।

(३३) तथेति । तथा किञ्च य इति तच्छब्दबलालम्ब्यम् । यः तिग्मांशुः तिग्मा प्रखरा अशयः किरणा यस्य स सूर्यः । 'आदित्यं सविता सहस्रकिरणः प्रद्योतनो भास्करस्तिग्मांशुः' इति हलायुधः । भुवनं लोकं परेण लोकस्य परस्तादिति भावः । परशब्दात् 'एनमन्यतरस्यामदूरेऽपश्चम्या' इति एनपि 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । अत्र परित इति पाठः साधुः । स इत्यादि पूर्ववत् ।

(३४) चन्द्रमा इति । यश्चन्द्रमाश्चन्द्रः साक्षिवत् द्रष्टेव यतमानः सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनामन्तः शरीराभ्यन्तरे चरति । चन्द्रो हि मनसोऽ-

१ अतः परं 'तथापि मां महीपाल भजेता चरणौ तव' इत्यधिकं कपुस्तके ।

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३४

एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।

ते' ब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥ ३५

एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभापत ।

नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३६

राजञ्छीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।

साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ ३७

उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।

न ह्येकादा शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ॥ ३८

उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।

धिष्ठात्री देवता । तत एव च मनसि वर्तमानस्यास्य सर्वभूतान्तश्चारित्वम् । साक्षिशब्दो जीववचनो वा वेदान्तिनो हि जीव साक्षिणमाचक्षते । साक्षियत् यथा जीवस्तथेत्यर्थः ।

(३५) एत इति । एते पूर्वोक्तास्त्रयो देवा वायुः सूर्यश्चन्द्रमाश्चेत्येत कृत्स्न सकल त्रैलोक्य त्रीन् लोकान् । चतुर्वर्णादित्वात्स्यार्थे ध्यञ् । धारयन्ति अवस्थापयन्ति सत्तया योजयन्तीत्यर्थः । धृद् अवस्थान इत्यतो णिचो लट् । ते एतत् एन विषयमित्यर्थः । सामान्ये नपुंसकमिति स्त्रीवत्वम् । यथासत्य सत्यमनाविक्रम्य ब्रुवन्तु । अन्यथेति शेषः । मदुक्तेरन्यथात्वे तु मा त्यजन्तु ।

(३६) एवमिति । अन्तरिक्षात् आकाशात् अशरीरिण्या वाचाऽभापते-
त्यर्थः । वायोर्वचनमाह सार्धप्रितयेन । नेति । एषा दमयन्ती । ते तुभ्यम् ।

(३७) राजक्षिति । हे राजन्नल द्रमयन्त्या कर्ष्या स्फीतः वृद्धो महानि-
त्यर्थः । 'स्पायी वृद्धा' वित्यतो निष्ठा । 'स्पायः स्फी निष्ठायामि' ति स्फी-
भावः । शीलनिधिः सद्गुत्तरूपो निधिः । 'शील स्वभावे सद्गुत्त' इति मेदिनी ।
सुरक्षितः सम्यग्रक्षितः । वयं वायुः सूर्यश्चन्द्रमाश्चेत्येते त्रयः त्रीन्
परिवत्सरान वर्षाणि । आविच्छेदेन वर्षत्रय यावदित्यर्थः । साक्षिणो द्रष्टारो
रक्षितारश्च स्मः ।

(३८) तत्किमर्थं पुनः स्वयवरोद्धोपणमिति चेत्तत्राह । उपाय इति ।
अयं स्वयवरप्रख्यापनरूपः । कथं मदर्थत्वमेतस्येति चेत्तत्राह नेति । हि यतः
इह अर्द्धमहलोके त्वामृते त्वा विना अन्यः एकेन अङ्गो दिवसेन शतं योजनश-
तमित्यर्थः । गन्ता गमनकर्ता न नास्ति । तस्मात्त्वमेक एव यथासमयमागमि-
ष्यसीति योजितोऽनयायमुपाय इति भावः ।

(३९) उपपन्नेति । त्वया सह । सगन्तुमिति शेषः । उपपन्ना
योग्या । अर्हति त्वत्सहवासमित्यर्थः । भैम्या सह सगन्तुमिति यथापूर्वम् ।

नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥ ३९
 ततो ब्रुवति वायौ तु पुं पृष्टिः पपात ह ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ४०
 तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाऽथ भारत ।
 दमयन्त्यां विशङ्कां तामपाकर्षदरिदमः ॥ ४१
 ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
 संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥ ४२
 स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
 प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४३
 भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।

अथ अस्मिन् विषये । संगच्छ संगम कुरु । अपि परस्मैपदम् । 'समो गम्युच्छिन्वाम्' इत्यात्मनेपदविधानात् ।

(४०) तत इति । वायौ वाय्वधिष्ठात्रा देवतायामित्यर्थः । इतरस्य वचनायोगात् । ब्रुवति एव वदति सति । तत' तस्मिन् प्रदेशे । आद्यादित्वात्तसि । सप्तम्यर्थः । तदनन्तरमिति तु नार्थः । ब्रुवतीत्येतेनैव कालस्य सूचि-
 त्वात् । पपात आकाशादिति शेषः । दमयन्त्या नलेन सह समागततया प्रीतत्वाद्देवानामितीत भावः । नेदु' दध्नुः । पवनो वायुः शिवः शुभः सुखकर इत्यर्थः । वधौ चचार । 'वा गतिगन्धनयो' रित्यतो लिट् ।

(४१) तदिति । तत् वायुभाषितपुष्पवृष्ट्यादेकम् । भारत युधिष्ठिरा-
 ता पूर्वोक्ता दमयन्त्या दमयन्तीविषये । दमयन्तीविषयिणीमित्यर्थः । विश-
 ङ्कां आत्मनो विपरीत सन्देह अपाकर्षत् हासयामास दूरीचकारेत्यर्थः ।

(४२) तत इति । ततस्तदन्तरम् । वसुधाधिपः पृथ्वीपतिर्नलः । त-
 नागराजं कर्कोटकं संस्मृत्य सप्तम्यस्मृत्या । तदादेशानुरोधादिति भावः
 (दृश्यता पदपठेऽध्याये चतुर्विंश च पञ्च पञ्चविंश च) तत् कर्कोटकेन
 दत्तपूर्वं अरजः रजःशून्य वस्त्रं प्रावृणोत् प्रावरणतया जग्राह । स्वक स्त्री-
 यम् । स्वार्थे कन् । वपुः शरीर स्वरूपमिति यावत् । लेभे ।

(४३) स्वरूपिणमिति । भर्तारं स्वरूपिण स्वस्य रूपमाकारः अस्त्यस्य
 स्याभूतम् । प्राप्तात्मरूपमित्यर्थः । तं पुण्यश्लोके नलमालिङ्ग्य उच्चैः प्रा-
 क्रोशत् । एष हि स्वभावो नारीणां यन्नेरादयविषयीभूतस्य वा-यवादेर्लाभे
 स्मृत्युपरिषत्पूर्वदुःखा परिषज्य नोशन्तीति ।

(४४) भैमीमिति । यथा पुरा पूर्वं तथेति शेषः । तथा भ्राजमानः
 दीप्यमानः राजा नलः अपीति भिन्नक्रमेण योज्यम् । सरजो आलिङ्गित-
 यान् । स्वज्ज परिषद्ग इत्यतो लिट् । 'अन्धिमन्धिमदग्निमस्वजीना लिटः
 क्तिप् वे' ति अशवरणान्तरेण क्तिप् 'अनिदिता हल उपधायाः क्तिप्' इति न लोपः । स्वमुतौ आत्मनः यन्वापुथौ यथान्त यथोचितम् । प्रत्यनन्दत

सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ ४४
 ततश्चोरासि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
 परीता तेन दु खेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ४५
 तथैव मलदिग्धाङ्गी परिप्लव्य शुचिस्मिताम् ।
 सुचिरपुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिप्लुत ॥ ४६
 तत सर्वं यथो वृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।
 भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भीजननी नृप ॥ ४७
 ततोऽब्रवीन्महाराज कृतशौचमहं नलम् ।
 दमयन्त्या सहोपेत कल्ये द्रष्टा सुरोपितम् ॥ ४८
 ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।

प्रत्यनन्दयत् । मूर्धाघघ्राणाङ्कारोपणादिना नन्दयामासेत्यर्थः । अन्तर्भावित-
 ष्यर्थोऽनं नन्दति । आर्यमात्मनेपदम् ।

(४५) तत इति । आयतेक्षणा आयते दीर्घे ईक्षणे यस्यास्तथाभूता ।
 तेन अनुभूतपूर्वेण दु खेन परीता व्याप्ता । प्रियजनसन्दर्शनेन तस्य सपदि
 सप्रसरस्मृतावाविर्भूतत्वादिति भावः । ' सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दु खानि
 सद्गन्धुवियोगजानि । दृष्टे जने प्रेयसि दु खानि खोत सहसैरिव सङ्गन्ते ' ।
 इति भवभूतिः ।

(४६) तथैवेति । मलदिग्धाङ्गी विरहावस्थायां शरीरसस्काराननुष्ठा-
 नात् मलेन दिग्धं लिप्तं अङ्गं यस्यास्तथाभूताम् । शुचिस्मिता शुभ्रहसिता
 दमयन्तीम् । परिप्लव्य आलिङ्ग्य सुचिरं सुमहकालं शोकपरिप्लुतं शोकेन
 व्याप्तं सन् तस्थौ यथावस्थितमेवातिष्ठत् । शोकेन कार्यान्तरस्य विस्मरणा-
 दिति भावः ।

(४७) तत इति । वैदर्भीजननीं दमयन्त्यां मातां दमयन्त्यां नलस्य
 च वृत्तं यथा यथावत् । प्रीत्या हर्षेण ।

(४८) तत इति । महाराजो भीमः । तद्वचनमाह कृतेति । अहं
 सुरोपितं मुग्धेन उपितं कृतवाचम् । वसतेर्निष्ठा यजादित्वात्सप्रचारणम् ।
 दमयन्त्या सह उपेतं युक्तं नल वल्ये प्रभाते । ' प्रत्यूपोऽहर्मुप वल्य '
 मित्यमरः । कृतशौचं कृतशौचं शुचित्वापादकं स्नानादिकर्म येन तथाभूतं
 द्रष्टा दर्शनवती भविष्यामीति शेषः । इति ' आक्षेपस्तच्छीलतद्रमेतत्सा-
 धुकारिणु ' इति साधुकारिण्यर्थे ' वृन् ' इति वृन् । ' नलोके ' त्यादिना
 पट्टीनिषेधाद्वितीया । ' द्रष्टा द्रष्टव्यामी ' ति भ्रान्तिरेवेयं चतुर्गुणस्य छुटि
 द्रष्टास्मीति रूपापत्तेरिति ।

(४९) तत इति । सहितौ परस्परं मिलितौ तौ दमयन्तीनलौ रात्रिं
 सकलायां रात्रावच्छेदेन पुरातनं पूर्वकालिकं सर्वं वने विचरितं सचरणं
 तत्सर्वं नित्यं पुनरिति भावः । ' नपुसके भावः च । ' कथयन्तौ परस्परम्भै

• ३३३ने विचरितं ससैमूयनुमुदितौ नृप ॥ ४९

गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ ।

वसेतां हृष्टसंकलनौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५०

स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।

• सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ।

दमयन्त्यापि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।

अर्घसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ ५२

सैवं समेत्य व्यपनीय तन्द्रां शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ।

नियेदयन्तौ मुदितौ हृष्टौ सन्तौ ऊपतु. । स्वभावः किलाय चिरदृष्टानां प्रण-
विनाम् । अत एवाह भगवति 'किमपि किमपि मन्द मन्दमासत्तियोगाद-
विरलितकपोल जल्पतोरक्रमेण । अक्षिधिलपरिरम्भव्यपुतैकैरुदोष्णोरविदित-
गतयामा रात्रिरेव व्यरसीत् ॥ ' इति ।

(५०) गृह इति । हृष्टसंकलनौ हृष्टः संकलनो मनो ययोस्तथाभूतौ । परस्परसु-
खैषिणौ परस्परस्योः सुख एषितु शील ययोस्तथाभूतौ । वसेता अवसतामित्यर्थः ।
लब्धये लिङार्थः ।

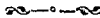
(५१) स इति । तत इति लब्धवानित्यनेन संबध्यते । न तु चतुर्थे
वर्षे इत्येतेन । सुसिद्धार्थं सुष्ठु सिद्धो निष्पन्न. अर्थ. कार्य यस्य तथाभूतः ।
कृतार्थः । सर्वकामैः सर्वैरभीष्टैरर्थैः । कामशब्दो लक्षणया तद्विषयवचनः ।
परमा आत्यन्तिकी मुद प्रीति (हर्ष) लब्धवान् । प्रणयिजनलाभेन
सपन्नसकलकाम इवानन्दं प्रापदिति भावः ।

(५२) दमयन्तीति । भृश आप्यायिता वृद्धिं प्राप्ता । हर्षातिरेकेण
कार्यदानात्पुष्टेव बभूवेति भावः । अर्घसंजातसस्या अर्घं सज्जातानि सस्यानि
धान्यानि यस्या तथाभूता । वसुंधरा पृथ्वी तोय जल प्राप्येव । यथा
प्ररुद्धेभ्यपरिपक्वेषु च सस्येभ्यवग्रहगृहीता पृथिवी वृष्ट्याऽऽप्यायत एवं प्ररु-
द्धप्रणयाऽपि विप्रयोगव्याकुला श्रीमती दमयन्ती भर्तारमवाप्याप्यायिता
बभूवेत्यभिप्रायः । विम्वप्रतिविम्वभावेनोपमालङ्कारः ।

(५३) सेति । एव समेत्य भर्ता संगत्य तन्द्रा आलस्यविशेषं व्यपनीय
वर्तमानेति शेषः । व्यपनीततन्द्रेति पाठस्तु साधीयान् । शान्तज्वरा प्रशा-
न्ततापा हर्षविवृद्धसत्त्वा हर्षेण विवृद्ध सत्त्व बलं यस्यास्तथाभूता । आनन्द-
वशात्परित्यजलानिरित्यर्थः । भैमी उदितेन उदय प्राप्तेन शीताशुना शीता
अशयः किरणा यस्य तेन चन्द्रेण रात्रिरेव रराज । रात्रिपक्षे तन्द्रा आतप
तापादिना शक्तौ सत्यामपि प्राणिना वार्षेय्यौदासीन्यमित्येतद्रूपा व्यपनीयेति

रराज भैमी समनात्सकामा शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ५३
इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
नलदमयन्तीमेलने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ।

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

अथ तां व्युपितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितैः कल्ये ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
ततो नु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।
यथार्हं पूजयित्वा च समाश्वासयत् प्रभुः ॥ ३
नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिप्रताम् ।

समानम् । शान्तज्वरा शान्तो ज्वर सूर्यकरजन्यस्तापो यया यस्या वा तथा-
भृता । हर्षविबुद्धसत्त्वा हर्षेण विबुद्धा विशिष्टा वृद्धिमिव प्राप्ता सत्त्वा
जन्तवो यस्या तथाभूतेत्यर्थः । उपमालङ्कारः ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया वालोधिण्या षट्सप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) अथेति । ता रात्रिं व्युपित तस्या सकलायामपि रात्रौ कृतघस-
तिः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे' इति द्वितीया । व्युपित इति विपूर्वाद्-
वसतेर्निष्ठा । कल्ये प्रातः स्वलङ्कृत सुष्ठु अलङ्कृत सन् वसुधाधिप
पृथ्वीपतिं भीम ददर्श ।

(२) तत इति । ततो दर्शनानन्तरं प्रयतः पवित्रः । 'पवित्रः प्रयतः
पूत' इत्यमरः । नलः श्वशुर अभिवादयामास नमस्कारः । अभिवादनं च
न हि करयोः कुङ्कुमलीकरणरूपो लौकिको नमस्कारः किन्तु अभिवादयेऽमु-
कशर्माहम्भो इत्युच्चारणपूर्वको नमस्कारः । स च पादोपसंग्रहणपूर्वकः । 'अ-
भिवादात्परं विप्रो ज्यायासमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्व नाम
परिशीर्तयेत् ॥ भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते रसस्वनम्राऽभिवादन्म् ।' इति मनुः ।
उपसंग्रहणप्रकारश्च तेनैव दर्शितः । यथा—व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहण
गुरो । सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः । इति । ततोऽनु ततः पश्चात् ।

(३) तमिति । पुत्रवत् यथा पुत्र तथा परया मुदा आत्यन्तिकेन ह-
र्षेण प्रतिजग्राह गृहीतवान् । हस्ताभ्यामुपादायात्मनः सफाश उपवेदितवा-
नित्यर्थः । यथार्हं अर्हशब्दोऽनार्हतापरः । भागप्रधानो हसौ निर्देश इति ।

१ काल्यं (क) २ अतः परं 'अनुजग्राह गेहता सत्तारेण क्षितीश्वरः ॥'
इत्यपि सं कपुस्तके ।

तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ॥४॥
 परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ।
 ततो बभूव नगरे सुमहान्दर्पजः स्वनः ॥ ५ ॥
 जनस्य सप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथाऽऽगतम् ।
 अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ॥ ६ ॥
 सिक्तःसुमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वलंकृताः ।

तेन नलस्य योग्यतानुरूपमित्यर्थः । पूजयित्वा बहु मानयित्वा समाश्वासयत्
 सुखित कृतवान् । अर्धमेतदुत्तरान्वयि ।

(४) नलेनेति । अर्धमेतत्पूर्वपद्योत्तरार्धेनान्वेति । अतः पर ' अनुज-
 ग्राह महता सत्कारेण क्षितीश्वरः । ' इत्यधिकमर्थे कपुस्तके पौनरुप्यत्वायैवे-
 त्युपेक्षणीयम् । तामर्हणा पूजा सत्कारमित्यर्थः । यथाविधि विधिवत् प्रति
 गृह्य स्वीकृत्य । उत्तरपद्यान्वय्यर्धमिदम् ।

(५) परिचर्यामिति । तस्मै भीमाय आत्मनः परिचर्यां वृत्तान्तमिति
 चतुर्भुजः । परिपूर्वकस्तु जरतिर्नोस्मिन्नर्थे सहृष्टं किन्तु सेवायामेव प्रथितं ।
 इत्थं हि सहृष्ट्यते कोशेषु । तथा ह्यमरः ' वरिचस्या तु शुश्रूषा परिचर्याऽ-
 प्युपासना । ' इति । अतश्च परिचर्याशब्दोऽत्र परिचर्यासाधने लाक्षणिकः ।
 तेन आत्मनः परिचर्यातत्त्वेवासाधनभूत समुचित कमप्युपहार तस्मै त बहु-
 मन्तुमित्यर्थः । ' क्रियाधार्मिकपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति चतुर्थी । प्रत्यवे-
 दयत् प्रतिलम्बयामास । विदुल लाभ इत्यतो णिचि लङ् । यथा तेनाय व
 द्रुमतस्तथाऽयमपि स्वकर्तृकसेवासाधन कमप्युपहार तस्मै प्रतिपादयामासेति
 भावः । तत् इत्यर्धमुत्तरान्वयि । स्वनः शब्दः ।

(६) केयामसौ शब्द इत्याह । जनस्येति । तथा तेन प्रकारेण आ-
 गत प्राप्त नल दृष्ट्वा सप्रहृष्टस्य अत्यन्तमानन्दितस्य जनस्य । तथागत तथा
 तस्यामभ्युदयमप्यामवस्थाया गत प्रविष्ट विद्यमानमिति वा । अशोभयदिति ।
 जन इति विभाकेविपरिणामेन सवध्यते । जनः कर्ता नगर पताकाध्वजमा-
 लिन पताकाः ध्वजा ध्वजाः ताश्च ध्वजाश्च मालाश्च सन्ति यस्मिंस्तथामूर्तं
 कृत्वेति शेषः अशोभयत् शोभायुक्तं कृतवान् । अत्र नगरशब्दः पुंसि ।
 लिङ्गमनियत लोकाश्रयत्वादिङ्गस्येति भाष्यात् । अत एव च प्रयुज्यते
 वैव्याकरणा अपि कथयः । यथा ' अलभ्य घोराभि सुविमलतपोराशेभिरपि'
 इति जगन्नाथः । अत्र च ' अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनीम् । '
 इति सुसंस्कृतः कपुस्तकमात्रसदृष्टः पाठः ।

(७) सिक्ता इति । राजमार्गाः मार्गाणां राजानः प्रधानमार्गा इत्यर्थः ।
 सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाढ्याः सुमृष्टाः कृतसमार्जनाश्च पुष्पैराढ्याश्च । स्वल-
 रङ्गताः अत्यन्तमलरङ्गता आसन्निति शेषः । पौराणां पुरेभवानां लो-

१ वैदम्यो भीमो राजा (५) २ अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनीम्
 (५)

द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गोपकल्पिताः ॥ ७
 अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ।
 ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्भिनं नलम् ॥ ८
 दमयन्त्या समायुक्तं जहृपे च नराधिपः ।
 तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् ॥ ९
 स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमतः ।
 स सत्कृतो महीपालो नैपथं विस्मिताननः ॥ १०
 उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैपथं वदतां वरः ।
 दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ११

कानां द्वारि द्वारि प्रतिद्वार पुष्पभङ्गोपकल्पिताः पुष्पभङ्गा उपकल्पिता इति च्छेदः । आर्पः पुनः सन्धिः । पुष्पभङ्गाः कुसुमसमूह इति चतुर्भुजः । पुष्पसम्मर्द इति च नीलकण्ठः । वस्तुतः पुनर्भङ्गो विच्छिन्नातिः । विच्छिन्तिश्च वैचित्र्यम् । पुष्पशब्दश्च पुष्पाणामुपहाररूपं विन्यासविशेषं लक्षयति । ततश्च पुष्पोपहारवैचित्र्यमुपकल्पितमित्यर्थं सपद्यते । आसीच्च रीतिरियं प्राचाम् । सहस्यते हि ' विरचितिविधिषकुसुमोपहारेष्वि ' त्यादीनि पदानि कादम्बर्यादौ । न्याय्यं चान् महोत्सवावसरे द्वारि द्वारि विचित्रकुसुमोपहारोपकल्पनं पौराणामिति । ' कौटिल्ये भयविच्छिन्नस्यो ' रिति भङ्गशब्दार्थेषु हेमः ।

(८-९) अर्चितानीति युग्मकमेतत् । देवतायतनानि देवमन्दिराणि अर्चितानि पूजितानि अलङ्कृतानीति यावत् । ध्वजन्दनमालादिभिरलङ्करणमेव हि पूजा देवतायतनानामिति । बाहुकच्छद्भिनं बाहुकस्य च्छद्ममिप तदस्त्यस्य तथाभूतम् । ' अत इनि ठनावि ' ति इनिः । बाहुकमिषेणावस्थितमित्यर्थः । छद्मशब्दः पुनरदन्त आर्पः । नल दमयन्त्या समायुक्तं सगतं शुश्राव । नराधिप ऋतुपर्णः जहृपे जहृपे आनन्दं प्राप्तवान् । आर्पं मात्मनेपदम् । तं नल आनाय्य दूतादिद्वारा आनीयेत्यर्थः । आनयतेर्ण्यन्तात् क्वो ह्यप् । क्षमयामास क्षमा प्रार्थयामास । क्षमाशब्दात्प्रातिपादिकाद्धात्वर्थ इति णिचि लिट् ।

(१०) स इति । बुद्धिसंमतो बुद्ध्या सम्मतो बहुमतः प्रशस्तबुद्धिमानित्यर्थः । स च स नलोपि । हेतुभिः कारणवचनैः । हेतुप्रदर्शनपूर्वकमित्यर्थः । स इत्यर्थमुत्तरान्वायि । महीपाल ऋतुपर्णः । उवाचेत्यनेन सवन्धः ।

(११) उवाचेति । तत्त्वज्ञः तत्त्व परमार्थं जानाति तथाभूतः । अवगतपारमार्थिकनलस्वरूप इत्यर्थः । वदता वरः वाग्मिषु श्रेष्ठः । स्वैः स्वीयैर्दारिर्भार्यया समेतो मिलितः । इति उक्त्वेति शेषः । अभ्यनन्दत अभ्यनन्दयत् । अन्तर्भावितव्ययोऽनं नन्दतिः । आत्मनेपदं पुनरार्पम् ।

१ पुष्पभङ्गः प्ररूपितः । (क. च.) २ पार्थिवः (क) ३ संमतः (क)
 ४ विस्मितो गच्छ (च) ५ एतदर्थं कचपुस्तकयोर्नास्ति ।

कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।
 अज्ञातवासे वसतो मदगृहे वसुधाधिप ॥ १२
 यदि वाऽबुद्धिपूर्वाणि यदि बुद्ध्याऽपि कानिचित् ।
 मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १३

नल उवाच—

न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।
 कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४
 पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि संबन्धी च जनाधिप ।
 अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५
 सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युपितस्त्वयि ।
 न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १६
 इदं चैव ह्यज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
 तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपुर्णाय नैषधः ।
 स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८

(१२) पुनरपि ननुपुर्णस्य वचनमाह कच्चिदिति । तु किन्तु वसुधाधिप राजन् नैषध । कच्चिदिति प्रश्नेऽवयवम् ।

(१३) क्षमा प्रार्थयते यदीति । बुद्धिपूर्वाणि शानपूर्वाणि । वा अथवा अबुद्ध्या अज्ञानेनापि । अकार्याणि कर्तुं योग्यानि कार्याणि तथा न भवन्तीत्यकार्याणि । त्वद्विषये कर्तुमयोग्यानि कर्मणीत्यर्थः ।

(१४) नेति । कृतेऽपि कृते सत्यपि । अपराध इत्यर्थात्संबध्यते । हि कारोऽवधारणे ।

(१५) पूर्वमिति । भूयः पुनरपि प्रीतिं मद्विषय इत्यर्थः । आहर्तुं आलम्बितुमिति यावत् । मयि स्नेह प्रविधातुमित्यर्थः ।

(१६) सर्वकामैरिति । सर्वकामैः । मदीये, सर्वैर्मनोरथैः सुविहितैस्त्वया सम्यक् संपादितैः उपलक्षितैः उपलक्षणे तृतीया । सुख यथा तथा त्वयि त्वत्सकाशे उपितोऽस्मि कृतवसतिरस्मि । उपित इति वसेर्निष्ठा सप्रसारण च तथा स्वगृहे न उपित इत्यनुपञ्जनीयम् ।

(१७) इदमिति । इदं मयानुभूयमानं ह्यज्ञानं अश्वशास्त्र त्वदीयं त्वत्त्वामित्वविशिष्टम् । अश्वद्वयं प्रयच्छता हि त्वया तन्निक्षेपतया मयि स्थापितमिति त्वदीयमेव तदिति भावः । (दृश्यता ७२ अध्याये २९-तमं पद्यम्) उपाकर्तुं प्रतिप्रदातुमित्यर्थः । उपाहर्तुमिति पाठस्तु साधीयान्

(१८) एवमिति । विधिदृष्टेन शास्त्रे साक्षात्कृतेन कर्मणा शास्त्रोक्तविधिनेत्यर्थः । प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ।

गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् भाङ्गासुरिर्नृपः
 निपधाधिपतेश्चापि दत्त्वाऽश्वहृदयं नृप ॥ १९
 सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह ॥
 ऋतुपर्णे गते राजन्नलो राजा विशांपते ।
 नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवाभवत् ॥ २०
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 ऋतुपर्णदेशगमने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

स मासमुप्य कौन्तेय भीममामन्य नैपथः ।
 पुरादल्पपरीवारो जगाम निपधान्प्रति ॥ १

(१९) गृहीत्वेति । अश्वहृदय अश्वशास्त्ररहस्यम् । निपधाधिपतेर्नल-
 स्वेत्यर्थः । शेषे पठ्य । एतच्चात्र 'स तेऽश्वहृदयं दाता राजाऽश्वहृदयेन वै' इति
 कर्कोटकवचनस्य सप्तत्वसूचनायात्र निर्दिष्ट भगवता बृहदश्वेन । अश्व-
 हृदयं हि प्रागेव समर्पितं नलायर्तुपर्णेनेति । (दृश्यता ७२ तमेऽध्याये त्रिंश
 पद्यम्) यद्वा 'हे नृप राजन् (युधिष्ठिर) नृपो भाङ्गासुरिः (प्रागेव)
 अश्वहृदयं दत्त्वा निपधाधिपतेश्चापि इदानीं अश्वहृदयं गृहीत्वेति योजनीयम्
 अत्रार्थे निपधाधिपतेरिति पञ्चमी ।

(२०) सूतमिति । अन्य सूत सारथि, वार्धेयस्यापि नलसारथित्वेन
 तद्ग्रहणयोगादिति भावः । उपादाय गृहीत्वा । एकारः पादपूरणे । विशां
 मराणां पते पालक राजन् युधिष्ठिर । नातिदीर्घकालं नातिचिरकालमिवेत्यर्थः ।
 अभवत् आसीत् ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां पालबोधिण्या सप्तसप्ततोऽध्यायः ।

(१) स इति । कौन्तेय कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर । मास (यावत्) उप्य
 त्रयित्वा (यास कृत्वा) । उप्येतिच्छान्दसम् । छान्दसा अपि काचिद्भाषायां
 प्रयुज्यन्ते इति तु भाषायां तत्प्रयोगः । 'वा च्छान्दसीति वक्तव्ये क्त्वापि
 च्छान्दसीतिवचनमसमासेऽपि त्यज्यम् ।' इति शरणदेवधृतो न्यासः । भीम
 आमन्य आपृच्छ । आदपूर्वको हि मन्त्रयतिरापृच्छतिवद्ग्रहणमनुशा-
 प्रार्थनार्थः । 'चक्रवाकवधूः । आमन्त्रयस्व सहचरम्' इति शकुन्तला ।
 पुरात् कुण्डिनाख्यात् ।

१ ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गासुरिर्नृप. (च) प्रीतो भागस्वारिर्नृप (क)
 २ नृप. (क) ३ भवसत् (क. घ. म. न.)

रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिपोडशैः ।
 पञ्चाशद्भिह्यैश्चैव पदशतैश्च पदातिभिः ॥ २
 स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
 प्रविवेशाथ संरन्ध्रस्तरसैव महामताः ॥ ३
 ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
 उवाच दीव्याव पुनर्बहुवित्तं मयाऽर्जितम् ॥ ४
 दमयन्ती च यरुचान्यन्मम किञ्चन विद्यते ।
 एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
 पुनः प्रवर्ततां श्रूयमिति मे निश्चिता मतिः ।
 पाणेनैकेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६

(२) अरूपपरिवारत्वमुपपादयति रथेनेति । परिपोडशैः शोडशानां परि-
 रितो विद्यमानैः । उपपोडशैरित्यर्थः । 'सख्ययाव्यायासन्नादूराधिकसख्याः
 सख्येवे' इति समासः । 'बहुश्रीहौ सख्येये डजबहुगणात्' इति डच् ।
 पञ्चाशद्भिरिति । आर्यमिदम् । 'विशत्याद्याः सदैकत्व' इत्येकवचनस्याव-
 यम्भावित्वात् । एव पदशतैरित्यपि । पदातिभिः पादचारिभिः ।

(३) स इति । महीं कम्पयन्निव भीष्मा कम्पयुक्तां कुर्वन्निव । अत्र
 हेतुः सुसरन्ध्रः अत्यन्त सरन्ध्रः शुब्धः । त्वरमाणः त्वरां कुर्वन् । तरसा
 वेगेन । प्रविवेश आत्मनो राजधानीमिति शेषः । महीपतिरित्यत्र महापुरी-
 मिति कपुस्तकपाठः साधुतरः ।

(४) तत इति । पुष्कर नाम भ्रातर आसाद्य उपगम्य । वीरसेनसुत
 इति तेजस्वितातिशयो द्योयते । उवाच । वचनमाह दीव्यावेति । दीव्याव
 श्रूत करवाय । दीव्यते प्रार्थने लोड् । ननु कस्ते निर्धनस्य पण इति
 चेत्तत्राह बहुवित्तमिति ।

(५) पणार्थं वस्तुन्यासव्यवस्थामाह दमयन्तीति । मम संन्यासः समी-
 चीनो न्यासः पणार्थेन्यसनीय द्रव्यम् । तत्र तु राज्यं संन्यास इति सव्यप्यते ।

(६) पुनरिति । एकेन पाणेन 'दाव' इति महाराष्ट्र्याख्यातेन । यत्कि-
 लोपकान्तं श्रुतकर्म तत्र त्रयपरान्तान्तं सङ्गदवसितं पाण इत्युच्यते । ततश्च
 सत्याभिच्छाया पुनरुपक्रम्यते स द्वितीयः पाणः । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम्
 पणन्ते पणीकुर्वन्त्यस्मिन्निति पाणः । पण व्यवहारे इत्यतो घञ् । व्यवहारार्थं
 श्रूते पणकरणरूपः 'पणानामपणिष्टासौ' इति भट्टिः (८-१२१) । प्राणयोश्च
 प्राणयोरपि विपये पणावहे पणं कुर्वः । वायुविशेषवचनः किल प्राणशब्दो
 बहुवचनान्तः । पञ्चतन्त्रेणाम् । जीवस्त्वनस्तु प्राण्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या सिद्ध
 एकवचनान्तः । एकस्मात्तस्येति । एकस्मिन्तावत्पाणे जीवमेव पणीकरित्याव
 इति भावः । पाणेनेति करणत्वविवक्षाया नृतीया ।

१ पदापुरोम् (क) २ एकाणेन (क. च. म.) पणेनेकेन (न.)

20836

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
 प्रतिपाणः प्रदातव्यः परमो धर्म उच्यते ॥ ७
 न चेद्वाञ्छसि तद्यूतं युद्धयूतं प्रवर्तताम् ।
 द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
 वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथातथा ।
 येन केनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९
 द्वयोरेकतरे युद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
 कैतवेनाक्षवत्यां तु युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १०
 नैपधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
 ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११
 दिष्टया त्वदाऽर्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैपध ।

(७) ननु भो नाहमिदानीं द्यूतमिच्छामीति चेन्नैष धर्म इत्याह जित्वेति ।
 परस्व परस्य स्वं स्वत्वास्पदं वस्तु । किं तदित्याह राज्यामिति । जित्वा
 अभिभूय गृहीत्वा । प्रतिपाणः प्रतिदेवनभूतः पाणः प्रदातव्य इत्येव परमो
 धर्म उच्यते शस्त्रकृद्भिरिति भावः ।

(८) द्यूतानिच्छायामाह नेमि । युद्धयूत युद्धरूप द्यूतं प्रवर्तता आरब्धं
 भवतु । ततः किमित्याह । द्वैरथेनेति । द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवर्तमानेन रथारूढ-
 योर्द्वन्द्वयुद्धेन करणभूतेन । शान्तिः शमो नाश इत्यर्थः ।

(९) कुतोऽयमाग्रह इति चेत्तत्राह । वंशभोज्य वंशेनन वंशक्रमेण
 भोज्य उपभोक्तव्यमित्यर्थः । आर्पः कुत्वाभावः । 'भोज्य भक्ष्य, इति भक्ष्य
 एव हि सः । अर्थितव्य आभिलषणीयम् । यथातथा येन केनापि प्रकारेण
 वंशभोज्यमित्यनेन सधन्वः । शासनमाज्ञा ।

(१०) द्वयोरिति । द्वयोर्यूतयुद्धयोर्मध्ये एकतरे एकतरस्मिन्नित्यर्थः ।
 आर्पः स्मिनोऽभावः । 'एकाद्य प्राच्या' मिति ह्यत्र डतर- । डतरान्त च
 सर्वनाम । सर्वनाम्नश्च डेः स्मिन् । कयोर्द्वयोरित्याह कैतवेन कपटेन अश्ववत्यां
 द्यूते । 'द्यूतोऽन्त्रियामक्षवती' त्यमरः । द्यूतक्रियाया ह्यक्षा एव प्रमाणतया
 प्राधान्येन भवन्तीति । युद्धे युद्धाविषये युद्धार्थमित्यर्थः । नाम्यतां । अवन-
 मितं क्रियताम् । नमतेष्यन्तात्कर्माणि लोट् । 'वा वित्तविराग' इत्यतो
 वेत्यनुवृत्तेर्मित्वाधिकल्पाद्वा ह्रस्वत्वम् ।

(११) नैपधेनेति । आत्मजय आत्मन उत्कर्षे ध्रुव निश्चित अवश्यम्भा-
 विनमित्यर्थः । मत्वा प्रहसन्निव अवशार्थः प्रहासः । प्रत्याह उत्तरयामास ।
 पृथिवीपतिमिति निपथराज्ये पुष्करस्याधिकाराभाव स्रोतयति ।

(१२) परिहासमाह । दिष्टयेति । त्वया प्रतिपाणाय प्रतिपाणं कर्तुं
 वित्तं धनं अर्जितं संपादितमित्येत् दिष्टया मे हर्षायेत्यर्थः । दिष्टयेति हर्षेऽ-

१ पाणो हि यत् उच्यते (क) पर हि धनमुच्यते (च) २ वा (क, च.) ३
 निपथाधिपत् (क)

20836

दिष्टया च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२

दिष्टया च ध्रियसे राजन्सदारोऽयं महामुजः ।

धनेनानेन वै भैमी जितेन समलंकृता ॥ १३

मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ।

नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैपथ ॥ १४

देवनेन मम प्रीतिर्न भवत्यमुद्गणैः ।

जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ॥ १५

कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ।

श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बहुवदप्रलापिनः ॥ १६

व्ययम् । च किं च दमयन्त्यां दुष्कृतं दुष्कृतरूपं पापरूपं कर्म । यस्य किल फलं भवद्भार्याभवनमिति भावः । क्षयं गतं नाशं प्राप्तम् । धने कृतां हि तामहमवश्यं जेष्यामि ततश्चासौ सुखमाप्स्यतीति नष्टमिदानीं तस्याः पापं कर्मेति भावः । एतदपि दिष्टया हर्षकरं न इत्यर्थः ।

(१३) दिष्टयेति । ध्रियसे जीवसि धृष्ट अवस्थान इत्यतो लट् । 'आर्यपुत्र ध्रिय एषा ध्रिये' इत्युत्तरचरितम् । (अं ४.) । महामुजेति परिहासः । सामर्थ्यशून्येति भावः । अत्र 'दिष्टं वै प्रीयसे राजन्मम लाभाय नैपथ' इति पाठान्तरं नातिमनोरमम् । धनेनेत्युत्तरान्वय्यर्थम् । समलंकृता सम्यगलङ्कारविशिष्टा भैमी दमयन्ती कर्त्री अनेन धनेन सह ।

(१४) मामिति । शक्रं इन्द्र अप्सराः स्वर्गदेव्येव । सागरात्किल मध्यमानादाविर्भूता अप्सरस इत्यद्भ्यः सरणात्ता अप्सरस इत्याख्यायन्ते । अप्सरःशब्दस्य बहुत्व प्रायिकम् । तत एव 'स्त्रियां बहुव्यप्सराः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि ।' इति शब्दार्णवः । व्यक्तं स्पष्टं यथा तथा उपस्थास्यति उपगमिष्यति । निःसन्देहमेव हि त्वां जेष्यामीति भावः । दिकारोऽवधारणे । नित्यशः प्रत्यहम् । आर्यःशम् । प्रतीक्षे प्रतिपालयामि । समागतं हि त्वां विजित्य दमयन्तीं विन्देयमिति मे विश्वास इतीति भावः ।

(१५) देवनेनेति । अमुद्गणैः शत्रुसमूहैः सह देवनेन शूतेन मम प्रीतिर्हर्षः न भवति । तत्कुतो वा देवने प्रवृत्तिरित्याह । जित्वेति । तु तथापीत्यर्थः । वरारोहां सुन्दरीं जित्वा त्वामभिभूय गृहीत्वा । कृतकृत्यो भविष्यामीत्युत्तरेण संपन्थः ।

(१६) कृतकृत्य इति । कृतकृत्यः कृतं कृत्यमात्सनः कर्तव्यं येन तथा भूतः कृतार्थ इत्यर्थः । हि यतः सा नित्यशः प्रत्यहं निरन्तरमिति यावत् हृदि हृदये अस्तीति शेषः । श्रुत्वेत्यर्थमुत्तरान्वयि । बहु यथा तथा अवदप्रलापिनः असेवदनिरर्थकभाषणशीलस्य तस्य पुष्करस्य ।

१ वै प्रीयसे (क) च प्रीयसे (च.) २ मम लाभाय नैपथ (क) नदारोऽरिनिर्वाहण (च) ३ अतः परं पुनर्यते च ते पुद्गिदिष्टया पुद्गसप्तम ॥ इत्यधिकं कपुरते । ४ मवत्येवा- (क.) अभयस्य (च)

इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन पुषितो नलः ।
 स्मयंस्तु रोपताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ॥ १७
 पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यासि ।
 ततः प्रानर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ॥ १८
 एकपाणेन धीरेण नलेन स पराजितः ।
 सरत्नकोशनिचयैः प्राणेन पाणितोपि च १९
 जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 मम सर्वमिदं राज्यमव्ययं हतकण्टकम् ॥ २०
 वैदर्भी न त्वया शन्या राजापसद योक्षितुम् ।
 तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २१
 न त्वया तत्कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा ।
 कालेना तत्कृतं कर्म त्वं च मूढ न युध्यसे ॥ २२

(१७) इयेदेति । इयेष अभिलषितवान् । शिरः पुष्करस्य मस्तकम् ।
 तु तथापि । इच्छाया सत्यामपीत्यर्थः । स्मयन्किञ्चिदसन् । आर्प आत्मने-
 पदाभावः । अहो अप्रभविष्णोरवष्टब्धस्य प्रलापमानसारत्वमेतस्येति चिन्तयतः
 स्मितोदयः । उवाच उक्तवानेव न तु शिरश्छिच्छेदेति भावः ।

(१८) वचनमाह पणाव इति । पणावः पणावहे पणविन्यासपूर्वक द्यूतं कुर्व
 इत्यर्थः । अनुदात्तेचलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वादात्मनेपदाभावः । किं
 किमर्थं व्याहरसे वदसि । व्याहृष्वो हि हरतिर्वचने । ' व्याहार उक्ति ' इत्य-
 मरः । जित्वादात्मनेपदम् । जित इति । मयेति शेषः । अवश्य त्वा जेष्यामि
 ततश्च न व्याहर्तुं प्रभविष्णसीत्यलमनेन पुरो गर्जनेनेति भावः ।

(१९) एकेति । एकपाणेन एकेनैव पाणेन ' डाव ' इति ख्यातेन
 वरणभूतेन । सरत्नकोपनिचयैः रत्नैः सह वर्तमानैः कोशाना निचयैः प्राणेन
 जीवेन च प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । पाणित सजातपणः । तारकादित्यादितच् ।
 कोशनिचय च जीवित च पणीकृतयानपीत्यर्थः ।

(२०) जित्वेति । अव्यय अनाकुलम् । हतकण्टक इताः कण्टका
 भवादृशाः क्षुद्राः शनवो यस्य तथाभूतम् । ' कण्टको न स्त्रिया क्षुद्रेशत्रौ '
 इत्यमरः । इद सर्वं राज्यं मम । मया जितत्वादिति भावः ।

(२१) वैदर्भीति । राजापसद राजसु अपसद अपकृष्ट (नीच) ।
 योक्षितुं द्रष्टुमपि कुतः पुनरुपगन्तुमिति भावः ।

(२२) न केवलमिदानीमेव सर्वदापि त्वं जय्य एव । पुरा तु मे परा-
 जयो न भवत्कर्तुं इत्याह । नेति । येन कर्मणा पुराऽहं विजितः तत्कर्म ।
 केन तर्हि कृतमिति चेत्तत्राह । कालेनेति । त्वं चेति । चकारस्त्वर्थे तु
 कितु त्वं नाधेयुषसे तेन कृतमिति न जानासि । अत एवात्मनि तत्कर्तृत्व-
 माशेषयसीति भावः ।

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ।
 यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ २३
 यथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ।
 तथैव च मम प्रीतिस्त्वायि वीर न संशयः ॥ २४
 सौहार्दं चापि मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
 पुष्कर त्वं हि मे भ्राता स जीव शरदः शतम् ॥ २५
 एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
 स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २६
 सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्नाभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७
 कीर्तिरस्तु तवाश्वय्या जीव वर्षायुतं सुरी ।

(२३) अहं पुनरेतज्जानामीति न स्वापराधिनमाकलयामीति प्राह ।
 नेति । परकृत अन्येन कृत दोष अपराध कथञ्चन केनापि प्रकारेण त्वयि
 नाधास्ये नारोपयिष्यामि । ते तव प्राणान् अवसृजामि त्यजामि न तु
 हरामीत्यर्थः । तुभ्य यच्छामीति वा ।

(२४) यथैवेति । यथैव यस्मात्कारणादेव । सर्वसंभार सर्वे सभारा
 उपकरणानि यस्मिंस्तथाभूत स्व स्वीयं-त्वदीयमिमं अद्य सपदिभाग ते तुभ्यं
 वितरामि ददामि । विपूर्वको हि तरतिर्दाने । तथैव च तस्मादेव च कारणात्
 हे वीर त्वयि मम प्रीतिः अस्ति । अत्र संशयो नेति विभाव्यतां भवतेति भावः ।

(२५) सौहार्दमिति । सौहार्दं सुहृद्भावः कर्तृभूतः । सुवादित्वाद्भावेऽण्
 'हृद्भावे' त्यादिनोभयपदवृद्धिः । त्वत्तः त्वद्विषयकमित्यर्थः । आद्यादित्वा-
 चासिः सत्तम्यर्थे वैषयिके चाधारे सत्तमी । न प्रहास्यति न न्यूनीभविष्यति ।
 आर्य परस्मैपदम् ओहा-रुत्याग इत्यतः कर्मन्तेरि लट् । प्रयुज्यते चायमेव
 हान्यर्थे । यथा ' सुविहितप्रयोगतया आर्यस्य न विशिष्यतिरिहास्यत ' इति
 शाकुन्तले । कथमेतदित्याह पुष्करोति । हि यतः । शत शरदो वर्षाणि
 आविष्टान् शतसर्वस्वरपयेन्तमित्यर्थः । जीव आशियि लोट् । ' हायनोऽ-
 स्ती शरत्समाः । ' इति वर्षपर्यायेभ्यमरः ।

(२६) एवमिति । सान्त्वयित्वा मधुरैर्वचोभिर्मततेदं कृत्वा । पुनः पुनः
 परिष्वज्य आलिङ्ग्य । एतेन प्रेमातिशयोऽभिप्रेत्यते । स्वपुरं स्व पुष्करस्य
 स्वत्नास्पदीभूत पुरं प्रेषयामास गमनानुशान्तवानित्यर्थः । अन्यथा हि पुनः
 पुष्करपंचन न समञ्जेत । अत्र वचनैस्तोषयामासेति पाठः सान्त्वनेनैव तोष-
 णस्य गतायेत्याप्तं युक्तः । अत एवोत्तरत्र सान्त्वित इत्युक्तं न तु तोषित इति ।

(२७) सान्त्वित इति । अभिमान नभस्य च । अभिपूर्वको हि वा-
 दयति । प्रशंसागर्थः । तत्प्रशंस्य प्रदर्शितः प्रागेव । कृताञ्जलिः शब्दाञ्जलिः यन्त्र ।

(२८) कीर्तिरिति । अध्वना श्रुतमध्वना । ' अध्वनं श्रुतं धर्मवार्ध '

१ नयेव (ख. १. न. य.) २ वचनैस्तोषयामास (क)

यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २८

स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुप्य तदा नृपः ।

प्रययौ पुष्करो हृष्टः स्वपुरं स्वजनावृतः ॥ २९

महत्या सेनया सार्धं विनीतैः परिचारकैः ।

भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ ३०

प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तमन्तमनामयम् ।

प्रविवेश पुरीं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१

प्रविश्य साम्बयामास पौरांश्च निपधाधिपैः ।

पौरा जानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूद्गहाः ॥ ३२

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ।

इति निपातनात्साधु । वर्षायुत वर्षाणां दश सहस्राणि । उभयत्राप्याशिषि लोद् । यः मे प्राणान् वितरसि ददासि । अधिष्ठान अधिष्ठीयतेऽत्र तन्नगरमिति कल्पद्रुमः । कृत्यत्युटो बहुलमित्याधिकरणे ल्युट् ।

(२९-३०) स इति । युग्मकमेतत् । स नृपः पुष्करो राजा नलेन सत्कृतः । मास उप्य उपित्वा । यसेः क्तवो ल्यप् । उप्येति च्छान्दसमित्यवोचामा महत्या सेनया विनीतैः विनयवाद्भिः परिचारकैः सेवकैश्च सार्धं सह प्रययौ । कीदृशः स इत्याह भ्राजमान इति । आदित्यः सूर्य इव वपुषा शरीरेण भ्राजमानो दीप्यमानः ।

(३१) प्रस्थाप्येति । वित्तमन्त द्रव्ययुक्तम् । वित्तशब्दात् 'तदस्त्य-स्यास्मिन्निति मनुप्' इति मनुप् । यवादेराकृतिगणत्वान्न यः । वित्तवन्तमिति पाठस्तु साधुतरः । अनामय नास्त्यामयो यस्य तथाभूतम् । प्रस्थाप्य प्रयात कृत्वा । अत्यर्थं अत्यन्त उपशोभिता नृपागमनमहर्षिसत्त्वेनालङ्कृता पुरीं प्रविवेश । एतेन नगराब्दहिरेव तावन्त कालमवस्थानं द्योत्यते ।

(३२) प्रविश्येति । पौराश्च जानपदानपि इति चकारेण द्योत्यते । पौराः पुरवासिनो जानपदाश्च जनपदवासिनो लोकाः । साम्बयामास आत्मनो वियोगेन विज्ञानमधुरया याचा व्यपगतस्वेदाश्चकार । इतः परमर्धमाधिकं स्पष्टार्थं कपुस्तके । नैतदत्रावश्यकमिति प्रतिभाति । पौरा इति । संप्रहृष्टतनूद्गहाः संप्रहृष्टानि विकसितानि उलम्बावस्थितानीत्यर्थः तनूद्गहाणि रोमाणि येषां तथाभूताः । आनन्दातिशयपञ्चाज्जातरोमाश्चा इति भावः । रोम्णा हि संयुज्यमानो हृष्यति स्तेषामुन्नमनमाभिधत्ते यत्र किल रोमहर्ष इति भाषा-विदा व्यपदेशः । 'रोमहर्षश्च जायते' इति गीता । अभवन्निति शेषः ।

(३३) ऊचुरिति । सामात्यप्रमुखाः अमात्याश्च प्रमुखा नागरिकेषु प्रधानपुरुषाश्च तैः सहवर्तमानाः । प्राञ्जलयः सन्त ऊचुः । वचनमाह अत्रेति । उरभिः सेविः पुनः शतकतु इन्द्रम् । तस्य हि शत कतव इति

१ विरव । (१) २ अत्र पर । हितेषु येषां मन्त्रं पितृवावहितोऽभवत् ॥

इत्यर्थमधिकं कपुरतरं ।

अथ स्म निर्वृता राजनपुरे जनपदेऽपि च ।
 उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव क्षतक्रतुम् ॥ ३३
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 पुष्कराश्रमसेऽष्टसप्ततमोऽध्यायः ।

ऊनाशीतितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच--

प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
 महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
 दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
 प्रास्थापयदमेयात्मा भीमो भीममराक्रमः ॥ २
 आगतायां तु वैदर्भ्या सपुत्रायां नलो नृपः ।
 वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३
 ततः प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपे रंराज सः ।

प्राप्ता देवा इव अथ पुरे जनपदे राष्ट्र इत्यर्थः । वर्तमाना वयमिति शेषः ।
 निर्वृताः मुनिनः सवृत्ता । भवतः पुनर्लभादिति भावः । स्मेति पादपूरणे ।
 इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्यामष्टसप्ततोऽध्यायः ॥

(१) प्रशान्त इति । हृष्टे निजनृपतिलाभेन हर्षे प्राप्ते तत एव च प्र-
 शान्ते निरस्तस्तद्वियोगतापे सति । राजा नलः । उपानयत् पितृकुलादान-
 यत् । अतः पर श्लोकद्वयमधिक कपुस्तके नावश्यकमिति न व्याख्यायते ।

(२) दमयन्तीमिति । अमेयात्मा अमेयः परमार्थतो विशातुमशक्य
 आत्मा मनो यस्य तथाभूतः । गूढेद्भित इत्यर्थः । अमेयात्मा महामना
 इति वा । पिता दमयन्त्या इत्यर्थात् । भीमो राजा ।

(३) आगतायामिति । सपुत्राया पुत्रेण पुत्र्या च सह वर्तमानाया वै-
 दर्भ्या दमयन्त्या आगताया सत्या मुदितो हृष्टः नृपो नलः देवराट् देवाना
 राजा इन्द्रः नन्दन एतत्सप्तके वन इव वर्तयामास चवृते । वृतेर्निवृत्तप्रेषणा-
 ण्णिचि लिट् । भाषार्थस्य वा चौरादिकस्य वृतेर्धानूनामनेकार्थत्वाद्वर्तने वृत्तिः ।

(४) तत इति । प्रकाशता यातः सर्वजनविदितत्वं प्राप्तः । अज्ञातं दि-
 वास वसत्रेण नासीत्प्रकाशतामनुप्राप्त इतीदं वचनम् । स जम्बूद्वीपे जम्बूप-
 लक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः सप्रति आशियाअमेरिकायूरपइतिख्यातदेश-
 नितयरूपः । तस्मिन् । अत्र हि पुरा महाजू जम्बूवृक्ष आसीदित्युपवर्णित

१ अतः ' पर पुण्यश्लोक तु राज्यरथं क्षुब्धा भीमो महोपतिः । मुदा परमया
 युक्तो बभूव भरतर्षभ ॥ अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह । मुता प्रस्थापया-
 मास पुण्यश्लोकाय भीमते ॥ ' इत्यधिक कपुस्तके । २ स राजसु । नः स्वे-
 चावसद्राज्ये (न. च) ' स राजसु ' इत्येतावन्नमपुस्तकयोरपि ।

पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य महायशाः ॥
 ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवच्चाप्तदाक्षिणैः ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र समुद्रद्वन्द्वस्यसे चिरात् ॥ ५
 दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।
 देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ६
 एकाकिनैव समुद्रनलेन पृथिवीपते ।
 दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७
 त्वं पुनर्भावसहितः कृष्णया वैव पाण्डव ।

पुराणेषु । तद्योगादेव चेयमाख्यैतस्य । यथा चोक्तस्य देशत्रितयस्य जम्बूद्वी-
 पस्य तथा प्रतिपादितं 'प्राचा भूगोलविज्ञाने'ऽस्माभिः । विरस्तमिया तु नात्र
 प्रपञ्च्यते । सामान्यस्तु निरक्षप्रदेशत उदीचीन भूमेरर्धं जम्बूद्वीप इति प्राचां
 सिद्धान्त इत्यवबोध्यम् । प्रत्याहृत्य रियोः सकाशात्प्रातिगृह्य । आदरातिर्भु-
 जयलमूलकत्वं प्रत्यादानस्य द्योतयति ।

(५) ईज इति । आप्तदाक्षिणैः आप्ता पर्याप्ता प्रचुरेति यावत् दाक्षिणा
 येषु तथाभूतैः । यज्ञैः करणभूतैः ईजे देवान्पूजयामासेत्यर्थः । देवपूजार्था-
 यजतेर्लिट् । तथा नलवत् हे राजेन्द्र समुद्रात् समिन्नः सह स्वसपक्षैरित्यर्थः
 अचिरादविलम्बितमेव वक्ष्यसे स्वीय राज्य प्राप्त्यसि । वह प्रापण इत्यलो-
 लट् । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । वक्ष्यसे दीव्यसे । यश कान्तावित्येतस्य
 रूपमिति महाभारतस्य व्याख्याता नीलकण्ठः । यश कान्तावित्यत्र पुनः
 कान्तिशब्दो न द्युत्यर्थः । इच्छार्थो ह्यसौ कमेर्धातोः स्त्रियां क्तिनि निष्पन्नः
 अत एव च प्रयुज्यते वैय्याकरणाः 'वष्टि भागुरिरहोप'मित्यादि । अन्येपि
 'निःस्यो वष्टि शतम्' इत्यादि । वस्तुतः पुनरत्र 'वक्ष्यस' इति चिरका-
 लिकोपि कतिपयपुस्तकसंहट्टोऽपि च पाठो लेखकप्रमादमूलक एव । 'वक्ष्यसे'
 इत्येतेनैव त्वत्र भवितव्यम् । दृष्टान्तवाक्ये हि (पूर्वाधे) 'ईज' इति
 यजिरेव प्रयुक्त इति । ततश्च तथा नलवत् शत्रुजयपुरःसरमितिभावः वक्ष्यसे
 यज्ञैर्देवान्पूजयिष्यसि' इत्यर्थः । चपुस्तके तु सुहृदो द्रक्ष्यस इति पाठः
 संहृद्यते । तत्र आर्पमात्मनेपदम् ।

(६) इत्थं नलोपाख्यानेमाख्याय नलापेक्षयाऽल्पमेव ते व्यसनमिति
 माऽत्र शोकं कार्षीरिति युधिष्ठिर वचुमुपक्रमते । दुःखमिति । एतादृश
 पूर्वोक्तप्रकारम् । देवनेन द्यूतेन हेतुभूतेन । हेतौ तृतीया ।

(७) नलदुःखतो युधिष्ठिरदुःखस्य वैपग्यमाह त्रिभिः एकाकिनैवेति ।
 एकाकिनैव असहायेनैव । 'एकादाकिनिचासहाय' इत्याकिनिन् । दमय-
 न्यास्तु परित्यक्तत्वाच्च दुःखपरिहारे साहाय्याभावाच्चैकाकिनैत्युक्तिः । घोर
 भयङ्करं दुःखमासादितं प्राप्तम् । अभ्युदय उत्कर्षः । 'यतोऽभ्युदयनिः-
 श्वेयससिद्धिः स धर्म' इति वैशेषिकसूत्रम् ।

(८) तत्र पुनरेतद्विपरीतमेवेत्याह त्वमिति । पुनः किन्तु त्वं भ्रातृव-

रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगै ।
 नित्यमन्वास्यासे राजस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ...
 कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 धनुषपर्णस्य राजर्षे कीर्तन कलिनाशनम् ॥ १०
 इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमन्युत ।
 शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशापते ॥ ११
 अस्थिरत्वं च सचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।

हितो बहुभिर्युक्त । कृष्णया द्रौपद्या चैव सहित इत्येकदेशः सवध्यते ।
 धर्ममेव अनुचिन्तयन् सातत्येन विभावयन् सन् अस्मिन्महारण्ये रमसे
 क्रीडसीवेत्यर्थः । रमुक्रीडायामित्यतो लट् । नात्र ते दुःखलेशोऽपीति भावः ।
 रमसे नन्दसीति वा । एवमपि हि प्रयुज्यते रमिरिति ।

(९) ब्राह्मणैरिति । महाभागैर्महात्माभिः । नित्यं अन्वास्यासे उपास्यासे ।
 अनुपूर्वो ह्यास्तिरुपासने । ' अन्वासनं स्नेहवस्तापुपास्तावनुशोचनं ' इति
 मेदिनी । ' अन्वासितमरुन्धत्या ' इति कालिदासः । तत्र तस्यामवस्थाया
 अस्यामवस्थायामिति यावत् । परिदेवना परिदेवने हेतुः शोकजनकमित्यर्थः
 का किं न किमपीत्यर्थः । परिदेवनेति परिपूर्वाद्देवतेर्विलापार्थाणाञ्चि
 ' ण्यासध्रुवो युच् ' इति युच् श्रियाम् । तत एव च किमोऽत्र स्त्रिया
 प्रयोगः । परिदेवयति विलापयतीति परिदेवना विलापहेतुरित्यर्थः ।

(१०) कर्कोटकस्येति । राजर्षेः धनुषपर्णस्य । सज्जद्वपत्तपाठे तु हे
 राजर्षे युधिष्ठिरः । कीर्तनं नामोच्चारणम् । यद्वाऽधनुषपर्णादयस्तत्तद्वृत्तान्ते लाभानि
 काः । ततस्तद्वृत्तान्तकीर्तनमित्यर्थः । कलिनाशनं कलेर्नाशयितुं अस्तीति शेषः ।

(११) इतिहासमिति । इतिहासं पुरावृत्तं (प्राचीनमाख्यानम्)
 यस्मिन्कलाख्यायमान इतिद्वपदं प्रयुज्यते स्म प्राचीनैः । तत एव च इतिह
 (पदं) आस्तेऽस्मिन् इतिहासः इति घञन्तमेनमाचक्षते । प्रायिकं चैत
 दिति पुरावृत्तमात्रे रूढ इतिहासशब्दः । अन्युत नास्ति अन्युत धर्मादिभ्य
 परिभ्रंशो यस्य तथाभूत युधिष्ठिरः । त्वद्विधेन त्वत्सदृशेन आश्वासितुं धैर्यमा
 लभ्यितुं शक्यम् ।

(१२) अस्थिरत्वमिति । पुरुषार्थस्य पुरुषेच्छानिययीभूतस्य वस्तु ।
 इच्छायाची रात्वर्थशब्दस्तद्विषये लाभानि । कामभनोरथादिवत् । अस्थि
 रत्वं एकरूपतयावस्थानस्याभावः सचिन्त्यं विचार्यम् । तस्य अभिलषितस्य
 वस्तुनो राज्यादेः उदये प्रादुर्भावे च्यप्ये विनाशेपि वा सति चिन्तयितुं चिन्ता
 कर्तुं नार्हति । न हि चिन्तया शक्यते भावानां स्वभावः परिवर्तयितुमिति ।

तस्योदये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १२
 श्रुत्वेतिहासं नृपते समाश्रसिहि मा शुचः ।
 व्यसने त्वं महाराज न विपीदितुमर्हसि ॥ १३
 विपमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।
 विपादयन्ति नात्मानं सत्त्वापाश्रयिणो नराः ॥ १४
 ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।
 श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ॥ १५
 अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १८
 पुत्रान्पौत्रान्पशून्वापि लभते नृपु चाश्रयताम् ।
 सारोग्यः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १७
 भयं पश्यसि यच्च त्वमाहुयिष्यसि मां पुनः ।

निष्कलैवात्र चिन्तेति भावः । चतुर्मुजस्तु पुरुषार्थशब्द द्वितीयपुरुषार्थवा-
 चिन मेन्वानः 'पुरुषार्थस्यार्थस्ये' ति व्याचष्टे ।

(१२) श्रुत्वेति । इतिहास नलोपाख्यानरूप श्रुत्वा समाश्रसिहि धैर्य-
 मालम्बस्व । मा शुचः । शोक मा कार्षीः । रोचतेर्लुङि हरित्वाद्वा ।
 न माहयोग इत्यटो निषेधः । विपीदितु विप्रच्युमित्यर्थः । आपः सदेः
 सीदादेशश्चेष्ट च ।

(१४) दैव इति । दैवे विपमावस्थिते विपमप्रतिकूल अवास्थितमव-
 स्थान यस्य तथाभूते सति । पौरुषे उद्यमे । स हि पुरुषस्येति । अफलतां
 फलशून्यता गते सति । सत्त्वापाश्रयिणः सत्त्वं धैर्यमेवापाश्रय आलम्बन
 अस्त्येषा तथाभूता नराः आत्मानं न विपादयन्ति न खेदयन्ति ।

(१५) नलचरितस्य श्रवणे पठने च फलमाह त्रिभिः । य इति ।
 अभीक्ष्ण पुनः पुनः । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्ण' मित्यमरः । अल-
 क्ष्मीः लक्ष्मीविरोधि दारिद्र्यम् । विरोधे नञ् । भजिष्यति सेविष्यत उपस-
 पिष्यतीत्यर्थः ।

(१६) अर्था इति । तस्य नलचरितस्य कथयितुः श्रोतुश्च अर्था मनो-
 रथाः उपपत्स्यन्ते सपत्स्यन्ते सकला भविष्यन्तीत्यर्थः धन्यता पुण्यवतां गमि-
 ष्यति । स इति विभक्तिं विपरिणमन्त्य योजननिधम् । 'कुहतिः पुण्ययान्धन्य'
 इत्यमरः । इतिहासमित्यर्थमुत्तरान्वयि । पुराण प्राचीन इतिहास सञ्ज्ञा-
 रन्तरमसृष्ट्वा ।

(१७) पुत्रानिति । नृपु मनुष्येषु अश्रयतां श्रेष्ठत्वं च लभते । सारोग्य
 आरोग्येण सहितः । प्रीतिमान् हर्षयुक्तः । 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः ।

(१८) इत्य फलमभिधाय साक्षात्पाधानं प्रतिजानीते । भयमिति ।
 यदिति यदीत्यर्थेऽश्रयम् । च किंच त्वं यत् यदि भयं भीतिहेतु अश्रयसङ्गः ।

१ आरोग्यप्रीतिमांश्चैव (क. म.) अरोग. प्रीतिमांश्चैव (न. च.)

अक्षह इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १८

वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।

उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १९

वैशंपायन उवाच—

ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।

भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २०

ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।

मित्यर्थः । पदयसि द्रक्ष्यसीत्यर्थः । तदेति शेषः । मां आहूयिष्यसि आहूयेत्यर्थः । प्रयुज्यते हि लोड्यं लुडपि कचित्कविभिः । यथा 'आस्व तावन्मुहूर्तं ततो गमिष्यासि ।' इति । किमाह्वानेनेति चेत्तत्राह । अहं अक्षहः पूताभिजः इति हेतोः, ते तव तत् भवं नाशयिष्यामि ।

(१९) वेदेति । अहं कृत्स्नं अशेषं अक्षहृदयं यत्तररहस्यं वेद जानामि । उपपद्यस्व तेनाक्षहृदयेन उपपन्नो (युक्तः) भव । प्रसन्नः संतुष्टोऽहं ते ब्रवीमि उपदिशामीत्यर्थः ।

(२०) तत इति । तत्त्वतः परमार्थतः । अक्षहृदयस्य पारमार्थिक स्वरूपमित्यर्थः । अतः परमर्थमेकमाधिक कपुस्तक आवश्यकमिति प्रतिभाति । स्पष्टार्थं त्वेतत् ।

(२१) तत इति । प्रादात् बृहदश्व इति शेषः । दत्त्वा च उपस्पृष्ट स्नातुम् । 'उपस्पृष्टः स्पर्शमात्रे ध्यानाचमनयोरपि' इति मेदिनी । अश्व शिरः एतदाख्यं तीर्थम् । अश्वहृदयमिति वदन्नीलकण्ठस्तु दत्त्वापदेन प्रतारितः । 'उक्त्वा चाश्वं सरोऽगच्छति' इति तु कपुस्तकमात्रसन्देहः तु संस्कृतः । पाठः । एवंविधाः पुनः पाठा अर्थमुद्धानां लेखकानामेव स्वरूपमुपस्था-

१ अतः पर 'कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदश्वो महामुनिः' इत्यर्थमाधिक कपुस्तके । २ अतः पर 'लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकः समपद्यत । बृहदश्व उवाच—'पुनरेव तु वक्ष्यामि यस्त्वत्तो दुःखितो नृपः । तं शृणुष्व महाराज सर्वदुःखापनुत्तरे ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो महात्मा पृथिवीपतिः । विशङ्कुरिति विख्यातो राजराजो महाशुतिः ॥ हरिश्चन्द्रस्ततो जज्ञे गुणरत्नाकरो नृपान् । ततो विशेषैर्विविधैर्पैशैर्विपुलदक्षिणैः ॥ स तु लोके वरः पुसां पुण्यश्लोको महायशः । सत्यवादी मधुरवाक्कस्येन बहुभाषिता ॥ तस्य भार्याऽभवद्भूमौ सौशिल्पसमलकृता । उशनिरस्य राजर्षेर्दुहिता पुण्यलक्षणा ॥ स्वयंवरे महाभागं वरयामास भामिनी । हरिश्चन्द्र समेताना राज्ञां मध्ये पतिं विभुम् ॥ तया सह महीपालः सत्यवत्या मनोशया । रेमे च सुचिर कालं राजा राज्यमवाप्य च ॥ तस्यां देव्यां हरिश्चन्द्राज्जज्ञे राजीवलोचनः । पुत्रः पुण्यवतां भ्रेष्ठो लोहिताश्व इति श्रुतः ॥ देव्या पुत्रेण सहितः पुण्यश्लोको महायशः । वसिष्ठयाच्यो नृपतिरीजे पुण्यैर्महाध्वरैः । एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्रो दिवगतः । पुनर्दूतपुरीं रम्यामाजगामेन्द्रसेवया ॥ उपस्थानं च (उत्तरश्लोके द्रव्यव्यम्)

हस्त्या १७

मृते दुरात्माभिः छिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनान्यापि हता बलात् ॥ २
अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाऽपि वा श्रुता ।
पतिप्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथाप्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४
आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
मध्यस्थश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५

(२) मृत इति । दुरात्माभिः दुष्टचित्तैः कौरवैः छिष्टाः छेदिताः ।
हिंस्रयतिरघान्तर्मावितण्ण्यर्थः । तारिताः छेदस्य पार गमिताः । द्रौपद्यैव हि
दुःशासनेनाभिपृष्यमाणयाऽऽहूय श्रीकृष्ण परित्रात आत्मेति तस्याः सावि-
त्र्यादेव छेद्याना विस्मरणादिति भावः । जयद्रथेनेति जयन्परान्परमयन् रथो
यस्य तथाभूत एतज्जामा नृपविशेषः । तेन । एष च सिन्धूनामधिपतिर्दुर्यो-
धनमगिन्या दुःशलाया भर्ता । सोऽयं कदाचिद्विमाहकामुकः शिषिप्रिगर्ता-
दिदेशाधिपतिभिः सह शाल्वान् गच्छन् मध्येमार्गे भगवतो मुनेस्तृणवि-
न्दोराश्रमे कदम्बशाखाभ्यामालम्ब्य सपिलासमवतिष्ठमानां लोकातिशायिलाव-
ण्या काञ्चन स्त्रियमवैक्षिष्ट । विश्रामता तावत्केयामिति च कामाकुलः शि-
षिदेशाधिपतिं कौटिकाश्रमाश्रययामास । तेन च विश्राय पाण्डवानामिय भा-
र्येति निवेष्टमानोऽपि स्वयमेवैनामुपगम्याभिप्राय्य चाननुमन्यमाना बलादेवा-
पजहार । अथ क्षणादेव मृगयात प्रतिनिवृत्ताः पाण्डवा विश्राय वृत्ताभिद
समभिपत्य हत्वा च भूयसो भूपान्पराजित्य गृहीत्वा च जयद्रथ द्रौपदी प्र-
त्याजहुरिति द्रौपदीहरणपूर्वकयाऽनानुसन्धेया ।

(३) अस्तीति । यथा यादृशी इयं द्रुपदात्मजा तथेति शेषः काचित्
कापि सीमन्तिनी स्त्री । प्रशस्तः सीमन्तः केशवर्त्म 'भाग' इति पुंसि म-
हाराष्ट्रा ख्यातः अस्त्यस्यास्तथाभूता सुन्दरीत्यर्थः । 'केशेषु वर्त्म सीमन्तः'
इति हैमः । 'नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमरः । स्त्रीविशेषवचनोऽपि
शब्दोऽयमत्र स्त्रीसामान्यवाचितया प्रयुक्तः । अस्तीति प्रश्ने काकुः ।

(४) अस्तीत्युत्तरणीये शिरोयेष्टनप्राणायामभीरुः सावित्र्युपाख्यानमेवोत्त-
रत्वेनोपन्यस्यति । शृण्विति । एतत्प्रसिद्धतमतयाऽऽशुक्तिनिर्देशार्थमेव भासमानं
कुलस्त्रीणां तत्कुलजानां स्त्रीणाम् । कुलशब्दोऽत्र सत्कुलवाची शाकपार्थिवा
वदित्वाच्च समासः । यथा येन प्रकारेण प्राप्तं तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः ।

(५) आसीदिति । मद्रेषु मद्रदेशे । एष च देशः पार्श्वमेन पञ्चाम्ब-
नासीन् । सप्रति पुनर्मद्रासहत्याख्यायमानो विभिन्न एतस्माद्देशः । सत्य
सन्धः सत्यप्रतिज्ञः । 'सधा प्रतिज्ञा मर्यादे' त्यमरः ।

यज्ञा दानपातिर्दक्षः पौरजानपदाप्रियः ।
 पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
 क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्बिजितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजाग्मिवान् ॥ ७
 अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं निवममास्थितः ।
 काले नियमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ८
 हुत्वा शतसहस्रं सावित्र्या राजसत्तम ।
 पष्ठे पष्ठे तदा काले बभूव भित्तभोजनः ॥ ९

(६) यज्वेति । यजते स्मेति यज्ञा कृतयज्ञः । ' सुयजोर्द्विनिप् ।' इति
 द्विनिप् । दानपतिः दानक्रियाया अधीश्वरः । भूयिष्ठ प्रदातेत्यर्थः । अश्वपतिः
 एतन्नामा पार्थिवः पृथिव्या ईश्वरो राजा ।

(७) क्षमावानिति । क्षमावान् सहिष्णुताशाली सत्यवाक् जितेन्द्रियश्च
 सः अनपत्यः सन् अतिक्रान्तेन वयसा तारुण्येन हेतुभूतेन संताप अनपत्य-
 ताजन्य उपजाग्मिवान् प्राप्तवान् । तारुण्यस्य व्यपगमादनपत्यतया ताप प्राप-
 दित्यर्थः । वयःशब्दोऽत्र तारुण्याची । ' वयसि गते क कामविकारः ॥'
 इति श्रीशङ्कराचार्यः ।

(८-९) अपत्योत्पादनार्थमिति । नियम व्रत आस्थितः समाश्रितवान्
 सन् काले नियतसमये नियमिताहार नियमितो निगृहीत आहारो येन तथा-
 भूतः । आहारमवज्ञासयान्नेति यावत् । परिमिताहार इति पाठान्तरस्तु
 नातिमनोरमम् । आहारकालश्च निर्दिष्टो मनुना ' सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं
 श्रुतिर्चेदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्याच्चान्द्रायणसमो विधिः ।' इति ब्रह्म-
 चारी ब्रह्मणि जाने तपसि वाऽऽश्रयं चरति तथाभूतः । प्रकृते पुनः शब्दोऽ-
 यं ब्रह्मचर्यवन्तमेव लक्षयति तद्धर्मविशिष्टं वात् । ब्रह्मचर्यं च सर्वथा स्त्रीस-
 मागमत्यागः । (दृश्यता पातञ्जलयोगशास्त्रे यमसूत्रमाप्यम् २-३०) ।
 राजसत्तम सुधिष्ठिर सावित्र्या गायत्रीमन्त्रस्य । शतसहस्रं लक्षं हुत्वा प्रति-
 मन्त्रमेकाऽऽहुतिरिति लक्षाहुतिप्रशेषात्मकं होमं कृत्वेत्यर्थः । हवनसाधने मन्त्रे
 हवनकर्मत्वमुपचारात् । स च पादत्रयात्मको विज्ञायते प्रायेणेदानीन्तनैर्ब्रा-
 ह्मणैः । ' त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पाद पादमदूदुहत् । तदित्यृचोऽस्याः
 सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ।' इति मनुः । काले नियमिताहार इति
 स्वोक्तं विशदयति पष्ठ इति । पष्ठे पष्ठे काले सूर्योदयतः प्रभृति पष्ठे पष्ठे
 मुहूर्ते । मुहूर्तश्च घटिकादितयम् । पष्ठे काले त्वमपि लभसे देव विश्रान्ति
 मद्गः ।' इति कालिदासः । एव च न मनूक्तवद् द्विः किन्तु सहदेव
 भुत्त्वानिति भावः ।

पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभाजनाः ॥ १४

तुष्टाऽसि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् ।

संतानं परमो धर्म इत्याहुर्मा द्विजातयः ॥ १५

सावित्र्युवाच—

पूर्वमेव मया राजन्निप्रायमिमं तव ।

ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६

प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताहुवि ।

कन्या तेजस्विनी सौम्य शिप्रमेव भाविष्यति ॥ १७

चाहं श्रुतिः 'जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋजैर्ऋणवान् भवति । यज्ञेन देवेभ्यो ब्रह्मचर्येण विभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इति । ऋणत्रयपाकरणमन्तरा मोक्षानधिकारस्मरणाय । स्मर्यते हि मनुना 'ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे नियमयेत् ।' इति । अपत्यार्थः अपत्यान्यर्थः प्रयोजन यस्य तथाभूतः । समारम्भः तीव्रनियमाश्रयणरूपः समीचीन उद्यमः कुलभाजनाः कुलस्य मे वशस्य भाजना आश्रयभूता इति यावत् । आर्प पुस्त्वम् । कुलस्य कुलीन-
त्वंस्य भाजनभूता वा ।

(१५) तुष्टेति । यदि तर्हीति शेषः । कुतोऽयं वर इत्याह सन्तानमिति । सन्तानं सततिः अपत्यं तदुत्पत्तिरित्यर्थः । परम उत्कृष्टः धर्मः । धर्मसाध-
नत्वात्तस्येति भावः । हेतुहेतुमतोरभेदोपचारः ।

(१६) पूर्वमिति । अभिप्राय आशय ज्ञात्वा । ज्ञानदृष्टयति भावः । भगवान् भगानि ऐश्वर्यादीनि पद् सन्त्यस्य तथाभूतः । 'अयस्य समग्रस्य वीर्यस्य वशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यण्णा भगमितीहगना' इति । 'ऐश्वर्यमध्यमनुपाधिमती च लक्ष्मीर्ज्ञानं च वीर्यवशसी च विरागता च। एते गुणाः पडपि ते भगवत्प्रयोक्ताः सन्तीत्यनेन भगवन् भगवानसि त्वम् ॥' इति श्रुतिसूक्तिमालाया श्रीहरदत्ताचार्यः । पूज्यो वा 'नैषण्डुकाश्च भगवन्तमुशन्ति पूज्यम् ।' इत्यपि स एव । पितामहो ब्रह्मा । स हि पितृणां जनकानामपि पिता जनक इति । 'परमेष्ठी पितामह' इति ब्रह्मपर्यायेष्वरः । ते तव पुत्रार्थे उक्तः ।

(१७) प्रसादादिति । तस्मात् यस्मान्मयोक्त तस्माद्धेतोः । स्वयमु-
विहितात् स्वयमुना ब्रह्मणा कृतात् । 'स्वयम्भूश्च स्वयम्भुश्च' इति द्विरूपकोशे श्रीहर्षः (८८ प.) । शब्दश्चायं भुव औणादिके दुप्रत्यये निष्पन्नः । स्वय-
भूविहितादिति कपुरुषाकपाठस्तु तुसंस्कृत एव । प्रसादात् अनुग्रहान् । भुवि
भूमेरेते जस्विनी प्रशस्ततेऽविशिष्टाः प्राशस्त्ये 'अस्माये' त्यादिना विनिर्मत्वर्थे ।

१ भावनाः (व. च. न. म) २ संतानं हि परो (च) ३ स्वय-
विहितव यद् (न)

उत्तरं च न ते किञ्चिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।

पितामहनिर्गमेण तुष्टा हेतुद्वयीमि ते ॥ १८

मौर्कण्डेय उवाच—

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।

प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति ॥

अन्तर्हिताया सावित्र्या जगाम स्वपुरं नृपः । १९

स्वराज्ये चावसद्वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥ २०

ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ।

राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मालव्या भरतर्षभ ॥ २१

(१८) उत्तरमिति । उत्तर इतः पर ते त्वया किञ्चित् ' किं वा क-
न्यया ? पुन एव मे भूयादि' त्यादि किमपि न व्याहर्तव्यं न वक्तव्यम् ।
व्याहृपूर्वं हि हरतिर्वचनार्थः । कुत एवमित्याह पितामहेति । पितामहस्य
ब्रह्मणो निर्गमेण दानेन हेतुभूतेन । पितामहेनैव दत्तमेतादिति नात्र किमपि
वक्तव्यमिति भावः । निर्गमशब्दश्चात्र दानार्थः । उत्सर्गादिषु सृजतेस्त-
थार्थदर्शनात् । उपसर्गास्तु द्योतका एवेति । ' निर्गमेण आशये ' ति चतु-
र्भुजः नीलकण्ठोऽप्येवम् ।

(१९) स इति । प्रतिज्ञाय । अङ्गीकृत्य । एतत् कन्याप्राप्तिकार्यं
क्षिप्रं भविष्यति भवत्वित्यर्थः । इति प्रसादयामास अनुग्रहं प्रार्थयामासेत्यर्थः ।
प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इति णिच् । अन्तर्हिताया अदर्शनं गताया सत्याम् ।

(२०) स्वराज्य इति धर्मेण न्यायेन । ' धर्माः पुण्यमन्याये ' त्य-
मरः । कस्मिंश्चित् । कियतिचिदित्यर्थः । दृढयते हि किम् । केवलस्यापि
परिमाणार्थकता ' कः कालस्तत्र गतस्ये ' त्यादौ । नियतव्रतः नियतमैक-
रूपमनन्ययाभूतमित्यर्थः । व्रत यस्य तथाभूतः । इतः परं त्रिंश पद्यं यावत्पूर्व-
पूर्वपद्योत्तरार्धमुत्तरोत्तरपद्यपूर्वार्धान्वयि ।

(२१) ज्येष्ठायामिति । धर्मचारिण्या धर्मचरणशीलाया ज्येष्ठायाम-
हिष्या राज्याम् । पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रीवचनोऽपि महिषीशब्दोऽत्र राजस्त्रीसामा-
न्यवचनो विशिष्टवाचकानामिति न्यायात् । मालव्या मालवदेशोद्भवाया रा-
जपुत्र्याः । मालवीति देशतः प्रवृत्तं राज्या नाम । मालवाश्च संप्रति
' मालवा ' इति महाराष्ट्रया ख्याता । ' अवन्तीतः पूर्वभागे गोदावर्यास्त-
योत्तरे । मालवाख्यो महादेशो धनधान्यपरायणः । ' इति शक्तिसंगमतन्त्रम् ।

(२२) व्यवर्धनेति । यथा शुक्ले (पक्षे) अग्नये आकाशे तारापतिश्चन्द्रः तथेति

व्यवर्धत यथा शुद्धे तारापतिरिवाम्बरे ।
 प्राप्ते काले तु सुपुत्रे कन्यां राजीवलोचनाम् ॥ २३
 क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तमः ।
 सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ॥ २
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ।
 सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ॥ २४
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ।
 तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ॥ २५
 प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा समीनिरे जनाः ।
 तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ २६
 न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रैतिवारितः ।

शेषः । इवशब्दस्याधिक्यमार्पण्यात् सोढव्यम् । काले प्रसूतिसमये प्राप्ते सति राजीवलोचनां राजीवे कमले इव मनोहरे लोचने नेत्रे यस्यास्तथाभूताम् । 'परं शतसहस्राभ्यां पत्र, राजीवपुष्करे' इति कमलपर्वायेषु हैमः । सुपुत्रे प्रसूतवती । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोक्षन इत्यतो लिट् ।

(२३) क्रिया इति । तस्याः कन्यायाः क्रिया जातकर्मादिरूपाः । मुदितो हृष्टः । तस्याश्च सावित्रीतिनाम्नः करणे हेतुमाह सावित्र्येति । अत्र सावित्रीशब्दो देवताविशेषं च गायत्री चाचष्टे ।

(२४) सावित्रीति । अत इत्यध्याहारः । तथेति चार्थेऽध्ययम् । विप्राः पिता चेत्येते चक्रुरित्यर्थः । विग्रहवती मूर्तिमती । विग्रहो हि शरीरम् । 'शरीरं वर्धं विग्रहः ।' इत्यमरः । श्रीर्लक्ष्मीः शोभा या । नृपात्मजा राजपुत्री सावित्री ।

(२५) कालेनेति । कालेन कियतापि समयेन । यौवनस्था तारुण्ये वर्तमाना । यूना हि भावो यौवनम् । युवादित्वादण् भावे । पृथुश्रोणीं पृथुः श्रोणी नितम्बो यस्यास्तथाभूताम् । काञ्चनीं सुवर्णमयीं प्रतिमांमिव । गौरत्वादिति भावः ।

(२६) प्राप्तेति । दृष्ट्वा इयं देवकन्या प्रसा इति जना मेनिरे मतवन्तः । एवमिति लावण्यवतीमप्येनां न कोऽपि वरयांचकारेत्याह तामिति । तु किन्तु । पद्मपलाशाक्षीं पद्मस्य कमलकुसुमस्य पलाशे पत्रे इव (मनोहरे विशाले च) अक्षिणी यस्यास्तथाभूताम् । तेजसा कान्त्यतिशयेन ज्वलन्तीमिव वर्तमानां ताम् ।

(२७) नेति । तेजसा । तदीयेन कान्त्यतिशयेन प्रैतिवारितो निवारितः सोढुमथमत्पाचस्यास्तेजसः प्रातिनेवृत्त इति भावः । कश्चित्कोपि न वरयामास न वृतवान् भार्यात्येन न प्रार्थयामासेत्यर्थः । अथ अनन्तरं शिरःस्नाता शिरसा स्नाता सा उपोष्य उपवाम कृत्वा । मत्पादिविशेषमन्तरा न

अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ॥ २७

हुत्वाभि विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ।

ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ॥ २८

पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ।

साऽभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९

कृताञ्जलिवरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता ।

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां मुतां देवरूपिणीम् ।

अयाच्यमानां च वरं नृपातिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३०

राजोवाच—

पुत्रिप्रदानकालस्ते न च कश्चिद् वृणोति माम् ।

किल नार्यः शिरःस्नानं कुर्वन्तीत्यत उक्तं शिरःस्नातेति । देवता अभिगम्य उपगम्य । देवता समुपास्येत्यर्थः ।

(२८) हुत्वेति । पर्वणि कालविशेषे । प्रदर्शितानि च पर्वणि विष्णुपुराणे 'चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्रं रविसकान्तिरेव च ॥' इति । हुत्वा हवनेन तर्पयित्वेत्यर्थः । ब्राह्मणान् वाचयामास स्वस्तीतिशेषः । ब्राह्मणान् स्थास्ति वाचयामासेत्यर्थः । मङ्गलं कामुकैः किल संपूज्य ब्राह्मणाः प्रार्थ्यन्ते 'मह्यं नमस्कुर्वाणायाशैर्विवर्चनमपेक्षमाणायास्मिन् कर्मणि स्वस्तीति भवन्तो ब्रुवन्तु' इति । ततश्च ब्राह्मणा 'आयुष्मते स्वस्ती' ति निः पठन्तीति सोऽयं विधिः स्वरितवाचनं मित्युच्यते । ततः स्वस्तिवाचनानन्तरं शेषाः प्रसादभूताः प्रसादतया दत्ता वा सुमनसः पुष्पाणि । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्प' मित्यमरः । 'प्रसादान्निजनिर्माल्यदाने शेषेति कीर्तिता' इति विश्वः । निर्माल्यस्थानीयानां पुष्पाणां पार्श्वक्येन निर्देशाच्छेषापदस्य प्रसाददत्तेत्येवार्थः । 'तथेति शेषाभिषेकं भर्तुराजाम्' इति कालिदासः (कुमारसम्भवे) । प्रतिगृह्य ब्राह्मणेभ्यः स्वीकृत्य महात्मन इति पितुरित्यनेनोत्तरेण संबन्धः ।

(२९) पितुरिति । रूपिणी मूर्तिमती श्रीरिव । देवी श्रीरिव रूपिणी सौन्दर्यवतीति वार्थः । अगमत् गमेल्लुङ् । लङित्यादङ् । सा सावित्री अभिवाद्य प्रणम्य पूर्वं प्रथमं शेषाः विप्राणां प्रसादपुष्पाणि निवेद्य नम्रे समर्प्य ।

(३०) कृताञ्जलिरिति । वरारोहा मुन्दरी कृताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः सती नृपते राजोऽश्वपतेः पार्श्वं समीपप्रदेश आस्थिता आश्रितवती । समीपे स्थितवतीत्यर्थः । तु किन्तु नृपतिः तां देवरूपिणीं देवानां रूपं सौन्दर्यमस्त्यस्यां तयाभूता स्वां मुतां यौवनस्थां वरः अयाच्यमानां च दृष्ट्वेति संबन्धः ।

(३१) पुत्रीति । हे पुत्रि ते प्रदानकालः विवाहसमयः । अयमिति शेषः अस्ति । 'वैश्वानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्' इति कालिदासः । वृणोति प्रार्थयते त्वद्विषय इत्यर्थः । एष किल प्राचां विशेषतश्च क्षत्रियाणां-

- स्वयमान्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३१
 प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
 विमृश्याहं प्रदास्यामि वरये त्वं यथेष्टितम् ॥ ३२
 श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३३
 • अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
 मृते पितरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३४
 इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेपणे त्वर ।
 देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३५
 मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।

माचारो यदमी आत्मानोऽनुरूपा बन्धका पितरमस्या याचन्ते स्मेति । अतः गुणैः आत्मनः सदृश योग्यम् । 'सदृशमेतत्पुरुषशप्रदीपस्य भवतः' इति शकुन्तला । भर्तारं पतिं अन्विच्छ अन्वेपय ।

(३२) प्रार्थित इति । प्रार्थितः अभिलषितः । मम मह्यभित्यर्थः । शेषे पृष्ठी । विमृश्य युक्तौ न वायामीति विचार्य प्रदास्यामि ततश्च त्वं यथेष्टितं यथेच्छ वरये ।

(३३) ननु भो यदि केनापि न व्रियते ततः किमिति प्रदानायास इति चेत्तत्राह । श्रुतमिति । द्विजातिभिर्ब्राह्मणैः वर्णत्रयसाधारणोऽपि रूढो ब्राह्मणेषु द्विजातिशब्दः । धर्मशास्त्रेषु स्मृतिग्रन्थेषु 'श्रुतिस्तु वेदो धिज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।' इति मनुः । पाठ्यमानं व्यक्ततयाच्यमानम् । पठ व्यक्तया वाचीत्यतः कर्माणि लटः शानच् । वच इति काकाक्षिगोलकन्यायेन संनध्यते । तथा तत्प्रकारं तादृशमित्यर्थः । न तु साक्षात्तदेवेति भावः । एतेन काचिद्विपरिवृत्तावापि पदस्य प्रामाण्यमव्याहृतमेवेति ध्वन्यते ।

(३४) अप्रदातेति । अप्रदाता समुचिते समये कन्याया विवाहस्याकर्ता पिता वाच्यः वक्तुं अपवादेतुं योग्यः । दोगमाजन भवतीत्यर्थः । 'ऋहलोरिति ण्यत्' 'वचोऽशब्दसंज्ञाया' मिति कुत्वाभावः । अनुपयन् समुचिते काले भार्यामुपगच्छन् । यच्चनमेतदित्यर्थः स्मर्यते मनुः । कालेऽप्राप्ता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः । मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता । 'इति' (१-४) अत्र च प्रथमे तृतीये च पादे मनामिव भेद इत्यत एव प्रागुक्तं 'तथे'ति-

(३५) इदमिति । त्वर त्वरा कुरु । मित्वरा संभ्रम इत्यतो लोट् । अनुदान्वेलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्तरस्मैपदम् । यथा येन - प्रकरेण देवतानां वाच्यः अप्रदाहारः । काले कन्याया अप्रदानादिति भावः ।

(३६) एवमिति । आनुयाज, अनुयाजासंबन्धि सैन्यवाहनादिकं व्यादि

व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्यचोदयत् ॥ ३६
 साऽभिवाद्य पितुः पादौ प्रीडितेव मनस्विनी ।
 पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३७
 सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८
 मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ।
 वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत् ॥ ३९
 एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
 कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४०
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि
 सावित्रीस्वयंवरे दिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन स्मानतः ।

देश एतदस्या अनुयात्र भवत्वित्याज्ञापयामास । गम्यतामिति अचोदयत्
 मेरितचांध । अनुयात्रा च रक्षणार्थं पश्चाद्गमनम् ।

(३७) सेति । मनस्विनी प्रशस्त मनोऽस्यस्याः सा सावित्री अभिवाद्य
 नमस्कृत्य पितुः वचन आज्ञाय आज्ञात्वेन स्वीकृत्य आविचारितं यथातथा
 निर्जगाम वरान्वेषणार्थं निर्गतवती ।

(३८) सेति । हैम हेमो विकार तुवर्णमयमित्यर्थः । आस्थाय अधि-
 ष्ठाय । स्थविरैर्वृद्धैः सचिवैर्वृता परितृता । राजर्षीणां राजानश्च ते ऋषयश्च
 तेषां वानप्रस्थाश्रमे वर्तमानानां राजामित्यर्थः । हकारः पादपूरणे ।

(३९) मान्यानामिति । मान्यानां समानाहोणा वृद्धानाम् । अभ्यगच्छत्
 उपगतवती । आर्यमात्मनेपदम् ।

(४०) एयमिति । एष यथा वनान्यभ्यगच्छत् तथा । सर्वेषु मध्येमार्गं
 मासादितेषु निविलेषु तीर्थेषु ऋषिभिर्नुंशाम्बुषु नद्यादिस्थानेषु द्विजमुख्यानां
 ब्राह्मणभेद्येभ्यः । श्रेये यष्टी । धनोत्सर्गं द्रव्यदानं कुर्वती । अवतारार्थं-
 शुशाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु इति तीर्थशब्दार्थेषु मेदिनी ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानव्याख्यायां बालनेमिन्यां दिनवत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ।

(१) अयेति । अथ सावित्रिप्रियाणोत्तरम् । मद्राधिपो मद्रदेशाधिपती
 राजा अध्वरिः । नारदेन मुनिना समागतः समतः तन् कथायोगेन कथा-

१ अनुयात्राय (य.) २ तपस्विनी (क)

उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
 ततोऽभिगम्य तथीनि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
 आजगाम पितुर्वेदम् सावित्री सह मान्त्रिभिः ॥ २
 नारदेन सहासीनि सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
 उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३

नारद उवाच—

क गताऽभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
 किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

अश्वपतिरुवाच—

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
 ऐतस्याः शुणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच—

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
 दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६

सावित्र्युवाच—

आसीत्साल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।

समन्धेन सभामध्ये उपविष्टः । तेन साकं कथा, कुर्वाण उपविष्ट आसीदित्यर्थः । हे भारत युधिष्ठिर ।

(२) तत इति । ततोऽश्वपतेरुपवेशनानन्तर । सावित्री मन्त्रिभिः सह पितुर्वेदम् गृह आजगाम ।

(३) नारदेनेति । नारदेन सह आसीन उपविशन्त उपविष्टमिति यावत् । आस्तेल्लटः शानचि 'ईदास' इतीत । उभयोर्द्वयोः पितुर्नारदस्य च पादाभिवादन पादयोः प्रणामं चक्रे ।

(४) केति । हे नृप अश्वसेन कुतः कस्मात्प्रदेशात् युवतीं तरुणीं सती । यौतेः शनन्तान् डीपि रूपमिदम् । तच्च रूढ्या तरुणीमाचष्टे । 'युवती युवतिः समे' इति द्विरूपनोशे श्रीहर्षः (१४३) । एना भर्त्रे पत्ये किमर्थं न संप्रयच्छसि न ददासि । दाणो लटि 'पात्रे' त्यादिना यच्छादेशः ।

(५) कार्येणेति । अनेन पतिसबन्धिनैव कार्येण हेतुभूतेन प्रेषिता । यः अनया वृतः तमिति शेषः । भर्तार एतस्याः अस्याः सक्ताशात् शुणु ।

(६) सेति । विस्तरेण ब्रूहि इति पित्रा संचोदिता सम्यक् प्रेरिता दैवतस्येव तस्य पितुरित्यर्थः वचनं प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य इदं वक्ष्यमाणं अब्रवीत् ।

(७) आसीदिति । सुमत्सेन इति ख्यातो धर्मात्मा धर्मे आत्मा मनो यस्य तथाभूतो धर्म एवात्मा यस्य तथाभूतो वा क्षत्रियः पृथिवीपतिः राजा आसीत् । अस्तिधात्र पृथिवीपतित्वेनैव समन्धते नैव पुनर्धुमत्सेनेन ।

१ भद्र (क) २ एतस्याः शुणु देवर्षे भर्ता वै योऽनया वृतः (क) ३ तदेव तस्य (क. न. म.) ४ नास्तीदं कपुरतके । ५ देशेषु (च)

व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्यचोदयत् ॥ ३६
 साऽभिवाद्य पितुः पादौ प्रीडितेव मनस्विनी ।
 पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३७ ॥
 सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः साचिवैर्वृता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८
 मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ।
 वनानि क्रमशस्ताव सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ३९
 एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
 कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४० ॥
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि
 सावित्रीस्वयंवरे द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

नार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।

देश एतदस्या अनुयात्रं भवत्वित्याज्ञापयामास । गम्यतामिति अचोदयत्
 मेरितवाश्च । अनुयात्रा च रक्षणार्थं पश्चाद्गमनम् ।

(३७) सेति । मनस्विनी प्रशस्त मनोऽस्त्यस्याः सा सावित्री अभिवाद्य
 नमस्कृत्य पितुः वचनं आज्ञाय आशास्त्वेन स्वकृत्य आविचारितं यथातथा
 निर्जगाम वरान्वेषणार्थं निर्गतवती ।

(३८) सेति । हैम देशो विकारं सुवर्णमयमित्यर्थः । आस्थाय आधि-
 णाय । स्थविरैर्वृद्धैः साचिवैर्वृता परितृता । राजर्षीणां राजानश्च ते ऋषयश्च
 तेषां धानप्रस्थाश्रमे वर्तमानानां राज्ञामित्यर्थः । हकारः पादपूरणे ।

(३९) मान्यानामिति । मान्यानां समानार्हणां वृद्धानाम् । अभ्यगच्छत
 उपगतवती । आप्तमात्मनेपदम् ।

(४०) एवमिति । एव यथा वनान्यभ्यगच्छत् तथा । सर्वेषु मध्येमार्गं
 मारुदितेषु निखिलेषु तीर्थेषु ऋषिभिर्गुह्यमनु नद्यादिस्थानेषु द्विजमुख्यानां
 ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्यः । शोषे पट्टी । धनोत्सर्गं द्रव्यदानं कुर्वती । अत्रतार्षि-
 णुषामुपात्रोपाध्यायमग्निषु ' इति तीर्थशब्दायैषु मेदिनी ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानव्याख्याया बालनोधिण्या द्विनवत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ।

(१) अथेति । अथ सावित्रीप्रियाणोत्तरम् । मद्राधिपो मद्रदेशाधिपती
 राजा अथपतिः । नारदेन मुनिना समागतः सगतः सन् कथायोगेन कथा-

१ धनुषाणां (न.) २ वपुषिणी (क)

उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
 ततोऽभिगम्य तथीनि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
 आजगाम पितुर्वेदम सावित्री सह मान्त्रिभिः ॥ २
 नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
 उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३

नारद उवाच—

क गताऽभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
 किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

अश्वपतिरुवाच—

कार्येण सत्त्वेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
 एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच—

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
 दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६

सावित्र्युवाच—

आसीत्साल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।

सन्ध्येन सभामध्ये उपविष्टः । तेन साक कथाः कुर्वाण उपविष्ट आसीदित्यर्थः । हे भारत युधिष्ठिर !

(२) तत इति । ततोऽश्वपतेरुपवेशनानन्तर । सावित्री मान्त्रिभिः सह पितुर्वेदम गृह आजगाम ।

(३) नारदेनेति । नारदेन सह आसीन उपविशन्त उपविष्टमिति यावत् । आस्तेर्लटः शानचि 'ईदास' इतीत । उभयोर्द्वयोः पितुर्नारदस्य च पादाभिवादन पादयोः प्रणामं चक्रे ।

(४) क्वेति । हे नृप अभ्रसेन कुत, कस्मात्प्रदेशात् युवतीं तरुणीं सती । यौतेः शत्रन्तान् जीपि रूपमिदम् । तच्च रुढ्या तरुणीमाचष्टे । 'युवती युवतिः समे' इति द्विरूपकोशे श्रीहर्षः (१४३) । एना भर्त्रे पत्ये किमर्थं न संप्रयच्छसि न ददासि । दाणो लटि 'पात्रे' त्यादिना यच्छादेशः ।

(५) कार्येणेति । अनेन पतिसवन्धिनैव कार्येण हेतुभूतेन प्रेषिता । यः अनया वृतः तमिति शेषः । भर्तारं एतस्याः अस्याः सकाशात् शृणु ।

(६) सेति । विस्तरेण ब्रूहि इति पित्रा संचोदिता सम्यक् प्रेरिता दैवतस्येव तस्य पितुरित्यर्थः वचनं प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य इदं वक्ष्यमाणं अब्रवीत् ।

(७) आसीदिति । सुमत्सेन इति ख्यातो धर्मात्मा धर्मे आत्मा मनो यस्य तथाभूतो धर्म एवात्मा यस्य तथाभूतो वा क्षत्रियः पृथिवीपतिः राजा आसीत् । अस्तिश्वात्र पृथिवीपतित्वेनैव सञ्चयते नैव पुनर्गुणसेनेन ।

१ भद्र (क) २ तदस्याः शृणु देवर्षे भर्ता वै योऽनया वृतः (क) ३ तदेव तस्य (क. न. म.) ४ नास्तीदं कपूरतके । ५ देवेषु (च)

शुमत्सेन इति । यात पश्चात्पान्धो बभूव ह ॥ ७
 विनष्टचक्षुःपुत्रस्य बालपुत्रस्य धामत ।
 मार्गम्येन हतं राज्यं छिद्रं स्मिन्पूर्वैरिणा ॥ ८
 स बालवत्तया सार्धं भार्यया प्रस्थितो धनम् ।
 महारण्यं गात्रापि तपस्तेन महाप्रत ॥ ९
 तस्य पुत्रं पुरे जातं सवृद्धं तपोवने ।
 सत्यवाननुरूपो मे भर्तंति मनसा वृत ॥ १०

नारद उवाच—

अहो वत महात्पाप मानिया नृपते वृतम् ।
 अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृत ॥ ११

पश्चात् पृथिवीपतित्वप्राप्त्यनन्तरं नियतापि काले । ह्यार पादपूजे ।
 साल्पदेशश्च काम्ययादुदीच्या दिग्गसासीदिति प्रतीयते । सिन्धूना हि राजा
 जयप्रथं साल्प गन्धर्वाभ्येभ्यो काम्यके तृणविन्दोराश्रमे द्रौपदीं दृष्ट्वा
 पञ्चदशेति द्रौपदीहरणपर्यन्तं पुनर्निर्मितम् । सिन्धुश्च काम्यकं दक्षिणेन वर्तते ।

(८) विनष्टेति । विनष्टचक्षुः पुत्रो यस्य तथाभूतस्य बालपु-
 त्रस्य बाल पुत्रो यस्य तथाभूतस्य च धीमतो ज्ञानिनो शुमत्सेनस्य । अ-
 भिनिष्ठे प्रतीकाराश्रमे विरक्तसमये । पूर्वैरिणा प्रागेव शत्रुतामापन्नेन
 केनापि सामीप्येन हेतुना समीपवर्तित्वादिति भावः । समिन्हेति पाठस्तु
 साधुतरः । सीम तेन एतन्नाशा भूमेन । एषा किल राजा नीतिर्यत्परेषा
 छिद्रमालोक्य प्रहरतीति ।

(९) स इति । स अपहृत्य राज्यो शुमत्सेन । बालवत्तया बालो
 बाल्ये वर्तमानो यत्स पुत्रो यस्यास्तथाभूतया भार्यया सार्धं सह । महाप्रत
 महाति प्रतानि नियमाश्चाद्रायणादयो यस्य तथाभूतं सन् । तप तेने
 समाचर्यतेत्यर्थः । तप कर्मको हि तपतिराचारार्थं एव सहृष्ट इति ।

(१०) तस्येति । पुरे नगरे जात उत्पन्न तपोवने तपसः सगन्धि य-
 रण्ये सवृद्ध । एतेन नागरिकस्य च पुण्यशीलस्य चारिणः गम्यमान
 वरणाईतामेतस्य द्योतयति । सत्यवान् मे मया अनुरूपो भर्ता इति मनसा
 करणभूतेन वृतः ।

(११) अहो इति । अहो वतेति खेदे । 'अहो वत महात्पापं कर्तुं
 व्यवसिता वयम्' इति गीता । अजानन्त्येति अज्ञानमेवात्र हेतुरिति द्योत्य-
 ते । आपो नुम्पाप अनिष्टं कर्म सत्याद्वरणरूपम् । वैधव्यजनकत्वात्तस्येति
 भावः । 'पापमनिष्टे' इति कल्पद्रुमः । गुणवान् सद्गुणशाली । एष
 च वरणे हेतुः ।

(१२) सत्यवन्धुस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाचष्टे सत्यामिति । यथेति तथा

सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।

तथाऽस्य ब्राह्मणाश्चकुनौमतस्त्यवानिति ॥ १२

बालस्याश्वाः प्रियाश्वास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।

चित्रेपि विलिखत्यश्वांश्चित्राश्च इति चोन्यते १३

राजोवाच—

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।

क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृवत्सलः ॥ १४

नारद उवाच—

ॐ विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।

शब्दबलालभ्यते यथा यस्मात् । तथा तस्मादित्यर्थः । सत्यवानित्येतत्
अस्य शुमत्सेनपुत्रस्य नाम चक्रुः कृतघ्नतः सत्यवानितदि नामकरणे कृत
नामेत्यर्थः । यत्पुनर्भारतमञ्जरी सत्यवानित्येवास्य नाम सदृश्यते तदेतल्लेख-
कप्रमादमूलकमेव ।

(१३) अधास्य लौकिक नामान्तरं च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं चाह बाल
स्येति । अस्य सत्यवतो बालस्य बाल्ये वर्तमानस्य अश्वाः प्रियाः । एष च
मृन्मयाश्चकरणे चित्रेऽश्वलेखने च हेतुः । करोति कृतवानित्यर्थः । मृन्मयान्
मृदो विकारभूतान् । ' नित्यं वृद्धाशरादिभ्य ' इति मयट् । नत्वस्यासिद्ध-
त्वान्न णत्वम् । विलिखति आलिखतीत्यर्थः । अत इति शेषः । चित्राश्चः
चित्रभूता अश्वा यस्य तथाभूतः । द्वितीयं हि वाच्यं चित्रपदस्य मूर्तयश्च मृदा-
दिमय्य आलेख्यानि चेति उभयार्थानिर्माणान्निर्माणान् इति संज्ञितस्येति भावः ।

(१४) किंतावद्दुरुन्नेय एव कोपि दोषः सत्यवद्वरणहेतुः किंवा
शक्योऽपि विशातुमुपेक्षितः सावित्र्येति जिज्ञासमानः पृच्छति अपीति ।
इदानीं अतिक्रान्तबालभावे समय इत्यर्थः । तेजस्वी 'अधिक्षेपापमानार्देः प्रयु-
क्तस्य परेण यत् । कालात्ययेन सहन तत्तेजः समुदाहृतम् ' इत्येवमुक्तं तेजो-
ऽस्यस्य तथाभूतः । विक्रमशाली वा । ' तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्र-
मरेतस्योः । ' इति ह्याभिधानिका आचक्षते । वस्तुतः पुनरत्र दीप्तिशालीत्येव
तेजस्विपदस्यार्थः । उत्तरानुरोधात् । पितृवत्सलः पित्रोर्वत्सलः श्लिग्धः । पितृ-
पदं चात्रैकशेषेण मातापितृवाचि । ' श्लिग्धस्तु वत्सल ' इत्यमरः ।

(१५) विवस्वानिति । विवांसि रश्मयः सत्यस्य स विवस्वान्सुर्ये इव ।
' तसौ भत्वर्थ ' इति भत्वात् ऋत्वम् । मतौ बुद्धिविषये बृहस्पतिः सुराणा-
मानार्य इव । स हि बृहत्या वाचः पतिरिति । पारस्करादिषु निपातनात्ता-
पुः । ' वाग्यै बृहती तस्या एष पति ' इति ऋग्वेदोऽप्यपि । महेंद्रो
देवेन्द्रः । ' भूतेन्द्रभारतेशात्प्राश्महच्छन्दो निरर्थकः ' इति केशवमिश्रः ।
इदि परमेश्वर इत्युक्तो निष्पन्नस्याभिधेयैव देवाधिपतिराचित्तादिन्द्रशब्दस्य
महच्छन्दोऽत्र निरर्थक इति तदीयोऽभिप्रायः । सामान्यतस्तावच्छेषवाचि-

महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५

अश्वपतिरुवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् ।

रूपवानप्युदारो वाऽप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६

नारद उवाच--

सांकृते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ।

ब्राह्मण्यः सत्यवादी च शिनिरीशनिरो यथा ॥ १७

तथा प्रयुज्यमानत्वमवेक्षमाणा इन्द्रशब्दस्य प्रयुज्यते महच्छब्दमत्र मापाविद
इति स्थितिरेषा । वसुधा पृथिवीव क्षमान्वितः सहिष्णुतायुक्तः ।

(१६) अपीति । अपीति प्रश्नेऽव्ययम् । दाता दानशीलः । ददाते-
स्ताच्छीलिकस्तुन् । ब्रह्मण्यः ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेभ्यो हितः । 'सलवये' त्या-
दिना 'तस्मै हितमि'त्यर्थे यत् । अत्र च ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणमानवाचीति भा-
ष्यम् । उदारः महान् दक्षिणो वा । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्याभिधेय-
वत् ।' इति मेदिनी । प्रियदर्शनः प्रियं दर्शनं साक्षात्कारो यस्य तथाभूतः
अपि अस्ति वेति प्रश्नः ।

(१७) सांकृतेरिति । सांकृतेः संकृतिपुत्रस्य । चाह्वादेराकृतिगणत्वात्सं-
कृतिपदादपत्यार्थे इम् । आर्पत्वाद्वा साधु । रन्तिदेवस्य एतन्नाम्नः 'तुल्यार्थस्तु-
लोपमान्मां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' इति पठ्यते । समः सदृशः । दानतः दानकर्माणि
आवादितात्तसि सप्तम्यर्थे । रन्तिदेवश्चातिमानं दानदूर इति पुराणेषु च
भारते चोपवर्णितम् । 'सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान् सप्रपद्यते । अन्वा-
ह्यार्थोपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् ॥ घटा, पात्राः कटाहानि स्थावराश्च पि
ठराणि च । नास्ति किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ।' इति महाभारते
शान्तिपर्वणि । 'स्रोतोमूर्त्यां भुवि परिणता रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ।' इति का-
लिदासः । औशीनर उशीनरस्यापत्यं शिषि, एतन्नामा भूपः । अयमेव शि-
विरपि । वययोः सावर्ण्यात् । औशीनर इति शिवादेराकृतिगणत्वादण् ।
शिषिः किल महाभागः कमपि जिवत्सुना श्येनेनानुगम्यमानं कपोतं परित्रा-
णार्थमात्मनोऽङ्कमुपागतमवैक्षिष्ट । श्येनोऽप्यनुपदमेवागतो दीयतामेतन्मे
नक्ष्यमित्यभाषिष्ट । राजा तु शिषिः शरणमनुप्राप्तं कपोतमन्तरा यत्किमपि
वा दास्यामीति प्रत्यवदत् । ततः श्येनः कपोतोन्मिषं राक्षी मास ययाचे ।
राजा च तुलायामेकतः कपोतमारोयान्यतः स्वयमेव स्वशरिरदुत्कृष्टं मास
न्यक्षौप्सीत् । नैव पुनस्तत्कपोतदुल्यतामापेदे । अन्ततस्तु राजा स्वयमेव
तुलामारुढवान् । ततश्च गगनात्कुमुदवृष्टिः समपतत् । श्येनश्च प्रकटीकृ-
त्यात्मनः पारमार्थिकमिन्द्रस्वरूपं राक्ष आशिषः प्रायच्छत् । कपोतोऽप्यग्न्या-
त्मना प्रादुर्भूय राजानं प्रशशसेत्यग्निपुराणागता कथाऽन्तानुसंधेया ।

ययातिरिव चोदारः सोमवस्त्रियदर्शनः ।

रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां शुमत्सेनसुतो बली' ॥ १८

स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः ।

सै भैत्रः*सोनसूयश्च स ह्रीमान्भूतिमांश्च सः ॥ १९

नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।

संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपातिरुवाच—

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भैगवन्प्रव्रवीषि मे ।

[दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१

नारद उवाच—

एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।

(१८) ययातिरिति । ययातिः पुरोः पिता । सोमवच्चन्द्रवत् । अश्विभ्यां अश्विनीकुमारापेक्षया अन्यतमः अत्यन्त भिन्नः । ततोऽप्यतिमानमेव मुन्दरत्वादिति भावः । अश्विनौ च सौन्दर्ये प्रथिततमौ देववैद्यौ । एष च शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । द्वित्यात्तयोः ।

(१९) स इति । सः स एवेत्यर्थः सर्वे वाक्य सावधारणमिति न्यायात् । एवमुत्तरत्राप्यत्र श्लोके । दान्तो दमविशिष्टः । दमश्च बाह्येन्द्रियनिग्रहः । मृदुः सौम्यस्वभावः । जितेन्द्रियो निग्रहीतान्तःकरणः । अत्रेन्द्रियशब्दो मनोमात्रवर्चनो दमेन बाह्येन्द्रियनिग्रहस्योक्तत्वात् । भैत्रः भैत्रीविशिष्टः सर्वत्र मित्रतया वर्तमान इत्यर्थः । 'मित्रभावो भैत्री मित्रतया वर्तते' इति 'भैत्रः करुण एव च' इति श्रीमद्भगवद्गीतापद्य (१२।१३) भाष्ये श्रीशंकराचार्याः । 'भैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति श्रीमनुवचनव्याख्याया 'मित्रमेव भैत्र इति स्वार्थेऽण्' इति मेधातिथिः । अनुसूयः असूया परगुणेषु दोषारोपः स नास्त्यस्मिन्स्तथाभूतः । 'गुणान्न गुणिनो हान्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्तिता ।' इति बृहस्पतिः । धृतिः संतोषः ।

(२०) नित्यश इति । नित्यशो नित्य आर्जवं ऋजुता सारस्व्यं शास्त्रविपरीतो गुणः तस्मिन्स्तास्मिन्नेवेत्यर्थः । स्थितिर्मर्यादा । इतीति शेषः इति तपोवृद्धैस्तपसा वृद्धैः शीलेन सदाचारेण वृद्धैश्च संक्षेपतः कथ्यते ।

(२१) गुणैरिति । इह अस्मिन्सत्यवति । यदि सन्ति तदेति शेषः । मे मह्यम् ।

(२२) एक इति । द्विशब्दोऽन्यधारेण । गुणानाक्रम्य अभिभूय । तेन

१ इति परं 'स वदान्यः तेजस्वी धामाश्चैव क्षमान्वितः ।' इत्यधिकं कपुस्तके ।
२ सन्नीतः (क) ३ धृतिमान् (क. म. न.) ४ धृतिस्तत्रैव (क) ५ भगवान्प्रव्रवीति (च)

स च दोषः प्रयत्नेन न शक्येद्वातिवर्तितुम् ॥ २२

एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् ।

संवत्सरेण क्षणायुर्देहं न्यासं करिष्यति ॥ २३

राजोवाच—

एहि सावित्री गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ।

तस्य दोषो महानेको गुणानामन्य च स्थितः ॥ २४

यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।

संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहं न्यासं करिष्यति ॥ २५

सावित्र्युवाच—

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २६

गुणानामप्यनादरण्यपक्षे पातनेन नैष्वल्पादिति भावः । अतिवर्तितुं अतिक्रमितुम् ।

(२३) एक इति । दोषः कन्याप्रदानानर्हत्त्वप्रयोजको धर्म इत्यर्थः । दोषान्तरस्यात्यन्ताभावविनिवेदनायासौ पुनराकीः । दोषमाचष्टे अद्यप्रभृति वर्तमानादिवसात्प्रभृति संवत्सरेण क्षणायुः सन् देहं न्यासं देहत्यागं करिष्यति मरिष्यतीत्यर्थः ।

(२४) नारदवचनतः सावित्र्याः प्रतिनिवर्तनकामुकोऽद्यपतिः प्रेम्णैः नामात्मनः समीपमाहूय वरान्तरान्येषु प्रवर्तयति । एहीति । आगमनोत्तरं प्राह 'गच्छस्वेति । आर्पमात्मनेपदम् । 'गच्छ त्वमि' ति 'पाठस्तु साधुतमः । शोभन इति अल्पायुषे प्रदानस्यात्यन्तमनुचितत्वं द्योतयति । अन्यस्य वरणे हेतुमाह तस्येति । चकारो हेत्वर्थः ।

(२५) दोषस्वरूपमाह । देवसत्कृतो देवैः सत्कारं प्रापितः । नारदाह ब्रवीति । एतेन श्रद्धेयता दोषास्तित्यस्य द्योतयते ।

(२६) 'अप्रदाता पिता वाच्य' इति धर्मशास्त्रवचसा वरवरणे प्रवर्तयतः पितुः समाधानाय धर्मशास्त्रीय वचनमेव किञ्चिद्विपरिवर्त्य प्रतिवचनतयोपन्यस्यति सकृदिति । मनुसंहिताया नवमाध्याये सप्तचत्वारिंश पद्यामिदम् । 'सकृत्सकृ' दित्यत्र पुनः 'सता सकृदे' ति मनुवचने । अंशः पिनादि धनविभागो धर्मतो विहितः सकृत् सकृदेव । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । निपतति भवति । इत्यमेव हि व्याचष्टे कुल्लूकः । कन्या सकृदेव प्रदीयते । सकृत्प्रदत्तायाः पुनर्दानं नास्तीत्यर्थः । कन्याभिन्नेऽप्यर्थे धनादौ ददामीति सकृदेवाह वदति दातृत्वार्थात् । यद्ददानीत्येकदा प्रतिभुतं तत् पुनर्धनचान्तरेणापरस्मै दातुं युक्तमित्यर्थः । एतानि त्रीणि सकृत्सकृदेकैववारमेव भवान् न पुनरधिरुनारमित्यर्थः ।

१ शक्यमतिवर्तितुम् (क. न. म.) शक्य अतिवर्तितुम् (च) २ गच्छ त्वं (१) ३ सचन (च)

दीर्घायुरथवाऽऽत्मायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 सकृद् वृत्तो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोन्यहम् ॥ २७
 मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।
 क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८

नारद उवाच—

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
 नैवा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २९
 नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
 प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३०

राजोवाच—

अविचाल्यमेतदुक्तं तद्यं च भवता वचः ।
 करिष्याम्येतदेव च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१

(२७) ततः किमित्याह । दीर्घायुरिति । दीर्घायुष्यस्य सगुणत्वस्य
 चात्मनः समतत्त्वादादितो निर्देशः । पराभिमततया त्वन्यथोः परस्तादिति
 बोध्यम् । मया भर्ता सकृद्भूतः स्वीकृतः । भर्तुश्च स्वीकारस्तस्मा आत्मनो
 दानम् । तच्चैकवारमेव भवतीति धर्ममर्यादेति प्राह न द्वितीयं वृणोतीति ।
 धर्मविरुद्धत्वादिति भावः । तदाह मनुः 'न द्वितीयश्च साध्वीना कचिद्भूतो-
 पदिश्यते' इति ।

(२८) इतश्च न मयाऽन्यो वरीतुं शक्य इत्याह मनसेति । आदित-
 स्तावद्यः कोऽप्यर्थो मनसा निश्चीयते ततः परमसावुच्यते तदनु च कार्या-
 त्मनाऽसौ परिगम्यते । तदत्र सर्वतः पूर्वभाविनो मनस एवोत्तरत्र कारण-
 तथा विना च मनसः प्रवृत्तिं क्रियाया अनुत्पादान्मम च मनसोऽन्यत्र प्रवृ-
 त्तेरभावाच्चान्य भर्तारमङ्गीकर्तुं प्रभवामीति भावः । ततः तस्माद्यस्माद्वाक्-
 क्रिययोर्निष्पत्तिस्तदेकायत्ता तस्मादित्यर्थः । प्रमाण एकान्ततः समाननीय-
 मनुल्लङ्घनीयमित्यर्थः ।

(२९) स्थिरेति । बुद्धिर्निश्चयः । धर्मधर्मिणोरभेदोचारात् । अस्मात्
 धर्मात् धर्मस्त्वास्त्यवद्वरणात् कथंचन केनापि प्रकारेण ।

(३०) गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्येव हि धर्मः । गुणवाश्च स-
 त्यगतिरिति युक्तमेवास्मै प्रदानमेतस्य इत्याचिख्यासुः सत्यवतो गुणवत्ता
 प्राह । नेति । वैकारोऽन्यथारणे । प्रदान सत्यवत इत्यर्थात् । मे मह्य रोचते ।
 'स्वप्नार्थानां प्रीयमाणं' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

(३१) अविचाल्यमिति । अविचाल्य विचालयितुमशक्य न्याय्यत्वा-
 दिति भावः । विचालन चान्यथाकरणम् । तद्य सत्य प्रमाणभूतमित्यर्थः ।
 गुरुः उपदेष्टा । अनतिप्रमणीयो गुरोरादेश इति भावः ।

नारद उवाच—

अविग्रमस्तु साविध्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।

साधयिष्याम्यहं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२

मार्कण्डेय उवाच—

एवमुक्त्वा स्वमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।

राजाऽपि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि

नारदानुमतौ त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

❀ मार्कण्डेय उवाच—

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।।

समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

(३२) अविग्रमिति । तव दुहितुः कन्यायाः प्रदाने विवाहविषये अविघ्न विघ्नस्याभावः अस्तु । अर्थाभावेऽव्ययीभावः तावादिति वाक्यालङ्कारे । साधयिष्यामि गमिष्यामि । ' प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते । इति दर्पणम् । न चैतच्चाटयमात्रविषयकमिति भ्रामितव्यम् । लोकेऽप्रयुज्यमानानां नाटये प्रयोगासमावात् । ' साधयामो वयम् ' इति शकुन्तला ।

(३३) एवमिति । ' स आकाश उत्पत्य आकाश उत्पन्न कृत्वेत्यर्थः । त्रिदिव स्वर्ग । तृतीयं हि तद्विव लोक इति । सख्यावचना हि शब्दा श्रुति-विषये पूरणार्थतामप्यापद्यन्ते । अत एव हि प्रयुज्यते कवयः ' त्रिभागशेषानु निशातु ' इत्यादि । वैवाहिक विवाहसंबन्धि सम्भारजातम् ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानव्याख्याया त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

❀ मार्कण्डेयः भृगोर्मुनेः पौत्रो मृकण्डोर्नाम मुने पुत्रः । मृकण्डुशब्दात् ' शुभ्रादिभ्यश्च ' इति ढक् (एयः) । एष किल चिरजीवीत्याख्यायते । एतद्विषये च नानाविधा कथा, पाञ्चनारसिंहादिषु पुराणेषु सदृश्यन्ते ।

(१) अथेति । त नारदोक्तमर्थं अल्पायु सत्ययानित्येतद्रूपं विचिन्तयन् नृपो राजाश्वपति' कन्याप्रदाने कन्यायाः प्रदानानैर्मत्तम् । वैवाहिक विवाहसंबन्धि भाण्ड भूषणादिवमुपकरणजातमिति यावत् । ' भाण्ड पात्रे यणिश्मूलधने भूषाश्चभूषयोः । ' इति मेदिनी । समानिन्ये समोल्लेखान् एकीकृतवानित्यर्थः । सपूर्वको ह्यानयतिः समेलने । ' समानयत्युत्पद्यते धधुरर चिरम्य याच्य न गतः प्रजापतिः । ' इति शकुन्तला ।

१ ए३ (च) २ प्रदानाय वैवाहिकमचिन्तयत् (च) ३ तत (च)

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
 समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २
 मेधधारण्यं स गत्वा च शुमत्सेनाश्रमं नृपः ।
 पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
 तत्रापृथग्महाभागं सालवृक्षमुपाश्रितम् ।
 कौश्यां वृष्यां समासीनं चक्षुर्हनिं नृपं तदा ॥ ४
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथाऽर्हतः ।
 वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
 तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
 किमागमनामित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६

(२) तत इति । वृद्धान् ज्ञानेनेत्यर्थः । 'यो वै युवाऽयधीयानस्त देवाः स्थविर विदुः ।' इति स्मृतिः । वयसा ज्येष्ठान्वा । ऋत्विजं याजकान् । 'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते ।' इति कात्यायनः । ऋतुपु यजन्ति ऋत्विजः । 'ऋत्विग्दधृ' गित्यादिना किन् । सपुरोहितान् पुरोहितसहितान् । पुरोहिताश्च 'वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायण । आशीर्वादवचोयुक्त एष राजपुरोहितः' इति चाणक्योऽक्तलक्षणा । पुण्ये पवित्रे शुभफलदायिनीत्यर्थः ।

(३) मेधधारण्यमिति । सोऽश्वपति । मेध्य पवित्र अरण्य मेधधारण्यम् । 'पूत दवित्र मेध्य चे'त्यमरः । शुमत्सेनाश्रम सत्यवतः पितुर्गाश्रमम् । पद्भ्यामेव न तु आहनादिनेत्यर्थः । राजर्षिं राजानमृषिं क्षत्रियकुलोत्पन्नमृषिमित्यर्थः ।

(४) तत्रेति । तत्राश्रमे । महाभाग महान् भागो भाग्य यस्य तथाभूतम् । सालवृक्ष साल 'सालई' इति ख्यातो वृक्षाविशेषस्तमुपाश्रितम् । कौश्या कुशाता दर्भाणामिय कौशी दर्भविनिर्मितेत्यर्थः तस्या वृष्या आसने । 'प्रतिनामासन वृषी' इत्यमरः । वृषीत्यप्यत्र । ब्रुवन्तः सीदन्ति (उपविशन्ति) अस्या वृषी । पृषोदरादित्वात्साधु । समासीन सम्यगुपविष्टमित्यर्थः ।

(५) स इति । यथाऽर्हतः यथायोग्यम् । अर्हशब्दो भावप्रधानः । वाचा सुनियतः अयन्न नियन्त्रितः । नियन्त्रितवाणीक इत्यर्थः । प्रकृत्यादित्वाचतृतीया । विनयानुकूलत्वाद्वाग्रियन्त्रणस्य । आत्मनिवेदन आत्मवृत्तनिवेदनम् । आत्मशब्द आत्मवृत्तान्ते लक्षणाधिकः ।

(६) तस्येति । धर्मवित् धर्मवेत्ता । एतच्चार्घ्यादिदानस्यौचित्यं द्योतयति । तस्य अश्वपतेः । शोपे षष्ठी । अश्वपतय इत्यर्थः । अर्घ्यं पूजोपचारार्थं गन्धपुष्पाक्षतादिभिहितं यारि । 'अर्घ्यमर्घार्थं पाद्य पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यं पूजोपचार इति महेश्वरः । गां घेनु आवेद्य दत्तेत्यर्थः । अभ्यागताय किल घेनुः प्रतिगदनीयेत्याचारोऽयं प्राचाम् । राजा शुमत्सेनः । राजानमश्वपतिम् । अब्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः ।

नारद उवाच—

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।

साधयिष्याम्यहं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२

मार्कण्डेय उवाच—

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।

राजाऽपि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि

नारदानुमतौ त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ॐ मार्कण्डेय उवाच—

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥

समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

(३२) अविघ्नमिति । तव दुहितुः कन्यायाः प्रदाने विवाहविषये अविघ्न विघ्नस्याभावः अस्तु । अर्थाभावेऽव्ययीभावः तावादिति वाक्यालङ्कारे । साधयिष्यामि गमिष्यामि । ' प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेरेयं प्रयुज्यते' इति दर्पणम् । न चैतन्नाट्यमानविषयकमिति भ्रामितव्यम् । लोकेष्वप्रयुज्यमानानां नाट्ये प्रयोगासम्भावात् । ' साधयामो वयम् ' इति शकुन्तला ।

(३३) एवमिति । 'ख आकाश उत्पत्य आकाश उत्पत्तन कृत्वेत्यर्थः' । त्रिदिव स्वर्ग । तृतीय हितद्विव लोह इति । सख्यावचना हि शब्दा वृत्ति विषये पूरणार्थतामन्यापद्यन्ते । अत एव हि प्रयुज्यते कवयः ' निभागशेषासु निशासु ' इत्यादि । वैवाहिक विवाहसंबन्धि सम्भारजातम् ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानाव्याख्याया त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ॐ मार्कण्डेयः भृगोर्भुनेः पौत्रो मृकण्डोर्नाम मुनेः पुत्रः । मृकण्डुशब्दात् ' शुभ्रादिभ्यश्च ' इति ढक् (एय) । एय किल चिरजीवित्याख्यायते । एतद्विषये च नानाविधाः कथाः पाद्मनारसिंहादिषु पुराणेषु सट्श्यन्ते ।

(१) अथेति । त नारदोक्तमर्थं अस्पायु सत्यवानित्येतद्रूपं विचिन्तयन् नृपो राजाश्वपतिः कन्याप्रदाने कन्यायाः प्रदानानीर्मत्तम् । वैवाहिक विवाहसंबन्धि भाण्डं भूषणादिकमुपकरणाजातमिति यावत् । ' भाण्डं पात्रे यणिष्टमूलधने भूषाश्चभूषयोः । ' इति मेदिनी । समानिन्ये समोल्लितवान् एकीकृतवानित्यर्थः । सपूर्यको ह्यानयतिः समेलने । ' समानयत्पुत्र्यगुण यधूपर चिरस्य याच्य न गतः प्रजापतिः । ' इति शकुन्तला ।

१ एवं (च) २ प्रदानाय वैवाहिकमिति (च) ३ ततः (च)

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
 समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २
 मेध्यारण्यं स गत्वा च शुमत्सेनाश्रमं नृपः ।
 पद्मथामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
 तत्रापुद्गन्महाभागं सालवृक्षमुपाश्रितम् ।
 कौश्यां वृष्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथाऽर्हतः ।
 याचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
 तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
 किमागमनामित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ६

(२) तत इति । वृद्धान् शानेनेत्यर्थः । 'यो वै युवाऽप्यधीमानस्त देवाः स्थविर विदुः ।' इति स्मृतिः । वयसा ज्येष्ठान्वा । ऋत्विजं याजकान् । 'वृताः कुर्वन्ति ये यजमृत्विजो याजकाश्च ते ।' इति कात्यः । ऋतुपु यजन्ति ऋत्विजः । 'ऋत्विग्दधु' गित्यादिना किन् । सपुरोहितान् पुरोहितसहितान् । पुरोहिताश्च 'वेदवेदाङ्गतत्तज्जो जपहोमपरायण' । आशीर्वादवचोमुक्त एष राजपुरोहितः । इति चाणक्योऽक्तलक्षणा । पुण्ये पवित्रे शुभफलदायिनीत्यर्थः ।

(३) मेध्यारण्यमिति । सोऽश्वपतिः । मेध्य पवित्र अरण्य मेध्यारण्यम् । 'पूत दवित्र मेध्य चे'त्यमरः । शुमत्सेनाश्रम सत्यवतः पितुराश्रमम् । पद्मथामेव न तु वाहनादिनेत्यर्थः । राजर्षिं राजानमृषिं क्षत्रियकुलोत्पन्नमृषिमित्यर्थः ।

(४) तत्रेति । तत्राश्रमे । महाभाग महान् भागो भाग्य यस्य तथाभूतम् । सालवृक्ष सालः 'सालई' इति ख्यातो वृक्षाविशेषस्तमुपाश्रितम् । कौश्या कुशानां दर्भाणामिषकौशी दर्भविनिर्मितेत्यर्थः तस्या वृष्या आसने । 'प्रतिनामासनं वृषी' इत्यमरः । वृषीत्यप्यत्र । ब्रुवन्तः सीदन्ति (उपविशन्ति) अस्यां वृषी । पृषोदरादित्वात्साधु । समासीन सम्पगुर्विष्टमित्यर्थः ।

(५) स इति । यथाऽर्हतः यथायोग्यम् । अर्हशब्दो भावप्रधानः । याचा सुनियतः अयन्त नियन्त्रितः । नियन्त्रितवाणीक इत्यर्थः । प्रवृत्त्यादित्यासृतीया । विनयानुकूलत्वाद्वागमियन्त्रणस्य । आत्मनिवेदन आत्मवृत्तनिवेदनम् । आत्मशब्द आत्मवृत्तान्ते लाक्षणिकः ।

(६) तस्येति । धर्मवित् धर्मवेत्ता । एतच्चाध्यादिदानस्योचित्य चोतयति । तस्य अश्वपतेः । शोषे पट्टी । अश्वपतय इत्यर्थः । अर्घ्यं पूजोपचारार्थं गन्धपुष्पाक्षतादिमिश्रितं वारि । 'अर्घ्यमर्घार्थे पात्र पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यं पूजोपचार इति महेश्वरः । गा धेनु आवेद्य दत्त्वेत्यर्थः । अभ्यागताय किल धेनुः प्रतिपादनीयेत्याचारोऽयं प्राचाम् । राजा शुमत्सेनः । राजानमश्वपतिम् । अभ्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः ।

ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
 सत्यवानपि तां भार्या लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
 मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसोऽस्तितम् ॥ १७
 गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
 जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं कापायमेव च ॥ १८
 परिचारैर्गुणैश्चैव प्रथयेण दमेन च ।
 सर्वकामाक्रियामिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९
 श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादीभिः ।
 श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचः संयमनेन च ॥ २०

दासादि । राजार्हमुपकरणमिति कलरद्वयः । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छदः ।
 'पुंसि सहाया यः प्रायेण' ति यः । 'छादेयंऽन्युपसर्गस्ये' त्युपधाद्वस्वः
 स्व स्वीयं, एवकारोऽत्र नातिसार्थकः । भवनमेवेति भिन्नक्रमो वा ।

(१७) सत्ययानिति । सर्वगुणान्वितामिति मनसोऽस्तितमिति च प्राप्नो
 मोदे हेतुः ।

(१८) अथ साविन्या भर्तृकुलानुरूपा वृत्तिमाह गत इति । पितरि
 गते सति । पितुर्दि समश्चमेय स्वीक्रियमाणो मुनिदारवेषः कदाचित्तेदमेत्य-
 तरामिति तद्वन्नमनोत्तरमेव तत्स्वीकारः । सर्वाणि आभरणानि अलङ्करणानि
 संन्यस्य त्यक्त्वा । कापाय कापायेण रागेण रक्त वस्त्रम् । 'तेन रक्तं रागात्'
 इत्यण् । जगृहे गृहीतवती । ग्रहेर्लिट् । स्वरितेत्यादात्मनेपदम् ।

(१९) परिचारैरिति । परिचरणानि परिचाराः । परिचरणक्रियाः ।
 भावे घञ् । सेवाभिरित्यर्थः । गुणैः सद्गुणैः प्रथयेण विनयेन । 'सम्यक्
 करणीयो राजन्येऽपि प्रथयः' इत्युत्तरचरितम् । दमेन 'विचारहेतुविषयस्य
 निधानेऽप्यधिक्रियत्व मनसो दमन दम इति तनन्दयचनात् शीतातपादि-
 दन्दसहिष्णुता दम' इति गोविन्दराजः 'इति मन्त्रयमुक्तावल्यां (६-१२)
 बुद्धकः । सर्वकामाक्रियाभिः सर्वाभिः कामाभिः अभूश्चराचाभिलषिताभिः
 क्रियाभिः । सर्वत्र करणे गृहीया । कामशब्दोऽत्र ताद्विषये लाक्षणिकः ।
 सर्वेषां तुष्टिः सतोपे आदधे पवार जनयामासेत्यर्थः । 'आपसे हि तपोः
 प्रयोग उभयोः समोदभूयोदय' इति विश्वगुणादरीः ।

(२०) सामान्यतः सर्वेषां सन्तोषजननमाभिधाय विशिष्य श्वश्रूभृतीनां
 सन्तोषजननमाह । श्वश्रूमिति । श्वश्रू आच्छादनादीभिः श्वशुरपानप्रमातीभिः
 शरीरसत्कारैः शरीरस्य सम्पत्तिभिः उपचारैः । सतिपते शोभनत्वमा-
 पायन शभिः सत्काराः । परणे घञ् । श्वशुर देवसत्कारैः देवतुल्यैः सत्का-
 रैर्हन्ताभिः । वाचः सयमनेन निग्रहेण च । कदाचिदप्रियमुक्तवत्यपि
 तस्मिन्प्रतिपत्त्याप्रदानाद्यर्थं वाच सयमनम् । सर्वतोपयदिरनुसारेण संशयः ।

अवैधव्याशिपस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।

ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२

एवमस्तिवति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।

मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३

तं कालं तं मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।

यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती मुदुःखिता ॥ १४

ततस्तु श्वश्रूश्चशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।

एकान्तमोक्षितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५

श्वश्रूश्चशुरावूचतुः—

व्रतं यथोपदिष्टं त्वं तथा तत्पारितं त्वया ।

आहारकालः संप्राप्ताः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६

(१२) अवैधव्येति । विधयाया भावो वैधव्यं तत्र भवतीत्यवैधव्यं तस्य सवन्धिनीराशिपः । ऊचुः उक्तवन्तः । दत्तवन्त इति यावत् ।

(१३) एवमिति । ध्यानयोगपरायणा ध्यानरूपो योग एव परायण प्रधान आश्रयो यस्यास्तथाभूता प्राधान्येभीष्टाया देवताया ध्यानमेव कुर्वाणेत्यर्थः । ध्यानं च यस्मिन्नभीष्टे देवतादौ मन आबध्यते तत्र प्रत्ययैकतानता । तदाह भगवान् पतञ्जलिः 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' इति । ध्यानस्य योगाद्व्यवहारेऽपि योगत्वोक्तिरद्वयानुगतिरभेदोपचारात् । मनसा प्रत्यगृह्णात् प्रतिगृहीतवती स्वीकृतप्रतीत्यर्थः । मनःशब्दश्चात्राकृत्रिमत्वं बुद्धिपूर्वत्वं वा स्वीकारस्याभियोतयति । एवविध एव हि स्थले करणतपोपन्यस्यते मनोयाची शब्दः । यथा ' हृदयेनाभ्यनुगतो यो धर्मस्त निषोषत ' इति मनुः ।

(१४) तमिति । त सत्यवन्निधने हेतुभूत काल समय तत्र च त नारदनिर्दिष्टं मुहूर्तं घटिकादितय प्रतीक्षन्ती प्रतीक्षमाणेत्यर्थः । अनुदात्तेत्व-लक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदे लटः शता । ' उगितश्चे ' ति ङीप् । नारदवचः यथोक्तं उक्तमनतिक्रम्य वर्तमान, अवश्यम्भावीत्यर्थः । चिन्तयन्ती सती मुदुःखिता यभूवेति शेषः ।

(१५) तत इति । एकान्त आस्थिता आश्रितप्रतीम् । एष हि मनस एक-तानवार्थमाश्रयणीयो भवतीति । भरतसत्तम भरतकुलोत्पलेषु भेष्टमुपिष्ठिर ।

(१६) व्रतमिति । यथा उपदिष्टं उक्तं तथा तेन प्रकारेण तत् पारितं समापितम् । आहारकालो भोजनसमयः । व्रतपारणाकाल इत्यर्थः । संप्राप्तः ततो यत् अनन्तर करणीयमिति शेषः । तदिति यच्छब्दबलालम्ब्यम् । भोजनमिति भावः । क्रियताम् ।

सावित्र्युवाच—

अस्तं गते मयाऽऽदित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ॥ १७

एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया

मार्कण्डेय उवाच—

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।

स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८

सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।

सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९

सत्यवानुवाच—

वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भाविनि ।

व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यासि ॥ २०

सावित्र्युवाच—

उपवासाज्ज मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।

गमने च कृतोत्साहां प्रतिपेद्दुं न माऽर्हसि ॥ २१

(१७) अस्तमिति । आदित्ये रघौ अस्तं गते सति कृतकामया कृतः निर्वर्तितः कामः अभिलषितोऽर्थो यया तथाभूतया भोक्तव्यम् । संकल्पो विचार इत्यर्थः । समयः प्रतिष्ठा ।

(१८) एवमिति । सावित्र्याः भोजनं प्रति भोजनविषये एव संभाषमाणायाः सत्याः । आर्षत्वादनादराभावेऽपि पृष्टी । सत्यवान् स्कन्धे भुज-धिरसि परशु कुठार आदाय गृहात्वा । आधायेति पाठः साधुः । विनिभायेत्यर्थः । वनं प्रस्थितः विनिर्गतः ।

(१९) सावित्रीति । तु किन्तु । आह ब्रवीति उक्तवतीत्यर्थः । एकः असहायः । गमिष्यामि आगमिष्यामीत्यर्थः । उपसर्गाणां द्योतकत्वात् । हि यस्मात् त्वां हातुं त्यक्तुं नोत्सहे ।

(२०) वनमिति । ते त्वया वनं न गतपूर्वं पूर्वं न गतम् । 'भूतपूर्वं चरद्भि'ति निर्देशात्साधु । पन्थाः मार्गश्च दुःखो दुःखहेतुः । च किञ्च व्रतोपवासक्षामा व्रतस्य संबन्धना उपवासेन भोजननिवृत्त्या क्षामा क्षीणतामाप्ता दुर्बलीभूतेत्यर्थः । क्षामेति 'क्षायो म' इति निष्ठायां तो मः । 'क्षाम क्षामकपोलमाननमि'ति शकुन्तला । पद्भ्यां चरणभ्यां कथं गमिष्यासि । वनगमनस्यानभ्यस्तत्वात्तत्र च पथो दुःखकरत्वात्तत्रापि च तवोपवासक्षामत्वाददास्य गमनमिति भावः ।

(२१) उपवासादिति । उपवासान् भोजनाभावादेतुभूतात् मे ग्लानिः शैर्बल्यकम्पकार्यानुत्साहादिप्रयोजको घर्मः न नास्ति । उक्ता किल ग्लानि-दर्पणे विश्वनाथेन 'रत्यायासमनस्तापशुत्पिपासादिसंभया । ग्लानिर्निष्प्राणता-कम्पकार्यानुत्साहतादिकृत् ॥' इति । परिश्रमः वनगमनजन्यो नास्ति न भविष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । मा मा प्रतिपेद्दु निपेद्दु नार्हसि ।

सत्यवानुवाच—

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तत्र प्रियम् ।

मम स्वामन्त्रय गुरु न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच—

साऽभिवाद्यात्रवीच्छ्वश्रून् शशुरं च महाव्रता ।

अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महाबलम् ॥ २३

इच्छेयमेभ्यनुज्ञाता आर्यया शशुरेण ह ।

अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २४

गुर्वभिहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।

न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५

संवत्सरः किंचिदूनो न निष्कान्ताऽहमाश्रमात् ।

वनं कुसुमितं द्रुपं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

(२२) यदीति । प्रिय वननयनरूपमिष्टमयं करिष्यामि । गुरु माता-
पितरौ । ' त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति । माता पिता आचार्यश्च । ' इति
विष्णुः । आमन्त्रय आपुच्छरय । मन्त्रयतेरादुस्मीयत्येनात्मनेपदस्यावश्यक-
त्वेऽपि निवृत्तश्रेण्यात्पुनर्गौचि निचक्षेति परस्मैपदमपि । किमर्थमेतादित्याह
नेति । अय उपोषिताया वननयनरूपो दोषः मां न स्पृशेत् मयि न सक्रामतु ।
ताभ्यां ह्यनुज्ञाते नाह दोषमागू भविष्यामीत्यर्थः ।

(२३) सेति । महाव्रता महत् व्रत नियमो यस्यास्तयाभूता । यचनमाह
अयमिति । फलाहारः गच्छति फलानि आहर्तुं आनेतुं गच्छतीत्यर्थः ।
आहपूर्वाद्धरतेः ' अण् कर्माणि च ' इत्यण् ।

(२४) ततः किमित्याह इच्छेयमिति । आर्यया शशूदेव्या । हकार-
ध्वार्थे अव्ययानामनेकार्थत्वात् । अनेन भर्ता सह निर्गन्तु इच्छेयम् । कुत
इत्याह नेति । विरहः पतिवीर्योः क्षमः सोढुं शक्यः ।

(२५) ननु भो अयमेव नाबद्धिनिवार्यता वनगमनकामुक्तो भर्तेति
चेन्नैतदुक्तमित्याह गुर्विति । गुर्वभिहोत्रार्थकृते गुरोः पितुः अभिहोत्रस्य अमौ
होमस्य अर्थः कार्यं तस्य कृते तदर्थं समिदाहरणार्थमित्यर्थः । तव सुत
इत्यनेन समिदाहरणादेरपेक्षकतव्यता द्योत्यते । अत एव च न निवार्यो
निवारयितु न योग्यः । अन्यथा कार्यान्तरोद्देशेन प्रस्थाने तु निवार्यः स्यात् ।

(२६) आत्मनो गमने हेत्वन्तरमाह संवत्सर इति । संवत्सरो वर्षम्
किंचित् कनः ततः प्रवृत्तीति शेषः । अह आश्रमात् न निष्कान्ता न यदि-
गता । हिकारध्वार्थेऽवधारणे वा । पर आत्यन्तिक कौतूहल कौतुकम् । कौतूहलं
च ' रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कौतूहलम् ' इत्युक्तलक्षणम् । (दर्पणे) ।
कुसुमितं सजातानि कुसुमानि पुष्पाणि सहिषस्तथाभूतम् । तारकादित्यादितत्त्वं ।

१ गुरुन् (क) २ सम्बन्धुवाचनार्थायाः शशुरस्य (च) ३ न हि मे (घ)

शुमत्सेन उवाच—

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।

नानयाऽभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७

तदेपा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।

अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच—

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।

सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९

सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।

मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पिताश्च नगोत्तमान् ।

सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३१

(२७) यत इति । पित्रा दत्ता सावित्री यतो यस्मात् कालात् प्रभृति मम स्नुषा ततः प्रभृतीति शेषः । अभ्यर्थनायुक्तं वचनमित्यर्थात् । उक्तपूर्वं पूर्वमुक्तं अहं न स्मरामि । एतेन प्रार्थनाया विधातानर्हत्वं द्योत्यते ।

(२८) तदिति । तत् तस्मात्कारणान् । वधूः स्नुषा सावित्री । ' वधूः स्नुषा नवोढा स्त्रीभार्यासृङ्गाद्गतामु च ' इति विश्वः । हे पुत्रि स्नुषे ! पथि मार्गे सत्यवतः अप्रमादः अनवधानताभावः सावाहित्वमित्यर्थः । कर्तव्यः स्वयेति शेषः । यथाय मार्गेऽनवहितो न स्यात्तया विधीयतामिति भावः । चकारस्त्वर्थे ।

(२९) उभाभ्यामिति । उभाभ्यां श्रद्धा च श्वशुरेण चेति द्वाभ्याम् । विदूयता प्रत्यासन्नत्वात्सत्यवतो मरणस्य विशेषतो दूयमानेन । आपि परस्मैपदम् । हृदयेन उपलक्षिता सत्यपि । उपलक्षणे तृतीया । दूयमानहृदयापीत्यर्थः । हसन्तीव पशुः परितोषायेति भावः ।

(३०) सेति । विचित्राणि विशेषतः आश्चर्यजनकानि । हेतुहेतुमतोरभेदात् । सर्वशः सर्वत्र । मयूरगणजुष्टानि मयूराणां गणैः सेवितानि । तशु-
क्तानीत्यर्थः । मयूरवयुष्ठानीति पाठे मयूराणां रवैः शब्दैर्घुष्ठानि नादिता-
नीत्यर्थः । विपुलेक्षणा स्थूलनेत्रा ।

(३१) नदीरिति । सत्यवान् कर्ता पुण्यवहाः पुण्यः पवित्रो वहः प्रवाहो यासां तथाभूता नदीः कर्मभूताः । पुष्पितान् संजातपुष्पान् तारकादित्वादितश्च विरासितान् । पुष्प विरसन इत्यतो देवादिकाग्निष्टा । नगोत्तमान् उत्तमान् वृक्षान् । ' शैलवृक्षौ नगावगौ ' इत्यमरः । ' नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्मि ' ति निपातनात्साधुः । पश्य इति मधुरं वचः । आह ब्रवीति अवोचदिति यावत् ।

निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।
 मृतमेव हि तं मेने' काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२
 अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
 द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि
 सावित्र्या वनगमने पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
 कठिन पूरयामास तत काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
 तस्य पाटयत. काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।

(३२) निरीक्षमाणेति । सर्वावस्थ सर्वा अवस्था यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
 तथा भर्तारं निरीक्षमाणा । सर्वे. प्रकारैर्निरीक्षमाणेत्यर्थः । काले तस्मिन्समये
 मुनिवचो नारदस्य मुनेर्वचनं स्मरन् स्मरन्तीत्यर्थः । उगितश्चेति टीपोऽभाय
 आर्षः । मृतमेव मेने मरणकालस्यात्यन्तमेव सन्निहितत्वान्मुनेश्च वचनस्या
 नन्यथाभावित्वादिति भावः ।

(३३) अनुव्रजन्तीति । मृदु अनुदत्तं गतुं शीलं यस्यास्तथामृता सावित्री
 भर्तारं अनुव्रजन्तीति अनुगच्छन्ती इति गम्यम् । मृतं मेन इति हि प्रा
 गुप्तं ततश्च सावित्र्या गमनमनुगमनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । हृदयं द्विधा द्विप्रकार
 विदीर्णमिति यावत् कृत्वा अत्र हेतुमाह तमिति । तं मर्तुर्निधने प्रयोजनी-
 भूतं कालं अवेक्षती पुरतः पश्यन्तीव । अनुदात्तेत्यलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्य-
 त्वात्परस्मैपदे शन्युगितमेति टीप् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नृम् ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानाव्याख्याया याज्ञोभिण्या पञ्चनवत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ।

(१) अथेति । भार्यासहायः भार्या सहाया साहाय्यकर्त्री यस्य तथाभूतः
 सम्प्राप्तनीय इत्यर्थः । स सत्ववान् पापानि आदाय अवचित्य गृहीत्वा
 कठिनं ग्राही 'तपो' इति महाराष्ट्र्या ख्याताम् । 'कठिनमपि निष्ठुरे
 स्यात्तन्धेऽपि विदुः नपुंसकं ख्यातयाम् ।' इति मदिनी । काष्ठानि इन्धना-
 र्थानि अपाटयत् पिश्यायामास । 'कठिनं कण्ठकम्' इति चतुर्मुञ्जः ।

(२) तस्येति । काष्ठ एकमपीति गम्यते । अत एव च स्वेदस्य नि-
 हेतुष्वप्याऽऽदिष्टम् । स्वेदो धमः समानं यत् समश्च (अतिशयेनेति यावत्)
 तद्गन्तुम् । एतेन तद्भक्षणं च स्वेदो । तदुक्तं रामरे निष्ठुनास्त्वपिशाणि
 १५१६ (६ प.)

व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ।

सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ॥ २

सत्यवानुवाच--

व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ।

अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।

अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ २०॥

शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।

तत्स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ४

सौ समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।

उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निपसाद् महीतले ॥ ५

ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ६

‘यस्य *** अतिस्वेदोऽतिस्तम्भो विगतमासशोणितेष्विव च सप्तः’
(स मुमुर्षुः) इति (शारीर १० अ.) । तेन एककाष्ठविपाटनजन्येन
व्यायामेन श्रमेण । शिरसि वेदना जज्ञे समुत्पन्ना । प्रियां भार्या सावित्रीम् ।

(२) व्यायामेनेति । अङ्गानि अवयवा दूयन्त इति विपरिणामेन योजना
दूयति दूयते परितप्यते । आर्षे परस्मैपदम् । दूङ् परिताप इत्यतो लट् ।
अस्वस्थ स्वास्थ्यशून्यामिव । हे मितभाषिणि मित परिमित भाषितु शील
यस्यास्तथाभूते ।

(४) शूलैरिति । इदं शिरः शूलैर्विद्ध इव संलक्षयामि पश्यामि मन्य
इत्यर्थः । तत् तत्मात् स्वप्नु शायितुम् इच्छे इच्छामि । आर्षमात्मनेपदम् ।
शयने हेतुमाह नेति ।

(५) सेति । सां पातिसेवापरायणा सावित्री भर्तार आसाद्य उपलभ्य
तथाविधावस्य शास्त्रेत्वर्थः । सर्वे गत्यर्था शानार्था इति वचनात् । उपगम्य
समीपे गत्वा उत्सङ्ग आत्मनोऽङ्गे अस्य पत्युः शिरः कृत्वाऽवस्थाप्येत्यर्थः ।
करोतेः क्रियासामान्यार्थत्वात् । अत एव च किं करोति ? पचतीत्यादौ सा
मानाधिकरण्यम् । निपसाद् उपाविष्टवती ।

(६) तत इति । तपस्विनी भर्तुस्तादृगावस्थागतत्वेनानुकम्पनीया
तपोविशिष्टा वा । ‘तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिषु’ इति मेदिनी । नारदवचः
अमुकस्मिन्दिवसे सत्यवान्देहव्यास कारिष्यतीत्येव रूप । विमृशन्ती विचारयन्ती ।
त तदानीं वर्तमानं मुहूर्तं घटिकाद्वयं तत्र च क्षणं मुहूर्तस्य द्वादशमं वेला
पूर्वापराह्णादिरूप कालादिवसं च युयोज ह मेलयामास । युजिरत्रान्तर्भावित-
प्यर्थः । मेलनं च गणनादिभिस्तदेवेदमिति निर्धारणम् ।

१ नन्द कचपुस्तकयोर्दृश्यते । २ जज्ञे (च) ३ दशतीव (च) ४ अतः परं,
भ्रमन्तीव दिशः सर्वाक्षकास्तु मनो मम । इत्याधिकं कपुस्तके ५ समासासाध (च)
६ अतः परं ‘इन्तं प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सतीति’ इत्याधिकं कपुस्तके

मुहूर्तादेव चापश्यत्युरुपं रक्तवाससम् ।
 वद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ७
 श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
 स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८
 तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
 कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ ९

सावित्र्युवाच—

दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतध्यमानुपम् ।
 कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ १०

यम उवाच—

पतिव्रताऽसि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
 अतस्त्वामभिमायामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ११

(७-८) मुहूर्तादिति । युगमेतत् । रक्तवासस रक्त रक्तवर्णे वासो
 वद्ध यस्य तथाभूतम् । वद्धमौलिं वद्धो मौलिः शिखा येन तथाभूतम् । 'मौलिः
 किरीटे धमिले चूडायामनपुष्कम्' इति मेदिनी । वपुष्मन्तं प्रशस्तं वपुः
 शरीरमस्यस्य तथाभूतम् । पाशहस्ते मतुप् । श्यामावदातं श्यामश्चासौ अव-
 दातः शुभ्रश्च तम् । वर्णो वर्णेनेति समासः । श्यामामिश्रशुभ्रवर्णमित्यर्थः ।
 पाशहस्तं पाशो यन्धनरज्जुर्हस्ते यस्य तथाभूतम् । सत्यवतः पार्श्वे समीपे
 स्थितं तं सत्यवन्तमेव च निरीक्षन्तं पश्यन्तम् । अनुदात्तेत्यलक्षणस्यात्मनेपद-
 स्यानित्यत्वेन परस्मैपदे लटः शता । पुरुषश्चायं यम इत्युत्तरन स्फुटीभविष्यति ।

(९) तमिति । तं पुरुषं (यमं) सहसा युगपत् दिव्यतेजोऽवलोकनेन
 संभ्रान्तत्वादिति भावः । भर्तुः शिरः स्वाङ्कस्थं शनैः आघातामिवेति भावः ।
 न्यस्य भूमौ निधाय आर्ता पीडिता । हृदयेन मनसा । प्रकृत्यादित्वातृतीया ।
 प्रवेपती अत्यन्तं कम्पमाना । अनुदात्तेत्यलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदे
 लटः शता । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च गुम् । वेपमानहृदयेत्यर्थः । भियेति
 भावः । कृताञ्जलिर्वृद्धाञ्जलिः सती उवाच ।

(१०) वचनमाह । त्वात्वा दैवतं अभिजानामि जानामि समावया-
 मीति यावत् । अभिरप्र धात्वार्थानुवर्ती । कुत एवाभित्याह वपुरिति । हि
 एतत् पुरो दृश्यमानं भयदीप्तं वपुः शरीरं अमानुषं मानुषं मनुष्यसंज्ञि-
 नं भवति तथाभूतम् । दिव्यमित्यर्थः । कामया इच्छया । हेतो तृतीया ।
 यस्मादहमिच्छामि तस्मादित्यर्थः । ब्रूहि ।

(११) पतिव्रतेति । तपोऽन्विता तपसा युक्तासि अतः अस्मादेतोः ।
 न ह्यपुण्येन सहस्रस्मदशा सलापयोग इति मायः । अभिमायामि वदामि ।
 प्रत्युत्तरयामीति यावत् । अनुदात्तेत्यलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मै-
 पदम् । हे शुभे कल्याणि त्वं मां यमं विद्धि जानीहि ।

१ नैर वचनमायामि । २ अभिजानामि (च)

अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।

नेष्यामि तमहं वद्ध्वा विध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२

सावित्र्युवाच—

श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।

नेतुं किल भवान्कस्मादागतोसि स्वयं प्रभो ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच—

इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान्स्वचिकीर्षितम् ।

यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४

अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।

नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोस्मि स्वयमागतः ॥ १५

ततः सत्यवतः कायात्पाशवद्धं वशंगतम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६

(१२) एव 'कस्त' मित्यस्योत्तरमाख्याय ' किं चिकीर्षसी ' त्यस्योत्तरमाह । अयमिति । पार्थिवात्मजः पृथिव्या ईश्वरस्य राज्ञो शुमत्सेनस्य पुत्रः । क्षीणायुः क्षीणं विनष्ट आयुर्जीवनकालो यस्य तथाभूतः । अत इति शेषः । एतत्सत्यवतो नयन मे चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् ।

(१३) श्रूयत इति । हे भगवन् पूज्य यम । तव दूता आगच्छन्ति न तु साक्षात् त्वमिति भावः । एव सति भवान् स्वयं कस्मादागतः असि । मध्यमः पुरुष आर्षः । युष्मदस्मद्भिन्नकर्तृकतया प्रथमपुरुषस्यैव युक्तत्वात् ।

(१४) इतीति । इति एव प्रकारेण उक्तः पृष्ट इत्यर्थः । पितृराजः पितृणा राजा यमः । ' धर्मराजः पितृपतिः ' इति यमपर्यायेष्वमरः । तथा-वत् यादृशमासीत्तादृशमित्यर्थः । तत्प्रियार्थं तस्याः सावित्र्याः प्रियार्थं, प्रचक्रमे आरब्धवान् । क्रमेर्लिट् । ' प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम् ' इत्यात्मनेपदम् ।

(१५) अयमिति । चकारोऽवधारणार्थः रूपवान् सौन्दर्यशाली गुण-सागरः गुणानां सागर इव अयं सत्यवान् धर्मसंयुक्त धर्मेण सम्यक् सवद्धः मत्पुरुषैर्नेतु नार्हः अतो हेतोः स्वयमागतोऽस्मि ।

(१६) तत इति । तत एववचनानन्तरम् । यमः सत्यवतः कायाच्छरीरात् वश गत आयत्तीभूत पाशवद्ध अङ्गुष्ठमात्रं अङ्गुष्ठपरिमितम् । प्रमाणे मात्रम् । पुरुष पुरी शरीरे शीते मुखं वसति पुरुषो लिङ्गशरीरावृतो जीव इत्यर्थः । तदायुतस्यैव हि तस्य पारलौकिकपञ्चमोक्तृत्व प्राहुः । यः किल म्रियते तत्सदृशाकारः कोपि चेतन ऊर्ध्वं प्रयातीत्याधुनिका अपि पाश्चात्या वैज्ञानिका आचक्षते । यथा चैतत्तथा सप्रपञ्च प्रतिपादितं संस्कृत-चन्द्रिकायामस्माभिः । विस्तरमभिया तु नात्र शक्यते प्रपञ्चयितुम् । निश्चकर्ष आकृष्टवान् । आकृष्य शरीराद्वादिश्वकारेत्यर्थः ।

ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हृतप्रभम् ।
 निर्विचेष्टं शरीरं तद्वभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७
 यमस्तु तं ततो यद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
 सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छते ।
 नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच—

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्व्यास्यौर्ध्वदैहिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वयाऽऽनृण्यं यावद्रम्यं गतं त्वया ॥ १९

(१७) तत इति । समुद्धृतप्राणः समुद्धृतः प्राण उपरिनिर्दिष्टोऽङ्गुष्ठ-
 संमितः पुरुषो यस्मात्तथाभूतम् । एष एव हि हृदयमधिष्ठितः शरीरं चेष्ट-
 यति ' ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रा-
 रुढानि मायया । ' इति गीता । अतोऽङ्गुष्ठमात्रः ' अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो हृद्देशे यः
 प्रतिष्ठितः । ' इत्यन्यत्र । हृतप्रभं हता नष्टा प्रभा कान्तिर्यस्य तथाभूतम् ।
 निर्विचेष्ट निर्गता विचेष्टा चलोनादि व्यापारे यस्मात्तथाभूतं अप्रियदर्शनं अ-
 प्रिय प्रीतेरविषयो दर्शनं साक्षात्कारो यस्य तथाभूतम् । अनाह्लादकमित्यर्थः ।

(१८) यम इति । ततः यमः त सत्यवन्तम् । दक्षिणामुखः दक्षिणस्यां मुख
 यस्य तथाभूतः सन् । दक्षिणदिगभिमुखः सन्नित्यर्थः । नियमव्रतसंसिद्धा नियमैः
 शौचसतोपादिभिः व्रतैः चान्द्रायणादिभिश्च हेतुभूतैः संसिद्धा सम्यक्सिद्धिं
 प्राप्ता । सिद्धयश्च ' अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः
 प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः । ' इत्युक्ताः । नियमव्रता व्रतेन
 त्रिदिनात्मकेनानुष्ठितेन संसिद्धेति वा योजनीयम् । एतच्च यमानुगमने सामर्थ्य-
 मभिद्योतयति । महाभागा महान् भागो दैव यस्यास्तथाभूता । एतेनास्या
 वैधव्यस्याननुभवनीयत्वं द्योत्यते । दुःखार्ता दुःखेन पीडिता सती ।
 अन्वगच्छत अनुसृत्य गतवती । आर्षमात्मनेपदम् ।

(१९) निवर्तेति । निवर्त परवर्तस्व । अनुदात्तेत्यलक्षणस्यात्मनेपद-
 स्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । अस्य सत्यवतः और्ध्वदैहिकं देहादूर्ध्वं ऊर्ध्वदेहः
 राजदन्तादित्वात् साधुः । तस्मिन् भव और्ध्वदैहिकम् । अध्यात्मादित्वाद्दृष्ट्वा
 अनुशतिकादित्वाद्भुमपदवृद्धिः । प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारम्य सपिण्डीकर-
 णपर्यन्तं प्रत्यहं क्रियमाणः क्रियाकलाप आर्ध्वदैहिकपदवाच्यः । ' मृतायै
 तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् । ' इत्यमरः । त्वया कर्मा भर्तुः पत्युः
 सवन्धि आनृण्य नास्ति ऋण यस्या साऽनृणा तस्या भाव आनृण्य तत् ।
 प्रणयोपकारादिरूप यदणतुल्य पत्युः सकाशात्प्राप्तं तत्तदीयसेवानुगमनादिना
 प्रतिनिर्यातितमित्यनृणाधीत्यर्थः । यावत् गम्य गन्तुं शक्य तावत् त्वया
 गतम् अयमप्यानृण्येऽन्यतमो हेतुः ।

१ अतः परं ' भर्तुः शरीररक्षां च विधाय हि तपस्विनी । भर्तारमनुगच्छन्ती
 तयावस्थं सुमध्यमा । ' इत्यधिकं कपूरतके ।

सावित्र्युवाच—

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।

मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २०

तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद् व्रतेन च ।

तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१

प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।

मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति धर्मं च वासं च प्रतिश्रयं च ।

(२०) यत्रेति । यत्र नीयते येन केनापीत्यर्थात् । स्वयं आत्मना स्वेच्छयेत्यर्थः । चकारोऽप्यर्थः । मया च मयापीत्यर्थः । एषः पत्याविनाभाव-
वरूपः सनातनः सना सदा भवः सार्वकालिको नित्य इत्यर्थः । सनेति सदायेऽव्ययम् । तस्मात् ' सायचिर' मित्यादिना ट्यु (तनः) ।

(२१) यावद्गम्य गतमित्याभिहितं तत्र यावद्गम्य गन्तुं शक्यमित्यर्थात् अतः परं न त्वया गन्तुं शक्यमिति चोत्पद्यते । तदेतदवबुध्य ततः परं गमनं आत्मनः सामर्थ्याभाव प्रत्याख्यातुमाह तपसेति । तपसा द्वन्द्वाना सह-
नेन कृच्छ्रादीना चाचरणेन । ' तपो द्वन्द्वसहन, द्वन्द्वश्च जिघत्सापिपासे शी-
तोष्णे स्थानासने काष्ठमौनं चाकारमौनं च प्रतानि चैव कृच्छ्रचान्द्रायण-
सान्तपनादीनि यथायोगम् ' इति योगभाष्यम् । गुरुभक्त्या गुरुणा सम्ब-
न्धिन्या भक्त्या परेणानुरागेण । ' सा परानुरक्तिरीश्वरे ' इति शाण्डिल्यः । ईश्वर इत्यविश्रुतम् । तेन गुर्वादिष्वपि परोऽनुरागो भक्तिरेव । अत एव च
' पूज्येष्वनुरागो भक्ति ' इति केचित् । भर्तुः पत्युः स्नेहाऽप्यणयात् । व्रतेन समनुष्ठितेन त्रिदिनात्मकेन । प्रसादेन अनुग्रहेण । मे गतिं गमनशक्तिरि-
त्यर्थः । न प्रतिहता न कुण्ठिता । अत्र सर्वत्र हेतौ तृतीया ।

(२२) अतः परं स्वामीप्राधान्यार्थं भगवन्तं यमं चात्र प्रसादादि-
तुक्तमा वचनं आत्मनोऽधिकारमाह प्राहुरिति । तत्त्वार्थदर्शिनः तत्र पार-
मार्थिकं अर्थं धर्मरहस्यरूपं द्रष्टुं विज्ञातुं शीलं येषां तथाभूता बुधा विद्वांसः
मैत्रं मित्रभाष्यम् । आपां भावेऽण् । साप्तपदं सप्तानां पदानामिदं सप्तभिः
पदैर्व्यटनीयमित्यर्थः । पदशब्दश्चात्र विभक्त्यन्तशब्दवचनं चरणाविन्यास-
वचनो वा । सप्तपदं चाल्पलङ्कम् । तेन स्तोकेनापि सलापेन स्वल्पेनापि
च सह्यानेन सख्यं घटत इति विदुषा मतमित्यर्थः । एव च त्वया सह
कियदपि सज्जितरत्ना, कियन्तमपि च पन्थानमतिश्रान्तवत्याः सप्त त्वया
मे सख्यमिति भावः । चकारो हेत्वर्थः । अत इत्यर्थः । मित्रता पुरस्कृत्य
अग्रे कृत्वा तामनुकृत्येत्यर्थः । अनुगम्यो ह्यनुगन्तुः पुरस्ताद्गच्छतीति ।
एतेन श्रवणस्यावश्यकत्वं चोत्पद्यते ।

(२३) इह तावत्पत्युः प्रत्याहरणमेव सावित्र्याः परमं कार्यम् । तदर्थं

१ परिश्रमे (क, म)

विज्ञानतो धर्ममुदारहन्ति तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३

च सचेष्टमानाः सन्त यम अनुग्रहादिरूप सता धर्ममनुस्मारयन्ती तदालम्ब-
नस्यावश्यकत्वं तत्परित्यागस्य चानर्हत्वमभिद्योतयितुकामा धर्मस्य प्राधान्य
सोपपत्तिकमाह । नानेति । नाना अनेकाविधाः आत्मवन्तः आत्मा जीवोऽ-
स्त्येषां ते प्राणिनः कर्तार इत्यर्थः । वने अरण्ये । वन एव निवसन्तः
स्मृतिप्रत्युपस्थिततयाऽन वनपदोपनिबन्धः । वस्तुतः पुनरविवक्षितमेवेदम् ।
धर्मं वेदयोर्धितकर्तव्यताक कर्म वास वसतिं प्रतिश्रय संश्रय समर्थानामा-
श्रयमित्यर्थः चरन्ति आचरन्ति आसेवन्त इत्यर्थः । तत्र च धर्मं विज्ञाननः
हेतोः पञ्चम्यास्तसिल् । विशिष्टाज्ञानाद्धेतुभूतात् निष्पद्यमानमिन्द्रियाच्छेषः ।
आहुः वदन्ति । तत्त्वविद इति शेषः । तस्मात् हेतोः सन्तो मयादशा इति
भावः । धर्मं प्रधानमाहुः । वासः प्रतिश्रयश्च ज्ञानाज्ञानवत्साधारणः । पश्चा-
दिध्वापि तद्दर्शनात् । धर्मः पुनर्येविष्टज्ञानसाध्य एवेति स एव प्रधान इति
सत्तामाभिप्राय इति भावः । सत्पदेन त्वयापि धर्मप्राधान्यवादिनैव भावितव्य-
मित्याभिव्यज्यते । अनात्मवन्तः आत्मवन्तो बुद्धिमन्तो न भवन्ति ते न
चरन्ति इति वाऽर्थः । धर्मादिचारिणः सर्वेऽपि बुद्धिमन्त एवेति भावः ।
'ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे' इत्युक्तेः । सामान्यं तु ज्ञानं न
धर्मानिष्ठादकामित्याशयेनोक्ते विज्ञानत इति । विज्ञानतो विज्ञानाय मोक्षायेति
वा । सार्वविभक्तिकस्तासि । धर्मेणैव हि परम्परया मोक्षो लभ्यत इति ।
एतेन च पद्येन यो न धर्मस्य प्राधान्यमभिमन्यते नासौ सन् यश्च धर्मं
नालम्बते नासौ पञ्चान्यपेक्षया विशिष्टज्ञानसपन्न इति सत्ता भवतापि धर्मा-
बलम्बिता च धर्मप्रधानेन च भवितव्यमन्यथा पश्चादिसाधारण्यपत्तोस्त्याभि-
न्यजते । नीलकण्ठस्तु 'अनात्मवन्तोऽजितेन्द्रियाः वने धर्मं यज्ञादिरूपं न
चरन्ति । जितेन्द्रिया एव वने ग्रामे वा यज्ञादीन्स्त्रीसम्बन्धान् धर्मान् कुर्वन्ति ।
तेन गृहस्थानामप्रस्थयोः समग्रहः । वास गुरुकुलवास ब्रह्मचर्यम् । परिश्रम
परित्यागरूपमाश्रम सन्यासम् । पाठान्तरे प्रतिश्रय प्रतिनिवृत्तः श्रयः कर्म-
फलाश्रयणमत्रेति प्रतिश्रय सन्यासम् । विज्ञानतः । चतुर्थ्यर्थे सार्वविभक्ति-
कस्तासिः । धर्मस्य फलमात्माविज्ञानमित्यर्थः' इति व्याचष्टे । चतुर्भुजस्तु
"अनात्मवन्तो बुद्धिरहिताः धर्मं ब्रह्मचर्यलक्षणं वासं गार्हस्थ्यं" तृतीयं वनम्
प्रतिश्रय सन्यासम्' प्रतिनिवृत्तः श्रयः सुकर्मफलाश्रयणमत्रेति न्युत्पत्त्या । तदिदं
चतुष्टयमात्मवन्त एव चरन्तीत्यन हेतुमाह 'विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्तीति । ज्ञानं
पूर्वमाचरितमेव धर्मं धर्मं वदन्ति । 'ज्ञात्वा चानुष्ठानम्' इति स्मरणात् । तस्मा-
द्धेतोः" इति विवृणोति । न पुनरत्र गार्हस्थ्यदिषु यस्य वर्यापि प्राधान्यमप्राधा-
न्यमपि वा साधिन्याविवक्षितं सा हि पत्युः प्रत्यादानाय यमस्यानुग्रहमभिल-
ष्यन्ती तत एव च दयानुग्रहप्रभृतीन्सत्ता धर्माननुस्मारयिष्यन्ती तदवलम्बनस्य
चावश्यकत्वमव बोधयिष्यन्ती सामान्यतो धर्मस्य प्राधान्यविवक्षया पञ्चमिदं
माहेति । वासश्च प्रतिश्रय चेत्यत्र 'प्रद्वेवा' इति पिङ्गलसूत्रात् प्रेवा स्वः ।

एकस्य धर्मेण सतां मतेन सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छेत्तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ।

यम उवाच—

निवर्ततुष्टोस्मि तवानया गिरा स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।

(३४) पुनरपि च स्थूणानिखननन्यायेन धर्मस्य प्राधान्यमवबोधयति । एकस्येति । सता मतेन सद्भिरभिमतैरेत्यर्थः एकस्य प्रधानपुरुषस्य सवन्धिना धर्मेण हेतुभूतेन सर्वे जनाः त प्रधानपुरुषाचरित मार्गं धर्मरूप श्रेयसः पन्थान अनुप्रपन्ना भवन्तीति शेषः । ' एके मुख्यान्यकेवलाः । ' इत्यमरः । अतः स एक इति शेषः । स एक प्रधानपुरुषः कर्ता द्वितीय धर्मापेक्षया द्वितीय अर्थरूप पुरुषार्थं तृतीयं कामरूप च पुरुषार्थं मा वाञ्छेत् न कामयेत् । सभावनाया लिङ् । विधिरपि व्यज्यते । तस्मात् हेतोः । वाञ्छेदित्यार्पत्वाद्वैकवचनम् । त मार्गमनुप्रपन्ना सर्वे द्वितीय तृतीय च न वाञ्छेयुरित्यर्थः । तस्मात् हेतोः । न सद्यः कश्चिदश्रेयास पन्थानमाश्रयति । श्रेयोर्यस्यैव प्रयत्नस्य सर्वत्र साक्षात्करणात् । समाश्रयन्ते च विहायार्थादिक प्रधानपुरुषाचरित धर्ममार्गं सर्वेऽपि । तत एव च प्रतीयते धर्मस्य प्राधान्यम् प्रधानपुरुषाचरितत्वाच्च सता सम्मतत्वाच्च । एतेन ' यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ' इति प्रधानपुरुषस्य ते न न्याय्यः स्वधर्मपरित्यागः समवलम्बनमेव त्वस्यावश्यकमित्यभिग्यज्यते । अत्र नीलकण्ठ " एतेषामाश्रमधर्माणां समुच्चयं वारयति । एकस्येति । चतुर्णामन्यतमस्य एकस्याश्रमधर्मेण सता मतेन दम्भादिरहितश्रद्धया सम्यगनुष्ठितेनेत्यर्थः । सर्वं वयमाश्रमा त मार्गं प्रपन्नाः स्म । अतो हेतो अस्मत्सदृशोऽग्निशाध्याना कर्मणा कर्ता धर्मं च वासं च प्रतिश्रय्य चेतिपाठरूपापेक्षया द्वितीय नैष्ठिक गुरुकुलवास दाराकरणरूप तृतीय पारिव्राज्य दारादित्यागरूप वा न वाञ्छेत् । ज्ञानहेतोः प्रधानभूतस्य धर्मस्याप्येव सिद्धेः इत्यर्थः । मन्त्रर्तुर्हरणेनावयोर्धर्मं मा नाशयेति भावः । ' इति व्याख्यातवान् । चतुर्भुजस्तु " एकस्य चतुर्णामन्यतमस्याश्रमस्य । धर्मेणाचारेण । सर्वेऽन्ये धर्माः तन्मार्गं तस्याद्गृहीतस्य मार्गं अन्वधः कृत्य प्रपन्ना गुणीभूताः । वै हेतो । द्वितीय गार्हस्थ्य तृतीय वनवाच धर्म स्वाश्रमोदित च प्रधानमाहुः । " इति विवृणोति । सावित्र्याः पुनराश्रमबलात्प्रतिपादनरूपो धर्मशास्त्रीयो विषयो न प्रतिपिपादयिषितः । अप्रस्तुतत्वात्स्येति नैतदत्र विस्मरणीयम् ।

(२५) निवर्ततेति । निवर्त परावर्तस्व प्रातिगच्छेत्यर्थः । अनुदात्तेत्तलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया स्वरा अकारादयोऽक्षराणि कादीनि तेषु व्यञ्जनेन व्यञ्जनावृत्तिव्यापारेण द्योतनरूपेण हेतुना आकृतेन च युक्ता तथा । प्रतिस्वर प्रतिव्यञ्जनं चास्यानुक्तौ साभिप्रायत्वव्यवहृ-

वरं वणीष्वेह विनाऽस्य जीवितं ददानी ते सर्वमनिन्दिते वरम्
सावित्र्युवाच—

च्युतः स्वराज्याद्वनमासमाश्रितो विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्मयेन्नृपस्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६
यम उवाच—

देदानी तेऽहं तमनिन्दिते वरं यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिथोपलक्ष्ये निरर्तं गच्छस्व न ते श्रमो भवेत्
सावित्र्युवाच—

श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यामि तत्र मे गतिः सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८
सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।

विशिष्टत्वं चेति भावः । गिरा यात्रा तुष्टोऽस्मि अत इति शेषः । अस्य स-
त्यवतो जीवितं विना वरं अन्यर्थनीयमर्थं वृणु याचस्व । ते तुम्यम् ।

(२६) पत्न्या पाणौ गृहीतायाः साध्व्याः श्वशुरकुलस्यैवात्मीयत्वेनाभ्य-
र्हित्वात्तस्यैवादितोऽभ्युदयमभ्यर्थयते च्युत इति । मम श्वशुरः स्वराज्यात्
च्युतो भ्रष्टः वनवासमाश्रितः समाश्रितवान् सन् आश्रमे अस्तीति शेषः । स
तव प्रसादादनुग्रहात् लब्धचक्षुः लब्धे चक्षुषी येन तथाभूतः बलवान्
श्वशुरराजयतामर्थ्यविशिष्टो नृपो राजा ज्वलनार्कसंनिभः ज्वलनस्योः अर्कस्य
सूर्यस्य च संनिभस्तुल्यः कान्त्या तेजसा चेति भावः । भवेत् । प्रार्थनाया लिङ् ।

(२७) ददानीति । ददानीं दद्याम् । विधौ लोट् । त्वया यदिति
तच्छब्दबलालम्ब्यम् । यद्यथा उक्तं तत्तथा भविता भविष्यतीत्यर्थः । अध्वना
मार्गेण मार्गस्याक्रमणेन गमनेनेत्यर्थः । ग्लानिं दौर्बल्यम् । ग्लानिर्निष्प्राणता
कर्मकार्यानुत्पादतादिहृत् । इत्युक्तेः । उपलक्ष्ये पश्यामि । निरर्तं अनु-
गमनतो निवृत्ता भव । पूर्ववत्परस्मैपदम् । गच्छस्व । आप्तमात्मनेपदम् ते
तव । श्रममात्रफलकोऽयं मदनुपानव्यापार इति विरम्यतामस्मादिति भावः ।

(२८) श्रमस्यात्मनि सत्ताया असंभवमाह श्रम इति । भर्तृसमीपतः
पत्युः समीपे । सप्तम्यर्थे सार्वधिमत्तिकस्तासिः । मे श्रमः कुतः कस्मात्कारणा-
द्भविष्यतीति शेषः । न कुतोऽपीति भावः । कुतो भर्तुः समीपे श्रमाभाव इत्याह
यत इति । हिरन्वावधारणे । यतो यस्मात् कारणात् मम भर्ता हि पतिरेव सा
मुपसिद्धा ध्रुवा अविनश्वरी मोक्षादिरूपा गतिः । अतो यदर्थं चेष्टितव्यं तत्सा-
क्षिण्ये क इव श्रमसंभय इति भावः । ननु भो अशक्यमतः परं त्वया गन्तुमिति
चेत् तदपि नास्तीत्याह यत इति । यतो यस्मिन् प्रदेशे । सप्तम्यर्थे तसिः ।
तत्र मे गतिः गमनं भविष्यतीति शेषः । भूयश्च पुनपि । निबोध शृणु
अवधारयेति वा ।

(२९) उक्तं धर्मस्य प्राधान्यम् । सप्रति सन्तं यम स्वधर्मे प्रवर्तयितु-
ं ददामि (च)

सन्तस्त चाप्यभिन्नेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच—

पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच—

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत्पितुः पुत्रशतं तैथौरसम् ।

लोको मृत्युलोकः । 'अयं लोको न पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ।' इति कठवल्ली । तेन सत्यवतो मरण नाश्चर्यमिति भावः । ये भक्तिपेशलाः भक्तौ पूजयेध्वनुरागे पेशला दक्षास्त एव मनुष्याः । नैव तु तदितर इति भावः । पूजयेध्वनुरागविधानं किल प्रधानं लक्षणं मानुषत्वस्येति भावः । 'अपशवो वा एते गर्वाश्चादिभ्यः' इत्यत्र यथा गवाश्चाभिन्नेषु पशुत्वाभावोक्तिर्गवाश्चयोः प्रधानत्वाख्यानायैवमेवात्रापि भक्तिपेशलभिन्नेष्वमनुष्यत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । तेन ममापि त्वद्भक्त्यनुष्ठानं नाश्चर्यमिति भावः । च किंच ये प्राप्तेषु समीपमुपागतेषु शरणं प्रपन्नेष्वित्यर्थः । अभितेष्वापि मित्रभिन्नेषु उदासीनेष्वरिष्वपि वा दया कृपा कुर्वते ते त एव सन्तः सत्पुरुषाः । तव त्वहं मित्रमिति प्रागेवोपपादितम् । ततश्च मयि ते दयापि नाश्चर्यायेति भावः । एव च यद्यपि मरणधर्मत्वान्मृतः सत्यवास्तथापि भक्ताया मध्यवश्यं विधीयतां दया सता भवतेति गम्यते । 'पेशलो रुचिरे दक्ष' इति मेदिनी ।

(३६) पिपासितस्येति । इवकारोऽत्र सिद्धाप्रयोगः । यथा पिपासितस्य सृष्णावतः । 'उदन्या तु पिपासा तृट्' इत्यमरः । पिवते सन्नन्तान्निष्ठा । पिपासाशब्दाद्वा तारकादित्वादितच् । यथा पयो जलं भवेत् तथा तादृशं सृष्टिकरमित्यर्थः । इदं पूर्वोक्तं वाक्यं पदसमूहः समीरित उक्तम् । सदृष्टो हि उदीरयतीत्यत्र वचनार्थं ईरयति । उपसर्गस्तु द्योतक एव । 'वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोद्ययः ।' इति विश्वनाथः । वाक्यानामनेकत्वेऽप्येकत्वोक्तिर्महावाक्यत्वाभिप्रायेण । 'वाक्योद्ययो महावाक्यम् ।' इत्युक्तेः । शुभे कल्याणि । एतेन नामङ्गलं ते भविष्यतीति व्यज्यते । वरशब्दश्च क्लीबलिङ्गोऽपीत्यवोचाम ।

(३७) प्रार्थितः श्वशुरस्याभ्युदयः । इदानीं पितुरभ्युदयं प्रार्थयते । असेति । पृथिवीपतिः राजा यस्य पिता जनपदः तास्ति जनस्य सस्य तस्माद्भूतः अस्तीति शेषः । तथेति हेत्वर्थे निपातानामनेकार्थत्वात् । तस्मादित्यर्थः । पितुः मम जनकस्य औरस 'स्वश्रेष्ठे ससृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । समौरसं विजानीयात्' इत्युक्तलक्षणम् । पुत्रशतं भवेत् । यमौरसमिति ऋक्ष साधुः । तथेति पादपूरणे या । यत् पुत्रशतं कुलस्य वशस्य सन्तानविस्तारकरं भवेत् तदिति संबन्धः । एव च पुत्रशतस्यापि पुत्रोत्पत्तिर्भवति ।

सन्तस्त्वेवापि मित्रेषु (क. म.) २ यमौरसम् (च)

कुलस्य संतानकरं च यद्भवेन्तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच—

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं प्रतं मुवानां पितुस्तु ते शुभं ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८

सौविश्रुवाच—

तु दूरमेतन्नाम भर्तृसन्निधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
अथ ब्रजजेव गिरं समुद्यता मयोन्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९
विवस्वतस्त्वं तनय प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।

त्विति प्रार्थितं भवति । एतदिति घनान्ये नपुंसकम् इममर्थमित्यर्थः ते तव त्वया
प्रदीपमानमित्यर्थः । कर्तरि ह्यसौ षष्ठी । शेषे वा । त्वा वरयामि मार्यस्य इत्यर्थः ।

(३८) कुरुस्मेति । सुवर्चस शोभन वर्चस्तेजो यस्य तयाभूतम् । आर्यः
समाप्तान्तोऽयम् । मया कृतेन कामेन अभिलाषेण हेतुभूतेन । एवमदामिच्छा
नीत्यत इत्यर्थः । निवर्त निवर्तय । तत्र कारणमाह हीति । हि यत । पयो
मार्गस्य दूर दूरत्वविशिष्ट भागम् पयो मार्गात् दूरमिति वा । वस्त्वया
विश्राय्यस्ततो मार्गात् दूरमनुप्राप्तासीत्यर्थः ।

(३९) नेति । मम भर्तृसन्निधौ भर्तुः समीपे वर्तमानाया इति शेषः
एतत् स्थान दूर न । दूरत्व च सामीप्य चेत्येतदपेक्षाकृतमेव । अवाधिसापे-
क्षत्वात् । अहं च भर्तारमेवानयोस्वधिमाकलयामि । तेन यद्भर्तुः सकाशाद्
दूर सदेव दूरमिति नैतन्मे दूरमिति भावः । भर्तृसन्निधाविति दूरत्वाभावे
हेतुः । हिकारस्वर्पे मे मनस्वित्यर्थः । दूरतर अतिदूरेण दूर धावति वेगेन
गच्छति । मनोरथपथातीति मृतपतिप्रत्याहरणे प्रविष्टत्वादिति भावः । मनः-
पद चानामिच्छापपरम् । ब्रजजेव न त्ववस्थायेत्यर्थः । एतेन मदीयवचन-
श्रवणेन नैव ते कार्यव्याघातो भावीति द्योत्यते । समुद्यता सम्पुञ्जता नत्व-
पकृष्टामिति भावः । एतेनानोचित्यशङ्कापरिहारेण गिरः श्रवणार्हता व्यज्यते ।
उत्पूर्वश्च यच्छति वक्ष्यमनागो दृष्टः । दण्डमुवच्छतीत्यादी । स एव च
निवृत्तप्रेषण उन्नतिवाच्यनाभिप्रेतः ।

(४०) अथेदानीं यमस्य महाकुलीनता च धर्मपञ्चपतिता चोपवर्ण्य
तद्विपरीताचरणस्यान्याय्यत्वमभिव्यज्यति । विवस्वत इति । प्रतापवान्
पराक्रमशाली एव विवस्वतः सूर्यस्य तनय पुत्रः । प्रतापवानिति सूर्य-
पुत्रत्वे सन्देहाभावमभिव्योतयति । सोऽपि हि प्रतापवान् भवतीति । एतेन
महाकुलीनत्व द्योत्यते । वैवस्वतः विवस्वतः पुत्रः । अपत्यायोऽण् । च किं च
त्वमेति शेषः । प्रजा लोकाः समेन अविप्रेषण धर्मेण न्यायेन रक्षिता अनुराग
प्राप्तिताः जतो हेतोस्तव धर्मराजता अस्तीति शेषः । राजा प्रकृतिरजना-
दिशब्दो रजयतेरेव राजशब्दस्य निष्पत्तिमाचक्षते मुनयः । तेन राजशब्दो

समेन धर्मेण च रञ्जिता प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमृच्छति ॥ ४१

सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच—

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गाने शुभे न तादृक् त्वदृते श्रुतं मया ।

अनेन तुष्टोऽस्मि विनाऽस्य जीयितं वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

रञ्जयितुवाची । पृषोदरादित्वात्तु साधुः । धर्मेण राजा रञ्जयिता धर्मराज इति । राजाहःसखिभ्य इति समासान्तष्टच् । ईश्वरेति मनोरथस्य सफलकरणे सामर्थ्यमभिद्योतयति । सर्वोऽपि स्वत्वात्मनः कुलस्य चाधिकारस्य चानुरूपं चेष्टते । त्वं तु महति कुले समुत्पन्नो महति चाधिकारे वर्तमान इत्यावश्यकस्ते कुलाद्यनुरूप आचारः । प्रार्थयितुः प्रार्थनाविघातो माहस्या वैधव्ये विनिपातन च न ते कुलाद्यनुरूपमिति नैतद्युक्तमिति भावः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्य विश्वासस्य विघातार्थं वेय कुलानुस्मारणमयी प्रशसा ।

(४१) त्वयि ऋल प्रगाढो मे विश्वासो न युक्तो विहन्तुमित्यभिद्योतयितु सामान्यतः सत्सु विश्वासमुपवर्णयति । आत्मनीति । यः पादश इत्यर्थः । सत्सु सत्पुरुषेषु विषये विश्वासो लोकानामित्यर्थात् । तथा तादृशः आत्मनि स्वस्मिन्नपि विषये न भवति नोत्पद्यते । इत्येष सामान्यो नियम इति भावः । तस्मात् आत्मापेक्षया सत्सुविषये विश्वासोदयात् । विशेषेण प्रणय विश्वासं करोति । विश्वासश्चाय मे मनोरथ पूरयिष्यतीति निश्चयानुगता सभावना । एतेन त्वय्यपि मे स्वापेक्षया विशिष्टो विश्वास इति द्योत्यते । ' प्रणयः प्रसवे प्रेम्णि याच्नाविस्मम्भयोरपि ' इति मेदिनी ।

(४२) कुतश्चायमेतावान्विश्वास इत्याह सौहृदादिति । सर्वभूतानां कर्तरि पठ्ठा सकलप्राणिकर्तृक इत्यर्थः विश्वासो नाम सौहृदात् सुहृद्भावाद्देतु-भूतात् जायते उत्पद्यते । यः किलात्मनः सुहृद्भवति तत्रैव सर्वोऽपि विश्वमिती-त्यर्थः । तस्मात् सुहृद्भावाद्देतुभूतादित्यर्थः । सन्तो हि सर्वत्रापि सौहार्दमा-वप्नन्तीति । एतेन सतस्तय सर्वत्रैव मय्यपि सौहार्दमेव न्याय्य नैव तु तद्वि-परीताचरण, मम च विद्यत एवात्मापेक्षयापि त्वयि विश्वास इति तद्विधातस्ते कुलस्य चाधिकारस्य चानुरूप एवेति द्योत्यते ।

(४३) उदाहृतमिति । अङ्गाने प्रशस्तान्यङ्गानि सन्त्यस्यास्तथाभूते सौन्दर्यशालिनीत्यर्थः । पामादित्यान्मत्वर्यं प्रशसायानः । ते त्वया उदाहृतं उक्तम् । तादृक् तादृश त्वदृते स्वा विना । त्वदिति ' अन्यरादि ' त्यादिना पञ्चमी । अनेन वचनेन ।

१ चरन्ति ता (क. म. न. प.) २ तावान् (च) ३ इतः परम् ।
धन्यं चपुस्तके नास्ति ।

सतां सद्भिर्नाफलः संगमोस्ति सद्भयो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६
 सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
 सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७
 आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।

पत्युः पत्युर्जीवनलक्षणो मयि विधातव्योऽनुग्रहरूपः स्वधर्मस्ते दुर्घट इति
 मास्म विगलितोत्साहो भूर्मा च व्यथिष्ठा द्योत्यते । आत्मनो मनोरथस्य
 साफल्यं सत्यवज्जिघनभीतेरभावश्च प्रार्थयमाना पुनः सतामाचारोदाहरणव्या-
 जेनाभीष्टमभिव्यञ्जयति । सतामिति । सता सद्भिः सह संगमः समागमः
 अपलः फलशून्यः नास्ति न भवति । तेन सत्या मे भवतः समागमो न
 निष्फलो भवेदिति द्योत्यते । सन्तः कर्तारः सद्भयो हेतुभूतेभ्यः भयं भीतिं
 नानुवर्तन्ति नोपगच्छन्ति । एव च अहमपि सतस्त्वत्तो भर्तृवियोगरूपं भयं
 नानुविन्देयमित्याभिव्यञ्जयते । अनुदातेस्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वाव्यथेभ्य
 वृत्तेष्वपि परस्मैपदम् ।

(४७) सामर्थ्योद्बोधनपुरःसरं प्रोत्साहयितुं सता माहात्म्यमुपवर्णयति
 सन्त इति । सन्तः कर्तारः सत्येनात्मनाऽऽचरितेन करणभूतेन सूर्यं नयन्ति
 एकस्माद्देशादपरं देशं प्रापयन्ति । यत्किल सूर्यः पूर्वस्या दिश्युदितः पश्चिमां
 दिशमनुप्रयाति तत्र सता सत्यावलम्बनमेव हेतुरिति भावः । अर्थवादोऽयम्-
 सूर्यनयनरूपशस्त्रमप्यर्थं घटयन्ति किं पुनः सत्यवज्जीवनादिसदृशमिति
 भावः । तपसा तपःप्रभावेनेत्यर्थः । भूमिं धारयन्ति अवष्टम्भयन्ति । यदियम-
 न्तरीक्षेऽपि विद्यमाना भूमिर्नाधस्तात्पतति तत्र सता तपसा कृतं तदवष्टम्भन-
 मेव हेतुरिति भावः । एव च भुवमप्यधः पातात्परिश्रयमाणानां सता क-
 इव मादृशमुद्गारे भार इति भावः । हे राजन् अनुरञ्जयितर्यम् । राजशब्दो
 हि रञ्जयतेर्निष्पन्न इत्युपपादितमेव प्राक् । सन्तः सन्त एव भूतभव्यस्य भू-
 तांना उत्पन्नानां भव्यना भवनार्हाणां उत्पत्त्यमानानामित्यर्थः । एकवचनं
 जात्यभिप्रायेण । गतिः आधारः । एव च समापि त्वमेवाधार इति गम्यते ।
 सन्तः सता मध्ये वर्तमाना न अवसीदन्ति न क्षीयन्ते । सता समागमोऽव-
 सादाय न प्रकल्पत इत्यर्थः । एव च तत्र समागममनुप्राप्ताहं न सत्यवद्भिः
 योगेनावसदिसामिति व्यञ्जयते । आत्मनः सत्त्वाभिधानाञ्चानुग्रहाईत्वं द्योत्यते-

(४८) अथ पुनरपि सदाचारोपदेशव्याजेनात्मनोऽभिलषितस्यार्थ-
 स्यानुष्ठानमभिप्रार्थयते । आर्यजुष्टमिति । इदं परार्थानुष्ठानरूपं वृत्तं आच-
 रितं शाश्वतं शश्वद्भव सार्वदिकं सततमवलम्बनीयं नित्यमित्यर्थः । आर्यजुष्टं
 आर्यैः साधुभिः जुष्टं आसेवितं आलम्बितमित्यर्थः । ' आर्यः साधौ सौवि-
 दत्ते ' इति विश्वः । ' कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति
 प्रकृताचरे स वा आर्य इति स्मृतः ॥ ' इति शब्दस्तोममहानिधिः । इति

सन्तः परार्थं कुर्वाणा नानेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ।
 न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
 यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९
 यम उवाच—

यथा यथा भापसि धर्मसंहितं मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
 तथा तथा मे त्वयि भक्तिरत्तमा वरं वृणीष्वप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५०

विज्ञाय सन्तः परार्थं परस्याभीष्ट कार्यं कुर्वाणाः परस्परं अन्योन्यं न अवे-
 क्षन्ति न पश्यन्ति । अन्यनिरपेक्षतया स्वयमेवानुतिष्ठन्ति परार्थं नैव पुन-
 स्त्वयैवापमनुष्ठेय इत्यभिव्यञ्जयितुं परस्परमवेक्षन्त इत्यर्थः । एव च ममापि
 मनोरथपूरणे निरलसेनैव भावितव्यं सता भवतीति द्योत्यते ।

(४९) अथ सफलीभावमात्मनो मनोरथस्य कामायमाना सता वृत्ति-
 वर्णनव्याजेनाभिलषितमात्मीयमभिव्यञ्जयति । नेति । सत्पुरुषेषु सत्सु पुरु-
 षेषु वर्तमानः । प्रसादः प्रसन्नता सतोप इत्यर्थः । मोघः निष्फलः न न भ-
 वति । अवश्यं ह्यसौ प्रयच्छति फलं किमपीति । उक्तः किल त्वया 'निवर्त-
 तुष्टोऽस्मि तवानया गिरे' ति वदताऽऽत्मवः सतोपः । स तावन्न निष्फलो
 भवतिविति गम्यते । सत्पुरुषेषु विषये प्रसादः प्रसादनं प्रसादजनकं कर्मत्वं
 यो वा । अयमेव च युक्तः प्रतिभाति नृतीयचरणानुरोधात् । अर्थः सत्पुरुषेषु
 क्रियमाणा अभ्यर्थना न नश्यति न निष्फलीभवतीत्यर्थः । फलशून्यता
 ह्यभ्यर्थनाया विनाश इति 'अर्थो विषयार्थनयो' इति मेदिनी । अपि
 किं च सत्पुरुषेषु विषये मानो ग्रहः एते मे मनोरथं सफलीकरिष्यन्तीत्येव-
 रूपा सभावनेत्यर्थः । न नश्यति । अभीष्टघटनानवाप्तिश्च तनाशः । स न
 भवतीत्यर्थः । यस्मात् सत्सु विषये एतदुपरिनिर्दिष्टं त्रितयं प्रसादं चाम्य-
 र्थं चाभीष्टघटनं चेत्येतत् त्रिकं परंप्रयुक्तं अस्ति तस्मात् हेतोः सन्तो रक्षि-
 तारो भवन्ति । आत्मानं परित्रातुकामाः किल पुरुषाः सतः प्रपद्यं प्रसाद-
 यन्ति चाभीष्टं प्रार्थयन्ते च तत्प्राप्तिं च सभाषयन्तीति सदृश्यते सततम् । न
 ह्यरक्षितृष्वेव केपि वर्तेरन । यतश्च वर्तन्ते ततः प्रतीयते सन्तो रक्षितारो
 भवन्तीति भावः । एव चाहमपि सता त्वया वैद्यन्यदु रसतोऽस्मात्परित्रात-
 व्येति भावः । 'मनुश्चित्तोऽग्रतौ ग्रह' इति मेदिनी ।

(५०) यथायथेति । धर्मसंहितं धर्मण सहितं सवदं यथातथा सुपदं
 शोमनानि पदानि यस्मिंस्तथाभूतं यथा तथा हृदयहारिपदन्यासं यथा तथेत्यर्थः ।
 महार्थवत् महान् गभीर इत्यर्थः अर्थः आभिषेयं अस्त्यस्मिस्तद्यथा तथा ।
 भापसि भापसे । अनुदात्तेत्त्वलक्षणास्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । त्वयि
 त्वद्विषये भक्तिः पूज्यत्वानुगतोरागः भवतीति शेषः । अप्राप्तिम नास्ति

सावित्र्युवाच—

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विना कृतस्तथा यथाऽन्येषु वरेषु मानद ।

वरं वृणे जीवतु सत्ययानयं यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ॥५१॥

न कामये भर्तृविनाकृता सुरां न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।

न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुं ॥५२॥

वरातिसर्गः शतपुत्रता मम त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।

प्रतिमा सदृश यस्त्वन्तर यस्य तथाभूत वर वृणीष्व स्वीकुरु । अप्रतिममिति सत्यवतः प्रदानमपि शक्यते कर्तुमिति गम्यते । पतिव्रते इति च पतिजीविताया त्वयि नैव वैधव्यमापातयिष्यामीति द्योत्यते । परमार्थिकी किल पतिव्रतासीति भावः ।

(५१) नेति । हे मानद बहुमानदायिन् यम । एतेन बहुमानितास्मि तवानेन वचनेनेति गम्यते । यथा अन्येषु प्रथमादिचतुर्थांस्तेषु वरेषु तथा अस्मिन्वर इति शेषः । अस्मिन्पञ्चमे वर इत्यर्थः । सुकृताद्विना पुण्येन विना । विना शब्दोऽव्ययमभाववान्नि । तेन मदीयेन पुण्यस्याभावेनेत्यर्थः । कृतो जनितः अपवर्गः अपवर्जनं सत्यवज्जीवितवरणस्य प्रतिषेध इत्यर्थः न नास्ति । न खल्विदानीं वर वृणीष्वेति समादिशता भवता ' विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितम् ' इत्युक्तम् । यच्च प्रागुक्तं तदपि न स्वीयया बुद्ध्या किन्तु मदीयापुण्यप्रेरितेनैवेति नात्र ते कश्चिद्दोष इति भावः । एष चार्थ उत्तरार्धे हेतुः । तेन च तस्मादित्यर्थात्सन्नध्यते । अयं त्वत्समीपे विद्यमानः सत्यवान् जीवतु शरीरेण सयुज्यताम् । यस्माच्छरीरात्त्वयायमुद्धृतस्तेनैव पुनः सयुज्यतामिति भावः । एतच्च जीवतेः प्रयोगेण द्योत्यते । शरीरान्तरसयोग-प्रार्थने तु जायतामित्येवावश्यादिति । इत्येतं वर वृणे प्रार्थय इत्यर्थः । कुतः प्रार्थ्यते जीवनमेतस्येति चेत् तत्राह यथेति । यथा यस्मात् एव पतिं विना विद्यमाना अहं मृतैव मृततुल्यैवेत्यर्थः । प्राणायमानस्य पत्युरभावादिति भावः । अपवर्ग इत्यत्र वृजेर्भावे घञ् ।

(५२) न मे पतिं विनान्यदभीष्टमित्याह नेति । भर्तृविनाकृता भर्त्रा विरहिता सुरा न कामये । अत्र करोतेः प्रयोगेण यमे कर्तृत्वारोपात् भर्त्रा विनाकरणमविनाकरणमपि वेदानां सर्वथा त्वदायत्तमेवेति गम्यते । दिवं स्वर्गम् । भर्तृहीना पतिविरहिता सती जीवितु न व्यवसामि नोत्सहे । व्यव-सामीत्यार्थम् । व्यवपूर्वको ह्यत्र स्यतिरिति । अध्यवस्यतिसमानार्थश्चायमत्र द्योतकत्वादुपसर्गाणाम् । अध्यवसायश्चोत्साहः ।

(५३) आत्मनो वचनमनुपालयितुमपि वा जीवनीय एव सत्यवान् भवतेत्याह । वरातिसर्ग इति । मम शतपुत्रता इत्येतद्रूपः वरातिसर्गः वर-दानम् । वृजेर्घञ् । त्वयैव दत्तः कृत इत्यर्थः । प्रयुज्यते हि दानवादिभ्यः शब्देभ्यः करणार्थ एव ददातिर्दानं ददातीत्यादौ । च किंच मे पतिर्ह्रियते ।

१ ह्यनं (च) २ विनाकृतं प्रिय (च) विनाकृतां प्रिय (न)

सत्ययानुवाच—

मुचिरं यत सुमोऽस्मि किमर्थं नाचोपधितः ।

फ चासौ पुरुषः ज्यामो योसौ मां सचक्यं ह ॥ ६४

सावित्र्युवाच—

मुचिरं त्वं प्रमुमोसि ममाह्ने पुरुषर्षभ ।

गतः स भगवान्देवः प्रजासंघमनो यमः ॥ ६५

विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।

यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६६

मार्कण्डेय उवाच—

उपलभ्य ततः संज्ञां सुरसुम इवोत्थितः ।

दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७

फलाहारोऽस्मि निष्प्रान्तस्त्यया सह सुमध्यमे ।

ततः पाटयत काष्ठं शिरसो मे रजाऽभवत् ॥ ६८

(६४) मुचिरमिति । यतेति रोदे । अवोपधितः प्रवोपधितः । योऽसौ यः सः मां सचक्यं समाकृतवान् । आर्षः परोक्षत्वाभावेऽपि लिट् । हकारः पादपूर्णे ।

(६५) मुचिरमिति । पुरुषर्षभ पुरुषश्रेष्ठ ममाह्ने । यमानुगमनाद्यात्मवृत्तान्तकथन आत्मश्लाघा च प्रसज्येतात्मनः क्लेशतमायनया च क्लेशोऽपि सत्यवत उत्पद्येतेत्यतः प्रमुमोऽसीत्यन्यथा वचनम् । भगवान् पूज्यः देवो दीप्तिमान् प्रजासयमनः प्रजानां सयमनो निग्रहीता ।

(६६) विश्रान्त इति । महाभाग महान् भागो भाग्यं यस्य तथाभूत पुनः प्रत्युज्जीवनादिति भावः । विश्रान्तः गृहीतविधमः । विनिद्रः विगतः निद्रा यस्य तथाभूतः । यदि शक्यं तदेति शेषः । विगाढां विशेषेण मूलोक प्राविष्टां अतिप्रौढीभूतामित्यर्थः । शर्वरीं रात्रिम् । सा हि प्रस्वापयन्ती शृणाति (नाशयति) प्राणिनां चेष्टा इति । ' कृन्तुगृन्तृञ्चतिभ्यः घ्वरच् ' इत्यौणादिकः घ्वरच् । ' विद्रौरादिभ्यश्चे ' ति ङीप् च । ' अय शर्वरी । निशा ' इत्यमरः । अतिक्रान्त आधमप्रतिगमनसमय इति भावः ।

(६७) उपलभ्येति । संज्ञां चेतना उपलभ्य प्राप्य सुखसुप्तः सुखेन निद्रितः । अनुभूतसुखस्वाप इत्यर्थः । उत्थितः प्रबुद्ध इव वर्तमानः । उत्पूर्वको हि तिष्ठतिः प्रवोधाथोऽपि । सत्यवान् सर्वा दिशो वनान्तान् वनसीमांश्च विलोक्य । रात्रिपरिज्ञानाय दिगायात्लोकनम् ।

(६८) फलाहार इति । अस्मि अह । विभक्तिप्रतिरूपक्रमव्ययमेतत् । फलाहारः फलानि आहर्तुम् । ' अण् कर्मणि चे ' त्यण् । हे सुमध्यमे शोम-
नशरीरमध्ये सुन्दरीत्यर्थः । ततः काष्ठं पाटयतो विदारयतः । पाटयतिर्हि विदारणवचनो धातूनामनेकार्थत्वात् । भासार्थं ह्येनं तुरादौ मैत्रेयः पठति, रजा वेदना अभवत् उदपद्यत ।

शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
 तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९
 त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयाऽपहृतं मनः ।
 ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ७०
 तदादि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
 स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१
 तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
 श्रस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
 विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३

(६९) शिर इति । शिरोऽभितापसंतप्तः शिरसः अभितापेन सर्वतः पीडया संतप्तः पीडितः अत एव चिरं स्थातुं उत्थानविशिष्टत्वमनुभवितुम् । स्मरे स्मरामीत्यर्थः । आर्पमात्मनेपदम् । शुभे कल्याणि साधिवि ।

(७०) त्वयेति । उपगूढस्य आलिङ्गितस्य एव च मनसो निद्रया-पहरणे हेतुः सुखविशेषसजनेन पीडयास्तिरोभावादिति भावः । निद्रया अपहृतं स्वायत्तीकृतमित्यर्थः । अन्यदीयस्य हि द्रव्यस्य विनाभ्यनुशा स्वायत्तीकरणमपहरणमिति । ततः तदनन्तरं घोरं भयङ्करं तमः अन्धकारं, महौजसं महत् ओजः दीप्तिर्बलं वा यस्य तम् । 'ओजो दीप्तौ बल' इत्यमरः ।

(७१) तदिति । हे सुमध्यमे सुन्दरि यदि त्वं विजानासि तदेति शेषः तत् तमोऽवलोकनादिकं किं इति ब्रूहि । यदि मयि विद्यमानेनेत्यर्थः स्वप्नेन सुप्तस्य विषयानुभवरूपेणावस्थाविशेषेण हेतुभूतेन दृष्टः साक्षात्कृतः स पुरुष इत्यर्थात् । अथवा तत् पुरुषालोकनं सत्यमेव । याकारः प्रश्ने । स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् । 'इति पाठे मे मयेत्यर्थः । अयं तु पाठः साधयामिति प्रतिभाति ।

(७२) तामिति । रजनी रात्रिः व्यवगाहते विशेषेण जगत्प्रविशति । विशेषतः समुपचीयत इत्यर्थः । इदानीं हि मया निवेद्यमानं वृत्तमेतदतिपातयेद्गमनकालमिति भावः । ते तुभ्य आख्यास्यामि कथयिष्यामि ।

(७३) उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ स्मरतौ द्विवचनम् । 'वाक्यादेशामन्त्रितस्ये' त्यादिना । हे सुव्रत शोभनं व्रतं नियमो यस्य तथाभूतः । एतेन पित्रोर्दर्शनस्यावश्यकत्वमभिद्योत्यते । पितरौ मातरं च पितरं च । 'पिता मात्रे' त्येकशेषः । इयं रजनी विगाढा विशेषेणोपचिता । दिवाकरः दिवा दिवसस्य करः कर्ता सूर्यः निवृत्तः अस्तमितः । अतो नेदानीं विलम्बितं युक्तमिति भावः ।

१ स्वप्नो मे (च. म.) सुप्तेन यदि वा (न) स्वप्ने तु स मया (च)
 २ यदि (क. च. म.) ३ रजनीं (च)

नक्तचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
 भूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७४
 एता घोरां शिवा नादान्दिशं दक्षिणपश्चिमात् ।
 आस्थाय विरुवन्त्युमाः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५

सत्यवानुवाच—

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।
 न विज्ञास्यासि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥ ७६

सावित्र्युवाच—

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षे स्थितो ज्वलन् ।
 वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित्क्वचित् ॥ ७७
 ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।

(७४) नक्तचरा इति । नक्त रात्रौ चरन्ति ते पिशाचादयः । क्रूराभि-
 भाषिणः क्रूर कठोर यथा तथा भाषितुं शीलं येषां तथाभूता । मृगाणां
 चरतां सचरतां सता उत्पन्ना इति शेषः । पर्णशब्दा वृक्षादिपत्राणां शब्दाः ।
 मृगाणां सचरणेन पत्राणां सचलनादिति भावः । अत्र पर्णशब्दस्थाने पदश-
 ब्देन भवितव्यमिति प्रतीयते । सारल्यविशेषात् । न पुनरसौ कापि
 संदृष्टः पाठः ।

(७५) एता इति । एताः उमा भीषणाः शिवाः शृगाल्यः दक्षिणप-
 क्षिमा दक्षिणस्यां पश्चिमायाश्च दिशोऽन्तरालभूता नैर्ऋती दिश आस्थाय
 आश्रित्य घोरा यथा तथा नादान् शब्दान् विरुवन्ति उदीरयन्ति । कथमूताः
 शिवाः ? मम मनः कम्पयन्त्यः भीत्या कम्पितं कुर्वन्त्यः । मनसः कम्पनं च
 शिवारुतस्य निःसर्गतं एव परुषायतत्वेन भीतिजनकत्वात् । नैव पुनर्दक्षिण-
 पश्चिमा दिशमाश्रित्य विरावात् । शुभफलो ह्येषः तदुक्तं वसन्तराजशकुने
 'रक्षः प्रचेतोऽनिलसोमशम्भुदिक्षु द्वितीये प्रहरे स्तेन । स्यादिष्टवार्ताक्षुतिरिष्ट-
 सिद्धिर्लभः सुमिक्ष प्रियलोकसद्गमः ।' इति ।

(७६) वनमिति । प्रतिभयाकारं प्रतिभयो भयङ्कर आकारो यस्य
 तथाभूतं तत्र च घनेन सान्द्रेण तमसा अन्धकारेण वृतं व्याप्तम् । अतस्त्वं
 प्रन्थातं न विजिह्यस्यसि । जैत्रेति शार्ङ्गं । विजिह्य नानु न दृश्यासि । एतेन
 त्वदेकावलम्बनं मे गमनामिति शोच्यते ।

(७७) अस्मिन्निति । दग्धे वनाग्निनेत्यर्थात् । स्थितः अस्तीत्यर्थः । वायुना
 धम्यमानो ध्मायमानः । ध्माधातोरापो धमादेशः । धमनं चाग्नौ ह्यधमनम् ।

(७८) तत इति । ततस्तस्माद्बुद्ध्यात् अग्निं आनयित्वा आनीय ।
 छान्दसः क्त्वा । इह सन्ति विद्यमानानि इमानि काष्ठानि सर्वतो ज्वाल-
 यिष्यामि । 'ज्वालद्बलनमामनुपसर्गाद्वेति' मित्त्रविकल्पाद्बुद्धिः । आत्मनो

काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७८
 यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वां हि लक्षये ।
 न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७९
 श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
 वसावेह क्षपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८०

सत्यवानुवाच—

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
 मातापितृभ्यामिच्छामि संयोगं त्वप्रसादजम् ॥ ८१
 न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाऽश्रमः ।
 अनागतायां संध्यायां माता मे प्रेरुणद्धि माम् ॥ ८२
 दिवाऽपि मयि निष्क्रान्ते सन्तप्येते गुरु मम ।

मनसः सताप मार्गादर्शनमूलकगमनासामर्थ्यजन्यम् । जहि नाशय त्यजेति यावत् । हन्तेलौट् । ' हन्तेर्ज ' इति जः । प्रज्वालितेषु हि काष्ठेषु शक्यते तत्प्रकाशेन प्रयातुमिति नात्र वेदावसर इति भावः ।

(७९) यदिति । अनुत्साहे कारणमाह सरुजमिति । हि यतः त्वां सरुजं रोमिण लक्षये पश्यामि सभावयामीत्यर्थः । च किंच यदि तमसा संवृते सम्यग्ग्याते । हेतुरयं पथोऽविज्ञाने । वने ।

(८०) श्व इति । पूर्वश्लोकसंबद्धमेतत्पद्यमिति तत्प्रत्ययदिशन्दबलात्तदेत्यध्याहारः । तव अनुमते सति अनुमतौ सत्या श्वः प्रभाते प्रातः वने दृश्ये शक्यदर्शने सति यास्यावः । वनपदं चात्र तद्रतान्मार्गादील्लक्षयति । तेन प्रभाते वनगतेषु मार्गेषु चक्षुषा ग्रहीतुं शक्येषु यास्याव इत्यर्थः । इह अस्मिन्नेव प्रदेशे एकां क्षपारानिम् । कालाध्वनोत्पन्नतस्योग इति द्वितीया वसाव । विधौ लोट् । यदि ते तुभ्य रुचितम् । ' रुच्यर्थानां प्रीयमाण ' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

(८१) शिरोरुजेति । मे शिरोरुजा शिरसो वेदना निवृत्ता प्रशान्ता अङ्गानि स्वस्थानि प्रकृतिस्थानि विकारशून्यानीत्यर्थः । लक्षये पश्यामि । त्वप्रसादजं तव प्रसादात् अग्निप्रज्वलनरूपादनुग्रहात् जायमानं मातापितृभ्या सह संयोगं इच्छामि ।

(८२) कुत एव त्वर्यत इति चेत्तत्राह । नेति । मया कदाचित् विकाले असमये समुचितं कालमातिक्रम्येत्यर्थः । आश्रमां न गतपूर्वः पूर्वं न प्रविष्टः । अथ यावत्कदाचिदपि नातिक्रम्य कालमाश्रमं गतवानस्मीति भावः । मे माता सन्ध्यायां पश्चिमायामित्यर्थात् । अनागतायां सत्याम् । प्रागेव सायन्तन्याः सन्ध्याया इत्यर्थः । प्रेरुणद्धि बहिर्गमनतः प्रतियप्राति ।

(८३) दिवाऽपि । मयि निष्क्रान्ते बहिर्गते सति मे गुरु मातापितरौ सन्तप्येते दुःखमनुमत्तः किमु पुनरुत्तं रात्रिर्वाति भावः । कथमेतत्सभा-

१ सन्त्येते (२) २ इमाध्रमाण (क) ३ मया (घ) ४ महर्गदि (च)

त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च सन्तानश्चावयोरिति ॥ ८८

माता वृद्धा पिताऽप्यन्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।

तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ।

निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।

माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ।

अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रमापदमास्थितः ॥ ८९

मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ।

व्यक्तमाकुलया बुद्धया प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ ९०

एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ।

नात्मानमनुशोचामि यथाऽहं पितरं शुभे ॥ ९१

पिण्डाद्विर्वपती'त्यादौ निवापस्य दानार्थकत्वदर्शनात् । 'पिण्डो देहे जपा-
पुष्पे निवापे सिद्धलकेऽपि च' । इति विश्वः । प्रतिष्ठित इत्यनुवर्तते । त्व-
दायत्तमेवास्माक निरापादि कर्मेत्यर्थः । कीर्तिः प्रातिष्ठितेति विपरिणमय्य
योजना । सत्पुत्रेऽपि ह्यसावायतते । दुष्पुत्रो ह्येना विनिहन्तीति । सन्तानो
चशः । 'सतानः सततौ गोत्रे' इति मेदिनी । इति मामूचतुरित्तिपूर्वेण सवन्धः ।

(८९) मातेति । अतः पर 'आपदमास्थित' इत्यन्तस्यैकपद्यत्वेनो-
पनिबन्धन प्राप्तादिक, कामवस्था गमिष्यत इत्येतदन्तस्य नैरपेक्ष्येण पार्थ-
क्यार्हत्वात् 'प्रतापपुरतका'तुरोषित्वात्तु निर्दिष्टमैकपद्य सार्धस्य पद्यद्वित-
यस्य । अन्यथा ह्यनुवादगवेषण न सौकर्यमापद्येतेति । तयोर्मातापित्रोः यष्टिः
आधार इत्यर्थः । यस्या हेतोः यथा हेतुभूतयेत्यर्थः । 'पृष्टी हेतुप्रयोग'
इति पृष्टी । मम पिता अनपकारिणी माता च मत्कृते मद्विषय इत्यर्थः सशय
अनिष्टसदेहं प्राप्ता तस्या निद्राया' सप्रत्यनुभूताया गमनविलम्बे हेतुभूताया
अभ्यसूयामि । शोपे पृष्टी । गुणभूतामपि निद्रा दोषपक्षे करोमीत्यर्थः । असूया
हि गुणेषु दोषारोप इति । अहं च अहमपि सशय मद्वियोगेन पित्रोरनिष्टा-
शङ्का प्राप्तः सन् कृच्छ्रा दुस्तरामित्यर्थः आपद दुःख आस्थितः समाधि-
तयानस्मि । अनुप्राप्तोऽस्मीत्यर्थः ।

(९०-९१) कुतः पित्रोर्विषयिण्याऽनिष्टाशङ्कया दुःखानुभव इत्य-
न्नाह । मातेति । हि यतः । पुनरपि पितरमनुचिन्तयति व्यक्तमिति । प्रज्ञा-
चक्षुः प्रज्ञैव बुद्धिरेव चक्षुर्यस्य तथाभूतः । अन्ध इत्यर्थः । मम पिता आकु-
लया मद्विलम्बेन व्याकुलीभूतया बुद्ध्या उपलक्षितः सन् अस्या वेलायां एकैक
एकमेक आश्रमवासिन पृच्छति मद्वातामिति शेषः । इति व्यक्त स्पष्टम् । हे शुभे
सावित्रि यथा पितरं तथेति शेषः आत्मानं नानुशोचामि न शोकविषयं करोमि ।

१ यद्यपि नारतीदमर्षज्यं प्रतापपुरतके तथापि सर्वत्र सदस्यमानमावश्यकं
लेखकभ्रमरशादेव प्रतापपुरतकेऽलङ्कारपदमिति सङ्गृहीतमस्माभिः । मातामुखयो-
र्धर्मयोः सध्वेन सुषटो छेदकस्य भ्रम इति । २ पिता वृद्धः (क. न. म.)
३ रहितः (च) ४ तु (च)

भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ।

मत्कृतेन हि तावद्य सन्तापं परमेष्ठ्यतः ॥ ९२

जीवन्तावनु जीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।

तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति ज्ञानामि चाप्यहम् ॥ ९३

मौर्कण्डेय उवाच—

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रियः ।

उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सुस्वरं प्ररुद ह ॥ ९४

ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् ।

प्रमृज्याश्रूणि पाणिभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५

यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।

(९२) भर्तारमिति । भर्तारं पतिं मे पितरं अनुगतां परिदुर्बलां सर्वतो दुबलाम् । एतेन दुःखासहत्वं द्योत्यते । यथानुशोचामि तथा नात्मानमपीति पूर्वेण सम्बन्धः । कुतस्तयोर्विषये शोक इत्यत्राह मत्कृतेनेति । मत्कृतेन मम कर्मणा प्रतिगमनविलम्बरूपेण । अद्य तौ परममायन्तिक सन्ताप दुःखमेष्ठ्यतः प्राप्स्यतः ।

(९३) तदर्थमेव च मदीयं जीवितमित्याह । जीवन्तामिति । तौ मातापितरौ जीवन्तौ अनु जीवन्तावभिलक्ष्य जीवामि । तौ जीवत इत्येवाहं जीवामीत्यर्थः । 'लक्षणेत्थभूताख्यानवीप्सासु प्रतिपर्यनव' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । कुतस्तदर्थत्वं जीवितस्येत्याह । भर्तव्यामिति । इकारोऽवधारणे । मया भर्तव्यौ ह पोषणीयावेव इति हेतोः । 'वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्यौ मनुरब्रवीत्' ॥ इति मनुः । तयोः प्रियं प्रीतिजनकं कर्म मे मया । अतः परं पथमेकमाधिकं कपुस्तके स्पष्टार्थम् ।

(९४) एवमिति । धर्मात्मा धर्म एवात्मा जीवो यस्य तथाभूतः । प्राणोपमं धर्ममाकलयन्निति भावः । गुरुभक्तः गुर्वोर्मातापिश्रोः भक्तः अनुरक्तः न केवलमथमेव तत्रानुरक्तस्तावपि त्वमेति प्राह गुरुप्रिय इति । गुर्वोः प्रियः प्रेम्णो विषयः । दुःखार्तः सन् । एष च रोदने हेतुः । बाहू उच्छ्रित्य उन्नमय्य सुस्वरं मु मुशः स्वरं ध्वनिर्यस्मिन्स्तद्यथा तथा । उच्चैः स्वरमित्यर्थः 'सु पूजाया मृशार्थानुमतिकृच्छ्रसमृद्धिषु' । इति मेदिनी । हः पादपूरणे ।

(९५) तत इति । ततो धर्मचारिणी धर्मे चरितुं शीलं यस्यास्तथाभूता सावित्री कर्त्री । भर्तारं पतिं तथा तेन प्रकारेण शोककर्षितं शोकेन कृशीकृतम् । उत्साहादीनां क्षणत्कर्मोक्तिः । पाणिभ्यां अश्रूणि प्रमृज्य प्रोष्ठ्यथा ।

(९६) यदीति । यदि तप्तमाचरितं तपः दत्तं दानं हुतं हवनं च मे

१ भृशदुःखिताम् (क) २ जीवामि (व) ३ अतः परं 'परमं देवर्तं तौ मे पूजनीयो सदा मया । तपोस्तु मे मदाऽस्यैव जतमेव पुरातनम् ॥' इत्यधिकं पुरातनम् । ४ पौष्टिकम् (च)

अश्रूश्चशुरभर्तृणां मम पुण्याऽस्तु शर्वरी ॥ ९६
 न स्मरान्युपूक्तर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।
 तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां अशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच—

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
 पुरा मातुः पितुर्वाऽपि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ९८
 न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ।
 यदि धर्मे च ते युद्धिर्मा चेज्जीवन्तमिच्छसि ॥ ९९
 मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकान् ।

मार्कण्डेय उवाच—

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भाविनी ।
 पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १००

मम मत्त्वामिक महुपभोग्यफलमिति भावः अस्ति तर्हीति शेषः । शर्वरी
 इयं रात्रिः । पुण्या शुभा शुभहेतुरित्यर्थः ।

(९७) नेति । स्वैरेष्वपि स्वच्छन्दवर्तनेष्वपि अनृतामसत्या गिर उक्त-
 पूर्वा पूर्वमुक्तां न स्मरामि । तेन सत्येन हेतुभूतेन अत्र मे अश्रूश्चशुरौ
 ध्रियेतां जीवताम् । आशिपि लोद ।

(९८-९९) कामय इति । माचिर अचिर सत्वरमेवेत्यर्थः । सुप्
 सुपेति समासः । याहि निर्गच्छेत्यर्थः । कुतर वरेत्यत्राह पुरेति । विप्रियं
 अनिष्टं मद्वियोगजन्य मरणमित्यर्थः । पुरा पश्यामि द्रक्ष्यामि । 'यावत्पुरानि-
 पातयोर्लोद' इति भविष्यति लट् । न जीविष्यामि । आर्षमात्मनेपदम् । हे
 वरारोहे सुन्दरि । आत्मानं जीव स्व वा सत्येन शपथेन आलभे स्पृशामि ।
 आदपूर्वको हि लभिः स्पर्शने । आत्मानं शपथेन योजयामि आत्मनः शपथ
 करोमीत्यर्थः । 'सत्यं कृते च शपथे' इति मेदिनी । तस्मात् यदि तर्हीति
 शेषः । अन्तिकान् अन्तिकं मार्गमासाद्य । स्पन्दलोपे कर्मणि णङी । आश्रमं
 गच्छाव । 'गमेलोद' । दूरेण हि मार्गेण गच्छतोर्विलम्बः संपद्येत न पुनर-
 साविष्ट इत्यत उक्तमन्तिकान्ति । उत्तममित्यपि पाठोऽत्र चतुर्मुखस्य ।

(१००) सावित्रीति । केशान् संयम्य यमानुगमनसरम्भेण तत इतो
 विकीर्णानियम्य । बाहुभ्यामात्मनो भुजाभ्यां करणभूताभ्यां परिगृह्य अबल-
 म्भ्येत्यर्थः । यैकारः पादपूरणे । उत्थापयामासेति उत्पूर्वासीष्ठतोर्णिजन्ताह्लिद् ।
 'भर्तिही' त्यादिना पुक् । 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्ये'ति पूर्वसवर्णः ।

१ क्षमा (च) २ स्वप्नेष्वपि (न.) ३ प्रीयतां (च) ४ इतः परं 'अपि
 नाम गुरु तो हि परमेवं ध्रियमाचको ॥' इत्यधिकं कपुस्तके । ५ च जीवितुं (च)
 ६ उपमम् (च)

उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
 सर्वा दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१
 तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानि हरिष्यासि ।
 योगक्षेमार्थमेतं ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२
 कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
 गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ १०३
 वामे स्कन्धे तु वामोरुर्भर्तुर्ग्राह्यं निवेश्य च ।
 दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच—

अभ्यासगमनाङ्गीरु पन्थानो विदिता मम ।

(१०१) उत्थायेति । पाणिना हस्तेन अङ्गानि अवयवान् करचरणादीन् प्रमृज्य प्रोञ्छथ । भूमौ शयितत्वेन गात्रेषु सलमानां धूल्यादीनामपाकरणार्थं प्रमार्जनम् । सर्वा दिशः समालोक्य दृष्ट्वा कालोपलक्षणार्थं दिशामवलोकनम् । तद्वृत्तेन हि तमसा शक्यते रात्रिरवगन्तुमिति । कठिने स्थाव्या फलपूर्णाया-मित्यर्थात् । दृष्टिं आदधे निहितवान् । तज्जिघृक्षासूचनार्थं चैतदाधानम् ।

(१०२) तमिति । अथ कठिने दृष्टेराधानोत्तरम् । श्वः आगामिनि दिने हरिष्यासि हरेत्यर्थः । परशु कुठारम् । ते योगक्षेमार्थं अपूर्वार्थसंप्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य च परिपालनं क्षेमम् । ते अर्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतम् । तस्यैव वत्साधनत्वात् । 'योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तिः' इति 'क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणम्' इति च भेदिनी । नेष्यामि नयामीत्यर्थः । आरब्धापरिसमाप्तः किल कालो वर्तमानः । स च प्रयोगसमानकाल इति वचनप्रयोगोत्तरभावित्रात्परशुनयनस्य भविष्यति लट् ।

(१०३) कृत्वेति । सा सावित्री । कठिनभारं फलभारवत्कठिनमित्यर्थः । भारवत्वाच्च कठिने भारवत्वारोपः । वृक्षशाखावलम्बिनं वृक्षस्य शाखामवलम्ब्य ते तथाभूतम् । वृक्षशाखाश्रितमित्यर्थः कठिनस्य परशोश्च दूरेवस्थितत्वात्पुनरागमदित्युक्तिः । आगमादिति गमेर्लुङ् । लदित्वादङ् ।

(१०४) वामस्कन्ध इति । वामोरुः वामौ ऊरुः साक्षिणी यस्यास्तथाभूता । 'सहितशफलक्षणवामादेश्च' इत्यूङ् स्त्रियाम् । सुन्दरी सावित्री-त्यर्थः । वामे पशुः सव्ये स्कन्धे भुजशिरसि निवेश्य प्रवेश्य अवस्थाप्येत्यर्थः । बाहु, स्कन्धभारम्पाङ्गुल्यन्तो भागो बाहुपदेनाभिधीयते । अत एव च प्रयुज्यते 'बाहु द्वौ च मृणालम्' इति 'सस्तासावतिमात्रलोहिततलौ बाहु' इति च । स्वीयं बाहुम् । दक्षिणेन अपसव्येन बाहुनेत्यर्थात् सवध्यते । परिष्वज्य आलिङ्ग्य परिपूर्वको हि स्वङ्गतिरालिङ्गने । एतेन सावित्र्याः पशुर्दक्षिणतोऽनस्थानं गम्यते ।

(१०५) अभ्यासेनेति । अभ्यासेन पौनःपुन्येन गमनात् हेतोः । मम वि-
 शता अवगता सन्ति । य किञ्च वृष्टान्तरालोक्तया वृष्टाणामन्तरेण मध्येन

वृक्षान्तरालोक्तया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५

आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।

यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६

पलाशखण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।

तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ॥ १०७

स्वस्थोस्मि बलवानस्मि दिदक्षुः पितराबुभौ ।

ध्रुवमेव त्वरायुक्तः सम्प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतित्रतामाहात्म्यपर्वणि

सत्यवदाश्रमगमने पण्णवत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

एतस्मिन्नेव काले तु धुमत्सेनो महाबलः ।

छिद्रेण वा । 'अन्तरमवर छिद्र' इति हलायुधः । अवलोक्तया दृष्टया ज्योत्स्नया चन्द्रिकया साधनभूतया लक्षये पश्यामि ।

(१०६) आगताविति । येन पथा मार्गेण आगतौ स्वः यस्मिन्निति विपरिणमय्य विभक्तिं योजिनीयम् । यस्मिन्मार्गे फलानि अवचितानि । स एवाय पन्था इति शेषः । यथागत आगत आगमनमनतिक्रम्य गच्छ ।

(१०७) पलाशखण्ड इति । एतस्मिन् पुरो दृश्यमाने पलाशखण्डे पलाश-वृक्षाणां समूहे । पण्डशब्दः किल समूहमभिधत्ते । स एव च राययोरभेदा-त्खण्डत्वमनुप्राप्तः । 'पण्डः पञ्चादिसंघातः' इति मेदिनी । पन्था मार्गः द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यावर्तते भिद्यते । व्याहृपूर्वो हि वृत्तिर्भेदे । तस्य पलाशखण्डस्य उत्तरेण उत्तरप्रदेशेन । त्वरस्व त्वरा कुरु । अित्वरा सभ्रम इत्यतो लोट् । अतः पर मार्कण्डेय उवाचेत्येतदावश्यकम् । अन्यथा हि सत्यवतो वचने प्रथमः पुरुषो नोपपद्येतेति ।

(१०८) स्वस्थ इति । मार्कण्डेयोक्तिरियम् । स्वस्थः स्वे प्रकृतौ तिष्ठति तथाभूतः निवृत्तविकार इत्यर्थः । उभौ पितरौ मातर च पितर च । उभाविति तात्पर्यमाहकम् । दिदक्षुः द्रष्टुमिच्छुः आस्मि । इति ध्रुवमेव यदमेव एवमिति पाठस्तु साधुः । अध्याशारायोगात् ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानव्याख्याया बालबोधिन्या सप्तनवत्यधिकद्विशत-तमोऽध्यायः ।

(१) अथ सत्यवतोऽसन्निधानावसर आश्रमवृत्तमाख्यातुमुपक्रमते । एत-

१ ध्रुवमेव तथा (च)

लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्ट्यां सर्वे ददर्श ह ॥ १

स सर्वानाश्रमान्नात्वा शैव्यया सह भार्यया ।

पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ २

तावश्रमाश्रदीक्ष्वेव वनानि च सरांसि च ।

तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ ३

श्रुत्वा शब्दं तु यं कंचिदुन्मुरगौ मुतशङ्कया ।

सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४

भिन्नैश्च परुषैः पादैः सन्नैः शोणितोक्षितैः ।

कुशकण्टकविद्धाङ्गाबुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५

ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।

परिवार्य समाश्वास्य तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६

स्मिन्निति । एतस्मिन् यस्मिन्सत्यवान् विनिर्गतस्तस्मिन् एव काले । महाबलः महद्बल सामर्थ्य यस्य तथाभूतः लब्धचक्षुः प्राप्तदृष्टिश्च सन् । एतेन यमप्र-
दत्तस्य वरस्य फलं प्रदर्शितम् । दृष्ट्वा प्रसन्नायां प्रशान्तदोषायां सत्याम् ।
प्रसादो हि नैर्मल्यं तच्च दास्ये दोषप्रशमरूपमिति ।

(२) स इति । शैव्यया शैव्यासंज्ञया भार्यया सह । पुत्रहेतोः । पुत्रार्थम् । पुत्रस्यान्वेषणार्थमित्यर्थः । सर्वानाश्रमान् गत्वा परां आर्तिं पीडां जगाम ।
अनाधिगमनात्पुनस्येति भावः । भरतश्रेष्ठ भरतकुलश्रेष्ठ युधिष्ठिर ।

(३) साविति । तौ दम्पती जाया च पतिश्च शौव्याशुमत्सेनौ । राजद-
न्तादिगणे निपातनाज्जायाशब्दस्य दम्भावंः । विचिन्वन्तौ पुत्रमन्वेषयन्तौ
'लक्षणदेवोः क्रियाया' इति हेतौ शता । पुत्रस्यान्वेषणार्थमित्यर्थः । तस्यां
निशि रात्रौ । 'पदक्षि' स्यादिना निशाया निश् । नदीः वनानि सरांसि च
परिजग्मतुः उपगतवन्तौ ।

(४) श्रुत्वेति । मुतशङ्कया पुत्रस्य सम्भावनया । य कमपि वा शब्द
पुत्रस्य पदशब्दमेव मत्वा तदागमनस्योत्प्रेक्षणादित्यर्थः । एतेनोत्कण्ठातिशयो
योज्यते ।

(५) भिन्नैरिति । परुषैः कठिनैः पाषाणखण्डादिभिर्मार्गगतैः कर्तृभिः
भिन्नैर्विदारितैः अत एव च सन्नैः तत एव च शोणितोक्षितैः रक्तेन
सिक्तैः । उक्षितैरिति उक्ष सेचन इत्यतो निष्ठा । पादैरुपलक्षितौ । कुशकण्ट-
कविद्धाङ्गौ कुशानां कण्टकैः पत्राप्रवृत्तीभिः विद्धानि सजातक्षतानि
'अङ्गानि' येषां तथाभूतौ । सन्नमन्त्रणेन मार्गमनपेक्षयापि भ्रमणादिति भावः ।
अत्र हेतुमभियोगोत्पत्तिः उन्मत्ताविवेति । पुत्रविगोगव्याकुलतयाऽऽत्मनो विस्मर-
णादिति भावः । अ. ५१. अधावताम् । आश्रमं भूते लट् ।

(६) तत इति । तैः प्रसिद्धैः । अभिसृत्य उपगम्य । परिवार्य परिवृतौ
कृत्या समाश्वास्य धैर्येण योजयित्वा च स्वैः स्वीय शुमत्सेनीयमित्यर्थः ।

तत्र भार्यासहायः स वृत्तो वृद्धैस्तपोधनैः ।
 आश्वासितोपि चित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७
 ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
 बाल्यवृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
 पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ।
 हा पुत्र हा सावित्र्य वधूः कासि कासीत्यरोदताम् ।
 ब्राह्मणः सत्यवाक्तेपामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९

सुवर्चा उवाच—

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०

गौतम उवाच—

वेदाः साङ्ग्या मयाऽधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
 कौमारब्रह्मचर्यं च गुरवोऽभिश्च तोषिताः ॥ ११
 समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।

(७) तत्रेति । अपिशब्द किंचेत्यर्थे । तत्र तस्मिन्नाश्रमे भार्यासहायः भार्या सहाया यस्य तथाभूतः पत्नीयुक्त इत्यर्थः । वृद्धैस्तपोधनैः तप एव धनं येषां तैर्मुनिभिः वृतः परिवृतः । अपि किञ्च पूर्वराजा पूर्वेषां राजा । समासान्ताविधेरनित्यवान् टच् । कथाश्रयैः कथा आश्रयो येषां तथाभूतैः चित्रार्थैः चित्रैराश्वयर्थेदुभिरर्थैर्विषयैः करणभूतैः आश्वासितः धैर्येण योजितः । (८) तत इति । आश्वस्तौ मुनिवचनतः प्राप्तधैर्यावपि तौ वृद्धौ । शैब्या युमत्सेनौ । पुत्रवात्सल्यातिशयवशादाश्वसनमपि क्षणिकतामापन्नमिति भावः ।

(९) पुनरिति । करुणा हृदयस्य द्रावयित्री वाचम् । इति एव प्रकारेण । तेषां ब्राह्मणानां मध्ये सत्यवाक् सत्या वाक् यस्य तथाभूतो ब्राह्मणः सुवर्चा नाम तयोः शैब्यायुमत्सेनयोः शोपे पृष्ठी । तौ प्रतीत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणं वचः । आश्वासनार्थमुदीरयामासेत्यर्थः । सत्यवागिति श्रद्धेयता द्योत्यते ।

(१०) यथेति । यथा यस्मात् अस्य सत्यवनः भार्या सावित्री । आचारेण सद्गुणेन संयुक्ता सम्यक्संबद्धा अस्ति तथा तस्मात् । न हि धर्माचरणमनिष्टाय कल्पेतेति भावः ।

(११—१३) आत्मनो वचसि श्रद्धोत्पादनाय पारमार्थिकमात्मनः स्वरूपमाह गौतमः सार्धद्वितयेन । विशेषकं चैतत् । वेदा इति । वेदा ऋग्यजुःसामाधर्वाण एतैर्हीष्टस्य प्राप्तेरनिष्टस्य च परिहारस्यालौकिकोऽभ्युपायो विद्यत इति । तदाहुः ' प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तुपायो न बुध्यते । एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्देवस्य वेदता ॥ ' इति । साङ्ग्या अङ्गैरुपकारैः शिक्षादिभिः

१ पूर्वराजकथाश्रये. (क) पूर्वं राजा कथाश्रये (च) २ अतः परं ' सावित्र्या दर्शनानि च । शोकः जगदुरन्तो-न्यं ' इत्यधिकं वपुस्तके । ३ नास्तीदं चपुस्तके । ४ ब्राह्मणः सुवर्चा उवाच (च) ५ च (च)

वायुभक्षोपवासश्च कृतो मे विधियत्तदा ॥ १२
 अनेन तपसा वैशि शर्प परचिकीर्षितम् ।
 सत्यमेतन्निबोधध्वं प्रियते सत्ययानिति ॥ १३

शिष्य उवाच—

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
 नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४

ऋषय ऊचुः—

यथाऽस्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ;
 अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच—

यथाऽस्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६

सह वर्तमानाः । उपकारकतयाद्गसदृशत्वादेवाद्गत्योक्तिः शिक्षादीनाम् ।
 तानिच ' शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दसां चयः । ज्योतिषामयन
 चेति वेदाद्गानि पठेव तु । इत्युक्तानि । एतेषां चाद्गत्वाविवरणं यथा
 पाणिनीयशिक्षायाम् ' छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ फल्पोऽथ पठ्यते ।
 ज्योतिषामयन चक्षुर्निरुक्त श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा प्राण तु वेदस्य मुख
 व्याकरण स्मृतम् ॥ ' इति । अधीता अर्थज्ञानपूर्वकं पाठिताः । सचित्त
 संपादितमित्यर्थः । महत् तपः मे मम अस्ति । कौमारब्रह्मचर्यं कौमार
 कुमारत्व तदारभ्य ब्रह्मचर्यं मेऽस्तीति सवन्धः । कौमारमारभ्य कालमेताव-
 न्त ब्रह्मचार्यस्मीत्यर्थः । समाहितेन सन्धोगेकाग्रमनसा मे मया । चीर्णानि
 समाचरितानि । च किंच मे मया सदा विधिवत् यथाज्ञानं वायुभक्षोप-
 वासः वायुभक्षो भक्ष्य यस्मिंस्तथाभूत उपवास आहारनिवृत्तिः । अनेनोपरि-
 निर्दिष्टेन तपसा हेतुभूतेन । परचिकीर्षितं परेषां कर्तुमिष्टमर्थं मनोगतमित्यर्थः ।
 एतेन दिव्यदृष्टित्वं तत् एव च सत्यवद्वृत्तान्तज्ञाने सामर्थ्यं द्योत्यते । निबो-
 धध्वमवधारयध्वम् । आर्पमात्मनेपदम् । प्रियते जीवति । ' घृह् अवस्थान'
 इत्यतो लट् । न ज्ञेयमात्मप्रशसा दोषायेति वक्तव्यम् । भूतार्थत्वात् ।
 ' आत्मप्रशसादोपश्च नास्ति भूतार्थशसिनः । ' इति दण्डी ।

(१४) उपाध्यायस्येति । यथा यस्मात् मम उपाध्यायस्य उपेत्यापी-
 यतेऽरमादुपाध्यायोऽध्यापयिता तस्य वक्त्रात् मुखात् विनिःसृतं विनिर्गतं
 वाक्यं मिथ्या न भवेत् न भवतीत्यर्थः । यथा तस्मात् ।

(१५) यथेति । अवैधव्यकरैः विधवाया भावो वैधव्य तद्विरोधि
 अवैधव्य सौभाग्य तस्य करैर्वनकैः । सुलक्षणैः शोभनैश्चिह्नैः ।

(१६) यथेति । नहि तपआदीनां वैधव्यकरत्वं युक्तं शङ्कितुमपीति भावः ।

१ कुशलानि च यानि मे (च) नैतज्जातु (च)

वाल्मीय उवाच—

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।

गताऽऽहारमैकृत्या च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७

आपस्तम्ब उवाच—

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।

पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८

धौम्य उवाच—

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।

दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९

मार्कण्डेय उवाच—

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।

तांस्तान्निर्वाणयन्सर्वास्ततः स्थिर इवाभवत् ॥ २०

ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्ता सत्यवता सह ।

आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश हँ ॥ २१

प्राज्ञा उवाच—

पुत्रेण संगतं त्वां तु चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।

(१७) यथेति । दृष्टिश्चक्षुरिन्द्रियाक्रिया प्रवृत्ता आरब्धा । प्रातिबन्ध-
कनिवृत्त्या यथापूर्वं प्रवृत्तेत्यर्थः । आहार पारणाम् । पारणाया अवश्यकरणी-
यतया तत्र प्रतिबन्धकस्यासम्भवादेव कालान्तर एना पातयित्वा प्रयाता सावि-
त्री । अन्यथा तु विधायैव पारणामगमिष्यदिति भावः ।

(१८) यथेति । शान्ताया शोभन्याया दिशि मृगपक्षिणः पशवः
पक्षिणश्च वदन्ति शब्द कुर्वन्ति । ते तत्र पार्थिवस्य राशः सबन्धि-
नी राजोचितेत्यर्थः प्रवृत्तिः । अद्य यावत्तु तापमोचितैवासावासीत् तस्याभ्येयं
परिवृत्तिस्तवाभ्युदयं गमयतीति भावः ।

(१९) सर्वैरिति । दीर्घायुर्लक्षणोपेतः दीर्घस्यायुषो, लक्षणेर्गोपकैश्चिद्वैः
उपेतः युक्तः ।

(२०) एवमिति । तास्तान् सर्वान् विगणयन् अवगणयन् वर्तमानः
स शुमत्सेनः तैः सत्यवाग्भिः सत्यवचनैः तपस्विभिः आश्वासितः धैर्येण यो-
जितः सान्निवृत्त इत्यर्थः । ततः स्थिर इव चाश्रमस्थः इव ।

(२१) तत इति । मुहूर्तात् मुहूर्तं अल्प काल अतिक्रम्य । त्यक्त्वोपे
कर्मणि पञ्चमी । दृकारश्चार्थः किञ्च प्रहृष्टा सती प्रार्थिवेश अतः प्रविष्टवती ।

(२२) पुत्रेणेति । इ पृथिवीपते राजन् शुमत्सेन त्वां पुत्रेण सह
मगतं चक्षुष्मन्तं चक्षुषी स्तोऽस्य तयाभूतं प्राप्तं चक्षुष्कमित्यर्थः । निरीक्ष्य सर्वे

१ प्रावृत्ताऽस्ति (च) २ अहं वैव (क) ३ पार्थिवी वैव वृद्धिर्ते (क) ४
विगणयणान् (च) ५ अतः परं 'दृत्वा चोत्पत्तिः सर्वे हर्षं जन्मुश्च ते द्विजाः
वृणु माता पिता चास्य समाहिद्रग्वाभ्यरोदताः ॥' इत्यधिकं कपुस्तके । ५ त्वाऽव (च)

सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २२
 समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
 चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्विष्ट्या विवर्धसे ॥ २३
 सर्वरस्माभिरुक्तं यत्तथा तत्रात्र संशयः
 भूयो भूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४
 ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्वे एव हि ।
 उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५
 शैब्या च सत्यवाञ्छ्रैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
 सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६
 ततो राज्ञा सहासीना सर्वे ते वनवासिनः ।
 जातकौतूहला पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७
 प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।

वयं वृद्धिं अभ्युदयं पृच्छामः त्वामिति शेषः । इदानीं जातो न वा तवाम्बुदय-
 इति पृच्छाम इत्यर्थः ।

(२२) समागमेनेति । पुत्रस्य समागमेन सावित्र्या दर्शनेन आत्मनश्च-
 क्षुपो लाभाच्चेत्येतैस्त्रिभिः कारणभूतैः विवर्धसे विशेषेण अभ्युदयं प्राप्तोषि
 इतीदं दिष्ट्या अस्माकमानन्दाय । दिष्ट्येति हर्षेऽव्ययम् । 'दिष्ट्या इवै
 मद्गले चे' ति मेदिनी ।

(२४) सर्वैरिति । ते तव क्षिप्रमेव सत्वरमेव भूयो भूयः पुनः पुनः
 समृद्धिः वृद्धिः अभ्युदय इत्यर्थः ।

(२५) तत इति । तत्राश्रमप्रदेशे अग्निं संज्वाल्य प्रज्वाल्य शीतनि-
 वारणार्थमिति भावः । महीपतिं राजानं द्युमत्सेन उपासाश्चाक्रिरे द्युमत्सेनस्य
 समीप उपविष्टवन्त इत्यर्थः ।

(२६) शैब्येति । शैब्या द्युमत्सेनस्य भार्या सत्यवान् सावित्री चेत्येत-
 विशोका एकत एकस्मिन्प्रदेशे स्थिता उत्थानवन्तः । तैः सर्वैः मुनिभिः
 अभ्यनुज्ञाता अनुमोदिताः । सन्नः । उपाविशन् ।

(२७) तत इति । राज्ञा द्युमत्सेनेन सह आसीना उपविशन्त उप-
 विष्टा इत्यर्थः । आस्तेः शानच् 'ईदास' इतीत् । वनवासिनः । वने वस्तु
 शील येषां तस्याभूता नृपयः । नृपते राज्ञो द्युमत्सेनस्य सुत सत्यवन्तम् ।

(२८) प्रश्नमाह हास्याम् । प्रागिति । प्रागितः पूर्वमेव । विभो सामर्थ्य-
 सम्यग्न । एतेन विमोरपि विलम्बे बलीयसा कारणेन भवितव्यमिति जिज्ञा-
 साया उपपन्नत्वं द्योत्यते । विरात्रे विशिष्टाया राज्ञी । 'अहः सर्व' इति

विरात्रे चागतं कस्मात्को नु बन्धस्तवाभवत् ॥ २८

संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।

कस्मादिति न जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

सत्यवानुवाच—

पित्राऽहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।

अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं यने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०

सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्ष्ये ।

तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१

सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।

अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२

गौतम उवाच—

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्युमत्सेनस्य ते पितुः ।

नास्य त्वं कारणं वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हसि ॥ ३३

श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्स्य पराव म् ।

त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४

चकारेण सख्याव्ययादेर्ग्रहणाद्वात्रेर्विपूर्वाया अच् । 'रात्राद्वाहाः पुंसिच' इति पुरुषम् । नुः प्रश्ने । बन्धः प्रतिबन्धः ।

(२९) संतापित इति । संतापितो दुःखितः त्वेति शेषः । तद् तस्मात् । वयमिति । संतापिता इति विपरिणामेन योज्यम् ।

(३०) पित्रेति । अभ्यनुज्ञातोऽनुमोदितः । अथ गमनानन्तरम् । काष्ठानि भिन्दतो विदारयतः मे मम ।

(३१) सुप्त इति वेदनया शिरःपीडया हेतुभूतया चिर बहुकालं सुप्तो निद्रित इति उपलक्ष्ये सभावयामि । तौत्कालं तावन्तं कालम् । न सुप्तपूर्वं पूर्वं न सुप्तम् ।

(३२) विरात्र आगमने कारणमाह । सर्वेषामिति । मा भवेत् न भवतु । नाय माह किन्तु भागवद् इति न लुब्धः । इति हेतोः । इह आस्मिन् विषये अन्यत् कारणं नास्ति ।

(३३) गौतमस्य किञ्चात्र कारणेन भवितव्यमिति सभावयन्नसमाहितः सत्यग्रतो वचसा सावित्रीं प्रष्टुमुपक्रमते गौतमः । अकस्मादिति । अस्य तत्र च विरात्रागमनं पितुश्च ते चक्षुषः प्राप्तिरिवेतस्य द्वितयस्य । त्वं न वेत्सि न जानासि अत इति शेषः । सावित्री वक्तुमर्हसि ।

(३४) सावित्रीं पृच्छति । हि यतः परावरम् परं भाविं अवरं भूतं च । 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकपदयती' त्येकवद्भाषः । तेजसा हेतुभूतेन सावित्रीं ब्रह्मणः पर्यायं देवताम् जानामि मन्ये । एतेन परावरज्ञानसामर्थ्यमुपपाद्यते । वेत्स्य जानासि । 'विदो लटो वे' ति सिप्यत् ।

त्वमेतद्देवतां जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।

रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच—

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।

न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तद्व्यमेव तत् ॥ ३६

मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना ।

स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहान्यहम् ॥ ३७

सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिङ्करः ।

स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८

अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।

पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९

चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।

लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणां चात्मनः शतम् ॥ ४०

चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।

(३५) त्वमिति । अत्र अस्मिंश्चक्षुषः प्राप्तेर्विरागागमनस्य च विषये । निरुच्यता कथ्यताम् । निरत्र घात्यर्थानुवर्ती । विप्रियतामिति वाऽर्थः । निर्वचनं हि विषयवर्णनमिति । रहस्य गोपनीय नास्ति तदिति शेषः । वदस्व ब्रूहि । आप्यंमात्मनेपदम् । 'न चेद्रहस्यं प्राप्तिवक्तुमर्हसि' इति कालिदासः ।

(३६) एवमिति । यथा वेत्थ जानीथ । आप्यो गुणः । त्वमिति वा कर्तृपदाध्याहारः । त्व यथा वेत्थ एवमेतत् इति सन्धः । हि यतः वः संकल्पः सभाषणा अन्यथा न भवतीति शेषः । तत् तस्मात् तथ्य परमार्थ-भूतमेव नृत्तं श्रूयताम् ।

(३७) मृत्युरिति । आख्यातः भावितया कथितः । स नारदेन कथितो मरणहेतुः । ततः तस्मात् एन पति सत्यवन्त न जहामि न त्यजामि ।

(३८) स्वापान्त यावत्कथितो नृत्तान्तः सत्यवता । ततः परमाचष्टे । सुप्तमिति । सुप्त पूर्वोक्तेन प्रकारेण निद्रित एन सत्यवन्तम् । सकिङ्करः किङ्करैः सह वर्तमानो यमः उपागच्छत् उपागतवान् । प्रयोजनाभावात् नोपवर्जित प्राक् सकिङ्करत्वं यमस्यात्र तु तादृशिर्दिष्टम् । एन पितृनिषेविता पितृभिः सेविता दिश दक्षिणा दिशम् । तस्या हि पितरो निवसन्तीति ।

(३९) अस्तौषमिति । सत्येन सत्यविशिष्टेन । अशंआदित्वादच् । वचसा करणभूतेन अस्तौष स्तुतवती । स्तौतेर्लुङ् । तेन यमेन वैकारः पादपूरणार्थश्चाथो वा । मे मह्यम् । ममेति शेषे पञ्चौ मत्सकाशादित्यर्थः ।

(४०—४१) पञ्च वरान्विभृणोति । चक्षुषी इति । द्वयोरपि चक्षुषोः आत्मनो राज्यस्य च प्राप्तिरित्यर्थः । मे श्वशुरस्य सन्धिधनौ । तृतीय वर-

१ विविध-अनाम् (न) २ तथ्यमव यन् (क) तथ्यमव यन् (च) ३ दशा-

वराः (च) ४ चक्षुषस्य (च)

भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं त्विदं व्रतम् ॥ ४१

एतत्सर्वं मयाऽऽख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

यथा वृत्तं सुखोदरकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः—

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये हृदे ।

त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ४३

मार्कण्डेय उवाच—

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।

माह लब्धमिति । पितुः पुनश्च लब्धम् । यमाद्वरेणेत्यर्थात् । तुरीयमाह । पुनाणामिति । च किंच आत्मनः स्वस्य ममेत्यर्थः पुनाणां शतं लब्धमित्यनुपज्यते । पञ्चममाह । चतुरिति । चतुर्वर्षशतायुः चत्वारि वर्षाणां शतानि यस्मिंस्तथाविधमायुर्जीवनकालो यस्य तथाभूतः । मे मया । मृतस्य पुनर्लाभादुक्तं लब्ध इति । हि यतः भर्तुर्जीवनार्थं तु जीवनार्थमेव । तुकार एवार्थो निपातानामनेकार्थत्वात् । इदं दिनत्रयनिर्बल्यं व्रतं चीर्णमाचरितम् । चीर्णमिति पृषोदरादित्वात्साधु ।

(४२) एतदिति । वो युष्मभ्यम् । मम इदं भवद्भ्यो निवेदितपति-निघनजन्यं महत् दुःखं यथा येन प्रकारेण सुखोदरकं सुखः सुखहेतुः उदरको भावि फल यस्य तथाभूतं वृत्तं जातम् तत्कारणमिति सबन्धः । ' उदरकः फलमुत्तरम् ' इत्यमरः ।

(४३) निमज्जमानामिति । नृपतेर्युमत्सेनस्य कुलं व्यसनैर्दुःखैः अभिद्रुतं आक्रान्तं तत एव च तमोमये अन्धकारप्रचुरे । प्राचुर्ये मयद् । हृदे । अगाधजलो हृदः । अत्र पुनर्जलस्थाने तम एवेति तमोमयोऽयं हृद् इत्युक्तम् । निमज्जमानं निमज्ज्क्तुं शीलं यस्य तथाभूतम् । आसीदिति शेषः । यथा गाढे तमसि विनिमग्नस्य पुरः पश्चाद्वा किमपि न दृश्यते एव विपद्-प्रस्ततया यस्य पुरः पश्चाद्वा किमपि भव्यं न दृश्यते तथाभूतमासीदित्यर्थः । पुनः परतु हे साध्वि । तदित्यध्याहार्यम् तत्कुलं कुलीनया प्रशस्तकुलसभू-तया सुशीलव्रतपुण्यया शोभनेन शीलेन व्रतेन च पुण्यया पवित्रया त्वया समुद्धृतम् । निमज्जमानामिति ताच्छील्ये चानशु ।

(४४) तथेति । समागताः तत्र मिलिता ऋषयः कर्तारः तां वरस्त्रियं श्रेष्ठां स्त्रियं सावित्रीं तया तेनोक्तेन प्रकारेण प्रशस्य स्तुत्या अभिपूज्य बहुमानयित्वा च । चैवेत्यव्ययद्वयं चार्थे । अञ्जसा सत्वरम् । अव्ययमेतत् । ' अञ्जसाऽद्वायं द्राक् ' इत्यमरः । सपुन नरेन्द्र राजानं युमत्सेनं आमन्त्र्य

नरेन्द्रमामन्थ्य सपुत्रमञ्जसा शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ४४
इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि
सावित्रीकथायां सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।

कृतपौर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १

तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।

शुमत्सेनाय नातृष्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २

ततः प्रकृतयः सर्वाः सात्त्वेभ्योऽभ्यागता नृपम् ।

आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं द्विपम् ॥ ३

आपृच्छ शिवेन तदीयेन मङ्गलेन मुदिता आनन्द प्राप्ताः सन्तः स्व
स्वीयं आलयं गृहं जग्मुः । आमन्त्रणं च गमनाभ्यनुशाप्रार्थनम् ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानव्याख्यायां शालबोधिण्या सप्तनवत्यधिकद्विशत-
तमोऽध्यायः ।

(१) तस्यामिति व्यतीतायां अतिव्रान्तायां सत्याम् । सूर्यमण्डले उदिते
सति । कृतपौर्वाह्णिकाः कृत पौर्वाह्णिक पूर्वाह्णे अह्नः पूर्वभागे भव कर्म
सन्ध्योपासनहोमादिकं यैस्तथाभूताः । पौर्वाह्णिकमिति 'विभाषापूर्वाह्णापरा-
ह्णोभ्याम्' तिट्ठुविकल्पादृष्टम् । तपोधना ऋषयः तेषां हि धनं तप एवेति ।
समेयुः समागतवन्तः । समाङ्पूर्वादिणो लिट् । शुमत्सेनसकाशमागतवन्त इत्यर्थः ।

(२) तादिति । पुनः पुनः कथयन्तो नातृष्यन् तृप्तिं (अलभ्युर्द्धि)
न प्राप्तवन्तः । कथनमेव त्वस्य भूयोऽप्यभ्यलभ्यन्नित्यर्थः । एतेन प्रमोदा
तिशयो व्यज्यते ।

(३) तत इति । सात्त्वेभ्य एतत्संज्ञकाद्देशात् । केवलाः किल देशस
शावाचिनः शब्दा बहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते । आगताः सर्वाः प्रकृतयः
प्रजाः कर्ष्यः स्वेन स्वीयेन शुमत्सेनपक्ष्येणेत्यर्थः । अमात्येन कर्त्ता । तं येन
प्रच्यावितो राज्याद्शुमत्सेनस्त द्विपं शत्रुं, द्विपमिति द्विपेः कर्त्तरि क्तिप् ।
निहतं आचख्युः कथितवत्यः ।

(४) तमिति । सहाय सहार्यैः सहाय्यकर्तृभिः सुहृद्भिः सह वर्त-
मानं सवान्धवं बान्धवैः सह वर्तमानं च तं शत्रुं हतं प्रोच्य उवाच । वि-
जुतं विशेषेणः पलायितं द्विपं हतं द्विपतः शत्रोर्बलं सैन्यं कर्तुं यथा यत्प्रकारं
वृत्तं सवृत्तं तत् न्यधेदयन् कथितवत्यः ।

१ दष्टु तद्व सावित्र्या (न)

तं मन्त्रिणा हतं प्रोच्य ससहायं सवान्धवम् ।
 न्यवेदयन्त्यथा वृत्तं विद्रुतं च द्विपद्मलम् ॥ ४
 ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
 सचक्षुर्वाऽप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
 अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
 प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
 प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच—

चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषाऽन्वितम् ।
 मूर्ध्ना निपतिताः सर्वे विस्मयोत्कुललोचनाः ॥ ८

(५) निवेदनान्तरमाह । त्रिभिः । ऐकमत्यमिति । सचक्षुः दृष्टियुक्तः
 अचक्षुरन्धोऽपि वा स शुमत्सेनः नः अस्माकं प्रजानां राजा भवतु इति नृप
 प्रति राजविषये सर्वस्य जनस्य सर्वासामपि प्रजानां ऐकमत्यं समानमतत्वं
 च न्यवेदयन्निति पूर्वेण सवन्धः ।

(६) अनेनेति । अतः पूर्वं प्रकृतय ऊचुरित्येतदावश्यकामिव प्रतिभा
 ति । नैव पुनरेतत्कुत्रापि सदृष्टम् । अनेन त्वदीयनृपत्वविषयकेण निश्चयेन
 हेतुभूतेन । वयं प्रस्थापिता साल्वेभ्य इतोमुखं प्रस्थिताः । प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्नि-
 वृत्तप्रेषणाणिच निष्ठा । ते तव । यानानि वाहनानि । चतुरङ्गं चत्वारि
 हस्त्यश्वरथपदारुपाणि अङ्गानि अवयवा यस्य तथाभूतं बलं सैन्यम् ।
 प्राप्तमिति विपरिणामेन सवन्धः ।

(७) प्रयाहीति । ते तव भद्रं कल्याणं भवत्विति शेषः । प्रयाहि
 नगरं प्रति प्रयाणं कुरु । नगरे ते जयः घुष्टो घोषितः । घुष्टेऽन्तर्माषितण्य-
 र्थाभिष्टा । चिररात्राय चिरम् । 'चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।'
 इत्यमरः । अव्ययमेतत् । पितृपैतामहं पितामहात् पितुः पितुः आगतं पैता-
 महम् । पितुरपि पितामहात्प्राप्तमित्यर्थः । पैतामहमिति तत आगतं इत्यण्
 औत्सर्गिकः । कुलक्रमागतमित्यर्थः । पदं नृपाधिकारं अध्यास्व आलम्ब्यस्य ।
 'अधिशीङ्स्थाऽऽसा कर्म' इति कर्मसंज्ञायां द्वितीया ।

(८) चक्षुष्मन्तामिति । तं राजानं शुमत्सेनं चक्षुष्मन्तं वपुषा प्रश-
 स्तेन आकारेण अन्वितं च दृष्ट्वा मूर्ध्ना करणभूतेन निपतिताः प्रणताः ।
 प्रनिपूर्वोद्दिपततिः प्रणामार्थः । अत्र चायं विनैव प्रेण तस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः
 विस्मयोत्कुललोचनाः विस्मयेन अन्धस्य पुनर्दृष्टिप्राप्तिजन्येनाश्चर्येण उत्कु-
 ष्टानि विकसितानि लोचनानि येषां तथाभूताः उत्कुल्लोचिताः विस्मरण-
 इत्यस्माद्विकसनार्थाभिष्टाया 'उत्कुल्लोचयोरुपसख्यानम्' इति निपात-
 नात्साधु । 'यपुः शूयि तनौ शस्तावृतावपि' इति मेदिनी ।

१ जनस्य स्य (क) जनस्यास्तौ (च) २ वपुषाचितम् (न.)

एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।

भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धतम् ॥ १४

तथैवैषा हि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।

तारायिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५

वैशंपायन उवाच—

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।

विशोको विज्वरो राजन्याम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६

यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।

स सुरी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि

शुमत्सेनराज्यलाभेऽष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

समाप्तं पतिव्रतामाहात्म्यपर्वं

सावित्र्युपाख्यानं च ।

(१४) सावित्र्युपाख्यानमुपसहरति एवमिति । कृच्छ्राद्दुःखात् ।
' स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् ' इति दुःखपर्यायेष्वभङ्गः ।

(१५) तथैवेति । हिकारोऽवधारणे । शीलसंमता शीलेन सद्वृत्तेन समता समान प्राप्ता । कुलाङ्गना कुलविशिष्टा स्त्री । शारुपाग्निवादित्वात्समासः । कुलपदं च प्रशस्तकुलपरम् । कुलीना स्त्रीत्यर्थः । सर्वान्बो युष्मास्ता-रयिष्यति उद्धारयिष्यतीत्यर्थः ।

(१६) एवमिति । तेन महात्मना मार्कण्डेयेन एव अनुनीतः सान्त्वितः पाण्डवो युधिष्ठिरः विज्वरः विगतो ज्वरः पीडा यस्मात्तथाभूतः । हे राजन जनमेजय । अनुनयः सान्त्वनमिति शब्दस्तोममहानिधिः ।

(१७) सावित्र्युपाख्यानभक्षणफलमाह य इति । भक्त्या आदरानुगतेनानुरागेण । सावित्र्याख्यानं सावित्र्या आख्यानं चरितमित्यर्थः । आख्यानं च प्रसिद्धवृत्तरूपनमिति श्रीतारानाथः । सर्वसिद्धार्थः सिद्धा सफलभूता अर्था मनोरथाः सिद्धार्थाः सर्वे सिद्धार्था यस्य तथाभूतः सन् । इति ।

पाराशर्यमुत्तमान्जुजाद्विगलितः कायं सुधासोदरः

प्रस्यन्दो यचसां मितम्पचतमा केयं मदीयाऽपि धीः ।

क्याख्यां यत्तदपि व्यधामिह सुगं घालावचोधेच्छया

सोयंऽकेवलमिन्दुचूडचरणाम्भोजद्वयानुग्रहः ॥

सारत्योज्झितमत्र नैव विहितं प्रामाण्यपक्षे मया

प्रायां वाऽपि वचो, नरीनमथवा नोक्तं न यज्यते ।

सारासारविचारपेशलमतिः सूक्ष्मेन्द्रिकातः स्फुटं

विज्ञातुं प्रभवेद्बुधः परगुणप्रेमाः तदेतत्स्वयम् ॥
 प्राचामेव वचः सु मीलितदृशो यस्यानुरागः पर-
 स्तस्मै सन्तु नमोसि चारुमतये, नैयं तदर्थो कृतिः ।
 ये तत्त्वैकदृशो मुनीन्द्रहृदयं जिज्ञासमानाः परं
 ते तु प्रीतिमयीं किरन्तिवद् दृशं स्वाभीप्सितप्रेप्सवः ॥

श्रीरादरायणमुनीन्द्रमुखोद्गतानां
 वाचां व्यधायि विधृतिः किल या मयेयम् ।
 सेयं सुरासुरशिरःशिरारार्चनीये
 पुष्पायतां गिरिशपादसरोजयुग्मे ॥

इति श्रीमत्पण्डितराजवशावतसश्रीमत्कान्ताचार्यद्वारिणा छात्रेण श्री-
 मत्सदाशिवगुप्तेन्द्रतनुजन्मना राशिवडेकरोपाख्येन वासिष्ठेन
 वद्गीयविनुषमण्डलीनितीर्णविद्यावाचस्पतिभिरुदेन
 श्रीमद्भारतधर्ममहामण्डलसमुपट्टतविशाल-
 कारमद्गोपदेशकोपाधिना गीर्वाणवाणी
 परिचरणसद्भादरेण श्रीअप्पाश
 र्मणा विनिर्मिताया बालगो-
 धिन्याख्याया श्रीसावित्री ।
 चरितध्याख्यायामष्ट
 नवत्युत्तराद्विंशत-
 तमाऽऽप्पाय ।
 श्रीसदाशिवार्पणमस्तु ।

O great king, it is not the duty of a Kshatriya to live in the woods (15) The wise are of opinion that to rule is the foremost duty of a Kshatriya O king thou art conversant with Kshatriya morality Do not therefore, deviate from the path of duty (16) Turning away from the woods, let us summoning pārtha and Janārdana, slay, O king the soma of Dhritarashtra, even before the twelve years are complete (17) O illustrious monarch, O king of kings even if these Dhritarshtas be surrounded by soldiers in array of battle, I shall send them to the other world by dint of might alone (18) I shall slay all the sons of Dhritarashtra along with Sauvala, indeed Duryodhana, and Karna and any one else that will fight with me (19) And after I shall have slain all our foes thou mayst come back unto the woods By acting thus O king, no fault will be thine (Or if any sin be thine), (20) O repressor of foes O mighty monarch washing it off, O'sure by various sacrifices we may ascend a superior heaven (21) Such a consummation may come to pass, if our king proveth not unwise or procrastinating Thou art, however, virtuous (22) Verily the deceitful should be destroyed by deceit To slay the deceitful by deceit, is not regarded as sinful (23) O Bhārata it is also said by those versed in morality that one day and night is, O great prince equal unto a full year (24) The Veda text also O exalted one is often heard, signifying that a year is equivalent to a day when passed in the observance of certain difficult vows (25) O thou of unfading glory, if the Vedas are an authority with thee, regard thou the period of a day and something more as the equivalent of thirteen years (26) O repressor of foes this is the time to slay Duryodhana with his adherents I say, O king he will beforehand bring the whole earth obedient to his will (27) O foremost of monarchs all this is the result of thy addiction to gambling We are on the verge of destruction already in consequence of thy promise of living one year undiscovered (28) I do not find the country where if we live the wicked minded Snyodhana may not be able to trace us by his spies (29) And finding us out, that wretch will again deceitfully send us into such exile in the woods (30 31) Or if that unful one beholdeth us emerge, after the expiry of the pledged period of non discovery, he will slay us in the O great king to die and the

play will once more begin Summoned once more, thou wilt again efface thyself at dice (32) Thou art not skilled at dice, and when summoned at play, thou wilt be deprived of thy senses Therefore, O mighty monarch, thou wilt have to lead a life in the woods again (33-35) If, O mighty king, it behoveth thee not to make us wretched for life observe thou fully the ordinance of the Vedas, (which inculcateth that) verily the decentful ought to be slain by deceit If I but have thy command, I would go (to Hastinápura) and, even as fire falling upon a heap of grass consumeth it, would slay Duryodhana, putting forth my utmost might If behoveth thee, therefore, to grant me the permission "

(36) Vaishampáyana continued,—“ Thus addressed by Bhīma, king Yudhishthira the just smelt the crown of that son of Pāṇḍu and pacifying him said —(37) ‘O mighty-armed one, without doubt thou wilt assisted by the wielder of the *Gāṇḍivā*, slay Suyodhana at the expiry of the thirteenth year (38) But O son of prithā as for thy assertion—O lord the time is complete—I cannot dare tell an untruth, for untruth is not in me (39) O son of Kuntī, without the help of fraud, wilt thou kill the wicked and irrepressible Duryodhana, with his allies

(40) While Yudhishthira the just was speaking unto Bhīma thus, there came the great and illustrious Rishi Brihadashwa before them (41) And beholding that virtuous ascetic before him, the righteous king worshipped him according to the ordinance, with the offering of *Madhuparka* * (42) And when the ascetic was seated and refreshed the mighty armed Yudhishthira sat by him, and looking up at the former, addressed him thus in exceedingly piteous accents—

(43) ‘O holy one, summoned by cunning gamblers skilled at dice, I have been deprived of wealth and kingdom through gambling (44) I am not an adept at dice, and am unacquainted with deceit Sinful men, by unfair means, vanquished me at play They even brought into the public assembly my wife dearer unto me than life itself (45) And defeating me a second time, they have sent me to distressful exile in this great forest, clad in deerskins (46-47) At present I am

The usual ingredients are honey, curd, clarified butter, sugar, and milk in a small cup of some metal

leading a distressful life in the woods in grief of heart. Those harsh and cruel speeches they addressed me on the occasion of that painful match and the words of my afflicted friends relating to the match at dice and other subjects are all stored up in my remembrance. Recollecting them I pass the whole night in (sleepless) anxiety (48) Deprived also (of the company) of the illustrious wielder of the *Gandiva*, on whom depend the lives of us all I am almost deprived of life (49) Oh, when shall I see the sweet-speeched and large-hearted Bhisma so full of kindness and activity, return to us having obtained all weapons? (50) Is there a king on this earth who is more unfortunate than myself? Hast thou ever seen or heard of any such before? To my thinking there is no man more wretched than I am."

(51) Brihadashwa said — O great king O son of Pāṇḍu, thou sayest — *There is no person more miserable than I am*

(52) O sinless monarch If thou wilt listen I will relate unto thee the history of a king more wretched than thyself.

(53) Vaishampāyana continued — "And thereupon the king said unto the ascetic — O illustrious one, tell me I desire to hear the history of a king who had fallen into such a condition.

(54) Brihadashwa said — O king O thou that never faltest off listen attentively with thy brothers. I will narrate the history of a prince more miserable than thyself (55)

There was a celebrated king among the Nishadhas, named Virasena. He had a son named Nala versed in (the knowledge of) virtue and wealth (56) It hath been heard

by us that that king was decentfully defeated by Pushkara, and afflicted with calamity he dwelt in the woods with his spouse (57) And O king while he was living in the forest he had neither slaves nor cars neither brothers nor friends with him (58) But thou art surrounded by thy heroic brothers like unto the celestials and also by foremost regenerate ones like unto Brahmā himself. Therefore it behoveth thee not to grieve.

(59) Yudhishthira said, — I am anxious to hear in detail O thou foremost of eloquent men the history of the illustrious Nala. It behoveth thee therefore to relate it unto me.

Thus ends the fifty-second Section in the Nalopakhyāna of the Vana parva.

SECTION LIII.

(1) Brīhadashwa said,—‘ There was a king named Nala, the son of Virāsena. And he was strong and handsome and well-versed in (the knowledge of) horses, and possessed of every desirable accomplishment (2) And he was at the head of all the kings, even like the lord of the celestials And, exalted over all, he resembled the sun in glory (3) And he was the king of the Nishadhas, intent on the welfare of the Brahmanas, versed in the Vedas, and possessed of heroism And he was truth-telling, fond of dice, and the master of a mighty army * (4) And he was the beloved of men and women, and of great soul and subdued passions And he was the protector (of all), and the foremost of bowmen, and like unto Manu himself (5) And like him, there was among the Vidarbhas (a king named) Bhūma, of terrible prowess heroic and well affected towards his subjects, and possessed of every virtue (But withal) he was childless (6) And with a fixed mind he tried his utmost for obtaining issue And, O Bhārata, there came unto him (once) a *Brahmarshi* named Damana (7) And, O king of kings, desirous of having offspring, Bhūma, versed in morality, with his queen gratified that illustrious Rishi by a respectful reception (8) And Damana, well-pleased, granted unto the king and his consort a boon in the form of a jewel of a daughter, and three sons possessed of lofty souls and great fame (9) (And they were called respectively) Damayanti, and Dama and Dānta, and the illustrious Damana And the three sons were possessed of every accomplishment and terrible mien and fierce prowess. (10) And the slender-waisted Damayanti, in beauty and brightness in good name and grace and luck, became celebrated all over the world (11) And on her attaining to age, hundreds of hand maids, and female slaves, decked in ornaments, waited upon her like *Shachi*† herself (12) And Bhūma’s daughter of faultless features, decked in every ornament, shone in the midst of her hand-maids, like the luminous lightning of the clouds (13 14) And the large eyed damsel was possessed of great beauty

* The word in the text is *Akshauhini*, which means a large force consisting of 1, 09, 350 foot, 65, 610 horse, 21, 870 chariots, and 27, 870 elephants

† The queen of heaven, Indra’s wife,

like that of *Shree* herself And neither among celestials, nor among Yakshas, nor among men was any body possessed of such beauty, seen or heard of before. And the beautiful maiden filled with gladness the hearts of even the gods (15) And that tiger among men, Na'a also had not his peer in the (three) worlds, for in beauty he was like *Kandarpa** himself in his embodied form (16) And moved by admiration, (the heralds) again and again celebrated the praises of Nala before Damayanti and those of Damayanti before the ruler of the Nishadhas (17) And repeatedly hearing of each other's virtues, they conceived an attachment towards each other, not begot of sight, and that attachment O son of Kunti, began to grow in strength (18) And then Nala was unable to control the love that was in his bosom And he began to pass much of his time in solitude in the gardens adjoining the inner apartments (of his palace) (19) And there he saw a number of swans furnished with golden wings, wandering in those woods And from among them he caught one with his hands (20) And thereupon the sky ranging one said unto Nala,—Deserve I not to be slain by thee O king, I will do something that is agreeable to thee (21) O king of the Nishadhas, I will speak of thee before Damayanti in such a way that she will not ever desire to have any other person (for her lord)—(22) Thus addressed, the king liberated that swan And those swans then rose on their wings and went to the country of the Vidarbhas (23) And on arriving at the city of the Vidarbhas, the birds alighted before Damayanti, who beheld them all (24) And Damayanti in the midst of her maids, beholding those birds of extraordinary appearance was filled with delight, and strove without loss of time to catch those coursers of the skies (25) And the swans at this, before that bevy of beauties, fled in all directions And those maidens there pursued the birds, each (running) after one (26) And the swan after which Damayanti ran, having led her to a secluded spot addressed her human speech, saying —(27) O Damayanti, there is a king amongst the Nishadhas named Nala He is equal unto the Ashwins in beauty, not having his peer among men Indeed, in comeliness, he is like unto *Kandarpa* himself in his embodied form (28) O fair-complexioned one, O thou of slender waist, if thou becomest his wife, thy existence and this thy beauty may be of purpose

* *Lakshmi.*

† The god of love

(29) We have indeed, beheld celestials and Gandharvas,
and Nāgas and Rākshasas and men, but never saw we before
any one like Nala (30) Thou also art a jewel among thy sex,
as Nala is the prime among men The union of the best
with the best is happy (31 —Thus addressed by the swan,
Damayanti, O monarch, replied unto him there, saying,—Do
thou speak thus unto Nala also 32 —Saying, *So be it*—to
the daughter of Vidarbha, the oviparous one, O King returned
to the country of the Nishadhas, and related everything unto
Nala ' '

Thus ends the fifty third Section in the Nalopākhyāna of
the Vana Parva

SECTION LIV

(1) Brihadashwa said,— O Bhārata hearing those words of the swan Damayanti thenceforth lost all peace of mind on account of Nalā (2) And heaving frequent sighs, she was filled with anxiety and became melancholy and pale faced and lean (3) And with her heart possessed by the god of love she soon lost color, and with her upturned gaze and moods of abstraction looked like one demented (4) And she lost all inclination for beds and seats and objects of enjoyment And she ceased to lie down by day or night, always weeping with exclamation of *Oh !* and *Alas !* (5 7) And beholding her uneasy and fallen into that condition her hand maids represented, O king the matter of her illness unto the ruler of Vidarbha by indirect hints And king Bhīmā hearing of this from the hand-maids of Damayanti, regarded the affair of his daughter to be serious And he asked himself,—Why is it that my daughter seemeth to be so ill now ? (8) And the king, reflecting by himself that his daughter had attained to puberty, concluded that Damayanti's *Swayamvara* should take place

9 And the monarch, O exalted one, (invited) all the rulers of the earth, saying—*Ye herect, Know that Damayanti's Swayam ar is at hand!* 10 11 And all the kings of Damayanti's Swayam ara came unto Bhimo, agreeably to his message, filling the earth with the clatter of their cars, the roar of their elephants and the neighing of their horses and accompanied with their fine looking battalions decked in ornaments and graceful garlands 12 And the

mighty armed Bhuma paid due reverence unto those illustrious monarchs and duly honored by him they took up their quarters there

(13 14) ' And at this juncture, those foremost of celestial Rishis, possessed of great splendour, of great wisdom and great vows, —namely, Narada and Parvata, having arrived in course of their wanderings at the regions of Indra, entered the mansion of the lord of the immortals, receiving proper worship (15) And Maghavat, having worshipped them reverentially, inquired after their undisturbed peace and welfare as regards all respects (16) And Nārada said, O lord, O divine one, peace attendeth us in every respect. And, O Maghavat peace attendeth also, O exalted one, the kings of the whole world —

(17 18) ' Brihadashwa continued,—Hearing the words of Nārada, the slayer of Vala and Vritra said —Those righteous rulers of earth who fight renouncing all desire of life, and who meet death when their time is come by means of weapons, without flying from the field —theirs is the region everlasting unto them and granting all desires even as it is to me (19) Where be those Kshatriya heroes ? I do not see those approach (now) who are my favorite guests —Thus addressed by Shakra, Narada replied —(20) Listen, O Maghavat, why —thou seest not the king (now) ' The ruler of the Vidarbhas hath a daughter—the celebrated Damayanti In beauty she transcendeth all the women of the earth (21) Her *Swayamvara*, O Shakra will take place shortly Thither are going all the kings and princes from all directions (22) And all the lords of earth desire to have that pearl of the earth —desire to have her eagerly, O slayer of Vala and Vritra (23) And while they were talking thus, those foremost of the immortals, the *Lokapalas* with Agni among them appeared before the lord of the celestials (24) And all of them heard the words of Narada fraught with grave import And as soon as they heard them, they exclaimed in rapture —*We also will go there.*—(25) And O mighty monarch, accompanied by their attendants and mounted on their (respective) vehicles they set out for the country of the Vidarbhas, whither (had gone) all the kings (26) And, O son of Kunti, the high souled king Nala also, hearing of that course of kings set out with a cheerful heart full of Damayanti's love (27) And (it came to pass) that he gods saw Nala on the way treading the earth And his form

owing to its beauty was like that of the god of love himself (28) And beholding him resplendent as the sun the *Lokapulas* were filled with astonishment at his wealth of beauty, and abandoned their intention (29) And O king, leaving their cars in the sky the dwellers of heaven alighted from the welkin And spake unto the ruler of Nishadhas saying — (30) O foremost of monarchs ruling the Nishadhas, O Nala, thou art devoted to truth Do thou help us O best of men be thou our messenger —

Thus ends the fifty fourth Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LV

(1) Brihadashwa continued — O Bhārata Nala pledged his word to the celestials saying *I will do it* And then approaching these he asked with folded hands — (2) Who are ye ? And who also is he that desireth me to be his messenger ? And what further shall I have to do for you ? O tell me truly ! — (3) When the king of the Nishadhas had spoken thus Maghavat replied — Know us as the immortals come hither for Damayanti's sake (4) I am Indra this one is Agni this the lord of waters and this O king is even Yama the destroyer of the bodies of men (5) Do thou inform Damayanti of our arrival saying — The guardians of the world (consisting of) the great Indra and the others, are coming to the assembly desirous of beholding (the *Svayamyvara*) (6) The gods — Shakra and Agni and Varuna and Yama desire to obtain thee Do thou therefore, choose one of them for thy lord (7) Thus addressed by Shakra Nala said with joined hands — I have come here with the selfsame object It behoveth you not to send me on this errand (8) How can a person who is himself under the influence of love bring himself to speak thus unto a lady on behalf of others ? Therefore spare me ye gods ! — (9) The gods however said — O ruler of the Nishadhas having promised first saying, *I will* — why wilt thou not act accordingly now ? O ruler of the Nishadhas, tell us this witho it delay —

(10) Brihadashwa continued — Thus addressed by those celestials the ruler of Nishadhas spake again saying — Those mansions are well guarded How can I hope to enter

them ? (11) Indra replied,—Thou shalt be able to enter And, saying *'So be it'*—Nala thereupon went to the palace of Damayanti (12 13) And having arrived there, he beheld the daughter of the King of Vidarbha surrounded by her hand maids blazing in beauty and excelling in symmetry of form, of limbs exceedingly delicate, of slender waist and fair eyes And she seemed to rebuke the light of the moon by her own splendour (14) and as he gazed in that lady of sweet smiles, Nala's love increased, but desirous of keeping his truth, he suppressed his passion, (15) And at the sight of Nishadha, overpowered by his effulgence, those first of women sprang up from their seats in amazement (16) And filled with wonder (at his sight !) they praised Nala in gladness of heart And without saying anything, they mentally paid him homage, (17) *Oh, what beauty ! Oh, what comeliness ! Oh, what gentleness belongeth to this high souled one ! Who is he ? Is he some god or Yaksha or Gandharva !* (18) And those foremost of women, confounded by Nala's splendour and from bashfulness, could not accost him at all in speech, (19) And Damayanti, although herself struck with amazement smilingly addressed the warlike Nala, who also gently smiled at her, saying, (20) What art thou O thou of faultless features, that hast come here awakening my love ? O sinless one O hero of celestial form, I am anxious to know who thou art that hast come hither (21) And why hast thou come hither ? And how is it that thou hast not been discovered by any one, considering that my apartments are well guarded and the King's mandates are stern—Thus addressed by the daughter of the King of the Vidarbhas Nala replied— (22) O beauteous lady, know that my name is Nala I come here as the messenger of the gods The celestials Shakra, Agni, Varuna, and Yama, desire to have thee O beautiful lady, do thou choose one of them for thy lord (23) It is through their power that I have entered here unperceived, and it is for this reason that none saw me on my way or obstructed my entrance (24) O gentle one, I have been sent by the foremost of the celestials even for this object Hearing this, O fortunate one, do what thou pleasest—

Thus ends the fifty fifth Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LVI.

(1) "Brihadashwa said,—Damayanti, having bowed to the gods, thus addressed Nala with a smile,—O king give me with proper regard, and command me what I shall do for thee. (2) Myself and what else of wealth is mine, are thine. Grant me, O exalted one, thy love in full trust. (3) O king, the language of the swans is burning me. It is for thy sake, O hero, that I have caused the kings to meet. (4) O giver of proper honor, if thou forsake me who adore thee, for thy sake will I resort to poison, or fire, or water or the rope—(5) Thus addressed by the daughter of the king of the Vidarbhas, Nala answered her, saying,—With the *Lakṣmīs* present, chooseth thou a man? (6) Do thou turn thy heart to those high-souled lords; the creators of the worlds, unto the dust of whose feet I am not equal. (7) Displeasing the gods, a mortal cometh by death. Save me, O thou of faultless limbs! Choose thou the all-excelling celestials. (8) By accepting the gods, do thou enjoy spotless robes, and celestial garlands of variegated hues, and excellent ornaments. (9) What woman would not choose as her lord Hutaśha—the chief of the celestials, who compressing the earth swalloweth it? (10) What woman would not choose him as her lord the dread of whose mace induceth all creatures to tread the path of virtue? (11) And what woman would not choose as her lord the virtuous and high-souled Mahendra, the lord of the celestials, the chastiser of Daityas and Dānavas? (12) Or if thou couldst choose in thy heart Varuna amongst the *Lakṣmīs*, do so unhesitatingly. O accept this friendly advice! (13) Thus addressed by Nishadha, Damayanti, with eyes bathed in tears begot of grief, spake thus unto Nala,—(14) O lord of earth, bowing to all the gods, I choose thee for my lord. Truly do I tell thee this (15) The king, who had come as the messenger of the gods, replied unto the trembling Damayanti standing with folded hands,—O amiable one, do as thou pleasest. (16) Having given my pledge, O blessed one, unto the gods in especial, how can I, having come on other's mission, dare seek my own interest? (17) If seeking my own interest consist with virtue, I will seek it, and do thou also, O beautiful one, act accordingly, (18) Then Damayanti of luminous smiles

slowly speak unto king Nala, in words choked with tears — (19) O lord of men I see a blameless way, by which no sin whatever will attach unto thee (20) O king, do thou, O foremost of men come to the *Swayamvara* in company with all the gods headed by Indra (21) There O monarch in the presence of the *Lokapatis* I will, O tiger among men choose thee — at which no blame will be thine (22) Thus addressed O monarch by the daughter of Vidarbha, king Nala returned to where the gods were staying together (23) And beholding him approach, those great gods, the *Lokapatis* eagerly asked him about all that had happened saying — (24) Hast thou, O king, seen Damayanti of sweet smiles? What hath she said unto all? O sinless monarch, tell us everything (25) Nala answered, — commanded by you, I entered Damayanti's palace furnished with lofty portals guarded by veteran warders bearing wands. (26) And as I entered no one perceived me by virtue of your power, except the princess (27) And I saw her hand maids, and they also saw me And O exalted of celestials seeing me, they were filled with wonder (28) And as I speak unto her of you, the fair faced maiden her will fixed on me,* O ye best of the gods chose me (for her spouse) (29) And the maiden said, — *Let the gods O tiger among men come with thee to the Swayamvara* (30) I will, in their presence, choose thee At this, O thou of mighty arms, no blame will attach to thee — (31) This is all ye gods, that took place, as I have said Finally, every thing rests with you ye foremost of celestials. —"

Thus ends the fifty sixth Section in the Nalopikhyana of the Vana Parva

SECTION LVII

(1) "Bṛihadashwa continued — Then at the sacred hour of the holy lunar day of the auspicious season king Bhīma summoned the Kings to the *Swayamvara* (2) And hearing of it, all the lords of earth sent with love, speedily came thither, desirous of (possessing) Damayanti (3) And

* The word in the text is *Gatasankalpa* — will fixed (on me.) The Rev H H Milman renders it 'bereft of reason', evidently a mistake in such a connection

the monarchs entered the amphitheatre decorated with golden pillars and a lofty portal arch like mighty lions entering the mountain wilds (4) And those lords of earth decked with fragrant garlands and polished earrings hung with jewels seated themselves on their several seats (5) And that sacred assembly of kings graced by those tigers among men resembled the *Bhogatati** swarming with the Nag²s or a mountain cavern with tigers (6) And their arms were robust and resembling iron maces, and well-shaped, and graceful and looking like five headed snakes (7) And graced with beautiful locks and fine noses and eyes and brows the countenance of the kings shone like stars in the firmament (8) And (when the time came), Damayanti of beauteous face stealing the eyes and hearts of the princes by her dazzling light entered the hall (9) And the glances of those illustrious kings were rivetted to those parts of her person where they had chanced to fall first without moving at all (10) And when O Bhârata, the names of the monarchs were proclaimed the daughter of Bhîma saw five persons all alike in appearance (11) And beholding them seated there without difference of any kind in form doubt filled her mind and she could not ascertain which of them was King Nala (12) And at whomsoever (among them) she looked she regarded to be the King of the Nishadhas (13) And filled with anxiety, the beauteous one thought within herself —Oh how shall I distinguish the celestials and how discern the royal Nala!— And thinking thus the daughter of Vidarbha became filled with grief (14 28) And O Bhârata recollecting the marks belonging to the celestials of which she had heard, she thought —Those attributes of the celestials of which I have heard from the aged do not pertain to any of these deities present here upon earth —And revolving the matter long in her mind, and reflecting upon it repeatedly she decided upon seeking the protection of the gods themselves And bowing down unto them with mind and speech with folded hands she addressed them trembling —Since I heard the speech of the swans I chose the King of the Nishadhas as my lord For the sake of truth O let the gods reveal him to me And as in thought or word I have never swerved from him, O let the gods for the sake of that truth reveal him to me

* The nether region, called also *Pu'ula*

slowly speak unto king Nala in words choked with tears,—(19) O lord of men I see a blameless way, by which no sin whatever will attach unto thee (20) *king, do thou, O foremost of men come to the Swayamvara in company with all the gods headed by Indra* (21) There O monarch in the presenee of the *Lokapālas* I will, O tiger among men choose thee —at which no blame will be thine (22) Thus addressed O monarch, by the daughter of Vidarbha, king Nala returned to where the gods were staying together (23) And beholding him approach, those great gods, the *Lokapālas* eagerly asked him about all that had happened saying —(24) Hast thou, O king, seen Damayanti of sweet smiles ? What hath she said unto all ? O sinless monarch tell us everything (25) Nala answered,—commanded by you, I entered Damayanti's palace furnished with lofty portals guarded by veteran warders bearing wands (26) And as I entered, no one perceived me, by virtue of your power, except the princess (27) And I saw her hand-maids, and they also saw me And, O exalted of celestials, seeing me, they were filled with wonder (28) And as I speak unto her of you, the fair faced maiden her will fixed on me,* O ye best of the gods chose me (for her spouse) (29) And the maiden said,—*Let the gods, O tiger among men come with thee to the Swayamvara* (30) *I will, in their presence, choose thee At this O thou of mighty arms, no blame will attach to thee* —(31) This is all ye gods that took place, as I have said Finally, every thing rests with you ye foremost of celestials. —"

Thus ends the fifty sixth Section in the Nalopākhyana of the Vana Parva

SECTION LVII

(1) "Bṛihadashwa continued — Then at the sacred hour of the holy lunar day of the auspicious season king Bhīma summoned the kings to the *Swayamvara* (2) And hearing of it, all the lords of earth suit with love, speedily came further, desirous of (possessing) Damayanti (3) And

* The word in the text is *Gatasankalpa*—will fixed (on me.) The Rev H H Milman renders it "bereft of reason", evidently a mistake in such a connection

the monarchs entered the amphitheatre decorated with golden pillars and a lofty portal arch, like mighty lions entering the mountain wilds (4) And those lords of earth decked with fragrant garlands and polished earrings hung with jewels, seated themselves on their several seats. (5) And that sacred assembly of kings, graced by those tigers among men, resembled the *Bhogāṭi** swarming with the Nāgās, or a mountain cavern with tigers (6) And their arms were robust, and resembling iron maces, and well-shaped, and graceful, and looking like five-headed snakes. (7) And graced with beautiful locks and fine noses and eyes and brows, the countenance of the kings shone like stars in the firmament (8) And (when the time came), Damayanti of beauteous face, stealing the eyes and hearts of the princes by her dazzling light, entered the hall. (9) And the glances of those illustrious kings were rivetted to those parts of her person where they had chanced to fall first, without moving at all (10) And when, O Bhārata, the names of the monarchs were proclaimed the daughter of Bṛhma saw five persons all alike in appearance (11) And beholding them seated there, without difference of any kind in form, doubt filled her mind, and she could not ascertain which of them was King Nala (12) And at whomsoever (among them) she looked she regarded to be the King of the Nishadhas (13) And filled with anxiety, the beauteous one thought within herself,—Oh, how shall I distinguish the celestials, and how discern the royal Nala!—And thinking thus the daughter of Vidarbha became filled with grief (14 28) And, O Bhārata, recollecting the marks belonging to the celestials, of which she had heard, she thought,—Those attributes of the celestials, of which I have heard from the aged, do not pertain to any of these deities present here upon earth —And revolving the matter long in her mind, and reflecting upon it repeatedly, she decided upon seeking the protection of the gods themselves And bowing down unto them with mind and speech, with folded hands she addressed them trembling,—Since I heard the speech of the swans, I chose the King of the Nishadhas as my lord. For the sake of truth, O, let the gods reveal him to me And as in thought or word I have never swerved from him, O, let the gods for the sake of that truth, reveal him to me

* The nether region, called also *Paṭila*.

And as the gods themselves have destined the ruler of the Nishadhas to be my lord, O, let them, for the sake of that truth, reveal him to me. And as it is for paying homage unto Nala that I have adopted this vow, for the sake of that truth, O, let the gods reveal him unto me. O, let the exalted guardians of the worlds assume their own proper forms, so that I may know the righteous king.—Hearing these piteous words of Damayanti and ascertaining her fixed resolve, and fervent love for the king of the Nishadhas, the purity of her heart and her inclination and regard and affection for Nala, the gods did as they had been adjured, and assumed their respective attributes as best they could. And thereupon she beheld the celestials unmoistened with perspiration, with winkless eyes, and unfading garlands, unstained with dust and staying without touching the ground. And Naishadha stood revealed by his shadow, his fading garlands, himself stained with dust and sweat, resting on the ground with winksome eyes. And, O Bhārata, discerning the gods and the virtuous Nala, the daughter of Bhīma chose Naishadha according to her troth. And the large-eyed damsel then bashfully caught the hem of his garment and placed round his neck a floral wreath of exceeding grace (29-34). And when that fair complexioned maiden had thus chosen Nala for her husband, the kings suddenly broke out into exclamations of *Oh!* and *Alas!* And, O Bhārata, the gods and the great Rishis in wonder cried—*Excellent! Excellent!*, applauding the king the while. And, O Kauravya, the royal son of Vrasena, with heart filled with gladness, comforted the beauteous Damayanti, saying,—Since thou, O blessed one, hast chosen a mortal in the presence of the celestials, know me for a husband even obedient to thy command. And O thou of sweet smiles, truly do I tell thee this that as long as life continueth in this body of mine, I will remain thine and thine alone.—Damayanti also, with folded hands, paid homage unto Nala in words of like import. And the happy pair beholding Agni and the other gods mentally sought their protection (35). And after the daughter of Bhīma had chosen Naishadha as her husband, the *Loṭapālas* of exceeding effulgence, with pleased hearts bestowed on Nala eight boons (36). And Śakra, the lord of Shachi bestowed on Nala the boon that he should be able to behold his godship in sacrifices and that he should attain to blessed regions thereafter (37). And Hutaśana

bestowed on him the boon of his own presence whenever Naishadha wished, and regions also bright as himself (38-39.) And Yama granted him subtle taste in food as well as pre-eminence in virtue And the lord of waters granted Nala his own presence whenever he desired, and also garlands of celestial fragrance. And thus each of them bestowed upon him a couple of boons. And having bestowed these the gods went to heaven (40.) And the kings also, having witnessed with wonder Damayanti's selection of Nala, returned delighted whence they came. (41.) And on the departure of those mighty monarchs, the high-souled Bhima, well-pleased celebrated the wedding of Nala and Damayanti. (42) And having stayed there for a time according to his desire, Naishadha—the best of men—returned to his own city with the permission of Bhima. (43.) And having attained that pearl of a women, the virtuous king, O monarch, began to pass his days in joy, like the slayer of Vala and Vritra in the company of Shachi. (44) And resembling the sun in glory, the king, full of gladness, began to rule his subjects righteously, and gave them great satisfaction (45) And like unto Yayâti the son of Nahusha, that intelligent monarch celebrated the horse-sacrifice and many other sacrifices with abundant gifts to Brâhmanas (46) And like unto a very god, Nala sported with Damayanti in romantic woods and groves. (47.) And the high-minded king begat upon Damayanti a son named Indrasena, and a daughter name Indrsenâ. (48.) And celebrating sacrifice, sporting (with Damayanti) thus, the king ruled the earth abounding in wealth ”

Thus ends the fifty-seventh Section in the Nalopâkhyân of the Vana Parva.

SECTION LVIII.

(1) “Brihadashwa said,—‘ When the blazing guardians of the worlds were returning after the daughter of Bhîma had chosen Naishadha, on their way they met Dwâpara with Kali approaching towards them (2) And seeing Kali-Shakra the slayer of Vala and Vritra, said,—O Kali say whither art thou going with Dwâpara ? (3) And there-

upon Kali replied unto Shakra,—Going to Damayanti's *Swayamvara*, will I obtain her (for my wife), as my heart is fixed upon that damsel. (4) Hearing this Indra said with a smile,—That *Swayamvara* is already ended. In our sight she hath chosen Nala for her husband.—(5) Thus answered by Shakra, Kali, that vilest of the celestials filled with wrath, addressing all those gods spake,—(6) Since in the presence of the celestials she hath chosen a mortal for her lord, it is meet that she should undergo a heavy doom!—(7) Upon hearing these words of Kali, the celestials answered,—It is with our sanction that Damayanti hath chosen Nala. (8-12) What damsel is there that would not choose king Nala endued with every virtue ? Well-versed in all duties, always conducting himself with rectitude, he hath studied the four Vedas together with the Purāṇas that are regarded as the fifth. Leading a life of harmlessness unto all creatures, he is truth-telling, and firm in his vows, and in his house the gods are ever gratified by sacrifices held according to the ordinance. In that tiger among men—that king resembling a *Lalapala*,—is truth, and forbearance, and knowledge, and asceticism, and purity, and self-control and perfect tranquility of soul O Kali, the fool that wisheth to curse Nala bearing such a character, curseth himself and destroyeth himself by his own act. And, O Kali, he that seeketh to curse Nala crowned with such virtues, sinketh into the wide bottomless pit of hell rife with torments.—Having said this to Ka'i and Dwāpara, the gods went to heaven. (13-14) And when the gods had gone away, Kali said unto Dwāpara,—I am ill able, O Dwāpara, to suppress my anger. I shall possess Nala, deprive him of his kingdom, and he shall no more sport with Bhīma's daughter. Entering the dice it behoveth thee to help me.—"

Thus ends the fifty-eighth Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva.

८

SECTION LIX.

(1) Brihadashwa said,—'Having made this compact with Dwāpara, Kali came to the place where the king of

SECTION LIX.

the Nishadhas was (2) And always watching for a hole he continued to dwell in the country of the Nishadhas for a long time And it was in the twelfth year that Kali saw a hole (3) For one day after answering a call of nature Nishadha touching water said his twilight prayers without having previously washed his feet And it was through this (omission) that Kali entered his person (4) And having possessed Nala, he appeared before Pushkara, and addressed him, saying,—Come and play at dice with Nala. (5) Through my assistance thou wilt surely win at the play And defeating king Nala and acquiring his kingdom, do thou rule the Nishadhas (6) Thus exhorted by Kali, Pushkara went to Nala And *Dwāpara* also approached Pushkara becoming the principal die called *Vrisha* * (7) And appearing before the warlike Nala, that slayer of hostile heroes, Pushkara, repeatedly said—Let us play together with dice (8) Thus challenged in the presence of Damayanti the lofty minded king could not long decline it And he accordingly fixed the time for the play (9) And possessed by Kali, Nala began to lose in the game, his stakes in gold, and silver, and cars with the teams thereof, and robes (10) And maddened at dice no one amongst his friends could succeed in dissuading that repressor of foes from the play that went on (11) And thereupon O Bhārata, the citizens in a body with the chief councillors came thither to behold the distressed monarch and make him desist. (12) And the charioteer coming to Damayanti spake to her of this, saying—O lady the citizens and officers of the state wait at the gate (13) Do thou inform the king of the Nishadhas that the citizens have come here, unable to bear the calamity that hath befallen their king conversant with virtue and wealth (14)—Thereupon Bhīma's daughter, overwhelmed with grief and almost deprived of reason by it, spake unto Nala in choked accents,—(15) O king, the citizens with the councillors of state, urged by loyalty, stay at the gate desirous of beholding thee (16 18) It behoveth thee to grant them an inter-

* Most editions read, "Kali also, becoming" &c The true reading, however, must be "*Dwāpara* also, becoming" &c as otherwise the compact between Kali and *Dwāpara* would remain unfulfilled

name to bring hither, O blessed one the charioteer Varshneya The matter at hand is very serious § (11) And Brihat senî hearing those words of Damayanti caused Vārshneya to be summoned by trusty servants (12) And the blameless daughter of Bhīma, acquainted with conduct suitable to time and place, addressing soft words said according to the occasion—(13 Thou knowest how the king hath always behaved towards thee He is now in difficulty and it behoveth thee to assist him (14) The more the king loseth to Pūshkara the greater becometh his ardour for the play, (15) And as the dice fall obedient to Pushkara, it is seen that they are adverse to Nala in the matter of the play (16) And absorbed in the play he heedeth not the words of his friends and relatives nor even those of mine (17) I do not think however that in this the high souled Naishidha is to blame inasmuch as the king regardeth not my words, being absorbed in play (18) O charioteer I seek thy protection Do my behest My mind misgiveth me The king may come to grief (19) Yoking Nala's favorite horses endued with the fleetness of the wind do thou take these twins (my son and daughter) on the car and hie thou to Kundina (20) Leaving the children there with my kindred as also the car and the horses either stay thou there or go to any other place as it listeth thee—(21) Varshneya the charioteer of Nala then reported in detail these words of Damayanti unto the chief officers of the king (22) And having settled (the matter) in consultation with them, and obtaining their assent, O mighty monarch the charioteer started for Vidarbha taking the children on that car (23 24) And leaving there the boy Indrasena and the girl Indrasenî as also that best of cars and those steeds, the charioteer, with a sad heart grieving for Nala, bade farewell unto Bhīma And wandering for some time he arrived at the city of Ajodhya (25) And there he appeared with a sorrowful heart before king Ritiparna and entered the service of that monarch as charioteer

Thus ends the sixtieth Section in the Nalopākhyana of the Vana Parva

§ The text is *Mahat karyam upsthitam* Milman renders it 'great the deed must now be done' This is evidently a mistake

view—But the king, possessed by Kali, uttered not a word in reply unto his queen, of graceful glances uttering thus her lamentation And at this, those councillors of state as also the citizens, afflicted with grief and shame, returned to their homes, saying—*He liveth not* And, O Yudhishtira, it was thus that Nala and Pushkara gambled together for many months, the virtuous Nala being always worsted "

Thus ends the fifty-ninth Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva

SECTION LX.

(1 2) ' Brihadashwa sud,— Bhīma's daughter, the cool headed Damayanti, seeing the righteous king maddened and deprived of his senses at dice, was filled, O king, with alarm and grief And she thought the affair to be a serious one with the king (3 4) And apprehensive of the calamity that threatened Nala, yet seeking his welfare and at last understanding that her lord had lost everything, she said unto her nurse and maid servant Brihatsenā of high fame, intent upon her good dexterous in all duties, faithful and sweet speeched, these words,— (5) O Brihatsenā go thou and summon the councillors in the name of Nala, and tell them also what of wealth and other things hath been lost and what remaineth—(6) The councillors then hearing of Nala's summons, said—This is fortunate for us!—and approached the king (7) And when the subjects in a body had (thus) come a second time, the daughter of Bhīma informed Nala of it But the king regarded her not (8) Finding her husband disregarding her words, Damayanti filled with shame, returned to her apartments (9) And hearing that the dice were uniformly unfavorable to the virtuous Nala, and that he had lost everything, she again spake unto her nurse, saying, (10) O Brihatsenā go thou again in Nala's

\$ *Api no bhugadheyam*—"this is lucky or fortunate for us, as rendered here I do not know from what text the Rev H H Milman translates His rendering—"our own fate is now in peril" is certainly an error, unless of course his text is different

name to bring hither, O blessed one, the charioteer Vārshneya The matter at hand is very serious § (11) And Brihat-satrī hearing those words of Damayanti, caused Vārshneya to be summoned by trusty servants (12) And the blameless daughter of Bhīma, acquainted with conduct suitable to time and place, addressing soft words, said according to the occasion—(13 Thou knowest how the king hath always behaved towards thee He is now in difficulty and it behoveth thee to assist him (14) The more the king, loseth to Pūshkara, the greater cometh his ardour for the play. (15) And as the dice fall obedient to Pushkara, it is seen that they are adverse to Nala in the matter of the play (16) And absorbed in the play he heedeth not the words of his friends and relatives nor even those of mine (17) I do not think however that in this the high souled Naishdha is to blame, inasmuch as the king regardeth not my words, being absorbed in play (18) O charioteer I seek thy protection Do my behest My mind misgiveth me The king may come to grief (19) Yoking Nala's favorite horses endued with the fleetness of the wind, do thou take these twins (my son and daughter) on the car and hie thou to Kundina (20) Leaving the children there with my kindred as also the car and the horses either stay thou ther or go to any other place as it listeth thee —(21) Vārshneya the charioteer of Nala then reported in detail these words of Damayanti unto the chief officers of the king (22) And having settled (the matter) in consultation with them, and obtaining their assent, O mighty monarch, the charioteer started for Vidarbha taking the children on that car (23 24) And leaving there the boy Indrasena and the girl Indrasenā as also that best of cars and those steeds, the charioteer, with a sad heart grieving for Nala, bade farewell unto Bhīma And wandering for some time, he arrived at the city of Ayodhyā (25) And there he appeared with a sorrowful heart before King Rituparna and entered the service of that monarch as charioteer ' ' '

Thus ends the sixtieth Section in the Nalopâkhyâna
of the Vâṇī Pârva.

\$ The text is *Uahat karyam upsthitam* Misman renders it "great the deed must now be done" This is evidently a mistake

SECTION 'LXI.

(1) "Bṛihadashwa said,—'After Vārshneya had gone away, Pushkara won from the righteous Nala the latter's kingdom and what else of wealth he had (2) And unto Nala, O King, who had lost his kingdom, Pushkara laughingly said—Let the play go on But what stake hast thou now? (3) Damayanti only remaineth; all else of thine hath been won by me Well, if thou likest, that Damayanti be our stake now—(4) Hearing these words of Pushkara the virtuous king felt as if his heart would burst in rage, but he spake not a word (5) And gazing at Pushkara in anguish, king Nala of great fame took all the ornaments off every part of his body (6) And attired in a single piece of cloth, his body uncovered, renouncing all his wealth and enhancing the grief of friends the king set out (7) And Damayanti clad in one piece of cloth, followed him behind as he was leaving the city And coming to the outskirts of the city, Nala stayed there for three nights with his wife (8) But Pushkara, O King, proclaimed through the city that *he that should show any attention to Nala would be doomed to death* (9) And on account of those words of Pushkara, and knowing his malice towards Nala, the citizens, O Yudhishtira, no longer showed him hospitable regards (10) And unregarded though deserving of hospitable regards, Nala passed three nights in the outskirts of the city, living on water alone (11) And afflicted with hunger the king went away in search of fruits and roots, Damayanti following him behind (12) And in agony of famine, after many days, Nala saw some birds with plumage of golden hue (13) And thereupon the mighty lord of the Nishadhas thought within himself—These will be my banquet to day and also my wealth (14) And then he covered them with his wearing cloth—when bearing up that garment of his the birds rose up to the sky (15) And beholding Nala nude and melancholy, and standing with face towards the ground, those rangers of the sky addressed him, saying—(16) O thou of small sense, we are even those dice We had come hither wishing to take away the cloth, for it pleased us not that thou shouldst depart even with thy cloth on—(17) And finding himself deprived of his attire, and knowing also that the dice were departing (with it), the virtuous Nala,

O king, thus spake unto Damayanti,—(18 19) O faultless one, they through whose anger I have been despoiled of my kingdom they through whose influence distressed and afflicted with hunger, I am unable to procure sustenance, & they for whom the Nishadhas offered me not any hospitality, they, O timid one, are carrying off my cloth, assuming the form of birds (20) Fallen into this dire disaster, I am afflicted with grief and deprived of my senses I am thy lord,—do thou, therefore, listen to the words I speak for thy good (21) 'These many roads lead to the southern country, passing by (the city of) Avantī and the Rikshavat mountains (22) This is that mighty mountain called Vindhya, yon, the river Payoshni running seawards, and yonder are the asylums of the ascetics, furnished with various fruits and roots (23) This road leadeth to the country of the Vaidarbhas—and that to the country of the Koshalas Beyond these roads to the south is the southern country — (24) Addressing Bhīma's daughter, O Bhārata the distressed king Nala spake those words unto Damayanti over and over again—(25) Thereupon afflicted with grief in voice choked with tears Damayanti spake unto Nishadha these piteous words, (26) O king thinking of thy purpose my heart trembleth, and all my limbs become faint (27) How can I go leaving thee in the lone woods despoiled of thy kingdom and deprived of thy wealth thyself without a garment on, and worn with hunger and toil ? (28) When in the deep woods fatigued and afflicted with hunger thou thinkest of thy former bliss I will O great monarch soothe thy weariness (29) In every sorrow there is no physic equal unto the wife, say the physicians It is the truth O Nala, that I speak unto thee —(30) Hearing those words of his queen, Nala replied,—O slender waisted Damayanti, it is even as thou hast said To a man in distress, there is no friend or medicine that is equal unto a wife (31) But I do not seek to renounce thee,—wherefore, O timid one, dost thou dread this ? O faultless one, I can forsake myself, but thee I cannot forsake —(32) Damayanti then said — If thou dost not, O mighty king, intend to forsake me, why then dost thou point out to me the way to the country of the Vaidarbhas ? (33) I know O king, that thou wouldst not desert me / But, O lord of earth, considering that thy mind is distracted, thou mayst desert me (34) O best of men, thou repeatedly pointest out to me the way,

Thus ends the sixty-second Section in the *Nalopākhyāna* of the Vana parva.

SECTION LXIII

I. Brihadashwa said,—‘O king, after Nala had gone away, the beauteous Damayanti, now refreshed, timorously awoke in that lonely forest. (2) And, O mighty monarch, not finding her lord Naishadha, afflicted with grief and pain she shrieked aloud in fright, saying,—(3) O lord! O mighty monarch! O husband dost thou desert me! Oh, I am lost and undone,—frightened in this desolate place. (4) O illustrious prince, thou art truthful in speech, and conversant with morality. How hast thou, then, having pledged thy word deserted me asleep in the woods? (5) Oh, why hast thou, deserted thy accomplished wife even devoted to thee, particularly one that hath not wronged thee, though wronged thou hast been by others? (6) O king of men, it behoveth thee to act faithfully, according to those words thou hadst spoken unto me before in the presence of the guardians of the worlds, (7) O bull among men, that thy wife liveth even a moment after thy desertion of her, is only because mortals are decreed to die at the appointed time. (8) O bull among men, enough of this joke! O irrepressible one, I am terribly frightened. O lord, show thyself. (9) I see thee! I see thee, O king! Thou art seen, O Naishadha, Hiding thyself behind those shrubs, why dost thou not reply unto me? (10) It is cruel of thee, O great king that seeing me in this plight and so lamenting, thou dost not, O king, approach and comfort me. (11) I grieve not for myself nor for anything else. I only grieve to think how thou wilt pass thy days alone, O king. (12) In the evening oppressed with hunger and thirst and fatigue, underneath the trees, how wilt it fare with thee when thou seest me not?—(13) And then Damayanti, afflicted with anguish and burning with grief, began to rush hither and thither, weeping in woe. (14) And now the helpless prince sprang up, and now she sank down in stupor; and now she shrank in terror, and now she wept and wailed aloud. (15) And Bhīma’s daughter devoted to her husband, burning in anguish, and

sighing evermore, and faint, and weeping, exclaimed,—(16) That being through whose imprecation the afflicted Naishadha suffereth this woe, shall bear grief that is greater than ours. (17) May that wicked being who hath brought Nala of sinless heart to this, lead a more miserable life, bearing greater ills !—

(18) “ Thus lamenting, the crowned consort of the illustrious (king) began to seek her lord in those woods, inhabited by beasts of prey. (19) And the daughter of Bhīma wailing bitterly, wandered hither and thither like a maniac, exclaiming—*Alas ! Alas ! Oh king !* (20. 21) and as she was waiting loudly like a female osprey, and grieving and indulging in piteous lamentations unceasingly, she came near a gigantic serpent. And that huge and hungry serpent thereupon suddenly seized Bhīma's daughter, who had come near and was moving about within its range. (22) And folded within the serpent's coils and filled with grief, she still wept, not for herself but for Naishadha. (23) And she said,—O lord why dost thou not rush towards me, now that I am seized, without anybody to protect me, by this surpent in these desert wilds ? (24) And, O Naishadha, how will it fare with thee when thou rememberest me ? O lord, why hast thou gone away, deserting me today in the forest ? (25-28) Freed from thy curse, when thou wilt have regained thy mind and senses and wealth, how will it be with thee when thou thinkest of me * O Naishadha, O sinless one, who will soothe thee when thou art weary, and hungry, and fainting, O tiger among kings ?—And while she was wailing thus, a certain huntsman ranging the deep woods, hearing her lamentations, swiftly came to the spot. And beholding the large-eyed one § in the coils of the serpent, he rushed towards it and cut off its head with his sharp weapon. (29-30) And having struck the reptile

* It would seem that the line, “ Why hast thou gone away, leaving me in the woods, ” &c. is an interpolation. It does not occur in all texts. The Rev. H. H. Milman omits it properly. To connect the line “ *śhāpānmukta* ” &c. with the next line beginning with *śhrūṅtārya* &c. would be nonsense.

§ This is an adjective, rather adjectival substantive, referring to *Damaṃanti*. The Rev. H. H. Milman makes it qualify “ Serpent which is only a careless mistake.

dead, * the huntsman set Damayanti free. And having sprinkled her body with water and fed and comforted her, O Bhārata, he addressed her, saying,—O thou, with eyes like those of a young gazelle, who art thou, And why also hast thou come into the woods?, (31-39) And, O beautiful one, how hast thou fallen into this extreme misery?—And thus accosted, O monarch, by that man, Damayanti, O Bhārata, related unto him all that had happened. And beholding that beautiful woman clad in half a garment, with deep bosom and round hips, and limbs delicate and faultless, and face resembling the full moon, and eyes graced with curved eye-lashes, ‡ and speech sweet as honey, the hunter became inflamed with desire. And afflicted by the god of love, the huntsman began to soothe her in winning voice and soft words. And as soon as the chaste and beautiful Damayanti, beholding him, understood his intentions, she was filled with fierce wrath and seemed to blaze up in anger. But the wicked-minded wretch, burning with desire, became wroth, attempted to employ force upon her, who was unconquerable as a flame of blazing fire. And Damayanti already distressed upon being deprived of husband and kingdom, in that hour of grief beyond utterance, cursed him in anger, saying,—† I have never even thought of any other person than Naishadha, therefore let this mean-minded wretch subsisting on chase fall down lifeless—And as soon as she said this, the hunter fell down lifeless upon the ground, like a tree consumed by fire."

Thus ends the sixty-third Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva.

* *Nirvicheshṭam* is lit "moveless." Milman renders it, "the unresisting serpent." This is a mistake, the word being really a *predicative* adjective in the text.

‡ *Arālapakṣma-nayanī*—eyes with curved eye-lashes, not, as Milman renders it, "eyes with brows dark-arching." *pakṣma* is the eyelashes, *Ved. Wilson's Diet.*

† *Yathakam*. A different reading is *Yadyaham*—"If" &c.

SECTION LXIV.

(1) ' Brihadashwa continued,—' Having destroyed that wild-beast-hunter, Damayanti of eyes like lotus leaves, went onwards through that fearful and solitary forest ringing with the chirp of crickets (2) And it abounded with lions, and leopards, and *Rurus*, and tigers, and buffalos, and bears, and deer And it swarmed with birds of various species, and was infested by thieves and *mlechehha* tribes (3-5) And it contained *Shālas*, and bamboos, and *Dharas*, and *Ashuathas*, and *Timdukas*, and *Ingudas* and *Kinshukas*, and *Arjunas* and *Nimras*, and *Timshas*, and *Shalmalas*, and *Jambus*, and mango trees and *Lodhras*, and the catechu, and the cane, and *padmakas*, and *Amalakas*, and *Palshhas*, and *Kadambas* and *Udumbaras*, and *Badaris*, and *Bilwas*, and banians and palms, and date trees, and *Haritakas*, and *Vibhitakas* (6-8) And the princess of Vidarbhas saw many mountains containing ores of various kinds, and groves resounding with the notes of winged choirs, and many glens of wondrous sight, and many rivers, lakes and tanks, and various kinds of birds and beasts And she saw numberless snakes and goblins and *Rakshāsas* of grim visage and pools and tanks and bullocks and brooks and fountains of wonderful appearance (9) And the princess of Vidarbha saw there herds of buffalos, and boars and bears as well as serpents of the wilderness (10) and safe in virtue and glory and good fortune and patience Damayanti wandered through those woods alone in search of Nala (11) And the royal daughter of Bhīma, distressed only at her separation from her lord, was not terrified at aught in that fearful forest (12) And, O king, seating herself down upon a stone, and filled with grief, and every limb of hers trembling with sorrow on account of her husband, she began to lament thus (13)—O king of the Nishadhas, O thou of broad chest and mighty arms, whither hast thou gone, O king, leaving me in this lone forest? (14) O hero having performed the *Ashuamedha* and other sacrifices with gifts in profusion (unto the Brāhmanas) why hast thou, O tiger among men, played false with me alone? (15) best of men, O thou of great splendour, it behoveth thee, O auspicious one, to remember what thou hadst declared before me, O bull among kings? (16) And, O monarch, it behoveth thee also to call to mind what the sky-ranging swans spake in thy presence and in mine? (17) O tiger among men, the four Vedas in all their extent, with

the Angás and the Upāṅges, well-studied, on one side, and one single truth on the other, (are equal); (18) therefore, O slayer of foes, it behoveth thee, O lord of men, to make good what thou didst formerly declare before me ? (19) Alas ! O hero ! O warrior ! O Nala ! O sinless one ! being thine, I am about to perish ! In this dreadful forest, Oh ! wherefore dost thou not answer me ? (20) ' This terrible ' lord of the forest, of grim visage and gaping jaws, and famishing hunger filleth me with fright ? Doth it behove thee to deliver me ? (21) Thou didst use to say always,—*Save thee there existeth not one dear unto me.*—O blessed one, O king, do thou now make good thy words so oft spoken before ? (22) And, O king why dost thou not return an answer to thy beloved wife bewailing and bereft of sense, although thou lovest her, being loved in return ? (23. 24) O king of earth, O respected one, O repressor of foes, O thou of large eyes, why dost thou not regard me, emaciated, and distressed, and pale, and discolored, and clad in half a piece of cloth, and alone, and weeping, and lamenting like one forlorn, and like unto a solitary doe separated from the herd ? (25) O illustrious sovereign, it is I, Damayanti, devoted to thee, who alone in this great forest, address thee ! Wherefore, then dost thou not reply unto me ? (26) Oh, I do not behold thee today on this mountain, O chief of men, O thou of noble birth and character and every limb possessed of grace ! ° (27-33). In this terrible forest haunted by lions and tigers, O king of the Nishadhas, O fore-most of men, O enhancer of my sorrows, (wishing to know whether thou art lying down, or sitting, or standing, or gone, whom shall I ask, distressed and woe-stricken on thy account, saying—*Hast thou seen in these woods the royal Nala ?* Of whom shall I in this forest enquire after the departed Nala, handsome, and of high soul, and the destroyer of hostile arrays ? § From whom shall I to-day hear the sweet words, *That royal Nala, of eyes like lotus-leaves, whom thou seekest is even here.*—°

* The Rev. H. H. Milman regards this sentence to be interrogative, which I fear, it is not. To take it as such would be unquestionably more poetic, but the succeeding sentence then would be out of place. Having said,—“ Do I not see thee ” &c, it would be inconsistent of Damayanti to say, “ Whom shall I ask ” &c.

§ Some editions read, *Konu me kathayedadya* &c The variation is slight.

Yonder cometh the forest-king, that tiger of graceful mein, furnished with four teeth and prominent cheeks. Even him will I ask fearlessly — Thou art the lord of all animals, and of this forest the king ! Know me for Damayanti, the daughter of the king of the Vidarbhas, and the wife of Nala, destroyer of foes, and the king of the Nishadhas. (34) Distressed and woe stricken, I am seeking my husband, alone in these woods. Do thou, O king of beasts, comfort me (with news of Nala). if thou hast seen him (35) Or, O lord of the forest, if thou cannot speak of Nala, do thou, then O best of beasts, devour me, and free me from this misery (36) Alas! hearing my plaintive appeal in the wilderness, the king of beasts (*heedeth me not but*) hieeth to the crystal river that rolleth towards the sea * (37-41) Let me, then, for tidings of the king ask this king of mountains, this high and sacred hill, crested with innumerable heaven kissing and many hued and beautiful peaks and abounding in various ores, and decked with gems of diverse kinds, and rising like a banner over this broad, forest, and ranged by lions and tigers and elephants and boars and bears and stags and echoing all around with (the notes of) winged creatures of various species, and adorned with *Kinsukas* and *Ashokas* and *Bakulas* and *Punnāgas* with Blossoming *Karmukars*, and *Dharas* and *Plakshas*, and with streams haunted by waterfowls of every kind, and abounding in crested summits (42) O sacred one! O best of mountains! O thou of wonderful sight! O celebrated hill! O refuge (of the distressed) ! O highly auspicious one! I bow to thee, O pillar of the earth ! (43) Approaching I bow to thee. Know me for a king's daughter, and a king's daughter in law, and a king's consort, of name Damayanti (44) That lord of earth who ruleth the Vidarbhas that mighty warrior-king *Bhīma* by name, who protected the four orders, is my sire (45-47) That best of Kings celebrated the *Rajasuya*§ and *Ashwamedha* sacrifices, with profuse gifts to the Brāhmanas. Possessed of beautiful and large eyes, distinguished for devotion to the Vedas, of unblemished character, truth-telling, devoid of guile, gentle endued with prowess, lord of immense wealth versed in morality, and pure, he having vanquished

* There are some slight variations in the reading of the second half of this *Śloka*. They are not of much consequence.

§ Some texts read *Vajapeya* for *Rajasuya*. The former is a sacrifice less splendid than the latter.

all his foes effectually protecteth the inhabitants of Vidarbhas Know me, O holy one, for his daughter, thus come to thee. (48) That best of men—the celebrated ruler of the Nishadhas—known by the name of Virasen² of high fame, was my father in law (49-51) The son of that king, heroic and handsome and possessed of energy incapable of being baffled, who ruleth well the kingdom which hath descended to him from his father, is named Nala Know, O mountain that of that slayer of foes, called also *Punyasloka*, possessed of the complexion of gold, and devoted to the Brāhmanas, and versed in the Vedas and gifted with eloquence,—of that righteous and *Soma*-quaffing and Fire adoring king, who celebrateth sacrifices and is liberal and warlike and who adequately chastiseth (criminals), I am the innocent spouse—the chief of his queens—standing before thee (52) Despoiled of prosperity, and deprived of (the company of my) husband without a protector and afflicted with calamity, hither have I come, O best of mountains, seeking my husband (53) Hast thou, O foremost of mountains with thy hundreds of peaks towering (into the sky) seen king Nala in this frightful forest? (54-59) Hast thou seen my husband, that ruler of the Nishadhas the illustrious Nala with the tread* of a mighty elephant endued with intelligence long armed and fiery energy, possessed of prowess and patience and courage and high fame? Seeing me bewailing alone overwhelmed with sorrow, wherefore, O best of mountains, dost thou not to day soothe me with thy voice as thy own daughter in distress? O hero O warrior of prowess O thou versed in every duty O thou adhering to truth, O lord of earth if thou art in this forest, then, O king discover thyself unto me! Oh when shall I again hear the voice of Nala gentle and deep as that of the clouds that voice, sweet as *Amrita*, of the illustrious king, calling me *Vidharbhas daughter*, with accents distinct, and holy, and musical as the chanting of the Vedas\$ and rich, and soothing all my

* *Gajendra-vikrama* *Vikrama* here means 'tread', and not "prowess" as Milman renders it. It simply implies 'of majestic tread' the elephant being regarded so by Hindu poets. The root of *vikrama* is *krama*, to take a step. Both *Gajendra gamini* and *Gajendra vikrama* in this sense are very usual.

\$ *Annāṣa-srinim* is lit 'imitation of the vedas' Nīla Lantha, in his love for spiritual interpretation, explains this as meaning 'truthful as the Vedas,' which is rather far-fetched.

sorrows O king, I am frightened, do thou, O virtuous one, comfort me !—

(60) “Having addressed that foremost of mountains thus, Damayanti then went in northerly direction, (61) And having proceeded three days and nights, that best of women came to an incomparable woody asylum of ascetics, resembling in beauty a celestial grove— And the charming asylum she beheld was inhabited and adorned by ascetics like Vasiṣṭha and Bhṛigu and Atri, self—denying and strict in diet with minds under control, endued with holiness some living on water, some on air, and some on (fallen) leaves, with passions in check, eminently blessed, seeking the way to heaven, clad in barks of trees and deer—skins, and with senses subdued (64 67) And beholding that asylum inhabited by ascetics and abounding in herds of deer and monkeys Damayanti was cheered And that best of women the innocent † and blessed Damayanti, with graceful eye brows, and long tresses, with lovely hips and deep bosom and face graced with fine teeth § and with fine black and large eyes, in her brightness and glory entered that asylum And saluting those ascetics grown old in practising austerities she stood in an attitude of humility (68) And the ascetics living in that forest, said *Welcome!* And those men of ascetic wealth, paying her due homage, said,—(69,70) Sit ye down, and tell us what we may do for thee —That best of women replied unto them, saying,—Ye sinless and eminently blessed ascetics, is it well with your austerities, and sacrificial fire and religious observances and the duties of your own order ? And is it well with the beasts and birds of this asylum ? (71) And they answered,—O beautiful and illustrious lady prosperity attendeth us in every respect But, O thou of faultless limbs

† *Tapasvini* is lit , one leading an ascetic course of life It very often means, however, innocent, or helpless I prefer to take it in this sense, instead of regarding it as used in the sense of Damayanti leading an ascetic life in her search after Nala, (as some of the Bengali translators have chosen to understand it)

§ *Sudwipāna Dwipa* in this connection means *both* i e something that is twice-born

tell us who thou art, and what thou seekest. (72) Beholding thy beauteous form and thy bright splendour, we have been amazed. Cheer up and mourn not (73) Tell us, O blessed one, art thou the presiding deity of this forest, or of this mountain, or of this river?—(74) Damayanti replied unto those ascetics, saying— O Brahmanas, I am not the goddess of this forest, or of the mountain, or of this stream. (75) O Rishis of ascetic wealth, know that I am a human being. I will relate my history in detail. Do ye listen to me ! (76) There is a king—the mighty ruler of the Vidarbhas—Bhīma by name O foremost of regenerate ones, know that I am his daughter. (77) The wise ruler of the Nishadhas, Nala by name, of great celebrity, heroic and ever victorious in battle, and learned, is my husband.

(78—80) Engaged in the worship of the gods, devoted to the twice-born ones, the guardian of the line of Nishadhas, of mighty energy, possessed of great strength, truthful, conversant with all duties, wise, unwavering in promise, the crusher of foes, devout, serving the gods, graceful, the conqueror of hostile towns, that foremost of kings, Nala by name, equal in splendour unto the lord of celestials, the slayer of foes, possessed of large eyes, and a face resembling the full moon, is my husband. (81) The celebrator of great sacrifices, versed in the Vedas and their branches, the destroyer of enemies in battle, and like unto the sun and the moon in splendour, is he. (82-89) That king devoted to truth and religion was summoned to dice by deceitful persons of mean mind and uncultured soul and of crooked ways, and skilful in gambling, and was deprived of wealth and kingdom. Know that I am the wife of that bull among kings known to all by the name of Damayanti, anxious to find out my (missing) lord. In sadness of heart am I wandering among woods, and mountains, and lakes, and rivers and tanks and forests in search of that husband of mine—Nala skilled in battle, high-souled, and well-versed in the use of weapons O! hath king Nala, the lord of Nishadhas, come to this asylum of your holy selves ! It is for him, O Brahmanas, that I have come to this dreary forest full of terrors and haunted by tigers and other beasts If I do not see king Nala within a few days and nights, I shall seek my good by renouncing this body. Of what use is my life without that bull among men? (90-97) How shall I live afflicted with grief on account of my husband

" Unto Bhīma's daughter Damayanti thus lamenting forlorn in that forest, the truth telling * ascetics replied, saying,—O blessed and beauteous one, we see by ascetic power that the future will bring happiness to thee, and that thou wilt soon behold Naishadha O daughter of Bhīma, thou wilt behold Nala the lord of the Nishadhas, the slayer of foes, and the foremost of the virtuous, freed from distress And O blessed lady, thou wilt behold the King—thy lord—freed from all sins, and decked with all kinds of gems, and ruling the selfsame city, and chastising his enemies, and striking terror into the hearts of foes, and gladdening the hearts of friends, and crowned with every blessing —

" Having spoken unto that princess—the beloved queen of Nala—the ascetics with their sacred fires and asylum vanished from sight And beholding that mighty wonder, the daughter-in-law of King Virasena, Damayanti of faultless limbs, was struck with amazement And she asked herself —Was it a dream that I saw ? What an occurrence hath taken place ! (98) Where are all those ascetics ? And where is that asylum ? Where, further, is that delightful river of sacred waters the resort of diverse kinds of fowls ? And where again are those charming trees decked with fruits and flowers ?—§ (99) And after thinking so for sometime Bhīma's daughter, Damayanti of sweet smiles, melancholy and afflicted with grief on account of her lord lost the color of her face (again) And going to another part of the wood she saw ashoka tree And approaching that first of trees in the forest so charming with blossoms and its load of foliage, and resounding with the notes of birds, Damayanti, with tears in her eyes and accents choked in grief, began to lament, (102) Oh this graceful tree in heart of the forest decked in flowers looketh beautiful, like a charming King of hills (103-105) O beauteous ashoka O thou speedily

* Some texts read *Satyadarshinas* for *Satyadimas* Truth-seeing or prophetic is certainly more in keeping with spirit of the passage

§ There is a slight variation in the reading of this *śloka* beginning with *kva* For *nanadriyānīshvīta*, some texts read *nadriyānīshvīta*, and in this second line for *nadī te cha nagā* &c, some texts read *punnjā te cha nagā* &c.

us wholly and protect us !⁺ (120) And, O blessed one, do thou so act that this caravan may soon go hence in prosperity and that the welfare of all us may be secured ! (121) Thus addressed by that caravan, the princess Damayanti, devoted to her husband and oppressed by the calamity that had befallen her, answered, saying (122 123) O leader of the caravan, ye merchants, ye youths, old men and children, and ye that compose this caravan, know me a human being ! I am the daughter of a king, and the daughter in law of a king, and the consort also of a king eager for the sight of my lord ! (124) The ruler of the Vīdarbhas is my father, and my husband is the lord of the Nishadhas named Nala. Even now I am seeking that unvanquished and blessed one (125) If ye have chanced to see my beloved one king Nala that tiger among men, that destroyer of hostile hosts, O tell me quick ! (126) Thereupon the leader of that great caravan, named Shuchi, replied unto Damayanti of faultless limbs saying, O blessed one listen to my words ! (127) O thou of sweet smiles I am a merchant and the leader of this caravan, O illustrious lady I have not seen any man of the name of Nala (128) In this extensive forest uninhabited by men, there are only elephants and leopards and buffalos and tigers and bears and other animals (129) Except thee I have not met with any man or woman here so help us now Mamabhadrā,—the king of Yakshas ! * (130) Thus addressed by them, she asked those merchants as well as the leader of the host, saying —It behoveth ye to tell me whither this caravan is bound (131) The leader of the band said,—O daughter of a great king, for purpose of profit this caravan is bound direct for the city of Subāhu. The truth telling § ruler of the Chedis !—”

Thus ends the sixty-fourth Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva

* Mamabhadrā, the chief of Yakshas (next to Kubera) is the tutelary deity of travellers and caravans passing through woods and mountains

§ A different reading is *Sitā-darshinīs*

(1) Brīhadashwa said,—‘Having heard the words of the leader of that caravan, Damayanti of faultless limbs proceeded with that caravan itself, anxious to behold her lord (2-4) And after having proceeded for many days the merchants saw a large lake fragrant with lotuses in the midst of that dense and terrible forest And it was beautiful all over, and exceedingly delightful (with banks) abounding in grass and fuel and fruits and flowers, And it was inhabited by various kinds of fowls and birds, and full of water that was pure and sweet And it was cool and capable of captivating the heart (5) And the caravan, worn out with toil, resolved to halt there (5) And with the permission of their leader, they spread themselves around those beautiful woods And that mighty caravan finding it was evening halted at that place (6 7) And (it came to pass that) at the hour of midnight when everything was hushed and still and the tired caravan had fallen asleep, a herd of elephants in going towards a mountain stream to drink of its water befouled by their temporal juice, saw that caravan as also the numerous elephants belonging to it (8) And seeing their domesticated fellows, the wild elephants infuriate and with the temporal juice trickling down rushed impetuously in the former with the intention of killing them, (9) And the force of the rush of those elephants was hard to bear, like the impetuosity of peaks loosened from mountain summits rolling towards the ground (10) The rushing elephants found the forest paths to be all blocked up, for the goodly caravan was sleeping obstructing the paths around that lake lotuses (11 12) And the elephants all of a sudden, began to crush the men lying insensible on the ground And uttering cries of *Oh* ! and *Alas* ! the merchants, blinded by sleep, fled, in order to escape that danger, to copses and woods for refuge † And some were slain by the tusks, and some by the trunks, and some by the legs of those elephants. § (13) And innumerable camels and horses were killed, and

† For *Mahato bhayāt* some texts *Bahaso abhayan* The former reading however, is to be preferred

§ For *Gajais* (pl instrumental) some texts read *Naras* The meaning is almost the same difference being only one of grammatical construction

crowds of men on foot, running in fright, killed one another. (14) And uttering loud cries some fell down on the ground, and some in fear climbed on trees, and some dropped down on uneven ground. (15) And O king, thus accidentally attacked by that large herd of elephants, that goodly caravan suffered a great loss. (16) [And there arose a tremendous uproar calculated to frighten the three worlds.—Lo ! a great fire hath broken out ! Rescue us ! Do ye speedily fly away ! (17) Why do ye fly ? Take the heaps of jewels scattered around ! All this wealth is a trifle ! I do not speak falsely. (18) I tell you again, (exclaimed some one) think on my words O ye distracted ones!—With such exclamations they ran about in fright. (19) And Damayanti awoke in fear and anxiety, while that terrible slaughter was raging there. (20-23) And beholding that slaughter capable of awakening the fear of all the worlds, and which was so unforeseen, the damsel of eyes like lotus-leaves rose up, wild with fright, and almost out of breath. And those of the caravan that had escaped unhurt, met together, and asked one another,—Of what deed of ours is this the consequence ? Surely, we have failed to worship the illustrious Mamabhadrā, and likewise the exalted and graceful Vaisravana the king of the Yakshas ! Perhaps, we have not worshiped the deities that cause calamities, or perhaps, we have not paid them the first homage. (24) Or, perhaps, this evil is the certain consequence of the birds (we saw) ! Our stars are not unpropitious. From what other cause, then, hath this disaster come ?—(25-26) Others, distressed and bereft of wealth and relatives, said,—The maniac-like woman who came amongst this mighty caravan, in guise that was strange and scarcely human, alas, it is by her that this dreadful illusion had been pre-arranged. (27) Of a certainty, she is a terrible Rākshasa or Yaksha or a Pishacha woman. All this evil is her work, what need of doubts ? (28-30) If we again see that wicked destroyer of merchants, that giver of innumerable woes, we shall certainly slay that injurer of ours, with stones, and dust, and grass, and wood, and cuffs—And hearing these dreadful words of the merchants, Damayanti, in terror and shame and anxiety,

\$ For *Nihatoshtrāshwabakulas* some texts read *Gogajoshtrāshwabakula* for *Padatīyanasankulas*, *Padatīnarasankulas*. In the second line of the *Sloka* also, there is a slight variation. The sense in either case is almost the same.

fled into the woods apprehensive of evil And reproaching herself, she said (31) Alas ! fierce and great is the wrath of God on me ! Perce followeth not in my track Of what misdeed is this the consequence ? (32) I do not remember that I did ever so little a wrong to any one, in thought, word, or deed Of what deed, then, is this the consequence ? (33-36) Certainly, it is on account of the great sins I had committed on a former life, that such calamity hath befallen me, viz, the loss of my husband's kingdom, his defeat at the hands of his own kinsman, this separation from my lord and my son and daughter, this my unprotected state, and my presence in this forest abounding in innumerable beasts of prey !]*—

"The next day, O king, the remnant of that caravan left the place, bewailing the destruction that had overtaken them and lamenting for their dead brothers and fathers and sons and friends (37-38) And the princess of Vidarbha began to lament, saying,—Alas ! What misdeed have I perpetrated ! The crowd of men that I obtained in this lone forest, hath been destroyed by a herd of elephants, surely as a consequence of my ill luck Without doubt, I shall have to suffer misery for a long time (39) I have heard from old men that no person dieth ere his time it is for this that my miserable self hath not been trodden to death by that herd of elephants (40-42) Nothing that befalleth men is due to anything else than Destiny, for even in my childhood I did not commit any such sin in thought word or deed, whence might come this calamity Methinks I suffer this severance from my husband through the potency of those celestial *Lokapālas*, who had come to the *Swyamvara* but whom I disregarded for the sake of Nala !—(43 44) Bewailing thus, O tiger among kings that excellent lady, Damayanti, devoted to her husband, went, oppressed with grief and (pale) as the autumnal moon with those Brâhmanas versed in the Vedas that had survived the slaughter of the caravan (45) And

The whole of this passage beginning with "And" in the eighth line of page 37 and enclosed within brackets does not occur in every text It bears, however, every mark of genuineness and I have not accordingly omitted it

§As depending upon the acts of past lives for *dāva* includes *praktana*

departing speedily towards evening the damsel came to the mighty city of the truth telling Subāhu the king of the Chedis (46 48) And she entered that excellent city clad in half a garment And the citizens saw her as she went, overcome with fear, and lean, and melancholy her hair dishevelled and soiled with dust, and maniac-like And beholding her enter the city of the king of the Chedis the boys of the city, from curiosity, began to follow her And surrounded by them she came before the palace of the king (49) And from the terrace the queen mother saw her surrounded by the crowd And she said to her nurse—Go and bring that woman before me ! (50) She is forlorn and is being vexed by the crowd She hath fallen into distress and standeth in need of succour I find her beauty to be such that it illumineth my house (51 52) The fair one though looking like a maniac seemeth a very *Shree* with her large eyes !—Thus commanded, the nurse went out and dispersing the crowd brought Damayanti to the graceful terrace And struck with wonder—O king, she asked Damayanti saying—Afflicted though thou art with such distress thou ownest a beautiful form ! (53 54) Thou shinest like lightning in the midst of the clouds Tell me who thou art and whose ? O thou possessed of celestial splendour surely thy beauty is not human bereft though thou art of ornaments ! And although thou art helpless yet thou art unmoved under this outrage of these men !—Hearing these words of the nurse the daughter of Bhisma said—(55 56) Know that I am a female belonging to the human species and devoted to my husband I am a serving-woman of good lineage I live wherever I like, subsisting on fruits and roots and without a companion and stay where evening overtaketh me My husband is the owner of countless virtues, and was ever devoted to me (57) And I also on my part was deeply attached to him following him like his shadow It chanced that once he became desperately engaged at dice (58 63) Defeated at dice he came alone into the forest I accompanied my husband into the woods comforting the hero clad in a single piece of cloth and maniac-like and overwhelmed with calamity Once on a time for some cause that hero afflicted with hunger and thirst and grief, was forced to abandon that sole piece of covering, in the forest Destitute of garment and maniac-like and deprived of his senses as he was, I followed him, myself in a single

garment Following him, I did not sleep for nights together Thus passed many days until at last while I was sleeping, he cut off half of my cloth, and forsook me who had done him no wrong I am seeking my husband but unable to find him who is of hue like the filaments of the lotus, without being able to cast my eyes on that delight of my heart, that dear lord who owneth my heart and resembleth the celestials in men, day and night do I burn in grief!—

(64) 'Unto Bhīma's daughter thus lamenting with tearful eyes, and afflicted and speaking in accents choked in grief, the queen-mother herself said,—(65) O blessed damsel, do thou stay with me I am well pleased with thee O fair lady, my men shall search for thy husband (66) Or, perhaps he may come here of his own accord in course of his wanderings And, O beautiful lady residing here thou wilt regain thy (lost) lord —(67 68) Hearing these words of the queen mother Damayadī replied —O mother of heroes I may stay with thee on certain conditions I shall not eat the remnants of any dish, nor shall I wash any body's feet, nor shall I have to speak with other men (69) And if any body shall seek me (as a wife or mistress) he should be liable to punishment at thy hands And, further, should he solicit me over and over again that wicked one should be punished with death This is the vow I have made (70) I intend to have an interview with those Brāhmanas that will set out to search for my husband —If thou canst do all this I shall certainly live with thee (71) If it is otherwise I cannot find it in my heart to reside with thee —The queen mother answered her with a glad heart saying —(72 73) I will do all this Thou hast done well in adopting such a vow,—'

"Bṛhadashwa continued —'O king, having spoken so unto the daughter of Bhīma the queen mother O Bhārata, said to her daughter named Sunandā,—O Sunandā accept this lady like a goddess as thy *Sairandhrī*! * (74) Let her

* A *Sairandhrī* was a serving woman of a superior order retained more as a companion than a maid servant She would undertake no kind of menial labour, the offices employing her being the making of floral wreaths, the preparation of sandal paste the binding of braids and generally to attend to the toilette of the queen or her daughter Regarding food and treatment serving women of this class were better treated, in fact almost as equals They were like the bed-chamber women of the royal house holds of Europe —T

be thy companion, as she is of the same age with thee Do thou, with heart free from care, always sport with her in joy (75) And Sumandā cheerfully accepted Damayanti and led her to her own apartments accompanied by her associates (76) And treated with respect, Damayanti was satisfied, and she continued to reside there without anxiety of any kind, for all her wishes were duly gratified.”—

Thus ends the sixty-fifth Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva

SECTION LXVI.

(1) “Bṛihadashwa said,—‘O monarch, having deserted Damayanti, king Nala saw a mighty conflagration that was raging in that dense forest (2) And in the midst of that conflagration, he heard the voice of some creature, repeatedly crying aloud,—O righteous Nala, come hither —(3) And answering —Fear not,—he entered into the midst of the fire and beheld a mighty *Naga* lying in coils (4) And the *Naga* with joined hands, and trembling, spake unto Nala saying,—O king, know that I am a snake, Karkotaka by name ! (5) I had deceived the great Rishi Nārada of high ascetic merit, and by him have I been cursed in wrath, O king of men, even in words such as these,—(6) *Stay thou here like an immobile thing, until one Nala taketh thee hence. And, indeed, on the spot to which he will carry thee, there shall thou be freed from my curse*’ (7) It is for that curse of his that I am unable to stir one step I will instruct thee in respect of thy welfare. It becometh thee to deliver me. (8) I will be thy friend. There is no snake equal to me I will be light in thy hands Taking me up, do thou speedily go hence ! (9) Having said this, that prince of snakes became as small as the thumb And taking him up, Nala went to a spot free from fire. (10) And having reached an open spot where there was no fire, Nala intended to drop the serpent, upon which Karkotaka again addressed him, saying,—(11) O king of the Nishadhas, proceed thou yet, counting a few steps of thine, meanwhile. O mighty-armed one, I will do thee great good !—(12) And as Nala began to count his steps

the snake bit him at the tenth step * And lo ! as he was bit his form speedily underwent a change (13) And beholding his change of form, Nala was amazed And the king saw the snake also assume his own form (14) And the snake Karkotaka, comforting Nala, spake unto him—I have deprived thee of thy beauty, so that people may not recognise thee (15) And, O Nala, he by whom thou hast been deceived and cast into distress shall dwell in thee tortured by my venom (16) And, O monarch, as long as he doth not leave thee, he will have to dwell in pain in thy body with every limb filled with my venom (17) And O ruler o' men, I have saved thee from the hands of him who from anger and hate deceived thee, perfectly innocent though thou art and underserving of wrong ! (18) And, O tiger among men, through my grace, thou shalt have (no longer) any fear from animals with fangs from enemies, and from Brāhmanas also versed in the Vedas (19) O king ! Nor shalt thou, O monarch, feel pain on account of my poison And O foremost of kings thou shalt be ever victorious in battle ! (20) This very day O prince, O lord of Nishadhas, go to the delightful city of Ayodhya, and present thyself before Rituparna skilled in gambling, saying, *I am a charioteer, Bahuka by name* (21) And that king will give thee his skill in dice for thy knowledge of horses (22) Sprung from the line of Ikshvāku, and possessed of prosperity, he will be thy friend When thou wilt be an adept at dice thou shalt then have prosperity. (23) Thou wilt also meet with thy wife and thy children, and regain thy kingdom I tell thee this truly Therefore let not thy mind be occupied by sorrow (24) And, O lord of men when thou shouldst desire to behold thy proper form, thou shouldst remember me, and wear this garment ! (25) Upon wearing this, thou shalt get back thy own form—And saying this that Naga then gave unto Nala two pieces of celestial cloth (26) And O son of the Kuru race, having thus instructed Nala, and presented

* When Nala began to count his steps, he began to say, *one, two, &c ten* The Sanskrit word for ten is *dasha* which again is equivalent to *bite* (in the imperative) The snake felt a delicacy in biting the king without being commanded to do so And hence his bite at the tenth step Even thus Nilakanth.—T

him with the attire, the king of snakes O monarch, made himself invisible there and then ! ”

Thus ends the sixty-sixth Section in the Nalopākhyāna
of the Vana Parva

SECTION LXVII

(1) “ Brihadashwa said — ‘ After the snake had vanished, Nala, the ruler of the Nishadhas, proceeded, and on the tenth day entered the city of Rituparna (2) And he approached the king, saying,—My name is Bāhuka There is no one in this world equal to me in managing steeds (3) My counsel also should be sought in matters of difficulty and in all affairs of skill I also surpass others in the art of cooking (4) In all those arts that exist in this world, and also in everything difficult of accomplishments I will strive to attain success O Rituparna do thou maintain me ! (5) And Rituparna replied,—O Bāhuka, stay with me ! May good betide thee ! Thou wilt even perform all this I have always particularly desired to be driven fast (6) Do thou concert such measures that my steeds may become fleet ! I appoint thee the superintendent of my stables Thy pay shall be ten thousand (coins) (7) Both Vārshneya and Jivala shall always be under thy direction Thou wilt live pleasantly in their company Therefore O Bāhuka stay thou with me !—”

(8) “ Brihadashwa continued — Thus addressed by the king, Nala began to dwell in the city of Rituparna treated with respect and with Vārshneya and Jivala as his companions (9) And residing there the king (Nala) remembering the princess of Vidarbha recited every evening the following *shloka*,—(10) *Where lieth that helpless one afflicted with hunger and thirst and worn with toil, thinking of that wretch ! And upon whom also doth she now wait ?* (11) And once as the king was reciting this in the night, Jivala asked him saying,—O Bāhuka whom dost thou lament thus daily ? I am curious to hear it (12 13) O thou blest with length of days, whose spouse is she whom thou thus lamentest ?— Thus questioned, king Nala answered him, saying,—A certain person devoid of sense had a wife well known to many That wretch was false in his promises For some reason that wicked person was separated from her (14) Separated from her,

that wretch wandered about oppressed with woe and burning with grief he resteth not by day or night (15-16) And at night remembering her, he singeth this *shloka* Having wandered over the entire world, he hath at last found a refuge, and undeserving of the distress that hath befallen him, he passeth his days, thus remembering his wife When calamity had overtaken this man, his wife followed him into the woods (17-19) Deserted by that man of little virtue her life itself is in danger Alone, without knowledge of ways, ill able to bear distress and fainting with hunger and thirst, the girl can hardly protect her life And, O friend, she hath been deserted by that man of small fortune and having little sense, in the wide and terrible forest, ever abounding in beasts of prey !—

“Thus remembering Damayanti, the King of the Nishadhas continued to live unknown in the abode of that monarch!”

Thus ends the sixty seventh Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva

SECTION LXVIII

(1) Brāhmadashva said,—‘After Nala despoiled of his kingdom, had with his wife, become a bondsman Bhīma with the desire of seeing Nala, sent out Brāhmanas to search for him (2) And giving them profuse wealth, Bhīma enjoined them saying,—Do ye search for Nala, and also for my daughter Damayanti ! (3-6) Who achieveth this task, ascertaining where the ruler of the Nishadhas is bringeth him and my daughter hither, will obtain from me a thousand kine and fields and a village resembling a town Even if failing to bring Damayanti and Nala here, he that succeeds in learning their whereabouts will get from me the wealth represented by a thousand kine—Thus addressed the Brāhmanas cheerfully went out in all directions seeking Nala and his wife in cities and provinces But Nala or his spouse they found not anywhere (7-9) Until at length searching in the beautiful city of the Chedis a Brahman named Sudet during the time of the king’s prayers saw the princess of Vidarbha in the palace of the king seated with Sunandā And her incomparable beauty was slightly perceptible like the

brightness of a fire enveloped in curls of smoke And beholding that lady of large eyes, soiled and emaciated, he decided her to be Damayanti, coming to that conclusion from various reasons (10 18) And Sudeva said,—As I saw her before, this damsel is even so at present O I am blest, by casting my eyes on this fair one like *Shree* herself delighting all the worlds! Resembling the full moon, of unchanging youth * of well-rounded breasts, illumining all sides by her splendour, possessed of large eyes like beautiful lotuses like unto Kāma's Rati herself the delight of all the worlds like the rays of the full Moon O, she looketh like a lotus—stalk transplanted by adverse fortune from the Vidarbha lake and covered with mire in the process And oppressed with grief on account of her husband, and melancholy she looketh like the night of the full moon when Rāhu hath swallowed that luminary, or like a stream whose current hath dried up Her plight is very much like that of a ravaged lake with the leaves of its lotuses crushed by the trunks of elephants and with its buds and fowls affrighted by the invasion Indeed this girl of a delicate frame, and of lovely limbs, and deserving to dwell in a mansion decked with gems is (now) like an uprooted lotus stalk scorched by the Sun Endued with beauty and generosity of nature, and destitute of ornaments though deserving of them, she looketh like the Moon new bent in heaven but covered with black clouds Destitute of comforts and luxuries separated from loved ones and friends she liveth in distress supported by the hope of beholding her lord Verily the husband is the best ornament of a woman however destitute of ornaments (19 25) Without her husband beside her this lady though beautiful shineth not It is a hard feat achieved by Nala in that he liveth without succumbing to grief though separated from such a wife Beholding this damsel possessed of black hair and of eyes like lotus leaves in woe though deserving of bliss, even my heart is pained ! Alas ! when shall this girl graced with auspicious marks and devoted to her husband crossing this ocean of woe, regain the company of her lord

* The word in the text is *shyamī* which means a damsel always appearing sixteen So Nilkantha Others say that it means a woman having a body warm in winter and cool in summer and having also a slender waist, together with many other virtues

like Rôhini* regaining the moon's ? Surely, the king of the Nishadhas will experience in regaining her the delight that a king deprived of his kingdom experienceth in regaining his kingdom. Equal to her in nature and age and extraction, Nala deserveth the daughter of Vidarbha, and this damsel of black eyes also deserveth him. It behoveth me to comfort the queen of that hero of immeasurable prowess and endued with energy and might, (since) she is so eager of beholding her husband, I will console this afflicted girl of face like the full Moon, and suffering distress that she had never before endured, and ever meditating on her lord —' (26) Brihadashwa continued, —'Having thus reflected on these various circumstances and signs, the Brahmana, Sudeva, approached Damayanti, and addressed her saying, (27) O princess of Vidarbha, I am Sudeva, the dear friend of thy brother ! I have come here, seeking thee, at the desire of king Bhîma. (28) Thy father is well, and also thy mother, and thy brothers. And thy son and daughter, blessed with length of days, are living in peace. (29) Thy relatives, though alive, are almost dead on thy account, and hundreds of Brahmanas are ranging the world in search of thee!—

(30-35) Brihadashwa continued,—O Yudhishtira, Damayanti recognising Sudeva asked him respecting all her relatives and kindreds one after another. And, O monarch, oppressed with grief the princess of Vidarbha began to weep bitterly, at the unexpected sight of Sudeva that foremost of Brahmanas and the friend of her brother. And, O Bharata, beholding Damayanti weeping and conversing in private with Sudeva, Sunanda was distressed, and going to her mother informed her saying —*Sairandhri* is weeping bitterly in the presence of a Brahmana. If thou like, satisfy thyself ! And thereupon the mother of the king of the Chedis issuing from the inner apartments of the palace, came to the place where the girl (Damayanti) was with that Brahmana. Then calling Sudeva, O king, the queen mother asked him,—Whose wife is this fair one and whose daughter ? How hath this lady of beautiful eyes been deprived of the company of her relatives and of her husband as well ? (36) And how also hast thou come to know this lady fallen into such a plight ? I wish to hear all this in detail from thee. (37) Do thou truly relate unto me who am asking thee about this damsel of celestial

* Rôhini is the wife of the Moon

beauty !—Then, O king, thus addressed by the queen mother Sudeva, that best of Bráhmaṇas, sat at his ease, and began to relate the true history of Damayanti :

Thus ends the sixty-eighth Section in the Nalopákhyaṇa of the the Vana Parva

SECTION LXIX

(1) " Sudeva said,—There is a virtuous and illustrious ruler of the Vidarbhas, Bhīma by name. This blessed lady is his daughter, and widely known by the name of Damayanti.

(2) And there is a king ruling the Nishadhas, named Nala the son of Virsena. This blessed lady is the wife of that wise and righteous monarch. (3) Defeated at dice by his brother, and despoiled of his kingdom that king accompanied

by Damayanti, went away without the knowledge of any one.

(4) We have been wandering over the whole earth in search of Damayanti. And that girl is at last found in the house of thy son. (5 6) No woman existeth that is her rival in

beauty. Between the eye-brows of his ever youthful damsel, there is an excellent mole from birth, resembling a lotus. Noticed by us (before) it seems to have disappeared covered

(as her forehead is) with (a coat of) dust even like the Moon hid in clouds. (7) Placed there by the Creator himself as an indication of prosperity and wealth that mole is visible

faintly, like the cloud covered lunar crescent of the first day of the lighted fortnight. (8)—And covered as her body is with dust her beauty hath not disappeared. Though careless

of her person, it is still manifest, and shineth like gold. (9) And this girl—goddess like—capable of being identified by this form of hers and that mole, hath been discovered by

me as one discovereth a fire that is covered, by its heats !—

(10) " O king, hearing these words of Sudeva, Sunandā washed the dust that covered the mole between Damayanti's eye brows. (11) And thereupon it became visible like the

moon in the sky, just emerged from the clouds. (12) And seeing that mole, O Bhārata, Sunandā and the queen-mother began to weep, and embracing Damayanti stood silent for a

while. (13) And the queen mother, shedding tears as she spoke, said in gentle accents,—By this thy mole, I find that thou art the daughter of my sister. (14) O beautiful girl,

I and thy mother are both daughters of the high-souled Sudhāman the ruler of the Dāśarhina (15) She was bestowed upon King Bhīma and I on Virābhū. I witnessed thy birth at our father's palace in the country of the Dāśarhina (16) O beautiful one, my house is to thee even as thy father's. And this wealth, O Damayanti, is thine as much as mine !— (17) At this O king, Damayanti bowing down to her mother's sister with a glad heart spake unto her these words (18) Unrecognised, I have still lived happily with thee, every want of mine satisfied and myself cared for by thee, (19) And happy as my stay hath been, it would, without doubt, be happier still. But mother, I have long been an exile. It becometh thee, therefore to grant me permission (to depart) (20) My son and daughter sent to my father's palace, are living there. Deprived of their father, and of their mother also how are they passing their days stricken with sorrow ! (21) If thou wishest to do what is agreeable to me, do thou, without loss of time, order a vehicle for I wish to go to the Vidarbhas !—(22 23) At this, O king, the sister of (Damayanti's) mother, with a glad heart, said, *So be it*. And the queen mother, with her son's permission, O chief of the Bhāratas sent Damayanti in a handsome litter carried by men protected by a large escort and provided with food and drink and garments of the first quality (24) And soon enough she reached the country of the Vidarbhas. And all her relatives rejoicing (in her arrival) received her with respect. (25 26) And seeing her relatives, her children, both her parents and all her maids to be well, the illustrious Damayanti, O king worshipped the gods and Brāhmanas according to the most superior method (27) And the king, rejoiced at beholding his daughter gave unto Sudeva, a thousand kine and much wealth and a village (28) And, O king, having spent that night at her father's mansion and recovered from fatigue Damayanti addressed her mother, saying —(29) O mother if thou wishest me to live I tell thee truly, do thou endeavour to bring Nala that hero among men !—(30) Thus addressed by Damayanti the venerable queen became filled with sorrow. And bathed in tears she was unable to give any answer (31) And beholding her in that plight all the inmates of the inner apartments broke out into exclamations of *Oh!* and *Alas!* and begun to cry bitterly (32) And then the queen addressed the mighty monarch

Bhima, saying,—Thy daughter Damayanti mourneth on account of her husband (33) Nay, banishing away all bashfulness, she hath herself, O king, declared her mind to me Let thy men strive to find out (Nala) the righteous ! (34) Thus informed by her, the king sent the Brâhmanas under him in all directions, saying,—*Exert ye to discover Nala!* (35) And those Brahmanas, commanded by the ruler of the Vidarbhas (to seek Nala), appeared before Damayanti and told her of the journey they were about to undertake. (36) And Bhima's daughter spake unto them saying,—Do ye cry in every realm, and in every assembly?—(37) *O beloved gambler, where hast thou gone, cutting off half of my garment, and deserting thy dear and devoted wife asleep in the forest?* (38) *And that girl, as commanded by thee, slayeth expecting thee, clad in half a piece of cloth and burning with grief?* (39) *O king, O hero, relent towards and answer her who incessantly weepeth for that grief!* (40) This and more ye will say, so that he may be inclined to pity me Assisted by the wind, fire consumeth the forest (41) (Further, ye will say that) *the wife is always to be protected and maintained by the husband Why then, good as thou art and acquainted with every duty, hast thou neglected both the duties?* (42) *Possessed of fame and wisdom, and lineage and kindness why hast thou been unkind? I fear this is owing to the loss of my good luck!* (43) *Therefore, O thou tiger among men, have pity on me O bull among men! I have heard it from thee that kindness is the highest virtue!* (44) Speaking so if anybody answereth you, that person should by all means be known, and ye should learn who he is, and where he dwelleth (45) And ye foremost of regenerate ones, do ye bring me the words of him who bearing this speech of ye will chance to answer ye ! (46) Ye should also act with such care that no one may know the words ye utter to be at my command, nor that ye will come back to me ! (47) And ye should also learn whether the man that answers is wealthy, or poor or destitute of power, in fact all about him !—'

(48) "Thus instructed by Damayanti, O king, the Brahmanas set out in all directions in search of Nala overtaken with such disaster (49) And the Brahmanas, O king, searched for him in cities and kingdoms and villages, and asylums of ascetics, and places inhabited by cow herds,

(50) And, O monarch, wherever they went they recited the speeches that Damayanti had directed them to do."

Thus ends the sixty-ninth Section in the Nalopakhyana of the Vana Parva.

SECTION LXX.

(1) "Brihadashwa said,—'After a long time had passed away, a Brahmana named Parnāda returned to the city (of the Vidarbhas), and said unto the daughter of Bhima, (2) O, Damayanti, seeking Nala, the king of Nishadhas, I came to the city of Ayodhya, and appeared before Bhangāsuri ! (3) And, O best of women, I repeated those words of thine in the presence of the blessed Rituparna. (4) But hearing them neither that ruler of men, nor his courtiers, answered anything although I uttered them repeatedly. (5) Then, after I had been dismissed by the monarch, I was accosted by a person in the service of Rituparna, named Bāhuka. (6) And Bāhuka is the charioteer of that king, of unsightly appearance and possessed of short arms. And he is skilful in driving with speed, and well acquainted with the art of cookery. (7) And sighing frequently, and weeping again and again, he inquired about my welfare and afterwards said these words,—Chaste women, although fallen into distress, yet protect themselves, and thus certainly secure heaven. (8) Although they may be deserted by their lords, they do not yet become angry on that account, for women that are chaste lead *thin* lives, encased in the armour of virtuous behaviour. (9) It behoveth her not to be angry, since he that deserted her was overwhelmed with calamity, and deprived of every bliss. (10) A beautiful and virtuous woman should not be angry with one that was deprived by birds of his garment while striving to procure sustenance and who is being consumed with grief. (11) Whether treated well or ill, such a wife should never indulge in ire, beholding her husband in that plight,—despoiled of kingdom and destitute of prosperity, oppressed with hunger and overwhelmed with calamity !—(12) Hearing these words of his, I have speedily come here. Thou hast now heard all. Do what thou thinkest proper, and inform the king of it !'

(14) "O king, having heard these words of Parnāda, Damayanti with tearful eyes came to her mother, and spake unto her in private,—(15) O mother, King Bhīma should not, by any means, be made acquainted with my purpose. In thy presence will I employ that best of Brahmanas, Sudeva ! (16) If thou desirest my welfare, act in such a way that King Bhīma may not know my purpose. (17-19) Let Sudeva without delay go hence to the city of Ayodhya, for the purpose of bringing Nala, O mother, having performed the same auspicious rites by virtue of which he had speedily brought me into the midst of friends ! With these words, after Parnāda had recovered from fatigue, the princess of Vidarbhas worshipped him with profuse wealth and also said,—When Nala will come here, O Brāhmana, I will bestow on thee wealth in abundance again ! (20) Thou hast done me immense service which none else, indeed, can do me, for, (owing to that service of thine) O thou best of the regenerate ones, I shall speedily regain my (lost) lord , (21) And thus addressed by Damayanti, that high-minded Brāhmana comforted her, uttering benedictory words of auspicious import, and then went home, regarding his mission to have been successful (22) And after he had gone away, Damayanti oppressed with grief and distress, calling Sudeva, addressed him, O Yudhishtira, in the presence of her mother, saying,—(23) O Sudeva, go thou to the city of Ayodhyā, straight as a bird, and tell King Rituparna living there, these words ;—(24) Bhīma's daughter, Damayanti will hold another *Swayamvara*. All the kings and princess are hither. (25) Calculating the time, I find that the ceremony will take place tomorrow. O repressor of foes, if it is possible for thee, go thither without delay ! (26) Tomorrow, after the sun hath risen, she will choose a second husband, as she doth not know whether the heroic Nala liveth or not !—(27) And addressed by her, O monarch thus, Sudeva set out. And he said unto Rituparna, all that he had been directed to say."

Thus ends the seventieth Section in the Nilopākhyāna of the Vana Parva.

SECTION LXXI.

(1) Iribadashwa continued — 'Having heard the words of Sudena, king Rituparna, soothing Bāhuka with gentle words, said,— (2) O Bāhuka, thou art well skilled in training and guiding horses. If it pleases thee, I intend to go to Damayanti's *S-ayamnam* in course of a single day. (2) Thus addressed, O son of Kunti, by that king, Nala felt his heart to be bursting in grief. And the high souled king seemed to burn in sorrow. (4) And he thought within himself,— perhaps, Damayanti in doing this is blinded by sorrow. Or, perhaps, she hath conceived this magnificent scheme for my sake. (5) Alas, cruel is the deed that the innocent princess of Vidarbha intends to do, having been deceived by my sinful and low self of little sense. (6) It is seen in the world that the nature of woman is inconstant. My offence also hath been great. perhaps she is acting so because she hath no longer any love for me owing to my separation from her.* (7) Indeed, that girl of slender waist, afflicted with grief on my account and with despair will not certainly do anything of the kind, when especially she is the mother of off-spring (by me). (8) However, whether this is true or false, I shall ascertain with certitude by going thither. I will, therefore, accomplish Rituparna's and my own purpose also — (9) Having resolved thus in his mind, Bāhuka with heart in sorrow, spake unto king Rituparna, with joined hands, saying,— (10) O monarch I bow to thy behest, and, O tiger among men, I will go to the city of the Vidarbhas in a single day, O king! (11) Then O monarch at the command of the royal son of Bhangāsura, Bāhuka went to the stables and began to examine the horses. (12) And repeatedly urged by Rituparna to make haste, Bāhuka after much scrutiny and careful deliberation selected some steeds that were lean fleshed yet strong and capable of a long journey and endued with energy and strength, of high breed and docility, free from inauspicious marks, with wide nostrils and swelling cheeks

* There is a substantial difference of reading here. The reading I prefer is *Vīrasidgatasonhrīḍa*,—her love (for me,) extinguished (or lost) owing to separation. This naturally follows the king's exclamation about the inconstancy of woman. The other reading is *Vīrasidgatasonhrīḍa*, the first word meaning 'without self control'.

free from faults as regards the ten hairy curls born in (the country of) Sindhu, and fleet as the winds (15) And seeing those horses, the king said somewhat angrily,—What is this, that thou wishest to do? Thou shouldst not jest with us (16) How can these horses of mine, weak in strength and breath, carry us? And how shall we be able to go this long way by help of these, (17) Bāhuka replied,—Each of these horses bears one curl on his forehead, two on his temples, four on his sides, four on his chest, and one on his back* (18) Without doubt, these steeds will be able to go to the country of the Vidarbhas If, O king, thou thinkest of choosing others, point them out and I shall yoke them for thee!— (19) Rituparna rejoined —O Bāhuka thou art versed in the science of horses, and art also skilful (in guiding them) Do thou speedily yoke those that thou thinkest to be able! (20) Thereupon the skilful Nala yoked unto the car four excellent steeds of good breed that were, besides docile and fleet (21) And after the steeds had been yoked the king without loss of time mounted upon the car when those best of horses fell down upon the ground on their knees (22) Then, O king that foremost of men the blessed king Nala began to soothe those horses endued with energy and strength (23) And raising them up with the reins and making the charioteer Vārshneya sit on the car he prepared to set out with great speed (24) And those best of steeds, duly urged by Bāhuka rose to the sky confounding the occupant of the vehicle (25) And beholding those steeds gifted with the speed of the wind thus drawing the car, the blessed king of Ayodhyā was exceedingly amazed (26) And noticing the rattle of the car and also the management of the steeds, Vārshneya reflected upon Bāhuka's skill in guiding horses (27) And he thought —Is he Mātali, the charioteer of the king of the celestials? I find the same magnificent indications in the heroic Bāhuka (28) Or, hath Sañjotrū versed in the science of horses taken this human shape so beautiful? (29) Or is it king Nala the reducer of hostile towns that hath come here? (30) Or, it may be that this Bāhuka knoweth the science that Nala knoweth, for I perceive that the knowledge of Bāhuka is

* Some texts omit this *Śloka* It is, however, noticed by Nilkanth who explains this, counting in all twelve curls

equal to that of Nala. (31) Further, Bâhuka and Nala are of the same age. This one, again, may not be Nala of high prowess, but somebody of equal knowledge. (32) Illustrious persons, however, walk this earth in disguise in consequence of misfortune, or agreeably to the ordinance of the scriptures. (33) That this person is of unsightly appearance need not change my opinion; for Nala, I think, may even be despoiled of his personal features. (34) In respect of age this one equals Nala. There is difference, however, in personal appearance. Bâhuka, again, is endued with every accomplishment. I think, therefore, he is Nala. (35) Having thus reasoned long in his mind, O mighty monarch, Vârshneya, the (former) charioteer of the righteous Nala, became absorbed in thought (36) And that foremost of kings Rituparna, also, beholding the skill of Bâhuka in equestrian science, experienced great delight, along with his charioteer Varshneya (37) And thinking of Bâhuka's application and ardour and the manner of his holding the reins, the king felt exceedingly glad."

Thus ends the seventy-first Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LXXII.

(1) "Bṛihadashwa said — 'Like a bird coursing through the sky, Nala soon crossed rivers and mountains, and woods and lakes. (2) And while the car was coursing thus, that conqueror of hostile cities, the royal son of Bhāṅgāsura, saw his upper garment drop down on the ground. (3) And as soon as his garment had dropped down, the high-minded monarch, without loss of time, told Nala, — I intend to recover it. (4) O thou of profound intelligence, restrain these steeds endued with exceeding swiftness until Vârshneya bringeth back my garment! — (5) Thereupon Nala replied unto him, — Thy sheet is dropped down far away. We have travelled one Yojana[§] thence. Therefore, it is incapable of being recovered. (6) After Nala had addressed him thus, O king, the royal son of Bhāṅgāsura came upon a *śāṭapata* tree with fruits in a forest. (7) And seeing that tree, the

§ About nine miles. Some say, it is only 3 miles, or, even 4 miles and half. Vide Wilson's *Dict.*

king hastily said to Bâhuka,—O charioteer, do thou also behold my high proficiency in calculation ! (8) All men do not know every thing. There is no one that is versed in very knowledge. Knowledge in its entirety is not found in any one person. (9) O Bâhuka, the leaves and fruits of this tree that are lying on the ground respectively exceed those that are on it by one hundred and one. (10-11) The two branches of the tree have fifty millions of leaves, and two thousand and ninety five fruits. Do thou examine these two branches and all their boughs !—(12) Thereupon staying the car, Bâhuka addressed the king, saying,—O crusher of foes, thou takest credit thyself in a matter which is beyond my perception. (13) But O monarch, I will ascertain it by the direct evidence of my senses, by cutting down the *Vibhitaka*. O king, when I actually count, it will no longer be matter of speculation. (14) Therefore, in thy presence, O monarch, I will hew down this *Vibhitaka* ! I do not know whether it be or be not (as thou hast said). (15) In thy presence, O ruler of men, I will count the fruits and leaves. Let Vârshneya hold the reins of the horses for a while,—(16,17) Unto the charioteer the king replied,—There is no time to lose.—But Bâhuka answered with humility,—Stay thou a short space, or, if thou art in a hurry, go then, making Vârshneya thy charioteer. The road lies direct and even.—(18) And at this, O son of the Kuru race, soothing Bâhuka, Rîtaparna said,—O Bâhuka, thou art the only charioteer, there is none other in this world ! (19) And, O thou versed in horse-lore, it is through thy help that I expect to go to the *Vidarbhas* ! I place myself in thy hands. It behoveth thee not to cause any obstacle ! (20) And, O Bâhuka, whatever thy wish I will grant it if taking me to the country of the *Vidarbhas*, today thou makest me see the sunrise !—(21) At this, Bâhuka answered him, saying,—After having counted (the leaves and fruits of the) *Vibhitaka*, I shall proceed to *Vidarbha*, do thou agree to my words ! (22,23) Then the king reluctantly told him,—Count. And on counting the leaves and fruits of a portion of this branch, thou wilt be satisfied of the truth of my assertion !—And thereupon Bâhuka speedily alighted from the car, and felled that tree. (24) And struck with amazement upon finding the fruits, after calculation, to be what the king had said, he addressed the king, saying,—(25) O monarch, this thy power is

wonderful ! I desire, O prince, to know the art by which thou hast ascertained all this !—(26) And at this, the king, intent upon proceeding speedily, said unto Bâhuka,—know that I am proficient at dice besides being versed in numbers ! (27) And Bâhuka said unto him,—Impart unto me this knowledge, and O bull among men, take from me my knowledge of horses !—(28) And king Rituparna, having regard to the importance of act that depended upon Bâhuka's goodwill, and tempted also by the horse-lore (that his charioteer possessed), said,—(29) So be it. As solicited by thee, receive this science of dice from me, and, O Bâhuka, let my equine science remain with thee in trust !—(30.31) And saying this, Rituparna imparted unto Nala the science (he desired). And Nala upon becoming acquainted with the science of dice, Kali came out of his body, incessantly vomiting from his mouth the virulent poison of Karkotaka ! And when Kali, afflicted (by Damayanti's curse), came (out of Nala's body) the fire of that curse also left Kali. (32) Indeed, long had been the time for which the king had been afflicted by Kali, as if he were of unregenerate soul. And freed from the poison, Kali regained his native form. (33) And Nala the ruler of the Nishadhas, in wrath, was bent upon cursing Kali, when the latter, frightened, and trembling, said with joined hands,—(34.35) control thy wrath, O king ! I will render thee illustrious ! Indrasena's mother had formerly cursed me in anger when she had been deserted by thee ! Ever since that time undergoing sore affliction I resided in thee, O mighty monarch, O unconquered one, miserably and burning night and day with the venom of the prince of snakes ! I seek thy protection ! (37.38) If thou dost not curse me who am affrighted and seek thy protection, Then those men that will attentively recite thy history, shall be ever free from fear on my account !—And thus addressed by Kali, king Nala controlled his wrath. (39) And thereupon the frightened Kali speedily entered in the *Vibhitaka* tree. And while Kali was conversing with Naishadha, he was invisible to others (40.41) And delivered from his afflictions, and having counted the fruits of that tree, the king, filled with great joy and of high energy, mounted on the car and proceeded with energy, urging these fleet horse, (42.43) And from the touch of Kali the *Vibhitaka* tree from that hour fell

Terminalia bellerica. Its fruits do not serve any purpose.

into disrepute. And Nala, with a glad heart, began to urge those foremost of steeds which sprang into the air once and again like creatures endued with wings. And the industrious monarch drove (the car) in the direction of the Vidarbhas. (44) And after Nala had gone far away, Kali also returned to his abode. And abandoned by Kali, O king, that lord of earth, the royal Nala, became freed from calamity though he did not assume his native form.'"

Thus ends the seventy-second Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva.

SECTION LXXIII.

(1) "Brihadashwa said,—After Rituparna of prowess incapable of being baffled had, in the evening, arrived at the city of the Vidarbhas, the people brought unto king Bhima the tidings (of his arrival) (2) And at the invitation of Bhima, the king (of Ayodhya) entered the city of Kundina, filling with the rattle of his car all the ten points, direct and transverse, of the horizon. (3) And the steeds of Nala that were in that city heard that sound, and hearing it they became delighted as they used to be in the presence of Nala himself. (4) And Damayanati also heard the sound of that car driven by Nala, like the deep roar of the clouds in the rainy season. (5-7) And hearing that loud sound she wondered much. And both the daughter of Bhima and the steeds (of Nala) regarded the clatter of that car to be like that which they used to hear in days of yore when king Nala himself urged his own steeds. And the peacocks on the terraces, and the elephants in the stables, and the horses also, all heard the rattle of Rituparna's car. And hearing that sound, so like the roar of the clouds, the elephants and the peacocks, O king, began to utter their cries, facing that direction, and filled with delight such as they experienced when they hear the actual roar of the clouds. (8) And Damayanti said,—Because the rattle of his car filling the whole earth, gladdens my heart, it must be king Nala (that has come). (9) If I do not see Nala, of face bright as the moon, that hero with countless virtues, I shall certainly die ! (10) If I am not clasped today in that hero's thrilling embrace, I shall certainly cease to be ! (11) If Naishidha

with voice deep as that of the clouds doth not come to me to-day, I shall enter into a pyre of golden brilliance (12) If that foremost of kings, powerful as a lion and gifted with the strength of an infuriate elephant, doth not present himself before me, I shall certainly cease to live (13-19) I do not remember a single untruth in him, or a single wrong done by him to others. Never hath he spoken an untruth even in jest ! Oh, my Nala is exalted and forgiving and heroic and munificent and superior to all other kings, and faithful to his marriage vow* and like unto a eunuch in respect of other females. Night and day dwelling upon his perfections, my heart, in absence of that dear one, is about to burst in grief!—

“ Thus bewailing as if devoid of sense, Damayanti, O Bhārata, ascended the terrace (of her mansion) with the desire of seeing the righteous Nala. And in the yard of the central mansion she beheld King Rituparna on the car with Vārshneya, and Bihuka. And Vārshneya and Bāhuka, descending from that excellent vehicle, unyoked the steeds, and kept the vehicle itself in a proper place. And King Rituparna also descending from the car, presented himself before King Bhima possessed of terrible prowess. And Bhima received him with great respect, for in the absence of a proper occasion, a great person cannot be had (as a guest) § (20-22) And honored by Bhima, King Rituparna looked about him again and again, but saw no traces of the *Swayanvara*. And the ruler of the Vidarbhas, O Bhārata, approaching Rituparna, said—Welcome ! What is the occasion of this thy visit ?—(23-24) And King Bhima asked this without knowing that Rituparna had come to obtain the hand of his

* *Raho-anechanvartee* *Rahas*, acts of privacy, *anechanvartin*, one that does not behave like a low person. The sense is that Nala never, in contravention of his marriage vows, enjoyed other women.

§ The *half sloka* beginning with *Akasmāt* &c forms, I suspect, the first line of the 21st *sloka* (as rendered here), Otherwise, if it is regarded as the 1st line of the 22nd, it would have no meaning. It should be observed also that *Streemantram* is evidently a misreading for *Shrīmantam*. To what desperate expedients are editors reduced to give a sense to passages that become quite intelligible by a little transposition !

daughter. And king Rituparna, of unbaffled prowess and gifted with intelligence, saw that there were no other kings or princes. Nor did he hear any talk relating to the *Swayamvara*, nor saw any concourse of Brahmanas (25) And at this, the king of Koshala reflected awhile and at length said,—I have come here to pay my respects to thee !—(26) And king Bhīma was struck with astonishment and reflected upon the (probable) cause of Rituparna's coming, having passed over an hundred *Yojanas* (27) And he reflected—That passing by other sovereigns, and leaving behind him innumerable countries, he should come simply to pay his respects to me is scarcely the reason of this arrival (28) What he assigneth to be the cause of his coming appeareth to be a trifle However, I shall learn the true reason in the future.—(29) And although king Bhīma thought so he did not dismiss Rituparna summarily, but said unto him again and again,—Rest, thou art weary ?—(30) And honored thus by the pleased Bhīma, king Rituparna was satisfied and with a delighted heart, he went to his appointed quarters followed by the servants of the royal household '

(31) ' Brihadashwa continued —' And O king after Rituparna had gone away with Vārshneya, Bahuka took the car to the stables (32) And there freeing the steeds, and tending them according to rule and soothing them himself sat down on a side of the car (33 34) Meanwhile, the princess of Vidarbha, Damayanti, afflicted with grief, having beheld the royal son of Bhangasura, and Varshneya of the *Suta* race and also Bahuka in that guise, asked herself,—Whose is this car-rattle ? It was loud as that of Nala But I do not see the ruler of the Nishadhas ! (35) Certainly, Vārshneya hath learnt the art from Nala and it is for this that the rattle of the car driven by him hath been even like that of Nala ! (36) Or, is Rituparna equally skilled with Nala so that the rattle of his car seemeth to be like that of Nala ?—(37) And reflecting thus, O monarch, the blessed and beauteous girl sent a female messenger in search of Naisiadhia "

Thus ends the seventy third Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LXXIV.

(1) "Damayanti said,—O Keshini, go thou and learn who that charioteer is that sitteth by the car, unsightly and possessed of short arms ! (2) O blessed one, O faultless one, approaching him, cautiously and with soft words, make thou the usual inquiries of courtesy and learn all particulars truly. (3) Having regard to the feeling of satisfaction my mind experienceth, and the delight my heart feelleth, I am greatly afraid this one is king Nala himself. (4) And O faultless one, having inquired after his welfare, thou shalt speak unto him the words of Parnāda. And O beauteous one, understand the reply he may make thereto ! (5) Thus instructed, that female-messenger, going cautiously, while the blessed Damayanti watched from the terrace, addressed Bāhuka in these words,— (6) O foremost of men, thou art welcome ; I wish thee happiness ; O bull among men,* here now the words of Damayanti ! (7) When did ye all set out and with what object have ye come hither : Tell us truly, for the princess of Vidarbhas wisheth to hear it ;— (8) Thus addressed, Bāhuka answered,—The illustrious king of Koshalā had heard from a Brahmana that a second *Swayamvara* of Damayanti would take place tomorrow. (9) And hearing it, he hath come here, by the help of excellent steeds fleet as the wind and capable of going an hundred *yojanas*. I am his charioteer.—(10) Keshini then asked,—Whence doth the third among you come, and whose (son) is he ? And whose son art thou, and how hast thou come to do this work ? (11) Thus questioned Bāhuka replied,—He (of whom thou inquest) was the charioteer of the virtuous Nala, and known to all by the name of Vārshneya. After Nala had, O beauteous one, left his kingdom, he came to the son of Bhangāsura ? (12) I am skilled in horse-lore, and have, therefore, been appointed as charioteer. Indeed, king Rituparna hath himself chosen me as his charioteer and cook ! (13) At this Keshini enjoined,—Perhaps Vārshneya knoweth where king Nala hath gone, and O Bāhuka, he may also have spoken to thee (about his master) ! (14) Bāhuka then said,—Having brought hither the children of Nala of excellent deeds, Vārshneya went away whither he listed. He doth not know where Nalshdha is. (15) Nor, O illustrious one, doth any body

else know Nala's whereabouts, for the king (in calamity) wandereth over the world in disguise and despoiled of (his native) beauty! (16) Nala's self only knoweth Nala, and she also that is his second self. Nala never discovereth his marks of identity anywhere (17 18) Thus addressed Keshini returned,—the Bráhmán that had before this gone to Ayodhyá, had repeatedly said these words suitable to female lips,—*O beloved gambler, where hast thou gone, cutting off half my piece of cloth, and deserting me—his dear and devoted wife asleep in the woods?* (19) *And she herself as commanded by him, waiteth expecting him clad in half a garment and burning day and night in grief!* (20) *O king, O hero, do thou relent towards her that weepeth ceaselessly for that calamity, and do thou give her an answer!* (21) *O illustrious one do thou speak the words agreeable unto her for the blamelessness one panteth to hear them!* (22) Hearing these words of the Bráhmán, thou didst formerly give a reply! The princess of Vidarbha again wisheth to hear the words thou didst then say!—

(23) 'Brihadashwa continued—'O son of the Kuru race, hearing these words of Keshini Nala's heart was pained, and his eyes became filled with tears (24) And repressing his sorrow, the king who was burning in grief said again these words in accents choked with tears—(25) *Chaste women, though overtaken by calamity, yet protect themselves and thereby secure heaven!* (26) *Women that are chaste deserted by their lords, never become angry but continue to live cased in virtue's mail* (27) *Deserted by one fallen into calamity bereft of sense, and despoiled of bliss it becometh her not to be angry!* (28) *A virtuous lady should not be angry with one that was deprived by birds of his garment while striving to procure sustenance and who is burning in misery!* (29) *Whether treated well or ill she should never be angry seeing her husband in that plight, despoiled of his kingdom bereft of prosperity, oppressed with hunger, and overwhelmed with calamity!* (30) And, O Bharata, while speaking thus Nala oppressed with grief, could not restrain his tears, but began to weep! (31) And thereupon Keshini went back to Damayanti, and acquainted her with everything about that conversation as well as that outburst of grief!'

Thus ends the seventy-fourth Section in the Nalopákhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LXXV

(1) 'Bṛhadāsya said — Hearing everything Damayanti became oppressed with grief, and suspecting the person to be Nala, said unto Keshini, (2) O Keshini, go thou again, and examine Bāhuka and staying in silence at his side mark thou his conduct, (3) And, O beautiful one, whenever he happens to do anything skilful, do thou observe well his acts while accomplishing it * (4) And, O Keshini, whenever he may ask water or fire, with the view of offering him obstruction thou shalt be in no hurry to give it (5-7) And marking everything about his behaviour come thou and tell me † And whatever human or superhuman thou seest in Bāhuka together with anything else, should all be reported unto me † And thus addressed by Damayanti, Keshini went away, and having marked the conduct of that person versed in horse lore, she came back and she related unto Damayanti all that had happened, indeed everything of human and superhuman that she had witnessed in Bāhuka (8-9) And Keshini said — O Damayanti † person of such control over the elements † I have never before seen or heard † Whenever he cometh to a low passage, he never stoopeth down, but seeing him, the passage itself groweth in height so that he may pass through it easily † And at his approach, impassable narrow holes open wide (10) King Bhīma had sent various kinds of meat — of diverse animals for Riturparna's food (11) And many vessels had been placed there for washing the meat And as he looked upon them those vessels became filled (with water) (12-13) And hav

* There is a difference of reading here for *karanantatra* some texts read *kāushalantatra* which seems to be the true reading I have accordingly followed it The Pandits of the Maharajah of Burdwan have followed it In the second line also for *lakshyantee* some read *sanlakshethas* This however, is hardly a variance

§ This line beginning with *nimittam* and ending with *mānusham* does not occur in every text

¶ The word in the text is *shuchyupachāras* compounded of *shuchi* and *upachāras* Nilakantha explains this to mean, as he puts it *jālasthalashudhyādiptāras* which is substantially as have put it, 'with power over the elements'

ing washed the meat as he set himself to cook he took up a handful of grass and held it in the sun when fire flared up all on a sudden ! Beholding this marvel I have come hither amazed ! (14) Further I have witnessed in him another great wonder ! O beauteous one he touched fire and was not burnt ! (15) And at his will water falling floweth in a stream ! And I have witnessed another greater wonder still ! (16 17) He took up some flowers began to press them slowly with his hands And pressed by his hand the flowers did not lose their original forms but on the contrary became gayer and more odorous than before Having beheld these wonderful things I have come hither with speed !—

(18) Brihadashwa continued — Hearing of these acts of the virtuous Nala and discovering him from his behaviour Damayanti considered him as already recovered (19) And from these indications suspecting that Bâhuka was her husband Damayanti once more weepingly addressed Keshini in soft words saying — (20) O beauteous one go thou once more and bring from the kitchen without Bâhuka's knowledge some meat that hath been boiled and dressed (by him!) (21) Thus commanded Keshini ever lent on doing what was agreeable to Damayanti went to Bâhuka and taking some hot meat came back without loss of time (22 27) And Keshini gave that meat O son of the Kuru race unto Damayanti ! And Damayanti who had formerly often partaken of meat dressed by Nala tasted the meat that was brought by her hand maid And she thereupon decided Bâhuka to be Nala and wept aloud in grief of heart And O Bhârata overwhelmed with grief and washing her face she sent her two children with Keshini And Bâhuka who was the king in disguise, recognising Indraseni with her brother advanced hastily and embracing them took them up on his lap And taking up his children like unto the children of the celestials he began to weep aloud in sonorous accents his heart oppressed with great sorrow And after having repeatedly betrayed his agitation Nalishadha suddenly left the children and addressed Keshini saying — O fair damsel these twins are very like my own children ! (28) Beholding them unexpectedly I shed tears ! If thou comest to me frequently people may think evil for we are guests from other land Therefore, O blessed one go at thy ease—

SECTION LXXV

(1) "Bribadaswa said—'Hearin^g everything Damayanti became oppressed with grief, and suspecting the person to be Nala, said unto Keshini, (2) O Keshini, go thou again, and examine Bâhuka, and staying in silence at his side mark thou his conduct, (3) And, O beauteous one, whenever he happens to do anything skillful, do thou observe well his acts while accomplishing it !* (4) And, O Keshini, whenever he may ask water or fire, with the view of offering him obstruction thou shalt be in no hurry to give it (5-7) And marking everything about his behaviour come thou and tell me And whatever human or superhuman^s thou seest in Bâhuka together with anything else, should all be reported unto me ! And thus addressed by Damayanti, Keshini went away, and having marked the conduct of that person versed in horse lore, she came back and she related unto Damayanti all that had happened, indeed, everything of human and superhuman that she had witnessed in Bâhuka (8-9) And Keshini said,—O Damayanti ' person of such control over the elements† I have never before seen or heard ! Whenever he cometh to a low passage, he never stoopeth down, but seeing him, the passage itself groweth in height so that he may pass through it easily ! And at his approach, impassable narrow holes open wide (10) King Bhîma had sent various kinds of meat—of diverse animals for Ritu parna's food (11) And many vessels had been placed there for washing the meat And as he looked upon them those vessels became filled (with water) (12 13) And hav

* There is a difference of reading here for *karanantatra* some texts read *kāushalantatra* which seems to be the true reading I have accordingly followed it The Pandits of the Maharajah of Burdwan have followed it In the second line also, for *lakshayantee* some read *sanlakshethas* This however, is hardly a variance

§ This line beginning with *nimittam* and ending with *mānusham* does not occur in every text.

¶ The word in the text is *shuchyupacharas* compounded of *shuchi* and *upacharas* Nilakantha explains this to mean, as he puts it, *jālasthalashudhyādi-paras* which is, substantially as have put it, ' with power over the elements '

ng washed the meat as he set himself to cook he took up a handful of grass and held it in the sun when fire blazed up all on a sudden ! Beholding this marvel I have come hither amazed ! (14) Further I have witnessed in him another great wonder ! O beauteous one he touched fire and was not burnt ! (15) And at his will water falling floweth in a stream ! And I have witnessed another greater wonder still ! (16 17) He took up some flowers began to press them slowly with his hands And pressed by his hand the flowers did not lose their original forms but on the contrary became gayer and more odorous than before Having beheld these wonderful things I have come hither with speed !—

(18) Brihadashwa continued — Hearing of these acts of the virtuous Nala and discovering him from his behaviour Damayanti considered him as already recovered (19) And from these indications suspecting that Bâhuka was her husband Damayanti once more weepingly addressed Keshini in soft words saying — (20) O beauteous one go thou once more and bring from the kitchen without Bâhuka's knowledge some meat that hath been boiled and dressed (by him) ! (21) Thus commanded Keshini ever bent on doing what was agreeable to Damayanti went to Bâhuka and taking some hot meat came back without loss of time (22 27) And Keshini gave that meat O son of the Kuru race unto Damayanti ! And Damayanti who had formerly often partaken of meat dressed by Nala tasted the meat that was brought by her hand maid And she thereupon decided Bâhuka to be Nala and wept aloud in grief of heart And O Bhârata overwhelmed with grief and washing her face she sent her two children with Keshini And Bâhuka who was the King in disguise, recognising Indrasenâ with her brother advanced hastily and embracing them took them up on his lap And taking up his children like unto the children of the celestials he began to weep aloud in sonorous accents his heart oppressed with great sorrow And after having repeatedly betrayed his agitation Nalashadha suddenly left the children and addressed Keshini saying — O fair damsel these twins are very like my own children ! (28) Beholding them unexpectedly, I shed tear ! If thou comest to me frequently people may think evil for we are guests from other land Therefore, O blessed one go at thy ease—

Thus ends the seventy fifth Section in the Nalopākhyana of the Vana Parva

SECTION LXXVI

(1) 'Bṛhādāśwa said — Beholding the agitation of the virtuous and wise Nala Keshinī returned unto Damayanti and related everything unto her (2) And thereupon Damayanti with a sorrowful heart and eager to behold Nala again despatched Keshinī to her mother asking her to say on her behalf (3) Suspecting Bāhuka to be Nala, I have tried him in various ways My doubt now only relates to his appearance I intend to examine him myself (4) O mother either let him enter the palace or give me permission to go to him And arrange this with the knowledge of my father or without it (5) And thus addressed by Damayanti that lady communicated unto Bhīma the intention of his daughter and upon learning it the king gave his consent (6) And, O bull of the Bharata race having obtained the consent both of her father and mother Damayanti caused Nala to be brought to her apartments (7) And as soon as he saw Damayanti unexpectedly king Nala was overwhelmed with grief and sorrow, and bathed in tears (8) And that best of women, Damayanti also upon beholding king Nala in that condition was sorely afflicted with grief (9) And O monarch herself clad in a piece of red cloth and wearing matted locks and covered with dirt and dust Damayanti then addressed Bāhuka saying (10) O Bāhuka hast thou ever seen any person acquainted with duty who hath gone away deserting his sleeping wife in the forest? (11) Who except the virtuous Nala could go away deserting in the woods his dear and unoffending wife overcome with fatigue? (12) Of what offence was I guilty in the eyes of that monarch since my early youth that he should go away deserting me in the words while overcome with sleep? (13) Why should he whom I formerly chose in preference to the gods themselves abandon his ever devoted and loving wife who had become the mother also of his children? (14) Before the fire and in presence also of the celestials he had taken my hand vowing — *Verily I will be thine* ! Oh where was that vow when he deserted me — (15) O repressor of foes

while Dayamayanti was saying all this, tears begot of sorrow began to flow plentifully from her eyes ! (16) And beholding her thus afflicted with grief, Nala also, shedding tears from his eyes black as those of the gazelle with extremities of reddish hue, said,— (17) O timid one, neither the loss of my kingdom nor my desertion of thee was my act ! Both were due to Kali ! (18 19) And, O foremost of virtuous women, lamenting for me day and night, and overcome with sorrow, since thou hadst in the woods cursed Kali, he began to dwell in my body, burning in consequence of the curse ! Indeed, burning with thy curse, he lived within me like fire within fire ! (30) O blessed girl, that our sorrow might terminate, that wretch have I overcome by my observances and austerities ! (21) The sinful wretch hath already left me, and it is for this that I have come hither ! My presence here, O fair lady, is for thy sake ! I have no other object ! (22) But, O timid one, can any other woman forsaking her loving and devoted husband, ever choose a second lord like thee ? (23 24) At the command of the king messengers are ranging this entire earth saying—*Bhîma's daughter will, of her own accord, choose a second husband worthy of her !* Immediately on hearing this the son of Bhângásura hath arrived here ? (25) Hearing these lamentations of Nala Damayantî affrighted and trembling, said with joined hands,— (26) It becometh thee not O blessed one to suspect any fault in me ! O ruler of the Nishadhas, passing over the celestials themselves I chose thee as my lord ! (27) It was to bring thee hither that the Bráhmans had gone out in all directions even to all the sides of the horizon, singing my words in the form of ballads ! (28) At last, O king a learned Bráhmuna named Parnada had found thee in Koshala in the palace of Riturparna ! (29) When thou hadst returned a fit answer to those words of his, it was then, O Nishadha, that I devised this scheme to recover thee ! (30) Except thee O lord of earth there is no one in this world who in one day can clear O king, an hundred *yojanas* with horses ! (31) O monarch touching thy feet I can swear truly that I have not even in thought, committed my sin ! (32) May the all-witnessing Air that courseth through this world, take my life, if I have committed any sin ! (33) May the Sun that ever courseth through the sky take my life if I have committed any sin ! (34) May the Moon that dwelleth within

every creature as a witness, take my life, if I have committed any sin ! (35) Let the three gods that sustain the triple worlds in their entirety, declare truly, or let them forsake me to-day ! (36) And thus addressed by her, the Wind-god said from the sky,—O Nala, I tell thee truly that she hath done no wrong ! (37) O king, Damayanti, well guarding the honor of the family, hath enhanced it ! Of this we are the witnesses, as we have been her protectors for the three years ! (38) It is for thy sake that she hath devised this unrivalled scheme, for, excepting thee, none on earth is capable of travelling in a single day an hundred *yojanas* ? (39) O monarch, thou hast obtained Bhīma's daughter, and she hath also obtained thee ! Thou needest not entertain any suspicion but be united with thy partner ! (40) And after the Wind god had said this, a floral shower fell there and the celestial kettle drum began to play, and auspicious breezes began to blow (41) And beholding those wonders, O Bhārata, king Nala the repressor of foes, cast away all his doubts in respect of Damayanti (42) And then that lord of earth, remembering the king of serpents, wore that pure garment and regained his native form (43) And beholding her righteous lord in his own form, Bhīma's daughter of faultless limbs embraced him, and began to weep aloud (44) And king Nala also embraced Bhīma's daughter devoted to him as before, and also his children, and experienced great delight (45) And burying her face in his bosom, the beauteous Damayanti of large eyes began to sigh heavily, remembering her griefs (46) And overwhelmed with sorrow, that tiger among men stood for some time, clasping the dust covered Damayanti of sweet smiles (47) And O king, the queen mother then, with a glad heart, told Bhīma all that had passed between Nala and Damayanti ! (48) And the mighty monarch answered,—Let Nala pass this day in peace, to-morrow I shall see him after his bath and prayers, with Damayanti by his side ! (49) And O king, they passed that night pleasantly, in relating to each other the past incidents of their life in the forest (50) And with hearts filled with joy, the princess of Vidarbha and Nala began to pass the next days in the palace of king Bhīma intent upon making each other happy (51) And it was in the fourth year (after the loss of his kingdom) that Nala was reunited with his wife and all his desires gratified once more experienced the highest bliss (52) And Dama

yanti rejoiced exceedingly in having recovered her lord even as field of tender plants on receiving a shower. (53) And Bhīma's daughter, thus recovering her lord, obtained her wish and blazed forth in beauty,—her weariness gone, her anxieties dispelled and herself swelling with joy, even like a night that is graced by the bright disc of the moon "

Thus ends the seventy-sixth Section in the Nalopākhaṇa of the Vana Parva

SECTION LXXVII.

' Brihadashwa said —(1) Having passed that night, King Nala decked in ornaments with Damayanti by his side presented himself in due time before the king. (2) And Nala saluted his father-in-law with becoming humility, and after him the fair Damayanti paid her respects to her father. (3-5) And the exalted Bhīma with great joy, received him as a son and honoring him duly along with his devoted wife comforted them in proper words. And duly accepting the homage rendered unto him King Nala offered his father-in-law his service as became him. And seeing Nala arrived the citizens were in great joy. (6) And there arose in the city a loud uproar of delight. And the citizens decorated the city with flags and standards and garlands of flowers. (7-9) And the streets were watered and decked in floral wreaths and other ornaments. And at their gates the citizens piled flowers § and their temples and shrines were all adorned with flowers. And Rituparna heard that Bāhuka had already been united with Damayanti. And the king was glad to hear of all this. And calling unto him King Nala he asked his forgiveness. (10-11) And the intelligent Nala also asked Rituparna's forgiveness showing diverse reasons. And that foremost of speakers versed in the truth King Rituparna after being thus honored by Nala, said with a countenance expressive of wonder, these words unto the ruler of the Nishadhas —By good fortune it is that regaining the company of thy own wife, thou hast obtained happiness ! (12) O Nasishadha while dwelling in disguise at my house I hope I did not wrong thee in any way, O lord

§ This was an auspicious ceremony

of Bharth ! (13) If knowingly or unknowingly I have done thee any wrong, it behoveth thee to forgive me! (14) Hearing this, Nala replied,—Thou hast not, O monarch done me ever so little an injury ! And if thou hast, it hath not awakened my ire, for surely, thou shouldst be forgiven by me ! (15) Thou wert formerly my friend, and O ruler of men, thou art as so related to me ! Henceforth I shall find greater delight in thee ! (16) O king, with all my desires gratified I lived happily in thy abode in fact more happily there than in my own house ? (17) This thy horse lore is in my keeping ! If thou wishest, O king, I will make it over to you !—(18) Saying this, Nishadha gave unto Rituparna that science and the latter took it with the ordained rites (19-20) And, O monarch, the royal son of Bhingasura, having obtained the mysteries of equestrian science and having given unto the ruler of the Nishadhas the mysteries of dice went to his own city, employing another person for his charioteer And, O king, after Rituparna had gone, King Nala did not stay long in the city of Kundina' ' '

Thus ends the seventy seventh Section in the Nalopā-
khyana of the Vānī Parva.

SECTION LXXVIII

"Bṛihadshwa said — (1 3) 'O son of Kuntī, the ruler of the Nishadhas having dwelt for a month (at Kundinā), set out from that city with Bhīma's permission and accompanied by only a few followers for the country of the Nishadhas. With a single car white in hue sixteen elephants fifty horses and six hundred infantry that illustrious king, causing the earth itself to tremble entered (the country of the Nishadhas) without loss of moment and swelling with rage (4) And the mighty son of Virasena approaching his brother Pushkara said unto him — We will play again for I have earned vast wealth (5) Let Damayantī and all else that I have be my stake and let O Pushkara, thy kingdom be thy stake? (6) Let the play begin again? This is my certain determination Blessed be thou let us stake all we have along with our lives? (7) Having won over or acquired another's wealth or kingdom it is a high duty says

the ordinance, to stake it when the owner demands (8) Or if thou dost not relish play with dice, let the play with weapons begin ! O king let me or thyself have peace by a single combat (9) That this ancestral kingdom should, under all circumstances and by any means be recovered there is the authority of sages for holding (10) And O Pushkara, choose thou one of these two things—gambling with dice or bending the bow in battle ! (11) Thus addressed by Naishadha, Pushkara, sure of his own success laughingly answered that monarch saying—(12) O Naishadha, it is by good fortune that thou hast earned wealth (again) to stake It is by good fortune also that Damayanti's ill luck hath at last come to an end ! (13 14) And O king, it is by good fortune that thou art still alive with thy wife, O thou of mighty arms ! It is evident that Damayanti adorned with this wealth of thine that I will win will wait upon me like an *Apsara* in heaven upon Indra ! O Naishadha I daily recollect thee and am even waiting for thee ! (15 17) since I derive no pleasure from gambling with those that are not connected with me in blood ! Winning, over to day the beautiful Damayanti of fruitless features I shall regard myself fortunate, indeed, since it is so that hath ever dwelt in my heart !—Hearing these words of that incoherent braggart Nala in anger desired to cut off his head with a scimitar With a smile however, though his eyes were red in anger, king Nala said—(18) Let us play Why do you speak so now ? Having vanquished me you can say anything you like Then the play commenced between Pushkara and Nala (19) And, blessed be thou Nala at a single throw won his wealth and treasures back along with the life of his brother that also had been staked (20) And the king having won smilingly said unto Pushkara—This whole kingdom without a thorn in its side is now undisturbedly mine (21) And, O worst of kings, thou canst not now even look at the princess of Vidarbha With all thy family thou art now O fool, reduced to the position of her slave ! (22) But my former defeat at thy hands was not due to any act of thine ! Thou knowest it not, O fool that it was Kali who did it all ! (23) I shall not therefore impute to thee the faults of others Live happily as thou chooseth, I grant thee thy life ! (24) I also grant thee thy portion (in the paternal kingdom) along with all necessities ! And, O hero, without doubt, my

affection towards thee is now the same as before ! (25) My fraternal love also for thee will never know any diminution ! O Pushkara, thou art my brother, live thou for a hundred years !—

(26) “ And Nala of unaffied prowess, having comforted his brother thus, gave him permission to go to his own town, having embraced him repeatedly. (27) And Pushkara himself, thus comforted by the ruler of the Nishadhas, saluted that righteous king, and addressed him. O monarch, saying these words with joined hands,—(28) Let thy fame be immortal, and live thou happily for ten thousand years, thou who grantest me, O king, both life and refuge !—(29-30) And entertained by the king, Pushkara dwelt there for a month and then went to his own town accompanied by a large force and many obedient servants and his own kindred, his heart filled with joy. And that bull among men all the while blazed forth in beauty of person like a second sun (31) And the blessed ruler of the Nishadhas, having established Pushkara and made him wealthy and freed him from troubles, entered his richly decorated palace. (32) And the ruler of the Nishadhas, having entered his palace, comforted the citizens. And all the citizens and the subjects from the country horripilated in joy. (33) And the people headed by the officers of state said with joined hands,—O king, we are truly glad to-day throughout the city and the country ! We have obtained to day our ruler, like the gods their chief of a hundred sacrifices !—”

Thus ends the seventy-eighth Section in the Nalopkhyana of the Vana Parva

SECTION LXXIX.

“ Brihadashwa said,—(1) “ After the festivities had commenced in the city that was full of joy and without anxiety of any kind, the king with a large force brought Damayanti (from her father's home). (2) And her father too, that slayer of hostile heroes, Bhīma of terrible prowess and immeasurable soul, sent his daughter, having honored her duly. (3) And upon the arrival of the princess of Vidarbha accompanied by her son and daughter, king Nala began to pass his days in joy like the chief of the celestials in

the gardens of Nandana (4) And the king of undying fame having regained his kingdom and becoming illustrious among the monarchs of the island of Jambu * began once more to rule it (5) And he duly performed numerous sacrifices with abundant gifts to Bráhmans O great king thou also wilt with thy kindred and relatives so blaze forth in effulgence soon ! (6) For O foremost of men it was thus that subjugator of hostile cities king Nala had fallen into distress along with his wife in consequence O bull of the Bharata race of dice † (8) And O lord of earth Nala had suffered such dire woe all alone and recovered his prosperity (8) whereas thou O son of Páandu with heart fixed on virtue art sporting in joy in this great forest accompanied by thy brothers and Krishná ! (9) When thou art also O monarch mixing daily with blessed Bráhmanas versed in the Vedas and their branches thou hast little cause for sorrow ‡ (10) This history besides of the Naga Karkotaka of Damayantí of Nala and of that royal sage Rítuparna is destructive of evil † (11) And O thou of unfading glory, this history, destructive of the influence of Káli is capable O king of comforting persons like thee when they listen to it ! (12) And reflecting upon the uncertainty (of success) of human exertion it behoveth thee not to joy or grieve at prosperity or adversity § (13) Having listened to this history be comforted O king and yield not to grief It behoveth thee not O great king to pine under calamity (14) Indeed, men of self possession reflecting upon the caprice of destiny and the fruitlessness of exertion never suffer themselves to be depressed (15) They that will repeatedly recite this high history of Nala and they that will hear it recited will never be touched by adversity (16 17) He that listeneth to this old and excellent history hath all his purposes crowned with success and without doubt obtaineth fame besides sons and grand sons and animals a high position among men and health joy (18) And O king,

† The peninsula of India is frequently called in the *Puranas* the 'I land of Jambu It is supposed to be the central division of the world there being six other divisions

‡ This *Sloka* does not occur in every text

§ This *Sloka* also does not occur in every text

the fear also that thou entertainest *vi* Some one skilled in dice will summon me I will for once dispel (19) O thou of invincible prowess I know the science of dice in its entirety I am gratified with thee take this lore, O son of Kunti, I will tell it unto thee

Vaishampáyana continued — (20) King Yudhishtira then with a glad heart said unto Brihadashwa O illustrious one I desire to learn the science of dice from thee (21) The Rishi then gave his dice-lore unto the high souled son of Pándu and having given it unto him that great ascetic went to the sacred waters of *Ashvashîra* for a bath

(22 23) And after Brihadashwa had gone away Yudhishtira of firm vows heard from Bráhmanas and ascetic that came to him from various directions and from places of pilgrimage and mountains and forests that Arjuna of high intelligence and capable of drawing the bow with his left hand was still engaged in the austerities of ascetic penances living upon air alone (24) And he heard that the mighty armed Partha was engaged in such fierce asceticism that none else before him had ever been engaged in such penances (25) And Dhananjaya the son of Prithâ engaged in ascetic austerities with regulated vows and fixed mind and observing the vow of perfect silence was he heard like the blazing god of justice himself in his embodied form (26) And O King (Yudhishtira) the son of Pándu hearing that his dear brother Jaya the son of Kunti was engaged in such asceticism in the great forest began to grieve for him (27) And with a heart burning in grief the eldest son of Pándu seeking consolation in that mighty forest held converse with the Bráhmanas possessed of various knowledge who were living with him there

Thus ends the seventy ninth Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva

Śivitrī Chanda.

SECTION CCLXLII.

(1) 'Yudhishthira said — O mighty sage, I do not so much grieve for myself or these my brothers or the loss of my kingdom as I do for this daughter of Drupada (2) When we were afflicted at the game of dice by those wicked souled ones it was Kṛṣṇā that delivered us And she was forcibly carried off from the forest by Jayadratha (3) Hast thou ever seen or heard of any chaste and exalted lady that resembleth this daughter of Drupada ?

(4) Markandeya said — Listen O king how the exalted merit of chaste ladies O Yudhishthira was completely obtained by a princess named Śivitrī (5 6) There was a king among the Madras who was virtuous and highly pious And he always ministered unto the Brāhmanas, and was high souled and firm in promise And he was of subdued senses and given to sacrifices And he was the foremost of givers and was able and beloved by both the citizens and the rural population And the name of that lord of Earth was Ashwapati And he was intent on the welfare of all beings (7) And that forgiving (monarch) of truthful speech and subdued senses was without issue And when he got old he was stricken with grief at this And with the object of raising offspring he observed rigid vows and began to live upon frugal fare having recourse to the *Brahmacharya* mode of life and restrain his senses (8) And that best of kings, (daily) offering ten thousand oblations to the fire recited *śaśtras* in honor of *Śaśtrī** and ate temperately at the sixth hour (9) And he passed eighteen years practising such vows Then when the eighteen years were full, *Śaśtrī* was pleased (with him) (10) And O king issuing with great delight in embodied form from the *Agni hotra* fire the goddess showed herself to that king And intent on conferring blessing she spake these words unto the monarch,— (11) I have been gratified O king with thy *Brahmacharya*

* Also called *Gāyatrī*, the wife of Brahmā — T

practices thy purity and self-restraint and observance of vows and all thy endeavours and veneration ! (13) Do thou O mighty king O Ashwapati ask for the boon that thou desirest ! Thou ought however, by no means show any disregard for virtue —(14) Thereat Ashwapati said — It is with the desire of attaining virtue that I have been engaged in this task O goddess, may many sons be born unto me worthy of my race ! (15) If thou art pleased with me O goddess I ask for this boon The twice born ones have assured me that great merit lieth in having offspring ! (16)—*Savitri* replied,—O king having already learnt this thy intention I had spoken unto that lord the Grand-sire about thy sons (17) Through the favour granted by the Self create there shall speedily be born unto thee on earth a daughter of great energy (18) It behoveth thee not to make any reply Well pleased I tell thee this at the command of the Grand sire !—

(19) *Mārkaṇḍeya* said — Having accepted *Savitri's* words and said —*So be it !*—the king again gratified her and said—May this happen soon !—On *Savitri* vanishing away, the monarch entered his own city (20 22) And that hero began to live in his kingdom ruling his subjects righteously And when some time had elapsed that king observant of vows begat offspring on his eldest queen engaged in the practice of virtue And then O bull of the Bharata race, the embryo in the womb of the princess of Málava increased like the lord of stars in the heavens during the lighted fortnight And when the time came she brought forth a daughter furnished with lotus like eyes (23 24) And that best of monarchs joyfully performed the usual ceremonies on her behalf And as she had been bestowed with delight by the goddess *Savitri* by virtue of the oblations offered in honor of that goddess both her father and the Brāhmanas named her *Śatī* And the king's daughter grew like unto *Shree* herself in an embodied form (25 30) And in due time that damsel attained her puberty And beholding that graceful maiden of slender waist and ample hips and resembling a golden image people thought—We have received a goddess—And overpowered by her energy none could wed that girl of eyes like lotus leaves and possessed of a burning splendour

And it came to pass that once on the occasion of a *parva** having fasted and bathed her head, she presented herself before the (family) deity and caused the Brāhmanas to offer oblations with due rites to the sacrificial fire. And taking the flowers that had been offered to the god, that lady, beautiful as *Shree* herself, went to her high-souled sire. And having revered the feet of her father, and offering him the flowers she had brought, that maiden of exceeding grace, with joined hands stood at the side of the king. And seeing his own daughter resembling a celestial damsel arrived at puberty, and unsought by people, the king became sad (31) And the king said,—Daughter, the time for bestowing thee is come! Yet none asketh me. Do thou (therefore) thyself seek for husband equal to thee in qualities! (32) That person who may be desired by thee should be notified to me by thee. Do thou choose for thy husband as thou listest. I shall bestow thee with deliberation (33) Do thou, O auspicious one, listen to me as I tell thee the words which I heard recited by the twice-born ones (34) The father that doth not bestow his daughter cometh by disgrace. And the husband that knoweth not his wife in her season meeteth with disgrace. And the son that doth not protect his mother when her husband is dead, also suffereth disgrace (35) Hearing these words of mine, do thou engage thyself in search of a husband. Do thou act in such a way that we may not be censured by the gods!—

(36) "Mārkaṇḍeya said,—'Having said these words to his daughter and his old counsellors, he instructed the attendants to follow her, saying,—Go' (37) Thereat, bashfully bowing down unto her father's feet, the meek maid went out without hesitation, in compliance with the words of her sire. (38) And ascending a golden car, she went to the delightful asylums of the royal sages, accompanied by her father's aged counsellors (39) There, O son, worshipping the feet of the aged ones, she gradually began to roam over all the woods (40) Thus the king's daughter distributing wealth in all sacred regions, ranged the various places belonging to the foremost of the twice-born ones."

Thus ends the two hundred and ninety-second Section in the *Paṭivratā-māhātmya* of the *Vana Parva*.

* A holy day festival; generally, some auspicious lunar day.

SECTION CCLXLIII.

(1,2) "Mārkaṇḍeya continued,—'On one occasion, O Bhṛata, when that king, the lord of the Matsyas, was seated with Nārada in the midst of his court, engaged in conversation, Sāvitrī, accompanied by the king's counsellors, came to her father's abode after having visited various sacred regions and asylums. (3) And beholding her father seated with Nārada, she worshipped the feet of both by bending down her head. (4) And Nārada then said,—Whither had this thy daughter gone? And, O king, whence also doth she come? Why n'ot dost thou not bestow her on a husband, now that she hath arrived at the age of puberty? (5) Ashwapati answered, saying—Surely, it was on this very business that she had been sent, and she returneth now (from her search). Dost thou, O celestial sage, listen, even from her, as to the husband she hath chosen herself!—'

(6) "Mārkaṇḍeya continued,—Then that blessed maid, commanded by her father with the words,—*Relate everything in detail*,—regarded those words of her sire as if they were those of a god, and spoke unto him thus,— (7) There was, amongst the Śāsthas, a virtuous Kshatriya king known by the name of Dyumatsena. And it came to pass that in course of time he became blind. (8) And that blind king possessed of wisdom had an only son. And it so happened that an old enemy dwelling in the vicinity, taking advantage of the king's mishap, deprived him of his kingdom. (9) And thereupon the monarch, accompanied by his wife bearing a child on her breast, went into the woods. And having retired into the forest, he adopted great vows and began to practice ascetic austerities. (10) And his son, born in the city, began to grow in the hermitage. That youth, fit to be my husband, I have accepted in my heart for my lord.— (11) At these words of hers, Nārada said,—Alas, O king, Sāvitrī hath committed a great wrong, since, not knowing, she hath accepted for her lord this Satyavat of excellent qualities! (12) His father speaketh the truth and his mother also is truthful in her speech. And it is for this that the Brāhmanas have named the son *Satyavat*† (13) In his childhood he took great delight in horses, and used to make horses of clay. And he used also

† The truthful—*T.*

to draw pictures of horses And for this that youth is sometimes called by the name of *Chitrāshwa* *— (14) The king then asked —And is prince Satyavat, who is devoted to his father endued with energy and intelligence and forgiveness and courage?— (15) Nārada replied saying —In energy Satyavat is like unto the Sun and in wisdom like unto Brihaspati ? And he is brave like unto the lord of the celestials and forgiving like unto the Earth herself !— (16) Ashwapati then said —And is the prince Satyavat liberal in gifts and devoted to the Brāhmanas ? Is he handsome and magnanimous and lovely to behold?— (17) Nārada said —In bestowal of gifts according to his power the mighty son of Dyumatsena is like unto Sankriti's son Rantideva In truthfulness of speech and devotion unto Brāhmanas he is like Shibi the son of Ushinara (18) And he is magnanimous like Yayāti and beautiful like the Moon And in beauty of person he is like either of the twin Ashwins (19) And with senses under control he is meek and brave and truthful And with passions in subjection he is devoted to his friends and free from malice and modest and patient (20) Indeed briefly speaking, they that are possessed of great ascetic merit and are of exalted character say that he is always correct in his conduct and that honor is firmly seated on his brow —(21) Hearing this Ashwapati said —O reverend sage thou tellest me that he is possessed of every virtue ! Do thou now tell me his defects if indeed he hath any (22) Nārada then said —He hath one only defect that hath overwhelmed all virtues of his ! That defect is incapable of being conquered by even the greatest efforts (23) He hath only one defect and no other Within a year from this day, Satyavat endued with a short life will cast off his body !— (24) Hearing these words of the sage the king said —Come O Sāvitrī go thou and choose another for thy lord, O beautiful damsel That one great defect (in this youth) existeth covering all his merits (25) The illustrious Nārada honored by even the gods sayeth that Satyavat will have to cast off his body within a year his days being numbered !— (26) At these words of her father Sāvitrī said —The *die* can fall but once a daughter can be given away but once and once only can a person say *I give away* ! These three things can take place only once ! (27) Indeed with a life short or long possess

* On that I unite horses —/

ed of virtues or bereft of them, I have for once, selected my husband. Twice I shall not select. (38) Having first settled a thing mentally, it is expressed in words, and then it is carried out into practice. Of this my mind is an example.— (29) Nārada then said,—O best of men, the heart of thy daughter Sāvitrī wavereth not! It is not possible by any means to make her swerve from this path of virtue! (30) In no other person are those virtues that dwell in Satyavat. The bestowal of thy daughter, therefore, is approved by me!— (31) The king said,—What thou hast said, O illustrious one, should never be disobeyed, for thy words are true; And I shall act as thou hast, since thou art my preceptor!— (32) Nārada said,—May the bestowal of thy daughter Sāvitrī be attended with peace; I shall now depart. Blessed be all of ye!—

(33) "Mārkaṇḍeya continued,—'Having said this, Nārada rose up into the sky and went to heaven. On the other hand, the king began to make preparations for his daughter's wedding.'

Thus ends the two hundred and ninety-third Section in the Pativrata-māhātmya of the Vana Parva

SECTION CCLXLIV.

(1) "Mārkaṇḍeya said,—Having pondered over these words (of Nārada) about his daughter's marriage, the king began to make arrangements about the nuptials. (2) And summoning all the old Brahmanas, and *Ritujyas* together with the priests, he set out with his daughter on an auspicious day. (3) And arriving at the asylum of Dyumatsen in the sacred forest, the king approached the royal sage on foot, accompanied by the twice-born ones. (4) And there he beheld the blind monarch of great wisdom seated on a cushion of *Kusha* grass spread under a *Sala* tree. (5) And after duly reverencing the royal sage, the king in a humble speech introduced himself. (6) Thereupon, offering him the *Arghya*, a seat, and a cow, the monarch asked his royal guest—*Wherfore is this visit?*— (7) Thus addressed, the king disclosed everything about his intentions and purpose with reference to Satyavat. (8) And Ashvapati said,—O royal

sage, this beautiful girl is my daughter named Sîvitri. O thou versed in morality do thou agreeably to the customs of our order take her from me as thy daughter in law! (9) Hearing these words Dymatsena said—Deprived of kingdom and taking up our abode in the woods, we are engaged in the practice of virtue as ascetics with regulated lives. Unworthy of a forest life how will thy daughter living in the sylvan asylum bear this hardship? (10) Ashwapati said,—When my daughter knoweth as well as myself that happiness and misery come and go (without either being stationary), such words as these are not fit to be used towards one like me! O king I have come hither having made up my mind! (11) I have bowed to thee from friendship it behoveth thee not therefore to destroy my hope! It behoveth thee not also to disregard me who moved by love have come to thee! (12) Thou art my equal and fit for an alliance with me as indeed, I am thy equal and fit for an alliance with thee! Do thou, therefore, accept my daughter for thy daughter in law and the wife of the good Satyavat. (13) Hearing these words, Dymatsena said,—Formerly I had desired an alliance with thee. But I hesitated being subsequently deprived of my kingdom. (14) Let this wish therefore that I had formerly entertained be accomplished this very day. Thou art indeed, a welcome guest to me!—

(15) Then summoning all the twice born ones residing in the hermitages of that forest, the two kings caused the union to take place with due rites. (16) And having bestowed his daughter with suitable robes and ornaments, Ashwapati went back to his abode in great joy. (17) And Satyavat having obtained a wife possessed of every accomplishment became highly glad, while she also rejoiced exceedingly upon having gained the husband after her own heart. (18) And when her father had departed she put off all her ornaments and clad herself in barks and clothes dyed in red. (19) And by her services and virtues her tenderness and self denial and by her agreeable offices unto all, she pleased everybody. (20) And she gratified her mother in law by attending to her person and by covering her with robes and ornaments. And she gratified her father in law by worshipping him as a god and controlling her speech. (21) And she pleased her husband by her lioned speeches her skill in every kind of work, the evenness of her temper, and by the indications of

her love in private (22) And thus O Bhārata, living in the seclusion of those pious dwellers of the forest they continued for some time to practise ascetic austerities (23) But the words spoken by Nārada were present night and day in the mind of the sorrowful Sāvitrī "

Thus ends the two hundred and ninety-fourth section in the Pāṭivrata mahātmya of the Vānī Parva

SECTION CCLXLVI

(1) "Markandeya said,—'At length, O king after a long time had passed away, the hour that had been appointed for the death of Sītāvat arrived (2) And as the words that had been spoken by Nārada were ever present in the mind of Sāvitrī, she had counted the days as they passed (3) And having ascertained that her husband would die on the fourth day following the day of the fasted day and night, observing the *Trinita* vow (4) And hearing of her vow, the king became exceedingly sorry and rising up soothed Sāvitrī and said these words — (5) This vow that thou hast begun to observe O daughter of king, is exceedingly hard, for it is extremely difficult to fast for three nights together! — (6) And hearing these words, Sāvitrī said,—Thou needst not be sorry, O father! This vow I shall be able to observe! I have for certain undertaken this task with perseverance and perseverance is the cause of the successful observance of vows (7) And having listened to her, Dyumatsena said—I can by no means say unto thee, *Do you break thy vow*, One like me should, on the contrary say,—*Do thou complete thy vow*! — (8) And having said this to her, the high minded Dyumatsena stopped And Sāvitrī continuing to fast began to look (lean) like a wooden doll (9) And, O bull of the Bharata race thinking that her husband would die on the morrow, the woe stricken Sāvitrī, observing a fast, spent that night in extreme anguish (10) And when the sun had risen about a couple of hand Sāvitrī thinking within her self *Today is that day*,—finished her morning rites and offered oblations to the flaming fire (11) And bowing down unto the aged Brāhmanas and her father-in law, and mother in law she stood before them with joined hands concentrating her senses (12) And for the

welfare of Sāvitrī, all the ascetics dwelling in that hermitage, uttered the auspicious benediction that she would never suffer widowhood (13) And Sāvitrī immersed in contemplation accepted all those words of the ascetics, mentally saying,—*So be it !—* (14) And king's daughter, reflecting on those words of Nārada, remained, expecting the hour and the moment.

(15) Then, O lord of the Bhāratas, well-pleased, her father-in-law and mother-in-law said these words unto the princess seated in a corner. (16) Thou hast completed the vow as prescribed. The time for thy meal hath now arrived ; therefore do thou what is proper !— (17) Thereat Sāvitrī said.—Now that I have completed the purposed vow, I will eat when the Sun goes down. Even this is my heart's resolve and this my vow !—

(18) Mārkaṇḍeya continued,—And when Sāvitrī had spoken thus about her meal, Satyavat, taking his arm upon his shoulders set out for the woods. (19) And at this, Sāvitrī said unto her husband,—It behoveth thee not to go alone ! I will accompany thee. I cannot bear to be separated from thee !—(20) Hearing these words of hers, Satyavat said,—Thou hast never before repared to the forest. And O lady, the forest paths are hard to pass ! Besides, thou hast been reduced by fast on account of thy vow. How wouldst thou, therefore, be able to walk on foot ?— (21) Thus addressed, Sāvitrī said,—I do not feel languor because of the fast, nor do I feel exhaustion. And I have made up my mind to go. It behoveth thee not, therefore, to prevent me ! (22) At this, Satyavat said —If thou desirest to go, I will gratify that desire of thine. Do thou, however, take the permission of my parents, so that I may be guilty of no fault !—

(23) "Mārkaṇḍeya continued,—Thus addressed by her lord, Sāvitrī of high vows saluted her father-in-law and mother-in-law and addressed them, saying,—This my husband goeth to the forest for procuring fruits. (24) Permitted by my revered lady-mother and father-in-law, I will accompany him. For today I cannot bear to be separated from him. (25) Thy son goeth out for the sake of the sacrificial fire and for his revered superiors. He ought not, therefore, to be dissuaded. Indeed he could be dissuaded if he went to the forest on any other errand. (26) Do ye not prevent me !

I will go into the forest with him. It is a little less than a year that I have not gone out of the asylum. Indeed, I am extremely desirous of beholding the blossoming woods !—(27) Hearing these words, Dymathena said,—Since Sāvitrī hath been bestowed by her father as my daughter-in-law, I do not remember that she hath ever spoken any words concerning a request, (28) Let my daughter-in-law, therefore, have her will in this matter. Do thou, however, O daughter, act in such a way that Satyavat's work may not be neglected !—

(29) Mārkaṇdeya continued,—‘ Having received the permission of both, the illustrious Sāvitrī, departed with her lord, in seeming smiles although her heart was racked with grief. (30) And that lady of large eyes went on, beholding picturesque and delightful woods inhabited by swarms of peacocks. (31) And Satyavat sweetly said unto Sāvitrī,—Behold these rivers of sacred currents and these excellent trees* decked with flowers ! (32) But the faultless Sāvitrī continued to watch her lord in all his moods, and recollecting the words of the celestial sage, she considered her husband as already dead, (33) And with heart cleft in twain, that damsel, replying to her lord, softly followed him expecting that hour.† ’

Thus ends the two hundred and ninety-fifth Section in the *Paṭivrata-māhātmya* of the *Vana Parva*.

SECTION CCLXTVI.

(1) “ Mārkaṇdeya said,—‘ The powerful Satyavat then, accompanied by his wife, plucked fruits and filled his wallet with them. And he then began to fell branches of trees. (2) And as he was hewing them, he began to perspire. And in consequence of that exercise his head began to ache. And afflicted with toil, he approached his beloved wife, and

* The word in the original is *Naga*, lit, anything immovable hence a hill or a tree. The Burdwan Pundits take it to mean a hill. The adjective *pushpatan* however, would point other way,—T.

† The meaning is that Sāvitrī's heart being divided into two parts, with one of these she held converse with her husband, and with the other thought of the approaching hour of his death.—T.

addressed her, saying,—(3) O Sâvitri, owing to this hard exercise my head acheth, and all my limbs and my heart also are afflicted sorely ! O thou of restrained speech, I think myself unwell. (4) I feel as if my head is being pierced with numerous darts. Therefore, O auspicious lady. I wish to sleep, for I have not the power to stand. (5) Hearing these words, Sâvitri quickly advancing, approached her husband, and sat down upon the ground, placing his head upon her lap. (6) And that helpless lady, thinking of Nârada's words began to calculate the (appointed) division of the day, the hour, and the moment. (7) The next moment she saw a person clad in red attire, his head decked with a diaden, and his body was of large proportions and effulgent as the sun. (8) And he was of a darkish hue, and red eyes, carried a noose in his hand, and was dreadful to behold. And he was standing beside Satyavat and was steadfastly gazing at him. (9) And seeing him, Sâvitri gently placed her husband's head on the ground, and rising suddenly, with a trembling heart, spake these words in distressful accents. (10) Seeing this thy superhuman form, I take thee to be a deity. If thou wilt, tell me, O chief of the gods, who thou art and what also thou intendst to do!—(11) Thereat Yama replied,—O Sâvitri, thou art ever devoted to thy husband, and thou art also endued with ascetic merit. It is for this reason that I hold conversation with thee. Do thou, O auspicious one, know me for Yama. (12) This thy lord Satyavat, the son of a king, hath his days run out. I shall therefore, take him away binding him in this noose. Know this to be my errand ! (13) At these words Sâvitri said,—I had heard that thy emissaries come to take away mortals, O worshipful one ! Why then, O lord, hast thou, come in person ?

(14) " Mârkandeya continued,—Thus addressed by her, the illustrious lord of *Pitris*, with a view to oblige her, began to unfold truly all about his intentions. (15) And Yama said, This prince is endued with virtues and beauty of person, and is a sea of accomplishments. He deserveth not to be borne away by my emissaries. Therefore it is that I have come personally. (16) Saying this, Yama by main force pulled out of the body of Satyavat, a person of the measure of the thumb, bound in noose and completely under subjection. (17) And when Satyavat's life had thus been

taken out, the body deprived of breath, and shorn in lustre, and destitute of motion became unsightly to behold (18) And binding, Satyavati's vital essence* Yama proceeded in a southerly direction Thereupon, with heart overwhelmed in grief, the exalted Sāvitrī, ever devoted to her lord and crowned with success in respect of her vows, began to follow Yama (19) And at this, Yama said, -Desist. O Sāvitrī ! Go back, and perform the funeral obsequies of thy lord ! Thou art freed from all thy obligations to thy lord Thou hast come as far as it is possible to come —(20) Sāvitrī replied, - Whither my husband is being carried, or whither he goeth of his own accord, I will follow him thither. This is the eternal custom (21) By virtue of my asceticism, of my regard for my superiors, of my affection for my lord, of my observance of vows, as well as of thy favour, my course is unimpeded (22) It hath been declared by wise men endued with true knowledge that by walking only seven paces with another, one contracteth a friendship with one's companion § Keeping that friendship (which I have contracted with thee) in view, I shall speak to thee something Do thou listen to it (23) They that have not their souls under control acquire no merit by leading the four successive modes of life, *viz.*,—celibacy with study, domesticity, retirement into the woods, and renunciation of the world That which is called religious merit is said to consist of true knowledge The wise therefore, have declared religious merit to be the foremost of all things, and not the passage through the four successive modes (24) By practising the duties of even one of these four modes agreeably to the directions of the wise we have attained to true merit, and therefore, we do not desire the second or the third mode, *viz.*, celibacy with study renunciation It is for this again that the wise have declared religious merit to be the foremost of all things §

* In the original *Prāṇa* lit life or rather something in consequence of which life is sustained

§ The brevity of the original can scarcely be exhibited in translation In the original the expression is, *Sāptapadam māitram*, i. e. friendship is seven paced —T

* These two *ślokas* are difficult to understand and are almost in the nature of enigmas But for the aid I have derived from Nīlakantha, I could never have understood the meaning

(25) Hearing these words of hers, Yama said,—Do thou desist ! I have been pleased with these words of thine couched in proper letters and accents, and based on reason. Do thou ask for a boon ! Except the life of thy husband,—O thou of faultless features, I will bestow on thee any boon that thou mayst solicit ! (26) Hearing these words, Sāvitrī said,—Deprived of his kingdom and bereft also of sight, my father-in-law leadeth a life of retirement in our sylvan asylum. Let that king through thy favor attain his eye-sight, and become strong like either fire or the Sun !—(27) Yama said,—O thou of faultless features, I grant thee this boon ! It will even be as thou hast said ! It seems that thou art fatigued with thy journey. Do thou desist, therefore, and return ! Suffer not thyself to be weary any longer ! (28) Sāvitrī said.—What weariness can I feel in the presence of my husband ? The lot that is my husband's is certainly mine also.

Anātmāntah means, as usual, persons not having their souls under control. By *Dharmān* in the first line is meant the duties of domesticity ; by *Vāsam*, dwelling in the preceptor's abode in celibacy and study, : *e* the *Brahmachārya* mode of life ; by *Parishramam*, or, as some texts read. *Pratishrayas*, renunciation of the world, : *e* *Sannyāsam*. In the second line *Dharmam* means true religious merit, and *Vidyānam* (the word, however, occurs in the fourth case) is meant true knowledge. *Tam mārgam* in the second line of second *śloka* means "that path" : *e* the path of true knowledge ; and *dwitīyam* and *tritīyam* in the last half of the last line, mean the *second* and the *third* of the modes of life as enumerated in the first half of the first line of the first *śloka*. It is needless to say that for *Vane* (in the locative case) I read *Vanam* (in the accusative), although if the locative is accepted, *three*, and not four, modes of life would be spoken of, without the meaning being at all affected. Nilakantha very ingeniously points out the connection of this speech with Sāvitrī's own position. What she says in effect to Yama is that as she has attained to the path of true knowledge by leading a life of domesticity, the king of the *Pitris* should not sever her from her husband and thus impede her in the acquisition of religious merit by pointing out to her some *other* mode of life in the absence of her lord. It should be remarked that almost all the vernacular translators, the Bardwan Pundits included, have failed to understand the passage correctly.—7.

Whither thou carriest my husband thither will I also repair !
 O chief of the celestials do thou again listen to me (29) Even
 a single interview with the pious is highly desirable / friend-
 ship with them is still more so And intercourse with the
 virtuous can never be fruitless Therefore one should live
 in the company of the righteous !—(30) Yama said,—These
 words that thou hast spoken, so fraught with useful instruc-
 tion, delight the heart and enhance the wisdom of even the
 learned Therefore, O lady, solicit thou a second boon,
 except the life of Satyavan !—Savitri said,—Sometime before,
 my wise and intelligent father in law was deprived of his
 kingdom May that monarch regain his kingdom And may
 that superior of mine never renounce his duties ! Even this
 is the second boon that I solicit !—(32) Then Yama said —
 The king shall soon regain his kingdom Nor shall he ever
 fall off from his duties Thus O daughter of a king, have I
 fulfilled thy desire Do thou now desist ! Return ! Do not
 take any future trouble —(33) Sāvitrī said —Thou hast
 restrained all creatures by thy decrees and it is by thy decrees
 that thou takest them away not according to thy will
 Yama ! * Do thou listen to the words that I say ! (34) The
 eternal duty of the good towards all creatures is never to injure
 them in thought word, and deed but to bear them love and
 give them their due As regards this world, everything here
 is like this (husband of mine) Men are destitute of both
 devotion and skill The good however show mercy even to
 their foes when these seek their protection —(36) Yama
 said —As water to the thirsty soul so are these words uttered
 by thee to me ! Therefore do thou O fair lady, if thou wilt,
 once again ask for any boon except Satyavan's life !—(37) At
 these words Savitri replied —That lord of earth, my father,
 is without sons That he may have an hundred sons begotten
 of his loins so that his line may be perpetuated is the third
 boon I would ask of thee !—(38) Yama said —Thy sire,
 O auspicious lady shall obtain an hundred illustrious sons
 who will perpetuate and increase their father's race ! Now,
 O daughter of a king thou hast obtained thy wish Do thou
 * desist ! Thou hast come far enough —(39) Sāvitrī said —
 Staying by the side of my husband I am not conscious of the
 length of the way I have walked Indeed my mind rusheth

* One that governs by ordinances of decrees.—T

to yet a longer way off Do thou again, as thou goest on, listen to the words that I will presently utter !—(40) Thou art the powerful son of Vivasvat It is for this that thou art called *Vaiwasvat* by the wise And O lord, since thou dealest out equal law unto all created things thou hast been designated the *lord of justice* ! (41) One repositeth not even in one's own self the confidence that one doth in the righteous Therefore every one wisheth particularly for intimacy with the righteous (42) It is goodness of heart alone that inspireth the confidence of all creatures And it is for this that people rely particularly on the righteous —(43) And hearing these words Yama said —The words that thou utterest O fair lady I have not heard from any one save thee; I am highly pleased with this speech of thine Except the life of Satyavrit solicit thou therefore a fourth boon and then go thy way !—(44) Sâvitri then said—Born of me and of Satyavat I loins begotten by both of us let there be a century of sons possessed of strength and prowess and capable of perpetuating our race ! Even this is the fourth boon that I would beg of thee !—(45) Hearing these words of hers, Yama replied,—Thou shalt O lady obtain a century of sons, possessed of strength and prowess and causing thee great delight O daughter of a king let no more weariness be thine ! Do thou desist ! Thou hast already come too far !—(46) Thus addressed Sâvitri said They that are righteous always practise eternal morality ! And the communion of the pious with the pious is ever fruitless ! Nor is there any danger to the pious from those that are pious (47) And verily it is the righteous who by their truth make the sun move in the heaven And it is the righteous that support the earth by their austerities ! And O king it is the righteous upon whom both the past and the future depend ! Therefore they that are righteous are never cheerless in the company of the righteous (48) Knowing this to be the eternal practice of the good and righteous they that are righteous continue to do good to others without expecting any benefit in return (49) A good office is never thrown away on the good and virtuous Neither interest nor dignity suffereth any injury by such an act And since such conduct ever adheres to the righteous the righteous often become the protectors of all —(50) Hearing these words of hers, Yama replied —The more thou utterest such speeches that are pregnant with great

import, full of honied phrases, instinct with morality, and agreeable to mind, the more is the respect that I feel for thee? O thou that art so devoted to thy lord, ask for some incomparable boon! (15) Thus addressed, Sâvitri said, O bestower of honours, the boon thou hast already given me is incapable of accomplishment without union with my husband. Therefore, among other boons, I ask for this, may this Satyavat be restored to life? Deprived of my husband, I am as one dead! (53) Without my husband, I do not wish for happiness. Without my husband, I do not wish for heaven itself. Without my husband I do not wish for prosperity. Without my husband I cannot make up my mind to live! (53) Thou thyself hast bestowed on me the boon, namely, of a century of sons; yet thou takest away my husband! I ask for this boon,—May Satyavat be restored to life for by that thy words will be made true.--'

(54) 'Mârkandeya continued,—'Thereupon saying,—*So be it*,—Vivswat's son, Yama, the dispenser of justice, untied his noose, and with cheerful heart said these words to Savitri.—(55) Thus, O auspicious and chaste lady, is thy husband freed by me. Thou wilt be able to take him back free from disease. And he will attain to success. (56) And along with thee, he will attain a life of four hundred years. And celebrating sacrifices with due rites, he will achieve great fame in this world. (57-58) And upon thee Satyavat will also beget a century of sons. And these Kshatriayas with their sons and grandsons will all be kings, and will always be famous in connection with thy name. And thy father also will beget an hundred sons on thy mother Mâlavi. And under the name of the *Malavas*, thy Kshatriya brothers, resembling the celestials, will be widely known along with their sons and daughters!—(60) And having bestowed these boons on Savitri and having thus made her desist, the lord of the *Pitris* went to his own abode. (61) And having obtained her lord, Sâvitri, after Yama had gone away, went back to the spot where her husband's ash coloured corpse lay. (62) And seeing her lord on the ground, she approached him, and taking hold of him, she placed his head on her lap and herself sat down on the ground. (63) Then Satyavat regained his consciousness, and affectionately eyeing Sâvitri again and again, like one come home after a sojourn in a strange land,

he addressed her thus,— (64) Alas, I have slept long ! Wherefore didst thou not awake me ? And where is that same sable person that was dragging me away ?— (65) At these words of his, Savitri said,—Thou hast, O bull among men, slept long on my lap ! That restrainer of creatures, the worshipful Yama hath gone away. (66) Thou art refreshed, O blessed one, and sleep hath forsaken thee, O son of a king ! If thou art able, rise thou up ! Behold, the night is deep !—

(67) "Márkandeya continued.—'Having regained consciousness, Satyavat rose up like one who had enjoyed a sweet sleep, and seeing every side covered with woods, said,— (68) O girl of slender waist, I came with thee for procuring fruits. Then while I was cutting wood, I felt a pain in my head. (69) And on account of that intense pain about my head I was unable to stand for any length of time, and therefore, I lay on thy lap and slept. All this, O auspicious lady, I remember (70) Then, as thou didst embrace me, sleep stole away my senses. I then saw that it was dark all around. In the midst of it I saw a person of exceeding effulgence. (71) If thou knowest everything, do thou then O girl of slender waist, tell me whether what I saw was only a dream or a reality !— (72) Thereupon, Sâvitri addressed him, saying,—The night deepens, I shall, O prince, relate everything unto thee on the morrow. (73) Arise, arise may good betide thee ! And, O thou of excellent vows, come and behold thy parents ! The sun hath set a long while ago and the night deepens (74) These rangers of the night, having frightful voices, are walking about in glee And sounds are heard, proceeding from the denizens of the forest treading through the woods (75) These terrible shrieks of jackals that are issuing from the south and the east make my heart tremble (in fear) !— (76) Satyavat then said,—Covered with deep darkness, the wilderness hath worn a dreadful aspect. Thou wilt, therefore, not be able to discern the tract, and consequently wilt not be able to go !— (77) Then Sâvitri replied—In consequence of a conflagration having taken place in the forest today a withered tree standeth aflame, and the flames being stirred by the wind are discerned now and then. (78) I shall fetch some fire and light these faggots around. Do thou dispel all anxiety. (79) I will do all (this) if thou darest not go, for I find thee unwell. Nor wilt thou be able to

import, full of 'honied phrases, instinct with morality, and agreeable to mind, the more is the respect that I feel for thee ? O thou that art so devoted to thy lord, ask for some incomparable boon ! (15) Thus addressed, Sāvitrī said, O bestower of honours, the boon thou hast already given me is incapable of accomplishment without union with my husband. Therefore, among other boons, I ask for this, may this Satyavat be restored to life ? Deprived of my husband, I am as one dead ! (53) Without my husband, I do not wish for happiness. Without my husband, I do not wish for heaven itself. Without my husband I do not wish for prosperity. Without my husband I cannot make up my mind to live ! (53) Thou thyself hast bestowed on me the boon, namely, of a century of sons ; yet thou takest away my husband ! I ask for this boon,--May Satyavat be restored to life, for by that thy words will be made true.--'

(54) 'Mārkaṇḍeya continued,--'Thereupon saying,--*So be it*,--Viśvavat's son, Yama, the dispenser of justice, untied his noose, and with cheerful heart said these words to Savitrī.--(55) Thus, O auspicious and chaste lady, is thy husband freed by me. Thou wilt be able to take him back free from disease. And he will attain to success. (56) And along with thee, he will attain a life of four hundred years. And celebrating sacrifices with due rites, he will achieve great fame in this world. (57-58) And upon thee Satyavat will also beget a century of sons. And these Kshatriyas with their sons and grandsons will all be kings, and will always be famous in connection with thy name. And thy father also will beget an hundred sons on thy mother Mālavi. And under the name of the *Mālaras*, thy Kshatriya brothers, resembling the celestials, will be widely known along with their sons and daughters !--(60) And having bestowed these boons on Savitrī and having thus made her desist, the lord of the *Pitris* went to his own abode. (61) And having obtained her lord, Sāvitrī, after Yama had gone away, went back to the spot where her husband's ash coloured corpse lay. (62) And seeing her lord on the ground, she approached him, and taking hold of him, she placed his head on her lap and herself sat down on the ground. (63) Then Satyavat regained his consciousness, and affectionately eyeing Sāvitrī again and again, like one come home after a sojourn in a strange land,

he addressed her thus,— (64) Alas, I have slept long ! Wherefore didst thou not awake me ? And where is that same sable person that was dragging me away ?— (65) At these words of his, Savitri said,—Thou hast, O bull among men, slept long on my lap ! That restrainer of creatures, the worshipful Yama hath gone away. (66) Thou art refreshed, O blessed one, and sleep hath forsaken thee, O son of a king ! If thou art able, rise thou up ! Behold, the night is deep !—

(67) "Márkandeya continued.—'Having regained consciousness, Satyavat rose up like one who had enjoyed a sweet sleep, and seeing every side covered with woods, said,— (68) O girl of slender waist, I came with thee for procuring fruits. Then while I was cutting wood I felt a pain in my head. (69) And on account of that intense pain about my head I was unable to stand for any length of time, and therefore, I lay on thy lap and slept. All this, O auspicious lady, I remember. (70) Then, as thou didst embrace me, sleep stole away my senses. I then saw that it was dark all around. In the midst of it I saw a person of exceeding effulgence. (71) If thou knowest everything, do thou then O girl of slender waist, tell me whether what I saw was only a dream or a reality !— (72) Thereupon, Sâvitri addressed him, saying,—The night deepens, I shall, O prince, relate everything unto thee on the morrow. (73) Arise, arise may good betide thee ! And, O thou of excellent vows, come and behold thy parents ! The sun hath set a long while ago and the night deepens. (74) These rangers of the night, having frightful voices, are walking about in glee. And sounds are heard, proceeding from the demizens of the forest treading through the woods. (75) These terrible shrieks of jackals that are issuing from the south and the east make my heart tremble (in fear) !— (76) Satyavat then said,—Covered with deep darkness, the wilderness hath worn a dreadful aspect. Thou wilt, therefore, not be able to discern the tract, and consequently wilt not be able to go !— (77) Then Sâvitri replied—In consequence of a conflagration having taken place in the forest today a withered tree standeth aflame, and the flames being stirred by the wind are discerned now and then. (78) I shall fetch some fire and light these faggots around. Do thou dispel all anxiety. (79) I will do all (this) if thou darest not go, for I find thee unwell. Nor wilt thou be able to

discover the way through this forest enveloped in darkness.
 (80) Tomorrow when the woods become visible we will go hence, if thou please ! If O unless one, it is thy wish we shall pass this night even here, — (81) At these words of hers Satyavat replied, — The pain in my head is off, and I feel well in my limbs With thy favour, I wish to behold my father and mother (82) Never before did I return to the hermitage after the proper time had passed away Even before it is twilight my mother confineth me within the asylum (83) Even when I come out during the day, my parents become anxious on my account, and my father searcheth for me together with all the inhabitants of the sylvan asylum (84) Before this moved by deep grief my father and mother had rebuked me many a time and often saying — *Thou comest haring tarried long !* (85) I am thinking of the pass they have today come to on my account, for, surely, great grief will be theirs when they miss me (86) One night before this the old couple, loving me dearly, wept from deep sorrow and said unto me, — (87) *Deprived of thee, O son we cannot live for even a moment ! As long as thou livest, so long, surely we also will live !* (88) *Thou art the crutch of these blind ones on thee doth perpetuity of our race depend ! On thee also depend our funeral cake our fame and our descendants !* (89) My mother is old and my father also is so I am surely their crutch If they see me not in the night, what, oh, will be their plight ! I hate that slumber of mine for the sake of which my unoffending mother and my father have both been in trouble and I myself also placed as I am in such rending distress ! (90-92) Without my father and mother, I cannot bear to live It is certain that by this time my blind father, his mind disconsolate with grief is asking every one of the inhabitants of the hermitage about me ! I do not O fair girl grieve so much for myself as I do for my sire, and for my weak mother ever obedient to her lord ! Surely, they will be afflicted with extreme anguish on account of me (93) I hold my life so long as they live And I know that they should be maintained by me and that I should do only what is agreeable to them ! —

(94) "Mārkaṇḍeya continued — Having said this that virtuous youth who loved and revered his parents afflicted with grief held up his arms and began to lament in accents

of woe. (95) And seeing her lord overwhelmed with sorrow, the virtuous Sāvitrī wiped away the tears from his eyes and said,—(96) If I have observed austerities, and have given away in charity, and have performed sacrifice, may this night be for the good of my father-in-law, mother-in-law and husband! (97) I do not remember having sold a single falsehood, even in jest. Let my father-in-law and mother-in-law hold their lives by virtue of that truth!—(98.99) Satyavat said,—I long for the sight of my father and mother! Therefore, O Sāvitrī, proceed without delay. O beautiful damsel, I swear by my own self that if I find any evil to have befallen my father and mother, I will not live. If thou hast any regard for virtue, if thou wishest me to live, if it is thy duty to do what is agreeable to me, proceed thou to the hermitage!—(100) The beautiful Sāvitrī then rose, and tying up her hair, raised her husband in her arms (101) And Satyavat having risen, rubbed his limbs with his hands. And as he surveyed all around, his eyes fell upon his wallet. (102) Then Sāvitrī said unto him,—Tomorrow thou mayst gather fruits. And I shall carry the axe for thy ease.—(103) Then hanging up the wallet upon the bough of a tree, and taking up the axe, she re-approached her husband (104) And that lady of beautiful thighs, placing her husband's left arm upon her left shoulder, and embracing him with her right arm, proceeded with elephantine gait. (105) Then Satyavat said,—O timid one, by virtue of habit the (forest) paths are known to me. And, further, by the light of the moon between the trees I can see them. (106) We have now reached the same path that we took in the morning for gathering fruits. Do thou O auspicious one, proceed by the way that we had come, thou needst not any longer feel dubious about our path (107) Near that tract overgrown with *Palāsha* trees, the way diverges into two. Do thou proceed along the path that lies to the north of it (108) I am now well and have got back my strength. I long to see my father and mother!—Saying this, Satyavat hastily proceeded towards the hermitage ' "

Thus ends the two hundred and ninety-sixth section in
Pativratā-mahātmya of the *Vana Parva*.

SECTION CCLXLVII.

(1.) Mārkaṇḍeya said,—‘Meanwhile’ the mighty Dyumatsena, having regained his sight, could see everything. And when his vision grew clear he saw everything around him. (2.) And, O bull of Bharata race, proceeding with his wife Saibya to all the (neighbouring) asylums in search of his son, he became extremely distressed on his account. (3.) And that night the old couple went about searching in asylums, and rivers, and woods, and floods. (4.) And whenever they heard any sound, they stood raising their heads, anxiously thinking that their son was coming, and said,—O yonder cometh Satyavān with Sāvitrī! (5.) And they rushed hither and thither like maniacs, their feet torn, cracked, wounded, and bleeding, pierced with thorns and *Kusha* blades, (6.) Then all the Brāhmins dwelling in that hermitage came unto them, and surrounding them on all sides, comforted them, and brought them back to their own āśylum. (7.) And there Dyumatsena with his wife, surrounded by aged ascetics, was entertained with stories of monarchs of former times. (8.) And although that old couple, desirous of seeing their son, was comforted, yet recollecting the youthful days of their son, they became exceedingly sorry. (9.) And afflicted with grief, they began to lament in piteous accents, saying,—Alas, O son, alas O chaste daughter-in-law, where are you?—Then a truthful Brāhmana of the name of Suvarchas spake unto them, saying,— (10) Considering the austerities, self-restraint, and behaviour of his wife Sāvitrī, there can be no doubt that Satyavat liveth!— (11.) And Gautama said—
—I have studied all the *Vedas* with their branches, and I have acquired great ascetic merit. And I have led a celibate existence, practising also the *Brahmacharya* mode of life. I have gratified Agni and my superiors. (12) With rapt soul I have also observed all the vows, and I have according to the ordinance, frequently lived upon air alone. (13) By virtue of this ascetic merit, I am cognisant of all the doing of others. Therefore, do thou take it for certain that Satyavat liveth.— (14) Thereupon his disciple said,—The words that have fallen from the lips of my preceptor can never be false. Therefore Satyavat surely liveth.— (15) And the *Rishi* said,—Considering the auspicious marks that his wife Sāvitrī beareth and all of which indicate immunity from widowhood, there

can be no doubt that Satyavat liveth 1—(16) And Bhara-
dwāja said,—Having regard to the ascetic merit, self-restraint
and conduct of his wife Sāvitrī, there can be no doubt that
Satyavat liveth (17) And Dālbhya said, Since thou
regained thy sight, and since Sāvitrī hath gone away, after
completion of the vow, without taking any food, there can be
no doubt that Satyavat liveth (18) And Apastamba
said, From the manner in which the voices of birds and
wild animals are being heard through the stillness of the
atmosphere on all sides, and from the fact also of thy having
regained the use of thy eyes indicating thy usefulness for
earthly purposes once more, there can be no doubt that Satya-
vat liveth — (19) And Dhauma said,—As thy son is
graced with every virtue, and as he is the beloved of all, and
as he is possessed of marks betokening a long life there can
be no doubt that Satyavat liveth —

(20) "Mārkaṇḍeya continued —Thus cheered by those
ascetics of truthful speech Dyumatsena pondering over those
points, attained a little ease (21) A little while after,
Sāvitrī with her husband Satyavat reached the hermitage
during the night and entered it with a glad heart (22) The
Brāhmanas then said —Beholding this meeting with thy son,
and thy restoration to eye sight we all wish thee well O lord
of earth. (23) Thy meeting with thy son thy sight of thy
daughter-in law, and thy restoration to sight—constitute a
threefold prosperity which thou hast gained (24) What
we all have said must come to pass there can be no doubt of
this Henceforth thou shalt rapidly grow in prosperity —
(25) Then O Prithā's son the twice born ones lighted a
fire and sat themselves down before king Dyumatsena
(26) And Saibya, and Satyavat, and Sāvitrī who stood
apart, their hearts free from grief, sat down with the per-
mission of them all (27) Then O Pārtha, seated with the
monarch, those dwellers of the woods actuated by curiosity,
asked the king's son, saying,— (28) Why didst thou not
O illustrious one come back earlier with thy wife? Why hast
thou come so late in the night? What obstacle prevented thee?
(29) We do not know, O son of a king, why thou hast
caused such alarm to us, and to thy father and mother It
behoveth thee to tell us all about this — (30) Thereupon
Satyvat said,—With the permission of my father, I went to

bled bade farewell to that foremost of kings as well as to his son. And having saluted them thus, they speedily went, in peace with cheerful hearts, to their respective abodes ' "

Thus ends the two hundred and ninety-seventh Section in the *Pativrata-māhātmya* of the *Vana Parva*.

SECTION CCLXLVIII.

(1) *Mārkaṇḍeya* continued,—When the night had passed away, and the solar orb had risen, those ascetics, having performed their morning rites, assembled together. (2) And although those mighty sages again and again spake unto *Dyumnatsena* of the high fortune of *Sāvitrī*, yet they were never satisfied (3) And it so happened O king, that there came to that hermitage a large body of people from *Shālwa*. And they brought tidings of the enemy of *Dumatsena* having been slain by his own minister (4 5) And they related unto him all that had happened, *viz*, how having heard that the usurper had been slain with all his friends and allies by his minister his troops had all fled and how all the subjects had become unanimous (on behalf of their legitimate king) saying,—Whether possessed of sight or not, even he shall be our king ! (6.) And they said, We have been sent to thee in consequence of that resolve. These cars of thine and this army consisting of four kinds of forces have arrived for thee ! (7) Good betide thee, O king ! Do thou come ! Thou hast been proclaimed in the city. Do thou for ever occupy the station belonging to thy father and grand-father ! (8) And beholding the king possessed of sight and able-bodied, they bowed down their heads, their eyes expanded with wonder (9) Then having worshipped those old *Brāhmanas* dwelling in the hermitage and honoured by them in return, the king set out for his city. (10) And surrounded by the soldiers, *Saibya* also accompanied by *Sāvitrī*, went in vehicle furnished with shining sheets and borne on the shoulders of men. (11) Then the priests with joyful hearts installed *Dyumnatsena* on the throne with his high-souled son as prince-regent (12) And after the lapse of a long time, *Sāvitrī* gave birth to a century of sons all warlike and unretreating from battle, and enhancing the

THE NALOPÂKHYÂNA
* AND
THE SÂVITRYUPÂKHYÂNA.

PART II.

NOTES

BY

Narayan Swamirav Lokur, B. A. LL. B.,
Hon Govt Pleader, Belgaum.

Second Edition.

REVISED BY

M. P Oak,

Teacher, N E School, Poona.

PUBLISHED BY

Messrs G Ramchandra & Co.,
Booksellers and Publishers,
Budhwar Peth, Poona City.

1917.

Index to Important Annotations.

अक्ष २९३।२६
 अक्षय्य ७८।२८
 अक्षिभुजानि ५७।७
 अक्षोहिणी ५३।३
 अग्निचिन् ६४।१०
 अक्षय ५।१४
 अघहा ६८।४
 अगं ६४।१७
 अंगुष्ठ २९६।१६
 अगुष्टामात्रक ६६।९
 अंजसा २९७।४४
 अतद्रित ५२।४९, ६५।१४
 अतिमात्रं ६५।५७
 अतीतवाक्ये ६३।३८
 अवि ६४।६२
 अतुरक ६२।११
 अतुरेण ५२।२९
 अयोन्य ५३।१७
 अयरेण ६५।३५
 अज्जस ७८।१४
 अभिकाम ७६।१३
 अभिवाक् ७३।२५
 अमीक्ष्य ७९।१५
 अभीष्ट ५७।२
 अमरवत् ५५।२०
 अमात्य ६०।५
 अग्निद्वय ५२।२०, ५९।१०
 अर्धाय ७।१०
 अर्धरात्र ६०।६
 अचन्ती ६१।२२
 अश्ममथ ५७।४५
 अशशिर ७९।२१
 अभिन् २९।३।१८
 अस्वहेतो ५२।१
 अन्नायमागक २९५।८६
 अहोरात्र ५२।२३
 अहोरात्रे ९४।८८

आवित्य ६२।२४
 आनुपूर्व्येण २९५।११
 आनृण्य २९६।१९
 आनदाक्षिण ७९।५
 आप्यायित ५६।५२
 आयुत ६४।३९
 आराधने ५७।२०
 आरोप्य ६०।१९
 आवर्त ७२।१४
 आवसन् ५५।२
 आद्यास्ये ५६।४
 आह्वे ५२।३०
 हृष्टेष्टा ६६।३४
 उक्तमात्रे ६३।३९
 उताहो ६४।७३
 उक्तक ६५।८
 उक्तस्य ७२।७
 उतिष्ठोत्तिष्ठ २९६।५३
 उक्तं ७३।२८
 उक्तवत् ६०।१
 उपचक्रमे ५२।२४
 उपपन्नान् ५३।९
 उपसस्तुत ७५।२०
 उपांग ६४।१७
 उपाध्याय २९७।१४
 उपासीन ७२।४२
 उराग ५३।२९, ५७।६
 उद्य ५७।४२
 ऋषावत् ६९।२९
 मृते ७६।८६
 एकाकिन ६४।२९, ७९।७
 एकाग्र ७९।३६
 ऐक्य ५३।२५
 ऐक्यमर्थ २९८।९
 औरस २९६।३७
 और्ध्वदेहिक २९६।११
 औशीनर २९३।१७

धर्मसूत्र ५२।२१
 दीर्घस्य कालस्य ७०।१
 दु खित ५२।४
 दुर्धर्ष ५२।३९
 दृष्टपूर्वः ५२।५४
 देवेभ्यः नमस्कृत्य ५६।१४
 दोषं ५६।१५
 द्वारको ६०।२०
 द्विज ५२।६४
 द्वीप ६४।१२२
 धनञ्जय ५२।४
 धनुष्मातृ ५२।१०
 धर्म्य ७०।१५
 न दु स्वात ६३।१६
 नग ६४।१०६
 नरशार्दूलः ५३।१५
 नामधेय २९६।५८
 नाम्ना नल. ५२।५६
 नाट्य ७७।४५
 निकामया २९६।३३
 निमिषेण ५७।५६
 निवत्सने २९४।९
 नेक ६४।३७-१०८
 नेकृतिक ५२।७२
 नेषध ६१।१९
 नेषधान्वेषणे ६३।३७
 न्याय्य ५८।६
 पततां ६३।१९
 पतित्वं ५५।६
 पतिना ६१।४१
 पङ् २९८।७
 पदाति ६५।१३
 पद्मसौगन्धिक ६५।२
 पक्षग. ६६।८
 पयोष्णी ६१।२२
 पान्तप ६२।१९
 परप्राजय ७१।२९
 परस्परत ५७।३४
 परम्प ७८।७
 परापर २९७।३४
 परिचर्या ७७।५

परिच्युत ६२।२
 परिष्कृत ५३।१९
 परेण ७६।३३
 परोक्ष ७२।१२
 पर्युषित ७३।१३
 पर्वन् २९२।२८
 पश्चिमा निशां ६५।५
 पश्यसि ७९।१८
 पश्येथाः ७५।६
 पारिषद्ः ७०।४
 पार्ष्व. ५५।४
 पितुराज. ७९६।१४
 पिपासित २९६।३६
 पिष्टुः ६९।५
 पिहित ६९।६
 पुण्यश्लोक ५७।२२, ५९।१८
 पुण्याहवाचनं ३८।८
 पुनः पुन ५३।१६
 पुनस्कृत ५३।२, ५९।१५
 पुन पदयामि २९६।१८
 पुष्पभग ७७।७
 पूज्ये ६४।३७
 पौर्वाहिकं २९८।१
 पञ्चक्रमे २९६।१४
 प्रजार्थं १३।९
 प्रतस्ये ६४।१
 प्रतिप्राण ७८।७
 प्रतिबन्धेन ७५।४
 प्रतिभय ७६।६
 प्रभावात् ५२।१०
 प्रमदावनं ५३।३५
 प्रथम २९४।१९
 प्रातिष्ठत ६१।११; ६२।२५
 बहुतिथ ६१।१२
 बहुधा ५७।१५
 बद्धन् मासान् ५९।१८
 बाल्यात् ७६।१२
 बीमस्तुः ५२।८
 बृहस्पतिः २९३।१५
 ब्रह्मफल ५२।६४
 ब्रह्मण्य ५३।३; ६४।४६

अस्तपत्रः ५२१२
 भवभवात्मक २९४११०
 भागधेय ६०१६
 भोगाद्युति. ७०१२
 भाषिनी ५७११२, ६८१३५
 भीम ७०११५
 भ्रजिष्या ६५१५५
 भूतसाक्षिन् ७६१३२
 भृगु ६४१६२
 भेषज ६११३०
 भे ६६१३
 भणिमद्र ६४१२२१
 मधुपर्क ५२१४१
 मध्यम ५३११०
 मम ५५१८
 महात्मन् ५२११
 महानस ७५१२०
 महामाग ५२१४०, ६२११४
 महामागा २९२१३
 महारथ ६४१४४
 महाराज ७२१६
 मार्कण्डेय २९२१४
 मातालि ७११२७
 मातृष्वस्तु ६९१२२
 मानद ५६१४, ६११३६
 मानीतज्ञ ५२११५
 श्रद्धादेव २९६१७
 श्रुत्पर्व ७४१२
 शृम्पय २९३१३३
 मे २९३१३०
 मेदिनी ५२१६
 म पुत्तानि ५७११४
 यज्वन् ६३१२
 यथाकाम ५७१४२, ६०१२०
 यथातथम् ५५१२
 यथाह ५४११२
 यथावत् ५८१८
 यथाति ५७१४५, २९३११८
 यान ५९११९
 यानयुग ५९१९
 यावज्जीवि ५२१३३
 युग २९७११०

युग्य ५९१९
 युधिष्ठिर ५२११
 योजन ७२१५
 योवराज २९८१११
 राक्षित ९३१४
 राजिता २९६१४०
 रत्नसूता ७४१२२
 राजन्य ६९१७४
 राजस्य ६४१४५
 राजापसद ७८१२१
 राह ६८१२३
 रद्गा ६२१२४
 रोहिणी ६८१२२
 लक्षयन्ती ७५१३
 लामाय ६४११३१
 लोकफान्ता ६८११०
 लोककृत् ५६१६
 लोकपाला ५४१२३
 वर्ष तातिता २९२१२
 वार्षाणिनी ५२११२, ५७१२८
 वारारोहा ५७१३१
 वसति २९५१५
 वसिष्ठ ६४१६२
 वस्तु ६२१२४
 वस्तुन्धरा ५२११२
 वस्त्रान्त ५७१२७
 वस्तार्थ ६४१२३
 वामिन् ६४१५०
 वामोरु २९६११०४
 वाहिन् ६०१२२
 विदिश ७३१२२
 विद्युत् ५३१२
 विधिबृष्टेन ७७११८
 विनक्ष्यामि ७३१९
 विमोक्षित ६९११९
 विमावस्य ६८१९
 विभक्तिक ७२१६
 विधुति ६९१९
 विमोक्षणात् ६४१८९
 विरात्र २९७१२८
 विलम्बित ७२११६
 विज्ञापति ६२११७

विहायसा ६१।१४
 वेद ५८।८
 वेङ्कज ७५।२३
 वेदभ्या प्रेक्षमाणायाः ५९।८
 वेशसं ६५।२०
 वैश्रवण ६५।२३
 व्यतन्दत ६५।७६
 व्युष्ट ६९।२८
 व्यूढोरस्क ६४।१२
 शपित ५८।११
 शरण्य ६४।४२
 शरीरान्तर ५५।४
 शाद्वल ५२।३
 शालिहोत्रा ७१।२८
 शाश्वत २९६।४६
 शास्त्रवत् ५२।४१
 शिष्यन्ते स्म ५२।६३
 शुच ६४।७२
 शुचिस्मिन्ना ६४।१८
 शुभ्र ६०।१८
 शुभ्रयसे ५२।५३
 शेष ५६।३१
 शाचामि ६३।११
 श्रीमत् ७३।२२
 शु ऋद्धि मति ५६।१६
 श्रुश्रुश्रुती २९५।१५
 शैकट ७५।९
 सगच्छ ७६।३९
 सयश्चादिन् ५८।१०
 सत्यसाध २९२।५

सनातेन २९६।२०
 समुद्राह २९४।१५
 सर्वगत ५४।१५
 सव्यसाचिन् ७९।२२
 सागरगमा ६४।३६
 सान्निह ५४।२३
 संहृते रन्निदेवम्य २९२।१
 सामपद २९६।२२
 सायङ्ग ६३।१२
 सार्ध ५२।२
 सावित्री २९२।९
 साधुकण्ठ ५२।४
 सूनौ ७५।२५
 सुपद २९६।५०
 सुमनस २९०।२८
 सोदामिनी ५३।१२
 सौमन ५२।१०
 सीहाद ७८।२५
 सीदद् ६२।२६, ७१।६
 स्था ऋद्धि उप ६०।५१
 स्थावर ६६।६
 स्तीत ७६।३७
 स्वयामि ६१।३१
 स्वास्तीर्ण २९८।१०
 ह ५२।२३
 हा हा ५७।२९
 द्विरण्यस्य ५९।९
 ह्य ६४।१०१
 न्दस्वधाहुः ७०।४

अक्षतर्पणः ६२१२
 अक्षमयामक २९४१०
 अक्षमय ६०१६
 अक्षमयुधिः ७०१२
 अक्षिनी ७०११७; ६०११५
 अक्षि ७०११५
 अक्षिप्या ६५५५
 अक्षमयिन् ७०११२
 अक्ष ६५६२
 अक्ष ६५१३०
 अक्ष ६६१३
 अक्षिभक्त ६५१२९
 अक्षयचः ७२१११
 अक्षय ५१११०
 अक्ष ५५१६
 अक्षमन् ५२११
 अक्षमत् ७५१२०
 अक्षमाग ५२१४०; ६२१२४
 अक्षमाग २९२१३
 अक्षयः ६५१४४
 अक्षराज ७२१६
 अक्षप्रेय २९२१४
 अक्षलि ७११२७
 अक्षप्यन् ६९१२२
 अक्ष ५६१४; ६११३६
 अक्षनिश ५२११५
 अक्षर्तदिव २९६१०
 अक्षर्य ७५१२
 अक्षय २९११३३
 अक्ष २९११३०
 अक्षिनी ५२१९
 अक्षुतानि ५७११४
 अक्षन् ६११२
 अक्षायाम ५७१४२; ६०१२०
 अक्षाययम् ५५१२
 अक्षार्ह ५४११२
 अक्षवत् ५०१८
 अक्षति. ५७१४५; २९१११८
 अक्ष ५९१९
 अक्षयुग्मः ५९१९
 अक्षय्यी ५२१३३
 अक्ष २९५१३०

अक्षः ५९१९
 अक्षिपिः ५१११
 अक्षय ७२१५
 अक्षराज २९८११३
 अक्षि ६११४
 अक्षिनी. २९६१४०
 अक्षप्या ५४१२२
 अक्षमन् ६९११४
 अक्षयय ६५१४५
 अक्षमत् ७०१११
 अक्ष ६०११३
 अक्ष ६२१२४
 अक्षिणी ६०१२२
 अक्षयन्ती ७५१३
 अक्षाय ६५११३१
 अक्षकान्ता ६०११०
 अक्षकृत् ५६१६
 अक्षयान् ५४१२३
 अक्ष तारिता २९२१२
 अक्षिनी ५२११२; ५७१३८
 अक्षोहा ५७१३१
 अक्षति २९५१५
 अक्षि ६५१६२
 अक्ष ६०१२४
 अक्षयरा ५२११२
 अक्षान्ते ५७१२७
 अक्षार्थ ६५१२३
 अक्षिन् ६५१५०
 अक्षोक्त २९६११०४
 अक्षिन् ६०१२२
 अक्षि ७३११२
 अक्षि ५३१२
 अक्षिप्रेय ७७११८
 अक्षिप्या ७३१९
 अक्षिप्रेय ६९११९
 अक्षिप्रेयः ६०१९
 अक्षिप्रेय ७२१६
 अक्षिप्रेय ६९१९
 अक्षिप्रेय ६५१८९
 अक्षिप्रेय २९७१२८
 अक्षिप्रेय ७२११६
 अक्षिप्रेय ६२११७

PREFACE.

A word of apology is needed for the unavoidable delay in the publication of this part. The poem is very simple and needs little extraneous help, and the Bâlabodhinî of the Vidyâra-chaspati Appashastrî leaves nothing more to be desired. The English notes are merely intended to help a beginner who finds himself unable to follow the commentary simple though it may be. I feel myself bound to express my heart felt thanks to the Vidyârachaspati for the help he has rendered me all along.

The text adopted is based on the text of the late Babu Pratapchandra Roy's edition. But it will be found that in some places the Babu adopts some other reading in his translation of the passage. These can be easily found out and the students should see which of the readings given in the foot note of the text is adopted by the translator.

Owing to the hurry of publication many misprints have crept in, which the indulgent reader will kindly excuse.

Among the books which I have consulted in writing the introduction I have to make a special mention of the valuable works of Mr O. V. Vaidya, M. A. LL. B. to whose views I have most willingly conformed. I express my thanks to him and other writers from whom I have derived help.

Belgaum, }
12-2-1913 }

N S L

Introduction

नारायण नमस्कृत्यै नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं तप्तो जयमुदीरयत् ॥

1

The Poem.

The two great Indian Epics, the Ramayana and the Mahabharata, are precious relics of the spring time of Eastern thought, and although they are extremely valuable and interesting and easily accessible, yet it must be admitted that they

PREFACE.

A word of apology is needed for the unavoidable delay in the publication of this part. The poem is very simple and needs little extraneous help, and the Bâlabodhini of the Vidyâvâchaspati Appashastrî leaves nothing more to be desired. The English notes are merely intended to help a beginner who finds himself unable to follow the commentary simple though it may be. I feel myself bound to express my heart-felt thanks to the Vidyâvâchaspati for the help he has rendered me all along.

The text adopted is based on the text of the late Babu Pratapchandra Roy's edition. But it will be found that in some places the Babu adopts some other reading in his translation of the passage. These can be easily found out and the students should see which of the readings given in the foot note of the text is adopted by the translator.

Owing to the hurry of publication many misprints have crept in, which the indulgent reader will kindly excuse.

Among the books which I have consulted in writing the introduction I have to make a special mention of the valuable works of Mr. C. V. Vaidya, M. A. LL. B. to whose views I have most willingly conformed. I express my thanks to him and other writers from whom I have derived help.

Belgaum, }
12-2-1913 }

N. S. L.

Introduction.

नारायणं नमस्कृत्यं नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

The Poem.

The two great Indian Epics, the Ramayana and the Mahabharata, are precious relics of the spring-time of Eastern thought, and although they are extremely valuable and interesting and easily accessible, yet it must be admitted that they

are not as largely read and studied as they deserve to be Our University is therefore certainly to be congratulated upon compelling the Sanskrit students of the Previous Class to study two of the best episodes in the Mahabharata

As Prevost Paradol says, "Every race has in its history one grand achievement on which it hangs all its past and all its future, and the memory of which is a rallying cry and a pledge of prosperity It will be recalled on all occasions to furnish arguments, political claims, rhetorical effects, patriotic encouragement in great crisis and in the end imperishable regrets " This is literally true with the Indians too For the Indian people the great Kuru Kshetra war is the central event of the history And the history of this war is recorded in the Mahabharata, as undying and infallible scripture, from the lips of its inspired bard Shri Krishna Dwaipāyana Vyāsa Besides being a history of the war, a very great deal of valuable matter concerning politics, religion, morals, science, art etc , that does not fall under the usual denomination of history, may be readily found in this voluminous epic, imparting to it a high value for all time It has left an abiding influence upon the habits and conceptions of the entire nation

In respect of its importance the bard has rightly said
 अनाश्रियेतदास्वान कथा भुव न विद्यते । आहारमनपाभित्य शरीरत्वेन धारणम् ।
 Adi parva II 389 There is not a story current in this world but doth depend upon this history, even as the body upon the food that it taketh " This is what is meant by the common saying ' व्यासेच्छिष्टं जगत्तमम् '

The Poet

The author of the original epic is generally believed to be Vyasa, whose personality is improperly doubted by many It is mentioned in the poem itself that he composed it in three years working day and night , but whether the present voluminous work extending over about a hundred thousand verses was the sole work of Vyasa alone is hard to ascertain The poem in its present form evidently bears the impress that it is an amplification of an originally much smaller work It seems that Vaishampayana, one of the five pupils of Vyasa recited the poem before king Janamejaya at the Serpent Sacrifice with

some amplification, and it was further amplified by Sauti when he narrated it to Shaunaka at his Sacrifice.*

Of the three Vyasa was a contemporary narrator who wrote the history from personal knowledge; Vaishampayana is also represented as his pupil; while Sauti is of a much later date and seems to have studied the Puranas and narrated them with amplification.

The Date.

It is very hard to ascertain the length or the portion of the original poem of Vyasa, and consequently it is hard to fix the date when Vyasa wrote the poem. Weber places the origin of the Mahabharata between 300 B. C. and 50 A. D. He says: "The earliest direct evidence of the existence of an epic, with the contents of the 'Mahabharat', comes to us from the Rhetor Dion Chrysostom, who flourished in the second half of the first century A. D., and it appears fairly probable that the information in question was then quite new, and was derived from mariners who had penetrated as far as the extreme South of India. .. Since Megasthenes says nothing of this epic, it is not an improbable hypothesis that its origin is to be placed in the interval between his time and that of Chrysostom." † But this reasoning is not conclusive, since the whole work of Megasthenes is not available, and our information about it is derived only from its fragments quoted by others. Vyasa and Vaishampayana were, as said above, the contemporaries of the Mahabharata war. The earliest date assigned to this war is that fixed by Mr. Modak who thinks that seven thousand years might have elapsed since then as at the time of the war the vernal equinox was in *Punarvasu*. Varaha Mihira assigns to the battle the date 2601 B. C. European scholars on the

*सौतिरुवाच ।

जनमेजयस्य राजर्षे सर्वसूत्रे महात्मन ।
समीपं पार्थिवेन्द्रस्य सम्पन्नपारितोषस्य च ॥
कृष्णद्वैपायनमोक्षा. सुपुण्या विविधाः कथाः ।
कथिताश्चापि विधिनद्या वैशम्पायनेन वै ॥
पुराऽहं ता विचित्रार्था महाभारतसंभिता. ॥

A'di-Parva, Ch. I.

† "The History of Indian Literature," by Dr. Albrecht Weber pp. 185-188;

Mahabharata which professes to be a history, and not a mere novel. Yet as Oman remarks "Of the one hundred thousand verses of the 'Mahabharata' not more than a fourth part is concerned with the main story of the epic—the rest consists of more or less irrelevant, though often beautiful episodes, and of disquisitions on government, morals and theology".

The Maha'bha'rata as an Epic poem.

"The subject of the Epic poem must be some one, great complex action. The principal personages must belong to the high places of Society and must be grand and elevated in their ideas. The measure must be of a sonorous dignity befitting the subject. The epic is developed by a mixture of dialogue, soliloquy and narration." Applying this test of Arnold, there is no doubt that all these requisites are satisfactorily fulfilled by the Mahabharata. Its subject is the great war fought on the plain of Kuru Kshetra its subject is vast and complex, the scenes and incidents described therein are numerous and diverse and at the same time well knitted, and the characters are elevated and true to nature. The Mahabharata is also full of well conceived, eloquent and forcible dialogues suited to the character of the speakers. They are a peculiar charm of the poem and almost convert it into a drama. We do not however find any soliloquies in the Mahabharata worth mentioning. The story is always told with force and perspicuity and the descriptions are ever grand and picturesque. In short the Mahabharata deserves to rank among the finest epic poems of the world.

The Language.

The language of the Mahabharata is simple and yet dignified. It bears the impress of a writer who is the master of a spoken language. It is also archaic in appearance and stands on the same level with the language of the Upanishads. Although, as a rule, the meaning of the verses is plain on the face, we fall here and there upon some which have to be strained to give out a complete sense. As the legend goes, when Vyasa completed the vast epic without committing any portion of it to writing, Brahma approving of it directed him to have it written out by Ganesh, the God of wisdom. Ganesh consented to do the work, provided his pen were not allowed to

Mahabharata which professes to be a history, and not a mere novel. Yet as Oman remarks "Of the one hundred thousand verses of the 'Mahabharata' not more than a fourth part is concerned with the main story of the epic—the rest consists of more or less irrelevant, though of ten beautiful episodes, and of disquisitions on government, morals and theology"

The Maha'bha'rata as an Epic poem.

"The subject of the Epic poem must be some one, great complex action. The principal personages must belong to the high places of Society and must be grand and elevated in their ideas. The measure must be of a sonorous dignity befitting the subject. The epic is developed by a mixture of dialogue, soliloquy and narration." Applying this test of Arnold, there is no doubt that all these requisites are satisfactorily fulfilled by the Mahabharata. Its subject is the great war fought on the plain of Kuru Kshetra, its subject is vast and complex, the scenes and incidents described therein are numerous and diverse and at the same time well knitted and the characters are elevated and true to nature. The Mahabharata is also full of well conceived, eloquent and forcible dialogues suited to the character of the speakers. They are a peculiar charm of the poem and almost convert it into a drama. We do not however find any soliloquies in the Mahabharata worth mentioning. The story is always told with force and perspicuity and the descriptions are ever grand and picturesque. In short the Mahabharata deserves to rank among the finest epic poems of the world.

The Language.

The language of the Mahabharata is simple and yet dignified. It bears the impress of a writer who is the master of a spoken language. It is also archaic in appearance and stands on the same level with the language of the Upanishads. Although, as a rule, the meaning of the verses is plain on the face, we fall here and there upon some which have to be strained to give out a complete sense. As the legend goes, when Vyasa completed the vast epic without committing any portion of it to writing Brahma approving of it directed him to have it written out by Ganesha, the God of wisdom. Ganesha consented to do the work, provided his pen were not allowed to

cease its work for a single moment. Vyasa agreed on condition that he should understand the meaning of what he was writing; and to obstruct his speed of writing, it is said, he inserted here and there verses that are not so plain and simple. This is a legend after all.

We often come across grammatical forms which are not strictly Paninian. *Am.* roots are used in the *Parasm.* and *vice versa*; e. g. वसस्य (v. 65. 65), भुञ्जीयात् (v. 65. 68), पश्येया (v. 75. 6), विपिन and गच्छस्य (v. 296. 29). We also find such unusual forms as वसन्ती and वृषन्ती. The conjugational signs are at times not properly used as स्वपामि (v. 65. 61) for स्वपिमि. The Sandhi rules are not strictly observed; vide vv. 64. 106, 117 and 119. There are also uncommon uses of combinations like पयसाद्भि हये, भवान् आगत आति etc. Some Vedic forms are sometimes used, as आनयित्वा and निवर्तयित्वा (vv. 297. 78 and 60). The different cases are at times loosely used; vide vv. 67. 3, 7; and 69. 18, 22, 23. Many other petty irregularities may be met with; but it is doubtful whether, according to the rules of grammar that existed 5000 years ago, these could be called improper uses.

The Metre.

The Mahabharata is mostly told in the अनुष्टुप्* metre; and the उपजाति† metre is sometimes used. There are the recognised metres of an epic poem in the Sanskrit language. The well-known Mahā-kāvya's are composed in these metres with a sprinkling of other metres. We find the वंशस्थ‡ metre also, used here and there. The number of syllables in each quarter is not strictly observed, and we meet with irregular *padas* known as गायः which is defined by Kedāra as निष्माक्षरपादं वा पादैरक्षरम्

* Defined as —

श्लोके षष्ठं गुरु द्वेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
दिग्भु पादयोर्द्वैतं सप्तमं दीर्घमन्ययो ॥

§ Defined as —

रसादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग
उपेन्द्रश्चा जनजातनो ग
अनन्तरोदीतिलक्ष्मभाजो
पादौ यदीयातुपजातयस्ताः ॥

† Defined as —

जतो तु वंशस्थमुदीरितं जतो ॥

दशधर्मसूक्तं । यच्छ्रुत्वा नोक्तमत्र गायति तत्पुनर्मतिभिः प्रोक्तम् ॥ The metres of the different verses are noted in the notes.

The Episode of Nala.

When the Pandavas were sent into exile on the defeat of Dharma-*raja* at dice, Arjuna went to the world of Indra for weapons and the other Pandavas remained in the forest lamenting the loss of their Kingdom and the absence of their brother. Bhima was enraged at the situation and proposed to destroy the deceitful Kauravas. As Udhishthira was trying to pacify him, the great sage Brihadashwa arrived there, and being questioned by him as to whether he had ever seen or heard of any one more miserable than himself, narrated the story of the King Nala.

This episode occurs in the Vana Parva Chaps. 52-79. This is one of the most striking and popular episodes in the *Mahabharata*; and the story is told and retold by various poets in one form or another. We have the poem नलोदयम् of Kālidās the नलामुदयम् of Vāmanbhattacha and, the नदन्तम् of Trivikramabhattacha, solely devoted to this episode. The story is also included in the बृहत्कथामञ्जरी of Keshemendra, the नैषधचरितम् of Shriharsha, the महद्ययनम् of Krishna'nanda, the कथासरित्सागर of Somadeva. This shows how popular the story has grown.

The Episode of Sa'vitri'.

When the Pandavas living in the forest had, on one occasion, gone out for hunting, Jayadratha carried away Draupadi; and when she was rescued and brought back Udhishthira surrounded by sages asked one of them, Mārkaṇḍeya, as to whether he had ever seen or heard of any one more miserable than himself. Then Mārkaṇḍeya recited the story of Rama. Udhishthira then said that he did not grieve so much for himself as for Draupadi, and asked if he knew of any woman who could be compared to her. In response Mārkaṇḍeya narrated the tale of Sāvitri.

It is embodied in the Vana-Parva-Chaps 291-298. Though this tale is too short to form the basis of any independent poem like the story of Nala, yet it is none the less charming and popular. Savitri' is the key-word with every Hindu woman; and she is regarded as the model of chastity and connubial love and devotion. She is the ideal of virtue and every thing that is good in a woman.

cease its work for a single moment. Vyasa agreed on condition that he should understand the meaning of what he was writing; and to obstruct his speed of writing, it is said, he inserted here and there verses that are not so plain and simple. This is a legend after all.

We often come across grammatical forms which are not strictly Paninian. *Atm* roots are used in the *Parasm.* and *vice versa*; e. g. वसस्व (v. 65. 65), भुजीयाम् (v. 65. 68), पदयेया (v. 75. 6), निर्वन् and गच्छस्व (v. 298. 29) We also find such unusual forms as वसन्ती and कूर्चन्ती. The conjugational signs are at times not properly used as स्वपामि (v. 65. 61) for स्वपिमि. The Sandhi rules are not strictly observed; vide vv. 64. 106. 117 and 119 There are also uncommon uses of combinations like पश्चाद्वाद्वा ह्ये, भगान् आगत आसि etc. Some Vedic forms are sometimes used, as जानयित्वा and निवर्तयित्वा (vv. 297. 78 and 60). The different cases are at times loosely used; vide vv. 67. 3, 7; and 69. 18, 22, 23. Many other petty irregularities may be met with, but it is doubtful whether, according to the rules of grammar that existed 5000 years ago, these could be called improper uses.

The Metre.

The Mahabharata is mostly told in the अश्विन्* metre, and the उपजावि§ metre is sometimes used. There are the recognised metres of an epic poem in the Sanskrit language. The well-known Mahâ-kâvyas are composed in these metres with a sprinkling of other metres. We find the वसस्थ† metre also, used here and there. The number of syllables in each quarter is not strictly observed, and we meet with irregular *padas* known as गायत्री which is defined by Kedâra as विषमाक्षरपादं वा पादैरसम

* Defined as :—

श्लोके षष्ठं गुरु द्वये सध्वं लघु पञ्चमम् ।
द्विगुणं पादयोर्द्वैतं सप्तमं दीर्घमन्वयो ॥

§ Defined as —

स्वादिन्द्रज्जा यदि तो जगो ग
उपेन्द्रज्जा जतजास्ततो ग
अनन्तरोदीतिलक्ष्मभाजो
पादो यदीयातुपजातयस्ताः ॥

† Defined as —

जतो तु वसस्थमुदीर्तं जरो ॥

‘दशधर्मनत् । दण्डुन्दी नोक्तमत्र गाथेति नट्टांस्तुतिभिः प्रोक्तम् ।’ The metres of the different verses are noted in the notes.

The Episode of Nala.

When the Pandavas were sent into exile on the defeat of Dharmaraja at dice, Arjuna went to the world of Indra for weapons and the other Pandavas remained in the forest lamenting the loss of their Kingdom and the absence of their brother. Bhīma was enraged at the situation and proposed to destroy the deceitful Kauravas. As Udhishthira was trying to pacify him, the great sage Brihadashwa arrived there, and being questioned by him as to whether he had ever seen or heard of any one more miserable than himself, narrated the story of the King Nala.

This episode occurs in the Vana Parva Chaps. 52-79. This is one of the most striking and popular episodes in the Mahabharata; and the story is told and retold by various poets in one form or another. We have the poem नलदयम् of Kālidās the नलामृदयम् of Vāmanbhattacha and, the नलचम्पू of Trivikramabhattacha, solely devoted to this episode. The story is also included in the बृहत्कथामञ्जरी of Kshemendra, the नलिचचारित of Shriharsha, the सद्दयानन्दम् of Krishna'nanda, the कथासहितान्त of Somadeva. This shows how popular the story has grown.

The Episode of Sāvitrī.

When the Pandavas living in the forest had, on one occasion, gone out for hunting, Jayadratha carried away Draupadi; and when she was rescued and brought back Udhishthira surrounded by sages asked one of them, Mārkaṇḍeya, as to whether he had ever seen or heard of any one more miserable than himself. Then Mārkaṇḍeya recited the story of Rama. Udhishthira then said that he did not grieve so much for himself as for Draupadi, and asked if he knew of any woman who could be compared to her. In response Mārkaṇḍeya narrated the tale of Sāvitrī.

It is embodied in the Vana-Parva-Chaps. 294-298. Though this tale is too short to form the basis of any independent poem like the story of Nala, yet it is none the less charming and popular. Sāvitrī is the key-word with every Hindu woman; and she is regarded as the model of chastity and connubial love and devotion. She is the ideal of virtue and every thing that is good in a woman.

The Moral.

The Epic poem need have no moral; but the Mahabharata has one distinctly, which runs through the whole of it in all its parts; and it is repeatedly told by the author in unequivocal terms. "The observance of *Dharma*, under any condition or in any adversity," is the duty which the Mahabharata tries constantly to inculcate from the beginning to the end. The work ends with four verses which reiterate the same moral:—
' धर्मद्विषम् कामम् स धर्मं किं न सेव्यते.'

In the various episodes also the same strain is kept on and virtue is shown to meet with a meet reward. Besides this general conclusion, the other moral intended to be conveyed by the episode of Nala is expressed in verses 12-14 of Chapter 79 "Fate is capricious and the success of human exertion is uncertain; do the duty and neither joy at the prosperity nor grieve at the adversity."

Similarly the tale of Savitri intended to teach the moral that a woman who follows *Dharma* by remaining devoted to her husband in all the adversities and trials rescues herself and others from all evil and elevates the family. The moral is expressed in verses 14-15 of Chapter 298.

With such interesting and moralising episodes told in a simple and elegant language scattered throughout the poem, it is no wonder that the Mahabharata should stand unrivalled in fame and popularity!

N. S. L.

Nalopâkhyânam.

NOTES.

महाभारतम्—भारतात् भरताशजात् अधिकृत्य कृत काव्यं भारतम्, महच्च तत् भारतं च महाभारतम् By the sūtra अधिकृत्य कृत प्रथ IV 3 87, the *taddhita* affix would be added in this sense, *e g* शारीरिक् अधिकृत्य कृता प्रथ शारीरकीय But the affix is optionally dropped by the Vārtika Sūtra दुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम् । S. h. explains it as शारीरकं भाष्यमिति स्वभेदापचारात् । *e g*, by not regarding any distinction between the subject and a work on that subject

The work is said to be so called because भारतं सर्वदेवाश्च तुल्य-भारतापिता पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्कृषिभिश्च समन्विते । व्यासस्येवाज्ञया तत्र स्वत्यरिच्यत भारतम् ॥ महावाद्भारतनाम् महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य या वेद सर्व-पापं प्रमुच्यते ॥ Tātparyā Nirṇaya II 10-11

उपाख्यान—a short tale or narrative, an episode as distinguished from the main story पर्यन्तम् a book or section जनमेजय—a celebrated King of Hastinapura son of Parikshit, the grandson of Arjuna He burnt down in a sacrifice all serpents except Takshaka to avenge the death of his father by the bite of a serpent It was to this king that Vāishampayana, a celebrated pupil of Vyāsa, related the Mahā-bhārata in order to expiate the sin which the King had committed by killing a Brahmin.

CHAPTER LII

1 अस्त्रं—अस्यते लिप्यते इति a missile, arm, a weapon अस्रहेतो Gen—अस्त्राणां हेतो for the sake of arms, *e g*, in order to secure arms, with a view to obtain arms The word हेतु is used in the Gen case to mean 'cause, reason, sake', acc to the sūtra षष्ठी हेतुप्रयोगे । II 3 26 हेतुशब्दप्रयोग हेतो घोष षष्ठी स्यात् । अत्रत्य हेतार्थमिति । S. K. पार्थ—पुत्राया अपत्य पुमान् a son of Prithā or Kuntī The word is specifically applied to Arjuna

सप्तलोक — Indra's world, paradise महात्मन्—महान् आत्मा यस्य
 noble hearted, high souled, magnanimous महत् is changed
 to महा when it forms the first member of a *harmadharaya* or a
Bukherishi compound or is followed by जतीय, acc to the sutra
 आ-महम् ममानाधिकरणजतीययो । VI. 3. 40 If there is no ममाना-
 षरण, this change does not take place. महत्तया महत्तया
 युधिष्ठिरः—*Loc Tatp*—lit. firm in a battle It is the name
 of the eldest of the Pāndavas, commonly known as Dharmaraja
 When the words गो (Sky) and युग् (battle) in the *Loc* are
 compounded with स्थिर (Stationary, firm), there is an अङ्क
 (नास्ति विमक्त इह लोपा यत्र) of the *Loc* termination, acc to the
 sutra गविपुष्पिर्वा स्थिर VIII 3 95. The स् of स्थिर then becomes
 ष आम्पो स्थिरस्य सस्य ष स्यात् । गविष्ठिर युधिष्ठिर । S K. प्रभृति f—
 beginning Words like आदि, प्रभृति etc are used at the end of
 a *bañ Comp* in the sense of 'and others', 'etc' युधिष्ठिर
 प्रभृति येषां त पाण्डव पाण्डो अपय पुमान् a Son of Pandu They are
 युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन नकुल and सहदेव

2 न्ययसन्—Nīlkantha's reading आवसन् is not good, since acc
 to the sutra उपाध्वयाद् दस । 1. 4. 48 the root दस preceded by the
 prepositions उप, अनु, अधि or आ governs the *Acc.* case So we
 should then have काम्यक आवसन् कृष्णा—name of Draupadi, the wife
 of the Pāndava For the explanation of name, *ride Com* सार्ध
 and—with, in the company of It governs the *Instr* case acc
 to the Sutra सहयुक्तप्रधान । II 3 19 काम्यक—*ride Com* भरतर्षभ
 —भरतो ऋषभ (bull) इव the best of the descendants of Bharata,
 भरत being used by metonymy (लक्षणा) for his descendants It
 is an उपमानोत्तरपद *harmadharaya* compound formed acc to the
 sutra उपमिन व्याप्रादिभि सामान्यप्रयोगे । II 1 36 : e, a noun denoting
 a person or thing compared (उपमिते) may be compounded with
 words indicative of excellence such as व्याघ्र, सिंह, चन्द्र and ऋषभ,
 when no mention of the common quality (सामान्य) is made, e g.
 पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र but there will be no compound if it is पुरुषा
 व्याघ्र इव शूर Some of the words indicative of excellence are
 grouped by Amara in स्तुतत्तापद व्याघ्रपुद्गवषभकुञ्जरा । सिंहशार्दूलनागाद्या
 इति भट्टायनोचता ॥

3 कदाचित् and—once upon a time, one day, at some time
 चित्, चन, अदि and sometimes सिद् are added to interrogative
 pronouns and adverbs to give them the sense of indefinite pro-
 nouns विरिक्त p p—Separated, lonely, solitary com takes it
 to mean 'holy' शादल—शशिनप्रसिन्निति शाद वातूहणमास्मिन् a
 grass-plot, sward, meadow, turf शादल शादहति । Amara The

word is formed by the addition of the *taddhita* affix इतृ (ईट)
acc. to the sūtra नदशादाइतृलृ । IV. 2. 88. नदृलृ । शादो जम्घानपा-
सयोः । शादृलृ । S. K. दुःखार्त—दुःखेन आर्तं पीडितः distressed or
afflicted with grief. The chief cause of the present grief was
the separation from Arjuna and loss of the Kingdom. Vide cr.
4. 5 *infra* Oh. 50,—तथा तेषां वसतां काम्यके ये विहीनानामर्जुनेनोत्सृष्टानाम् ।
पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतीयुरधीयतां जपतां जुह्वां च ॥ १२ ॥ निषेदुः Perf. III
pl of सदृति with नि to sit.

4. धनंजय —धनं जयति इति the name of Arjuna. In the Ma-
hā Bhārata elsewhere the name is thus derived —सर्वाजनपदाजि-
त्वा निजनादाय केवलम् । मध्ये धनस्य निष्ठामि तेनाहर्मा धनञ्जयम् ॥. The *Kṛit*
affix खच् (or अ before which the object of the root has the syl-
lable म् inserted after it) is added to the कृदन्त formations from
the roots enumerated in the sūtra सज्ञायां भृत्बुजिधरिस्तहिनपिद्यम् । III.
2. 46. hence विशम्भर, रघन्तर, पर्तिवरा, शत्रुअय, वसुन्धरा, शत्रुमह, जघ-
नपा, अरिन्दम etc सासुकण्ठ.—अधुभिः सहित कण्ठ यस्य with the
throat (choked) with tears. How can the throat be possessed
of tears ? The idea is that the lachrymal moisture finds its way
into the throat and hinders utterance. Of वाप्यकण्ठ । Buddha
Oh V. 20. सुदुःखित adj.—सुतरां दुःखितं greatly afflicted. दुःखित
(दुःख सञ्जात अस्य) is formed by the addition of the *taddhita* affix
इतृ (इत) to दुःख acc to the sūtra नदस्य सञ्जात नारकादिभ्य इतृ । V.
2. 36, : e, the words of the नारकादि class (namely, नारका, दुःप,
सुख, दुःख, etc) take the affix इतृ in the sense of नदस्य सञ्जात.
अर्दित *p. p*—tormented, afflicted वृ 4 A with सम् and अभि—to
overflow, to fill to the brim, (hence *fig.*) to affect, overwhelm.

5. भ्रंश—loss, deprivation श्रीम—the second of the Pāṇḍava
brothers. महाबाहु —महान्ती बाहु यस्य long-armed, powerful *Vide*
also notes on महात्मन् : 1 *sūtra*.

6 निदेश —order, instructions The instructions of Yudhis-
thira referred to are to be found in Adhyāya 37 above;
especially cf. v. 16 —शक्रोऽयं पश्यत्यस्य स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति । इतिभितो-
ऽयेव गच्छेत् त्वं द्रष्टुं देवं परमेश्वरम् ॥ महाभाग—*vide com.* The Kum-
bhakona edition has the reading महाराज—महाव्राह्मणं राजा च a great
King, a sovereign ruler. It is used as a respectable mode of
addressing Kings or other great personages, 'my lord'. For
the change of महत् to महा *vide* notes on महाबाहु v 5 *sūtra* राजन्
is also changed to राज by the sūtra राजाह सखिम्पट् V. 4. 91, i, e
टच् (अ) is added to राजन्, अहन्, and सखि (after dropping their
final vowel together with the following consonant) when they

are at the end of a Tatpuruṣa compound, * e g, परमराजः
उत्तमः काजसा, प्राणा (always, I) — life प्रतिष्ठितः P — of
स्था with प्रति I P to rest, d and upon

7 यस्मिन् — rel is to अर्जुन in the last verse. Strictly the
relative pronouns in this and the next verse join together all
the verses into one sentence. When two, three, four or more
verses are thus grammatically connected, they are respectively
called a दुग्म, विशेषक, पञ्चक and कुट्टक of द्वाभ्यां युगमिति प्राग्विनि
यस्य विशेषकम् । पञ्चक चतुभि स्तनद्वयं कुट्टकं स्तनम् ॥ पाथाती — the
people of the country of Panchalas. Panchala is the region
between the streams of the Yamuna and the Ganges and Com
सायनि — name or the character of Krishna

8 धर्मात्मन् adj — धर्म आत्मनि यस्य righteous, pious, virtuous
नियोग — command order धीमत्सु — an epithet of Arjuna, side
Com. The word is formed by the addition of the 1st affix
ट to the Desiderative of धृ 1 A (धामस्तते) to detest, shrink
from, acc to the sūtra सनशासमिध उ III 2 168 : e, the affix
उ is added to Desid, bases (सन्न) to शम् with आ and to भिष्
to form Kridantas, e g आशां भि

9 अजि न f अजयस्यामिति a battle मदिनी मद् (fat or
marrow) अम्यस्यो the earth so called because मधुवटमपोरासीमेद्वेत्त
पाण्डुना । तेनैव मेदिनीनाम्ना सवतः परिवर्तिता ॥

10 प्रभावात् — प्रभाव अनुचित्य or प्रभाव विशय्य having regard to
his prowess depending on his valour, counting upon his
strength. The sense of the absolute is here suppressed and
its object (कम) or अधिस्त्राण put in the Ablative case acc to the
sūtra ल्यब्यप्यकम्यधिकरणे च Vartika on I 4 31 e g, शत्रुराजिह्वति e g
शत्रुर्वाक्षि जिह्वति B K धनुष्मन् adj — धनु अस्यास्तीति one who bears a
bow : e a skilled or excellent archer. The taddhita affix मनुर् (मत्)
which is added to denote possession acc to the sūtra तद्धितस्मिन्निति
मनुर् । 2 94 is used here in praise (प्रशंसा) The various
senses of this possessory affix are भूमिनिन्दाप्रशंसासु नियोगोऽतिशायने ।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुषादयः ॥ Vartika अनुलोकं परलोकं (Nīlkanth)
to the other world heaven. It is equivalent to अमुञ्च as opp to
इह or इहलोक — of यावज्जीवं च न कुयायोनामुञ्च ह्यवसेत् Manu. Note that the
root नी governs two accusatives, and by the rule गोत्रे कमाणि हुयाद्

* Which includes also the Karmadharaya compound which is
defined by Paṇini as तन्पुङ्गवः समानधिकरणं कमधारयः । 12 12

पचानि नीदृष्टाहम् (S K) in the passive construction the principal object (घातराष्ट्र) is put in the *Nom* case, the secondary object (सौवला) remaining the same as in the active construction घातराष्ट्र — धृतराष्ट्रस्य अपत्यं पुमान् a son of Dhritarāstra ससौवला — भीष्मस्य साहवता भीष्म (सुभद्रस्य अपत्यं पुमान्) is the name of Shakuni the son of Subala, King of Gandhāra and brother of Gāndhārī the wife of धृतराष्ट्र Thus he was the maternal uncle of Duryodhana

N B—In this verse Bhīma refers to the incident described in the Sabhāparva Gambling at dice with Shakuni Yudhishthira lost all property and finally staked his wife Draupadī, and lost her too Then Duryodhana unceremoniously dragged her by the hair into the hall where all the Kings and others had assembled and insulted her by attempting to remove her clothing Bhīma was so enraged that he would have destroyed him and all the Kouravas and their partisans in that very assembly but for the intervention of Arjuna cf भीम उवाच । इहेवेतानह सर्वाहमि शत्रुसमागतम् । अथ निष्क्रम्य राजेन्द्र समुत्साहमि मारते ॥ १० ॥ But सात्व्यमानो वीक्ष्यमाणं परितापकटुकमणा । विद्ययेष महाबाहुरतदग्नेन वीक्षयान् ॥ १३ ॥ in ch 94 of the Sabhāparva Bhīma makes a special reference to Shakuni (ससौवला) because it was he who by his skill in the nefarious method of gambling won all the stakes from Yudhishthira and sent the Pandavas into exile

11 बाहुबलिनं *adj*—बाहू बलं बाहुबलं तद्वत्पस्य possessing strength of arms उत्थित *p p* of स्वा with उद्—aroused stirred up भवन्मूलं मवान् सूत्र यस्य of which you are the source or cause

12 कणमुखान्—कण मुखं येषां तान् of whom Karā is the head or leader or principal कुरुस्व *adj*.—whole entire वसुन्धरा—वसु धारयतीति the earth For the formation of the word *vide* notes on घनअप r 4 s pra

13 द्यूतं *m n*—gambling playing at dice दोष—fault, vice weakness उपद्रुत *p* ; distressed pained harassed by calamities Cf समभिपश्ये r 4 s pra अहीन *adj*—not lacking not wanting in possessed of बाहू—a fool, an ignorant person वलि—a tax tribute Constr e—अहीनपौरुषा अपि वदे उपद्रुता कृता । य बाहू मुखे द्युतं प्रनादयन्ते वलिभिः सामानदनेनैष उपद्रुता इति । Vilkanth With the realising of K तान् for बाहू वलिभिर्विषयन्तरा also would qualify वदे *Vide Com*

15. राज्यं—rule, reign, administration of a kingdom. धर्म्यं, *adj.*—धर्मादन्तर्गः (consistent with duty or religion, righteous. The *radhita* affix इत् (य) is added in the sense of अनपेक्ष (not deviating from or leaving) acc. to the sūtra धर्म्यधर्म्यादादनपेक्षे । IV. 4, 92 धर्मादनपेक्षं धर्म्यम् । परधर्म्यम् । अधर्म्यम् न्याय्यम् । 6. 15. नीतिशः—अनीतिशः is the *Aor.* (3rd variety) 2nd pers. Sing. of the Caus. of नृश् (नाशश्) to violate, forget. यस्य (Acc. pl.) is its object. The *Aorist* with the augment अ dropped, used with the prohibitive particle मा, has the sense of the Imperative. Vide Apte's *Guide* § 2 H.

16. प्राक् *ind.*—before. It usually governs the *Abi.* case acc. to the sūtra II. 3. 39. Cf. प्राक्तनयोपपत्तेः । Raghu XIV. 78. Here *Acc.* is used with it समा *f.* (usually pl.)—a year. सप्तशः समा the period during which the Pāṇḍavas were to live in exile in accordance with the terms of the stake lost by Dharmarāja. (Vide Sabhāparva ch. 76.)

17. आनायश्—Ger. of the Caus. of नी with आ (आनायश्) to cause to bring, to send for, call back. जनार्दन—जन जन्म तं अर्हयति दिनस्तर्ति an epithet of Krishna.

यूद्ध—*p. p.* of व्यूह 1 P to arrange troops in battle array. अनीतिशः *m. n.*—troop, army. जव—Speed, rapid action. It may be taken to mean 'strength, might.' आवह—*a* battle.

18. असुं लोकं—Vide v 10 *Supra*. विशांनति (*Alal*)—lord of subjects, king विन् *m. f.*—subjects, people.

19. शम् with प्र 4 P. *caus.* (प्रशमय्)—(i) to subdue, vanquish; (ii) to kill, destroy, slay.

20. सात.—A term of respect applied to elders or venerable persons वृद्धं सातेति चेतः । Manu It is usually applied to juniors as a term of endearment अरिन्दमः—अस्मिन् दाम्पयति दमयति वा repressor of foes, subduer of enemies. For the formation vide notes on धनञ्जय' v. 4 *supra*.

21. बालिश *adj.*—बालवद्बालही (Nalkanth) foolish, silly, absterate Bhanu. Dixit derives the word as बलिशस्य मत्स्यवेधनस्य (fish-hook) अर्ध, धृष्टत्वादपुञ्जत्वात् अस्माकं—goes with राजा. दीर्घसूत्र *adj.*—दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य dilatory, slow, procrastinating; vide Com. दीर्घसूत्र-विराजित । Amara. सूत्रं ननु व्यवस्थायो । Vishwa. Cf. दीर्घसूत्री विनश्यति । Panch IV.

22. निहृति *f.*—निहृष्टा कृतिः क्रिया प्रतारणरूपा *deceit, fraud.* Cf. निहृतिर्मत्सने क्षेपे शट् शाठ्यवपि च खियाम् । *Medini.* प्रज्ञ *adj.*—*conversant with, निहृतिप्रज्ञ—deceitful, evil-minded, wicked.* निश्चय —a fixed opinion, settled conviction, firm belief, as opp. to तर्कः and संशय . Cf. अध्याहारतर्कं ब्रूहो विचिकित्ता तु संशयः । सिद्धिद्वारा चोपाय समी निजयनिश्चयो *Amara.* नैहृतिक *adj.*—निहृत्या जयति इति. The *taddhita* affix टङ् (इक्) is added acc. to the *sutra.* तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । IV. 4. 2. *e. g.*, अलेदीव्यति आसिकः.

23. इह *ind*—in this case, in this connection. अहोरात्रं—अहश्च रात्रिश्च one day and one night. A *Samāhāra Dvandwa* compound. Acc. to the *sutra* अहन् । VIII. 2 68 the crude form (which combines with other words in a compound) is अह् or अह् ; अहन्नित्यस्य सः स्यात्पदान्ते । S. K. रात्रि when preceded by a numeral, an indeclinable, a word expressive of a part of the whole (एकदेश) such as पूर्व, अपर *etc.*, or by the words अहन् (in a *Dvandwa*), सर्व, सख्यान् and पुण्य (in a *Tatpurusha*) becomes, रात्रि acc. to the *sutra* अह सर्वैकदेशसख्यान्पुण्याश्च रात्रे । V. 4. 87 एभ्यो रात्रेरप् स्वाच्चात्सख्याव्ययादे । अहमहण द्वन्द्वार्थम् । S. K. The use of अहोरात्रं in the *neuter* is rare and set down as incorrect by *Bhanuji Dixit* Although as a rule a *Samāhāra Dvandwa* compound is *neuter* acc. to the *sutra* स नपुंसकम् । II. 4. 17 (समाहारे द्विगुर्द्वंद्वं नपुंसके स्यात् । S. K.), yet by the special *sutra* रात्राद्वाहा पुमि । II 4 29 एतदन्तो द्वन्द्वतत्पुरुषो पुल्येव । S. K. *Tatpurusha* and *Dvandwa* compounds ending in रात्र, अह् and अह् are *Masculine*, except when रात्र is preceded by a numeral सख्यापूर्वे रात्रे द्विवचम् । *Vārtika* इ *ind*—an emphatic particle used to lay stress on the preceding word and translatable by 'verily', 'indeed' *etc.* It is often used as a mere expletive without any particular signification इ स्यात्संबोधने पाददृष्टे च विनिग्रहे । नियोगे च शिष्याय स्यात्कृत्सायामपि दृश्यते ॥ *Medini.*

24. वेदवचनं—*Nilkantha* explains the allusion as follows—वेदे श्रूयते विश्वमृजा सहस्रसप्तसरमिति । अथ हि सप्तसरसश्चो दिनपर कृत । अन्यथा शतायुर्वै पुरुष इति धुनेरनधिरारिक शार्धं प्रमाण म्यानावदायुषो लोके दर्शनाच्च । *e.*, since the period of life of *Parusha* is laid down to be only one hundred years, the Vedic text विश्वमृजा सहस्रसप्तसरं would be meaningless unless सप्तसर be taken to mean 'a day' कृच्छ्र *m. n.* —religious penance, expiation. The *taddhita* affix तमिङ् (तत्) is added in the sense of the *Ablative* acc. to the *sutra* पञ्चम्यात्तमिन् । V. 3. 7. *Nilkanth* explains that thirty *Prājāpatya* कृच्छ्रा make one year, because one *Prājāpatya* penance occupies twelve days. एवं प्रातम्यहं सायं अहमयादयश्चितम् । एवं परं च वात्रीयात् प्राजापत्यमिति श्रूयम् ॥ It is further laid down that this *Prājāpatya* can be

equally effected by dint of various sacrifices (इष्टिः) such as मित्र-
विदादि, परिशोदि and मृगारेदि Hence the pledged period of twelve
years would be completed' by performing those sacrifices
द्वादशवार्षिक प्रायश्चित्त प्रतिज्ञानं । तच्छ्रुत्वा कृच्छ्राणि सद्या भवन्ति । तथाहि त्रिंशता
प्राजापत्यकृच्छ्रेकाऽष्टौ भवन्ति । एवं मित्रविदादिपवित्रादिमृगारेदिप्रभृतिभिर्द्वादशप्राजा-
पत्यस्थाने धर्मशास्त्रे विहिताभिर्द्वादशवार्षिकं वर्त समापितुं शक्यमित्यर्थः । Nolkantb.

25 प्रमाणा -autho- rity K has the reading प्रमाण Wo- d- like.
पाप, आपद स्थान पद, प्रमाण used as predicates are always in the
Sing number and neut gender. ऊर्ध्वं ind -afterward- subsequent
to It governs the Abl अच्युत-not falling, firm, not swerving
from the right path or duty त्रयोदशसमा -thirteen years,
namely twelve of वनवास and one of अवतवाप्त परिनिष्ठित p p-
Completely accomplished I do Com

26 अनुबन्ध -अनुयायी a follower, partisan, ad orant, अरिन्दम
r 20 supra एकाग्र adj -एक एकस्मिन् वा अग्र आत्मन अस्य solely intent
upon, devoted or attached to In the reading of G एकाग्र is
taken as an adv going with करोति पुरा ind -shortly, in a short
time, ere long In this sense the word is usually used with a
present tense to which it gives a future sense स्यात्प्रपञ्चे चिरातीति
निष्ठागामिके पुरा । Amara (f पुरा सप्तद्वीपा जयति बहुधामप्रतिपथः । Shak
VII 33. I do Com.

27 चर्या -going about, moving about, from चर् 1 P by the
addition of the Kri- affix चत् (fem या) acc to the sutra गमदमचर्-
यमथावुत्तर्णे । III 1 100

28. सुदर्शन -सुतरी दुष्टा जन ज्ञा with वि 9 U -to find out,
trace चार -a spy, scout सुयोधन -an epithet of Duryodhana.

29. व्रज with व्र 1 P Caus -to banish, send into exile.
निकृष्ट्या-by deceit, deceitfully For the terms of the stake vide
Sabbāparva ch 76 rr 10-11, quoted in the commentary

30 गम with अवि 1 P -to find, behold Here used in the Atm.
irregularly पाप -sinful or wicked person, wretch उत्तीर्ण -p p
of वृ with उद् 1 P. to get over or out of, emerge द्वे with आ- to
challenge, invite strictly, it is Atm in this sense acc to the
sutra स्पर्धायाः । I. 3 31

31 अपनयति -मिथ understood एव should be taken with
the verb With the reading of G the first धृत्वन should be taken

equally effected by dint of various sacrifices (इष्टिः) such as वि-
त्रिष्टिः पवित्रिष्टिः and रुग्णोष्टिः Hence the pledged period of twelve
years would be completed⁶ by performing those sacrifices
द्वादशवारिः प्रायश्चित्तं प्रतिशतं । न हृच्छतु हृच्छेति सद्यः भवति । तदाहि त्रिंशत्
प्राजापत्यहोत्रेण वाऽप्यु भवति । एवं विप्रविष्टिष्विष्टिः गारेऽपि भूतिभिर्द्वादशप्राजा-
पत्यम्यानि धर्मशास्त्रे विहितानि द्वादशवारिः एवं समापितं शत्रुनिग्रहः । Nalhanth.

25 प्रमाणा—authority K has the reading प्रमाणं Word-like
पात्र, अप्यद, स्थान पद, प्रमाण used as predicates are always in the
Sing number and neut gender ऊर्ध्वे ind—afterward: subsequent
to It governs the Abl अद्युम—not falling, firm, not swerving
from the right path or entry त्रयादशसमा—thirteen years,
namely twelve of वनवास and one of अज्ञानवास परिनिष्ठित p p-
Completely accomplished I ide Com

26 अनुबन्ध—अनुयायी a follower, partisan, adherent, अरिन्दम
e 20 supra तद्वत् अथ एवस्मिन् वा अथ आत्मनः अथ solely intent
upon, devoted or attached to In the reading of G एकाम् is
taken as an adv going with करोति पुरा ind—shortly, in a short
time, ere long In this sense the word is usually used with a
present tense to which it gives a future sense स्वाम्यधे चिरातीति
विकृष्टागमिके पुरा । Amara Cf. पुरा सप्तद्वीपा जयति बहुधा मप्रतिरथ । Shak
VII 33. I ide Com

27 चर्या—going about, moving about, from चर् 1 P by the
addition of the Arat affix चत् (ferm या) acc to the sūtra नमदमचर-
यप्रवचनसर्गे । III 1 100

28 सुदुर्जन—सुतरा दुष्टा जन जा with वि० U—to find out,
trace चार—a spy, scout सुधाधन—an epithet of Duryodhana.

29. व्रज with व्र 1 P Caus—to banish, send into exile
निकुर्या—by deceit, deceitfully For the terms of the stake vide
Sabhāparva ch 76 vs 10-11, quoted in the commentary

30 मन् with मधि 1 P—to find, behold Here used in the Atm
irregularly पाप—sinful or wicked person, wretch उत्तीर्ण—p p
of नृ with उद् 1 P. to get over or out of, emerge द्वे with आ—to
challenge, invite strictly, it is Atm in this sense acc to the
sūtra स्वधायायाड । I 3 31

31 अपनयति—अप्य understood एव should be taken with
the verb With the reading of G the first घृतन should be taken

58 वस -a servant सिष्यन्ते-*pass of शिष्* (1 P 10 U 7 P)
to leave remaining, to spare सिष्यन्ते स्म (*His present*)
—The particle स्म when used with the *present* converts it into a
past tense (स्मार्तते। Amara) acc to the sūtra नट् स्मे। III
2 118

59 रात्रिभ *adj* -equal, like, resembling ब्रह्मरूप *adj* -इषदूनो
महा almost equal to Brahman little short of Brahman Acc to
the sūtra इषदसमाप्नो कल्पदेश्यदर्शय। V 3 67, the *taddhita* affixes
कल्पर (कल्पर) दश्य and दर्शय (दर्शय) are added to words to ex-
press 'equality with' or 'little inferiority to', e g इषदूनो
विद्वान् विद्वत्कल्प, विद्वद्देश्य or विद्वद्देशीय द्विज-द्विर्जायते, the twice born,
the Brāhmin so called because मातृप्राध्विजनं द्वितीय मौज्जयचनात्।
Manu II 169 अग्र्य *adj* -अग्र भूष the foremost, best By the
sūtras अग्रायत्। धत्तो च। IV 4 116 117, we have the forms अग्र्य,
अग्रिय and अग्रीय in the sense of तत्र भव

60 चरित—history, life, a *neuter abstr noun* acc to the
sūtra नपुसके भावे क। III 3 114

CHAPTER LIII

1 उपपन्न *p p*—युक्त endowed with, possessed of इष्ट *p p*—
desirable, approved, regarded as good The reading of K adds
one line more- यज्वा दानपविर्दक्ष सदा शीलपुस्तुत ' यज्वन् *adj* -one
who performs sacrifices in accordance with Vedic precepts यज्वा
हु विधिनेष्टवान्। Amara formed by the sūtra सुयजाद्वनिर। III 2 103
दक्ष *adj* —(1) attentive prompt (11) honest, upright शील-
virtue morality, good conduct पुरस्कृत *p p*—endowed with,
possessed of The *visarga* of *गु* becomes *स* acc to the sūtra
नमस्तुरसो गरो। VIII 3 40, नमस्करोति, पुस्करोति

2 मनुजन्द्र—the lord of human beings, a King इवपति—
the lord of celestials, an epithet of Indra उपर्यपरि। *id*—high
above It governs the *Acc* or the *Ge*। (Vide Apte's Guide §
33), तेजसा—Words expressing likeness or equality are used
with the *Instrumental*

3 ब्रह्मण्य *adj* —(1) नम्रणे हित friendly or hospitable to the
Brāhmins, formed by the addition of the *taddhita* affix यत् acc
to the sūtra तस्ये हितम्। V 1 5, or (2) ब्रह्मणि वेदिके साधु। well
versed in the Vedas (Brāhman) by the Sūtra तत्र साधु। IV 4 98

अशोहिणी—ऊह समुहोर्जयसा इति ऊहिनी, अशोहिणी रथानां सर्वेषामिन्द्रियाणाम् वा ऊहिनी, the नी of ऊहिनी becomes णी by the sūtra पुत्रपदासंज्ञायाम् । VIII 4, 3 : e पुत्रपदवाङ्मितापरस्य नम्येण सा संज्ञायाम् । तु गम्यारव्यनधाने द्रुवि नामिषा अस्य द्रुणस्य । अग विम् । अचामयन ऋणयनम् । 8 h Strictly the compound would be अशोहिणी but the Vriddhi is accounted for by the Vārtika अनादुहिषामपसंज्ञानम् । It is an army consisting of 21870 chariots as many elephants, 60610 horse and 109300 foot । A पत्ति consists of one chariot, one elephant, three horses and five soldiers (पदानि) । Three पत्तिस make a सेनामख three सेनामुखस make a गुल्म three गुल्मस a वाहिनी, three वाहिनीस a चम् three चम्स an अनीकिनी and ten अनीकिनीस make an अशोहिणी Cf पञ्चमेकरथा यथा पत्ति पञ्चपदातिका । पत्त्यगौहिरुणौ सर्वे ऋमादा रथा यथात्तम् ॥ सेनामख गम्यगणौ वाहिनीपूतना चम् । अनीकिनी दशानीकिन्याश्चो हणी ॥ Amara For a detailed description vide Mahā Bhārata Adī Parva II 23 26

4 रक्षित m —A protector the र्क्षि affixes एव (अर) and नृ (न) are added to denote an agent acc. to the sūtra एवुङ्नुच्ची । III 1 133 : j राक्ष क्त साभान् d—in person, in bodily form, incarnate

5 निदर्श m pl—The mole's n Barar (the country or its people) प्रजात्रास—प्रजाम काम यस्य अप्रजा adj having no issue childless

6 प्रजार्थ—प्रजाभ्य (Dat) । य प्रजाय तामम् For the sake of issue or progeny । A noun in the Dative is compounded with अय चाति हित सुख and शक्ति to form a चतुर्थी तत्पुरुष acc. to the sūtra चतुर्थी तद्वचनप्रतिहितमुखगन्त । II 1 36 The compound is necessary in the case of अय and the compound takes the gender number and case of the noun it qualifies, by the Vārtika अर्थन नियममासौ विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् । Hence द्विजायाय द्विजाय सप द्विजाया यनाय and द्विजार्थ यस्य । It mostly occurs in this sense in the Acc Dat or Loc and has an adverbial force as here, e g, बेलापलभणोऽयम् Bhāk IV, मदर्थ त्यक्तजीविता । Bhag Gita I 9, सुखायाय—Panch IV 18 समाहित j p devoted, intent

7 प्रजाकाम adj—desirous of progeny or issue सुप्रसन्न adj—शोभने वच यस्य brilliant, illustrious

8 कन्यारत्न—यदा एव रत्नं the jewel of a daughter, an excellent daughter उदार adj—lovely, charming

9. उपपन्नात्—When there are two or more substantives qualified by the same *adj.*, the latter is used in their combined number. As regards *gender*, when the substantives are *masc.* and *fem.*, the *adj.* will be *masc.*, and when they are *m. f.* and *n* the *adj.* will be *n*. त्वदादिनः शरे पुनपुनसक्तो लिंगवचनानि । Vārtika on L. 2. 72. Hence this *adj.* refers also to Damayanti. Or this and the other *adjs.* in the second line may be taken to refer only to the sons, as the next verse is allotted to Damayanti.

10. सौभाग्यं—शोभनः मगः यस्याः सा सुभगा तस्याः भावः (i) good fortune, blessedness ; (ii) beauty, loveliness, grace. मध्यमं—मध्ये भवं the waist ; formed acc. to the sutra मध्यान्मः । IV. 3. 8.

11. समलंकृतं—qualifies शतं. पर्युपासत्—attended or waited upon.

12. राजते स्म—the particle स्म when used with the present converts it into a past tense. भैमी—the daughter of Bhima Damayanti. अनद्यत् *pot. p. p.*—faultless. विद्युत्—that which shines, radiant, resplendant. It is formed from युत् 1 A. with वि by the addition of the *Krit.* affix क्तिप् acc. to the sutra क्तिप् च । III. 2. 76. It qualifies सौदामिनी, lightning. Nīlakantha takes सौदामिनी to mean ‘autumnal’, qualifying विद्युत्, lightning. In common parlance both these words have the same meaning. Bhanuji Dixit regards सौदामिनी as incorrect form; सौदामिनी is the correct form (सुदाम्नि मेधे भवा). In S. K. it is derived as सुदाम्ना अदिष्ठा एकद्विकृत्, by the addition of the *taddhita* affix अण् acc. to the sutra तेनेकद्विकृत् । IV. 3. 112.

14. अन्येषु—in others, that is other than those mentioned specifically e. g. Gandharra, Kinnaras etc. दृष्टरूपा—the reading दृष्टपूर्वा gives a better sense. देवानां may be taken either with चित्तप्रसादनी as in the translation or with हुंदरी as in the commentary.

15. नरपांडूल—Vide notes on भानुवंशः r. 52. 2. कंदर्प—cupid, god of love. Cf. कंदर्पाम्बुनि मदाज्ञातमात्रो जगाद् च । तेन कंदर्पनामानं ते चकार चतुर्मुखः ॥ मूर्तिमत् *adj.*—incarnate, bodily.

16. मशरुं—praised, extolled. Its subject ‘people’ is understood. नैदवः—the King of the Nishadhas, Nala: vide r. 3 above. पुनः पुनः—The repetition of the word indicates a successive action or its continued repetition, acc. to the sutra निवृत्तिरनयोः । VIII. 1. 4. आभीष्टव्ये (repetition) दीप्तायां (successive action) च दोषे पदस्य द्विवचनं स्यात् । S. K.

17. अन्योन्य—each other. It is formed by the following sutra फर्मन्वतिद्वि सर्वनामो द्वे वाच्ये समासश्च बहुलम् । Vārtika on VIII. 1. 12. i. e., a pronoun is used twice to denote reciprocity or exchange (व्यतिहा.) of action, and they are mostly compounded, e. g. इत्येनं. This is explained as षट्कप्रज्ञादन्वपरमोर्न समासश्च । इतर-शब्दस्य तु नित्यम् S. K. Vārtika then adds अममासवद्भोरे पूर्वपदस्य सूरः सुर्वन्व. i. e., when two such pronouns remain uncompounded (as in the case of अन्य and पर) the case termination of the first member is changed into सू, hence अन्योन्य, परस्परः. द्वन्द्व-इति इति-शय इति शयः, love.

18. रहस्य ind.—secretly, in private, in solitude.

19. जातरूपं-मशस्तं जातं, gold. The *taddhita* affix रूप (रूप) is affixed to nouns and verbs to denote excellence acc. to sutra मशस्तायां रूपः । V. 3. 66. परिष्कृत p. p.—adorned, decorated. न in-terferes between the prepositions सम् or परि and the root कृ in the sense भूषण acc. to the sutra संपरिष्ठा करोषी भूषणे । VI.1.137. The reading जातरूपपरिच्छदान् means 'having gold wings,' परिच्छद् literally meaning a 'covering'.

20. अंतरिक्षक—that which moves in the sky, a bird हन्तव्यः pot. pass. part. ते—Acc. to the sutra कृत्यानां कर्तारि वा । II. 3. 71, in the case of potential passive participles, the agent of the action is put in the Genitive or Instrumental case, e. g. मया मम वा सेव्यो हरिः । S. K.

21. कश्चिदिदं ind.—at any time. It is always used with न in the sense of 'never', formed by the additions of चिद् to the Vedic interrogative pronoun कश्चि and notes on e. 62. 3

22. पिदने—the modern Bexar Its ancient capital was Kundinpara also called पिदनेनगरी, which probably stands for the modern Beder.

23. गरुडम्—गरुड यक्षा सन्नि अक्ष, a bird.

24. सखिमयावृता—the shortening of the final vowel of सखी (a female friend) is a Vedic use सखाम -a bird उपचक्रमे-began. क्रम् preceded by the prepositions प्र or उप in the sense of 'beginning' is अत्, acc. to the sutra प्रोवासां समवास्याम् । I. 3. 42. समर्थो दुन्वार्थ । प्राग्भेदयोस्तुवार्थता । S. K.

25. प्रमदावनं—a pleasure garden attached to the royal harem (for the use of the wives of a king). प्रमदाय. वनं, Dat. Tatt. formed acc. to the sutra चतुर्थी तदधीर्भवतिरित्युपसर्गिणि । II. 1. 36, or

7. प्राञ्जलि —folding the hands, as a mark of humility and respect अङ्ग—the same, identical

8 जातसवरप —in whom a desire or love has sprung up सह with उद् 1 A to be able to, dare or venture to क्षमन्तु—The use of *Paras* is unusual मम—By the sutra वृद्धि शेषे IL 3 50 the *Gen* case is often used loosely to express relations pertaining to other cases, vide Apte's *Guide* § 101

9 सन्धुय—प्रतिपाद्य अस्मानु—The *Loc* has the sense of 'towards', 'in respect of' etc (Apte's *Guide* § 88) त्रैज—*the trans* has the reading 'यद्'.

11 प्रवक्ष्यसि—The future tense implies here the possibility of the accomplishment of the action denoted by the root or the hope of its fulfilment.

13 वेदीप्यमान—*Pr part* of the *Frequentative* of दीप् 4 A to shine The *Freq* is used to show the intensity of the action denoted by the root उरवारिणी—having an excellent or fair complexion Rudra describes her as शनि सुवोष्णसनागी प्रीति या सरस शीतल । मनुमन्त्र उ वा नारा सा भवद्भारिणी ॥ The *iddhita* affix इन् (ङान्) is added to words ending in अ to denote *possession* etc to the sutra अन् निट् १ V 2 11०

14 क्षिप् 6 I with अन्—to throw into the background, surpass, excel

14 सत्य—a promise चिकीपिनाय—*Pres part* of the *Desid* of ह, desirous of or intent upon performing धारयामास—checked suppressed restrained

1० सम्भ्रान्त १ १—bewildered, struck with amazement, परमागमा—namely the सद्भाग in १ 12 धर्षित p p—Overpowered, overcome

17 अहो—indicates both surprise and joy भविष्यति—The *future* expresses a doubt, and should be rendered by 'may' in English

19 स्मयमान १ १ p—Smiling स्मितपुत्राभिभाषिणी—whose address was preceded by a smile, who talked with a smile For its dissolution and com विस्मित p p—wonder struck, amazed

20 अमर्यत—like unto a god. The *taldita* affix 'यत्' is added to denote similarity of action acc to the sūtra नेन तुल्यं क्रिया चेद्वि V. 1. 115. ने—a loose use of the *Gen* for the *Abl*, acc to the sūtra वही शा II 3. 50

20 न लक्षित—because by the aid of the supernatural power of the *Lakṣaṇas* he was enabled to enter the harem unnoticed by the guards (c. 23 below) सुरभिः *p p*—Well guarded. उपरासन—Whose orders are strict

22 कल्याणी—(1) a blessed lady, (ii) a lovely lady, same as शोभना below, and दुग्धा in c 24.

24 मुद्दि प्रकल्प—Make up your mind, settle, decide your will

CHAPTER LXI

1 देवेभ्य नमस्कृत्य—According to the sūtra नम स्थितिसाहास्यपाल वरदयोगाच्च II 3 16, the ind नम governs the *Dat* case But when the c is a conflict between a case governed by an indeclinable (उपपदविभक्ति) and one governed by a verb (कारकविभक्ति) the latter predominates over the former उपपदविभक्तौ कारकविभक्तिः प्रथम्यतीति । Hence नमो देवेभ्य, but नमस्कृत्य देवान् । S K So देवेभ्य here should be explained by taking it to stand for देवान् प्रसादयितु or अनुकूलयितु acc to the sūtra क्रियावर्तिपदस्य च कमणि स्थानिन । II 3 14 प्रणयस्व—love (me) The declaration of love in this way is very sudden It would be better to render the line as 'direct me with confidence as to what I should do for you', नी with प्र meaning 'to direct', 'teach' lay down as in मन्त्रप्रणीत-पाचारमामनन्ति हि सायव । Kumāra VI 31 दयाभ्रद्व—cud: notes on यथाई c 54 12 Nilkantha takes प्रणयस्व to mean 'marry' (परिणयस्व माविति शेष), and construes दयाभ्रद्व देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रणयस्व But this does not give a happy meaning.

2 तत्र—अस्ति understood विनर्त्य ind—without hesitation, confidently प्रणय—love

3 सन्निपातित *p p*—assembled, invited to gather together. Vid: notes on c 54 9

4 भक्त 1 A—to resort to, choose, accept, be attached or devoted to. दया with मनि and आ 2 P.—to decline, refuse

7. प्राङ्गलि —folding the hands, as a mark of humility and respect. एक—the same, identical

8. जातसंरूप —in whom a desire or love has sprung up सह with उद्. 1 A to be able to, dare or venture to शमन्तु—The use of *Paras* is unusual मम—म. By the sutra वृष्टी इति IL 3 50 the *Gen* case is often used loosely to express relations pertaining to other cases, vide Apte's *Guide* § 101.

9 सन्तुय—प्रतिज्ञाय. अस्नातु—The *Loc* has the sense of 'towards', 'in respect of' etc (Apte's *Guide* † 88) - त्रजे—the *trans* has the reading 'वद्'.

11 प्रवेक्ष्यति—The future tense implies here the possibility of the accomplishment of the action denoted by the root or the hope of its fulfilment.

13 वर्दीप्यमान—*Pr part.* of the *Frequentative* of दीप् 4 A. to shine The *Freq* is used to show the intensity of the action denoted by the root. वरवर्णिनी—having an excellent or fair complexion Rudra describes her as इति सुखेष्णस्यगी मीष्म या सुरा-शक्तिम् । मनुमन्त्रा च या नारी सा भवद्वरवर्णिनी ॥ The *addhita* अक्षि इन् (इति) is added to words ending in अ to denote *possession* on acc. to the sutra अन् इतिट्ठो । V. 2 115

14 क्षिप् 6 P with आ—to throw into the background, surpass, excel

14 सत्य—a promise चिकीर्षिमाण—*Pres part.* of the *Desid* of कृ, desirous of or intent upon performing धारयामास—checked, suppressed restrained.

10 सम्प्रान्त *p p*—bewildered, struck with amazement, परमागता—namely the सहायण in ८ 12 धर्षित *p p*—Overpowered, overcome.

17 अहो—indicates both surprise and joy भविष्यति—The *future* expresses a doubt, and should be rendered by 'may' in English

19 स्मयमान *p p*—Smiling स्मितवर््याभिभाषिणी—whose address was preceded by a smile, who talked with a smile For its dissolution *vid. com* विस्मित *p p*—wonder-struck, amazed

20 अमरवत्—like unto a god The *adhiata* affix वत् is added to denote similarity of action acc to the sutra नेव किया चेदति । Y 1 115 १३—a loose use of the Gen for the Abl, acc to the sutra वद्वा इत् । II 3 50

20 सुरभिन because by the aid of the supernatural power of the *Lakṣaṇas* he was enabled to enter the harem unnoticed by the guards (see also १३ below) सुरभिन p p —Well guarded उभयासन—Whose orders are strict

2० कल्याणी—(1) a blessed lady (11) a lovely lady, same as शोभना below and शुभा in ११

2१ नाद्वे प्रकृत्य—Make up your mind settle decide your will

CHAPTER I VI

1 द्वेभ्य नमस्कृत्य—According to the sutra नमस्त्विति साहास्यवाल वयस्सोपाय II 3 16 the ind नमस् governs the Dat case But when there is a conflict between a case governed by an inflectable (उपपदविभक्ति) and one governed by a verb (कारक विभक्ति) the latter predominates over the former उपपदविभक्त्यकारकविभक्त्यलीयसी । Hence नमो देवभ्य but नमस्कृत्य इत्याम् । S K So देवभ्य here should be explained by taking it to stand for देवान् प्रसादयतु or अनुकूलयेत् acc to the sutra स्त्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थापितम् । II 3 14 प्रणयस्य—love (me) The declaration of love in this way is very sudden It would be better to render the line as direct me with confidence as to what I should do for you', श्री with प्र meaning to direct teach lay down as in भवप्रणीत माचारमाप्नन्ति हि साधव । Kumāra VI 31 यथाभद्र—i d; notes on यथाई v 54 12 Nilkantha takes प्रणयस्य to mean 'marry' (परिणयस्य मामिति शेष) and construes यथाभद्र देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रणयस्य But this does not give a happy meaning

2 त्वद—अस्ति understood द्वितीयः । d—without hesitation, confidently प्रणय—love

3 सन्निपातित p p —assembled invited to gather together I d; notes on v 54 9

4 भव 1 A—to resort to, choose accept be attached or devoted to यथा with प्रति and अ 2 1—to decline refuse

meaning 'a gate'. स्पर्शिर *adj.* निश्चलानि *old*; here seems to be used in the derivative sense of 'firm, steady'.

26 मर -- It is used for 'a person' without any distinction of male or female. Nobody saw him except the princes mentioned in the second line and her friends mentioned in the next verse लक्ष्मि ind -- except. It governs the *Abl.* case acc. to II. 3. 29; it is often found used with an *acc.* and is justified by the *Chandra Sutra* कृते द्वितीया च । II. 1. 86. कृते शब्देन योगे द्वितीया भवति पञ्चमी च Haradatta regards this use as an error (प्रमाद). *Cf.* कृतेऽपि त्वां न भविष्यामि संधं । B. Gita 11. 32.

27. लक्ष्म 10 U. with उप -- to observe, look at, notice विबुधा -- विशिष्टा बुध देशा gods.

28. गतसंकल्प -- Who has (already) made up her resolve or given her love (to me), whose heart had (already) been given (to me) *Cf.* जातसंकल्प in : 55 8. The rendering of the Rev. H. H. Milman 'bereft of reason' does not suit the context.

29 बाला -- A young woman *Cf.* सा बाला परवतीति मे विदितम् Bhatk III 1.

31. गतावत् *ind* -- thus, so far यथावत् -- as has occurred or taken place, what has happened. उदाहृतं -- narrated, related. शेष -- as for the rest, : e, as to what should be done hereafter. For the use of the *Loc* in this sense, *vide Apte's Guide* § 88. विश्वास -- तृतीया यौपनायका दशा मदेव देशा gods.

CHAPTER LVII.

1. स्वयंवर -- The *Loc.* denotes the time when an action takes place; 'at the time of the *Suayamvara*'.

2. अभीप्सु *adj.* -- अभ्याप्तुं इच्छतीति desirous of obtaining. Acc to the *sutra* सनाशोस निक्ष उ । III. 2 168, the affix उ is added to अभीप्सु, the मन्त्रान्त (*Desid.*) base of आप् with अभि. the आ of आप् becoming ई acc. to the *sutra* आरहण्यधाकीत् । VII. 4 56; चामच ईत्यथास्तादी सति । S. K. So हप् (ह्रीम्) and ऋप् (ईत्स्) .

3. तोरण *m* & *n.* -- an arched door way portal द्वय -- a plan of assembly, arena

4 पृथिवीसित्—पृथिवी सितानि पृथिव्या भवति वा a king *Vide note*
 on लोकहृत् v 56 6 मञ्जु f—garland मञ्जु p p—polished, bright.
 कुण्डल m n—an earring

5 सानिति f—समयन्यस्यामिति an assembly —भोगयती name of
 the city of the snake demons in the lower world अथ भोगयती
 मागुलिनयोहो पुमान्। *Medin:* This verse would be incomplete
 without the line to be found in the reading of K namely
 'प्रतिवश नलं देवे पुण्यशोको नराधिप'

6 परिष—an iron (or wooden) beam or bar used for lock-
 ing or shutting a gate भद्रं *adj*—beautiful, charming पंच
 शार्प्यो—the arms with the five fingers are compared to a serpent
 with five heads (hoods) उरग—*vide v 53 20*

7 नारा—the name अक्षिभुयानि—अक्षिणि च प्रथम This is one
 of the 25 compounds specifically mentioned in the sūtra अचतुर-
 विनशुर etc (V 4 77) in which अ is added to the final of the
 last member, hence भू becomes भुव

8 मुष्णन्ति *pr p*—Stealing captivating

9 सत्रतत्रेद—there and no where else The repetition
 (द्विवक्ति) here indicates नियत or constancy acc to the sūtra
 निर्वचनयो। VIII 1 4 पदयतो *gen pl of pr p* goes with तत्र.

11 निर्विषयाकृतीन्—निर्गन् विशेष पात्र तादृश्य आकृतय येषां नाम्
 whose forms were identical

12 वृक्षे—the use of the *Atm* is unusual भाविनी—भाविनीऽप्यस्या
 a noble or virtuous lady Mallinatha commenting on Kumār.
 explains it as ममलाभिवाया The reading भाविनी has also much the
 same sense It need not necessarily be taken in the sense of
 'a passionate woman (कापना सेव भाविनी। *Amara*), as the com-
 mentator seems to think Cf क्षितिस्त्रिदुमती च भाविनी etc *Reglau*
 VIII 28

13 विद्या—*Pot* of विद् to know

14 निर्ग—*a sign, characteristic or distinguishing mark.*
 Such marks of the Gods are described below in cv 24-26, *quod*
 vide मञ्जुनामि—मया भुजानि (पट्टी देव)

15 भूमौ तिष्ठतो—*amongst* those that were standing on the
 earth; *vide notes on तावतालान् v 56 12* Note that the foot

of Gods do not touch the earth (i. 25 below) बहुधा and—
in various ways धा is added to words denoting a number to in-
dicate the sense of विध or प्रकार acc to the sūtra सहस्राया विधा धा
V 3 42 e g, द्विधा The second line of this verse has to be
read with the second line of the next verse and so on up to
i. 27

16. शरण—help, shelter, succour

17 यथा mI—Since, inasmuch as वृत्त / / —chosen,
selected

18 सैव सत्यम्—on account of the honesty (of my choice)
The *Inst* is used to denote the cause or motive as to why
the Gods should reveal Nala to her, हेनो । II 3 23 It should be
translated 'as truly as I have chosen Naisadha for my husband,
let the gods reveal him to me' Similarly in the next 3 verses
चर with अभि 1 P—to be faithless (to the husband) Cf पनि
या नाभिचरति मनोवाग्दहसयुता । Manu 6 16

19 विहित / / —Settled, ordained, prescribed

20 व्रतं m & n—ceremony, or the *Sayamāna* आराति-
acquirement, attainment The object or purpose for which
any thing is done is put in the *Loc* case when the thing desired
is intimately connected with the action acc to the sūtra
निमित्तात्कर्मयोग । Vārtika निमित्तमिह फलम् । योग स्यात्प्राप्तवापामक ॥
चमणि द्वीपिन हन्ति दन्तयादिति कुक्षम् । केशणु चमरी इति भीति शुक्रशुक्रो
हत ॥ S K

21 कुर्वन्तु—may assume, put on or take Cf नानास्त्राणि
कुर्वन् । Yājña 3 162 The reading कुर्वन्तु means 'may display or
bear' Cf पुष्पति रसो न शोभा । Shāk 1 10

22 यथा mI—So that पुण्यश्लाक ady—पुण्य पतिर श्लाक यश
यस्य of good fame, whose name is auspicious to repeat or utter
पद्ये यशसि च श्लाक । Amara This epithet is conferred upon the
following—पुण्यश्लाका नला राजा पुण्यश्लाका सुगतिर । पुण्यश्लाका च 'वेदेही
पुण्यश्लाका जनादन 'कुरुण '—अस्ति मन चतुष्टयाय pitiable, pathetic,
exciting pity परिवृद्धि—lamentation, bemoaning It is a
neuter abstract noun formed acc to the sūtra नपुंसक भावे क्त ।
III 3 114

23 सत्य—truthfulness honesty अनुराग—love The objects
in this verse are all governed by दृष्ट्वा or some such word
underst. l

24 यथोक्त--(दमयन्त्या) उा अनविस्म २३ she expressed
लिंगधारण--wearing the characteristic marks रामध्वजं चाम्बरं
used their power अस्वरेण च --without perspiration

25 हृषितं p p --fresh, same as the other reading अलान
(not faded) The second line describes how नल was distin-
guished from the Gods छायाद्वितीयं च --accompanied by
a shadow.

26 भूमिष्ठ --standing on the ground, with the feet touching
the ground निमेष --twinkling of the eye निमेषात् नमो निमेष
सहितं, acc to the sutra सहस्रके प्रधानः II 3 10 विनापि तर्थात् तृतीया
B K सुनिश्चित --was revealed, indicated ascertained

Note --The distinguishing mark of the Gods as given in २४
24-26 are (1) not perspiring, (2) not winking (3) with
unfading garlands (4) without any dust, (5) not touch-
ing the ground and (6) not casting any shadow

27 धम --Propriety, decorum विलङ्घनमात्रं / / --blush-
ing, in bashfulness वर्यस्त --Roots implying ' to seize ' or
' strike ', often govern the Locative of that which is caught
hold of or struck

28 वन --A place, region It is often used afterwards like
कपाल, स्कन्ध, अक्षु निमेष &c, without any meaning वर्यदेश 'on the
shoulder' वर्यनिमी --vide v ६५ 12

29 ह्रस्वः --denotes grief or dejection somewhat mingled
with surprise as expressed by 'ah alas The kings who were
competing for the hand of Damayanti were sorry when Nala
was chosen and uttered ' ह्रस्वः while gods and sages appreciat-
ed her proper choice and approved of it with the word 'साधुसाधु'

30 वारुणः / / --uttered, said वर्य --कुलं गान्धर्वस्य वारुण
descendant of Kuru { here } Yudhishtira The *taddhita* affix वर्य
is added to वरु in this sense acc to the sutra वर्यवर्णः वर्यः
IV 1 101

31 भारुह --the woman's waist, the buttocks वर्यरादा --वर्य
महोदध्या an elegant or a beautiful woman Cf वर्यरादा वर्यरादा
वर्णमा वर्यनिमी । Amar वर्यरादे वर्यनिमी --me, a human being in
the presence of (discarding even) gods

for only as a poetic licence, because द्विपद् (प) is substituted for the कर्तृ of the gerund only when the root is connected with a preposition or an adverb excepting the negative particle *aco* to the *sutra* उपसिद्धिर्गर्ह्यो त्यद् । VII. 1 37 *Vide* the commentator's attempt to explain it यथाकारम्—काम अनदि कम् according to pleasure द्विपद् *m*—a bipod, man स्वक *adj*—one's own, own

43 नारीरत्न—*Vide* commentary यत्तद्वचन *m*—Same as च-
पुत्रनिष्ठुदन *v* 54. 22.

44 अंशुमत्त-अंशव त्रिणा सन्ति अस्य the sun

45 ईजे—*perfect* of यत् 1 U to sacrifice अश्वमेध—अश्व यधान-
नया मेधये हिंस्यते अत्र a horse-sacrifice A horse was let loose to
wander at will for a year attended by a guardian, and when
over anybody seized it the guardian had to fight with him and
rescue it After the successful return of the horse at the
end of the year this rite was performed implying that he who
instituted the sacrifice was a conqueror and king of kings
The *Instrumental* case denotes the manner of doing an action
(यज्ञ) *aco* to the *sutra* द्रुत्यादिभ्य उपसंख्यानम् । *Vartika* on II 3 18
ययाति—यस्य बायोति यति सर्वत्र रथगतिर्यस्य name of a well known
king of the Lunar race, son of king नहुष His life is described at
great length in the आदिपर्व of the Mahabharata *v* ६७-८७ Deva-
yani was his wife and Sharmisthā, the daughter of Vriṣaparvan
the king of the Daityas, was made her servant for an insult
she had given her His reign extended over more than 1000
years and is known for righteousness and complete happiness
among all the subjects ययातिर्नाहुष सायाडासीस-यपराजम् । स पालयामास
महीमीजे च षट्भिर्मये ॥ धर्मण च प्रजा सखा यथावदनुश्रवत् । ययाति पालयामास
मासादिन्द्र इवापर ॥ Mahā Bh' नाहुष—नहुषस्य भगवत् पुमान् the son
of Nahusa The story of Nahusa is given in Mahā Bh Vana-
Parva *v* १८०-१८३ क्रतु—a sacrifice आभ्यर्चिण *adj*—having
proper or abundant gifts दक्षिण means a present or gift to
Brahmins at the completion of a religious rite, such as a
sacrifice

48 Note the *allite* also in this verse

that वृण is 'the means of play'—the dice, and is justified by the sutra दिव. कर्म च । I. 4. 43 दिव साधकर्मकारके कर्मसज्ज स्वाधाररण-सहाय । अतरेष्टान्ता दीन्यति । S. K. Hence it is better to take, as Nīlakantha does, दवा वृण to mean 'the best of dice' and वृण to mean 'with the dice'. Kali would naturally find it easy to persecute the gambler if he himself be the dice. *Vids* also foot-note to the translation

7. परवीरहन्—परेषां वीरान् हन्तीति the slayer of the enemy's warriors.

8. क्षम A.—to endure, resist समभावे—challenge वेदम्यां प्रथमाया Gen. Absolute—even when Damayanti was looking on. When contempt or disregard is to be shown the Gen. Abs. is used acc. to the sutra वही चानादरे । II. 3. 38. वृण — playing with dice. मन् 4 A.—to mention, declare.

9. हिरण्यस्य—the Gen. is loosely used for the Acc (वही शेषे) हिरण्य and सुवर्ण both mean gold so one should be taken to mean 'gold' and the other 'golden coin'—'he lost all money and gold'. याने—यानपदेनेति a vehicle, chariot, the Krit affix लुट् (अन) is added to all roots to form a neut. abstr. noun, to denote the 'means' (करण) or 'place' (अधिकरण) acc. to the sutra कारणाधिकरणयोश्च । III. 3. 117 युग्य—युग रथाग (yoke) वहतीति any yoked or draught animal, a chariot-horse. The *taddhita* affix यत् (य) is added to acc. to the sutra तद्धनिरययुगमासगम् । IV. 4. 76. यानयुग्ये यानानि च युग्याश्च a Samāhāra Dvandwa, as the chariot and the horses are part of an army (रथोग), formed acc. to the sutra द्वैन्द्वश्च माणितुर्दशेनागतम् । II. 4. 2.

10. निवारणं—preventing, warding off अरिन्दम—*Vids* notes on v 52 20 अरिन्दमं निवारणं—अरिन्दमस्य निवारणे. निवारणं is formed by the krit affix लुट् (अन) acc. to the sutra लुट् च । III. 3. 115. Hence acc. to the sutra यत्कर्मणो कृति । II. 3. 65, the Gen. case is required of its object, कृयोगे कर्तारि कर्मणि च वही स्यात् । कृणस्य इति । जगत् कर्तारं कृण । S. K. The use of the Acc. here is irregular and is justified by a similar use made by Panini himself in the sutra गदन्म् । V. 1. 117, where although अङ् is a *Kridanta* form तङ् (Acc.) is used. Commenting on this sutra, Jayakrishna says that the use of the Gen. is *Optional* and quotes, a similar use in the Bhaṭṭikāvya—अरिनामोदयुगमम् ।

11. पौरजनः—citizens. आतुरः—(1) *adj.* qualifiedरजानं—who was affected or influenced (by the gambling), who was distressed; (2) *adv.* modifies आगच्छन्—through anxiety, anxiously.

12. सूतः—a charioteer. कार्यवत्—seeking for some business.

13. प्रकृतयः (always *pl.*)—subjects. अट्टयमाण *pr. p.*—not being able to endure or forbear. व्यसनं—calamity, distress.

14. कल *adj.*—low, sweet but indistinct (अस्पष्टमधुर). कर्षित—कर्ष. संज्ञान् असु tormented, harassed; *vide notes on दुःखिन* v. 52. 4. उपहत *p. p.*—affected by, overpowered.

15. राजभक्ति—loyalty, devotion to the king. पुरस्कृत *p. p.*—*Vide notes on* v. 53. 2.

16. तज्—object of न अभ्यभाषत in the next verse. अर्पांगः—अर्पांगनि निर्वक्ष्य चोति मेत्रं वज् the outer corner or the angle of the eye.

18. नायमस्ति—he is not himself. धीहिहित *adj.*—धीडा सत्राता अस्पृष्टा. feeling ashamed; *vide notes on दुःखिन* v. 52. 4. आलयः—abode, house. तथा अभवत्—went on as before. सहस्रं मासान्—for many months. Words denoting the duration of time and space are put in the *Acc. Case* acc. to the sūtra कालाद्यनोत्पन्नसंयोगे । II. 3. 5. पुण्यशोक.—*Vide notes on* v. 57. 22.

CHAPTER LX.

उन्मत्तवत्—उन्मत्त इव like one gone mad ; (goes with गतचेराम्). The *taddhita* affix वत् is added to words to indicate the resemblance of action, acc. to the sūtra तेन तुल्यं क्रिया चेदिति । V. 1. 115. अनुमत्ता *p. p.*—sober, who had not lost her calmness, who had kept her head cool. वेषनं—gambling, play.

2. सुमहत् *adj.*—Very important or serious. पार्थिव्यं प्रति—With regard to or in respect of the king.

3. संशयमान *pr. p.*—Apprehending, fearing. पार्ष—Evil, bad state. चिकीर्षन्ति *Desid. pr. p. sam.*—Wishing to render, सर्वं च वत् सर्वं everything, the whole of one's possession. उपलभ्य—Perceiving, feeling, finding.

4. दृहसेना—The name of the nurse and maid-servant of Damayanti. अतिशय *adj.*—Of great fame, renowned. धात्री—A nurse. परिचारिका—a female attendant, maid-servant हित *adj.*—Friendly, kind, acting as an adviser. सुभाषित *adj.*—Well-versed in talk, eloquent. दृहसेना is the object of अनधीत् in the last verse.

5. अमारय —अमा सह समीपे वा भूत्. (*lit.*) one living with or near another, (*hence*) a companion or follower of a king, a minister ; formed by the addition of the *taddhita* affix ल्यप् (ल्य) to the *indeclinable* अमा (with or near) acc. to the sūtra अजायात्प्यप् । IV. 2. 1. 4. अवशिष्ट *p. p.*—that is left or remaining. आनाद्यय—*gerund* of the *causal* of नी with आ; having sent for.

6. अपि—used at the beginning of a sentence to express hope or expectation. *Cf.* अपि जीवेत्तु ब्राह्मणशिशु । Uttar Rāma. 2. 'I hope the Brāhmaṇa boy will come to life'. भागधैर्यं—भाग एव good fortune, good luck. The *taddhita* affix धेय is added acc. to the sūtra भागहूननामधेयो धेय । Vartika on V. 4. 25. When the ministers heard that Nala wanted them they thought that it was a good sign and the game must have been stopped.

7. द्वितीय *ind.*—A second time. न्यवेदयत्—informed ; its object is Nala understood. गच्छ् with' प्रति 1 P.—to receive, welcome.

8. वेष्मन् *n.*—house.

9. निशम्य—hearing. पराङ्मुख *adj.*—पराङ् मुखं अस्य *averse* or unfavourable to.

10. चारुण्य —the name of the charioteer of Nala. कल्याणी—*Vide* notes on ८. 55. 22. कार्यं—an emergency, affair. उपस्थित *p. p.*—arrived, impending.

11. प्रभाषितं *neut. abstr. noun.*—speech. आप्तकारिन् *adj.*—one who does things in a fit or confidential manner ; trusty. *Vide* Commentary, आप्त प्रपञ्चितस्त्रिषु । Amara.

12. नृदण *adj.*—mild, gentle. प्रातःकालं *adj.*—प्रातः काल- यस्य तद्यथा स्तनया *opportunistly, seasonably, as it suited the occasion.*

13. सम्यग्भूत *p. p.*—Well behaved. विपरी—Calamity, dangerous position.

15. वशस्तिन् *adj.*—वशे वसते इति, obedient to the will of.
विपर्ययः—reverse, adverse fate.

16. नन् with अभि 1 P.—to approve, care for.

18. शुभ् 4 P.—to be made clear, have the doubts removed;
cf. न शुभ्यति मेऽन्तरात्मा । *Mrichchhakatika* VIII. She means to say
that her mind had *misgiving* that Nala would come to ruin.
The use of the *Atm.* शुभ्यते is irregular, भावः—mind.

19. दयित *p. p.*—beloved, approved. मनोजय *adj.*—मनस इव
जयो यस्य swift as the mind. इदं विद्युतं—this pair (of children).
namely Indrasena and Indrasenâ. आरोप्य—*gerund* of the *causal*
of रुह् with आ, having seated. The ह् of रुह् becomes ए optionally
in the *causal* acc. to the sūtra रुह् पोऽन्यतास्याम् । VII. 4. 63 रोषयति
or रोहयति. कुण्डिन—the capital of King Bhīma, the father of
Damayanti, *vide* notes on विदर्भ v. 53. 5.

20. ज्ञानिः—a kinsman, especially a paternal relative.
क्षिपु with नि 6 P.—to entrust to the care of. दारकौ—दारिका च
दारश्च the two children, son and daughter It is an एकशेषद्वन्द्व
compound formed acc. to the sūtra गुमाक्षिप्या । I. 2. 67 क्षिपा सहेतौ
गुमाक्षिप्यते । S. K. ययाकाम—*vide* Notes on v. 57. 42. अन्यत्र—
अन्यस्मिन् (देशे) anywhere else, elsewhere. The *taddita* affix
घल् (ङ) is added acc. to the sūtra सप्तम्यासत् । V. 3. 10.

21. मुख्यशः—Chiefly. *vide* notes on एतेकशः v. 53. 35.

22. अनुज्ञात *p. p.*—allowed, permitted. याहिन् *m.*—achariot.
With verbs indicating motion, the conveyance is put in the
Instr. case.

23. शोचन्—grieving for. अयोध्या—the capital of the Solar
Kings situated on the river Sarayu, modern Oudh.

25. ऋतुपर्णः—name of a king of Ayodhyā, a contemporary of
Nala. He was the son of Ayulāyu, a descendant of इक्ष्वाकु.
ह्या with उप—*to wait upon, remain in the service of.* It is
Atm. in the following senses only—उपात्मन्यकरणे । I. 3. 25 उपादेश
पूजा—संगतिभरणमित्रभरणपथिद्विनि पाठ्यम् ; and optionally in the sense
of लिप्ता (desire to obtain). वा लिप्तायामिति वक्तव्यम् । *Vārtika.* भुति-
धिषोतेन wages. या with उप—*to obtain, get.*

12. बहुसिध *adj*—many-fold; the *taddhita* affix निधुक् (निय) is added acc. to the sūtra बहुगणसप्तस्य निधुक् । V 2 52. बहुसिधे अहनि—when many days had passed. Acc to the sūtra पंचमी-सप्तम्यौ कारकमथे । II 3. 7. either the *Abl.* or the *Loc.* case may be used to express the lapse of an interval of time or space. शकुनः—a bird. छद्—a wing.

13. भक्ष्य—food यत्न *n.*—wealth, namely the golden wings of the birds.

15. परिधाने—a garment worn on the body परिधानेन is used in apposition to वाससा. विहायसा—along the sky. The direction or route is put in the *Insti.* case.

16. खग.—खे आकाशे गच्छतीति a bird. दिग्वासर—having only the (four) quarters for his covering, *i. e.* without any covering.

16. मिचीर्षु—desirous of robbing or carrying away. प्रीति—satisfaction, contentment सवासस *adj.*—in clothes, covered with garments; as opposed to विवासस in the next verse.

17. तान्—object of धीक्ष्य *understood*. The reading समीक्ष्य गतान् for समीपगतान् is decidedly better

18. येषां—refers to इमे ते in the next verse प्रच्युत *p. p.* fallen down. प्राणयान्ना—maintenance, livelihood अन्विता *p. p.*—possessing, over powered by.

19. येषां कृते—for whose sake, on whose account. इमे ते—refers to the dice. निषध—निषधा निवासा येषां ते the inhabitants of the country of Nishadhas; the *taddhita* affix अण् is added to denote 'the inhabitants of' acc. to the sūtra सोऽस्य निवास । IV. 3. 89 मृज्ज निवासोऽस्य मीघ । B. K. मीरु—a tumid woman; a beautiful woman (in general). *Cf.* मीरुर्वाते विविंग स्याद्वरवोषिति वोषिति । Medini

20. वैद्यम्य—विषमस्य भावः difficulty, calamity, misery. गतचेतन—गता मत्ता चेतना बुद्धि यस्य deprived of senses बुध् with नि 1 P.—to listen, ordain to आत्मन हिते—beneficial to yourself, intended for your good In the following verses Nala, pretending to describe the various sites, indirectly informs Damayanti of the routes leading to her father's capital with a hint that she should go there.

21. दक्षिणापथः—दक्षिणम्भा. दक्षिणाः the southern part of India, the South or Deccan. The words कर्त्तृ, पुत्र, अन्त, पुत्र (when it has not the sense of अन्त or 'the yoke of a carriage') and वर (substituted for पथिन्) at the end of any compound take the suffix अच् acc. to the sūtra कर्त्तृपुत्रादयश्चामानन्ते। V. 4. 14. अवन्ती—name of country to the north of the Narmadā whose capital was Ujjain on the river Siptā. According to Hemachandra, अवन्ती is synonymous with the modern Malwa. In the time of the Mahābhārata it extended on the south to the banks of Narmadā and on the west to the banks of Mahi. वत्सवत्—is one of the seven Kulaparwatas or mountain chains of India. It has been identified with the mountains of Gondavara. The Kulaparwatas are "भद्रोदयो मलय सद्यः शुक्तिमान्तरवत् । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सर्वे ते कुलपर्वताः".

22. विन्ध्य—name of a range of mountains forming the southern limit of मध्यदेश. It is also one of the seven Kulaparwatas mentioned above. पयोत्पत्ति—name of a river rising in the Vindhya mountain. It is identified by some with the modern Tāpti river but more correctly with Purnā, a feeder of that river.

23. कोसल—name of a country situated along the banks of the river Sarayu or Gogra. It was divided into उत्तरकोसल and दक्षिणकोसल. Aja, Dasarath etc. are said to have ruled there.

24. समाहित *p p*—Composed, collected, calm.

25. असकृत् *ind*—not once, repeatedly, over and over, again.

26. विजृ with उह्—to be grieved, tremble. The reading उह्यते is better. राह् 1 P.—to sink into dependency, droop. संकल्पः—purpose, intention (namely to desire her to leave him and go to her father's house)

28. तत्सुखं—that happiness which was enjoyed before; the object of चिन्तनस्य. क्लम—fatigue, exhaustion.

29. निषेज्—निषेज्यस्मात् रोगः a physician, doctor.

30. एवं—quite so, cf. एवं यद्वान्य भगवन्। Kumār, 2, 31. भेषजं—भेष रोगं जयति medicine.

31. स्वच्छन्नाम. स्वच्छं काम. यस्य a compound of the वृषोदरादि class. a term applied to the group of words and compounds whose formations, being irregular, cannot be properly explained; वृषो-

दादीनि यथोपदिष्टं । Pān. VI. 8, 109. (पुषोदामकाराणि शिदैर्यथोच्चारितानि तथैव साधुनि स्युः । पुषत उदर पुषोदर । तल्लेखः । भवेद्वर्णममाद्धसः सिंहो पर्णविपर्ययात् । मुहोत्सा वर्षाविकृतेर्वर्णनाशात्पुषोदरम् । S. K.), so ह्रस्वेदमदमः इत्ये तु काममवसोरपि *i. e.* the final *m* of अवदमम् is dropped when compounded with a *pot. p. p.* (कृत्य) and of *infinitives* in तु with काम or मनस् *e. g.* अवदमसेव्य . अर्ल *ind.*—निर्र्थक in vain, unnecessarily; अल भूषणपर्याप्तिवारणेण निर्र्थके । Vishwa.

33. अरुद्ध *p. p.*—depressed, dejected.

34. अभीक्ष्णं *adv.*—again and again, repeatedly; वृत्. पुनः पुनः शब्दभीक्ष्णमसकृत् समा । Amara. अनिमित्तं *adv.*—Causelessly, without any reason.

35. अयं—namely 'तव ज्ञातीन् यजेत्' 'that I should take shelter with my kinsmen'.

36. पूज् 10 U.—to receive with respect, welcome with reverence मानव—*vide* notes on 56. 4.

CHAPTER LXII.

1. यथा—तथा—as—so, like, similar. कथंचन—on any account.

2. परिप्लुत *p. p.*—fallen down, fallen into calamity. The reading परिप्लुत means 'sorrowful', 'sad', 'miserable', being the *p. p.* of दिव् with परि 10 U. to 'lament,' 'suffer', दिव् takes न in the *p. p.* instead of त when it does not mean to gamble, according to the sūtra दिवोऽविजिगीतायाम् । VIII. 2, 49.

3. दाससः अर्धेन—because the other half was worn by Nala whose only garment was carried off by the birds.

4. संवीत *p. p.*—clad, covered; *vide* v. 61. 6. सभा—a Lermi tage, hut. वास इदी द्वयोः शाला समा । Amara.

5. विवर्णं *adj.*—pale, pallid. The *com.* seems to take the reading विवर्ण 'ugly', 'hideous', 'changed in appearance. सुण्डित *p. p.*—covered with.

7 स्पृहीत *p p*—overpowered, carried away सुसुमारी—tender, delicate सुकपारं तु कोमलम् । Amara. नयस्विनी—miserable helpless, pitiable *Idē* Medinī quoted in the *com*

8 उत्समित *p p*—excited disturbed pained

9 परिर्वृत—distress trouble, disaster उपेयिरत्—perfect, *artifice* of इ with उप

10 इह—this, namely 'abandoning his wife', which he was revolving in his mind at the time तु and—express 'doubt' or 'uncertainty', तु वृत्तायां विकल्पे च । Amara जनस्य—of (this) person, of Damayanti

11 अनुरक्त *p p*—devoted or attached to Although words having the sense of 'love', 'attachment' generally govern the *Loc*, the roots अनुक्त and अभिलप् are found sometimes used with the *Acc* also *Cf* समर्थमनुरजयन्ति । Rām

12 मयि—goes with अनुदत्ता उत्तरम्—abandoning Nala means to say 'In my company she is sure to be miserable, but if I abandon her it is doubtful what the result would be Yet there is at least a chance of her returning to her parents and deriving happiness Hence it is better to try that chance' कचित्—कदाचित् perhaps *p r* chance

13 भियत् = good welfare

14 तेजसा—owing to or on account of her lustre by virtue of her majesty or moral power The *Instr* expresses the cause or motive *acc* to the sutra हेतोः । II 3 23 धर्षयितुं—*Infinitive* of धृप् 10 U to offend insult violate or outrage (as a woman) महाभाग—*Idē* notes on v 52 40 मङ्गला—devoted or attached to me

15 कलिना—goes with दुः which is used for दूषित 'polluted, tainted defiled' It was through the bad influence of Kali that Nala resolved to give up his wife in the lower's दमयन्त्या न्यवर्त्तत—settled as regards Damayanti The reading दमयन्त्या न्यवर्त्तत means '(his mind) turned away from or became averse to Damayanti'

16 अभ्यगात्—*for* of इ with अभि 2 P to intend, mean विद्वर्त्तनं—cutting into two parts

17 धिक्तेयं—*For 1st per sing of हृत् with ति ० P to cut, divide, tear पर्यचरत्—wandered about (in search of some instrument to cut the garment)*

18. उद्देश — a spot, region. निकोश *adj* —unsheathed, uncovered

19 निवस्य—having put on or dressed (himself) परंतप — परं तपतीति subduing one's enemy, a conqueror, hero, *vide*, notes on अतिदम v 52 20 हृ with प्र 1 P—to run away, retreat, depart सतचेतन—deprived of consciousness, insensible (in her sleep)

20 निवृत्त *p p*—repenting of improper conduct

22 अवकर्त — a strip, piece उन्मत्त *p p*—intoxicated वरारोहा—*Vide* notes on, v 57 31 अथ 1 U—to wake up, awake, rise from sleep कथमियं भविष्यति—how will she fare, what will be her state, what will become of her

23 मका—alone शुभा—(1) virtuous (2) beautiful, handsome व्याल —(1) a tiger, (2) snake (3) vicious elephant, (4) (any) beast of prey व्याला दुटगने सप्त शट भावदसिंहयो Haima

24 आदित्य —अदिते अपर पुमान् a god divinity in general *Here* आदित्या mean the twelve divinities (or गणदेवता) taken collectively. These 'suns' are supposed to shine only at the destruction of the Universe For the names of these see *commentary* वसु—name of a class of dieties, (used always in the plural) These are eight in number For the names see *Com* रुद्रा—रोदयन्ति असुरान् a group of gods, eleven in number, supposed to be inferior manifestations of Siva or Sankar who is said to be the head of the group, for their names see *Com* अश्विनौ—*Vide* notes on r 53 29 मरुत्—प्रियते अनेन the god of wind, deity महामागा—*Vide* notes on v, 52 40 समावृत *p p*—covered or protected by

25 अप्रतिमा—नास्ति परिमा यस्या matchless, peerless, unrivalled Words expressing the idea of 'excelling' are used with the *Instr* अपरदत्तता—अपहृत नान यस्य bereft of reasoning, deprived of good sense प्रानिष्टत—set out started Acc. to the सूत्रा समप्र प्रविश्य स्व । I 2 22 the root स्था with प्र is *Atti* only Its use in *par* is irregular, or स्था with प्र and चा may be treated as *Par*

root. जयन्—*p. p.* of जम् with उद् ; ready, prepared, bent or intent upon (leaving his wife).

26. गत्वा गत्वा—the द्विक्ति denotes the repetition acc. to the sūtra नीत्यधीस्तयोः । VIII. 1. 4; *vide* notes on 53. 16. कृत् 1 P.—with आ to draw or drag towards ; with अद् draw or drag away from ; used *figuratively*. Cf. पय सारंगेण दूरमाहृष्टा । *Shal.* I. Kālī was persuading him to depart while affection was dissuading him from it; in this way he was fluctuating as if in a swing (दीला) ; *vide* next verse. सीद्वं—सुहृद् भार affection, love. The *taddhita* affix अद् (अ) is added to form the abstract noun acc. to the sūtra हायनान्तपुत्रादिभ्योऽण् । V. 1. 130 ; *i. e.*, words ending in हायन and the words of the पुत्रादि class take अण् in the भाररुमार्थ ; *e. g.*, द्वेहायन, दीवन

27. द्विधा—*vide* notes on बहुधा *v.* 57. 15. दीला—a swing. मुहूर्तं—*vide* notes on पुन पुन. *v.* 53. 16.

28. स्पृष्ट *p. p.*—seized, influenced, defiled. तत् तत्—every thing. विगणयन्—disregarding, not minding ; (or as the translator takes it) मुहु नतद्विगणयन् means ‘ reflecting upon it (his act) often and often. शून्य *adj.*—शुने हिन desolate, lonely. शून्यं चिन्तयि च निर्जने । *Hauma*

CHAPTER LXIII.

1. वरासेरा—*vide* notes on *v.* 47. 31.

3 हा—denotes ‘ grief ’ or ‘ pain ’, as expressed by ‘ ah ’, ‘ alas ’.

4. धर्मज्ञ—knowing one’s duty. She refers to the duty of a husband to protect his wife and not relinquish her in a desolate desert. तथा उक्त्वा—She refers to Nalā’s former promise not to desert her ; *vide* *v.* 61 31.

5. दृष्ट *adj.*—honest, guileless, clever अनुव्रता—*vide* notes on *v.* 54. 26 अनपकृते (सति)—when I have done you no wrong. परेण—(1) by another, namely Pashkara ; (2) by (your) enemy.

6. शक् 4 U.—to be able to ; it resembles अद् in sense. The use of शक् in the fourth conjugation is rare. ता मिह—those

words, *Damayanti* refers to the words of Nala described in vv. 31 to 33 in chap. 57. सम्पन्नं कर्तुं—to carry out properly, to fulfil duly, the reading सत्पा कर्तुं is clearer, पुरा—formerly i. e., at the time of *Suayamvara*.

7. अस्माले—prematurely. यत्र—whereas, since. मुहूर्तमपि—even for a moment. *Damayanti* means to say that, deserted by Nala she would not have lived even for a moment but for the reason that one could not die before the time prescribed (by the creator).

8. पर्याप्त *p. p.*—enough, sufficient. परिहासः—joke, jest. *Damayanti* suspects that Nala is concealing himself in joke. एतावत्—this much अतिदुर्धर्षं *acc.*—dreadfully, fearfully; (goes with भीता). The reading दुर्धर्षं (*loc. sing.*) would be an address to Nala; *vide* notes on c. 52, 39.

9. गुल्म *m. & n.*—a bush, thicket.

10. वृक्षस्य *adj.*—cruel, heartless. वत् *ind.*—alas! एवंगता—who am reduced to this state; (सुखसमाप्त)

11. एक *adj.*—alone. क्षोचिणि—irregularly used for शोचामि.

13. कश्चित् *p. p.*—worn out, tormented कथं भविष्यसि—what will you be, what will be your state सायाह्न—अह्न साय (अन्तः) the close of the day. By the sutra अह्नोह्न एतेभ्यः । V. 4, 68 अह्न् at the end of the *Tatp. Comp.* becomes अह्न when preceded by सर्व or a word denoting a part of the whole (एतद्देश) or a numeral. *Vide* notes on अहेतावत् c. 52, 23. This *Tatp. Comp.* is always *masc. acc.* to the sutra रात्राह्नाह्ना. इति । II. 4, 29.

23. मन्यु—grief.

14. द्रु with उद्—start up, rush forward. Its use *Att* is irregular. The *present* tense is used for the *Past*. घाता—*Vide* notes on the c. 56, 29. विह्वल *adj.*—grieved, distressed. ली with अ 4 A.—to faint.

15. निश्चय—note that it is used twice in this verse; they may be either taken as a द्विशक्ति to denote 'a repeated action', or the first line may be read as a part of the last verse as suggested by the commentator.

16 अभिशाप —a curse, imprecation न दुःखात् अभ्यधिक—
more or greater than our grief Although she is referring only
to herself and Nala the use of the *plural* न is justified by the
extra अस्मदो द्वयोश्च । I 2. 09. एतच्च द्विवे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा
स्यात् । S K.

17 अपाय *adj* —sinless, saintly तस्मात्—(more) than his
misery असुखजीविकां जीवतु—may live a miserable life Note the
use of the *Cognate* object Cf जीवेद्ब्रह्मलोकजीविकाम् । Manu 4 11

19 उन्मत्तवत्—like a madman

20 अत्यर्थ—अर्थो निवृत्तिर्विषयो वा तमतिक्रान्तम् कुररी—a female
o-spray. Its voice is known to resemble weeping Cf कुररीवदु खिता
विहाय श्वेय विहाय गौतमी । Buddhacharita 8 51

21 अभ्यास —proximate neighbourhood, vicinity अजगर —
अज नि य गर विष यरय; अयना गितं ति गर अजस्य गर a huge serpent
(boa constrictor) who is said to swallow goats ग्राह *adj* —गृह्णा
तीति clutching having a tendency to seize Nalakantha takes it
to mean ' a serpent '

23 अनाय—helpless धातु with अनु—to run up to, approach

24 स्मृ with अनु—to call to mind, recollect

25 दामयन्मुक्त—Damayanti regards Nala's present calamity
as a result of a curse The reading पापात् does not suit the con
text

26 मृगयाध —A hunter (of deer)

27 जव —Speed उरग —I. de notes on r ६3 39

21 समतिक्रम्य—crossing The serpent had a huge body, the
whole of which had to be passed along by the hunter to
reach its mouth; or the object of समतिक्रम्य may be taken to be
' the distance ' पाप्यामास—tore or cut off क्षत्रेण—Note that the
word मृगयाध is purposely used to distinguish him from पशियाध
(an archer) who carries bows and arrows but no शस्त्र (cutting
instrument) निदिश *adj* —sharp

22 निर्विचेद—motionless unconscious शस्त्र with वि—to cut
up, kill मृगजीवन —मृगा एव जीवने यस्य a hunter मारु 10 U—to
release, set free

31 कष्ट—hardship, trouble, calamity

32 यथावत्—वत् अनतिक्रम्य just as it had occurred

33 निम्न *adj* —like, resembling अरल *adj* —curved पक्ष्म
n —eyelash

34 ईयिषान्—*nominative sing* of ईयिष the *perfect participle*
of इ to go लक्ष्य *adj* —agreeable, charming लुप्यक —a hunter

35 लभ् with उप 1 A —to know, understand perceive

36 तीव्र *adj* —acute great समाधि 1 1 —completely
occupied, overcome प्रज्ज्वाल इव—as it were blazed up धृप् with
प्र *ctis* —to outrage or violate (a woman) आतुर—eager

37 विनाकृत 1 *p* —deprived of, separated from

38 अतीतशक्ये काले—अतीत वाक्यय यस्मिन् तस्मिन् काले at the
time when the range of words were passed : & when words
were found not sufficient (to deter his action) Nalkantha
takes काल to mean the dark (man) : & the hunter and takes
the expression to mean ' when the hunter had transgressed the
scope of words The translator renders it as in that hour of
grief beyond utterance ' perhaps by taking काल to mean दुःख
के काले

39 पतित—पतित The use of the *At* : is irregular क्षुद्र *adj* —
wretched परास्त *adj* —परागत अस्त यस्य dead उक्तमात्रे—as soon
as uttered मात्र means ' the one thing and no more ', with
nouns it is to be translated by ' mere ', only etc & हुंकार
मात्रेण ' by a mere hum ' used with past participles, it should be
translated by ' as soon as ', ' no sooner than ' It is an ir-
regular compound of the परस्मैपद class and should be dis-
solved as उक्त २३ उक्तगात्रे Pa. mī II 1 72 व्यस्तु *adj* —विगत सत य
lifeless, dead,

CHAPTER LXIV

1 प्रवेष्ट—started set out *Ati* acc to the sūtra सम्प्रसारि-
त्य प्रतिभय *adj* —प्रतिपत्ते भयन (a *Prati* compound) frightful,
formidable प्रतिभय भये भीष्मे । Harma शिदिता—a cricket गण—
multitude नादित *p p* —resounding with the noise of

2 वीपिन्—ही वर्णा इत्ये a leopard panther ल— a kind of deer फर— a bear लच्छु—a barbarian •For the definition given by Baudhāyana vide 107

3 साल—name of a tree ('सायड') वेणु—a bamboo धव—a kind of tree अश्वत्थ—न, य वीच (शास्त्रमन्त्रादिवत्) निष्ठि the holy fig tree सिन्दूर—a kind of tree (वृक्षणी) ईशुदि—the medicinal tree known as the *Terminalia (atapa)* (हिमपत्र) किशुत—किंचित् शुक्ल इव (शुक्लदलसदृशदुष्पचात्) a kind of tree having beautiful red blossoms, but without any odour Cf विद्याहीना न शामत निगवा इव किशुका अर्जुन—a tree with a useful rind (अर्जुनसादा) अरिष्ट—the soap berry tree (रिष्ट) स्वैदन—a kind of tree (निनिश or निवस) शाल्मल—the silk cotton tree

4 जम्बू—the rose apple tree लम्ब—name of a tree with red or white flowers खदिर—the tree known as *Acacia Catechu* साल—the same as साल above or any tree in general The reading शक (the *shirisha* tree) avoids repetition वेन—ratan reed सनाकुल adj—full of crowded with पद्मक—the name of a fragrant tree used for medicinal purposes आमलक—the आम्र tree लङ्ग—the Indian fig tree Hemadri commenting on the word in Ragh. VIII 33, says 'द्वयवधौ गच्छति क्षीरिनि क्षीरिगन्धः । मन्त्राण्यस्या । पारयियाची विपरी ' वरुन्ध—a kind of tree said to put forth buds at the thundering of clouds उदुवर—the ओदुवर tree

5 बहरी—the jujube tree चिन्व—the wood apple tree न्यग्रोध—the *Sham* tree न्यग्रोध शमीवरी । Vishwa प्रियाल—the *Piyala* tree (चार) विद्याल विद्याल । Mādhava ताल—the palmyra tree खर्जूर—date tree हरीतकी the yellow myrobalan tree विभीतक—the *Behada* tree

6 The words in the *lee* from this verse to v 8 are all objects of दृश in v 6 धातु—mineral, metallic ore नद्ध / p—covered or filled with निरुद्ध m & n—a bower, an arbour परिराज् p p—resonant, resounding The meaning would be complete with the reading परिराज् 'resounding with the (noise of) birds इरी—a tavern valley

7 पण्ड— a small pond सगर— a tank

9 मृग— in herd vide notes on वृक्ष 1 33 2 । वनपर्वण— a sylvan serpent The reading वनपर्वण is preferable

10 अन्वेपती—going after or searching for, *pr p* of १५१ U. with अन, *vide com*

11. कस्यचित्—for कस्माचित्. The *Abi* would have been more proper acc to the sūtra गीत्रार्थो भवेत् I. 4 25

12 ध्यूरोरम्भ—गुहं उर यस्य broad-chested (यूद् *adj* 'expanded, well developed' The words उरम् etc have a क added to them when at the end of a *Daḥ* compound, acc to the sūtra उरं मनुतिभ्य कः। V. 4 151.

14. मिथ्या प्रवर्तसे—act falsely

15 यत्तयोत्त—The reference is to the words uttered by Nala in ५७ 22 महाद्युति—having a great lustre, very brilliant or resplendent

16 ईक्ष with अव—to have regard to, take into account

17 एकत ... एकत—on one hand on the other, *i e*, both are equal अंगं—a part or member The Vedāṅgas are certain classes of works regarded as auxiliary to the Vedas and designed to aid in the correct pronunciation and interpretation of the text They are six *vide com* उपाङ्ग—a class of writings supplementary to the Vedāṅgas, they are four, namely श्रौत, व्याख्य, गीमांसा and धर्मशास्त्र स्थिति १ १—well studied

19 त्वं नष्ट—lost to you The reading नष्ट इह gives a better sense, ननु नान indicating on interrogation—am I not dear to you?

20 भर्त्सु 10 U—to menace, threaten रौद्र *adj*—dreadful, frightful व्याप्त *p* १—of व्याप्त—opened expanded आस्य—mouth अरण्यराज—the king of the forest, the tiger (शार्ङ्ग), *vide* ३१-३२

21 कृत *adj*—true भास्ती—speech

22 उन्मत्त *p p*—frantic ईप्सितोऽस्ति—the sense would be completed by taking प्रति as understood after ईप्सितो But the reading ईप्सितोऽस्ति is decidedly better

23 यत्त्रार्थ—Note that there is a difference between अर्धवच and वचार्थ When अर्ध *n* has the sense of exactly half (समांशवाची), it forms a *Genitive Tatparyusha* compound with nouns expressive

of the whole and is placed first, acc to the sūtra अर्थ तदुत्तरम्। II 2 2, e g, अर्थ विषयया अपिपली. But if अर्थ is used merely in the sense of 'a part' or 'a portion' (अङ्गवाची) as here, it is masculine and forms the usual *Tatpuruṣh* compound, e g, धामस्य अधः प्रागर्धः. Hence here वसस्य अधः वसार्धः

24 अरिकर्षित—अस्मिन् कशपनि इति slayer of foes

25 एकास्मिन् *ady*—एव एव alone helpless. The *taddhita* affix आस्मिन् (आस्मिन्) is added acc to the sūtra एकदास्मिन्चासहायि। V 3 32

27 This verse should be read with the next. The *Acc* word in this verse and in the first line of the next should be taken with त्वी अधिष्ठाय understood

28 पृच्छामि—what she wishes to ask is given in the first line of the next verse कर्षित *p p*—emaciated

29 कश्चित्—*Inde* notes on v 56 24 प्रपद्य—should be asked. प्रच्छ governs two *Accusatives*. Hence in the *Passive* नल्ले the principal object is retained in the *Acc* and the secondary object has become the subject च.

30 From this verse onward the first line of the next verse should be read with its preceding verse अभिरूप *ady*—अभिरूप रूप यस्य charming handsome अभिरूप बुध रम्ये। *Medini* व्यह— an army निभ *ady*—like resembling

31 यस्य श्राव्यानि—from whom shall I fear चतुर्दन्तः—four of whose teeth were prominent हनु—the chin

32 शार्दूल—a tiger अभिमुख *ady*—अभिमुख मुख यस्य with the face turned towards (me) Damayanti's queries about her separated husband's whereabouts made to the beasts, trees etc are a striking resemblance to similar queries by king Vikrama about his beloved Urvashi in Act IV of the *Vikramorvashiyam*

35 दातु 1 *P*—to tell give (the information about)

36 आपग—अवा समुह आपम् नेव गच्छति a river सागरंगमा—, joining the ocean, the म् (सचप्रत्यय) is added to the first member by the *Vartika* गम् मुनि वाच्य 1. 1. 6 the root गम् after any *subnt* takes the *krit* affix लृट् before which the अ of the noun forming its object inserts the syllable म् after it.

37 शिलोच्चय — शिलानो उच्चय a mountain पृच्छे—The use in the *Atm* is irregular. वैक *adj* —न एक various (*Sup sup* compound)

38 केतु —flag, banner. केतुभूत—*Pide* notes on रत्नभूता ०, 54 22

39 आयुन *p* 1 —mingled with, full of The correctness of the commentator's dissolution of the compound as a *Bahuvrīhi* by taking अयुन as meaning 'a myriad' is questionable The whole would then be only a *Gen Tatp* and not a *Bah* compound पतविन् *m* —पतत्र अस्यस्य a bird

40 पुत्ताग—the name of a tree called नागकेशर अशोक—a tree with red flowers, said to put forth blossoms when kicked by ladies कर्णिकार—the name of a tree whose flowers though beautiful have no smell *Cf* यर्णदकर्ये सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्प वेन । Kumār III 28

41 तावत् *ind* —just, now प्रति—regarding, in connection with

42 दिव्यदर्शन—दर्शन means 'appearance aspect', *Cf* आशी-विषभीमदर्शना । Raghu 3 57 दारण्य -शरणे सायु the protector The *taddhita* affix यन् 14 added acc to the sutra तत्र सायु । IV. 4 96.

44 महारथ a great warrior or hero for the definition vide *Corr*, also defined by Hemādri as धनवदस्य तन्न सवशास्यविशारद । संहसं योधयत्येकं स महारथ उच्यते ॥ चार्युर्वर्ण्य-चत्वारो वर्णाः the four original castes of the Hindus, Brāhmana Kshatriya, Vaishya, and Shudra The word is formed by the addition of the भावकमार्थ *taddhita* affix acc to the sutra चतुर्वर्णादीनां स्वाथ उपसंख्यानम् । Vārtika

45 राजसूय *m* and *n*—a great sacrifice performed by a universal monarch at his coronation as a mark of his undisputed sovereignty, *cf* येनेष्टं राजसूयेन मङ्गलदेवराशय । जालि यश्चाज्ञया राज्ञः स समस्तः । Amara. The word is irregularly formed by the sutra III 1 114 and is derived as राजा सोमं यादमिव द्वाता निष्पादयित्वा । यद्वात्ना-मक सोमो राजा स शयने पश्यतः । S K अभिमथ—*Pide* notes on LVII 45 वक्षिणावत् *adj* —full of gifts (to Brāhmanas) आर्हृ- performer पृथु *adj* —wide, big अग्रित—graceful, arched and handsome

46 ब्रह्मण्य —ब्रह्मणि वेदिके सायु one well venerated in the Vedas, formed by the addition of यत् acc to the sutra तत्र सायु । IV. 4.

98, cf. प्रह्लादस्य महामापो स्वाश्रयदासं शनैश्चेत् । अनसूयक—free from malice or spite; cf. न युष्मान् युगिने हन्ति शनैश्चिन्त्यमानसि । न हसन्ध्याम् दत्तात्रेयास्तुमुषा प्रकीर्तिता ।

48. गृहीतनामन्—(lit.) called by name; (here=गुह्यहीतनामन्) whose name is auspiciously invoked (a respectful way of speaking of venerable persons) स गुह्यहीतनामा स्वायः प्राक् स्पष्टेने बुधे .

49. प्राप्तमानम्—क्रमेण प्राप्तम्—obtained in due course, duly inherited.

50. वाग्मिन्—प्रशस्ता वाह् अस्य eloquent. The *taddhita* affix is added acc. to the sūtra वाचो ग्मिनि । 1. V. 2. 124. अग्निचित्—अग्निचितवान् आहिनवान् इति who has consecrated sacrificial fires or who has kept the sacred fire. The *Krit* affix कृत् is added acc. to the sūtra अग्नी च् । 1. III. 2. 91. For the addition of त् *add* notes on लोढृन् c. 56. 6. Cf. चितवानग्निमग्निचित् । Amara.

51. श्रेष्ठोऽञ्जलिं—the reading अञ्जलि-श्रेष्ठ addressed to the mountain is decidedly preferable to this self-applause, cf. अञ्जलि-श्रेष्ठ in c. 53 below.

53. समुद्रिखत्—rubbing against or touching (the sky). The object ख or आकाश is to be taken as understood. The reading समुद्रिखटिः is plainer.

54 विक्रमः—step, gait अमर्षण *adj.*—unforgiving, *cide Com.* विक्रान्त—valiant, heroic.

56. From the second line Damayanti again begins to address the absent Nala himself. सत्यसन्ध *adj.*—सत्या सन्धा यस्य ever keeping the promise, true to his word.

57 आत्मना—by yourself, of your own accord. स्निग्ध *p. p.*—loving, kind. जीवन्त—जीवन जल घृत षट् एवेन a cloud.

58 आम्नायसारिणी *adj.*—आम्नायस्य सारोऽस्यस्य containing the essence of the Vedas. कृद् *p. p.*—pleasing, gratifying. The *adjectives* in the first line qualify वाचं in the last verse.

61. अहोरात्रान्—*Vids* notes on c. 52 23 नापसः an ascetic, hermit दिव्यरामनयोऽभितं—दिव्य-रामनस्य शोभा सञ्जाता अस्य having the beauty of the celestial garden (Nandana Vana)

62 यसिष्ठः—the name of a celebrated sage, the family priest of the kings of the Solar race. He was the author of the several hymns of the Vedas, particularly of the seventh Mandala of the

Rigveda. He signally defeated Vishwâmitra when the latter took away his cow of plenty by force. शुमु — भृक्ष ज्याता तथा सहो-
रन् the name of a sage, so called because he was produced
along with flames. (सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृक्षस्तस्माद्रुद्रः सृष्टः ।) He was
regarded as the ancestor of the Bhrigus and was one of the ten
pairiarohs created by the first Manu. He was the father of
Shukrâchârya अग्नि—the name of a celebrated sage, being
one of the mind-born sons of Brahma. He was the author of
the code of laws known as the अग्निसूत्रि or अग्निसंहिता. He is said
to have produced the moon from his eye नियत *p p*—self-pos-
sessed, *vide Com.*

63. वाक्जल *m.* and *n.*—a back-garment. अग्निर्न—the skin of
a tiger or black antelope.

64. अष्टयुजित *p p.* of वस् with अग्नि—inhabited by सुष्ठ *p. p*—
resorted to, frequented by. नानामृग—the reading शाखामृग would
avoid repetition. शाखामृग—शाखाचरी मृग a monkey. आयुत—
Vide notes on v. 39 supra

65. सुधृ—having beautiful eyebrows द्विज—द्विर्जायते the
twice born, (*here*) a tooth दन्तविषाण्डजा द्विजा । *Amara.*

66. पर्वस्विनी—brilliant, radiant स्वस्वि *adj*—सुतरा असित
very black. पर्व—plot, region

67. योदित *f.*—a woman वद with अग्नि *laus*—to greet or
salute respectfully.

68. यथान्याय—न्याय अनतिक्रम्य properly, rightly तपोधन-तप
एव यने वरर rich in penance, an ascetic.

69. उवाच—Note that though Damayantî is in great distress
and extremely anxious to enquire about the whereabouts of her
husband, she prudently enquires the sages first after their wel-
fare.

72. शुच—the *Aorist* with the augment *u* dropped after *u*
in the sense of the *Imprecature* acc. to the sutra मादि ह्रस्व । III. 3
175.

73. उताह *ind.*—is generally used in the sense of 'or', to
express different alternatives, and is usually the correlative of
कि ('whether') and generally indicates doubt mingled with
wonder.

78. द्विजाति — द्वे जाती यस्य a Brahmin (द्विज). वररास *adj* — loving, fond of, affectionate towards.

79. देवतपर *adj*.—देवतानि पराणि यस्य solely devoted to the gods.
 परपुरअय — destroyer of the cities of foot. *Vide* notes on अरिन्दमः
 v. 52, 20.

81. सपुत्रः—सपुत्रीव an enemy, adversary. युध्—war, battle, fight.

82. निकृतिप्रसू—*Vide* v. 52 22. अकृतात्मन् *adj* —अकृतेषु आत्मा यस्य with the mind bent on mischief.

83. हेवने—gambling. जिह्व *adj*.—जहति सरलमार्गं morally crooked, deceitful, dishonest. अवगच्छन्—Know, believe. The use of the *Atm* is irregular.

84. लालसा—excessive longing, earnest desire.

85. विशारद *adj*.—विशिष्टो विपरीतो वा शारदः Skilled, clever or proficient in.

86. महात्मानं and कृतात्मे—qualify न १ in the last verse.

88. कैश्चिद्दोरात्रे —The *Instr.* case is used with the word denoting the time when the accomplishment of the desired object is meant to be expressed, acc to the sutra अपवर्गे नृतीया । II. 3. 6.

89. अयस् *n* —the final beatitude, emancipation योक्ष्ये—*Fut.* of युज् 'to join'. विमोक्षणस्—विमोक्षणं कृत्वा The sense of the absolutive being suppressed, its object is put in the *Abl* case acc. to the sutra ल्यङ्क्षेपे कर्मण्युपसंहयानम् । *Vārtika* मे 'जीवित्तन कः अर्थ —of what purpose is life to me ? Words like किं, काय, अर्थ, प्रयोजने etc. expressing use or need govern the *Instr.* of that which is used or needed, and the *Gen.* of the user. तं कृते *Vide* notes on v. 56, 26

91. उदरकः—the fatuity, the future result, the end. उदरकः कलकुलरम् ? *Amara*

92. क्षिप्रं *ind*.—Soon, shortly.

93. प्रदयते—The *Atm* is irregular विगतद्वर —विगतं द्वरः यस्य free from distress or grief

95. कल्याणानभिजन—स्वर्णाग्र अभिजन यस्य of a blessed lineage, of a lucky race.

96 अन्तर्हित *p p* —become invisible disappeared, vanished
आग्निहोत्रं—अग्नये हवतेऽत्र the sacred fire

97 विधि *m* —manner

100 संविध्य *p p* —confused, un intelligible

101 आपीडित *p p* —weighed down with हृद्य *adj* —हृदयस्य
प्रिय dear to the heart (of all) pleasant charming The *taddhita*
affix यत् is added in this sense acc. to the sutra हृदयस्य प्रिय । IV.
4 95 This verse is incomplete and some such verb as उवाच
should be taken as understood after उपगम्य

102 अहो वृक्ष इति —indicates astonishment अगम —न गच्छतीति
a tree वनान्तरे—the interior of a forest आपीड —(1) The
crown ; e branches etc (2) The burden (of sprouts, flowers
etc), cf पङ्कजापीडित above

103 अशोक मां विशोका उरु Note the pun on the words For
a similar idea cf रक्तारव उपपल्लयेरुदमपि श्लाघ्ये प्रियाया गुणे । स्वामायति
शित्रीमुखा स्मरधनुर्मृकास्तथा मामपि ॥ कान्तापङ्कतग्रहतिस्त्र मदे तद्धममाप्यावयो ।
सर्वं तुल्यमशोकं केवळमहं धारा सगौरव कृत । उवाच molestation trouble

104 उरु —न गच्छतीति a tree The word is irregularly form
ed acc to the sutra नमोऽप्राणिष्वयतस्याम् । VI 3 7 उगा अगा पवता
प्राणिषु स्मि । अगो ववत इतिने । S K The whole of this verse is
based on a play on the word अशोक

108 नैऋ *adj* —multifarious, numerous

109 निसम्भ —(1) The slope precipice, (?) the sloping bank
of a river

110 प्रवृष्ट *p p* —long lengthly protracted सङ्कुल *adj* —
full of, consisting of सार्ध —a company of merchants a caravan
(of traders)

111 प्रसन्न *p p* —pure clear हृदिनी—हृदी स यस्यां having
large and deep pools of water वतस —The ratan reed

112 उपहृगित *p p* —made to resound (with the cooing
of) कूर्म—a tortoise मार—a crocodile झप—a fish आकीर्ण
/ / —full of द्वीप *m* & *n* —द्विपस आपो एव an island The अ of
the word अर् is changed to द्वा on in a compound it is preced
ed by द्वि अन्तर, or a preposition acc to the sutra अन्तरुपसर्गोऽप्यास
इत् । VI 3 9 e g, अवर्षिप प्रताप The अ is added to अर् at the
end of the compound acc to the sutra अस्त्युत्पू पयामानये । V.
4 74

114 उत्पन्नरूपा—having the mien of a frantic *उत्पन्न* *p p*—
covered शिरोरुह—शिरसि रोहनीति the hair

115 हु 1 P—to run away, flee कृष्ण 1 P—to scream,
cry out

120 श्रवणम्—welfare, good

122 सार्थवाह—साथ वहतीति the leader of a caravan

125 अग्निप्रगणसुदन—the destroyer of a host of enemies

128 उदार—an elephant

129 नागभद्र—the chief of Yakshas (next to Kubera)
regarded as the tutelary deity of travellers and caravans

130 वणिज् *m*—a merchant

131 चेदि *m pl*—the name of a country and its people who
occupied the banks of the Narmadā and whose capital at one
time was त्रिपुरी Their country is identified by some with the
modern Bundelkhand and with the modern Chandail by others
According to the Kalpadruma the Ohedi country was on the
banks of the river Shuktimati: जनपद—जन पदं वस्तु यत्र a
kingdom, empire the country लाभाय—in order to make a
profit The infinitive being suppressed, the *Dative* is used

CHAPTER LXV

2 चक्राक्षि—*Id.* notes on r 61 12 तगर—a pond सवत
adj—in every way भद्र *adj*—best, good The commentator
suggests that सवतोभद्र may be name of the pond पद्मसौगन्धिक *adj*—
पद्मे सौगन्धिक fragrant with lotuses The word सौगन्धिक ('sweet-
scented, fragrant') is formed thus—शोभन गन्ध अस्व इति सुगन्धि,
the गन्ध becoming गन्धि acc to the sūtra गन्धस्थित्युत्पत्तिस्तुमुत्पत्तिभ्यः । V
4 130, तदेव सौगन्धिकम् the *tal dhita* affix टङ् (इङ्) being added
without a change in the sense (स्वाय) acc to the sūtra विनयादि
भ्यटङ् । V 4 34 * *g*, विनय एव वेनयिकः The reading पद्मसौगन्धिका-
युत is simpler, meaning 'full of lotuses and white lilies' सौग-
न्धिक would then mean 'a white water lily' (फन्हार)

3 यवत—grass, fodder इन्धन—fuel

4 पाह—an animal of conveyance निवेश—encamping halting

5 समनं—agreement, consent पश्चिमा निशा आसाय—reaching the westerly evening : e as they found it was evening, the *adj* पश्चिमा is practically redundant Hence the reading of K. पश्चिनी for पश्चिमा avoids the redundancy पश्चिनी उवास 'encamped on the lotus pond' Nilkanth has the reading वेलासाय पाश्र्वा 'having reached its western bank', or पश्चिमा वेला may be taken to mean संध्या (evening)

6 अर्धरात्र—अर्ध रात्रे the midnight अर्ध n having the sense of 'half' (समांशनाच्चे), when compounded with a noun in the *Gen* expressive of the whole, is placed first, acc to the sūtra अर्धे न्युसकम् I II 2-2, vide notes on : 64 23 रात्रि becomes रात्र acc to the sūtra अह सर्वकदेशसरपातपुण्याच रात्रि । V 1 87 स्तिमित p p—still, silent

7 The first line forms part of the last verse पानीय—water पानीये पेयजलयो । Modinः तट—the sloping side, a slope प्रसवण—flowing, gushing forth आदिल *adj*—turbid muddy सार्थज *adj*—belonging to the caravan bred in a caravan

8 पाश्य *adj*—प्राप्ते भव domesticated tamed The *taddhita* suffix य and स्वश् (ईन) are added to प्राप्ता acc to the sūtra प्रापय-लत्तो । IV 2 94 प्रापय । प्रापणि । S 1 उत्कट *adj*—mad furious The words स्रक्त, द्रक्त and उत्कट are formed by the addition of क्त्वा (क्) acc to the sūtra सप्तादश्च क्त्वा । V 2 25

10 स्पन्दन् p—rushing running पश्चिन्या मार्ग—the road (leading) to the lotus pond सार्थ—Object of समुद्र in the next verse

11 मृद् ० P—to trample, crush, squeeze च्छेदमान *pr p*—Struggling हाहाकार—the cry of हाहा, loud wailing प्रमुञ्चय *pr p*—uttering giving vent to सार्थिः—a trader, merchant

12 गुम्फ m and n—a clump or cluster of trees, thicket The *acc* is used to indicate motion towards a place

13 पशसि—पदागम्यो भवानि गच्छति a pedestrian, one walking on foot The suffix इष् (इ) is added at the end *acc* to the *Uddh* sūtras भग्नपतिभ्यो च । पति च । the word पद् becomes पद् *acc* to the sūtra पदास्य पदागम्यतिगोपहत्यु । VI 3 52 इच्छन्तद्वा इच्छन् पद् इच्छन् म देश इच्छ । पदागम्यमजनीति पदागमि । S 5 सक्त *adj*—thronged or crowded with, full of

अपरेद्य *adv* —the next day, (irregularly formed acc. to the *entra* सद्य परस्परसंवेद्य परेद्यमद्यपूर्वेदुरन्येदुरन्यनेदुरितेदुरापरेदुरधरेदुरभयेदुरुत्तेद्य । V. 3. 22 एते निपात्यन्ते । S K)

37 जनार्णव —the ocean of men, the crowd of people

38. सुधिरं *adv* —for a very long time to come.

39 अमुतासनं—precept, rule For the first line of नारुले विहितो मृगुर्मत्यानां दुष्पदम् । v 63 7 *supra*

42 ख्या with प्रति and आ 2 P —to decline, refuse, reject

43 मलापानि—the use in the *neut.* is irregular

44 रेखा—the crescent. It indicates that Damayanti was very emaciated सारद *adv* —autumnal

48. ग्रामिन्—a villager, (*here*) townsman

49 धात्रा—a nurse

50 जनेन हिश्यते—(1) She is tormented by the people, (2) She is suffering on account of the crowd सादृश *adv* —of which sort or nature

55 सममुन्नत *p p* —well attached or devoted to सेरभ्री a maid servant, a female artisan, सेर भ्री परेद्यमस्या स्वयंशा शिल्पकारिका । Amara. *Uda Com.* Note that Damayanti is trying to conceal her identity जातिरपक्व—born in a noble family, of good lineage. भोजिण्या—भुक्ते स्वायुजिउष्ट a hand maid, a female slave The affix क्तिप् (क्तिप्) is added to भुज acc to the Unádi *entra* रुचिभुजिभ्यां क्तिप् । IV. 179 कामपातिन्—residing at one's pleasure, dwelling wherever desired.

56 प्रतिश्रय —a shelter, residence *Dissole* यत्र सायं तत्र प्रतिश्रय यस्या,

57 प्रसंग —attachment, addiction अतिनाश *adv* —माया श्लोकं नात्मनिष्ठात् beyond measure, excessively सुदेवन्—देवन् gambling.

60 तदर्थेक—refers to the पक्षध्मा in 58 विनमर *adv* —(1) Sad, disconsolate, depressed in mind ; (2) absent minded

61. पटुला निशा —many a night (*Acc* of time) स्वपानि—एत 'to sleep' is usually 2 I (स्वपिनि), and 1 sometimes

quires skill, a delicate matter *संस्कार* —cooking, dressing (as of food etc) *अस्यै* —used irregularly for the *Abi* चने-य.

5. *दित्प*—a fine or mechanical art They are said to be sixty-four *यु 1 U* —to maintain or engage (as a servant)

6 *योग* —means, expedient *अ गित्*—have recourse to, resort to *अपक्ष-अयोग* *अभ इन्द्रिय व्यवहार* या a superintendent, chief controller *येतम्*—wants pay *सप्त सप्त*—ten thousand *Vide Com* The reading *सप्त सप्त* is more correct.

7. *वाच्य* and *जीवल*—the name of the grooms of Rāmaparna

9 *सायं सायं*—every evening

10 *सत्य मन्दस्य स्तस्ती*—Verbs implying 'to be master of', 'to rule', like *ईक्षु*; *दृष्टु* 'to pity' and words implying 'remembering (with regret)', 'to think of' like *दृ* with *अधि* and *सृ* govern the object of these actions in the *Genitive* case, acc. to the *sutra* *अधीर्गर्धर्देशा कर्मणि* । II 3 ०2, *एषा कर्मणि शेषे षष्ठौ स्यात्* S K.

12 *आयुष्मन्* *adj* —long-lived' It is generally used to address a respectable person

13 *बहुमत* *p p* —highly esteemed, respected *वृद्ध* *adj* —firm true *केनचित्* *अर्थेन*—with some object in view

14 *अतन्त्रित* *adj* —न तद्रा सञ्जाता अस्य sleepless, having no sleepiness, the *tad hita* affix *इतन्* is added acc. to the *sutra* *तद्रस्य सञ्जात तारकादिभ्य इत्* । V. 2 36

17 *दुष्करं यदि जीवति*—it is painful if she be living *अनभिज्ञ* *adj* —ignorant, unaccustomed; unused

19 *मारिष* —a respectable, worthy or venerable man (used in dramas to address in a respectable way) *निवेशनं*—abode, dwelling

ed in his attempt to drink the nectar⁴ stealthily at the churning of the ocean, his fraud was communicated to Vishnu by the sun and the moon. Vishnu severed his head, but having tasted of the nectar he was immortal. He is supposed to wreak his vengeance on the sun and the moon at the time of conjunction and opposition.

14. दिव्यारित—terrified.

15. हस्त—the trunk, परिहृष्ट *p. p.*—disturbed, troubled. The reading पद्मदो is simpler. गुजात *p. p.*—well-made, lovely.

16. मण्डन—decoration, ornament.

17. कानभोगः—enjoyment of pleasure.

19. दुष्करं कुरुते—fares painfully, with difficulty.

20. रात् 1 *P.*—to decay, perish, go to ruin. अमिश *adj.*—black, dark. शतपत्र—शत पत्राण्यस्य a lotus.

21. पार *m* and *n*—the end or extremity. पार ह—'to surmount,' get over.

22 रोहिणी—name of the fourth lunar mansion (containing five stars) figured by a cart; she was one of the daughters of Dakṣha and is regarded as the most favourite consort of the moon Cf. शशिन सप्रपता रोहिणी योगः / Shākuntalā VII. 22

23. अभिजन—family, lineage.

24 अगम्य *adj.*—unfathomable, inscrutable. अगम्यस्य च goes with भारी समाधासयितुं (to console or cheer) in the next verso.

26. विमृश्य—thinking over, pondering, contemplating; here testing, examining.

27. इयित *p. p.*—approved, dear

28 दारकी—दारक्य दारकाच the daughter and son were sent to Bhima when Nala was going to lose all Vide v. c. 60 22-23.

30. पर्यवृत्त—*dim.* irregularly From this verso the second line of each should be read with first line of the next

35. भारिनी—a noble or virtuous lady. Mallināth commenting on Kumāra V. 38 explains the word by प्रशम्भाभिवाया. दाम-

लोचना—रामे सुन्दरे लोचने चतुर्षा यस्या । यद्वा वाम काम लोचन आलोचने नरे वा
अस्या । a woman with lovely eyes.

37. देवरूपिणी—possessing a divine form ययानयम्—*Id*e notes on p 53 2.

CHAPTER LXIX.

3. प्राज्ञायत *pass* —was known

5 The second line gives the characteristic mark of Damayanti. सहज *adj* —inborn, existing from birth विष्णु —a mole, freckle, mark

6 समानाद्य —resemblance, similarity

7 चिह्नभूत—*Id*e notes on रत्नभूता r. 34 22 विभूति —exalted rank, magnificence, a mole on the forehead or between the brows of a woman is regarded as a sign of a prosperity धुयोन्ते लन्ते वा मशको राज्यमूचरु । कलुष *adj* —bedimmed, not bright

8 समाचित *p p* —collected accumulated असंस्त *p p* —(1) not adorned or decorated, (2) not polished *Id*e notes on परिष्कृत 53 19

9 विहित *p. p* of धा with अवि—concealed, covered The *अ* of the *rep* अवि and अव is dropped acc to the rule of Bhāguri A rebārya that वष्टि मायुतिरहोपमपाव्योरुपसगरो । भाव केव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा । S. K. on II 4 82

10 शोधयानास—washed, cleaned

11 य द्नापकृतेन—on account of the dirt being removed ह्य with वि 1 A —to become visible or conspicuous व्यस *adj* —cloudless

14. राक्षस्य —a Kabatuya prince The affix क्य is added to the root राक्ष acc to the Unadi sūtra राजेरस्य । III 100 दशार्ण्य — name of a country through which flows the river Dashârṇya (Davan). It was the eastern part of Malvā its capital being Vidishā of the modern Bhilsā on the river Vetravati or Betvā

15 धीरवाङ् —the name of the king of Chedi.

18. सुविहित *p. p.* —well furnished, well supplied or provided

10. अस्वास्त्यन्तरो पासो भविष्यति—Although my residence has been happy till now it will henceforth be still happier. (now that we know our mutual relations). विप्रोपित *p. p.*—staying abroad, away from, absent; from यत् with वि and ग् to sojourn, be absent from (one's home). आ with अनु ० P.—to allow to go, bid farewell.

22. यादम् *ind.*—Very well, be it so. मातृवत् *f.*—the mother's sister. The स of स्वत् becomes व *acc.* to the extra मातृविदुषा रसत्। VIII. 3. 84. आभ्यां परस्व स्वत् सत्स वः स्वास्तमाते । मातृवत्ता । विदुषत्ता । S. K. एव *p. p.*—protected, guarded. अनुमते—on the permission, with the consent.

23. नरवाहिन्—carried or borne by men. परिचर्य—necessaries for travelling.

26. परेण विधिना—according to the highest rite, with the greatest ceremony.

27. दृष्ट *Caus.*—to gratify, please. Bhīma had promised a reward for bringing any information about Nala; but he was so delighted at the sight of his daughter that he gave the reward even for giving information about her. Hence तत्रायं दृष्टम्.

28. द्युष्ट—*p. p.* वत् with वि. The correct form is द्युधित *acc.* to the extra वतनिष्ठुधेरिद्। VII. 2. 52. आभ्यां क्त्वा निष्ठुधेरिन्तिस्मिद् स्वात् । उधितः । द्युधितः । S. K. द्युष्ट is irregular. रजनी—*Acc.* of time.

29. यत्—यत्स. *Pass.* is irregular.

30. अपिहित *p. p.*—covered with. The dropping of अ of the अवि *acc.* to Bhāguri's rule is optional.

31. हाहाभूत *p. p.*—fallen into grief, full of the cries of हा हा.

33. अपकुप्य—keeping aside. प्रेत्य—a messenger, servant.

34. प्रदेक्षित *p. p.* of *Caus.*—urged on, pressed. दहावसिन् *adj.*—subject, obedient. नलमार्गणे दहाव—This is the order given to the Brahmins; 'strive to trace out Nala'.

35. दृष्टा—approaching, going near. मया *ind.*—that way i, , about what they were directed to do.

36 कृपास्त—*Benedictive 2nd pers pl* It is used here as a mild form of giving a direction ससङ्ग—assembly, group

37 Verses 37-39 are the words that are to be uttered by the Brahmins to detect Nala कितर—(i) a rogue, cheat, (ii) a gambler

38 स्वप्नसीक्षिणि—waiting for you, awaiting your return

39 प्रतिशक्य—*a reply, response* यदस्व—The *Ātm* is irregular

40 The idea of the verse is that Nala is full of कृपा, but it is latent and should be stirred up by 'such and other words'

41 Verses 41 to 43 are the further instructions as to what should be uttered by the Brahmins पतिना—irregularly used for पत्या which is the correct form of the *Instr sing* of पति उभयं तत्—both of them, namely भरणं and रक्षणं

42 अनुक्रादा—*pity compassion tenderness*

43 आनुश्रव्य—*kindness compassion* For the derivation vide *Com*

45 आशय—*comprehending bearing in mind* मम आवेश—should be communicated to me

46 जानीयात्—*Its subject is 'Nala'* अतन्द्रित—*ally*—alert, vigilant, careful

47 चिरीदितं—*what he desires or intends to do, a noun abstr noun acc to the sūtra नृपते माषे क । III 3 114*

49 पीथ—*a hamlet, a station of cowherds* विजाति—*a Brahmin* गच्छ—*with अयि—to find come upon meet*

50 आशयाधकिरे—*Perf of the Caus of y to causo to hear, relate, repeat* ईरित *p p*—*and, told*

CHAPTER LXX.

1. दीर्घस्य कालस्य—*After a long time* शिवे पठौ

2. भोगासुरि—भगासुरस्य अपत्यं पुमान् the son of Bhangāsura, King Rāsuparna. The Father of Rāsuparna is known as अयु-नायुः or अयुत्वाय or अयुताजित् The name भगासुर is unknown. *Id's com.*

3. आविष्ट—was made to bear

4. पारिवद—परिवदि साधु one present at an assembly. The *addhā* affix व (य) is added to परिवद् *f.* in the sense of तत्र साधु acc. to the sūtra परिवदा वय । IV 4 101, the affix is sometimes split up (योगविभाग) and the affix ण (अ) is added in its place, परिवदि साधु परिवद्य । परिवद इति योगविभागोऽपि । पारिवद् । S K.

5. विजने—in private, in secret

6. बह्व्रबाहुव—बह्व्रा बाहु यस्य short-armed When the final word of a Bahuvrīhi compound undergoes any change or addition, 134 *phonetic* नितान्ताच्चेष्टापरिकारोऽप्युद्बोधे कर्त्तव्यः । S K

7. भीषायन्ति—The root घृ 1 P 'to protect, guard', inserts before the -य of the 1st conj. acc. to the sūtra गुणधूपविच्छेदोपनिषिन्न आय । III 1 28 कुलस्त्री-कुलपालिका स्त्री—a woman of good family, a noble woman, (a मध्यमपदलोपी *Com*)

9. चारित्र्य—chastity, purity of life The word is not derived from चरित्र but directly from चर् by the addition of the affix लिषन् (इव) with a *1 riddhā* change acc. to the sūtra चरेद्दे । Usādi 621 कवच त & न—an armour coat of mail चारित्र्यकवच-चारित्र्य कवचे यस्य cased in the armour of chastity

11. प्राणयाया—*Id's* notes on c 1 18 परिमिष्ट—*Id's* notes on प्रमृ c 69 2 भाधि—mental distress

12. The sentence in this verse should be completed by taking न क्रादुमर्हति from the last verse सन्तुष्टः *f.*—well treated. स्यागत् *adj.*—तेषां तादृशी गति स्थिति यस्य A *sup* compound acc. to the sūtra सह युवा । II 1 4 सुप-सं समर्थन सह समरयत । S K

15. भीम—For भीषाय, the recipient of the knowledge or communication is put in the Loc, *s g*, भितरति घृत् प्राज्ञं विद्या (Uttar II)

16. पत्र with प्रति 4 A —to know, learn, discover, become acquainted with

17 यथा—since, inasmuch as The second line should be read with the first of the next verse

21 गृह masc always pl —a house, dwelling गृहा पुमि च पुम्ने व Amara

23 पत्र with सम्—to fly, alight कामग —The com takes it to mean going (as fast) as काम or 'mind' The trans takes it to mean 'a bird' It seems more plausible to take it in its usual sense of स्वेच्छाचारी 'one who goes of one's own accord', 'travelling at pleasure' By the expression सम्पन्नं कामग इव हृदि, Damayanti means that Sudeva should give the information only *casually*, as if coming accidentally out of the mouth of an aimless traveller, without disclosing that he has gone there purposely for publishing the information

24 स्या with आ—to perform, hold

25 सम्माननीय *net* / / —worthy of being honoured It qualifies सत्यम् Nilkantha accepts the reading सम्माननीय 'if she (इयं) is to be honoured (by your presence)'

CHAPTER LXVI

1 सांख्य 10 U —to pacify conciliate (here) to persuade

2 एकाहा—in one day हयनस्वज्ञ—versed in the science of horses

5 गृहमे वन—it is indeed wicked (on my part) The subject is the sentence वैदर्भी मया निवृत्ता With the reading वदुष्कामा for वदुष्कामा the sense would be 'Vaidarbhi is no doubt intending to do a base deed' निवृत्त *p. p* —cheated, injured

6 विवास —expulsion separation, separate residence सौहार्द—affection, love क्षीयन् इदं यस्य स सुहृद् the word सुहृद् becoming इदं acc to the sutra मट्ठङ्गो विनामित्रा । V 4 150 सुहृत्मा इदं यस्य इत्यादि विनामित्रा । 8 K Then सट्ठ भाव सौहृद्, the *taddhita* affix आत् being added acc to the sutra ह्यनन्त्ययादिभ्योऽण् । V. 1 130, * इ देहायन वेहायन, योचन, स्थापित The words सुहृद् and वदुष्क are included in the युवादि class

7 सावया—अन्वयाभावादिना

10 क्षा with व्रति—to promise (to fulfil)

12 Verse 12, 13 and 14 form together one sentence technically known as a *Vishes'aka* विशेसमान—wishing to know or ascertain. The root क्षा is always *Atm* in the *Desid* acc to the sūtra शाधुवृत्ता सन् । 1. 3. 57.

13 कृश *adj.*—lean, not bulky (and hence more active)

14 श्रेय *m.* and *n*—the nose or nostrils of a horse आवर्त—a lock of hair curling backwards, especially on a horse For the ten auspicious आवर्त *side* *Cor* and *r* 17 below सिन्धुज *adj*—born in the *Sindh* country रंहस *n*—speed, velocity

15. दुर्वृत्तात्—The King thought them to be so as they were कृश मार्षित *r*—wished, desired, intended लभ् with प्र—to cheat deceive

16. शाल *m* *pl*—energy, vigour. Nilkantha says शल refers to the strength for carrying weight while शाला refers to the speed महान् अन्धा—a long way or a great distance It is unnecessary to take महान्धा as an irregularly formed *Bah* *Comp* as the *cor* seems to do.

17 एक etc —*adj* to आवर्त *undersatcod*. The total number of curls (आवर्त) mentioned here is twelve, whereas *v* 14 refers only to ten Hence this verse is regarded as a subsequent interpolation प्रपण—the back (of a horse)

21. जाशुभि पर्यपत्त—fell on the knees

24 विधिवत्—scientifically, properly, *side* notes on शास्त्रवत् *v*. 52. 41

26. संग्रहण—governing, managing

27 मातलि—name of the charioteer of Indra *Cf* इय उधे • भवा सुतो मातलिर्नन्दन वनम्; Amara

28 शालिहोत्रा—The name of the first writer on the equestrian science, and veterinary subjects; *side* *Cor*

29 परपुरजय—*side* notes on पत्तव *v* 62 10 King Nala was well known for his skill in the management of horse.

Vāśhneya, who formerly was the charioteer of Nala doubts as to whether Bāhuka may not be Nala himself, since he was driving the horses with such pre-eminence skill.

30. सामेय—Its correlative य (यिद्य) is understood.

31. Vāśhneya means to say "since the ages of Bāhuka and Nala are the same, may it not be that this Bāhuka, possessing as he does the same knowledge (of the equestrian science) as Nala, is really the valiant Nala (in person) ? ”.

32. देव *adj.*—divine. विधि.—injunction, commandment. युक्त *p. p*—enjoined, engaged. शास्त्रोक्त—laid down or prescribed in the *shastras*. निरूपण—(1) form, shape. शास्त्रोक्तेः निरूपणे. goes with प्रवृत्ता, (2) direction, instructions; should be taken with युक्ता.

33. प्रति *prep.*—on account of, owing to. प्रमाणं—measure (of size etc.). परिहीन *p. p.*—depressed, reduced Reduction in the bulk is in no way a reason to doubt the identity. The same person may get reduced.

35. विपर्यय.—reverse, change. अन्ततः—finally or definitely. अन् means 'the ascertainment or definite settlement (of a question)'.

36. एकाग्र्यं—concentration. अग्रे मयं अग्र्यं ('goal') by the *sutra* अग्र्यम् । IV. 4. 116. Then एकं अग्र्यं होय यत्र. उत्साह —exertion, effort.

CHAPTER LXXII.

1. ऐश्वरः—स्वे आकाशे चरतीति. It has various meanings—(1) A bird, (2) a planet, (3) wind, (4) an arrow, (5) the sun ; खग सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे । *Medini*. The meaning 'bird' is best suited as it corresponds with the description in v. 43 below. The word is formed by the addition of the *Ārit* affix ट (अ) acc. to the *sutra* चरे ट । III. 2. 16, there being an *anuk* acc. to the *sutra* तत्पुत्रे हवि बहून् । VI. 3. 14. Note the alliteration and play on words.

2 उत्तरीयं—उत्तमिन्दुहमाने मयं an upper garment (Mar. *uparava*) The *taiddhita* affix ट (ईय) is added acc. to the *sutra* गृह्य. निबन्ध । IV. 2. 138 महादिभ्यो देशवाचिभ्यः ट रमात् । *Subodhini*.

3 पट *n.* and *n.*—*raiment, garment.*

5. द्योजनं—a measure of distance equal to four *koshas* or 8 or 9 miles. द्योजन परमात्मनि । चतुष्कोट्यां च योगे च । *Medin.* पुन.—*back; 'it is not possible to take it back'.*

6. मातिप्रीतमनस—*not very pleased at heart-विभीतक-विशिष्ट* मतिं अस्मान्, भूतकन्दयोराभ्यत्यान् *name of a tree, a terminalia belocica, one of the three myrobalans.*

7. सख्यान—*act of counting*

8. परिनिष्ठा—*perfect skill* With the idea in this verse ; *cf.* न हि सर्वं सर्वं जानाति । *Mudrā R.*

12. परोक्ष-अङ्गो पर beyond the range of observation, beyond the reach of sight. The टप् (अ) is added to अक्षि which becomes अक्ष *acc.* to the *sutra* प्रतिपरसमनुष्योद्देशः । *G.* ; the change of पर to परो is justified by the use of the word परोक्ष by Panini in the *sutra* परोक्षे लिट् । *III. 2. 115 कस्य 1 A.—to boast, swagger.*

13. प्रत्यक्ष—*Vide notes on परोक्ष above.*

15. ते पदवत् —*Gen Abs.*

16. विलम्बिते—*The inf. in तुम् is used with words meaning 'time' with reference to the work of the time, acc. to the sutra कालसमयवेलाच्च तुमुन् । III. 3 167. यत्नं—zeal, assiduity.*

19. कृतं *n. abs n.*—*service, deed, act.* स्वकृते is used for the *Instr.* स्वाकृतेन 'with the aid of your service'.

20. काम —*wish, desired object.*

22. अक्राम *adj.*—*reluctant, unwilling.*

23. प्रीतिमग्न—*Lo satisfied.*

26. स्वरित *adj.*—*स्वरा सञ्जातस्य full of haste, in a hurry* विशारद *adj.*—*skilled, expert.*

28. गौरवं—*गुणोपायः importance, urgent nature*

29. निक्षेप —*a deposit, pledge, anything deposited in trust*

31 उद्वमन्—*vomiting, throwing out* शर्याम्—*refers to the curse uttered on Kali by Damayanti in c. 1. 16 and 17 of chapter C, supra.*

32. कर्षित *p. p.*—overpowered, oppressed. अनात्मवत् *adj.*—having no control over the senses. So long as Nala was possessed by Kali he could not restrain himself from unworthy acts like gambling and the desertion of a loving wife in a forest, विषविद्युक्तात्मा—Kali had entered the body of Nala, which was full of the poison of Karkotaka.

34. मा—मां. अशपत् पुरा—Refers to v. v. 63. 16—17.

35. अपराजित—unvanquished, ever victorious.

37. This is the boon conferred on Nala and this has so highly enhanced the worth of the Nalopākhyāna in the eyes of the orthodox.

39. नैपथेन कथयन्—when conversing with Nala.

40. वरः—distress, misfortune, affliction. सम्पन्न *p. p.*—disappeared, vanished.

41. जघन *adj.*—swift, fleet.

42. अप्रदास्त—hated, condemned, fallen into disrepute.

44. वियोजित *p. p.*—separated from, deprived of

CHAPTER LXXIII.

1. सत्यपराक्रम *adj.*—of real valour, genuine heroism. पद् with प्रति *caus*—to inform

2. विदिग् *f*—an intermediate point of the compass. दिशीर्मध्ये विदिक् क्षिपाम् । Amara.

3. By the rattle of the chariot-wheels, Nala's horses at once recognized that the driver must be their master Nala.

4. जलदागम.—जलदाज्जा आगम अत्र the rainy season.

7. उन्मुख *adj.*—उद्गत मुख आय raising the face, looking upwards

9. निर्णयामि—*fut.* of नश् with वि. In all non-conjugational tenses, न् is inserted before the ending consonant of the roots मरन् and नश् before a consonant except a nasal or a semivowel acc. to the sūtra मस्तिजनशोर्जलि । VII. 1. 60.

10. न भविष्यामि—shall not live.

11. चामीकरं—चामीकरे आकरे मर gold, मद्यया f.—resemblance, similitude.

13. न स्मरामि—shall not call to mind, shall forget (and forgive). पर्युषिन *p. p.*—(*lit.*) stale, not fresh (as food or flowers); (*here*) worthless, censurable. स्वैर—wilfulness, wantonness, jest. नृपै—Used in the sense of the Abl., 'superior to (all) the Kings'.

14. रहोऽनीचानुषेवित्र—(1) Who never acted like a mean person (even) in secret; (2) or रहसू *n* may mean 'copulation or coition', then the sense would be as given in the *trans.* ह्रीव—impotent (*here* 'in respect of other women'). तत्परा—devoted or attached to him

16. कथा—*vide* notes on c. 56, 25.

18. उपस्थ—the middle part, interior

19. मद् with प्रति—to receive, welcome.

21. समागम्य—goes with पृष्ठः in the next verse.

22. श्रमिन्—glorious, dignified. It is often used to address great personages as a mark of respect or reverence, as 'your honour', 'your worship' in English. विद् (विन्व) ० U.—to find, discover The meaning of the first line is 'one never finds you arrive (so) suddenly and accidentally.

25. अभिवाद्य—*in order to pay respects, for the purpose* of rendering homage The *Krit* affixes तुम्न् (तु) and णुन् (अफ) are added to roots which indicate the *future* object or purpose of an action (क्रियार्थे), acc. to the *sutra* तुमुणुलो क्रियावा क्रियार्थायाम् । III. 3. 110 क्रियार्थायां क्रियायाप्रपदे भविष्यत्पर्ये धातोरेतो स्त । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । S. K. Nouns derived by the addition of the *Krit* affix अर in this sense to denote *Futurity*, and of इन् showing necessary payment (आधमर्षे), govern the *Acc.* and not the *Gen.* of the object of the root, acc. to the *sutra* जरेनोर्भाविष्यदाधमर्षकोः । II. 3. 70. Hence कृष्णं and not कृष्णस्य दर्शको याति when the sense is 'he goes for the purpose of seeing Krishna' Similarly *here* मदनं अभिवाद्य अग्नौ प्रमि

27. यथातथं न आध्यमरुन्—he failed to discover the true state of affairs.

28. अल्प *adj.*—minor, secondary, insignificant. 'He has only revealed to me a trifling object of his arrival'. उदकं—future result of an action, future time. उदकः फलमुत्तरम् । Amara.

29. वृ with सत्—receive hospitably, welcome warmly. मृज् with वि 6 P.—to send away, dismiss.

37. निषधान्नेयणे—in order to search for Nala. The *Loc.* is used acc. to the sūtra निमित्तात्कर्मयोगे । Vārtika.

CHAPTER LXXIV.

1. केशिनी—name of the maid servant. विकृतो दृश्यबाहुर - *Cf.* विकृतो दृश्यबाहुर v. 70. 6.

2. मृदुपूर्व—मृदु पूर्व यत्र gentle at first, bland पूर्व at the end of such compounds has the sense of 'preceded by, attended with.' समाहित *p p.*—calm, composed.

3. निर्हति *f*—pleasure 'Since his sight gives pleasure to my (chaste) mind, I think he must be Nala my husband.'

4. पर्णाव्ययनं—*I*de *cc.* 69. 37-39.

6. वृज् with वि—to know, understand, learn

8. कौसल —कौसलस्य ईश्वर, the *taddhita* affix अत् being added acc. to the sūtra तस्येश्वर । V 4 42.

10. कर्मन् *n*—duty, task.

11. विवृत *p p.*—gone away, disappeared.

13. अय—*is* used at the beginning of a sentence in asking a question.

14. Note how carefully Nala words the description of his condition, which though true to a letter is yet mysterious.

16. या अस्य सवन्तरा—she who is not different from him 'his better half.'

17. लिङ्ग—a mark, sign.

18-20. These verses are the same as *cc.* 69. 37 to 39.

21 This verse is not a part of the *narīvaśya* as the *trans* seems to take but a part of the *direct* address of Keshini to Nala. That narrative of hers is liked by her, do repeat it as she wishes to hear it (from your mouth) वाक्य—what is spoken, a narrative

25-29 Same as cv 70 8 to 12

30 दुर्मनस् *adj* —troubled in mind, sad, melancholy

31 विकार—emotion excitement

CHAPTER LXXV.

3 कारण—करण एव an act, performance The reading कोशल (‘a skilful act’) is preferable सचेष्टमानस्य विचेष्टित लक्षयन्ती—observing his movements when performing it It is to be connected with the last verse The reading सलक्ष्य for लक्षयन्ती completes the sentence in the verse itself

4 प्रतिबन्धेन—in order to cause him an obstruction or impediment When a noun denotes the *cause* or *motives* of a thing or action, as distinguished from the *means* or *instrument*, it is put in the *Instr* case acc to the sutra हेतोः II 3 23 The object of the directions given by Damayanti is to see whether Bahuka would be hampered by the want of fire and water, or whether, if he really be Nala he would secure them in virtue of the boons conferred upon him in cv 57 37 40

5 निमित्त—a mark, sign, peculiar quality

6 पश्येथा —*Aim* irregularly

7 यम् 10 U with नि—to see, observe

8 वृद्ध *adv* —exceedingly, extremely सचचार—conduct, behaviour द्वाह—The *com* seems to take the reading सचार for द्वि द्वाह, in the same sense विनयते—*Aim* irregularly

9 ते—With the reading सचार above त should be taken to stand for सचार With the reading द्वाह, ते cannot stand for द्वि (which is *neuter*), and the reading त्वा for ते त्वा is to be accepted or ते should be taken to stand for बाहूक as the *trans* has done With the former reading, the rendering would be (even) seeing

it, he moves on easily and without obstruction' यथासस्य—
without any obstruction, unhindered रसुटे—a narrow passage
+ 10 अर्थाय—for the sake of पाशव अर्थाय—पशो अर्थाय derived
from animals

11 कल्प with उप 1 A—to be prepared or ready at hand,

12 समधिभिरय—placing (the pot on the fire-place).

13 उद्—wish, will, desire आवर्जित p p—subdued
दृढम् and—quickly, speedily

17 दधित p p—blooming, blown up

19 हगित—a hint, sign

20 प्रपन्न p p—heedless inattentive, unaware बाहुकरय
प्रपन्नस्य—Gen Abs उपसंस्कृत p p—made ready, dressed (as
food) महानरस्य—महान्न सदनम् a kitchen The words अस्य, अस्मिन्,
अस्य and अस्य at the end of a Tatpurush compound take an अ,
when they denote a class or a name acc to the sutra अनोभ्याय -
हसो जानिषंतेयो । V 4 91 भुत p p—cooked boiled

21 बाहुकुर्याम—the reading बाहुके स्पष्टे is decidedly better

22 उचित ady—accustomed to The reading 'अशिता' mean
'who had eaten or partaken of' नमसिद्ध—prepared or cooked
by hala

23 वैकुण्ठ—grief, sorrow

24 पिपुन—the pair, the two children

25 पु with अभि—to spring or jump towards

28 सम्पत्नी—coming, visiting

5 अभिप्राय —intention, purpose

6 प्रनिवृत्त —residence, dwelling

7 आविष्ट *p p* —overpowered, overwhelmed

8 युक्त *p p* —absorbed, engaged वररत्निनी—*Vide notes on c 55 12*

9 काषाय—कषायण रक्त काषाय a red cloth or garment The *taddhita* affix अण् is added acc to the sūtra तेन रक्तं रागाद् । IV 2 1 रज्यतेऽनेनेति राग । कषायण रक्त वस्त्रं काषाय । माजिष्ठम् । रागात्किम् । देव-वृत्तेन रक्त वस्त्रम् । S K The काषाय is the dress of asceticism जटिला *adj* —जटा सन्त्यस्या' wearing matted or twisted hair (as an ascetic) The words of the लोमादि पामादि and पिच्छादि class take respectively the *taddhita* affixes रा, न, and इलच् (इल) to denote possession acc to the sūtra लोमादिपामादि पिच्छादिभ्य शनैश्च । V. 2 100, लोमश लोमवाच् । पामन । पिच्छिल ।

11 नलं कृते—*Vide notes on c 56 26*

12 बाल्यात्—ever since (the time of) my childhood

13 अभिकाम —affection, love

14 अमौ—in the presence of the Five नविष्यामि सत्ये इति—the reference is to Nala's promise in c 57 32 प्रतिपुरत्य—having vowed or promised

16 कृष्णसारभाया—कृष्णस्य इव शारे (नयन) भाया (from his eyes) as black as those of a black antelope Com takes both कृष्ण and शार as *adj*, *quod rīde* नयनाभाया is understood

17 Note how Nala suddenly gave his recognition, forgetting himself in his grief

18 धर्मकृच्छ्रे—when there was danger to your virtue सावि-
त्राभिहत—in c 63 16

19 अमौ अमिरिय—Nala's body was burning with the pangs of separation and grief and Kai's with the curse of Damayanti: Hence the simile

20 व्यवसाय—exertion, action सुभे—*For sing* —'Oh blessed lady'.

22. Nala retaliates the taunt given to him by Damayanti in vv. 10-14 above. भीरुः *f.*—a timid woman, (*hence met.*) a beautiful lady. भीरुर्नैः किलिङः स्वाद्वयोपिति योषिति । Medini.

24. स्वेरवृत्ता इव—like a wanton or self-willed woman. अनु-
रूप *adj.*—रूपस्य सदृशो योयौ वा *fit*, worthy.

25. परिदेवितं *neut. abstr. n.*—lamenting, bewailing.

27. अभिगमनं—finding out. गाथाभि—*in stanzas or verses.*

29. प्रतिवाक्ये आदत्ते—when your reply was brought.

31. एवा स्पृशामि—a mode of solemn oath. असत्कृतं *neut. abstr. n.*—a sin, sinful thought, (*object of चरामि*).

32. भूतसाक्षिन्—भूतानां साक्षी *an eye-witness of all created beings, all-seeing* साक्षाद् द्रष्टा साक्षी, formed by the addition of the *taddhita* affix इन् to साप् in the sense of 'a witness' acc. to the sūtra साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् । V 2. 91. सदागति—wind. मुञ्च 6 P.—to take away.

33. तिग्मांशु—the sun (hot rayed) भुवनं परेण—beyond or on the other side of the world. The *taddhita* affix एन् (एन) is added to nouns to form adverbs indicating 'a direction' or 'route' in the sense of 'not far from', acc. to the sūtra एनपत्य-
तस्यामदूरेऽप्यत्रायाम् । V 3. 35, and such adverbs govern the *Acc.* case acc. to the sūtra एनवा द्वितीया । II. 3 31, e g पूर्वैर्ण ग्रामं । 'to the east of the village (not far from it)', अपरेण ग्रामे etc The read-
ing एतित् for परेण is simpler.

35. त्रैलोक्यं—त्रयो लोका, the *taddhita* affix प्स्य being added acc. to the Vārtika sūtra चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् । vide notes on चातुर्वर्ण्यं c. 64, 44.

37. शीलनिधि—शीलस्य निधि the store of chastity, the reservoir of virtue. स्कीत *p. p.* of स्काय 1 A —(1) large, abundant ; (2) pure.

38. अनुल *adj.*—incomparable, matchless शतं—योजनशतं.

39. उपपत्त *p. p.*—obtained, secured

40. कुन्डुभि—*a kettle-drum*

42. अतज्य *adj.*—dustless

46. दिग्ध *p. p.*—smeared, soiled.

48. कृतशीघ्र *adj.*—purified (by bathing etc.) कल्य—(1) dawn, daybreak; (2) tomorrow.

49. पुरातन *adj.*—प्रा मव former, old. It is formed acc. to the *sutra* साध्विरोमादिभ्योऽन्यवेभ्यश्चुटपुली वृट् च । IV. 3. 23. सायमित्यादिभ्यश्च-
मुभ्योऽन्यवेभ्यश्च फालवादिभ्यश्चुटपुली स्तलयोऽनुट् च । वृट् प्रागनदिशः । सायनानम्
चित्तनम् ४ K.

50. हृदिग्ध *adj.*—desirous of, seeking, *cf.* योषने विपयेषिणाम् ।
Raghu I. 8. संकाय—mind, heart,

52. आत्मायित—comfortable, satisfied, regaled; *p. p.* of the
causal of ज्ञे with आ । A.

53. The *sem ad.* in this verse apply equally to भेमी and
रात्रिः *Pade Com.* The *Upama* is complete (पूर्ण). The metre of
the verse is उपमानि.

CHAPTER LXXVII.

2. प्रयत्न *p. p.*—holy, pious, self-subdued.

3. मह with प्रति १ U.—to welcome, receive

4. इमयन्ती—Object of समाधासयत् in the last verse. अर्हता—
honor, respectful treatment.

5. परिचर्या प्रत्यवदयत्—rendered homage or service in return.
Chaturbhuja takes it to mean 'narrated or communicated his
history,' taking परिचर्या in the sense of वृत्तान्त, which is not war-
ranted by lexicographers.

6. जनस्य—goes with स्वन (noise) in the last verse पताका-
ध्वजमालिन—*Masc. acc Sing* qualifying नगर which though *neut.*
is here irregularly treated as a *masc. noun*. The reading of K
is grammatically correct and hence preferable

7. सिक्त *p. p.*—sprinkled, watered. शुद्ध—well swept or
cleaned. आद्य *adj.*—full of. पुष्पभंगोपकल्पिता—*Com.* takes
this to stand for पुष्पभंगा, उपकल्पिता, the *Sandhi* after the drop-
ping of the visarga being irregular. The meaning is 'flower
pictures were arranged at every door.' The difficulty of gram-
matical irregularity is saved by taking पुष्पभंगोपकल्पिता as an
adjectival compound qualifying राजमार्गा; 'the roads were

arranged : & decorated with fragments of flowers (i. e. petals, etc.) at every door.' भग means 'a fragment, piece,' cf. *कोणुभिर्दत्तमृणालभगा* : *Raghu XVI. 16.*

8 अर्चित *p p* —adorned, decorated, cf *स्वकुसुमेरचंति गोदावरीम्*, *Uttar II 9 उभय n* —उभये स्वरूपमनेन guise, disguise

10. सम्मत् *p p* —highly respected or esteemed The reading सम्मित 'endowed with' is plainer.

11 दिष्टि *f* —good fortune The *Instr.* दिष्ट्या is used adverbially to mean 'fortunately', 'luckily'

12 कश्चित् —*Vide* notes on : 50 21.

14 अबुद्धिपूर्व *ad* —not wilful or intentional

16 सुविहित *p p* —well accomplished or fulfilled

17 स्वदीप्तं ह्यज्ञान —because of its deposit with Nala, *Vide v*, 72 29 वृ with उप and आ 8 U —to hand over deliver

18 विधिदृष्टेन कर्मणा —according to the rite, prescribed by the *shastras*

CHAPTER LXXVIII

1 उपय *gerund* —Irregularly used for उपवि. आनन्दय —taking leave of

2 This verse describes the अल्पपरिवार (small retinue) of Nala परिवारदशा —शोडशानां परित य सन्ति ते about sixty, sixty or so Acc to the sūtra सप्तयथाव्यवसन्नादुपधिकसंख्या सहयेये । II 2 23, a compound of a numeral or an *in* or of आसन्न, अदूर, or अधिक with a numeral is a Bahuvrīhi, & *g* दशानां समीप य सन्ति ते उपदशा . पञ्चासङ्घि —Strictly it should be in the *singular*, since विंशति and other cardinal numbers are declined in the *sing* though used with a *plural* noun, & *g* पञ्चविंशतिनाह्वया, cf विशयाया सदेकत्वे सचा सस्येयसदयवा : *Amara* पञ्चानि —*Vid* notes on v 65 13

3 संरघ *p p* —enraged, furious संरग *n* —Energy, speed

5 सन्यारा —a stake, wager

6 पाण—*a game (पाण)* Nala means to say : 'In the very first game let us stake every thing, even our lives' पाणयो—पाण is here treated as a *sing* noun, *vide* Commentary

7 परस्व—*another's property* यदि वा—*or, cf* यद्वा जयेम यदि वा न जयेम ॥ D Gītā II 6 प्रतिपात्रा—*Counter pledge, a return game*

8 द्वैरथ—*a single combat in chariots* शान्ति—*death, end*

9 वराभोज्य—*to be enjoyed in heredity*

10 दुयो—*namely, playing at dice, or a combat* एकतरे—*irregular for एकतस्मिन्* The *saddhita* affix इतरम् (नर) and इतमच (नम) are added to एक to indicate a separation or choice (विपात्रणे) of one out of two or many respectively, *acc* to the sūtra एकाच्च माचाम् V 3 24 असवर्त्त—*अस्मा सत्वर्त्ता* a game at dice असवर्त्ता should be read with बुद्धि क्रियताम्

12 दुष्कृतं कर्त्तुं शय गतं—*The reason why he thinks so is given in the next two verses* Puskara suggests that he was sure to win Damayanti in the game, who would then be happier with him than with Nala

13, पृ 6 A—to survive continue to live, *cf* भियन्ते यावदेकोऽपि हिंस्तुः शकुन्तलं सुखम् Shishupāl II 35. The second line should be read with the next verse

14 व्यक्त—*ind—evidently, certainly* अस्तरस्य—*अद्वय उदकेभ्यः सरणि वदच्छति इति* a class of celestial damsels (स्वर्गदा) who were known for their excessive beauty and whom Indra, when alarmed by the rigorous austerities of some mighty sage, used to send for disturbing his penance They are said to be born at the churning of the ocean, *cf* असु निमग्नविष रसातलाद्वाक्षिप । जले-
र्मुदजैर्भट तस्मादस्तरसाम्भवत् । Rāmāyana The word is generally used in the *plural*, and rarely in the *sing* when only one individual is to be spoken of, श्रियां बहुवचसस्तस्य दिव्यत्वेऽस्तरा सविः Shabdārṇava The second line means '(I am so anxious for playing with you that) I am thinking of you every day, and am waiting for (प्रीति) you'

16 कृतकृत्य—*one who has accomplished his object* अवद—*non-sensical, foolish, absurd*

17 प्राणपानिर्वाणम्—*who had staked even his life*

20 अयम *adv*—*unharmed, unmolested* शत्रुघ्न—*freed from thorns or foes* यत्र (ः and न) means 'any trouble from'

allow who is, as it were, a *thorn* to the state and an enemy of order and good government'

21 रागापसद्—the villain of a King The word अपसद् (अप-
कृतो नीच इति सीदति) 'a low man' is usually used at the end of a
Tatp compound in the sense of 'vile', 'wretched', 'accursed'

24 सम्भार—wealth, affluence स्व अंश—your own share

25 ह्य with प्र—to depart from

26 स्वपुर—: the town which had been granted to him
as his share

28 अक्षय्य—imporishable, क्षय्य and जय्य are the *pot p p*
of क्षि and जि The forms acc to the ordinary rules are क्षेय and
जेय, but are क्षय्य and जय्य in the sense of 'capability' by the
sutra क्षय्यजय्यो शक्यार्थे । VI 1 81, hence जेतु शक्य जय्य, जेतु योग्य
जय्य अधिप्राप्त—*a position*

29 संकृत *p p*—favoured

31 अनामय *adj*—नास्ति आमय रोग यस्य free from disease,
healthy, hence free from all unhappiness of नमस्कथयिनिर्मुक्ता पदं
अनामय । B Gītā II 51 अत्यर्थ—*Id notes on c 52 52*

32 ज्ञानपद—an inhabitant of a country *Id notes on*
जनपद c 64 131 संप्रदष्टतनूरुह—with the hair thrilled with joy

33 निर्वृत *p p*—happy, free from care, secure

CHAPTER LXXIX

1 प्रशान्त *p p*—tranquillized, composed

2 अमेयात्मन् *adj*—possessing an immeasurable soul, magna-
nimonous, large minded

4 जम्बूद्वीप—name of one of the seven continents surround-
ing the mountain Meru, India जाद्वीपे goes with प्रकाशतां यान
'According to the mythical geography of the Hindus the earth
'consisted of seven islands or rather insular continents, surround-
ed by seven seas That inhabited by men was called जम्बूद्वीप
and was in the centre, having in the middle of it the sacred
mountain मेरु or पुमेरु, inhabited by the gods About जम्बू flowed
the sea of salt water (सप्तज), which extends to the second द्वीप

called *प्लव*, which is in its turn surrounded by a sea of sugar-cane juice (*इक्षु*) And so with the five other *हीन* *शाल्मली*, *कुश*, *कौब*, *शारु* and *पुष्कर*, which are severally surrounded by the seas of wine (*सुरा*) clarified butter (*सर्पिष*) curds (*दधि*) milk (*दुध*) and fresh water (*जल*)—Monier Williams *मत्स्याहृत्य*—having recovered or regained

5 *आप्त*—full, abundant; cf *यजेत राजा ऋतुभिर्विविधैरामृतिभिः* *Manu* 7 79 *वक्ष्यते*—future of *वक्ष्* P 2—to shine the use of the *Aim* being irregular The reading of *वक्ष्यते* would have better corresponded with *इजे* in the first line The history of *Nala* is practically completed with this verse

8 *कृष्णा*—Name of Draupadi *Bṛihadashwa* compares the situation of *Nala* with that of *Dharmaraja* and convinces the latter that he is better off

9 *आप्त* with *अनु* 2 A --to wait upon, attend upon *परि* *वेदना*—complaint bemoaning

11 *इतिहास*—*इति*—*ह*—*आप्त* (so it has been) history

12 *पुरुषार्थ*—The four principal objects of worldly life, namely *धर्म* *अर्थ* *काम* and *मांस* *उदय*—a accomplishment fulfilment, acquisition *व्यय*—loss, decay

14 *अफलता*—uselessness, unproductiveness *सर्व*—goodness virtue inherent power *अपान्त्रय*—refuge, that to which recourse is had

15 *अनीक्षणं* *and*—constantly frequently *side* notes on r 61 34 *अलक्ष्मी*—evil fortune bad luck distress

16 *एव* with *उप* 4 A --to take place occur, be produced *धन्यता*—good fortune happiness *पुराण* *ad*—ancient old

18 *यत्*—for *यदि* *आह्वयिष्यात्*—the simple future is used in the sense of the Imperative as a courteous way of telling one to do a thing, as, *नदा मम वासाञ्जिह्वयति* (Hitopadesha) afterwards cut my bonds This corresponds to the polite form of expression in English as you will see me at the station tomorrow at 12 noon In the verse the *य* referred to is the threat of *Bhama वृण्वन् कल्पयति* *side* r r 50 30 31

20 *सुखम्* *and*—rightly a curately

21. आवात्—Its subject बृहद्बथः is understood अभक्षिरस् n.—name of a holy bathing-place. Nilkantha takes it to mean 'the skill or proficiency in gambling' (असविया मया बृहद्बथ इति मुने-
ह्य). The reading of K आवात् सर is better. स्पृष्ट् with उप G P —
to bathe

22. सव्यसाविन—an epithet of Arjuna For its derivation
Pide Commentary. The name is thus derived in the Mahā-
bhārata :—उमो मे दक्षिणे पाणी माण्डवीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसा-
वीति मी विदु ॥ मनीषित *adj.*—intelligent, thoughtful

23. माण्डोऽय —goes with अभोषीत् in the last verse. बृहन्नत —
subject of अभोषीत्.

24. कुराप *adj.*—hard to accomplish.

25. एकचर *adj.*—wandering or living alone विमहयत् *adj.*—
embodied, incarnate

26. जय —an epithet of Arjuna विजयस्पाञ्जये पार्थे । Medini.
Note —Between the two lines of c 21 the reading of K. gives
a brief history of Harischandra, but its method of narration,
its style and its abrupt close, all go to show that the passage
is an interpolation. It is to be found in no other reading

Sâvitryupâkhyânam.

CHAPTER CCLXII.

1 महाकुन्—The address is to Mârkandeya Yudhishthira when living with his family in exile in the forest, once asked Mârkandeya one of the sages surrounding him as to whether he had heard of any one more wretched than himself He narrated the story of Râma Now Yudhishthira asks in this and the next two verses whether he heard of any one who could stand comparison with Draupadi

2 कृष्ण—Draupadi: यद्य तारिता—We were saved The reference is to the freedom obtained for the Pandavas by Draupadi: when Dhrîtarâshtra offered her any boons she desired *Vide* Sabha Parva 93 v v 26-31, धृतराष्ट्र उवाच—वर *वृणीष्व पाञ्चालि मनो यद्भिषाञ्जुमि । यधुनी इह विशिष्टा म म्ब धमपरमा सती ॥ २६ ॥ द्रौपद्युवाच—दृष्टासि चेद्दूर मम्य वृणोमि भरतर्षभ । तत्रधमायुग भ्रामानदासाऽस्तु युगिष्ठिर ॥ २७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच—एव भवतु कल्याणि यथा त्वमभिमतस्त । द्वितीय ते वर मद्र द्दानि धरस्व ह ॥ २८ ॥ द्रौपद्युवाच—सत्यो मधनुर्वन्द्यो च भीमसेनधनजयो । यमो च वरये राजन्नुतास्त्ववशानइम् ॥ २९ ॥ जयद्रथ—a king of the Sindhu district, and the husband of Dukshala, daughter of Dhrîtarashtra When he had gone on hunting he met with Draupadi and was struck with her beauty as well as her ability with which she supplied him with food for the whole of his retinue out of her *Staka*, and seeing that her husband also had gone out on hunting he forcibly carried her away, but on their return he was pursued, captured and subjected to many humiliations

3 रीमन्तिनि—a woman, *vide* Com मन्त्राभागा *adj*—महान् मार्गः यस्या very ble sed illustrious, glorious

4 मा.रुष्टेय—Name of an ancient sage, *vide* notes on c 1 above यथाप्रप्त *ind*—the manner in which it was obtained

5 मद्र *m pl*—name of a country in the north of India, extending from the river Bias to the river Jhelam महापथ—*Vide* notes on c 53 3 सत्यरीथ *adj*—तथा तथा प्रतिज्ञा यस्य true to one's word adhering to truth

6 यजन्—one who performs sacrifices

7. अतिक्रान्तेन वयसा—on account of his age (youth) passing away (without issue)

8 आस्थित—reverted to practised काले—at the proper or fixed time

9 हुत्वा—having offered oblations सावित्री—name of the well known verse of the *Rigveda* more commonly known as the गायत्री, so called because it is addressed to the sun. It is a very sacred verse repeated by every Bráhmāna at his Sandhya (morning and evening prayers) and on other occasions also. Great sins are said to be expiated by a pious repetition of this verse, which is as follows—तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धामहि धियो यो न प्रचादयात्। *Rigveda* III 62 10 Nilkanth explains the word thus—‘साविता सवितृकृत्वा तद्देवत्वया कृत्वा सा च ‘सोमो बहुयुवध्वजधिनान्तामुभावा ह्यया यपयेत् सन्ती मनसा सविता ददात्’ (*Rigveda* X 85 9) इति । नदा सविता त्वष्टा सावित्री स्वकृत्वा मुषा सूर्यस्य स्त्री सूर्याय दत्ता तदा सोमोऽस्या बहुयुवध्वा अनुचरोऽभूत् । सविता च मुषा पत्न्ये पयु कल्पाणां शसन्ती रुधयती मनसा उमौ वरौ पुत्रान् पावश्विनौ अददादिनि मन्त्राय । इत एव वाक्यादेतस्य मन्त्रस्य लक्षहोमादपत्यप्राप्तिर्भवतीति गम्यते । काल— a portion of the day, the eighth part of a day (of twelve hours) सो षष्ठे काले means at the sixth division of the day (divided into 8 parts, i. e. after 3 p.m. अष्टधा विभक्तस्याह्ना षष्ठऽंशे (Nilkantha) Cf षष्ठ भागे त्वमपि दिवसस्यामन उन्दवती । Vikram II Varadatta in describing the राजघम says—‘दिवसस्याम भागमुक्त्वा भागत्रयं तु यत्त काठे व्यवहारणीं शास्त्रदृष्टं पर स्मृतं । दिवसमष्टमभाग इत्या प्रथम भागमग्निहोनाथ ब्राह्मणवपणापमुक्त्वा अनन्तर भागत्रय व्यवहारकाल इति । तथा च यत्तु । इतिभिर्नाह्मणान्त्य प्रवशिस्तुभ्यो समामिति । अनन्तरकालकतव्यमाह शास्त्रवक्तव्य । व्यवहारलता इत्या आवा मुञ्जीति कामत इति । तदनन्तरकालकर्तव्यमाह यत्तु । मुञ्जवाचिहरेचचर श्रीभिरान पुरे सहनि ॥

11 रूपिणी—embodied incarnate in flesh and blood अग्नि-होम—अग्नये हवनेष्व or अग्नये होत्रे अत्र the sacred fire in which oblations are offered to Agni वरदा—the bestower of boons.

12 सदात्मना used adverbially—with the whole heart, thoroughly

13 यत् ईप्सितं—यत् being more, we should have य ईप्सितं प्रमाद—carelessness

14 धनैस्तया—The issue for which the king was longing was wanted only for धन side corn कृतभाजना—(i) in my race, (ii) worthy of my race

15. In the second line he explains धर्मेत्तया in the above verse.

16. पितामहः—लोकापितृणां मरीच्यादीनामयमादीनां वा पिता the Creator, Brahman.

17. स्वयंभूः—the Self-existent, Brahman. भुवि—goes with तेजस्विनी.

18. उत्तरं—दुयार्थं प्रार्थनावचनं (Nīlkantha). निसर्गः—a grant. Nīlkantha takes it to mean 'आज्ञा'.

19. प्रतिज्ञाय—having acceded or accepted.

21. मालवी—the princess of Mālava, the Modern Mālva in Central India. Nīlkantha has the reading मानव्या (मनुष्या).

22. शुक्ले—in the शुक्लपक्ष or the bright half of a month.

23. क्रिया—the purificatory rites or *Samskaras*, such as आत्म-
कर्म etc. Manu mentions twelve such rites (*Vide Manusmṛiti*
II, 26). हुता—to whom oblations were offered.

24. विमह्यती—possessed of body, incarnate, embodied.

26. पलाशं—a leaf or petal

27. प्रतिवारित *p. p.*—overpowered by, (अभिभूत Nīlkantha).
उपोष्य—having fasted.

28. वाचयामास—*Vide Com.* पर्वण् *n.*—the days of the four
changes of the moon, *i. e.* the 8th, 14th day of each month and
the days of the full and new moon, especially the two latter.
Vide Com. सुमनस—(1) a god, (2) flower With the latter mean-
ing we should take the word शेष and with the former शेषा the
remains of flowers or other offerings made to an idol and distrib-
uted among the worshippers as a holy relique; *cf.* तथेति शेषादिव
भर्तुराज्ञामादाय सुप्रां मदनः प्रत्यक्षम् । Kumār III, 22.

29. निधाय—having given or offered.

31. प्रदानं—giving away in marriage.

32. विमृश्य—having considered. प्रार्थित—desired, chosen.

33. पठ्यमान—*pass. pr. p.*—recited or quoted from.

34. अप्रदातु—one who does not bestow (his daughter in mar-
riage). वाच्य—censurable, reprehensible. *Vide Manu* quoted

in the *Com* अनुपया—*not* approaching (his wife), कनकगण्डू (Nīlkanth)

36 अनुयाय—*attendants, retinue* अचोदयत्—*sent, hastened*

37 ग्रीहिता—*ग्रीहा संज्ञायाऽस्या* bashful मासिधर्मा—*high minded, high souled* अविचारित—*without a (second) thought, without hesitation*

40 उत्सर्ग—*a gift, donation, giving away* तत्—*when repeated, तद् has the sense of 'several', 'various' 'all sorts of' etc Cf. यामेस्तेनेद्वनज्ञाना प्रपद्यन्तेऽपदेवता । ने न नियममास्याद प्रकृत्या नियता स्या । Bhag Gītā VII 20*

CHAPTER COLXLIII

1 कथायोगेन—*कथाप्रमणेन (Nal) in the course of conversation, holding a discourse*

5 अनेनैव कार्येण—*with that very object*

6 प्रतिमह—*to obey, listen to*

7 सान्त्व or शान्त्य *m pl*—*the name of a country in Central India पश्चात्—afterwards : c after his reign.*

8 बालपुत्र—*whose son was (yet) a boy* सामीप्य—*समीपे यत्र a neighbour छिद्र—a weak or vulnerable point, foible*

10 सत्यवान्—*Satyavat is the name of that prince*

13 मृमय *adj*—*मृदो विकार made of mud* In classical literature (भाषायां as opp to वदे), the affix मयट् (मय) is added in the sense of 'made of' (तस्य विकार) or 'profusion or excess' (अविवर्ध), to words not denoting an *article* of food (भक्ष्य) or a covering (आच्छादन) and to the words of the शरादि class namely, शर, वर्ध, मृद्, कुटी, हृण, सोम and विहनज acc to the sutras मयट्प्रत्ययाभावा यामभक्ष्याच्छादनयो । निरय बृद्धशरादिभ्य । IV 3 143-144

14 अपि—*at the beginning of a sentence indicates interrogation या—for च*

15 दिवस्पति—*the sun* बृहस्पति—*बृहन् पाच पति the son of Angiras, and the preceptor of gods* Brihaspati and Shukra

were the great instructors of politics for the gods and the demons respectively in their mutual contests.

17. सांकृते रन्तिदेवस्य—Rantideva, the son of Sankriti was a pious king of the Lunar race, who ruled at Dashapura. He was the sixth in descent from Bharata and was known for his charity, the stories of which are given in the Mahābhārata शान्तिपर्व अ० 28 v. v. 120-158 and in the Bhāgawata नवमस्कन्ध अ० 18. His sacrifices were so enormous that blood from the slaughtered sacrificial animals flowed into a river which came to be known as the चर्मण्वती. Ashwaghosa gives him the name अन्तिदेव; cf. तथैव शल्वाधिपतिर्दुमाक्षो वनात्सहस्रं स्वयं प्रविश्य । ब्रह्मर्षिभूतश्च मुने-
र्विशिष्टादधे श्रियं सांकृतिरन्तिदेव । Buddha Ch. IX. 60. औशीनरः—उशी-
नरस्य अपत्यं पुमान् Shibi, the son of Ushinara, king of Kashi. He was renowned for his generosity. On one occasion Indra and Agni came to him in order to try him, assuming the forms of a hawk and a dove in hot pursuit, when he rescued the supposed dove from the clutches of the hawk by offering an equal quantity of his own flesh weighed in a balance. *I*ds Mahā-
bhārata Vana Parva अ० 197.

18. ययाति—यस्य यामोरिव याति सर्वत्र रथगति यस्य name of a well-known King of the Lunar race, son of King Nahusa. His life is described at great length in the आदिपर्व अ० 67-87. His reign extended over more than a thousand years and is known for righteousness and complete happiness among all his subjects. उदार *adj.*—noble-minded. सोम—the moon. अश्विन् *m. dual.*—the two physicians of the gods, who are represented as the twin sons of the sun by a nymph in the form of a mare. They are known as young, beautiful, bright and swift. They restored youth to the old sage Ohyavana by their curative skill. *Cf.* तद्ग्री-
तु त्वितुर्भाषां बहवारूपधारिणी । अत्युक्तं महाभागा सान्तरिक्षेऽभिनावृभौ ॥ अन्यतम-
different from, i. e. superior to.

19. मैत्र *adj.*—friendly, amicable, kind. अमरसूय *adj.*—free from malice, of a charitable disposition.

20. आनीवं—अनोर्भावः straight-forwardness. ध्रुवा—The trans-
lator's text seems to be धृतिस्त्वयैव च ध्रुवो (?). संक्षेपतः—in short,
in brief.

21. आक्रम्य—overpowering, putting down. अतिवर्तिदुं—to overpower, to evade.

25 देवसकृत् —respected (even) by gods

26 This very verse occurs in the *Manusmṛiti* r. IX 47, where the last pāda is त्रीण्येनानि ततो सकृत् सकृत्—once only. अंश —share (in a partition) Nalakantha's explanation अश काष्ठपाषाणदि शकलं सहजिपतति कृतस्य कारणं मास्तीत्यर्थः । is opposed to Kulluka Bhatta and other commentators of Manu who explain पित्रादिधनविभागो धातुर्णा धमकृतं सहदेव मयि न पुनरापया क्रियते । सकृत्सकृत्- (made) only once, irrevocable

28 ममानं—one who decides one whose word is an authority

29 धर्मात्—Note that Nārada approves of her conduct and fixity or purpose

30 म—*Dative*, acc to the *sutra* इच्छयानां प्रियमाणः । I 4 33

31 अविव्याल्य *adj*—unshakeable, firm. Nalakantha construes the line as यत्तत्सावित्र्या वचनमविव्याल्यं मयता च तथ्यमुक्तं । Two reasons are given for his consent

32 सात् *Caus*—to depart, go one's way The root has this sense generally in the causal मायेन पयनक साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते B D Cf सायमामहमविज्जमसु ते । *Raghu* XI 91

CHAPTER CCLXLIV

1 कस्यामश्नत—goes with समादिभ्ये The *Locatives* denotes the object or purpose as in यमणि द्वीपिन इन्नि अर्थ —Subject भोजि—the materials or articles needed

2 ऋत्विज् *m*—a priest who officiates at a sacrifice, ऋत्विज्य-इहोत्सवे । *Yājñavalkya* I 35

3 आय *adj*—holy पश्यामह—in order to indicate respect

4 वोष्ठी—made of Awika grass वृष्ठी or वष्ठी—the seat of the ascetic or holy sage इतिवचनं यथा । *Amara*

5 राजा राजर्षे—Note the intentional use of the two भात्य-विशेष—announcement of oneself, as to who he was अथर्वशिख-दिने इत्यर्थः (Nalakantha)

6 आशय—having offered किं—why for आगमन—Note the polite way of address, instead of किमागम

7 इतिवर्तयता—what was to be done, the ultimate object or duty समुद्दिश्य—concerning regarding

9 The metre of this verse and the next is वृत्तस्य निवृत्त्यते—The reading सहिष्यते is better in which case both वनवास and द्वेष will be its objects separately; else द्वेष will have to be taken as an *adj* qualifying वनवास, or as a noun in apposition with वनवास

10 भवाभवात्मक *adj* —भव भव आत्मा यस्य consisting in birth and destruction, rise and fall उपनिविनाशमरु (Nilkanth)

11—ह्या with प्रति and आ—to reject send away with are fusul मा—मा इष with प्रति 6 P —to receive, accept

14 वृत् with नि 1 A —to be accomplished or finished

15 समुद्वाह —Marriage

16 परिच्छद —(i) dress garments, (ii) retinue, attendants सपरिच्छद should be read as one word

18 सन्यस्य—Laying aside, abandoning वस्त्रकल *m* and *n* — a bark garment काषाय *adj* —*l* : *ide* notes on : 76 9

19 परिचार—Service attendance प्रभय —(1) respectful or courteous behaviour civility politeness (2) affection, regard, love सर्वकामक्रियानि—सर्वकामिसम्पादनेन (Nil)

20 सत्कार —care or attention, due regard

22 तपस्यन्—*pr p* of तपस्यति which is obtained by adding क्यङ् (य) to तपस् *acc* to the sūtra कमणो रोमयतपोभ्यां वर्तिचरो । III 1 10 : ६. रोमयतपोभ्यां कमण्यो ब्रमेण वर्तनाथो वरण चार्थे क्यङ् स्वात् । रोमय वर्तयति रोमयायते । तपश्चरति तपस्यति । Strictly the forms in क्यङ् are *Atm* but by the Vartika तपस् परस्मैपद् च । We have तपस्यति in the *Par*

23 स्तब्धमान—*pr p* of स्ते 1 P. to despond sink in spirit be dejected

11. अग्निमात्रादि—irregular for अग्निमात्रे, यम—the God of death.

12 क्षीण *p p*—worn away, exhausted. विकीर्णित—*mut abstr. noun*

13 पितृराज —पितृणां राजा an epithet of Yama प्रवृत्तमे—began, commenced, set about. कम् with *प्र* is *acc* to the sūtra मोक्षार्थो समर्पणाय । I 3 42

14 अंगुष्ठमात्रं पुरुषं—refers to the 'Soul'. *Cf* अंगुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जगतां हृदये सन्निविष्टः । Upanisad *Vide Com* अंगुष्ठ — अंगो पाणौ माषायेन निहतः the thumb For the formation of अंगुष्ठमात्रं (of the length or size of a thumb) *vide notes on c 669* निष्कर्ष्य—drew out extracted बलात्—forcibly

16 ते—अंगुष्ठमात्रं पुरुषं दक्षिणा *acc*—in the southern direction संसिद्ध *p p* perfected, fully accomplished *Vide Com*

10 निर्वर्त—*for* निर्वर्तस्व और्ध्वदैहिक—funeral rites, obsequies देहात् कर्ष्य कर्ष्यदेह, the inversion being *acc* to the sūtra राजदन्तादिषु परम् । II 2 31 एषु पूर्वमयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्त । S K Then कर्ष्यदेहे भवे *taddhita* affix ठञ् (इक) being added in the sense of तत्र भव *acc* to the sūtra अन्तरात्मा देहजिघ्र्यते । Vartika on IV 3 60, before which the vowels of both the members undergo *Viddhi*, being included in the अनुशतकादि class, *acc* to the sūtra अनुशतकादीनां च । VII 3 20 एषामुपपद्यद्विद्मि स्यात् जिति णिति किति च । S K आनृत्य—acquittance of debtor obligation, *cf.* गर्हयिष्य मिये-महतरानृत्यमनुमिर्गते Mālavik V II यावद्गम्यं गतं त्वया—you have gone as far as it is possible for one to go

20 सनातन *adj*—eternal, settled, fixed; *cf* एष संप्राप्तिको न्याय एष धर्म सनातन Uttar Rām V 22

21 व्रत *m* and *n*—a religious observance न मे प्रतिज्ञता गतिः This is a reply to यावद्गम्यं गतं त्वया in c 19

22 सातपद *adj*—सप्तानां पदानां इदं formed by walking together seven steps or by talking together seven words पदमिह सप्तावर्णं पादविक्षेपो वा । Tat Bod *Cf* सख्यं सातपदीनं यो इत्याहुर्विबुधा जना । ब्रह्मार्त्वं विजनां प्राप्नो वचनं मम तच्छृणु । Panch T II 43 तत्त्वार्थदक्षिण *adj*, Knowing the true nature of a thing knowing the exact truth प्रसक्त्य—playing in front : *c* relying upon

23 The metre of this verse is उपजाति being a combination of द्रव्यञ्ज in the first three lines and शक्तिनी in the last This

31 स पार्थिव —(namely) my father in law. सुह—सुहृत्

32 तुमेन कान्तं मया—with your desire fulfilled by me The Com takes this clause with the first line which is not satisfactory

33, Savitr explains why वय is so called because he does everything by विष्णु विष्णुमया—according to your wish as it pleases you Nilkanth explains विष्णुमया कामिनेनार्थेन नयसं समोजयसि यत्नतः न सम्पन्नं कर्मणि तावन्मिदं ददाति। The translator's reading is न कामया It is thus explained by Nilkanth—तत्त्वमिच्छया न नयसं कर्मकल्पयति शेषः किमु तत्तत्कर्मकाश्चेत्यप ।

34 अमोह—absence of malice or ill feeling

35 एवंशय—adj—of this kind, i.e. consisting of mortals like Satyawat Cf वयमपि न खल्वेयमाया क्रतुर्वापि वत्सरा । Uttar V 29 भक्तिपेशला—मक्ति भद्रा कौशल च ताभ्यां हीन (Nil) देशल it means 'slender', 'weak' मानेयु—शरणगतयु

36 विपासित adj—पातुमिच्छा विपासा सा सञ्जाना यस्य thirsty, acc to the sutra नदस्य सञ्जानि तारिकादिभ्य इन्च् । V 2 36 यथा—नृत्तिकरमिति शेषः

37 औरस adj—उरसा निर्मित born of one's self, formed acc to the sutra उरसोऽण् च । IV 4 94 Nilkanth remarks औरसमिति दत्तकतादिव्यावृत्ति

39 समुद्यतां p p—उपस्थिता (Nil) near : e presently uttered, side Com

40 समेन—शुभमित्रादितारतम्यहीनेन धर्म—distribution of justice रजिता—Note that the word राजन् (in धर्मराज) is itself derived from रञ्ज्, side Com Nilkanth has the reading धरति ता, which he explains ता प्रजाभरति चदाज्ञवशना इत्यर्थः This reading is not preferable धर्मराज—धर्ममेव राजते धर्मोऽस्य राजते इति वा (Nil)

41 प्रणय—(1) faith confidence love (2) प्रार्थना (Nilkanth) प्रच्छति—प्राप्नोति करोति

44 कुलोद्धत adj—that will perpetuate the family शालि adj—endowed with possessed of

46 शाश्वत adj—सनातन (adj to धर्म) eternal The शाश्वतधर्म particularly referred to here by Savitr explained by Nilkanth

—आशुतो धर्मं पत्युः सताशादेवात्-दोतादने सतां माहृशानां दाराणां तत्रैव वृत्तिः ।
ननु गतायुषि पत्योः पार्थ तस्याविग्यत आह । पर वृत्ता सन्तो न व्यथन्ति नापि सीदन्ति
किन्तु उक्तं निर्वाहयेद्वैत्यर्थः ।

47 This describes the power that the righteous wield भव्य-
मरिच्य future.

48 परस्परं-उपकारम्-युपकार The reading प्रतिक्रिया (recompense)
is better

49 प्रसाद —propitiousness, a state of being pleased मोष
adj —fruitless, unprofitable अर्थ —अभ्यर्थना supplication, prayer
मान्,—expectation, anticipation The propitiousness of the
righteous never fails to bring fruit, supplication to them never
turns out futile, nor is what is expected from them frustrated,
these three are over true in their case, and it is for this reason
that they do become the protectors Nilkanth interprets the
verse rather differently,—दरिद्रस्य प्रसादो नाथाय भीमतां प्रसादाऽभट्टदपि
न मानद्, सतां तु मानद्, खले तु प्रसाद एव नास्ति, अतस्त्वं यम्येव स्थितमिति त्व
रक्षिताऽप्यमात्रं भवेति माय ।

50 संक्षिप्त p j —agreeing with, conformable to laid down by
सुवद् adj —having well chosen words well expressed Note
that in this offer Yama omits the clause सत्यवतो जीवितं विना Hence
the direct prayer in the next verse, instead of the indirect one
in v 44 above

51. अपवर्ग —exception, special rule सुकृतं—good fortune
Translate—‘You have (now) made no exception as through my
evil luck (let without : e for want of good fortune) you had
done in your other boons’, : e unlike your other boons, your
present offer is unqualified, because you have not said ‘सत्यवतो
जीवितं विना’. The translator’s rendering is rather far fetched; it
follows Nilkanth who explains ते त्यक्त अपवर्गं पुत्रफलप्राप्तिं सुहृन्नादिव
समीर्षं नादाभ्यस्तयोगादृते क्षेत्रज्ञादिपुत्रप्रापणेन न वृत्तो निष्पादितो भवति । यथाऽ येन वरेण
भर्तुः मय्यन्त्यां प्रतिष्ठस्यैव न तद्वत् । यस्यादेव तस्याद्वरं वृत्तः । He takes अपवर्गं to
mean ‘accomplishment or fulfilment’, and then strains the other
words to suit the context Moreover the verse with this sense
would be a mere repetition of v 53 below

62 विनाकृत p p —deprived of व्यवसायि—सत्त्वोपि

53 अतिराग —granting, giving

73. प्रतिभयं *adj.*—प्रभितं भयेन *frightful, dreadful*; (*a predi-
cament*); प्रतिभय भये भीषे । *Haima*

77. धम्यमान *pr. p. pass.*—*stirred up, blown, excited, kindled.*

80. वृद्ध—*visible, that can be seen clearly.*

82. विकाल —(i) *evening*; (ii) *odd time or hour.* The *read-
ing* गतपूर्वसमाप्त्यात् *better suits the next line.* ह्य with म 7 P.—
to obstruct, prevent (from going out).

84. उपालब्ध *p. p.*—*blamed, scolded.*

86. अश्रयमाण—*shedding tears.* अश्रयमाण is the *pr. p.* of the
denom. root derived from अश्र, 'tear', acc. to the sūtra सुखादिभ्यः
अनुपेक्षनायाम् । III. 1. 18. The क is a superfluous affix

87. यावद्वसिष्यसे—*as long as you live.*

88. वृष्टि *f.*—*light.* It is the predicate of स् 'understood.'
विष्णु म and न.—*sustenance.*

89. यदि *f.*—*pillar, support.* अयसूय *Denom.* 1 P.—*To
calumniate, hate.* The *Gen.* विद्राया is irregularly used for the
Acc. संहाय —(1) *misgiving*; (2) *peril, risk.*

90. व्यक्त—*it is obvious, it is certain* प्रज्ञाचक्षुः—*one whose
only eye is his intellect, i. e. blind.*

91. एकैक—*every one.*

92. The first line goes with the last clause in the above
verse अद्य—*to-day, at present.*

93. अनु—*in consequence of, by reason of.*

95. कश्चित *p. p.*—*tortured, tormented*

96. गुण्य *adj.*—*propitious, favourable, agreeable.*

97. ह्वैरे—*wilfulness, wantonness.*

98. पुरा वदयामि—*द्वेषामि.* The *ind.* गत and वाच्य when used
with a verb in the *present* tense, impart to it the *sense* of the
future and indicate *certainty*, acc. to the sūtra वाच्यतुल्यनिगतयोर्लट् ।
III. 3. 4. निराकारेणो निश्चयं योनयत । 8. K. विमिश्रं—*still, miscap.*

99 सखेन—with words of 'swearing', that in whose name the oath is taken is put in the *Insir* as श्रीशिवे नमामि ते सख with आ 1 A.—to touch अभित्कात्—toward near

102 योगक्षेम—security of possession, acquisition and preservation *Vide Com.*

104 वामोक्ष —a woman with handsome thighs If a compound has for its last member कृ and for its first either a word signifying a standard of comparison or one of the words सहित, शक, लक्षण, याम and others, it forms its *fem* in कृ (long) acc to the sutras कृत्तरपदादौपथे । सहितशकलक्षणयामादेश्च । IV 1 69 70

105 अभ्यास *adj* —repeated, frequently practised

107 पलाशखंड *m* and *n* —a group or multitude of Palasha (or किशुक) trees सस्योत्तरेण—Words expressive of 'direction' ending in एन, such as वृषिणेन etc govern the *Gen* or *Acc* of the place with respect to which the direction is shown, acc to the sutra एनया द्वितीया । II 3 31

CHAPTER COLXLVII

1 प्रसन्न *p p* —become bright grown clear

2 आर्ति—distress, mental agony anguish.

3 उन्मुख *adj* —raising the face, looking up

4 वरुषे भित्ति—which were torn by hard substances (such as stones etc) शोणितं—blood उक्षित—*p p* of उम् 1-6 U to sprinkle, moisten

7 चिन्तये—agreeable or charming subjects कथाभय *adj* —consisting of stories The reading पूर्वराजकथाभये is more correct

10 सुवर्चस्—name of the Brahman यथा तथा—since, therefore

11 सांगी —*Id* note on अंग ८ 64 17

12 समाहित *p p* —very attentive concentrated समाहि qualifies यथा understood. श्रीर्ण *adj* —performed, observed

13 चिकीर्षित—design, purpose, intention.

14 उपाध्याय—उपेक्ष्यार्थयतेऽस्मात् a teacher or preceptor, (particularly) a religious teacher उपाध्यायोऽप्यायकः । Amara जातु ind.—at all, possibly, नैव जातु means 'cannot possibly'.

16 आचार—good conduct or behaviour.

17. प्रवृत्त *p p*—began : *c*, recovered, regained

18 शान्तायां—प्रसन्नायां पार्थिवी प्रवृत्ति—पार्थिवत्वयोग्या प्रवृत्ति धर्म. (Nīlkanth) प्रवृत्ति means 'conduct, behaviour'.

20 विगमन्—pondering over, thinking, considering. स्थिर इव—*as if* composed, somewhat calm

21. मुहूर्तात्—after or within a short time

23 दिष्ट्या *ind*—bravo, thank God, fortunately, how fortunate,—an exclamation of joy or congratulation दृष्ट्वा with वि 1 A—to have cause for congratulation, usually with दिष्ट्या, it means 'to be congratulated upon'.

25 आसू with उप 2 A—to sit near or at the side of (as a mark of respect and submission)

28. विरात्र—विशिष्टा रात्रि advanced night, a late hour at night. *Vide* notes on अहोरात्र *v*. 52 23 बन्ध—impediment, obstruction

29. सन्तापित—Note the use of *sing* with words joined by च.

34 परावरं—परं च अवरं च the future and the past, prior and posterior, cause and effect, (*lit* far and near) सानिरीमिव—like the Gāyatrī mantra, *Vide* notes on सानिरी *v* 204. 9

38 पितृनिधेवित्ता विरा—the quarter occupied by the manes, namely the south

42. उपर्क—*Vide* notes on *v* 64 91.

* 43 अभिद्रुत *p. p.*—attacked, assailed, afflicted. चरु.—a deep lake. चरु goes with निमज्जमानं. कुलीन *adj.*—of noble birth, formed by the sūtra कुलात्स IV. 1. 39.

44. आमन्त्र्य—taking leave of. अत्रसा *adv.*—soon. प्रियेन मुदिताः—pleased with (their) good fortune.